

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
75-РІЧЧЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Історико-економічне дослідження
в двох томах

ТОМ 2

Київ
Ніка-Центр
2011

УДК 93(330.101.54)(477)„1900/2010”
ББК 63.3:65.9(4Укр)
Е45

Голова Редакційної ради – В.М.Литвин.

Редакційна рада – Г.В.Боряк, В.М.Геєць, С.В.Кульчицький, О.С.Онищенко, А.Ф.Павленко, О.П.Реєнт, В.А.Смолій.

Відповідальний редактор – В.А.Смолій.

Авторський колектив:

Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран, К.П.Бунятян, І.Г.Ветров, С.В.Віднянський, О.І.Галенко, В.М.Горобець, А.О.Гурбик, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Г.Дубик, Г.Г.Єфіменко, О.П.Жданович, Г.А.Касьянов, Д.В.Кіосак, М.Ф.Котляр, В.О.Крупина, С.В.Кульчицький – керівник авторського колективу, Н.О.Лас, О.Є.Лисенко, В.М.Литвин, О.М.Машкін, В.Б.Молчанов, Л.М.Новохатько, О.В.Одрін, О.Г.Перехрест, Р.Я.Пиріг, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, В.А.Смолій, М.К.Смольницька, В.С.Степанков, Ю.І.Терещенко, Т.В.Чухліб, В.В.Шевченко, Л.Д.Якубова, Б.М.Янишин.

«Економічна історія України» – це перше в історіографії підсумкове синтетичне видання, створене великим колективом академічних і вузівських фахівців. Праця охоплює всі історичні періоди – прадавню і давню історію, середньовічну добу, ранній новий час, модерну добу, новітню епоху. В ній простежуються соціально-економічні процеси на всій території розселення українців, у тому числі на українських землях з особливою долею. В полі зору дослідників перебуває також більшість тих протодержавних і державних утворень, які виникли на сучасній території України.

Призначена для науковців і широкого кола читачів.

Видання здійснено за сприяння Корпорації «Укрбудматеріали», ЗАТ «Славутський комбінат «Будфарфор», Sibelco Ukraine.

ЗМІСТ

Частина шоста. НОВІТНЯ ЕПОХА

РОЗДІЛ 22. Розвиток українських земель на початку XX ст.

<i>О. П. Реєнт, В. Б. Молчанов, В. В. Шевченко</i>	11
1. Економічна криза 1900–1903 рр.	11
2. Промисловий розвиток на українських землях у складі імперій	17
3. Держава і монополістичний капітал	21
4. Світовий ринок і сільське господарство України на порозі новітньої епохи	28
5. Земельна реформа П. Столипіна в Україні	32
6. Переселенський рух	41
7. Банки і кредит	44
8. Внутрішня і зовнішня торгівля	48
9. Розвиток міст	52
Посилання до розділу 22.	58

РОЗДІЛ 23. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) *О. П. Реєнт*

1. Фінансування воєнних витрат	64
2. Вплив війни на промисловість і транспорт	69
3. Занепад сільського господарства	73
4. Мобілізація промислових і продовольчих ресурсів України для потреб фронту	78
5. Наростання продовольчої кризи	85
6. Зростання цін та способи боротьби з дорожнечею	88
Посилання до розділу 23.	94

РОЗДІЛ 24. Економічне становище України в 1917–1920 рр.

1. Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради <i>Ю. І. Терещенко</i>	97
2. Економічна програма гетьманату Павла Скоропадського <i>Р. Я. Пиріг</i> ...	107
3. Соціально-економічні перетворення більшовиків <i>Г. Г. Єфіменко</i>	115
Посилання до розділу 24.	147

РОЗДІЛ 25. Здійснення нової економічної політики в Україні (1921–1928)

<i>С. В. Кульчицький</i>	154
1. Господарська розруха	154
2. Голод 1921–1923 рр.	156
3. Формування концепції нової економічної політики	159
4. Неп у «командних висотах» економіки	169
5. Визначення економічної політики для сільського господарства	179
6. Приватне підприємництво в державі-комуні	194
7. Згорання непу	198
Посилання до розділу 25.	199

РОЗДІЛ 26. Більшовицькі методи «навздогінної» модернізації (1929–1938)

<i>С. В. Кульчицький</i>	203
1. Курс на милітаризацію економіки	203
2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятиріччі	209
3. Суцільна колективізація сільського господарства	222
4. Голодомор 1932–1933 рр.	233
5. Колгоспне село в другій п'ятиріччі	257
6. Підсумки «навздогінної» модернізації	263
Посилання до розділу 26.	269

РОЗДІЛ 27. Господарське становище західноукраїнських земель (1918–1939).

.....	274
1. Західна Україна <i>О. С. Рубльов</i>	274
2. Українські землі королівської Румунії <i>Л. Д. Якубова</i>	290
3. Українські землі у складі Чехословаччини <i>С. В. Віднянський</i>	301
Посилання до розділу 27.	316

РОЗДІЛ 28. Економіка України під час Другої світової війни (1939–1945) ..

.....	321
1. Милітаризація радянської економіки в 1939–1941 рр. <i>О. Є. Лисенко</i>	321
2. Соціально-економічні перетворення в західних областях УРСР <i>О. Є. Лисенко</i>	323
3. Перебудова економіки на воєнний лад. Евакуація матеріальних цінностей і населення на Схід <i>О. Є. Лисенко</i>	328
4. Окупаційний режим <i>М. Г. Дубик</i>	336
5. Відродження аграрного сектора економіки у 1943–1945 рр. <i>О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест</i>	348
6. Відновлення індустріального потенціалу <i>О. Є. Лисенко, І. Г. Ветров</i>	353
Посилання до розділу 28.	361

РОЗДІЛ 29. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955)

<i>В. К. Баран</i>	366
1. Відбудова промисловості	366
2. Становище сільського господарства	378
3. Повсякденне життя	391
Посилання до розділу 29.	402

РОЗДІЛ 30. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965)

<i>В. М. Даниленко, Л. М. Новохатько</i>	406
1. Економічна політика Кремля періоду «відлиги»	406
2. Індустріальний розвиток України	413
3. Урбанізаційні процеси	420
4. Аграрна політика М. Хрущова	427
5. Здобутки і провали соціальної політики	443
Посилання до розділу 30.	454

РОЗДІЛ 31. Економіка України в добу застою (1965–1985).....	457
1. Соціальна структура населення та міграційні процеси <i>Н. О. Лаас</i>	457
2. Становище в сільському господарстві <i>Н. О. Лаас</i>	463
3. Провал Продовольчої програми <i>Н. О. Лаас</i>	472
4. Міжреспубліканські економічні зв'язки <i>В. О. Крупина</i>	473
5. Зовнішньоекономічна діяльність Української РСР <i>В. О. Крупина</i>	475
6. Розвиток транспорту і мережі сполучень <i>В. О. Крупина</i>	480
7. Повсякденне життя <i>Н. О. Лаас</i>	485
Посилання до розділу 31.	495
РОЗДІЛ 32. На шляху до незалежності <i>М. К. Смольницька</i>	499
1. Перебудовна програма М. Горбачова.	499
2. Наслідки Чорнобильської катастрофи.	502
3. Провал економічної реформи 1987 р.	504
4. Характер розвитку української промисловості і транспорту	507
5. Колгоспний лад у перебудовну добу	510
6. Товарообіг і торгівля.	513
7. Повсякденне життя населення.	516
Посилання до розділу 32.	519
РОЗДІЛ 33. Економіка перехідної доби (1991–2010) <i>Г. А. Касьянов</i>	521
1. Етапи перехідної доби	521
2. Первісне нагромадження	523
3. Приватизація: перебіг і наслідки	531
4. Спроби реформ та економічна стабілізація, 1990-ті – початок 2000-х ..	538
5. Великий капітал: економічні контури і політична вага	548
6. Економіка після «помаранчевої революції»	553
Посилання до розділу 33.	563
Бібліографія	567
Бібліографічні показники.	567
Джерела.	568
Історіографія	572
Література.	574
Іноземна література	598
Показник імен.	603

ЧАСТИНА ШОСТА НОВІТНЯ ЕПОХА

Розділ 22

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Економічна криза 1900–1903 рр.

Економічний розвиток українських земель у складі імперій Романових і Габсбургів на початку XX ст. значною мірою визначався входженням її регіонів до сфери світового ринку, розширенням фабрично-заводського виробництва та зростанням товарно-грошових відносин. Промислове піднесення 90-х рр. XIX ст. змінилося кризою 1900–1903 рр.

Передвісником загальної економічної кризи стала грошова криза у фінансовій сфері. Сигналом до кризи в Росії стало банкрутство влітку 1899 р. двох значних банківсько-промислових фірм – фон Дервіза та Мамонтова в Москві. Крах фірм, пов'язаних з численними промисловими і транспортними підприємствами і банками, мав своїм наслідком скорочення комерційного кредиту¹.

Державний банк Російської імперії, який тримав свою облікову ставку на рівні 4,5%, з червня став підвищувати її і в грудні довів до 7%. Приватна дисконтна ставка протягом всього 1899 р. трималась на рівні 6%, а в грудні досягла 7,5% у Петербурзі та до 7,25% у Москві. Найвище напруження на грошовому ринку спостерігалось наприкінці 1899 р. і на початку 1900 р. Кредит різко скоротився, а обліковий відсоток значно зріс. У цей час облікова ставка Держбанку і приватний дисконт досягли 7% річних.

Напруження грошового ринку почало слабшати на початку 1902 р., коли приватний дисконт знизився до 5,5%. З 1901 р. відновилося зростання депозитів у Держбанк, а з 1902 р. – і в приватні банки. У 1903 р. через певне пожвавлення у низці галузей обліково-позичкові операції приватних банків істотно розши-

рилися, супроводжуючись незначним підвищенням облікового відсотка. Випуск акцій, який досяг мінімуму в 1902 р., з 1903 р. знову почав поступово зростати (табл. 22.1).

Таблиця 22.1. Динаміка основних показників грошово-кредитної сфери в роки піднесення і кризи, млн руб.²

На 1 січня	Депозити Держбанку		Депозити приватних банків	Обліково- позичкові операції		Обліковий відсоток		Приріст акціонерного капіталу за рік
	казен- ні	при- ватні		Держ- банку	при- ватних банків	Держ- банку	при- ватних банків	
1898	419	279	448,1	281	615,4	4,96	4,71	256,2
1899	472	212	551,3	275	757,7	6,18	5,36	430,9
1900	594	219	547,9	406	636,3	6,18	5,52	336,8
1901	480	191	536,1	480	747,1	5,67	5,14	140,2
1902	499	239	544,9	560	742,1	4,65	4,55	69,1
1903	354	372	613,3	486	859,8	5,00	4,50	82,4

За чотири роки – від 1 січня 1899 р. до 1 січня 1903 р. – обліково-позичкові операції Держбанку та приватних акціонерних банків зросли на 30%. Цей приріст лише частково було покрито надходженням депозитів, на більш значну суму було випущено в обіг нові гроші. Хоча розширення грошового обігу збіглось з періодом скорочення товарообігу, воно не могло не мати інфляційного впливу. Адже зростаюча криза спричинила скорочення кредитних угод і загострила потреби обігу в наявних коштах. Банкрутства 1899 р. ясно показували, що зростання промисловості досягло того рівня, коли не лише подальше розширення виробництва мало зупинитися, а й навіть збереження його на досягнутому рівні ставало неможливим.

Перші прояви грошової кризи спостерігалися в Донецькому басейні, де з вересня 1899 р. по березень 1900 р. зупинили платежі 18 бельгійських підприємств.

У другій половині 1899 р. прийшло в занепад кораблебудування. Фрахти знижувались, експлуатація кораблів старої конструкції ставала не вигідною. Акціонерне товариство кораблебудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві у звіті за 1902 р. повідомляло, що за 1899–1900 рр. операційний рік було отримано збитків на суму в 187,9 тис. руб., в 1900–1901 рр. збитки становили вже 273,8 тис. руб.³ На кінець 1899 р. криза охопила майже всі галузі промисловості і транспортні підприємства. Переважна більшість високопосадовців намагалася шукати причину кризи у зовнішніх чинниках, відкидаючи ту обставину, що країна вступила в смугу промислового надвиробництва.

Насамперед криза проявилась на фондовій біржі, яка була найчутливішим барометром ринкової кон'юнктури. Починаючи з першої чверті 1899 р. біржа стала виявляти тенденцію до зниження курсу цінних паперів. Акції Донецько-Юр'ївського товариства у січні 1899 р. коштували по 680 руб., в 1900 р. – 530,

у 1901 р. – 210 руб. Міністерство фінансів у другій половині 1899 р. створило синдикат з головних петербурзьких банків з капіталом у 5,5 млн руб. для організації інтервенції на біржі з метою попередити подальше різке падіння цін на деякі дивідендні папери. Створений синдикат зайнявся купівлею на біржі акцій низки значних підприємств, у яких банки були найзацікавленішими. У той же час Державному банку у вигляді тимчасового заходу було дозволено відкривати кредити під деякі негарантовані відсоткові папери. Дещо полегшилися також умови переобліку Держбанком векселів приватних банків⁴.

Ці заходи боротьби з грошовою кризою певною мірою полегшили становище банків і не допустили їх втрат від падіння цінних паперів. Але серйозного значення для підтримки біржових курсів це мати не могло. Як свідчить динаміка курсів цінних паперів, біржові ціни раніше були завищені спекуляцією, що не відповідало очікуваній дохідності підприємств, яка знижувалась у умовах наступаючої економічної кризи. Заходи, застосовані Міністерством фінансів, могли послабити грошові труднощі промисловості ще менше, ніж труднощі біржі, оскільки різке подорожчання кредитів залишалося в силі. Розширення кредитування промисловості, безсумнівно, тимчасово полегшило б її фінансовий стан. Разом з тим воно дозволило б промисловцям не скорочувати своє виробництво і не знижувати ціни, а це спричинило б дальше поглиблення кризи надвиробництва. Міністерство звернулось до голови Райхсбанку Німеччини з пропозицією надати Російській імперії золоту позику в 250 млн марок. Однак Райхсбанк відхилив цю пропозицію⁵.

На 1 січня 1900 р. невикористане емісійне право Державного банку досягло 652 млн руб., у той час як сума кредитних білетів в обороті становила 491 млн руб. Незважаючи на накопичені в Державному банку величезні кошти державного казначейства, вклади казни на балансі банку досягали 594 млн руб. Серйозних кроків для розширення будівництва за рахунок цих грошей уряд не зробив. Навпаки, залізничне будівництво, котре досягло в 1897–1899 рр. найвищого рівня, йшло в подальшому на скорочення, і казенні замовлення з 1900 р. зменшувалися. Якщо в 1901 р. в експлуатацію було введено 3218 км нових залізниць (побудова яких почалася до кризи), то в 1902 р. завершених ліній було лише 1147 км, а в 1903 р. – лише 763 км. Таким чином, головний споживач металообробної промисловості – залізничне будівництво – майже зупинилось у роки кризи. Щоправда, у 1900 р. і навіть у 1901 р. виробництво рейок для залізниць продовжувало зростати, і лише з 1902 р. воно скоротилось, але це зростання в перший рік кризи означало лише виконання раніше отриманих замовлень⁶.

У 1899 р. скорочення виробництва почалося лише в шкіряній та хімічній галузях промисловості. Більшість галузей в Україні дали приріст, особливо значний з видобутку вугілля, нафти, чавуну, марганцевої руди, виплавки криці. Виробництво продовжувало розширюватись за інерцією. У 1900 р. становище змінилось. Продукція важкої промисловості України продовжувала ще зростати, частково за рахунок виконання раніше отриманих замовлень, частково через введення у дію нових підприємств, але в легкій промисловості почалося згортання виробництва, більшість її галузей (крім бавовняної та цукрової) скоротила обсяги продукції.

Подібні тенденції спостерігалися і на західноукраїнських землях. Промислове пожвавлення на нафтодобувних і солеварних промислах, у хімічній, шкіряній,

харчовій та швейній промисловості змінилося кризою, котра в 1900 р. охопила всю Галичину⁷. Труднощі збуту нафти викликало скорочення бурових робіт. У 1899 р. були пробурені 137 тис. м, в 1901 – 130 тис. м. Дрібні нафтодобувні підприємства розорялись⁸. Кількість діючих підприємств в інших галузях скоротилася на третину.

Про цукрову промисловість Росії, лєвова частина якої була розміщена на українських землях, сучасники розповідали: на складах цукрових заводів лежить понад 6 млн пудів цукру, а цукрозаводчики зайняті питанням, куди його подіти. Раніше цукор збували на англійських ринках за ціною на 1 руб. 25 коп. нижче собівартості. Коли надлишки цукру становили мільйон пудів чи менше, над збитками не горювали, бо вони з надлишком покривалися прибутками на внутрішньому ринку.

Таблиця 22.2. Динаміка цін на цукор в період кризи, руб. за пуд⁹

Рік	Цукор-пісок у Києві	Експортний цукор в Одесі
1898	4,64	1,67
1899	4,46	1,54
1900	4,39	1,62
1901	4,46	1,53
1902	4,33	1,24
1903	4,24	1,31

З таблиці видно, що зниження цін на цукор (пісок) в 1903 р. проти рівня 1898 р. в Україні дорівнювало 8,6%. Втрати цукрової промисловості виявилися на експортному цукрі, ціна якого впала в Одесі через кризу в Європі з 1 руб. 67 коп. у 1898 р. до 1 руб. 24 коп. за 1 пуд цукру піску. Це було на 1 руб. 54 коп. нижче ціни на внутрішньому ринку (за вирахуванням акцизу, від якого експортний цукор було звільнено). Оскільки експорт цукру в роки кризи становив в середньому 9 млн пудів на рік, тобто близько 19% всього виготовленого цукру-піску, то втрати від продажу за цінами нижче собівартості істотно скоротили прибутки цукрозаводчиків.

Найважче криза проявилась у металургії. Ціни на чавун в Україні знизились з 79 коп. за пуд у 1898–1899 рр. до 41 коп. у 1902–1903 рр. До того ж на різних заводах спостерігалось значне коливання цін. Ціна одного пуда сортового заліза на одному з найбільших підприємств Півдня знизилась з 1 руб. 80 коп. у 1897–1898 рр. до 1 руб. 27 коп. у 1902–1903 рр.¹⁰

Про катастрофічне становище в металургії преса повідомляла: «Залізобобній промисловості довелося перенести час важкої кризи, яка проявилась пізніше, ніж в інших галузях, зате і важче, ніж в інших. Накопичення на кінець 1900 р. значних нерозподілених запасів чавуну викликало різке зниження цін. Накопичення запасів, котрі досягали 7% всього річного продукту, створює нові ускладнення і викликає скорочення виробництва». Запаси чавуну постійно накопичувалися. За даними 28-го з'їзду гірничопромисловців Півдня, ці показники в 1900 р. становили 11%, у 1902 р. – 15,2, у 1903 р. – 25,2% від загального обсягу річної продукції.

Показники табл. 22.3 свідчать, що нерівномірність виплавки чавуну по окремих заводах в роки промислової кризи виявилась у тому, що для Гданцевського, Донецько-Юріївського, Ольховського та деяких інших заводів 1901 р. був роком важкої кризи, а на заводах Олександрівському, Дніпровському, Дружковському і Петровському в 1901 р. мало місце збільшення виплавки чавуну. Навіть у 1902 р., коли криза досягала апогею, на Петровському, Ольховському та деяких інших заводах виробництво чавуну порівняно з 1901 р. зросло.

Таблиця 22.3. Динаміка виплавки чавуну заводами Південної України напередодні та під час кризи, тис. пудів¹¹

Завод	1899 р.	1900 р.	1901 р.	1902 р.	1903 р.
Гданцевський	3 062	3 227	1 538	1 616	2 029
Олександрівський	9 810	9 041	11 242	7 993	5 901
Дніпровський	11 523	13 025	13 549	11 575	13 370
Новоросійського товариства	17 732	16 612	13 089	9 524	9 300
Дружковський	5 733	5 878	6 506	5 727	6 294
Донецько-Юріївський	7 971	6 792	5 289	5 930	8 780
Петровський	9 485	9 312	11 819	12 634	12 115
Ольховський	2 339	4 731	3 379	5 525	4 868
«Русский Провиданс»	2 564	4 486	4 716	4 374	5 648

Збільшення виробництва чавуну здійснювалося винятково за рахунок невеликої групи привілейованих заводів, які були забезпечені вигідними замовленнями для побудови залізниць. Це дало можливість розгорнути виробництво для широкого ринку за зниженими цінами. Покриваючи збитки від продажу на ринок надприбутками від казенних замовлень, вони змушували конкурентів, які не користувалися прихованими преміями від казни, згортати виробництво, оскільки ринкові ціни переставали покривати витрати.

Наскільки великими були ці премії, можна побачити з того, що ціна рейок за казенними замовленнями в 1898–1899 рр. визначалася в 1 руб. 12 коп. за пуд при вартості чавуну (на заводах) в 60–65 коп. В 1900–1901 рр., коли чавун здешевів, ціна рейок була підвищена до 1 руб. 25 коп. за пуд. Переплата дозволяла чавуноплавильним заводам розширювати своє виробництво за рахунок конкурентів, котрим компенсувати збиткові ринкові ціни не було чим. У 1901 р. казна Російської імперії переплатила заводам за казенними замовленнями: за рейки – 7 млн руб., за вагони – 5,4 млн руб., за потяги – 2,8 млн руб., а всього – 15,2 млн руб. Заводи, які не мали державних замовлень, зазнали значних збитків. Загалом у 1899 р. на півдні України діяло 35 доменних печей з 48 наявних. У 1902 р. загальна кількість печей зросла до 56, а кількість діючих скоротилася до 23; більше половини доменних печей (33) було погашено. Чисельність робітників при цьому скоротилася з 45,4 тис. до 35,8 тис.¹²

Аналогічне скорочення кількості діючих підприємств спостерігалось й у залізорудному районі Кривого Рогу, де падіння виробництва розпочалося пізніше – з 1901 р. Діючі рудники скоротилися з 64 у 1900 р. до 48 в 1901 р., а згодом до 40 в 1903 р. Видобуток руди знизився в 1901 р. до 111,3 млн пудів проти 156,2 млн у 1900 р., і майже повернувся до попереднього рівня в 1903 р., досягнувши 149,5 млн пудів. Відповідно, 40 рудників у 1903 р. давали майже стільки ж, скільки 64 рудники в 1900 р., що характеризувало собою процес концентрації виробництва під впливом кризи¹³.

У результаті кризи переважна більшість металургійних підприємств, які не мали підтримки казни, перестала існувати: з 70 акціонерних металургійних підприємств за 4 роки кризи було ліквідовано 18 з капіталом у 55 млн руб., тобто одну чверть¹⁴.

Меншою мірою криза відбилась на виплавці криці, яка збільшилась за 11 років у 10 разів (з 13,6 млн до 135,3 млн пудів). Два кризових роки (1901–1902) показують лише зупинку зростання виплавки. З 1903 р. обсяги виплавленої криці знову почали зростати¹⁵.

У Західній Україні залізорудні підприємства в районах Стрия, Бродів, Коломиї, Надвірної та інших місцевостях протягом 1900–1903 рр. не працювали¹⁶.

Скорочення випуску продукції металургії спричинило зменшення попиту на вугілля.

Дані таблиці 22.4 свідчать, що ціни на вугілля мали схильність до зниження в період кризи. За 3 роки (1900–1903) ціни на антрацит на півдні України впали більш ніж на третину.

Таблиця 22.4. Середньорічні ціни на антрацит в Одесі, коп. за пуд¹⁷

Рік	Ціна
1898	21,2
1899	22,6
1900	21,8
1901	16,7
1902	14,8
1903	14,2

Негаразди з темпами розвитку промисловості відобразились і на транспортній системі Російської імперії. Так, якщо у 1900 р. вантажообіг залізниць дав найвищий стрибок, обігнавши темпи приросту мережі залізниць, то в кризові для важкої промисловості 1901 і 1902 рр. відбулося різке вповільнення зростання вантажообігу. Водночас у 1903 р. залізничний транспорт повертається до попередніх темпів перевезень, незважаючи на те що приріст мережі був мінімальним¹⁸.

Під час кризи в Херсонській губернії виробництво скоротилось на 140 фабриках. Взагалі зупинили виробництво на невизначений час 25% підприємств губернії¹⁹. Значною мірою зросло безробіття. Слід зазначити, що безробіття в ті часи

залежало від стану врожайності сільськогосподарських культур у регіоні. У менш врожайні роки з'являлася більша кількість сезонних робітників з селян, які шукали роботу в місті або на промислових підприємствах.

У цілому економічна криза 1900–1903 рр. відбувалася в новій історичній обстановці, котра виявляла нові умови економічного розвитку України у складі імперій Романових та Габсбургів. Вона розпочалася на рік раніше, ніж у Західній Європі, а про США, які вступили в кризу лише з 1903 р., годі й казати. Промислову кризу спричинила грошова криза 1899 р. У цукроварінні криза мала набагато м'якший характер порівняно з важкою індустрією. Найважче криза відобразилася на чорній металургії, металообробній, нафтовій і залізорудній галузях, де вона призвела до скорочення виробництва і різкого падіння цін. Слабкіше інших галузей криза зачепила кам'яновугільну промисловість. Пізніше розпочавшись, криза у важкій промисловості не була подолана і в 1903 р., особливо в нафтовій і металургійній галузях. В Україні нестійкість попиту з боку казни для промислових підприємств і транспорту була особливо значною через те, що будівництво в країні нових підприємств і доріг йшло значною мірою за рахунок іноземного капіталу і, відповідно, залежало від того, як змінювалася для останнього вигідність перебування в цьому регіоні. Система казенного покровительства, котра форсувала створення гірничозаводської і металургійної промисловості за рахунок як вітчизняного, так і іноземного фінансового капіталу, мала своїм зворотним боком розширення важкої промисловості без будь-якого обліку місткості приватного ринку, в розрахунку лише на нове зростання казенних замовлень. У роки економічної кризи різко погіршилося матеріальне становище пересічного люду, адже однією з головних причин кризи була невідповідність низького платіжного попиту широких верств населення постійно зростаючим масштабам виробництва. Зростання безробіття, скорочення купівельної спроможності, посилення визиску продавців робочої сили роботодавцями призводили до зростання у суспільстві політичного напруження.

2. Промисловий розвиток на українських землях у складі імперій

Економічна криза 1900–1903 рр. у наступний період змінилася пожвавленням у сфері промислового виробництва. Оскільки дисконтний відсоток Державного банку Російської імперії знизився до 4,56, знову почали зростати ціни. Так, приміром, в Україні ціни на листове залізо на одному з найбільших підприємств Півдня зросли з 1 руб. 45 коп. за пуд у 1902–1903 рр. до 1 руб. 63 коп. у 1903–1904 рр.; на сортове залізо відповідно – з 1 руб. 27 коп. до 1 руб. 28 коп.²⁰

Зростання попиту на вироби з металу спричинило до подальшого розвитку металургійної промисловості як Російської імперії в цілому, так і України зокрема. Так, якщо в 1900 р. на Донбасі та в Кривому Розі було 17 великих металургійних заводів²¹, то у 1913 р. в Україні діяв 21 металургійний завод. У 1913 р. підросійська Україна виплавляла 69% загальноімперського виробництва чавуну, 67% криці, 58% прокату²².

Розвиток металургійної промисловості України був нерозривно пов'язаний з освоєнням Криворізького залізорудного басейну. Покращилася технічна оснащеність українських рудників. Збільшилася кількість парових машин, зросла їхня

загальна потужність. Залізорудна промисловість перетворювалася на самостійну галузь великого індустріального виробництва. Збільшилась кількість великих рудників, устаткованих паровими машинами.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. спричинила до зростання казенних замовлень у галузі важкої індустрії. Видобуток залізної руди на Півдні Росії у 1904 р. збільшився до 218,1 млн пудів з 167,2 млн пудів у 1903 р. Виплавка чавуну в 1904 р. на Півдні Росії становила 102,1 млн пудів проти 83,4 млн пудів у 1903 р.²³

З табл. 22.5 видно, що за 13 передвоєнних років виплавка чавуну зросла вдвічі. Ще більше зросло виробництво мартенівського металу та прокату.

Таблиця 22.5. Обсяги зростання металургії в Україні на початку ХХ ст., млн пудів²⁴

Рік	Вироблено, млн пудів			У відсотках до загальноросійського виробництва		
	чавуну	сталі	прокату	чавун	криця	прокат
1900	92,5	70,3	57,6	58,2	48,9	47,0
1905	103,1	81,6	67,7	68,5	55,5	53,3
1910	126,4	114,9	98,9	74,1	59,9	60,4
1911	147,9	130,5	112,9	74,6	61,6	62,7
1912	173,4	151,9	128,2	74,6	62,5	63,1
1913	189,2	166,6	141,1	73,4	63,1	64,3

Значний розвиток металургії прискорив видобуток вугілля в Донбасі: з 927 млн пудів у 1909 р. до 1543,8 у 1913 р. (або на 66,5%). На цей час у вугільній промисловості України діяло 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. осіб. Однак технічний прогрес у цій галузі індустрії не набув поширення. Механізація видобування вугілля навіть у 1913 р. становила лише 0,5%. Це зумовлювалося наявністю великих резервів дешевої робочої сили²⁵.

Порівняно з металургією, вугільною та залізорудною промисловістю машинобудування в Україні, за винятком сільськогосподарського, розвивалося повільно. На початку ХХ ст. сформувалися два райони українського машинобудування загальноімперського значення: Херсонсько-Катеринославський (8,5% загальноросійського виробництва) і Києво-Харківський (6,5%). В Україні вироблялось більше половини всіх сільськогосподарських машин, що виготовлялися на території Європейської Росії. Великим підприємством, котре випускало сільськогосподарські машини, був завод Грієвза в Бердянську. Заводи Олександрівська (тепер Запоріжжя) з прилеглими до нього районами, Одеси, Харкова, Херсона, Миколаєва, Єлизаветграда, Білої Церкви, Києва відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, винокурної, лісопильної та інших галузей промисловості. Усі великі заводи належали іноземним капіталістам. Однак машини, виготовлені українськими підприємствами, за своєю вартістю та якістю

поступалися іноземним. У 1912 р. в Україні була зосереджена основна частина загальноросійського сільськогосподарського машинобудування: з 826 підприємств – 177, або 21%, але вартість їхньої продукції становила 53%²⁶. Проте і в цій галузі промисловості Україна була відсталою порівняно з більш розвиненими західними країнами. Мало вироблялося машин для самої промисловості, в тому числі для машинобудування.

У 1895 р. розпочалось будівництво Харківського паровозобудівного, а в 1896 р. – Луганського машинобудівного заводів. Уже в 1900 р. ці підприємства випустили 233 паровози, що становило 23,3% загальноімперського виробництва²⁷. Харківський потягобудівний завод щомісяця виробляв по 10–12 товарних паровозів. Найбільшу кількість потягів (201) завод випустив у 1899–1900 рр. У 1915 р. продукція обох заводів становила 40% всього випуску паровозів в Росії²⁸. У Катеринославській губернії поряд з заводами сільськогосподарського машинобудування було побудовано вагонобудівний завод у Нижньодніпровську. Великим центром машинобудування став Харків. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, були Краматорський, Горлівський і Катеринославський.

Про розвиток українського суднобудування досить яскраво свідчить діяльність Миколаївського заводу «Наваль». Заснований у 1895 р. Бельгійським анонімним акціонерним товариством, завод «Наваль» до 1900 р. мав 2250 робітників. Загальний випуск продукції досяг 4200 тис. руб.²⁹

Усього в Україні в 1913 р. налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювало 57 тис. робітників. Випуск валової продукції машинобудування становив 20,2% усієї продукції машинобудування та металообробної промисловості Росії. Проте українське машинобудування не задовольняло зростаючих потреб індустріального розвитку країни. Велику кількість машин і верстатів, як і раніше, ввозили з-за кордону, зокрема майже половину складних сільськогосподарських машин.

Швидкими темпами розвивалися в Україні харчова, лісопильна, швейна й інші галузі промисловості.

Підприємства харчової промисловості були передусім представлені цукровими заводами. З 1901 до 1917 р. виробництво цукру-піску в Україні становило 78–85, цукру-рафінаду – 73–75% загальноросійського виробництва. Кількість діючих в Україні цукрових заводів за 5 років перед Першою світовою війною (1910–1914) зростає з 197 до 210, а чисельність робітників, які працювали на них, – з 110 732 до 129 256 осіб³⁰.

Центром борошномельної промисловості був Південь України. На Правобережжі та Лівобережжі підприємства цієї галузі працювали у Києві, Кременчуку, Харкові. Цукрове, борошномельне, спиртогорілчане виробництво стали галузями великої промисловості всеросійського значення. З галузей, що переробляли продукцію тваринництва, успішно розвивалася шкіряна.

Важливе місце в економіці України посідало гуральництво, яке з кожним роком збільшувало випуск продукції. У 1907 р. в Україні було 569 гуралень, 203 броварні та 154 медоварні. У 1913 р. гуральні виробляли близько 13,5 млн відер спирту, що становило 11,6% загальноросійського виробництва³¹.

Важливим фактором індустріалізації України був залізничний транспорт. Залізниці створили необхідні умови для швидкого зростання металургії на Півдні України, забезпечили широкий збут вугілля Донбасу. На початку XX ст. Україна зайняла в монархії Романових одне з перших місць у плані індустріального розвитку, випереджала інші регіони імперії за видобутком вугілля, виплавлянням чавуну, виробництвом цукру. В усіх провідних галузях української промисловості, у транспорті відбувалися значні технічні та соціальні перетворення. До Першої світової війни українська промисловість становила 24,3% загальноімперської, даючи понад 70% продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому. При цьому частка України в обробній промисловості Російської імперії становила тільки 15%³².

В результаті цього індустрія в Україні розвивалась однобічно. Підприємств текстильної промисловості майже зовсім не було. Слабко розвивалися хімічна та поліграфічна галузі промисловості. Металообробні підприємства, розташовані в Україні, не забезпечували найелементарніших потреб населення. Навіть дріт і цвяхи на Наддніпрянщину завозили з Росії. Незважаючи на порівняно швидкі темпи економічного розвитку, Україна, як і імперія Романових в цілому, продовжувала залишатися відсталою в техніко-економічному відношенні. Індустріалізація не була завершена, її перервала війна.

В індустріальну епоху західноукраїнські землі ввійшли зі значними пережитками кріпосницьких відносин, що в поєднанні з дискримінаційною політикою центральних властей монархії Габсбургів та іноземного капіталу гальмувало їх економічне піднесення.

На початку XX ст. нафтодобувна промисловість зазнала технічної реконструкції. Були закриті невеликі криниці та ями, почали бурити свердловини глибиною понад 1 тис. м. Потужність парових двигунів і двигунів внутрішнього згорання в Дрогобицькому і Станіславівському гірничих округах досягла в 1910 р. близько 20 тис., а в 1913 р. – майже 50 тис. к.с. Напередодні Першої світової війни в нафтодобувній промисловості використовувалося значно більше парових двигунів і двигунів внутрішнього згорання, ніж у всіх інших галузях промисловості в цілому. Внаслідок застосування бурильної техніки зростав видобуток нафти. У 1900 р. він становив понад 325 тис., а в 1909 р. – більше 2050 тис. т. Пізніше він зменшився, проте залишався досить високим і в 1913 р. становив 1,1 млн т. Найбільше нафти добували в районах Борислава і Дрогобича³³.

Видобуток кам'яної та кухонної солі в Галичині у 1900 р. становив 145 тис. т, у 1908 р. – понад 1800 тис. т. Західна Україна давала 64% видобутку солі в Австро-Угорщині. Видобування солі було державною монополією. Уряд встановлював на неї високі ціни і більшість селян страждало від «соляного голоду».

На початку XX ст. в районі Карпат продовжувала швидко розвиватися лісопильна промисловість. У цей період Галичина щорічно експортувала 80–85 тис. вагонів лісоматеріалів. Потужність парових двигунів на галицьких лісопильнях постійно зростала. На західноукраїнських землях у той час діяло близько 100 лісопильних заводів, на кожному з яких працювало понад 20 осіб.

Темпи зростання меблевого виробництва й інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Іноземний капітал не виявляв заінтересованості в їхньому розвитку, оскільки для цього потрібні були значні капіталовкладення.

Крок вперед зробило лісохімічне виробництво. На початку XX ст. було введено в дію лісохімічні заводи у Сваляві та Вигоді. Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості регіону. В цей період працювали два цукрових заводи на Буковині. У 1913 р. почав працювати цукровий завод в галицькому місті Ходорові.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях діяло 5 великих державних тютюнових фабрик (чотири в Східній Галичині й одна на Закарпатті). Західноукраїнські фабрики лише незначною мірою забезпечували місцеві потреби в тютюнових виробах і переважна частина їх завозилася з центральних районів монархії Габсбургів.

Продукція легкої промисловості західноукраїнських земель не могла успішно конкурувати з австрійськими, угорськими і закордонними промисловими виробами і через це розвивалася повільно. Відставало, зокрема, текстильне виробництво. Так, у Східній Галичині на початку XX ст. діяло лише кілька текстильних підприємств. На найбільших з них було зайнято по кілька десятків робітників.

У західноукраїнських землях важкої промисловості майже не існувало. Машинобудування було розвиненим слабко. В Закарпатті – у Довгому, Кобилицькій Полянці та Фридешові діяли металургійні заводи, де виплавляли чавун. На цих підприємствах використовувалася застаріла техніка. Тільки завод у Кобилицькій Полянці був дещо модернізований протягом 1908–1912 рр. На ньому вироблялися колеса для потягів, невеликі металеві речі – сокири, лопати тощо.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях усіма видами промислової діяльності було зайнято близько 300 тис. робітників. З них промислові робітники становили 63 тис. осіб. Вони працювали на 700 фабрично-заводських підприємствах. У Східній Галичині діяло 600 промислових підприємств фабрично-заводського типу, на яких було зайнято близько 40 тис. робітників. На залізницях і державних підприємствах працювало 6–8 тис. осіб. На Буковині в 1910 р. налічувалося 35,5 тис. робітників, у тому числі 13,6 тис. промислових. Половину з них становили фабрично-заводські робітники, які концентрувалися на 80 підприємствах. На Закарпатті чисельність фабрично-заводських робітників у 1910 р. наближалася до 7 тис. осіб³⁴.

Отже, необхідно визнати, що незважаючи на певні переваги, галузева структура західноукраїнської промисловості на початку XX ст. залишалась односторонньою і мала сировинний характер. Головну частину продукції давали галузі, що займалися добуванням і первинною переробкою місцевої сировини, – лісова, лісопильна та нафтова. Інші галузі не були достатньо розвинені. Це означає, що незважаючи на значні зрушення, становлення фабрично-заводської промисловості на західноукраїнських землях у цей час ще не завершилося.

3. Держава і монополістичний капітал

Приплив іноземних інвестицій у розвиток промисловості й транспорту України, котрий набув значних обсягів з 80-х рр. XIX ст., зумовив зростання концентрації виробництва й посилення процесів акціонування промислових підприємств. Переломним моментом в процесі концентрації виробництва стала економічна криза.

Вона призвела до краху сотень невеликих підприємств і створення низки великих монополістичних об'єднань.

У сучасній науці вважається, що «монополія існує, коли одна фірма є єдиним виробником продукту, в якого немає близьких замінників»³⁵. Проте це визначення є досить вузьким, адже характеризує монополію у чистому вигляді, котра в реальному житті майже не зустрічається. В широкому плані цю економічну категорію необхідно розуміти як недосконалу конкуренцію і визначати так – ситуація на ринку, коли кількість продавців настільки мала, що кожен з них здатен впливати на формування продажної ціни.

Капіталістична промисловість на українських землях знала майже всі монополістичні об'єднання (союзи, конвенції, картелі, синдикати, концерни, трести). Концентрація промисловості в Російській імперії, і особливо в Україні, була в низці галузей вищою, ніж у країнах Західної Європи і США. На початку XX ст. в Росії на підприємствах з кількістю робітників понад 500 працювало 54% усіх робітників, тоді як у такій розвиненій країні, як США, на аналогічних підприємствах працювало близько 33%³⁶.

Передвісником появи монополістичних об'єднань у промисловості України стало виникнення так званих представницьких організацій великого капіталу. Однією з перших таких організацій, що об'єднувала вуглепромисловців, а згодом і капіталістів низки інших галузей промисловості Донецького басейну, були з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії. Безпосереднім поштовхом до їх створення стали ускладнення, викликані економічною кризою 1873 р. Наприкінці 1873 р. група вуглепромисловців подала доповідну записку в Гірничий департамент про необхідність скликання з'їздів для з'ясування потреб кам'яновугільної промисловості. Уряд схвально зустрів ідею і дозволив їхню діяльність. У 1890 р. підприємці добилися дозволу на заснування ради з'їздів. Керівники з'їздів прагнули підтримувати їх репутацію як «представницької від промисловості» організації. Вони проводили досить чітку лінію на встановлення неподільного панування великого капіталу й водночас обстоювали свій «публічно-правовий характер» і заперечували споріднення з «приватноправовими організаціями» на зразок синдикатів. Разом з тим внутрішня організація з'їзду і його діяльність свідчили про зародження монополії. Показовим щодо цього було вирішення питання про розподіл ухвальних голосів між учасниками з'їздів. На XXIII з'їзді (1898 р.) було вирішено, що щорічна відправка 250 вагонів палива давала право підприємцям вугледобувної промисловості на один ухвальний голос, вивіз 1 тис. вагонів продукції – на 2, а більше 4 тис. вагонів – на 3 голоси. Прийнятий розмір цензу дозволяв зосередити функції з'їздівської організації в руках великих гірничопромисловців³⁷.

Монополістичні об'єднання в Україні були пов'язані з іноземним капіталом. Понад 25% іноземних капіталів, вкладених у промисловість Російської імперії на початку XX ст., припадало на Україну. У вугільній промисловості іноземцям належало 63% основного капіталу, в металургії – 90%. Іноземний капітал приваблювали в Україну високі прибутки, які майже повністю йшли за кордон³⁸.

Величезна роль у розвитку української промисловості належала акціонуванню. Перші акціонерні компанії в Україні виникли в 70-х рр. Цей процес набув широкого розмаху в 90-х роках, під час кризи 1900–1903 рр., яку змінило промис-

лове піднесення 1910–1913 рр. Створення акціонерних товариств певною мірою вирішувало проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсувало нестачу грошей у підприємців. Акціонерні компанії були єдиною формою організації фінансового та монополістичного капіталу і проникнення іноземного капіталу в українську промисловість.

У 70–80-х рр. виникли перші акціонерні компанії. Чимало їх було створено в 90-х рр. Серед них Голубівське Берестово-Богодухівське гірничопромислове товариство (1890), Російсько-Донецьке товариство кам'яновугільної та заводської промисловості (1895), акціонерне товариство Брянських кам'яновугільних копалень та рудників (1896), Катерининське гірничопромислове товариство (1896), Таганрозьке металургійне товариство (1896). У 1896 р. утворилося Донецько-Петровське гірничозаводське товариство для розробки кам'яновугільних та інших покладів в Катеринославській губернії. У 1898–1899 рр. виникли Південне і Воскресенське гірничопромислові товариства, Кримсько-Донецьке товариство кам'яновугільної та гірничої промисловості, акціонерне товариство Катеринославського трубо- і залізопрокатного заводу. Південноросійське металургійне товариство. Товариство Керченських металургійних заводів і рудників, Краматорське металургійне товариство. Акціонерні компанії з'являлися також в інших галузях промисловості півдня України: Товариство рудників Дубової Балки в Кривому Розі з видобутку залізної руди (1892 р.), Російське паровозобудівне і механічне товариство (1895 р.), Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана (1896 р.), Товариство Південноросійського машинобудівного заводу (1896 р.) тощо³⁹. В руках найбільших акціонерних товариств зосереджувалася більша частина капіталів. До кінця XIX ст. акціонуванням була охоплена вся металургійна промисловість Півдня України⁴⁰.

Показовими є дані про частку великих компаній в акціонерному капіталі найважливіших галузей промисловості. За 1870–1890 рр. кількість найбільших товариств, основний капітал яких становив 1 млн руб. і більше, зросла в 11 разів, а їхній капітал – у 8 разів. Основний капітал товариств з капіталом менше 1 млн руб. збільшився тільки у 6 разів порівняно з їхньою кількістю. До того ж частка акціонерних товариств з капіталом менше, ніж 1 млн руб. зменшилася в 1,6 раза. Правом вирішального голосу в акціонерних товариствах користувалися тільки найбільші підприємці. В статутах цих товариств зазначалося, що кожен акціонер має право бути присутнім на загальних зборах і брати участь в обговоренні питань, але право вирішального голосу надавалось акціонеру, який мав не менше 12 акцій. Власник 24 акцій мав два голоси, 48 – три⁴¹.

Монополістичні об'єднання виникали насамперед у галузях важкої промисловості, бо саме там був високий ступінь концентрації виробництва і капіталу. Цей процес тісно пов'язувався також з економічною політикою держави і діяльністю великих комерційних банків, які фінансували і контролювали монополії. Синдикати у той час виникали таємно, не були юридично легалізованими й існували як акціонерні товариства, контори для продажу і т. п. Законодавство забороняло так звані зговори (стачки) промисловців і торговців, хоча фактично царський уряд підтримував свободу підприємницької діяльності. Економічна політика уряду була спрямована на підтримку великого капіталу. Цьому сприяли такі заходи, як митний протекціонізм і казенні замовлення, державні кредити і субсидії, залізничні

тарифи і експортні премії, підтримка організації з'їздів і монополій, акціонерних товариств тощо. Все це створювало монопольний ринок для незначної кількості великих підприємств, полегшувало встановлення монопольних цін і одержання значних прибутків⁴².

Акціонерна промисловість України, як і монархії Романових у цілому, характеризувалася великою прибутковістю. У другій половині 90-х рр. норма прибутку в ній коливалася між 11,5 і 15,6% на капітал, що становило в середньому 13%, майже вдвоє перевищуючи прибутковість західноєвропейських підприємств. Гірничопромислові південноукраїнські фірми, використовуючи систему державних замовлень і забороненого митного протекціонізму, досягали небачених надприбутків. Це, зокрема, стосувалося металургійних заводів, прибуток яких у 1897 р. досягав в середньому 50% на капітал, а Юзівського заводу – 100%. Дивіденди Південно-російського Дніпровського металургійного товариства і Товариства Брянського рейкопрокатного, залізорозного і рейкового виробництва становили 30–40% на капітал. У 1897–1898 операційному році товариство Дніпровського заводу отримало 4 млн руб., тобто 80% чистого прибутку на капітал, і видало з цієї суми 2 млн руб. дивідендів. Дивіденди акціонерних товариств коксового виробництва досягали 30–35%, а вугільних – 9–12% на капітал⁴³. Південноукраїнські гірничопромисловці наживали багатомільйонні багатства.

Поява значної кількості акціонерних товариств у найважливіших галузях промисловості України свідчила про те, що розпочався новий етап становлення великої індустрії. Нагромадження капіталу невеликою кількістю акціонерних компаній у провідних галузях української промисловості стало важливою умовою для створення тут монополій.

За концентрацією виробництва в основних галузях промисловості Україна посідала перше місце в Російській імперії. У 1901 р. на 12 великих металургійних заводах (з 16 діючих) було зосереджено 96% усіх робітників металургії Півдня України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87% чавуну в цьому регіоні⁴⁴. В 1900 р. п'ять південних металургійних заводів уклали картельну угоду про розподіл замовлень на рейки і створили для цього спеціальний орган. Уряд не допустив монополії до регулювання казенних замовлень. У тому ж 1900 р. була створена комісія графа Сольського, яка через два роки перетворилася на постійно діючий комітет з розподілу залізничних замовлень. Діяльність цього комітету носила характер відвертої і повної підтримки монополій. Але уряд не мав наміру втрачати контроль над замовленнями і не збирався передати його до рук тих самих монополій, яких він підтримував всіма засобами⁴⁵.

Високий рівень концентрації був характерний також для вугільної промисловості Донбасу. Якщо у 1902 р. 86% усього видобутку вугілля припадало на акціонерні компанії⁴⁶, то у 1912 р. частка 25 акціонерних товариств (з 26 діючих у цій галузі) вже становила 95,4% видобутку всіх акціонерних товариств і понад 70% видобутку вугілля в Донбасі⁴⁷.

У 1902 р. в Україні було засновано найбільший у металургії Російської імперії синдикат «Продамет», метою якого проголошувалося здійснення торгівлі виробами заводів цього об'єднання⁴⁸. До синдикату входило 12 підприємств (товариств), серед яких були Південноросійське Дніпровське металургійне товариство «Русский

Провиданс» та ін. На початок 1908 р. «Продамет» зосередив у своїх руках дві третини всього виробництва заліза і криці Південної України⁴⁹. Синдикат «Продамет» вів жорстку боротьбу з іншими синдикатами.

Особливо тривалою була боротьба з уральським синдикатом «Кровля». У 1907 р. він мав у своїх руках 54% виробництва покрівельного заліза і монопольно користувався такими ринками, як Сибір, Поволжя та ін. Однак «Продамет», спираючись на передову техніку південних заводів, і допомогу іноземних капіталістів – учасників синдикату, врешті-решт придушив конкуренцію з боку «Кровлі». На початок 1913 р. він зосередив у своїх руках продаж виробів металургійних заводів країни на 80–100%. Синдикат на цей час об'єднував до 30 металургійних підприємств, з них 17 на Півдні Росії, 8 – у Привіслінському краї, 3 – в Прибалтійському районі, 1 – в Центральному районі і 1 – на Уралі⁵⁰. На заводах «Продамету» в 1910 р. було зайнято 85 тис. робітників. За своєю питомою вагою і значущістю в економіці Російської імперії синдикат «Продамет» стояв на рівні Сталевої корпорації США і Сталевого тресту в Німеччині⁵¹. Синдикат продавав залізо різного ґатунку, балки, рейки, бандажі в імперії Романових. Завдяки його діяльності істотно зріс експорт виробів з металу.

Важливим фактором у монополізації промисловості України була організація в 1904 р. синдикату «Продвугілля» (Акціонерне товариство торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну), який об'єднав майже весь видобуток і продаж кам'яного вугілля в Донбасі. Це був один із найбільших синдикатів імперії. До нього входило 18 великих акціонерних вугільних товариств, підприємства яких у 1912 р. видобули 600 млн пудів вугілля, тобто близько 60% усього вуглевидобутку Донбасу. Напередодні війни на підприємствах «Продвугілля» працювало 64 тис. робітників⁵².

У період з 1902 по 1904 рр. у металургійній і металообробній промисловості Російської імперії було створено кілька синдикатів. Найбільшими з них після «Продамету» був синдикат з продажу металевих труб – «Трубопродажа». Він об'єднував усі російські підприємства, які виробляли труби, однак керівна роль у ньому належала німецьким капіталістам; загальне керівництво синдикатом перебувало в Берліні. Загалом на початку XX ст. цей синдикат об'єднав майже 100% російського збуту водогінних, газопровідних, фабричних, нафтопровідних та інших труб⁵³.

У 1903 р. було створено всеросійський синдикат «Гвоздь», який об'єднав 32 заводи. Майже весь збут залізного і крицевого дроту, цвяхів і т. д. було сконцентровано в руках цього синдикату. Його створення спричинило різке підвищення цін, а також зумовило нестачу на цвяхів. Розпочалась гостра боротьба синдикату з аутсайдерами і водночас всередині самого синдикату через квоти. Не витримавши цієї боротьби, синдикат «Гвоздь» розпався. У 1908 р. з'явилося товариство з продажу руди півдня Росії «Продаруд». До нього увійшли всі значні підприємства Півдня. Синдикат зосередив у своїх руках продаж понад 80% всієї руди.

Товариство для торгівлі виробами російських вагонобудівних заводів «Продвагон» розпочало діяльність у 1906 р. У 1912 р. на «Продвагон» припадало замовлень на 33,5 млн руб., у той час як для інших заводів, котрі не увійшли до синдикату, – лише 1 млн руб.⁵⁴ Паровозобудівні заводи, які уклали в 1900–1902 рр. картельну угоду, поставили вимогу, щоб комітет з розподілу залізничних замов-

лень «керувався нормами союзу паровозобудівних заводів». Ця вимога була виконана⁵⁵. У 1913 р. в галузі сільськогосподарського машинобудування та виробництва сільськогосподарських знарядь на Півдні України було створено синдикат «Врожай»⁵⁶.

Захищаючи інтереси монополістів високими протекціоністськими тарифами, царський уряд одночасно забезпечував їм можливість наживи на казенних замовленнях. Держава була власником основної мережі залізниць, а також військових заводів та портів і виступала як споживач палива, металу, машин та різних матеріалів. Уряд давав підприємцям замовлення за високими цінами, призначав премії й у такий спосіб гарантував підприємцям великі прибутки. Відомий промисловець Гужон, наприклад, діставав від казни у формі премії 300 руб. за кожний товарний вагон, 800 руб. – за пасажирський, 3 тис. руб. за кожний паровоз і 23 коп. за кожний пуд рейок. Замовлення з негайною виплатою великих сум давалися часто й таким капіталістам, які ще тільки думали споруджувати підприємства⁵⁷.

У харчовій промисловості найбільшим був синдикат цукрозаводчиків, заснований у 1887 р., бюро якого знаходилося в Києві. Найвпливовіша роль у ньому належала цукровим магнатам Бобринським, Браницьким, Береденкам, Хряковим. Спочатку синдикат об'єднував 78%, а в 1892–1893 рр. – 91% цукрових заводів України. Основним його завданням було регулювання цін на цукор і забезпечення підприємцям високого монопольного прибутку на внутрішньому ринку. Як і в перші роки існування цукрового синдикату, підприємці скорочували продаж цукру на внутрішньому ринку і збільшували його експорт. Вивозячи частину цукру за кордон, вони штучно підтримували високі ціни на нього в Російській імперії⁵⁸.

Монополії охопили своєю діяльністю й інші галузі народного господарства. Напередодні Першої світової війни в Україні вже не було жодної важливої галузі промисловості, в якій тією чи іншою мірою виробництво не було б монополізовано. Якщо в 1901 р. працювало лише 17 підприємств, на кожному з яких було зайнято понад 1 тис. робітників, то в 1913 р. їх налічувалося вже 42. У 1900 р. 5 великих металургійних заводів виплавляли 49% усього чавуну в Україні, забезпечивши понад 25% його загальноімперського виробництва. В 1913 р. на ці самі підприємства припадало вже 55% виплавленого чавуну Півдня України і 37% виробництва його у Росії в цілому. Усі монополістичні об'єднання, що діяли в Україні, мали загальноімперське значення. Високий рівень концентрації виробництва не суперечив існуванню великої кількості невеликих підприємств, які, застосовуючи рутинну техніку, виробляли мізерні обсяги продукції.

З 90-х рр. XIX ст. виявились ознаки концентрації виробництва на західноукраїнських землях. Одним з виявів цього було утворення в 1892 р. картелю з метою нормування цін на нафту. Протягом 1905–1906 рр. виникло понад 50 акціонерних компаній з видобутку нафти, найбільшими з яких були «Галицько-Карпатське товариство» з капіталом 16 млн крон, компанія «Сходниця» з капіталом 10 млн крон, компанія «Галичина» з капіталом 6 млн крон. У першому десятиріччі XX ст. у нафтовій промисловості прискорився процес концентрації підприємств. Кількість їх з 344 у 1907 р. скоротилася до 254 у 1910 р. Найбільші 15 підприємств виробляли 75% нафти, що видобувалася в Галичині⁵⁹.

У деревообробній промисловості Закарпаття з 1882 р. діяв синдикат «Мун-

дус». Акціонерний капітал синдикату становив в 1910 р. 3 млн, а в 1916 р. – 7,3 млн крон. Найбільший хімічний завод у Сваляві, збудований у 1910–1911 рр., належав будапештській компанії «Сольва», акціонерами якої крім австрійських були англійські, французькі та американські підприємці⁶⁰.

Створивши банки, акціонерні товариства, концерни та інші монополістичні об'єднання, іноземні підприємці оволоділи основними галузями промисловості Західної України, насамперед нафтовою. Спочатку панівне становище в ній належало австрійським підприємцям, але з початку XX ст. почав надходити німецький капітал, а згодом американський і англійський. В 1911 р. англійським капіталістам лише в Бориславі належала 71 свердловина з 363, які давали 1/4 нафтовидобутку Бориславського басейну. В 1912 р. німецькі й англійські фірми об'єдналися в концерн, що зосередив у своїх руках 1/3 видобутку нафти в басейні, заволодів усіма нафтопроводами цього району, чотирма з семи великими нафтопереробними заводами. У 1913 р. в нафтову промисловість Прикарпаття почав посилено проникати і французький капітал. Напередодні війни вкладений у нафтодобувну промисловість Прикарпаття капітал оцінювався у 310 млн австрійських крон, з них майже 1/3 припадала на австрійський капітал, 1/5 – на англійський, по 12–15% – на німецький, французький і місцевий галицький, по 2% – на американський і бельгійський⁶¹.

У нафтовій промисловості Галичини між групами нафтовидобувників і гасозаводчиків точилася постійна конкурентна боротьба. Заводчики-рафінери прагнули максимально знизити ціни на нафту, а нафтовидобувники робили все для того, щоб підвищити їх. Це призвело до виникнення двох монополістичних організацій, які конкурували між собою, – картелю власників головних заводів і синдикату нафтовидобувників. Картель австро-угорських власників заводів виник у 1892 р. До нього приєдналися рафінери Галичини. Через два роки картель був ліквідований, бо за цей час були побудовані нові нафтопереробні заводи, і попередній розподіл квот між учасниками картелю став недійсним. Картель утворився на новій основі у 1896 р. За короткий час свого існування він зумів підвищити ціну на гас з 27 до 36 крон за 100 кг. У той же час різко знизилися ціни на нафту (з 4,5 крон в 1900 р. до 1,25 крон в 1902 р.). Це призвело до організації монополістичного об'єднання нафтовидобувників. З активною допомогою австрійського банку «Кредитанштальт», що фінансував багато нафтодобувних компаній Галичини, у 1903 р. був організований синдикат «Петролеа». В руках синдикату зосередилась продукція всіх великих і більшості дрібних нафтовидобувників Галичини. Йому вдалося об'єднати 9/10 нафтовидобувників Галичини. Однак, у 1907 р. через кризу надвиробництва та падіння цін на нафту синдикат «Петролеа» розпався. Замість нього утворився картель під назвою «Крайовий союз нафтовидобувників». У ньому об'єдналося 75,2% усіх підприємств, продукція яких становила не менше 80%. Керівна роль в новому картелі належала англійському концерну «Прем'єр ойл»⁶².

Гасозаводчики Галичини утворили черговий картель у 1903 р., але під час розподілу квот урядом їм було надано не більше 1/4 частини контингенту. Після побудови у 1905 р. американською фірмою «Вакуум ойл компанії» двох нових заводів у Сілезії та Словаччині становище нафтопромисловців Галичини ще більше погіршилось, адже вони мали право переробляти лише 25,8% видобутої у цьому регіоні нафти. Згодом це призвело до розпаду картелю рафінерів⁶³.

Австрійський капітал посідав провідні позиції в лісопилній і деревообробній галузях промисловості. Іноземні підприємці скуповували на західноукраїнських землях тисячі гектарів лісу. Хижацька розробка лісових масивів призводила до зменшення їхніх площ.

Перший цукровий картель в Австрійській монархії було утворено в 1876 р. Його учасники зобов'язувались не створювати нових підприємств. Крім того, картель добився підвищення залізничного тарифу на перевезення цукрового буряка залізницями Буковини та Галичини, а уряд підвищив акцизні збори на цукор на 38%⁶⁴.

Монополістичні тенденції в розвитку пивоварної та горілчано-спиртової промисловості на території українських земель імперії Габсбургів виявлялись у вигляді утворення картелів і підписання конвенційних угод у цих галузях та за рахунок квотування виробництва продукції підприємств цих галузей⁶⁵.

З початку ХХ ст. австро-угорська промисловість, у якій переважали картелі, почала диктувати свою волю західноукраїнській економіці. Картелі поглинали в Східній Галичині всі підприємства, існування яких було для них небажаним. Майже неможливим було будівництво нових фабрик і заводів, якщо це суперечило інтересам відповідних монопольних об'єднань.

Підсумовуючи наведені вище дані по державі й монополістичному капіталу на теренах українських земель у складі імперій Романових і Габсбургів на початку ХХ ст., необхідно визнати:

- уряди цих держав активно втручалися в розвиток процесів промислового монополізму на території українських земель шляхом встановлення квот на виробництво продукції, надання казенних замовлень, здійснення відповідної політики залізничних тарифів, встановлення акцизів або премій на виробництво продукції та за рахунок здійснення протекціоністської політики у сфері зовнішньої торгівлі;

- особливістю розвитку промислового монополізму на підросійських землях України стало поширення синдикатів – організаційних форм монополістичних об'єднань, при яких ті підприємства, що увійшли до них втрачають комерційну збутову самостійність, але зберігають юридичну і виробничу свободу дій. Тобто в синдикатах збут продукції і розподіл замовлень здійснювався централізовано;

- на західноукраїнських землях монополістичні тенденції в розвитку промисловості проявлялися у вигляді утворення картелів – форм монополістичних об'єднань, в яких, на відміну від інших, більш стійких монопольних структур, кожне підприємство зберігало фінансову і виробничу самостійність. Об'єктами угод були: ціноутворення, сфери впливу, умови продажу, використання патентів, регулювання обсягів виробництва, узгодження умов збуту продукції, наймання робітників. Картелі діяли, зазвичай, в межах однієї галузі.

4. Світовий ринок і сільське господарство України на порозі новітньої епохи

Регіони Російської імперії перебували на різних стадіях економічного й соціального розвитку. Перехід від аграрного до індустріального суспільства виявився тривалим. Понад 70% населення було безпосередньо зайнято в землеробстві, а в сільській місцевості проживало на початку ХХ ст. близько 85% жителів країни.

Країна трималася на плаву за рахунок землеробства, що визнавали й вищі урядовці. За їхньою оцінкою, сільське господарство залишалося найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення. За офіційними даними, землеробство давало напередодні війни близько двох третин національного багатства – «не менше 9 млрд руб. від річної продуктивності країни в 15 млрд рублів»⁶⁶. Прибуткова частина бюджету Російської імперії також залежала переважно від сільського господарства, його зв'язків із зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалося продажем за кордоном зернових хлібів, а також продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, олії, спирту, тютюну.

Однак у реальній дійсності сільське господарство залишалося поза увагою урядових кіл. Самоорганізація сільського населення, створення широкої кооперативної мережі, особливо в національних районах імперії, всіляко обмежувалися, а то й переслідувалися владою. Функції державного управління сільським господарством обмежувалися наявністю Міністерства державного майна. Головне землеробське відомство (Міністерство сільського господарства) з'явилося тільки наприкінці доби капіталістичного розвитку. В імперії відчувався гострий дефіцит освічених сільськогосподарських кадрів, а щодо України, то в ній не було жодного повноцінного вищого навчального закладу для підготовки фахівців у різних галузях землеробства.

Уряд скликав час від часу так звані особливі наради, на яких розглядалися причини негараздів у сільському господарстві, але всі вони не мали помітних позитивних наслідків для підвищення продуктивності землеробства. Про справжнє ставлення держави до його потреб свідчать такі дані. Щорічні витрати на десятину обробленої землі виражалися в середньому протягом 1907–1911 рр. у таких цифрах: у США – 3,90 руб., Німеччині – 2,35, Великій Британії – 2,15, Франції – 1,40, Австро-Угорщині – 1,25, Румунії – 0,80, Італії – 0,42, Російській імперії – 0,10 руб.⁶⁷

Не приділяли сільському господарству належної уваги й вищі органи законодавчої влади – Державна Дума і Державна рада. «Достатньо сказати, – акцентував увагу учасників IV Загального зібрання Всеросійської сільськогосподарської палати в лютому місяці 1916 р., член Державної Думи В.Снежков, – що ні в першій, ні в другій Державній Думі не створювалися сільськогосподарські комісії. У 1908 р. серед 26 різноманітних комісій третьої Думи не було тільки сільськогосподарської. У діяльності уряду... сільське господарство завжди займало навіть не другорядне, а останнє місце».

Тим часом землеробство в Україні й деяких інших регіонах імперії увійшло у таку фазу розвитку наприкінці XIX – початку XX ст., коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталу для широкого застосування сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Інакше кажучи, інтенсифікація землеробства ставала можливою за умов підвищення цін на його продукти. За низької ціни на хліб, м'ясо та інші продукти не було жодного сенсу вести інтенсивне господарство. Для переходу до інтенсивного господарювання саме життя вимагало проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак

урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, а й від усвідомлення її необхідності.

Внаслідок цього та низки інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі переважало зернове господарство, яке пристосовувалося до потреб світового ринку. За таких обставин Україна стала одним із найбільших виробників та експортерів продовольчих і фуражних хлібів.

Дослідники цієї проблематики, які були сучасниками доби капіталістичного розвитку, звертали увагу найперше на негативні боки латифундистського землеволодіння в Україні та селянське малоземелля. В низці праць розглядалися причини відносно низької урожайності землеробських культур, були зроблені певні підрахунки щодо продовольчих надлишків в Україні та деяких інших регіонах Російської імперії. З'явилися наукові розвідки, в яких досліджувався вплив товарно-грошових відносин на розвиток власницьких і селянських господарств. Певні успіхи були досягнуті у вивченні світового продовольчого ринку, налагодженні зв'язків із ним сільськогосподарських виробників України. Деякі автори цих тематичних розробок були оголошені в роки сталінського режиму «ворогами народу» й фізично знищені.

Найбільше уваги приділяли тогочасні дослідники експортній тематиці. Проте внаслідок ігнорування тодішньою владою національно-адміністративного чинника вони уникали обчислень щодо сумарного обсягу хлібного вивозу з національних районів імперії. Зокрема, досягнення України у виробництві й експорті хлібів маскувалися навіть у назвах регіонів: Південно-Західний край, Південний експортний район, Новоросійський край, Малоросійський район, Задніпровський район, Південно-Степовий край, Дніпровсько-Донський район тощо. Тільки в окремих наукових працях наводилися статистичні дані щодо надлишку продуктів землеробства і тваринництва в губерніях Наддніпрянської України та вивозу з них хлібів на зовнішні ринки. До серйозних недоліків праць перших дослідників слід віднести й те, що в них не знайшов відображення експорт продуктів тваринництва і птахівництва, цукру, спирту, тютюну, хмелю тощо.

Після повалення династії Романових і утвердження більшовицького тоталітарного режиму в 1920-х рр. у висвітленні хлібного експорту домінувала певною мірою стара тенденція. Досліджувалися найперше обсяги і напрямки хлібного вивозу, зверталася увага читачів на його слабкі боки з вини «реакційного царату». Однак представники радянської історіографії, затиснуті у прокрустовому ложі класового підходу до аналізу дійсності, однобічно висвітлювали цю тематику. Складний і суперечливий характер суспільних відносин, вплив внутрішнього, а тим більше світового ринку на структурування землеробства в Україні, розвиток власницьких і селянських господарств залишився поза рамками їхніх досліджень.

На жаль, серйозного просування в опрацюванні цієї проблематики нема і після проголошення незалежності України. Молоді дослідники, як і їхні попередники, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного хліба через чорноморсько-азовські порти на ринки країн Західної Європи. За рідкісним винятком, відсутні навіть спроби виокремити розміри українського хлібного вивозу з усього загальноімперського експорту. Вивіз на зовнішні ринки

інших сільськогосподарських продуктів взагалі можна вважати білою плямою у вітчизняній історіографії. Зрештою, не знаходять висвітлення причини, що гальмували експорт, призводили до величезних фінансових втрат виробників через надзвичайно низький рівень організації вивізної торгівлі в Російській імперії, відсутність належної ринково-промислової інфраструктури сільського господарства. Замість серйозного аналізу світового продовольчого ринку наші історики задовольняються проголошенням нічим не підкріпленої тези про американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві південного, степового регіону України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Враховуючи науковий доробок попередників, сьогодні слід підходити до висвітлення досліджуваної проблематики комплексно. Необхідно забезпечити широкий аналіз розвитку власницьких і селянських господарств у пореформену добу, визначення обсягів продовольчих ресурсів України і світу в тісному взаємозв'язку з потребами країн Західної Європи і Близького Сходу, висвітлення вивозу продуктів сільського господарства вітчизняними виробниками й експортерами на зовнішні ринки. Всебічний аналіз різних аспектів цих та інших проблем дав би змогу розкрити роль України як видатного гравця на світовому продовольчому ринку наприкінці XIX – початку XX ст.

Світовий сільськогосподарський ринок колосально стимулював розорювання українського степу, а заодно розширення зернового експортного господарства в Україні. Цьому аспекту проблеми, що раніше майже не висвітлювався вітчизняними істориками, також необхідно приділити належну увагу. Водночас варто проаналізувати динаміку поміщицького землеволодіння. Потрібно також розглянути тенденції розвитку тваринництва, передумови переходу до стійлової відгодівлі скотарства та причини, що гальмували його зростання, з'ясувати темпи поширення сільськогосподарської техніки в різних регіонах України, роль чинників, що впливали на цей процес: урожайність землеробських культур, прибутковість власницьких і селянських господарств, що залежала від цін як внутрішнього, так і світового ринків.

Надзвичайно важливим джерелом інформації для аналізу продовольчого потенціалу України, встановлення обсягів експорту сільськогосподарських продуктів можуть стати статистичні дані Міністерства торгівлі й промисловості та Особливої наради з продовольства в разі їхнього належного залучення до наукового обігу, а також звіти Російської експортної палати і праці Південно-Західного відділення Російської експортної палати в м. Київ. Неоцінене значення для розробки досліджуваної проблематики будуть мати матеріали щодо перегляду торгового договору Російської імперії з Німеччиною та іншими державами, видані незадовго до Першої світової війни, котрі також ще не використовувалися вітчизняними істориками.

Час вимагає подальшого дослідження проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку. Це має не тільки наукове, а й практичне значення. За умов ефективного господарювання на землі й організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів.

5. Земельна реформа П.Столипіна в Україні

Царським указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація аграрної програми, націленої на створення на общинних землях дрібної селянської власності. Програму голосно славословив проурядові засобами масової інформації як «друге розкріпачення селян». Услід за С.Вітте одним із натхненників і реалізаторів програми був П.Столипін, котрий обіймав на той час посаду голови Ради міністрів. Через це реформу стали розглядати як столипінське землевпорядкування.

Уряд розраховував на підтримку заможних селян, які повинні були першими покинути общину й зосередити у своїх руках більшу частину общинних, казенних і банківських земель, що були скуплені Селянським поземельним банком у поміщиків. За такого розвитку подій неможливі селяни втрачали господарську перспективу, але їхня доля мало цікавила правлячі кола імперії. П.Столипін проголосив з трибуни Державної Думи, що уряд «зробив ставку не на убогих і питущих, а на міцних і сильних»⁶⁸. На цих хитких підвалинах він мріяв будувати «велику Росію», здійснюючи рішучі заходи проти «великих потрясінь»⁶⁹. Водночас урядові зусилля були спрямовані на підвищення рівня агрокультури в землевпорядкованих господарствах і переселення селян до Азійської Росії з метою послаблення земельного голоду в старих землеробських регіонах.

Після оприлюднення нової аграрної програми навколо її положень розпочалася гостра боротьба, що віддзеркалювала інтереси різних станів і прошарків суспільства. З часу селянської реформи 1861 р. приріст сільського населення був колосальним. За 50 років воно зросло принаймні вдвічі, що призвело до загострення земельного голоду. Промисловість царської Росії виявилася неспроможною поглинути величезний надлишок робочої сили з сільської місцевості. Були й інші мотиви, що стимулювали дії урядових кіл у справі землевпорядкування. Від підвищення врожайності сільськогосподарських культур залежав обсяг експорту на зовнішні ринки. Останнє визначало стабільність грошової одиниці, виплату боргів за іноземні кредити на імпорту необхідних товарів. Один із провідних реалізаторів столипінської аграрної програми, головноуправляючий землеустроєм і землеробством (ГУЗіЗ) О.Кривошеїн наголошував, що без перебудови села Російській імперії «не встояти у великому трудовому змаганні народів»⁷⁰.

Однак вирішальне значення для впровадження нової аграрної програми мали інтереси помісного дворянства, що домінувало на політичній сцені імперії. За даними Центрального статистичного комітету, приватні власники мали в Україні 20 605 тис. десятин орної і неорної землі, або на 476 296 десятин (1,16%) більше, ніж мільйони селянських сімей⁷¹. Левова частина цього земельного фонду належала поміщикам.

Аграрні заворушення під час революції 1905–1907 рр. викликали у помісного дворянства навіть страх за майбутнє земельної власності. 12–16 лютого 1906 р. відбулося засідання з'їзду Всеросійського союзу землевласників, на якому обговорювалися причини селянських заворушень. Учасники з'їзду пропонували для вирішення аграрної проблеми зробити селян власниками, щоб вони оберігали своє добро і не зазіхали на поміщицьку землю. Зазначалося, що такі заходи дадуть можливість негайно заспокоїти народ, оскільки всякий селянин відчує, що у нього

з'явилося майно та земельна власність, яку він може перетворити на гроші і на цьому будувати свій добробут. Вісім місяців потому з'явився царський указ про вихід селян з общини та порядок закріплення за ними земель у приватну власність. На переконання членів фракції трудовиків у Державній Думі, що опікувалася інтересами селянства, поява указу від 9 листопада 1906 р. «стала наслідком переляку землевласників, викликаного селянськими вимогами землі та волі»⁷².

Засоби масової інформації України вказували на суттєву відмінність між «общинною Росією» і «подвірною Україною». В Росії, як правило, була відносна рівномірність у розподілі землі між селянами. Навіть за відсутності переділу в тій чи іншій общині у 1864 р. кожна особа чоловічої статі отримала землі приблизно порівну. В Україні у відповідності до так званих Малоросійськими положеннями в одному й тому селі зустрічалися «тяглові» або повні наділи, а поряд з ними «піші», які були за розміром удвічі, а то й утричі менші. До того ж реформа 1861 р. санкціонувала безземелля в особі «городників» і «бездомників».

За даними І.Витановича, частка общинного землеробства в європейській частині імперії становила на початку XX ст. 83,4%. Центральна Росія була винятково общинною. В губерніях Правобережної і Лівобережної України, навпаки, домінувало подвірне землеволодіння, за винятком деяких повітів Харківщини. Його питома вага на Поділлі становила 94,6%, Волині – 77,9%, Київщині – 83,3%, Полтавщині – 84,1%, Чернігівщині – 48,3%. У південних губерніях України питома вага подвірного землеволодіння була незначною: на Херсонщині – 11,2%, Катеринославщині – 3,5%. Тут ще формально переважала община. Але вона була непередільна і переходила в звичайне подвірне землекористування⁷³.

Напередодні Першої світової війни було обстежено 350 тис. селянських дворів у 10 повітах Харківської губернії. Обстеження засвідчило наявність общин колишніх державних селян, колишніх поміщицьких селян, українських козацьких поселень, селянських земельних товариств і німецьких колоній у деяких південних повітах губернії. Зрештою, селянські земельні товариства мали общинний характер⁷⁴. Подібні форми землеволодіння були поширені й на території південних губерній України. У 1905 р. площа надільної землі на один двір у колишніх державних селян Катеринославщини становила в середньому 9,7 десятини, у колишніх поміщицьких селян – 6,2, а в німецьких колоністів – 27,5 десятини⁷⁵. Крім того, власністю селян були куплені землі. Значного поширення набула й оренда, зокрема в районах німецького землеволодіння.

Згідно з указом від 9 листопада 1906 р., повсюдно було створено губернські та повітові землевпорядні комісії, діяльність яких поширювалася на три категорії земель: надільні землі; Селянського поземельного банку; казенні землі.

Результати діяльності землевпорядних комісій багато в чому залежали від наявної земельної площі. Тим часом земельний запас на одну людину в різних губерніях України був неоднаковим. У 1912 р. в Київській і Подільській губерніях він становив у середньому 1,01 десятини, в Полтавській – 1,34, Катеринославській і Херсонській – 1,85, а в Таврійській – 2,88 десятини. Слід враховувати й те, що в трьох губерніях Південної України посіви селян на орендованих землях перевищували 3 млн десятин⁷⁶. Південні губернії України страждали не стільки від малоземелля, як від нестачі робочих рук. Одна тільки Херсонщина щорічно приймала

для проведення польових робіт більше 100 тис. відхідників з інших губерній. В губерніях Правобережної і Лівобережної України на один селянський двір припадало в середньому близько 5 десятин землі. На переконання О.Кривошеїна, розмір земельних ділянок у 4–5 десятин міг забезпечити пристойне існування родин, оскільки їх господарства розташовувалися «на найкращому в світі чорноземі»⁷⁷.

Цікавими є статистичні обчислення часопису гірничопромисловців, зроблені на основі повідомлень губернаторів у Міністерство внутрішніх справ. Виявилось, що за три роки і три місяці від оприлюднення указу від 9 листопада 1906 р. в Катеринославській губернії 109 тис. домогосподарів, котрі мали 597 683 десятини землі, клопотали про вихід з общини. У Херсонській губернії таких господарів у зазначений період налічувалося 95 375, а їхній земельний ресурс становив 462 931 десятину. Отже, з двох південних губерній України понад 1060 тис. десятин общинної землі мали перейти в розряд приватновласницької і розділитися на окремі ділянки⁷⁸. На одну ділянку припадало в середньому близько 5 десятин землі. Наведені цифри свідчать, що заможна верства південноукраїнського села не кинулася стрімголов у вир землевпорядних перетворень, на що розраховувала влада.

Про хід землевпорядних робіт у Київській губернії у 1907 р. маємо деякі дані зі звіту губернатора графа Ігнат'єва до Міністерства внутрішніх справ. За його даними, діяльність землевпорядних комісій спочатку викликала недовіру селян. Проте в Уманському повіті, де громади з общинним землеволодінням знаходилися по сусідству з подвірниками, справа поступово зрушилась. Із 23 322 домогосподарів по 52 селищах Уманського повіту з общин вийшло 17 849 господарів (76%). За ними було закріплено 83 461 десятину землі, тобто в середньому по 4,7 десятини на один двір. З цієї кількості 6951 домогосподар (39%) із 34 366 десятинами землі обрав відрубну форму господарювання⁷⁹. Робота землевпорядників надто ускладнювалася через нестачу землемірів, надмірну зламаність ліній навколишнього рельєфу, суперечки під час розміток садиб, левад, ділянок орної землі тощо.

Здавалося, що подвірне володіння землею мало сприяти переходу селян Полтавщини до одноосібного ведення господарства. Тим більше, що й хутори не були для них новиною. Незважаючи на це, зростання індивідуальної власності селян було тут украй уповільненим: за сім років дії закону закріпило за собою землю у вигляді відрубних ділянок лише 8% від загальної кількості домогосподарів губернії. Величина підданої розверстці землі на відруби і хутори становила 6,5% від площі селянського і козачого землеволодіння і не більше 4% усієї земельної площі губернії. Найхарактернішим було й те, що розверстувалися на відруби переважно цілі селища, тоді як виділення окремих домогосподарів спостерігалось рідко⁸⁰.

Ще повільніше створювалися індивідуальні господарства на Чернігівщині. За свідченням перших дослідників проблеми, цей процес був ледве помітним до 1911 р. Селяни все ще сподівалися на «прирізки» землі за рахунок поміщицьких земель і «негативно ставилися до указу 9 листопада 1906 р.»⁸¹. Більш-менш успішно велися землевпорядні роботи тільки в північних повітах губернії, де були сприятливіші природні умови для ведення індивідуального господарства. Тут з'явилися хутори, що мали земельну площу від 5 до 7 десятин, але через кілька років усі вони опинилися через недороди в тяжкому становищі. Життєздатними виявилися тільки нечисленні господарства, які мали від 30 до 40 десятин землі⁸².

Загалом перші роки землевпорядкування не виправдали сподівань правлячих кіл імперії. Особливо ілюзорною виявилася ставка П.Столипіна на створення прошарку «міцних і сильних» господарів. За підрахунками тогочасного знавця цієї проблеми М.Огановського, в жодному регіоні розмір землевпорядкованих господарств не досяг до 1911 р. середнього розміру общинного наділу⁸³. За свідченням члена Державної Думи від Полтавської губернії графа І.І.Капніста, концентрації земельної власності в руках селян не сталося. Тільки на Катеринославщині на один продаж до 1 серпня 1908 р. припадало в середньому 5 десятин землі, а на одну купівлю – 8 десятин. «Решта губерній, – писав Капніст, – дають протилежну цифру. Мобілізації землі немає, скоріше є розпорошення землі»⁸⁴.

Це ж засвідчують статистичні дані по інших регіонах України. На Полтавщині в 1906–1910 рр. общину залишали найперше безземельні та малоземельні сім'ї, що мали менше 6 десятин землі. Такі сім'ї дали 93% від загальної кількості переселенців. Водночас 39,1% покупців, що мали менше 3 десятин землі, придбали 25,2% проданого земельного ресурсу. Ще 38,5% покупців, що володіли земельними ділянками від 3 до 9 десятин, придбали 40,4% реалізованої на ринку землі⁸⁵. Близько половини купленої землі дісталася безземельним і малоземельним селянам.

Те, що ставка на «міцних і сильних» не справджувалася, було ще й наслідком непослідовності помісного дворянства, яке впливало на форми і темпи перетворень в аграрній сфері. Великі землевласники були зацікавлені не просто у збереженні своїх латифундій, а й у тому, щоб малоземельні селяни обробляли їхні землі разом зі своєю тягловою силою та сільськогосподарським інвентарем. У цьому відношенні заслуговує на увагу риторика авторитетного у середовищі правих націоналістичних фракцій Думи В.Пуришкевича, якого посол союзної Франції М.Палеолог характеризував як одного з «паладинів необмеженого самодержавства»⁸⁶. «В імперії, – писав він, – продовжується загальне полівіння, а від нього – один крок до катастрофи»⁸⁷. Враховуючи ці та інші чинники, Пуришкевич вимагав у своїх промовах збереження селянського землеволодіння для «стабілізації внутрішньополітичного становища».

Проте життєві реалії брали верх. Ціни на землю щорічно круто піднімалися, і помісне дворянство не бажало поступитися хоча б часткою своїх володінь. «Ми хочемо, – виголошував Пуришкевич, – укріплення земельної власності селян на основі указу від 9 листопада та шляхом переселення їх у східні регіони імперії і наділення землею, що передана в Селянський поземельний банк. Але цей процес має відбуватися «мало-помалу», повільним темпом, повільним ходом... Це робота тривала, довголітня»⁸⁸. Отже, міркування практичного характеру мали для поміщиків визначальне значення, хоча й суперечили прагненню Столипіна реформувати сільське господарство протягом 20 років.

У зв'язку з цим постає питання про ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування. Аналіз документів і матеріалів, оцінок представників широкої громадськості, засобів масової інформації та праць дослідників цієї проблеми дорадянського періоду свідчить про те, що загалом село реагувало на указ від 9 листопада 1906 р. негативно. Причини цього були різноманітні.

По-перше, це стало наслідком тодішнього селянського світогляду, твердої впевненості в тому, що земля повинна належати трудящим, які її обробляють. Для

цього держава повинна була збільшити селянські наділи шляхом конфіскації або викупу поміщицьких земель і угідь і безкоштовної передачі церковних і казенних земель. Що це було саме так і повсюди, яскраво свідчать рапорти поліцейських чинів губернаторам, а останніх – до Міністерства внутрішніх справ. У вересні 1913 р. справник Таращанського повіту Київської губернії повідомляв губернатору про настрої селянського населення. «У його середовищі існує глухе незадоволення поміщиками та органами державної влади через малоземелля. З давніх часів селяни впевнені, що поміщицька земля кінець кінцем повинна перейти безоплатно до трудового селянства». До того ж, як наголошував справник, общинники, котрі отримали відрубів від Селянського банку, незадоволені щорічними розмірами платежів за землю, вважають їх обтяжливими⁸⁹. Тоді ж справник Київського повіту звертав увагу губернської адміністрації на те, що ставлення селян «до російських і польських землевласників, як і раніше, вороже»⁹⁰. А Васильківський справник зазначив, що через малоземелля селянська маса «схильна і завжди здатна приймати участь у яких завгодно заворушеннях»⁹¹. Аналогічні настрої переважали в усіх українських губерніях.

По-друге, життєздатність селянських господарств залежала не тільки від розміру земельної площі, а й від кількості худоби. В господарствах Київської, Подільської та деяких інших губерній України із розміром землі близько 3 десятин прибуток від тваринництва часто переважав грошові надходження від польових культур у кілька разів⁹². Останнє пояснюється регулярним зв'язком з ринком і відсутністю витрат на найману працю. Багато хто з малоземельних господарів Полтавщини, Харківщини, Київщини та інших регіонів тримав волів та коней, щоб мати природне добриво для угноєння поля і побічних заробітків, найперше в панських економіях⁹³. Гузовий транспорт дрібних господарів широко використовувався й для перевезення запасів сировини, палива та виробленої продукції з цукрових і виноробних заводів, підприємств млинарства тощо. Через ці та інші обставини селяни були вкрай зацікавлені у збереженні права на випас худоби в лісах, на вигонах та інших пасовищах. Особливо негативно общинники ставилися до переселення на хутори і відрубів через неминучу втрату давнього сервітутного права, що забезпечувало користування лісами й пасовищами на поміщицьких землях. Інститут сервітутів вів своє походження з часу входження України до Литовської держави. Пізніше сервітутне право було підтверджене російським урядом після польського повстання 1863 р. Сервітуту стали джерелом ворожнечі поміщиків і общинників. Траплялися випадки, коли господар продавав корову, щоб найняти адвоката для захисту сервітутних прав у судовому порядку.

По-третє, після указу від 9 листопада земські агрономічні сили в повітах вимушені були перейти на обслуговування землевпорядних господарств, куди спрямовувалися фінансові засоби держави, що викликало незадоволення і громадськості, і селянства. У 1903 р. витрати на агрокультурні заходи становили 54% аграрного бюджету, а в 1908–1909 рр. – тільки 15%⁹⁴. Цікаві факти з цього приводу навів у засобах масової інформації Мінін, котрому довелося попрацювати дільничним агрономом. У Полтавській губернії із загальної кількості показових полів близько половини було закладено в землевпорядних господарств. Тут же було відкрито 37% усіх прокатних станцій, організовано 36% курсів і читань на агрокультурну

тематику. Кількість же землевпорядних господарств у губернії напередодні війни ледве досягла 12,5%⁹⁵. Отже, для переважної більшості селян держава була нічим іншим, як мачухою.

По-четверте, селяни стримано ставилися до урядової аграрної програми через нав'язування їм переважно хутірської форми землевпорядкування. У більшості регіонів України остання не відповідала ні природним, ні економічним умовам існування сільського населення, ні історичним традиціям. Сам П.Столипін говорив, що «хутірське розселення цілковито залежить від умов водопостачання». Без води в степових, а подекуди й лісостепових районах хутори були нежиттєздатними. За наявності одних тільки колодязів вони могли ледве жити. Хуторизація без потужних зрошувальних систем у посушливих степових районах тільки посилювала домінування зернового господарства, що неминуче вело до прискореного виснаження ґрунтів. До того ж українські села часто налічували більше тисячі дворів, через що найвіддаленіші поля знаходилися від садіб на відстані 15–20 км. Останнє створювало так звану проблему далекоземелля, що надто ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт для тих подвірників, які обирали відрубну форму господарювання, продовжуючи жити в селі.

Хоч би як це парадоксально на перший погляд, противниками хутірської форми землевпорядкування були заможні господарі, які належали до колишніх державних селян. Їхні поселення в Ізюмському, Валківському та деяких інших повітах Харківщини налічували до тисячі й більше дворів. В одноосібному володінні тут перебували просторі садиви, що часто в кілька разів перевищували розміри польової земельної ділянки й розташовувалися поруч. Їхня загальна земельна площа становила у різних господарів від 2 до 6 десятин. Значна їх частина створилася з «колишніх вільних військових людей славних козацьких часів, так званих черкас». Тут стояли великі хати, а на дворищах – різноманітні господарські будови: кілька сараїв, простора клуня, комори тощо. Все це було огорожене високим парканом. У більшості селищ селяни культивували сади промислового значення, що мали другу після хліборобства статтю доходу в бюджеті селянської сім'ї. Такі господарства створювалися протягом кількох поколінь. Їхні власники навіть слухати не хотіли про переселення на якісь там хутори чи відруби, їм вигідніше було залишатися в селах і займатися не тільки землеробством, а й реалізацією овочів і фруктів на ринках Донбасу. В Ізюмському повіті, наприклад, на один двір припадало в середньому 5,7 десятини надільної землі. Разом з купленими ділянками це становило 10–15 десятин орної землі⁹⁶.

Були й інші причини стриманого ставлення селян до хутірської форми господарювання. За твердженням дослідника цієї проблеми О.Вітюгова, «дуже слабке хутірське розселення на Чернігівщині стало наслідком низького рівня меліорації у північних повітах губернії, відсутності достатньої агрономічної і фінансової допомоги з боку держави, зрештою, навіть «психології українця, який не любить поспішати»⁹⁷. Часто заможні селяни не бажали перебиратися на хутори й через інші міркування. Після указу від 9 листопада розпочалося скуповування земельних ділянок, укріплених за тими, хто залишив общину й подався з села. Такі наділи скуповували селянські багатії, які не обробляли цю землю, а негайно здавали в оренду й продовжували проживати в селі. До цього варто додати й те, що відрубна

форма господарювання багато в чому переважала хутірську. Обстеження урядовцями зразкових землевпорядкованих господарств виявило, що у відрубників краще вирішене питання щодо сівозмін, вища врожайність зернових культур тощо. Надто великою виявилася і різниця щодо участі в кооперативному русі: у відрубників – 64,1%, у хуторян з виселенням – 25,8%, хуторян без виселення – 23,8%⁹⁸.

По-п'яте, реформа призвела до прискореного обезземелення селянства, появи величезного контингенту безробітних, різкого загострення соціальних відносин. Напередодні Першої світової війни засоби масової інформації повідомляли, що ніколи не було такої кількості переселенців до Азіатської Росії і зворотного повернення значної частини цього потоку, що посилювало незадоволення в селянському середовищі.

Отже, низка чинників економічного, соціального й духовного характеру визначали стримане ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування.

Попри ці та інші явища, що гальмували процес землевпорядкування, кількість тих, хто залишав общину, зростала. Мотиви виходу були різноманітні, а часто й суперечливі. Покидали общину найперше ті, кому стало вигідно закріпити землю в особисту власність. Тут і бажання зберегти за собою наділ, особливо в кого було більше землі, і намір ліквідувати його невдовзі чи здати в оренду, щоб переїхати до міста, переселитися в Азійську Росію. Тим більше, що ціни на землю в українських губерніях були надзвичайно високі. Подвірники Полтавщини й Київщини, наприклад, продавали свої смуги за ціною близько 300 руб. за десятину, а в Азійській Росії могли придбати ділянки на банківських землях за ціною в кілька разів нижчою. Найчастіше укріплювалися середні прошарки села. Малоземельні активніше залишали общину, щоб вигідніше продати укріплену ділянку або взяти позику⁹⁹.

Руйнування общини прискорилося після 14 червня 1910 р., коли набрав чинності новий закон про селянське землеволодіння, який викликав обурення більшої частини громадськості. Згідно з ним, усі селища, в яких не було переділу землі, визнавалися такими, що прийшли від общинного до спадкового (дільничного або подвірного) землеволодіння¹⁰⁰. За рахунок цієї акції законодавчого характеру кількість землевпорядкованих господарств в імперії формально зросла на 3543 тис. Одним розчерком пера, за шаблоном правлячих кіл, не поцікавившись ставленням народу до цього заходу, мільйони селян були переведені в розряд індивідуальних власників¹⁰¹, – заявив у Державній раді С.Вітте.

Бюрократичні методи впровадження нової аграрної програми викликали гостре незадоволення в суспільстві, були піддані осуду з боку багатьох публіцистів, частини членів вищих законодавчих установ. Останні звернули увагу на те, що «уряду для доказу життєвості реформи необхідні вражаючі цифри створених одноосібних господарств». Для цього використовували відповідні кадри землевпорядників, що часто не мали жодного зв'язку з тим чи іншим повітом. Всіляко намагаючись вислужитися перед своїм начальством і заслужити нагороду, ці пани й розгорнули землевпорядну роботу. «Поступово, – зазначав член Думи, історик Мельгунов, – уся місцева адміністрація перетворилася на землевпорядників, усякі їхні прямі обов'язки відсуваються на задній план, і вся службова кар'єра ставиться в пряму залежність від обсягу виконаної ними роботи в сфері землевпорядкування.

Будь-яка розумна критика, заклик до обережності та скарги населення на беззаконня в цій сфері діяльності або подавляються адміністративним впливом, або розглядаються як крамола»¹⁰².

Товариш керуючого ГУЗіЗ О.Ріттіх у своїй промові в Думі 9 червня 1913 р. визнав наявність випадків «безладдя» під час землевпорядних робіт і характеризував їх як дуже небажані та сумні явища. Водночас Ріттіх намагався дискредитувати противників руйнування общини й применшити масштаби адміністративного тиску. За його словами, джерелом усяких негараздів було небажання визнати закон, що надавав право одній частині населення на землевпорядкування, коли інша частина не давала на це згоди. Ріттіх нагадав, що в перші роки землевпорядкування йшло переважно на банківських і казенних землях і примусове начало було відсутнє. І тільки в останні чотири роки цей процес активно розгорнувся на селянських надільних землях. А за ці роки трапилося, мовляв, усього-на-всього 38 випадків масових заворушень, з них 12 – з тяжкими наслідками. Водночас він змушений був визнати, що в землевпорядних комісіях було оскаржено до червня 1913 р. 10 690 справ¹⁰³.

Під тиском масового незадоволення методами землевпорядкування уряд врахував деякою мірою настрої селян, і 29 травня 1911 р. з'явився новий закон про землевпорядкування. По-перше, закон допускав спільне розверстання так званих рівноправних земель, до яких було віднесено і надільні землі, і куплені товариствами селян і сільськими громадами, і придбані окремими господарями. По-друге, уможливилися виділи окремих селищ за клопотанням простої більшості домогосподарів (замість двох третин за старим законом). Зрештою, більш прийнятними для населення були форми землевпорядкування, що мали за мету усунення зовнішнього черезсмужжя. Внаслідок цих юридичних новел робота з розмежування «однопланних громад» посіла перше місце серед інших видів землевпорядкування, тоді як до цього попереду були відруби. «Незважаючи на те, що створення одноосібних володінь, – констатував харківський часопис, – як і раніше, становить головне завдання аграрної реформи, життя бере своє, і землевпорядному відомству все більше доводиться спрямовувати свою увагу в бік так званого групового землевпорядкування»¹⁰⁴.

Слід зазначити, що водночас з реалізацією нової аграрної програми правлячі кола готувалися до великої європейської війни. Для слабкого державного бюджету зростаючі витрати на армію і флот, меліорацію земель у поліських зонах, зрошення посушливих степів і переселення селян до азійських регіонів імперії були непосильними. До 1913 р. для переселення 5011 господарств Полтавської губернії на хутори було надано позику на загальну суму 548 404 руб. На одне господарство припадало 109 руб., в основному для перенесення будинку та господарських споруд¹⁰⁵. У низці випадків фінансова допомога становила 150–200 руб. Приблизно стільки ж мусив витратити й хutorянин, але таких грошей у нього, як правило, не було. Значна частка селян не отримала жодної допомоги.

Україн обмежені можливості державної казни можна прослідкувати на прикладі безпосереднього межування землевпорядних робіт. На аналогічні заходи в інших країнах Європи витрати на одну десятину землі становили кілька десятків рублів, а в Російській імперії – тільки до 4 руб.¹⁰⁶ Остання цифра свідчить про

формальний, почасти навіть паперовий характер землевпорядкування, що привело в низці випадків до появи повітів-рекордсменів. Про це, зрештою, доповідав думцям 9 червня 1913 р. згаданий вище Мельгунов. Розташована в Поволжі Самарська губернія йшла попереду інших за кількістю общинників, які укріпили свої наділи. Зокрема, в Самарському повіті кількість укріплених досягла, за даними офіційної статистики, на 1 жовтня 1911 р. 39,5% від загальної кількості общинників. Проте цифри щодо організації одноосібних господарств виявилися переважно паперовими. Центральний статистичний комітет перебував у структурі Міністерства внутрішніх справ, яке відповідало перед монархом «за спокій у державі», а тому не мало наміру надавати правдиву інформацію громадськості. Здійснена Самарським земством перевірка виявила, що із 90,6% укріплених повіту, що володіли землею черезсмужно, на відрубів виділилося 6,5%, на хутори – 2,9%, а в абсолютній цифрі – 241 господарство. Решта селян-укріплених зберегла свої зв'язки з общиною, їхні землі залишилися розкиданими смугами й смужками на общинних полях, їхня худоба продовжувала випасатися на общинних вигонах, їхні хати й надалі залишалися в селах. Стало навіть набагато гірше, оскільки община втратила можливість регулювати черезсмужжя. «Єдине гарантоване право, – обурювався Мельгунов, – котре указ від 9 листопада 1906 р. дав до цього часу – це право селянина продавати свої наділи та відправлятися на всі чотири сторони світу»¹⁰⁷.

Не маючи достатніх фінансових і технічних засобів, уряд пішов по лінії найменшого опору. Землевпорядна практика в Україні дедалі частіше зверталася до відрубної системи, коли селянин залишався зі своєю садибою на старому місці, а його польова ділянка версталася у відрубів на значній відстані. Користування лісовими пасовищами, сіножатями й вигонами залишалося таким же, як і до землевпорядкування. У кращому разі зменшувалося черезсмужжя, але віддалені від садиби землі залишалися недоторканими.

За вісім років від початку аграрної реформи, тобто до 1 січня 1915 р., 5 793 540 домогосподарів у 47 губерніях європейської частини Російської імперії порушили клопотання про землевпорядкування. Близько 48,6% клопотань стосувалися індивідуального землевпорядкування, а 51,4% – групового. Найчисленнішими були клопотання господарів у Харківській губернії – понад 73%. За зазначений період землевпорядними комісіями було оформлено справи щодо 3 509 500 дворів, а роботи з безпосереднього розмежування було виконано для 2 536 326 дворів на земельній площі майже 22 млн десятин. В остаточному варіанті було облаштовано понад 1966 тис. домогосподарів, що становило близько 34% усіх порушених клопотань¹⁰⁸.

Важко встановити кількість землевпорядкованих хуторів, оскільки вони свіdomo відображалися офіційною статистикою, як правило, разом з відрубів. В українських губерніях кількість хуторів і відрубів на 1 січня 1915 р. була такою: на Катеринославщині – 74 495, або 26% від загальної кількості селянських дворів, Харківщині – 71 333 (17,8%), Херсонщині – 59 689 (18,4%), Полтавщині – 42 909 (8,7%), Волині – 35 836 (11,1%), Київщині – 32 877 (7,8%)¹⁰⁹. М.Огановський припускав, що до 1912 р. хуторів загалом було не більше 8%. За його даними, наприклад, у Новгород-Волинському повіті Волинської губернії на 5,5 тис. відрубів хуторів виявилось тільки 867¹¹⁰.

На початку XX ст. селянство Російської імперії було налаштоване на вирішення аграрного питання революційним шляхом. Після указу від 9 листопада 1906 р. з'явилися сподівання на еволюційний шлях розвитку. Сам П.Столипін хотів мати 20 років спокою для реформування аграрних відносин шляхом зміни форми селянської власності. Комплексний підхід до аналізу різних аспектів процесу землепорядкування веде до висновку, що для цього потрібен був період протяжністю в кілька поколінь. Безперечно, що історія нікому й ніде не давала такого шансу в суспільствах, що фатально запізнювалися на шляху історичного розвитку й роздиралися гострими суперечностями. Для справжнього вирішення проблеми необхідна була політична воля правлячої верхівки, спрямована на ліквідацію поміщицьких латифундій, що тільки й могло забезпечити створення великої кількості продуктивних одноосібних господарств фермерського типу. Проте тодішня влада дійшла сумного і парадоксального висновку: всякі поступки громадськості в тій чи іншій сфері суспільно-політичного й соціально-економічного життя – небезпечні для правлячого монархічного режиму. Через це гальмувалося вирішення навіть таких давно перезрілих питань, як створення волосного земства, широкої мережі кооперативних селянських об'єднань тощо.

У передвоєнні роки настрої в українському селі були тривожними. Селяни вичікували слушного часу, щоб узяти в свої руки поміщицькі землі.

6. Переселенський рух

На початку XX ст. не припинявся переселенський рух українців. Особливого розмаху він набув у роки здійснення столипінської аграрної реформи, складовою частиною якої було масове переселення селян на «нові землі». У такий спосіб царський уряд намагався зберегти в недоторканості поміщицьке землеволодіння, покращити господарські умови селян чорноземних губерній, а також розрядити соціальне напруження, що виникло у зв'язку з аграрним перенаселенням. Людський потік з Наддніпрянської України спрямовувався переважно на східні й південно-східні окраїни Російської імперії. Найбільше трудових мігрантів у розглядуваний період виїхало до малозаселених регіонів Сибіру й Північного Казахстану (Сірий Клин) і Далекого Сходу (Зелений Клин).

В освоєнні сибірських просторів перевага належала, насамперед, вихідцям із Харківської губернії, яка посідала одне з провідних місць у переселенні не тільки в Україні, а й усій Російській імперії. За 28 років (1885–1913) з Харківщини туди виїхало близько 200 тис. осіб. В основному вони оселилися у Томській губернії й Акмолінській області. Чимало селян обрали своїм місцем проживання Тургайську, Тобольську, Єнісейську та інші області й губернії¹¹¹. Інтенсивна міграція на ці території спостерігалася також із Полтавської, Катеринославської та Київської губерній. Загалом лише за п'ять років Столипінської реформи (1906–1910) з України переселилося за Урал 911,5 тис. осіб, у результаті чого кількість українців на землях Сірого Клину значно зросла¹¹².

В історії масового заселення й господарського освоєння Далекосхідного краю українськими селянами прийнято виділяти два періоди: 1883–1905 рр. і 1906–1917 рр. 1 червня 1882 р. з метою прискорення заселення Південно-Усурійського

краю були прийняті спеціальні правила про переселення туди за рахунок казни щороку по 250 селянських родин, використовуючи для цього морський шлях від Одеси до Владивостока. У 1880–1890-х рр., крім казеннокоштного, здійснювалось і своєкоштне переселення селян на Далекий Схід. Заохоченням до цього було поширення на останніх Правил для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях від 26 березня 1861 р., які з деякими уточненнями і доповненнями залишалися чинними до 1901 р. Згідно з ними переселенці назавжди звільнялися від подушного податку і тільки після двадцятирічного строку зобов'язані були платити поземельний податок. Крім того, чоловіки звільнялися від рекрутської повинності протягом 10 наборів. Також новосели діставали змогу володіти наданим їм у користування земельним наділом довічно або придбати його у приватну власність. За наявності групи поселенців з 15 родин селяни одержували суцільний масив землі з розрахунку не більше 100 десятин на кожного домогосподаря. В 1886 р. до закону були внесені чергові зміни, відповідно до яких новосели повністю звільнялися від сплати недоїмок за податки і викупні платежі, а кожна сім'я мала право на 600 руб. позики з умовою повернення її протягом 33 років. Однак вже через кілька років розмір позики було зменшено до 300 руб. і отримати її міг лише той, хто доведе гостру потребу в ній.

Масовий переселенський рух у Далекосхідний край з українських та інших губерній Російської імперії наприкінці XIX ст. призвів до того, що 22 червня 1900 р. царський уряд затвердив нові Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській і Приморській областях. На їх основі з 1 січня 1901 р. замість 100-десятинного наділу родина приїжджих селян могла одержати на кожну душу чоловічої статі не більше 15 десятин придатної землі. Згідно з загальноімперським переселенським законом від 6 червня 1904 р. максимальна норма позик для селян, що переїжджали на Далекий Схід, була зменшена до 200 руб., а в усі інші райони – до 165 руб. на сім'ю. Отже, нові законодавчі акти поставили переселенців XIX ст. у привілейоване становище порівняно з новоселами початку XX ст.

Незважаючи на це, будівництво Транссибірської магістралі, а також наростання аграрного перенаселення в європейській частині Росії сприяли подальшому збільшенню кількості селян, які їхали на Далекий Схід. Загалом у 1883–1905 рр. туди переселилися 166 384 особи обох статей, з яких на українські губернії припадало 109 510 осіб, або 65,82%. І якщо питома вага українського населення в Амурській області не досягала половини (47,85%) загальної кількості переселенців тих років, то в освоєнні Примор'я переважали саме вихідці з України. Їхня питома вага ніколи не була нижчою за 75%¹¹³.

У 1906–1916 рр. темпи заселення й господарського освоєння Далекого Сходу ще більше зросли. В означений період туди прибуло 259 522 особи, з яких українські переселенці становили 166 787 осіб, або 64,27%. При цьому як наприкінці XIX ст., так і на початку XX ст. переважна частина селян були вихідцями з Чернігівської, Полтавської, Харківської та Київської губерній¹¹⁴.

Тривало заселення українцями й інших регіонів Російської імперії. Так, у 1910–1917 рр. на Північному Кавказі їх налічувалося вже 1958,9 тис. осіб (Кубанська губернія – 1429 тис., Ставропольська – 479,9 тис., Терська – 50 тис. осіб), а в Нижньому Поволжі – 545,7 тис.¹¹⁵

Треба зазначити, що поряд із організованим переселенням відбувалася стихійна аграрна міграція. Її обсяги були досить значними, хоча з часом поступово скорочувалися. Якщо в 1894 р. частка самовільних переселенців на Схід досягала 78%, то в 1906–1914 рр. не перевищувала 40%¹¹⁶. Міністерство внутрішніх справ пояснювало самовільне переселення селян їх необізнаністю і пропонувало проводити широку роз'яснювальну роботу. Однак серед фактичних причин стихійної міграції були проблеми з одержанням необхідних документів, заборони переселятися, що існували в окремих місцях, а також непридатність для землеробства запропонованих владою земельних ділянок. Тому селяни вважали за краще самовільно обирати собі більш сприятливі переселенські райони – Томську, Акмолінську або Тургайську губернії. Не останню роль відігравали і психологічні чинники, зокрема, сподівання на краще життя та моральна готовність до подолання труднощів переселення з метою збереження традиційного родинного укладу, характерного для селянського менталітету¹¹⁷. Саме цим можна пояснити той факт, що серед самовольців було чимало середняків і заможних селян. У цілому ж з України за період з 1906 по 1913 рр. самовільно виїхало 444 604 особи, що становило 37,1% переселенців. Найбільше самовольців було з південних губерній (Катеринославської, Таврійської, Херсонської) – 173 404 особи, або 46,6%, що пояснюється незначними обсягами офіційного переселення. Далі йшли губернії Лівобережжя – 186 122 особи (34,0%). Найменший відсоток стихійних мігрантів давала Правобережна Україна – 85 078 осіб (30,3%)¹¹⁸.

В облаштуванні на новому місці українським переселенцям доводилося докладати чимало зусиль. Щоб повернути державі отриману позику, а також внести обласні, волосні та інші збори, селянам потрібно було десь їх заробити. Головними заняттями новоселів Сибіру та Далекого Сходу стали промисли у тайзі й на річках, сільське господарство і промисловість. Оскільки тайга мала велику кількість диких тварин, серед яких найважливішу промислову цінність становили соболь, рись, білка, росомаха, куниця, лисиця й єнот, мисливство, з метою продажу шкурок, стало одним із значних джерел поповнення бюджету багатьох переселенських родин. Певні доходи приносило українським новоселам і рибальство. Подекуди, як, наприклад, на побережжі Японського моря, воно навіть витіснило сільськогосподарську діяльність, бо давало більші прибутки, ніж землеробство і тваринництво. Займалися переселенці й бджільництвом. Так, у 1914 р. лише у Примор'ї налічувалося 268 господарств, які мали у своєму розпорядженні 9050 вуликів, з яких було одержано 4044 пуди меду і 362 пуди воску¹¹⁹.

Майже половина земель, що відводилася для переселенців, була невідготовленою або непридатною для землеробства. Тому українським селянам доводилося докладати чимало зусиль, щоб обробити земельний наділ та виростити на ньому певний урожай. Домінувала перелогова система землеробства, хоча новосели, як і на батьківщині, часто практикували трипільну і чотиріпільну системи. Основними сільськогосподарськими культурами, вирощуванням яких займалися переселенці, були яра пшениця й овес. Також сіяли жито, гречку, ячмінь, просо, кукурудзу, картоплю, гарбузи, цибулю, часник, горох, квасолю, огірки тощо. Зокрема, на 1910 р. питома вага посівів різних рослин на Далекому Сході становила: овес (зерновий) – 49,0%, яра пшениця – 44,0, яре жито – 1,9, гречка – 1,2, овес (на зелений

корм) – 1,1, просо – 0,9, картопля – 0,5, інші – 1,4%¹²⁰. Розподіл окремих культур по господарствах визначався середніми розмірами посівних площ. Там, де вони були невеликими, переважало вирощування городини – помідорів, огірків, квасолі, картоплі, льону і конопель. У більших господарствах сіяли зернові культури.

Значно меншою мірою, ніж землеробством, займалися новосели тваринництвом і птахівництвом. Розводили в основному коней, велику рогату худобу, овець і свиней.

Для багатьох переселенських родин важливим, а часто й єдиним засобом існування був продаж власної робочої сили. Майже половина заробітчан працювала у сфері сільськогосподарського виробництва. Форми найму були різними: строкові роботи на день, сезон і рік, позика під відробіток грошима, продуктами, худобою тощо. Інколи новосели змушені були одночасно наймитувати у старожилів і вести своє господарство. Але не всі бажаючі знаходили роботу в сільському господарстві. Чимало українських селян заробляли необхідні їм кошти на залізницях, пароплавах, лісорозробках і промислових підприємствах, зокрема кам'яновугільних і золотодобувних копальнях.

Проте не всі українські переселенці змогли влаштуватися на новому місці. Чимало з них повернулося на батьківщину. В міру посилення міграційних процесів в одному напрямі наростав рух і в іншому. Якщо наприкінці XIX ст. тільки окремі родини новоселів Амурської та Приморської областей приймали рішення про повернення до рідних сіл, то в 1906 р. вже 4,6% переселенців покинули Зелений Клин, а в 1907–1913 рр. їх кількість коливалась від 12,2% до 30,1%. У той же час зворотний рух з інших районів Російської імперії (Сибіру, Казахстану, Поволжя) становив у середньому 23,5%¹²¹. Серед основних причин повернення були непридатність землі для господарювання, відсутність заробітків, неврожаї, смерть членів родини або хвороби, відсутність доріг, недостатня кількість робочих рук тощо. Досить часто селяни поверталися додому хворими і немічними, без будь-яких засобів для існування. Саме вони ставали найкращими агітаторами проти переселення, а їх розорення і поневірення найбільше впливало на односельців. Але українці продовжували й надалі виїжджати до східних окраїн Російської імперії. Тільки з початком світової війни уряд припинив організаційні заходи з переселення.

7. Банки і кредит

Початок XX ст. негативно позначився на кредитно-банківській системі Наддніпрянської України. Великим потрясінням для місцевого кредитного ринку стали ліквідація в 1901 р. Харківського торговельного та Катеринославського комерційного банків, а також занепад банкірського підприємництва під час революції 1905–1907 рр. Кілька років тривала фінансова криза Київського приватного комерційного банку. Тільки завдяки підтримці уряду вдалося уникнути краху Харківського земельного банку. Важким ударом було переведення в 1900 р. правління Південноросійського промислового банку з Києва за межі України, в Москву, а згодом (1908 р.) і поглинення його Об'єднаним банком.

Отже, на 1910 р. функціонували лише два українські акціонерні комерційні банки – Київський приватний і Одеський обліковий. У 1912 р. до них приєднався

ще один місцевий банк – Одеський купецький, з основним капіталом 3 млн руб. Проте їхня роль у фінансово-кредитній системі держави залишалася незначною. Сукупний основний капітал у 1913 р. становив менше ніж 1,5% основного капіталу комерційних банків Російської імперії, обіг – 0,5%, а дисконт векселів – 0,6%¹²².

У той період базисом акціонерної банківської мережі українських губерній стали відділення великих загальноросійських комерційних банків: Санкт-Петербурзького міжнародного (на 1 березня 1914 р. мав на території України 36 філій), Об'єднаного (33 філій), Азовсько-Донського (23 філій), Російського для зовнішньої торгівлі та Російського торговельно-промислового (по 16 філій). Інші російські банки були представлені менше. Волзько-Камський і Санкт-Петербурзький обліково-позиковий банки мали по 4 відділення, Російсько-Азійський – 5 відділень і 4 комісіонерства, Сибірський торговий – 2 відділення й 1 комісіонерство, Московський купецький – контори в Харкові та Києві¹²³.

Подальша концентрація промислового та банківського капіталів, особливо в період економічного піднесення 1909–1913 рр., сприяла їхньому швидкому зрощуванню. Створювались об'єднання, які фінансували будівництво промислових підприємств, виробництво продукції та її реалізацію. Зокрема, Російський для зовнішньої торгівлі, Російський торговельно-промисловий та Азовсько-Донський комерційний банки з їхніми українськими філіями контролювали більшість підприємств цукрової промисловості України. Останній мав тісні фінансові зв'язки з синдикатами «Продвугілля» і «Продамет», брав участь в управлінні Донецько-Юріївським товариством. Також йому належали майже всі акції Азовської вугільної компанії. Петербурзький міжнародний банк переважно мав вплив у транспортному машинобудуванні й суднобудуванні, у металургійній і вугільній промисловості. Завдяки розгалуженій мережі філій столичні банки також зосередили у себе торгівлю хлібом, льоном та іншими товарами, що мали першочергове значення.

Українські земельні банки, на відміну від комерційних, у непростих економічних умовах початку XX ст. не лише не збанкрутували, а й зміцнили свої позиції. Як і раніше, їх було чотири – Бессарабсько-Таврійський, Київський, Полтавський і Харківський. Вони фактично панували на іпотечному ринку України, оскільки жоден інший земельний банк Російської імперії не мав права оперувати тут. У 1913 р. їх сукупний капітал становив 57,55 млн руб., а сфери впливу поширилися далеко за межі українських губерній¹²⁴. Так, Полтавський земельний банк здійснював операції в Єлисаветпольській губернії, Самаркандській, Сир-Дар'їнській, Ферганській, Семипалатинській областях і містах Бессарабії; Харківський – у Курській, Воронежській, Орловській, Ставропольській, Чорноморській, Тургайській, Тобольській, Забайкальській, Амурській і Приморській губерніях; Бессарабсько-Таврійський – у Курляндській, Естляндській губерніях, містах Мітаві, Лібаві та Ревелі.

Продовжували функціонувати й два державні іпотечні банки – Селянський поземельний (9 відділень) і Дворянський земельний (6 відділень). Значну роль відігравав також Земський банк Херсонської губернії. Його правління розміщувалося в Одесі, а операції поширювалися на Бессарабську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії. Банк надавав позики під заставу маєтків більше 100 десятин землі. В 1913 р. він розпоряджався основним капіталом у 12,2 млн руб., що було

в 1,2 раза більшим за сукупний основний капітал трьох українських комерційних банків¹²⁵.

Серед станових кредитних установ виділялися сільські банки. На 1 січня 1904 р. у п'ятьох українських губерніях (там де вони зафіксовані) – Волинській, Київській, Подільській, Полтавській і Харківській – налічувалося 432 банки із 754 по країні у цілому. Сума їхніх балансів становила 8,3 млн руб. проти 13,2 млн руб. загальноімперських, а позичок – відповідно 7,9 з 12,4 млн руб.¹²⁶ Отже, як за кількістю, так і за основними фінансовими показниками сільські банки України перевищували більш ніж на половину загальноросійський рівень. У наступні роки ситуація суттєво не змінилася.

Крім названих вище банківських установ на території України в 1914 р. функціонували три контори (Київ, Одеса, Харків), 18 відділень і одне агентство Державного банку, близько 90 казначейств, 57 міських громадських банків і 2 міських купецьких банки¹²⁷.

У перші півтора десятиліття ХХ ст. значно розширилася мережа банкірських домів і контор, а також установ дрібного кредиту. Незважаючи на економічну кризу 1900–1903 рр., банкірські дома і контори на українських теренах не тільки вистояли, а й примножилися. У період революційних подій 1905–1907 рр. кількість банкірських установ дещо скоротилася, а заснування нових практично не відбувалося. Напередодні війни спостерігалася активізація приватної банкірської ініціативи. Однак більшість установ, що виникли у той час, не відзначалися стабільністю і нагадували «фірми одного дня». Суттєвої ролі у фінансовому житті вони вже не відігравали, а займалися переважно спекуляцією. Водночас у розвитку банкірської справи в Україні намітилися процеси, характерні для країн Західної Європи середини ХІХ ст. Поряд із сімейними й індивідуальними підприємствами стали виникати установи у формі товариств на вірі. Деякі банкірські дома та контори були поглинуті великими комерційними банками або перетворилися на самостійні акціонерні банки. Такої реорганізації, наприклад, зазнали банкірський дім «А.М.Бродський» в Одесі та київська філія контори І.Грубера.

Стрімко зросла кількість товариств взаємного кредиту, особливо в роки економічного піднесення. Якщо в Російській імперії в 1908 р. було 304 товариства, то в 1914 р. – майже в 4 рази більше (1108)¹²⁸. У Наддніпрянській Україні в 1913 р. за неповними даними налічувалося 399 товариств взаємного кредиту, з яких 48 – спеціалізованих (1 гірничопромисловців Півдня України, 9 торгово-промислових, 4 комерційних, 8 купецьких, 4 земських, 12 сільськогосподарських та ін.)¹²⁹. Лідирувала в організації цих кредитних установ Херсонська губернія, яка за їх кількістю вийшла на третє місце (після Петербурга і Москви) в країні.

Ощадні каси, крім уже функціонуючих при казначействах, поштово-телеграфних установах, відділеннях Державного банку були відкриті також на багатьох підприємствах і залізницях (з 1900 р. – на державних, а з 1902 р. – приватних).

На селі, як і раніше, основними формами організації короткострокового кредиту залишалися волосні ощадно-допоміжні каси, мирські капітали, позиково-ощадні та кредитні товариства. Так, на 1 січня 1904 р. в українських губерніях налічувалось 811 допоміжних кас із загальним балансом у 14,4 млн руб. і сумою позик у 10 млн руб. Провідні позиції за їх кількістю та розміром балансів посідала

Полтавська губернія – 250 і 7 млн руб. відповідно. За нею йшли Харківська та Катеринославська губернії. Найменше таких установ було зафіксовано в Таврійській, Київській і Херсонській губерніях¹³⁰.

Мирські капітали, незважаючи на свій архаїзм і обмеженість операцій, продовжували певною мірою задовольняти потреби селян у дрібному кредиті. У деяких місцевостях вони проіснували аж до Першої світової війни, гальмуючи при цьому розвиток там нових форм короткострокового кредитування.

Однак на початку XX ст. найбільшої активізації набула кредитна кооперація. Якщо на 1900 р. в Наддніпрянській Україні функціонувало лише 126 позиково-ощадних та 12 кредитних товариств, то в 1904 р. відповідно – 138 і 85, 1908 р. – 246 та 491, 1913 р. – 599 і 1643¹³¹. Тобто за 13 років загальна кількість кооперативних установ зросла в 16,2 раза. Особливо поширеними вони стали у південному регіоні (Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії) та на Полтавщині.

Учасниками кредитних кооперативів були переважно особи, які займалися землеробством. Напередодні війни відповідні товариства охоплювали майже 60% селянських господарств українських губерній. Їхня мережа приймала від населення грошові вклади на зберігання й видавала доступні позики (відсоткова ставка не перевищувала 10–12%) для забезпечення виробничих потреб селян – придбання худоби, сільськогосподарського реманенту, купівлі й оренди землі, будівництва різноманітних споруд тощо¹³². Хоча кредитна кооперація сприяла значному поліпшенню становища селян, проте й вона не змогла повністю задовольнити попит сільських жителів на кредит.

У цілому еволюцію кредитно-банківської системи підросійської України в 1900–1913 рр. характеризували: стабільність мережі відділень Дворянського та Селянського земельних банків; збільшення кількості відділень Державного банку; експансія російських комерційних акціонерних банків; зміцнення позицій українських іпотечних банків; розширення приватного банкірського підприємництва та стрімкий розвиток товариств взаємного кредиту й кредитної кооперації.

Початок XX ст. позначився зростанням національних кредитно-фінансових інституцій на західноукраїнських землях. Передусім це були кооперативні організації. Найбільшими з них у Східній Галичині залишались «Дністер» і «Народна торгівля». Остання в 1907 р. реорганізувалася у спілку українських споживчих кооперативів – Крайовий торговельний союз «Народна торгівля». Збільшення кількості кредитних товариств зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитового (КСК), який об'єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних товариств. Якщо на момент заснування у ньому налічувалося 113 членів, з яких було лише 17 кооперативів, то в 1913 р. серед 906 його учасників кооперативи становили майже половину – 427, а власні капітали зросли у 58 разів – до 1 110 094 крон¹³³.

На кредитну підтримку селян був орієнтований і Земельний іпотечний банк, відкритий у 1910 р. у Львові. Він мав право видавати позики на суму 15 млн крон під заставні листи. Одним із співзасновників банку, а згодом і віце-президентом був відомий громадський і політичний діяч К.А.Левицький.

У Північній Буковині ощадно-кредитні товариства об'єднувались у «Селянській касі» (1903 р.). У 1909 р. вона мала 20 тис. членів, а її обіг становив

98,3 млн крон. Проте у фінансовому відношенні «Селянська каса» значною мірою залежала від банківського капіталу¹³⁴.

На Закарпатті за ініціативи прашівського єпископа Ю.В.Фірцака було започатковано так звану верховинську акцію, спрямовану на обмеження лихварства й заснування кооперативних товариств, господарських і промислових спілок, ощадних кас. У 1909 р. в краї вже функціонувало 58 банків і ощадкас, 166 кредитних кооперативів, які надавали населенню іпотечний і комерційний кредити. Серед них виділялися Ужгородський торгово-промисловий банк, Мукачівський економічний банк, ощадна каса Ужанської долини та ін.¹³⁵

Загалом кооперативний рух суттєво допоміг зміцнити господарське становище українських селян. Однак, незважаючи на це, на початку ХХ ст. майже всю банківську систему Західної України продовжували контролювати австро-угорські та німецькі банки.

8. Внутрішня і зовнішня торгівля

На початку ХХ ст. переважаючою формою внутрішньої торгівлі продовжувала залишатися стаціонарна. Мережа її неухильно збільшувалася. За 1895–1912 рр. кількість закладів постійної торгівлі в Наддніпрянській Україні зросла майже вдвічі – з 86 923 до 171 652. А темпи її розширення були в 1,5 раза вищими, ніж загалом по країні, що своєю чергою засвідчує значний розвиток на цій території ринкових відносин¹³⁶. Подекуди приріст торговельної мережі випереджав навіть приріст населення. Наприклад, якщо в 1904 р. у Харкові налічувалося 3936 магазинів, лавок, рундуків та інших торгових точок, то в 1912 р. міська управа видала 5268 посвідчень на торговельні заклади. Тобто за вісім років мережа зросла на 33,8%, тоді як чисельність жителів міста лише на 16,3% – з 206 315 до 239 904 осіб¹³⁷.

Характерною ознакою розвитку постійної торгівлі в Україні у першому десятилітті ХХ ст. було посилення ролі монополістичних капіталів. Функціонування останніх виявлялося насамперед у двох напрямках: намаганні продавати свою продукцію через стаціонарні торговельні заклади й у створенні різноманітних компаній і об'єднань для здійснення безпосередньої торговельної діяльності. У зв'язку з цим значно зросла кількість агентурно-комісіонерських контор, головні завдання яких полягали в рекламі й збуті продукції синдикатів у віддалених районах. Вони відкривались в основному в тих регіонах, на які поширювалася сфера впливу того чи іншого монополістичного об'єднання. Найбільше їх налічувалось у Херсонській, Катеринославській і Київській губерніях.

Важливе місце у стаціонарній торгівлі посіли також торговельні доми, яких на 1914 р. функціонувало понад 1,5 тис., що становило 24,7% торговельних домів усієї імперії¹³⁸. Переважна їх частина розміщувалася в повітових містах, робітничих селищах і великих населених пунктах повітового підпорядкування. З губернських міст за кількістю торговельних домів лідирував Київ, а з торгово-промислових центрів – Одеса. У Харкові подібні підприємства не набули помітного поширення у зв'язку з високою конкуренцією там монополій.

Новою формою організації постійної торгівлі стали виставки: промислові, сільськогосподарські та змішаного типу. Вони слугували зручним місцем для укла-

дання великих оптових угод на збут різноманітних товарів, зокрема сільськогосподарських машин і знарядь праці, покращених порід худоби, птиці тощо. При цьому актуальною залишилася й складська торгівля, через яку реалізовували продукцію за зразками, запропоновану комівоєжерами та іншими представниками російських і зарубіжних фірм.

Що стосується асортименту стаціонарної торгівлі, то він суттєво не змінився з кінця XIX ст. Однак ще більше поглибилася спеціалізація торговельних закладів на окремих видах продукції. У Києві, приміром, на 1900 р. налічувалося 52 суконно-мануфактурних магазини, 53 магазини готового одягу, 23 взуттєвих, 64 галантерейних, 92 бакалійних, 22 булочних і кондитерських, 50 книжкових, 14 тютюнових, 3 сільськогосподарського реманенту та ін.¹³⁹ А в 1910–1911 рр. лише у трьох частинах Харкова функціонувало 504 бакалійних і гастрономічних крамниці, 90 булочних, 72 заклади харчування, 63 винарні*, 79 складів вугілля, дров і гасу, 50 галантерейних і мануфактурних магазинів, 33 взуттєвих, шкіряних, пухових і хутряних, 19 – залізних виробів. Решта торговельних підприємств продавали технічні знаряддя, автомобілі, годинники, меблі тощо¹⁴⁰.

Поряд зі стаціонарними закладами у внутрішній торгівлі країни продовжували відігравати важливу роль ярмарки та базари, які задовольняли первинні товарні потреби населення. За даними перевірок 1912–1913 рр. в Україні щорічно відбувалося понад 11 тис. ярмарків з обсягом продажу до 200 млн руб.¹⁴¹ Причому їх мережа постійно розширювалася. Найбільше нових ярмарків було відкрито в губерніях з невисоким рівнем економічного розвитку, зокрема у Волинській, Полтавській і Чернігівській. Водночас у промислово розвинених регіонах спостерігалось незначне кількісне зростання ярмарків, що пояснюється домінуванням тут стаціонарної торгівлі. Активізація останньої спричинила також скорочення кількості великих ярмарків. На початку XX ст. таких в Україні налічувалося не більше двадцяти. І хоча їх товарообіг у цілому характеризувався негативною динамікою, вартість привезених і проданих товарів залишалася значною. При цьому оптові ярмарки пристосовувалися до нових умов внутрішнього ринку. Все більшу зацікавленість у торгівлі на них виявляли монополістичні об'єднання, насамперед, металургійні, кам'яновугільні та машинобудівні. Крім того, у зв'язку з поступовим зниженням їх ролі в здійсненні оптових операцій, тут частіше стали практикувати роздрібну торгівлю, до якої долучали як місцевих, так і приїжджих підприємців.

Зростала також і кількість базарів. У 1913 р. вони функціонували в 1300 населених пунктах понад 110 тис. разів. Щоденні обороти ринків великих торгово-промислових міст становили від 2,5 до 10,4 тис. руб., адміністративних центрів економічно менш розвинених губерній – у середньому 1,5 тис. руб., повітових міст – до 1 тис. руб., а в селах – від 100 до 200 руб. за кожний базарний день. Загальна ж сума товарообігу українських базарів перевищила 165 млн руб., тобто більше ніж подвоїлася від початку століття¹⁴².

Початок XX ст. ознаменувався активним біржовим засновництвом як у цілому в Російській імперії, так і в Україні. На теренах останньої з 1901 р. по 1914 р. стало 9 нових бірж. Зокрема, вони відкрилися в Єлисаветграді (1901 р.), Харкові

* Винарня – заклад, де продавали алкогольні напої і пиво.

(1902 р.), Бердянську (1906 р.), Херсоні (1906 р.), Катеринославі (1907 р.), Феодосії (1908 р.), Маріуполі (1910 р.), Рівному (1910 р.), Сімферополі (1914 р.). Отже, напередодні Першої світової війни в українських губерніях налічувалося 14 із 93 функціонуючих у країні бірж, що становило 15% їх загальної кількості.

Спостерігалася й подальша спеціалізація у біржовій торгівлі. Так, особливі відділи для здійснення операцій з цінними паперами й валютою, які до того часу існували лише в Одесі, відкрилися на Київській і Харківській біржах. Остання також стала спеціалізуватися на збуті свійських тварин. У 1904–1910 рр. через цю установу щорічно продавалося в середньому більше 160 тис. голів великої рогатої худоби, овець і свиней¹⁴³. У січні 1902 р. у Харкові було засновано ще одну біржу – кам'яновугільну й залізоторговельну. На ній укладалися мільйонні угоди зі збуту палива, руди та заліза різних сортів. Головним предметом торгівлі бірж південного регіону залишалося зерно. На рубежі XIX–XX ст. через них проходило близько 60% загального експорту хлібних культур із південноукраїнських портів¹⁴⁴.

У передвоєнний період у внутрішню торгівлю активно включилися сільгоспокооперативи. Основні їхні функції полягали у створенні сприятливих умов для збуту продукції селянських господарств і придбанні необхідних знарядь праці. На торгівлі залізом і сільськогосподарською технікою поступово стали спеціалізуватися земства. Вони відкривали свої склади в губернських і повітових містах, волосних центрах і великих селах. Причому ціни на продукцію, яка реалізовувалася через земську торгівлю, були на 3–4% нижчими, ніж в інших торговельних закладах. Це своєю чергою сприяло підвищенню купівельної спроможності сільгоспвиробників і збільшенню механізації їхніх господарств. Крім того, земства займалися закупкою та продажем селянам зерна й насіння, а також породистої худоби.

1900–1913 рр. позначилися подальшим інтенсивним втягуванням Наддніпрянської України у світовий ринок. У загальному експорті Російської імперії на той час частка останньої становила майже 26%, а в імпорті – 11,5%¹⁴⁵. Як і раніше, основною статтею вивозу залишалися продукти сільського господарства, насамперед зерно. Важливу роль у його продажу за кордон продовжували відігравати чорноморсько-азовські порти. Однак на початку XX ст. Одеса остаточно втратила лідируючі позиції в експорті хлібних культур. На перше місце вийшов Миколаївський порт. Швидко зростало значення Херсона як зерноекспортного пункту. В 1913 р. вивіз хлібних культур розподілявся таким чином: Миколаїв – 78,6 млн пудів (40,6%), Одеса – 62 (32,1%), Херсон – 49,9 (25,8%), Скадовськ – 3 (1,5%)¹⁴⁶. У цілому середньорічний експорт зерна з південноукраїнських портів у 1909–1913 рр. становив 287 млн пудів, проти 23 млн пудів у 1860 р. Тобто за період розвитку ринкових відносин він збільшився в 12,5 разів¹⁴⁷.

Чимало відправлялося збіжжя й через сухопутні митниці. Лише з Волинської і Подільської губерній у передвоєнні роки було вивезено через німецький і австрійський кордон відповідно 40% і 32% всіх експортованих звідси хлібних культур¹⁴⁸.

Зростання вивозу зернопродуктів відбулося переважно за рахунок освоєння нових ринків збуту. Якщо в 1860–1870-х рр. їх постачали в Англію, Францію й Туреччину, то на початку XX ст. основними покупцями стали Німеччина, Голландія, Бельгія, Франція та країни Близького Сходу. Отже, Україна зберегла провідні

позиції в загальноімперському експорті збіжжя (майже 50%) й випередила за його вивозом США та балканські країни.

Важливе місце у вивозі за кордон продовжували посідати продукти тваринницької галузі. У кілька разів порівняно з попередніми роками зріс експорт худоби, найбільше якої постачалося з Київської, Подільської, Херсонської та Чернігівської губерній. Водночас на європейські ринки відправлялося й м'ясо великої рогатої худоби. Особливим попитом користувалася яловичина зі Слобожанщини, яка вирізнялася «скороспілістю і ніжним мармуровим кольором». Проте експорт цього товару часто мав епізодичний характер через нестачу, а то й повну відсутність необхідного холодильного обладнання як у місцях забою тварин, так і на залізничному й морському транспорті.

У зв'язку з занепадом вівчарства його продукція задовольняла в основному потреби внутрішнього ринку. Однак і на зовнішні ринки продовжували вивозити овечу вовну, бринзу, сир тощо, хоч і в значно менших обсягах. У той же час зростала роль свинарства у продажу за кордон м'яса. Причому Наддніпрянська Україна стала головним експортером свиней із Російської імперії. Ринками збуту останніх були переважно Польща, Англія та Німеччина.

Суттєво збільшився вивіз продукції птахівництва. За 1901–1910 рр. загальний експорт домашньої птиці з країни зріс на 70%, а для перевезення курячих яєць тільки залізницями необхідно було близько 25 тис. вагонів щорічно¹⁴⁹.

На початку XX ст. посилювався вивіз промислових товарів і сировини, зокрема, цукру, спирту, марганцевої й залізної руди, гасу, вугілля, рейок, лісоматеріалів. Найбільше у цій групі експортувалося цукру. Так, за період з 1 вересня 1911 р. по 1 вересня 1912 р. з Російської імперії через українські сухопутні митниці та одеський порт в Австро-Угорщину, Болгарію, Німеччину й Туреччину його було відправлено майже 6 млн пудів¹⁵⁰. Однак загальний вивіз продукції промисловості залишався незначним порівняно з сільськогосподарським експортом, що становив понад 80%.

Асортимент привізних товарів залишався практично незмінним з кінця XIX ст. Перші місця посідали метали та вироби з них, текстиль, готовий одяг і галантерея. При цьому порівняно з попереднім періодом частка України зменшилася як у загальноімперському, так і світовому імпорті.

Під час передвоєнного економічного піднесення з Наддніпрянської України направлялося більше товарів (у вартісному вираженні) на всеросійський ринок, ніж на зовнішній. У середньому за 1909–1911 рр. з українських губерній було вивезено товарів на суму майже 800 млн руб., з яких на внутрішній ринок припадало більше половини – 420 млн руб. За даними 1913 р., в економічному обміні між Україною й іншими регіонами імперії на першому місці був цукор, вивіз якого становив понад 260 млн руб., далі йшли хлібопродукти – 250 млн руб., вугілля і метал – 160 млн руб.¹⁵¹ Найбільше ввозилося мануфактури та продукції промислового машинобудування.

На західноукраїнських землях продовжували розвиватися всі види торговельної діяльності. Основою періодичної торгівлі залишались ярмарки. У Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті щороку відбувалося близько 1 тис. ярмарків. Найбільші з них проходили у великих торгово-промислових центрах.

Постійно зростала кількість базарів, які відбувалися один-три рази на тиждень. Як правило, вони збиралися в окружних містах, а також там, де розвивалися солеварні та інші ремісничі промисли. Щоденні базари функціонували лише у Львові. Як і в підросійській Україні, на них продавали переважно харчові припаси, продукцію тваринництва та кустарні вироби.

Дедалі вагомішою ставала стаціонарна торгівля, найбільшим центром якої був Львів. За 1870–1911 рр. кількість осіб, зайнятих у постійній торгівлі міста, збільшилася з 1,9 до 3 тис. Загалом у Східній Галичині в 1902 р. налічувалося 45,5 тис. стаціонарних торгових підприємств¹⁵². Поступово розвивалися прогресивні форми товарообміну й у Закарпатті та на Буковині.

Зовнішньоекономічні зв'язки західноукраїнських земель, як і раніше, спрямовувались на Західну Європу та Наддніпрянську Україну. В Австро-Угорщину й Німеччину вивозилося чимало продукції тваринницької галузі, зокрема, худоби, пригнаної з українських губерній Російської імперії. Також експортувалися продукти вівчарства, птахівництва, необроблена шкіра, жири й масло. Водночас на захід відправляли велику кількість місцевої сировини – нафтопродуктів, озокериту, деревини, харчової та калійної солі. Головними статтями вивозу до Наддніпрянської України залишалися лісоматеріал і продукція деревообробки. Загалом напередодні Першої світової війни в експорті західноукраїнських земель сировина становила понад 90%. Імпорт краю складався переважно з фабрично-заводських виробів: сільськогосподарські машини, залізо, текстильні й галантерейні товари, одяг, аптекарське приладдя тощо.

Отже, на початку XX ст. розвиток українських земель, які входили до складу імперій Романових і Габсбургів мав як спільні, так і відмінні риси. У внутрішній торгівлі були поширені одні й ті ж форми товарообміну (стаціонарні заклади, ярмарки, базари), а зовнішню торгівлю характеризував експорт продуктів сільського господарства, сировини й напівфабрикатів та імпорт готових виробів, що своєю чергою не сприяло створенню в Україні цілісного господарського комплексу. З другого боку, Наддніпрянська Україна в означений період стала одним із найбільш економічно розвинутих регіонів царської Росії й активним учасником світового продовольчого ринку, тоді як західноукраїнські терени залишались на периферії Австро-Угорщини.

9. Розвиток міст

В умовах економічного прогресу наприкінці XIX – на початку XX ст. швидко зростали українські міста, створювалися нові промислові центри. У 1897 р. міські жителі України становили близько 13% загальної чисельності населення. Кількість міст з населенням до 10 тис. скоротилася майже вдвоє. Тут проживало лише 11,8% міського населення. При цьому подвоїлася кількість порівняно великих і середніх міст. У 1897 р. в Україні було 4 великих міста: Одеса (403,8 тис. жителів), Київ (247,7), Харків (173,9), Катеринослав (112,8 тис. жителів). У них сконцентрувалося 35% міського населення. Більше ніж половина міських жителів України, як і раніше, проживали в невеликих містах з населенням до 50 тис. осіб у кожному¹⁵³.

Таблиця 22.6. Соціальна стратифікація найбільших міст України за даними перепису 1897 р., тис. осіб¹⁵⁴

Стани і соціальні прошарки	Київ	Харків	Катеринослав	Житомир
Спадкові дворяни	18,7	8,9	3,8	5,6
Особисті дворяни та чиновники	12,6	7,7	3,1	2,8
Духівництво	3,8	1,9	1,4	0,9
Спадкові та особисті почесні громадяни	5,1	3,6	1,1	0,6
Купці	5,1	3,5	2,4	0,9
Міщани	97,8	58,6	61,9	44,1
Селяни	96,9	85,1	37,5	9,9
Усього	247 723	173 989	112 839	65 895

Таблиця засвідчує, що на зламі XIX–XX ст. в губернських центрах проживала значна кількість як спадкових, так і особистих дворян. Категорія найманих робітників не виділялася зі стану міщан або селян.

Швидкий промисловий розвиток Півдня викликав значний приплив населення з Центральної Росії, насамперед у Донецько-Криворізький регіон. За рахунок прибулих робітників бурхливо зростала чисельність мешканців таких міст, як Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Харків, Київ. Внаслідок цього в містах Катеринославської, Херсонської, Київської губерній помітно переважало російське населення. Так, у Миколаєві росіян було 66,3%, а українців – 7,5%, у Харкові – відповідно 62,8 і 26, в Одесі – 47,4 і 9,2, в Києві – 54,5 і 21% і т. д. У Донбасі приблизно 70% робітників були вихідцями з великоросійських губерній¹⁵⁵.

Таблиця 22.7. Чисельність населення українських міст на початку 1914 р., особи¹⁵⁶

Місто	Населення
Одеса	669 000
Київ	520 500
Катеринослав	211 070
Херсон	96 158
Житомир	86 430
Полтава	65 100
Кам'янець-Подільський	49 940
Чернігів	36 307

Якщо порівняти наведені у таблиці дані з попередніми показниками, то побачимо, що за півтора десятиліття населення Києва зросло більш ніж вдвічі. Значні темпи приросту населення були і в Харкові та Катеринославі. Протягом початку

XX ст. особливою притягальною силою відрізнялися саме значні міста, які вже склалися, а також молоді промислові центри. Причиною зростання чисельності міського населення було зростання промисловості і торгівлі¹⁵⁷.

У 1900 р. в Придніпровському регіоні, головним центром управління гірничодобувної промисловості якого був Катеринослав, видобули 57,6% залізної руди, виплавили 51,7% чавуна, виробництво продукції з металу і криці становило 53,7% від загальних показників в Російській імперії. На початку XX ст. Катеринослав вже належав до сімки найбільших міст Російської імперії¹⁵⁸.

Про темпи розвитку промисловості у місті свідчать такі цифри: якщо у 1880 р. в Катеринославі налічувалося 49 фабрик і заводів з обсягом виробництва 1,5 млн руб. і з кількістю робітників 572 людини, то у 1903 р. їх було вже 194, сумарний обсяг виробництва становив 21,5 млн руб., а кількість робітників сягнула 10 649¹⁵⁹. Катеринославське промислове обличчя визначали не салотопні, воскобійні, миловарні або в кращому разі цегляні заводи, як у попередню добу, а гіганти промисловості, величезні підприємства, що скупчилися в самому місті й у найближчих приміських зонах, визначаючи напрями подальшого географічного зростання Катеринослава. Поштовх успішному розвитку металургії дала сприятлива кон'юнктура – стабільні державні замовлення, переважно на матеріали для будівництва залізниці (потреба країни у нових залізничних шляхах сполучення створила певну штучність небачених успіхів обробної промисловості)¹⁶⁰.

Первістком індустрії в місті став Олександрівський Південно-Російський завод Брянського товариства. Основний капітал цього товариства у 1900 р. налічував понад 12 млн руб. Завод на 1900 р. мав 5 домен, 140 коксових печей, 65 мартенівських, кілька комплектів прокатних станів, центральну електростанцію. В 1902 р. тут працювало близько 6 тис. робітників¹⁶¹. Залізо та хліб стали головними важелями економічного розвитку Катеринослава. Саме вони спричинили появу у місті десятків магазинів та млинів. Значну роль в економіці міста відігравала і торгівля лісом, що сплавлявся з верхнього та середнього Подніпров'я. Найкращим свідченням економічних успіхів Катеринослава стала проведена у місті у 1910 р. Південно-Російська промислова, сільськогосподарська і кустарна виставка¹⁶².

Стрімко розвивалися міста Донбасу. Будувалися вони біля шахт і промислових підприємств. Серед перших населених пунктів краю, заснованих саме як промислові поселення, на початку XX ст. найбільш значними були Юзівка й Горлівка. Робітниче селище Горлівка формувалося як за лінійним способом (центральна частина), так і хаотично (робітничі райони). Від шахти простяглася головна мощена вулиця Конторська, яка вела до церкви. Паралельно головній проходила вулиця Поштова, а перпендикулярно – Десятинна, за якою влаштували ринковий майдан. За межами центру розміщувалися халупи для робітничого люду. Вулиці називалися лініями. Селище при ртутному заводі мало устрій, аналогічний Горлівці. Щоправда, головна будівля – садиба із садом управляючого – була віддалена від заводу, з його шкідливими викидами. У житловому масиві було п'ять двокімнатних кам'яних будинків із літніми кухнями, сараями, клунями. У кожному дворі було місце під садок, будинки – огорожені високими кам'яними парканами. Вулицю замостили щебенем. Ці житла призначалися для штейгерів, механіків, бухгалтерів. Ближче до рудника й заводу були розміщені 12 двоквартирних будинків для кваліфікованих

працівників – майстрів, машиністів, десятників. Некоронованим «ртутним королем Росії» почував себе О.А.Ауербах, абсолютний монополіст у своїй галузі. Авторитетний геолог, учений, підприємець, він став одним із ініціаторів З'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії, а з 1885 р. – директором-розпорядником «Товариства ртутного виробництва О.Ауербаха і К°».

На початку XX ст. робітниче селище навколо заводу директора-розпорядника Новоросійського товариства англійця Дж.Х'юза називалось Юзівка. Відірвати селянина від землі й створити з нього робітника, здатного тільки до найманої промислової роботи методом «батога і пряника», стало головною метою іноземного підприємця. Він будував пристойне житло для кваліфікованих робітників і спеціалістів, щедро оплачував їхню роботу, а в землянках і казармах жили заробітчани й чорнороби. Робітниче селище Юзівка невдовзі поглинуло найближчі населені пункти й промислові підприємства – рудники «Ветка», «Смолянка», які з'єднувалися залізницею. Центром Юзівки була Торгова площа з шинком «Новий світ», кілька десятків лавок з товарами, базаром, дерев'яною будівлею цирку. На початку XX ст. місто забудовувалось за англійським зразком. Було розплановано паралельні 19 вулиць-ліній, котрі перпендикулярно перетиналися провулками – проспектами. В елітній частині селища були побудовані засклені, прикрашені вітражами будинки, де розміщувалися банки, друкарні, навчальні заклади, готелі. Вулиці були вимощені камінням, упорядковані, усю ніч освітлювалися електричними й газовими ліхтарями. За престижним центром були побудовані робітничі будинки – «чотириохрубльові» – бо за проживання платили щомісяця 4 руб. У цей період Юзівка являла місто з адміністративним, торговельним, культурним і релігійним центром, парком, літнім театром і ставком. Кількість мешканців досягала 70 тис., житлових будівель налічувалося понад 4,5 тис. Заводські споруди були оточені поселеннями, які робітники прозвали «шанхаєм», «собачівка», «нахабівка».

У підпорядкуванні Луганської гірничозаводської управи в 30 верстах від повітового міста Слов'яносербськ розмістилося селище Луганськ. З кінця XIX ст. розпочався процес перетворення його на місто. Розміщені там кам'яні церкви та 1,5 тис. будинків належали ливарному заводу. У селищі була школа, шпиталь, аптека, поштова контора, гірничозаводський музей, бібліотека, обсерваторія, поліція. Усе населення становило 10,5 тис. осіб. У вересні 1882 р. імператорським указом робітниче селище стало повітовим містом Луганськ, куди входило робітниче містечко Луганський завод з селищем Кам'яний Брід. Зі зламу століть, аж до 1914 р., характерним явищем стає певне облаштування й благоустрій центральної елітної частини робітничих селищ і міст, а також налагодження життя заможних, кваліфікованих верств їх мешканців. Умови життя більшої частини жителів промислових міст – некваліфікованих і низькокваліфікованих робітників – залишалися незмінно незадовільними¹⁶³.

Помітну роль в економічному житті України відігравав центр Слобожанщини – Харків. До 1900 р. в цьому місті було побудовано потягобудівний і цукрово-рафінадний заводи та броварню. Однак криза збуту з 1899 по 1902 рр. та наслідки російсько-японської війни 1904–1905 рр. зумовили падіння виробничих показників. У 1911 р. кількість підприємств зросла до 102, які були здебільшого металообробними заводами. На той час у Харкові статистика зафіксувала 11 163 фабричних ро-

бітника, майже половина з них (5247) працювали в машинобудуванні (47%). Лише на підприємствах «Російської потягобудівної та механічної акціонерної компанії» налічувалося 2126 найманих працівників, у машинобудівній фірмі «Гельферіх–Саде» працювало 1480 осіб, а на підприємстві Мельгозе були зайняті 380 людей. Серед промислових підприємств з виробництва споживчих товарів виділялася шоколадна фабрика «Жорж Борманн» швейцарського підприємця Георга Борманна, на якій було зайнято 790 працівників. Загалом у 1911 р. у Харкові переважали підприємства металообробної (27) та харчової (19) галузей. Помітну роль в економічному житті міста відігравали друкарні (23), які обслуговували таких оптових замовників, як університет, технологічний і ветеринарний інститути. До 1914 р. в Харкові зростає й мережа громадських закладів, що створило чималі фінансові труднощі органам міської влади. Видатки на водопостачання, каналізацію, трамвай (з 1906 р.), залізницю, автобус (із 1910 р.), освітні заклади, музеї, бібліотеки, лікарні та громадські установи соціального забезпечення зі зростанням населення теж постійно збільшувалися, однак їх весь час не вистачало для того, щоб принаймні належним чином задовольнити проблеми з водопостачання і санітарної гігієни¹⁶⁴.

Важливе місце у розвитку промисловості і торгівлі на Півдні імперії Романових посідала Одеса. У 1914 р. в Одесі налічувалося 420 заводів і фабрик, на яких працювало 30 тис. робітників¹⁶⁵. Одеський морський порт був одним із найбільших в країні. На початку ХХ ст. за вантажообігом він зайняв друге місце після Петербурга. Сюди щорічно прибувало в середньому 1100 парових і 120 парусних суден. В Одесі перебувала головна контора Російського товариства пароплавства і торгівлі, яке здійснювало перевезення не лише на Чорному і Азовському, а й на Балтійському морях. Воно поширювало свою діяльність також на басейни Дніпра, Південного Бугу і Дністра¹⁶⁶.

Головними галузями виробництва в Києві на зламі століть були галантерея, машинобудування і переробна сільськогосподарська промисловість. 110 навколишніх цукрових і рафінадних заводів покривали половину загальної потреби у цукрі всієї імперії і робили Київ цукровою столицею держави.

Найбільшим машинобудівним виробництвом Києва був Південноросійський завод. Під час світової кризи 1900–1903 рр. виробництво різко впало, значно зменшилась кількість робітників. Однак у 1907–1908 рр. тут почалося деяке пожвавлення, яке у наступні роки змінилося піднесенням. Київський завод «Арсенал» на 1 січня 1904 р. мав 758 робітників, у тому числі 500 кваліфікованих металістів. Продовжувало зростати виробництво на заводі АТ «Гретер і Криванек»¹⁶⁷.

Постійне зростання населення зумовлювало зростання забудови міста. Так, у Києві в 1908 р. було збудовано 240 будинків, а в 1912 – 454¹⁶⁸. Швидкими темпами розвивалася міська інфраструктура. Зокрема, з 1892 р. по 1911 р. в місті було прокладено 160 км ліній для руху міського трамваю з парком у 300 вагонів, відкрито додатково вісім маршрутів. Вигідне залізничне сполучення, найбільший залізничний міст в Європі, а також перший електричний трамвай на території Російської імперії ознаменували початок стрімких змін у розвитку міста¹⁶⁹.

Важливим адміністративним центром Правобережжя був Кам'янець-Подільський. Однак розвиток економіки цього міста залишав бажати на краще. У 1913 р. в Кам'янці-Подільському було 312 майстерень, 53 магазини, 1,3 тис. крамниць і

лотків та 47 трактирів, харчевень, пивних, декілька банків, 2 кредитних товариства¹⁷⁰.

Перед Першою світовою війною в Полтаві було 53 значних підприємства, не рахуючи залізничних майстерень, потягобудівного та вагонного депо, з них з паровими двигунами 35 – чавуноливарний, винокурний, крохмальні, олійні, маслоробні, цегельні заводи, фабрики – тютюнові, макаронна, ковбасні та інші, друкарні і т. п. Загальна вартість продукції цих підприємств, за далеко неповними і неточними даними, становила – без залізничних підприємств і млинів – понад 6 млн руб. На підприємствах і в кустарних майстернях міста працювало понад 6 тис. робітників, при загальній кількості населення – 60 131 осіб. Переважна більшість населення жила на окраїнах в дерев'яних мазаних будівлях із солом'яними стріхами. Електрикою користувались тільки в будинках, розташованих на центральних вулицях міста, а на околицях газовими лампами. Вулиці центру освітлювалися електричними ліхтарями, інші – газовими, на околицях не освітлювались зовсім. Водогін обслуговував знову ж таки тільки центр міста, інші райони користувались колодязями. Каналізації в місті зовсім не було. Вулиці забруковувалися лише в центрі¹⁷¹.

Про стан харчування жителів українських міст дає обсяг добового споживання (в грамах)¹⁷²:

Хлібопродукти.....	807
Картопля.....	333
Овочі та фрукти	121
Масло рослинне	23
Цукор	64
М'ясо	206
Риба	34
Молокопродукти.....	288
Яйця курячі.....	0,5 (шт.)

Наведені обсяги споживання харчових продуктів засвідчують, що головна частка у харчуванні мешканців міст припадала на хліб і хлібопродукти. Другу позицію у складі раціонів посідала картопля. Частка м'яса та риби порівняно з попередніми видами продуктів була меншою.

Економічна відсталість західноукраїнських земель позначалася на соціальній структурі населення цього регіону. Великих міст на території українських земель імперії Габсбургів було небагато. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. міське населення Західної України поступово зростало. Так, кількість мешканців 19 галицьких міст протягом 1880–1910 рр. збільшилася на 62,8%. У 1880 р. частка жителів міст у всьому населенні становила 17,1%, а в 1910 р. – 19,8%. Найшвидше зростало населення Львова. Якщо взяти 1850 р. за 100, то в 1910 р. населення міста збільшилося на 286,5%.

В цілому населення західноукраїнських міст зростало в порівняно невеликих величинах, що властиве аграрним провінціям. Так, на Закарпатті протягом 1869–1910 рр. міське населення збільшилося на 71%, тоді як усе населення зросло на 45%¹⁷³. Незначні темпи урбанізації були спричинені відсталістю промисловості.

Так, наприкінці XIX ст. на Закарпатті діяло лише дві порівняно великі меблеві фабрики – в Ужгороді (400 робітників) і Хусті (160 осіб) і кілька менших, які мали по 20–60 робітників і виготовляли, крім меблів, паркет, різні столярські вироби¹⁷⁴. Торгово-промислове населення регіону в цілому за цей період зростало значно швидше.

Міське промислове виробництво на теренах українських земель імперії Габсбургів залишалось переважно дрібним. Так, понад 94% промислових підприємств Галичини (36,1 тис. у 1902 р.) залишалися дрібними (мали до 5 осіб), слабо механізованими. На них працювало більше половини зайнятого в промисловості населення. Це були ремісничі заклади, які орієнтувалися здебільшого на замовника¹⁷⁵.

За даними перепису 1895 р. у Чернівцях налічувалось багато дрібних підприємств, на яких працювало 2566 робітників. Але поступово відбувалася концентрація виробництва. В 1902 р. в місті вже було 17 підприємств, на кожному з яких працювало понад 20 робітників. Найбільшими вважалися: цегельний завод (122 робітники), пивзавод (91 робітник), два млини (55; 70 робітників). В 1910 р. в місті було 2140 ремісників, у тому числі 346 кравців, 193 шевця, 106 ковалів, 30 слюсарів, 25 електротехніків, 14 ювелірів. Важлива роль в економіці міста належала торгівлі. В 1910 р. тут жило 1402 торговці. Крім Петровського ярмарку (тривав 2 тижні), щопонеділка, середи і п'ятниці відбувалися базари. З Чернівців до різних країн світу щороку вивозилося близько 18 тис. вагонів лісоматеріалів. На експорт ішли хліб, худоба, продукти тваринництва, фрукти¹⁷⁶.

Загалом економічне зростання українських міст у складі імперій Романових і Габсбургів на початку XX ст. відбувалось відповідно до економічного розвитку того чи іншого регіону. Так, на Півдні України та на Донбасі значного розвитку набули міста як великі промислові центри. В середовищі їх мешканців переважали наймані робітники. Міста Південно-Західного краю Російської імперії реалізовувалися передусім як адміністративні губернські центри. Поміж них своєю значущістю виділявся Київ, адже його населення зростало найшвидше. Міста на українських землях імперії Габсбургів розвивалися повільніше порівняно з містами підросійської України. Водночас протягом початку XX ст. в містах України, завдяки розвитку товарно-грошових відносин та розширенню промислового виробництва, збільшувалась кількість фінансових установ, зростала трамвайна мережа, розвивались заклади стаціонарної торгівлі та громадського харчування, зростав товарооборот внутрішньої торгівлі, розвивалось комунальне господарство міст за рахунок будівництва каналізації, розширення водогінної мережі, впровадження телефонного зв'язку. Завдяки розвитку технічного прогресу зростали електричні мережі, впроваджувалось електричне вуличне освітлення. Важливу роль у економічному зростанні міст відігравало розширення залізничного сполучення поміж головними містами України.

Посилання до розділу 22

1. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Історія народного господарства Української РСР. – Т.1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983. – С.391.
2. Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М., 1955. – С.252.

3. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954. – С.100.
4. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Назв. праця. – С.391.
5. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.255.
6. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.102.
7. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.). – Дрогобич, 2009. – С.97.
8. Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). – Львів, 1971. – С.52.
9. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.260.
10. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.101.
11. Там само. – С.103.
12. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1970. – С.263.
13. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.271.
14. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.104.
15. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.271.
16. Хонігсман Я.С. Назв. праця. – С.64.
17. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.101; Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.262.
18. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.286.
19. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.105.
20. Там само. – С.107-108.
21. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.243.
22. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: 1999. – С.477.
23. Нестеренко А.А. Вказ. праця. – С.109.
24. Там само. – С.218.
25. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.243.
26. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.36.
27. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.479.
28. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.38.
29. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.480.
30. Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.223-224.
31. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.268.
32. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.488.
33. Ковалев Н.К. Экономика нефтяного района Прикарпатья в период владычества иностранного капитала и в годы Советской власти (историко-экономический очерк). – К., 1960. – С.43; Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.285.
34. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.500.
35. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М., 1999. – С.531.
36. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.264; Нестеренко А.А. Назв. праця. – С.117; Вірник Д.Ф. Матеріальні і соціальні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України): Респуб. міжвід. наук. зб. – К., 1967. – С.12.
37. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Назв. праця. – С.359-360.
38. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.482.
39. Молчанов В.Б. Економічна історія. – Житомир, 2003. – С.70.
40. Матвеева Л.В. Монополістичні тенденції у гірничозаводській промисловості України в 70-90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1980. – Вип.14. – С.43.
41. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.484.
42. Корнійчук Л.Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (з історії економічної думки на Україні, 70-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1971. – Вип.6. – С.80-87.

43. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.484.
44. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.71.
45. Кульчицький С.В. Залізничне господарство в системі державно-монополістичного капіталізму // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України): Респуб. міжвід. наук. зб. – К., 1967. – С.117.
46. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.265.
47. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.485.
48. Цукерник А.Л. Синдикат «Продамет». – М., 1959. – С.22.
49. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.71.
50. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.266.
51. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.219.
52. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Назв. праця. – С.386.
53. Китаніна Т.М. Синдикат «Трубопродаж» (1908–1914 рр.) // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України) : Респуб. міжвід. наук. зб. – К., 1967. – С.62.
54. Яковлев А.Ф. Назв. праця. – С.220.
55. Кульчицький С.В. Назв. праця. – С.117.
56. Уперенко М.О. До історії створення синдикату «Врожай» // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1974. – Вип.8. – С.74-77.
57. Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.242.
58. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.71.
59. Хонігсман Я.С. Назв. праця. – С.142.
60. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.72.
61. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.497.
62. Хонігсман Я.С. Назв. праця. – С.143, 144, 145.
63. Там само. – С.144, 145.
64. Там само. – С.151.
65. Там само. – С.154-158.
66. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – СПб., 1913.
67. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – №2-3.
68. Речь П.А.Столыпина в заседании общего собрания Государственной думы 5 декабря 1908 г. // Ососов А. Земельный вопрос в 3-ей Государственной думе. – СПб., 1913. – С.546.
69. Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина. – Пг., 1916. – С.40.
70. Речь А.В. Кривошеина в заседании общего собрания Государственной думы 10 ноября 1908 г. // Ососов А. Вказ. праця. – С.431.
71. Ресент О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С.116, 119.
72. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия I. – Ч.1. – Стб.1446-1448.
73. Витанович І. Аграрна політика царських урядів. 1917–1920 // Укр. історик. – 1967. – №3-4. – С.10.
74. Агрономический журнал. – Кн.8. – Харьков, 1913. – С.73, 79.
75. Статистика землевладения в 1905 году. Свод данных по 50-ти губерниях Европейской России. – СПб., 1907. – С.XXIX.
76. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апр.
77. Речь А.В. Кривошеина в заседании общего собрания Государственной думы 10 ноября 1908 г. // Ососов А. Вказ. праця. – С.709.
78. Горнозаводское дело. – 1910. – №32-33. – С.940.
79. ДАКО. – Ф.2. – Оп.224. – Спр.307. – Арк.15 зв.
80. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 27 февр.
81. Витюгов А. Итоги землеустройства в Черниговской губернии // Черниговский отдел Лиги аграрных реформ. Бюллетень №1. – 1917. – С.36, 37.
82. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия. 1. – Стб.1459.
83. Огановский Н.П. Революция наоборот (Разрушение общины). – Пг., 1917. – С.25.
84. Речь графа И.И.Капниста 20 февраля 1909 г. в заседании общего собрания Государственной думы // Ососов А. Вказ. праця. – С.674.

85. Черниговская земская неделя. – 1914. – 11 июля; Огановский Н.П. Назв. праця. – С.31.
86. Палеолог М. Царская Россия накануне революции. – М., 1991. – С.249.
87. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия 1. – Ч.1. – Стб.293.
88. Там само. – С.293, 307, 308.
89. ДАКО. – Ф.2. – Оп.229. – Спр.263. – Арк.15.
90. Там само. – Арк.38.
91. Там само. – Арк.22 зв.
92. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Вказ. праця. – С.173-175.
93. Минин А. Агрономия и землеустройство в их отношении к деревенской бедноте // Агроном. журн. Изд. Харьков. об-ва сельского хозяйства. – Кн.1. – 1914. – С.33, 34.
94. Агрономический журнал. – 1913. – Кн.6. – С.10.
95. Там само. – 1914. – Кн.1. – С.30.
96. Там само. – 1913. – Кн.9-10. – С.82-83, 84, 87, 91.
97. Витюгов А. Вказ. праця. – С.49.
98. Русские ведомости. – 1916. – 27 февр.
99. Землеустроительные работы в Валковском уезде Харьковской губернии // Землеустройство и землепользование. – 1910. – №29.
100. Ден В.З. Сборник узаконений и распоряжений по землеустройству и землевладению крестьян. – СПб., 1912. – С.504.
101. Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С.87.
102. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия 1. – Стб.1457.
103. Там само. – Стб.1527-1529.
104. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 23 янв.
105. Там само. – 1914. – 27 февр.
106. Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия 1. – Стб.734.
107. Там само. – Стб.1457-1459.
108. Агрономический журнал. – 1915. – Вып.7-8. – С.130.
109. Там само.
110. Там само. – 1914. – Кн.3. – С.26.
111. Проскура Н.Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи // Укр. іст. журн. – 1973. – №6. – С.99, 103.
112. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їх межами (XVIII–XX століття). – К., 1998. – С.54.
113. Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. // Укр. іст. журн. – 1971. – №2. – С.67-68.
114. Там само. – С.68-70.
115. Романцов В.О. Назв. праця. – С.59, 62.
116. Шевченко Н.П. К вопросу о переселенческой политике государства во второй половине XIX в. // Вест. Томск. гос. ун-та. Сер. История. – 2009. – №4(8). – С.28; Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // Укр. іст. журн. – 1974. – №7. – С.38.
117. Чуркин М.К. Переселенческое движение в Сибирь во второй половине XIX – начале XX вв.: опыт альтернативного прочтения [Электронный ресурс] // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Вып.2006. – Режим доступа: www.omsk.edu/article/vestnik-omgru-4.pdf.
118. Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.). – С.37.
119. Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава, 2003. – С.84-85.
120. Там само. – С.80.
121. Там само. – С.89-90.
122. Боровой С.Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1967. – Вип.3. – С.23.

123. Крохмалюк Д.І. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга пол. 19 ст. – 1917) // Енциклопедія банківської справи України. – К., 2001. – С.58; Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков. – К., 1997. – С.460.
124. Тицкий С.И. Вказ. праця. – С.462-463.
125. Там само. – С.463.
126. Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – Вип.1. – С.69.
127. Тицкий С.И. Вказ. праця. – С.460-461.
128. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. – М., 1948. – С.182-184.
129. Тицкий С.И. Вказ. праця. – С.460-461.
130. Кізченко В.І. Назв. праця. – С.56.
131. Фареній І.А. Кредитні кооперативи Наддніпрянської України на початку XX ст. // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – №9. – С.195.
132. Там само. – С.196.
133. Вербовий М.Б. Крайовий союз кредитовий як феномен національного господарського руху в Галичині на межі XIX–XX ст. // Наук. Вісн. НЛТУ України: 3б. наук.-техн. пр. – Львів, 2004. – Вип.14.1. – С.129-130.
134. Стеблій Ф.І., Кравець М.М., Ілько В.І. На шляху до утвердження ринкових відносин. Східна Галичина і Північна Буковина. Закарпаття. Повсякденне життя села // Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.1. – С.443.
135. Комаринська З.М. Банки та банківська справа в Західній Україні // Енциклопедія банківської справи України. – К., 2001. – С.51.
136. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. На материалах Украины. – Самара, 1992. – С.60.
137. Чорний Д.М. Торгівля в Харкові на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – №5. – С.55-56.
138. Кругляк Б.А. Вказ. праця. – С.68.
139. Гуржій О.І. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип.16. – С.49.
140. Підраховано за: Чорний Д.М. Назв. праця. – С.56-57.
141. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.4. – К., 1978. – С.240.
142. Кругляк Б.А. Вказ. праця. – С.117, 123.
143. Там само. – С.132.
144. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України. 1886–1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999. – С.12.
145. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.375.
146. Степаненко В.В. Північне Причорномор'я у системі зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С.14.
147. Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2008. – С.10.
148. Пилипенко О.Є. Зовнішня торгівля України й Росії напередодні та в роки Першої світової війни // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип.9. – С.118.
149. Промышленность и торговля. – 1911. – №17. – С.172-173; Российская экспортная палата. Отчет за 1912 год. – СПб., 1913. – С.101.
150. Пилипенко О.Є. Назв. праця. – С.126.
151. Історія Української РСР. – Т.4. – С.240-241.
152. Там само. – С.377.
153. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.487.
154. Ліндер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. – К.; Донецьк, 2008. – С.40.
155. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.487.
156. Лубны-Герцык Л.И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции. – М., 1926. – С.75.
157. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины // Тр. комиссии по изучению перспектив развития городов. – 1930. – Вип.2. – С.130.

-
158. Линднер Р. Превращение из «Южного Петербурга» в город предпринимателей: Екатеринослав и динамика символов // Гуманітар. журн. – 2001. – №3-4. – С.41.
 159. Дніпропетровськ: Віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001. – С.88.
 160. Туган-Барановский М. Русская фабрика. – М.; Л., 1934. – С.262.
 161. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1903. – Вып.1. – С.142-143.
 162. Южно-русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1912. – С.6.
 163. Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С.13-14.
 164. Ліндер Р. Назв. праця. – С.59-60.
 165. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969. – С.26.
 166. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Назв. праця. – С.413-414.
 167. Історія міст і сіл Української РСР. Київ. – К., 1968. – С.167.
 168. Вологодцев И.К. Вказ. праця. – С.131.
 169. Ліндер Р. Назв. праця. – С.49.
 170. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.307.
 171. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К., 1967. – С.87.
 172. Чаянов А. Очерки по теории трудового хозяйства. – М., 1913. – Вып.2. – С.25.
 173. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.499.
 174. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Назв. праця. – С.373.
 175. Там само. – С.371.
 176. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. – К., 1969. – С.68.

Розділ 23

УКРАЇНА У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1914–1917)

1. Фінансування воєнних витрат

Гроші – основоположна складова війни, і це усвідомлювали ще в стародавні часи. Враховуючи потребу в грошах, країни, що готувалися до війни, заздалегідь мобілізували наявне золото, що було на ринках Лондона, Парижа і Нью-Йорка. Найбільшу активність у золотонакопичувальних операціях виявив Державний банк Німеччини, мобілізуючи золото протягом трьох передвоєнних років. Йому наслідував Державний банк царської Росії, котрий також спромігся збільшити запаси наявного золота. З накопиченням наявних запасів золота на частку Франції припадало в грошовому вираженні 1,8 млрд руб., царської Росії – 1,7 млрд, Німеччини – 1 млрд, Австро-Угорщини – 0,5 млрд, Великої Британії – 0,5 млрд руб. Сумарно у власності п'яти перелічених держав налічувалося близько 275 тис. пудів чистого золота на суму 5,5 млрд руб.¹ Це казкова цифра, оскільки до того часу на всій планеті було видобуто близько 1 млн пудів золота на суму в 25 млрд руб.²

Однак наявність золота становить тільки один аспект фінансування війни. Більш важливим у цій справі є загальне економічне становище, від якого найбільшою мірою залежить ведення довготривалої війни. Попри великий золотий запас фінансова система царської Росії була вразливою. Протягом кількох попередніх десятиліть держава позичила на зовнішніх ринках 8,8 руб. На щорічну виплату самих тільки відсотків доводилося вишукувати 403 млн руб. До війни ця сума могла покриватися за рахунок надходжень від експорту сільськогосподарських продуктів на світовий ринок, але з початком воєнних

дій експорт упав до мінімальних показників. Потреби війни змусили уряд закупувати у великих обсягах зброю та боєприпаси. Держава втратила можливість отримувати повноцінні гроші, що призвело до пасиву балансу зовнішньої торгівлі й зростання боргу, а також посилювало інфляцію. Відсутність упевненості щодо стійкості рубля виявилася вже напередодні війни через доволі різке подорожчання іноземної валюти і «втечу» золота за кордон. Ці та інші факти сигналізували про фінансово-економічне неблагополуччя Російської імперії й спричинили прискорене вичерпання золотого запасу.

Наближення Європи до війни викликало паніку на біржах Лондона, Парижа, Берліна та Санкт-Петербурга. Колосальне знецінення дивідендних паперів було перервано тільки припиненням фондовими біржами всіх угод і обміну іноземної валюти. Постановою Ради міністрів, опублікованою 24 липня 1914 р., на території імперії припинився обмін паперових грошей на золоту монету. Державному банку надавалося право понаднормового випуску кредитних білетів, вартість яких не покривалася золотом³. Ці заходи мали попередити переростання фінансового потрясіння в катастрофу.

Після оголошення війни асигнування на мобілізаційні заходи, виконання замовлень для армії зростали неймовірно і з часом досягли астрономічних сум, про що свідчать дані табл. 23.1.

Таблиця 23.1. Фінансування війни урядом Російської імперії⁴

Роки	Загальні витрати, млн руб.	Витрати на добу, млн руб.	Витрати на душу населення, руб.	Витрати на одного солдата на добу, руб.
1914	1655	10	9,2	1,8
1915	8818	24	48,9	3,5
1916	14 573	40	81,0	4,0
1917	25 200	69	140,0	6,2
За 40 місяців війни	50 246	42	279,1	4,7

Воєнні витрати більш розвинених країн перевищували трати Росії. Велика Британія витратила на війну 49 215 млн дол., Німеччина – 47 048, Франція – 33 557, США – 36 583, царська Росія – 19 954 млн дол.⁵ Звідки бралися імперським урядом такі колосальні ресурси?

Відповідно до розпису 1914 р. на армію і флот виділялося 974 млн руб., що становило 27,4% бюджетних витрат⁶. Найважливішим джерелом поповнення бюджету були надходження від реалізації алкогольних напоїв у торговельній мережі. У 1913 р. прибуткова частина бюджету становила 3 417 359 тис. руб., з них від алкогольних напоїв – 953 028 тис. руб., або 27,9%. Власне, від продажу казенного вина до державної скарбниці надійшло 886 860 тис. руб.⁷ За статистичними даними бюджетної комісії Державної Думи, надходження до бюджету від горілчаних напоїв зросли від 718 884 тис. руб. у 1909 р. до 899 299 тис. руб. у 1913 р.⁸

На самому початку війни трапилася подія, яка суттєво вплинула на співвідношення джерел надходження до бюджету, отже, і на фінансування війни. У серпні 1914 р. царським повелінням заборонявся продаж спирту, вина й горілчаних напоїв до закінчення війни. Стався унікальний випадок у світовій історії під час масштабного воєнного конфлікту, не обґрунтований з позиції державного фінансового інтересу і навіть загадковий. Його справжні причини до нашого часу все ще не з'ясовані істориками.

Реакція торгово-промислових кіл на царський указ була хоча й стриманою, але негативною. У цьому середовищі добре розуміли, що втрати бюджету потягнуть за собою зростання податків. На IX з'їзді представників промисловості й торгівлі наприкінці травня 1915 р. М.С.Авдаков у дещо завуальованій формі піддав критиці царський указ. «У цю надзвичайно тяжку годину государю імператору забажалося, – говорив він, – проявити стурбованість щодо тверезості населення, і це позбавило бюджет майже мільярда карбованців, які тим чи іншим шляхом слід поповнити»⁹. Треба зауважити, що прибуткова частина бюджету зазнала й інших втрат. Різко скоротилися, зокрема, митні прибутки і надходження від казенних залізниць внаслідок майже повного припинення зовнішньої торгівлі та скорочення комерційного руху.

У зв'язку з цим доцільно розглянути ступінь податкового обкладання населення імперії напередодні війни. У 1911 р. на одну душу припадало в середньому 11,23 руб. різних податків, у Німеччині – 27,38, Франції – 41,66, Англії – 48,54 руб. Саме на цих цифрах зосереджували увагу громадськості урядові чиновники, зокрема, міністр фінансів В.М.Коковцев. На перший погляд наведені цифри могли справляти позитивне враження. Але суть справи полягала в тому, що вони не віддзеркалювали всієї суми явищ навколо цієї проблеми. Залишився, зокрема, поза увагою той факт, що ступінь податкового тягаря залежить від прибутку населення. З цього погляду платники податків у царській Росії перебували формально в однакових умовах з іншими країнами Європи. Співвідношення податкового обкладення до прибутку в імперії становило 17,8%, Франції – 17,9, Англії – 17,8, Німеччині – 14,9%. Зіставляючи ці та інші цифри, часопис промисловців слушно зауважував, що російські 17,8% забираються державою із жалюгідних 63 руб., що припадають на душу населення, у Франції 17,9% – з 233 руб., в Англії 17,8% – з 273 руб. прибутку на душу населення. Крім того, величезне значення мали непрямі податки, які сплачувалися переважно бідними верствами населення. Питома вага таких податків у 1911 р. становила в Росії 76,8% від усього обкладання, а в Німеччині – 56,8, Франції – 47,1, у Великій Британії – лише 40,5%. Два роки по тому зазначена тенденція стала ще більш несприятливою для платників податків у Російській імперії¹⁰.

До того ж тягар податкового обкладення відзначався в Росії нерівномірністю. Менш обтяжливим він був для великого землеволодіння, яке домінувало на політичній сцені імперії. Податкові привілеї помісного дворянства викликали незадоволення з боку торгово-промислового класу. П.Л.Барк визнавав, що обкладення приватновласницької земельної власності становило 5,7%, а торгово-промислових підприємств – 10,2% прибутковості¹¹. Попри протести буржуазної громадськості проти «нецивілізованої податкової системи», питання щодо її реформування залишилися в рамках декларативних заяв. Проект прибуткового податку, що перед-

бачав рівномірне обкладення приватної власності, затримався в думських комісіях на сім років.

Однак потреби війни вимагали докорінного реформування податкової системи, негайного обкладення всіх прошарків і суспільних груп на основі прогресивного оподаткування. Саме цим шляхом пішли країни Західної Європи, однак він виявився непрохідним у лабіринтах виконавчої і законодавчої влади царської Росії. Урядова політика зводилася до підвищення старих і введення нових податків. Пряме обкладання населення на 1915 р. порівняно з попереднім роком зросло на 35%¹². Щоб компенсувати зменшення прибутків і перетворити «п'яний» бюджет на «тверезий», на залізницях ввели податок на перевезення пасажирів і вантажів. Зокрема, обкладення хліба підвищили на 25%, а солі – на 40%¹³. Податок на залізничні перевезення, зауважував голова бюджетної комісії Державної Думи М.М.Олексієнко, «зачіпає весь торговопромисловий оборот, тяжко позначається на вантажах малої відстані й негативно впливає на товарні ціни»¹⁴. З'їзд представників біржової торгівлі й сільського господарства висловив негативне ставлення до вантажного податку. В ухваленій з цього приводу резолюції зазначалося, що підвищення залізничних тарифів, які ще до війни були надмірними, – небезпечний для країни захід.

За роки війни було підвищено промислове, поземельне і квартирне обкладення. Зріс податок на спирт, вино і пиво, що реалізовувалися в ресторанах і готелях, а також на цукор, чай, тютюн, сірники, успадкування нерухомого майна тощо. Підвищився митний податок, гербовий збір, поштовий і телеграфний тарифи. Було введено оподаткування на телефон, бавовну, папіросні гільзи та папір¹⁵. Зрештою, 6 квітня 1916 р. було затверджено закон про прибутковий податок. Згідно з ним обкладанню підлягали прибутки в розмірі понад 850 руб. на рік. Цей податок зачіпав інтереси широких мас населення, життєвий рівень яких різко знизився за роки війни. 13 травня 1916 р. було введено податок на воєнний прибуток на 1916–1917 рр. Обкладенню підлягали товариства з чистим прибутком понад 8% на основний капітал і середній прибуток за 1913 і 1914 рр.¹⁶ Промисловці висловлювали незадоволення введенням цього податку.

Порівняно з надходженнями 1915 р. прибутки державної скарбниці 1916 р. зросли на 1143 млн руб., або на 40%¹⁷. Найбільші прирости дали промисловий податок, залізничні перевезення, митний і тютюновий податки. Отже, податковий тягар в роки війни небувало зріс.

Витрати на війну значною мірою покривалися сумами від кредитних операцій держави на внутрішньому й зовнішньому ринках. За даними бюджетної комісії Державної Думи, в усіх кредитних установах країни на 1 січня 1914 р. налічувалося 6112 млн руб. внесків громадян, а на початку 1916 р. – 9580 млн руб.¹⁸ Звісно, з урахуванням інфляції остання цифра вже була значно меншою в своїй реальній вартості.

За традицією, вільні капітали в царській Росії було вигідно розміщувати на ринку цінних паперів і отримувати часто більші прибутки, ніж у підприємстві. «Краще вкладати капітал в облігації державної позики, нічим не ризикуючи, і жити з відсотків, перебуваючи в стані облігаційної благодаті», – обурювалися дописувачі часопису цукропромисловців¹⁹. Зазначена вище тенденція посилилася в роки війни внаслідок прискореного зростання кримінально-спекулятивного капіталу.

Урядова пропаганда всіляко наголошувала, що війна стала народною і населення має позичати гроші державі для підтримки армії. За даними А.І.Шингарьова, за перші півтора роки війни на внутрішньому ринку було випущено позики на 3 млрд руб. На початку 1916 р. реалізувалася чергова позика на 2 млрд руб.²⁰ Представники торгово-промислового капіталу, робітники, службовці й селяни розміщували свої заощадження й отримували процентні папери, сподіваючись мати у майбутньому певний прибуток. Загалом до повалення династії Романових було випущено 6 довготермінових воєнних позик на суму 8 млрд руб. Однак, за даними засобів масової інформації, населення ставилося до позик стримано. Більшу їх частину брали на себе банки й ощадні каси. Перші дві воєнні позики були випущені на 50 років, третя – на 80 років, четверта, п'ята і шоста – на 10 років.

Витрати на війну покривалися також сумами від кредитів держави на зовнішньому ринку. З початком війни і до березня 1917 р. від кредитних операцій надійшло 26 404 млн руб., з яких на іноземних ринках було отримано 6593 млн руб.²¹

Безперечно, у справі фінансування війни колосально виявилася роль банків, які надавали кредити державі, промисловим підприємствам, залізницям, земським і міським управам тощо. У роки війни банки придбали облігацій воєнних позик на 6200 млн руб., залізничних облігацій на 350 млн руб. і 5%-х зобов'язань державної скарбниці на 2 млрд руб. Із банківських засобів на покриття викликаних війною фінансових потреб надійшло близько 9 млрд руб. Загальний результат усіх банківських кредитів становив до 25 грудня 1916 р. 26 800 млн руб., тобто майже 45% усієї суми, витраченої на війну всередині країни²².

Нарешті, для фінансування війни уряд звернувся до посиленого випуску паперових грошей, які не були покриті золотим запасом. Цей ресурс призвів до потрясінь фінансової системи внаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями. На початку війни в обігу перебувало кредитних білетів на 1633 млрд руб., на 1 січня 1916 р. – 5616 млн руб., на 1 березня 1917 р. – 9949 млн руб.²³

Таблиця 23.2. Поквартальне зростання грошової маси в роки війни, млн руб.²⁴

Грошові знаки	Роки	На 1 січня	На 1 липня	На 1 грудня
Кредитні білети	1913	1494,8	1469,2	1638,3
	1914	1664,7	1630,4	2846,0
	1915	2946,6	3755,6	5201,3
	1916	5616,8	6628,3	8383,5

Отже, основними джерелами наповнення державного бюджету і фінансування війни стали податки, запозичення урядом грошей на зовнішньому і внутрішньому ринках, введення в обіг величезної маси кредитних білетів, не покритих ні золотом, ні товарами. Підвищення старих і впровадження нових обкладень різко посилювало податковий прес на всі суспільні верстви і прошарки. Надмірне введення в обіг кредитних білетів призвело до падіння купівельної спроможності рубля, знецінення грошових внесків населення у кредитних установах.

2. Вплив війни на промисловість і транспорт

Унаслідок воєнних дій значно загострилася економічна ситуація в українських землях. Складною і суперечливою була ситуація в промисловості. З одного боку, на початку війни промислове виробництво в Україні зростало, оскільки підприємства виконували вигідні державні замовлення для армії. Це дозволило наростити їм обсяги продукції. Але водночас відбулося порушення внутрішніх і зовнішніх торгових зв'язків, зростання військового і скорочення цивільного виробництва (легкої, харчової, будівельної і лісової галузей), загострення хронічних транспортних і фінансових проблем. Особливо нищівного удару під час війни зазнала економіка західноукраїнських земель. Вона була майже повністю зруйнована внаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту.

Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів підсилила і без того значний розлад на залізницях, викликаний відступом царських військ на широкому фронті улітку 1915 р. і евакуацією з прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів.

За даними Головного управління залізниць, біженці й евакуйовані вантажі зайняли від 100 до 115 тис. вагонів. Наприкінці 1915 р. залізнична станція Харкова, наприклад, була повністю заставлена галицькими вузькоколійними вагонами з обладнанням евакуйованих підприємств.

Крім того, з Правобережної України вивозилися хлібні й цукрові запаси, велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Для евакуації з цього регіону тільки селекційних станцій і сортового бурякового насіння необхідно було віддати під завантаження 1500 товарних вагонів. За свідченнями вищих членів уряду, евакуація у величезному обсязі промислової і сільськогосподарської продукції остаточно заплутала роботу залізничної мережі. Протягом кількох місяців вантажний обіг перебував у хаотичному стані. Тисячі похапцем евакуйованих вагонів із вантажами, які часто не мали документальних посвідчень, місяцями подорожували з однієї магістралі на іншу. Унаслідок закриття прямих напрямів залізничного руху вагони рушали окружними шляхами, що призводило до надмірного пробігу транспорту.

Негативну роль у ході евакуації відіграло і те, що залізнична мережа була розрахована на наступальні дії царської армії. Заради цього вона була спроектована і побудована таким чином, що, наближаючись до західного кордону, пропускна спроможність залізничних магістралей зростала. Коли ж величезні евакуаційні хвилі пішли у зворотному напрямі, то зіткнулися на лініях Петроград–Харків–Севастополь із пропускною спроможністю залізничних магістралей утричі меншою, ніж у прикордонній смузі. На залізничних станціях всюди створювалися затори²⁵.

Отже, Російська імперія втягнулась у масштабну й виснажливу війну з недостатньо розвиненою залізничною мережею і дефіцитом перевізних засобів. Мірою затягування війни транспорт виявився найуразливішою ланкою господарства. Воєнні потреби призвели до виникнення та розвитку загрозливої тенденції – колосального зростання пробігу рухомого складу залізниць особливо на головних напрямках вантажних потоків. Останнє прискорило зношення паровозів і вагонів, спричинило небувале зростання споживання залізницями донецького мінерального палива.

На думку більшості дослідників, саме транспортна криза (а не брак мінерального палива або ще якоїсь сировини) у роки війни призвела до економічного занепаду. Загалом гірники виконували поставлені перед ними завдання і забезпечили необхідні для роботи промисловості обсяги вугілля.

Війна круто змінила становище на паливному ринку імперії в несприятливому напрямі. По-перше, через закриття кордонів перестало надходити іноземне паливо. По-друге, Домбровський басейн (Царство Польське) відразу ж опинився в зоні воєнних дій, внаслідок чого практично повністю зупинився видобуток вугілля, а влітку 1915 р. його територія була окупована німецькими військами. По-третє, різко погіршилося кредитування промисловості, що негативно впливало на комерційні стимули для проведення підготовчих робіт у вугільній промисловості. По-четверте, війна відразу ж виявила дефіцит рухомого складу залізниць та їх недостатню пропускну спроможність. Різниця між пропозицією і попитом на мінеральне паливо, яка існувала ще до війни, стала різко зростати. За таких украй несприятливих обставин перед вугільною промисловістю України постало завдання неймовірної складності – замінити сотні мільйонів домбровського й іноземного палива, забезпечивши при цьому традиційні ринки.

До зазначених вище негараздів додалася ще одна, можливо, найгостріша проблема, яка тяжіла над гірничозаводською промисловістю України і полягала у вигляді нестачі інженерів, техніків і загалом робочої сили. Мобілізації запасних військовозобов'язаних до армії, негаразди на залізницях з постійними затримками вантажів для приватних споживачів призвели до нерівномірного видобутку та вивозу вугілля й антрациту. У липні 1914 р. вивезення палива залізницями з Донецького басейну зменшилося на 30% проти відповідного періоду попереднього року, а в листопаді – на 20%²⁶.

Через різкі коливання з видобутком і вивозом мінерального палива стали з'являтися повідомлення про призупинення підприємств, у скрутному становищі опинилося населення міст уже восени 1914 р. Нестача залізничних вагонів призвела до того, що навіть у Харкові, розташованому неподалік від вугільного басейну, паливна криза набула загрозливих розмірів.

Ускладнення з подачею вагонів у райони вуглевидобутку тривали і в наступні місяці. Створювалася парадоксальна ситуація, коли ринкова паливна кон'юнктура почасти стала визначатися не обсягами вуглевидобутку, а чисельністю залізничних вагонів. Зважаючи на це, з кінця 1914 р. вугільні підприємства працювали не всі робочі дні. «Систематична нестача вагонів, закриття для вивозу палива тих чи інших залізничних напрямків, ускладнення, створювані для копалень, які поставляють паливо приватним споживачам шляхом передавання вагонів залізницям та іншим привілейованим споживачам – все це створило для кам'яновугільних і особливо антрацитових підприємств Донецького басейну абсолютно ненормальні умови, ускладнені до того ж труднощами кредиту, недостатнім забезпеченням підприємств фінансовими засобами, підвищенням собівартості видобутку тощо», – з роздратуванням зазначали на сторінках харківського часопису гірничопромисловців²⁷.

Улітку 1915 р. різко погіршилася ситуація на фронті. Царські війська відступали, що призвело до евакуації біженців і втрати матеріальних цінностей. Посилилося безладдя на транспортних магістралях. Якщо у травні було вивезено 121 млн

пудів мінерального палива з Донецького басейну, то у вересні й жовтні – відповідно 73,6 і 79,1 млн пудів. Оскільки видобуток вугілля й антрациту тримався на рівні приблизно 130 млн пудів, а в жовтні піднявся навіть до 148 млн пудів, то на копальнях стали накопичуватися запаси мінерального палива, які на 1 листопада 1915 р. досягли 115 млн пудів. Вугілля не витримувало тривалого зберігання у величезних буртах і спалахувало²⁸. Становище на залізницях настільки погіршилося, що гірничопромисловці стали схилитися думки про необхідність введення державної монополії на паливо.

Негаразди на залізницях і нестача робітників спричинили падіння видобутку мінерального палива. Якщо у першому півріччі 1914 р. видобуток становив 896,75 млн пудів, то в другому – 783,03 млн пудів, тобто менше на 109,72 млн пудів, або на 11%. У першому півріччі 1915 р. було видобуто 790,35 млн пудів, або на 106,40 млн пудів менше першого півріччя 1914 р. Ще виразніші дані 1916–1917 рр. У другому півріччі 1916 р. видобуток палива зріс порівняно з першим півріччям 1914 р. на 9,65 млн пудів, або на 1%. У першому півріччі 1917 р. видобуток упав на 73,78 млн пудів, або на 8%. Отже, починаючи з другої половини 1915 р. відбувався прогресуючий спад продуктивності праці²⁹.

Вугільні копальні стикнулися у роки війни з нестачею вибухових речовин для проведення підготовчих робіт під землею, гасу, мастильних матеріалів для механізмів. Надто болісно виявилася нестача продовольства й товарів широкого вжитку. Однак чи не найгостріше постала проблема дефіциту металу, оскільки державні органи регулювання економіки не визнавали копальні працюючими безпосередньо на оборону. У січні 1917 р. рудники не отримали жодного пуда труб, дахового заліза, швелерів, балок. Надійшло тільки 7,07% сортового заліза й 6,4% листового заліза³⁰. Влітку 1916 р. адміністрація вугільних підприємств стала скаржитися на настання «шкіряного голоду», що унеможливило заміну водяних насосів, ременів різноманітних механізмів і ремонт взуття гірників.

І все ж слід зазначити, що попри всі складнощі й негаразди, вугільна промисловість України в роки війни забезпечила паливом на певному рівні більшість споживачів, особливо залізницю, морський флот і підприємства, які виконували замовлення для армії. Видобуток вугілля й антрациту лише в Донецькому басейні у 1916 р. перевищив мінімальні потреби на 185–200 млн пудів³¹. Після втрати Домбровського кам'яновугільного басейну питома вага донецького палива в загальноімперському видобутку становила близько 86%³². Отже, Донецький басейн став у роки війни ледве не єдиним джерелом твердого мінерального палива для народного господарства Російської імперії.

Перша світова війна засвідчила грандіозну роль мінерального палива й металу в забезпеченні безперебійної роботи кузні війни. У передвоєнному 1913 р. виробництво чавуну в імперії (без Царства Польського) досягло рекордного рівня й становило 257 399 тис. пудів, у тому числі в Донбасі й Придніпров'ї – 189 724 тис. пудів. Отже, питома вага виробленого в Україні чавуну напередодні війни становила 73,7%. До того ж в Україні зосереджувалася практично вся виплавка коксу – 270,88 млн пудів у 1913 р., 278,41 млн пудів – у 1914 р., 254,76 млн пудів – у 1915 р., 270,67 млн пудів – у 1916 р.³³ Незважаючи на це, царська Росія неспроможна була

задовольнити повністю свої потреби у металі. Попит на нього дедалі зростав. Потреба в чавуні обчислювалася на 1914 р. у 325 млн пудів.

З початком війни через припинення імпорту й перебоїв у роботі залізничного транспорту пропозиція металу на ринку відразу ж зменшилася на 10%. Однак найбільшого удару металургії завдала мобілізація запасних військовозобов'язаних, наслідком якої стало різке скорочення чисельності кваліфікованих робітників і виробництва продукції. Нестача фахівців, вугілля та інших сировинних матеріалів призвела до скорочення виплавки чавуну в другій половині 1914 р. Загальне річне виробництво вдалося утримати на рівні попереднього року тільки завдяки результатам першого півріччя. Проте й у подальшому ситуація з виробництвом металу деякий час погіршувалася. Порівняно з попереднім річним періодом тривало падіння металургійного виробництва: чавуну – на 22 812 тис. пудів, або на 11,7%, напівпродукту – на 17 615 тис. пудів, або на 10,1%, зрештою, готового продукту з чавуну – на 18 122 тис. пудів, або на 12,2%. Нестача палива призвела до того, що місячне виробництво чавуну становило в 1915 р. у середньому 14 млн пудів, а в першій половині 1916 р. навіть знизилося до 13,9 млн пудів³⁴. Тим часом потреба в металі різко зростала.

Для нарощування виробництва потрібні були кваліфіковані інженерно-технічні кадри й робітники. Проте їх якісний склад безупинно погіршувався. Падіння металургійного виробництва стримувалося лише за рахунок загального зростання чисельності робітників (військовополонені, біженці, жінки, підлітки). Більше того, влітку 1916 р. покращилося забезпечення заводів вугіллям і коксом. У першій половині вересня того року в Донбасі й Придніпров'ї працювало 54 домни проти 48 – у липні. Виробництво чавуну в липні 1916 р. було доведено до 15,5 млн пудів. Накопичення коксу й вугілля на 1 серпня 1916 р. на заводах становило 19 млн пудів проти 13 млн пудів на початку року. Однак загострення транспортної кризи загрожувало повною зупинкою металургійних підприємств. Залізниці постачали все менше і менше мінерального палива. До 1 листопада 1916 р. запаси вугілля та коксу на заводах скоротилися до 9,4 млн пудів³⁵. З цієї причини місячне виробництво чавуну в Донбасі й Придніпров'ї, яке досягло у жовтні того ж року найвищого рівня – 16,4 млн пудів, почало різко знижуватися, незважаючи на введення в експлуатацію шести нових доменних печей³⁶. Через брак вугілля все частіше припиняли роботу окремі заводські підрозділи, а то й цілі підприємства. На трьох металургійних заводах прокатні і мартенівські відділення працювали уполовину потужності, а на дев'яти – повністю зупинилися³⁷. Отже, залізничний транспорт виявився нездатним упоратися зі зростаючим обсягом перевезень, що й призвело до катастрофічного падіння металургійного виробництва.

Значного удару завдала Перша світова війна й іншим галузям промисловості України – машинобудівному, металообробному, хімічному, цегляному, скляному, фарфоровому і фаянсовому виробництву тощо. Війна посприяла розвитку одних і деградації інших галузей промисловості. Підприємствам, які забезпечували армію зброєю, боєприпасами й амуніцією, держава надавала кредити, вони мали перевагу в питаннях розподілу робочої сили, палива, сировини і різних матеріалів. Потреби війни стимулювали зростання хімічної промисловості, яка повинна була забезпечити виготовлення анілінових фарб для текстильної галузі після припинення

імпорту, а головне – вибухових речовин, отруйних газів та інших засобів знищення людей. Водночас занепадали легка й харчова промисловості. Ситуація в цих галузях взагалі була суперечливою. З одного боку війна вимагала одягу, взуття, предметів повсякденного користування та харчів для мільйонної армії. З цього погляду, роль України неможливо перебільшити, оскільки вона мала потужні продовольчі ресурси, матеріально-технічні засоби їх переробки, а театр воєнних дій проходив коло неї. Серед підприємств харчової промисловості найбільшого значення набули борошномельні, круп'яні й цукрові виробництва. За ними йшли заводи з обробки рослинних і тваринних продуктів. Проте, з другого боку, все зростаючі потреби армії, мілітаризація економіки та нестача трудових ресурсів призводили до руйнації цих галузей. Наприклад, борошномельне виробництво в імперії до весни 1916 р. скоротилося на 20%, погіршилася також якість його продукції³⁸.

З усіх промислових галузей у найтяжчому становищі опинилося виноробство. У будівництво й устаткування виноробних і спиртових заводів в Україні було вкладено десятки мільйонів рублів. На території Київської, Подільської і Волинської губерній діяло 297 заводів, на яких вироблялися спирт і горілчані напої. Питома вага цієї продукції становила 10% від усього фабрично-заводського виробництва краю³⁹. Початок війни збігся з царським указом про заборону виробництва і реалізації горілчаних напоїв у торговельній мережі, що завдало цій галузі промисловості небувалих збитків.

Отже, затягування війни спричинило тенденцію до занепаду промисловості України, що пояснюється недостатнім розвитком машинобудування й металообробки, припиненням відносин зі світовим ринком. Негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива та сировини. Потреби фронту призвели до мілітаризації економіки, сприяли прискореному розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, а в кінцевому результаті стали причиною небувалого дисбалансу всього господарства. На третьому році війни постала серйозна загроза процесу відтворення виробництва. Найуразливішою ланкою виявився в роки війни транспорт, який не справлявся з перевезенням палива, сировини і матеріалів, що прискорило руйнівні процеси в економіці.

3. Занепад сільського господарства

Суспільство імперії на початку XX ст. все ще залишалося архаїчним. Понад 80% населення проживало в сільській місцевості й займалося переважно землеробством. Від 20 до 40% селян України мали дрібні, споживацького типу господарства, в яких хліб та інші продукти вироблялися для харчування сімей і домашніх тварин, а зв'язки з ринком мали епізодичний характер. Але більшість селянських господарств потроху втягувалося в товарно-грошові відносини, а український хліб у великих обсягах надходив на світовий ринок. Економічні наслідки цих зрушень мали величезне значення: збагачувалася державна скарбниця; зміцнювалися також позиції російського рубля за кордоном і на внутрішньому ринку імперії; зростали прибутки торговельного капіталу і значно меншою мірою – селянських господарств. На жаль, цей процес не мав належної підтримки з боку російської держави.

Війна відірвала від землі мільйони людей, поступово знекровлювала селянські господарства. На другому році війни гостро постала проблема з постачанням

м'ясних, а потім і хлібних продуктів. Слабка промисловість різко зменшила виробництво товарів повсякденного попиту для населення, виникла загроза повного розриву економічних зв'язків між містом і селом. Наприкінці 1916 р. міністр землеробства О.О.Ріттінх заявив, що настав час визнання тієї істини, що «сільське господарство працює на оборону держави»⁴⁰.

Чинником першорядного значення, який із самого початку війни негативно впливав на селянські і приватновласницькі господарства, стали масові й безоглядні мобілізації до діючої армії чоловіків найбільш працездатних вікових груп – від 20 до 50 років. З кожних 100 селянських господарств було відірвано за роки війни 60 працездатних чоловіків, близько половини селянських господарств залишилося без годувальників. Крім того, сільське населення зменшувалося в роки війни й з інших причин, зокрема, через міграцію до міст і промислових регіонів, що ще більше ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. Отже, за роки війни трудові ресурси в українському селі різко скоротилися, у результаті чого становище у сільському господарстві стало загрозливим. Зменшення ресурсу робочої сили тягло за собою скорочення посівних площ, чисельності худоби, а в кінцевому рахунку – сімейного прибутку. Селянські господарства за таких несприятливих умов здрібнювалися.

У сприятливіших умовах перебували ті сім'ї, в яких залишалися дорослі чоловіки. Вони мали можливість обробляти власну землю, орендувати приватновласницьку, реалізовувати харчові продукти на ринку. Але навіть їхні господарства не справляли позитивного враження на працівників земств через неможливість придбати нову техніку, сортове насіння, добрива, провести необхідні будівельні роботи.

У роки війни українські губернії перебували поблизу театру воєнних дій. У найтяжчому становищі опинилися прифронтові території, які були перериті окопами, траншеями, переплетені загорожами з колючого дроту. Під час наступу австро-німецьких військ навесні й улітку 1915 р. потреба в робочій силі для підтримання й відновлення шосейних і залізничних шляхів сполучення, будівництва мостів і різноманітних оборонних споруд, риття окопів і траншей становила щонайменше 1 млн осіб. Восени 1915 р., внаслідок інтенсивного переміщення військ і сильних злив, шосейні шляхи стали майже повністю непридатними для транспорту. Для їх відновлення, за наказом військової влади, селян примусово зганяли разом з кіньми, підводами та необхідним інвентарем. Частина коней загинула або стала на тривалий час непридатною для використання на польових роботах. Щоб уникнути кінсько-підводної повинності, селяни продавали коней, часто навіть за заниженими цінами.

Відступ царської армії супроводжувався евакуацією худоби і хліба, переборами в постачанні продовольства. Для прогону військ інтендантські служби реквізували у селян продовольчі запаси, що призвело, за визнанням губернатора Подільської губернії О.П.М'якініна, до ліквідації у населення зерна й фуражу⁴¹.

Мобілізація селян із кіньми та підводами посилилася у наступні роки. Військовий міністр Д.С.Шуваєв у листі до голови Ради міністрів Б.В.Штюрмера визнавав, що населення прилеглих до фронту губерній несе найбільший тягар внаслідок окопної, кінсько-підводної та інших повинностей, що й призвело до повного занепаду сільськогосподарського життя⁴².

Улітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України займалося обслуговуванням потреб фронту⁴³. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів примусово залучалося й жіноче населення. Тягар трудової й кінсько-підводної повинності не обминув і губернії Лівобережної та Південної України⁴⁴.

Війна порушила економічну рівновагу, загострила потребу в одних продуктах і збільшила пропозиції інших товарів. У першу чергу це було пов'язано з припиненням міжнародної торгівлі. Західний кордон країни було закрито з першого дня воєнних дій, а чорноморські протоки – після втягнення восени 1914 р. Османської імперії у війну на боці Німеччини і Австро-Угорщини. За таких обставин поряд з мобілізацією чоловічого населення, нестачею сільськогосподарської техніки і втратами у тваринництві особливо болісним стало для села припинення експорту товарів сільського господарства, вартість яких сягала 75% усього вивозу. Серед них першорядне значення мали хлібні продукти. Крім хліба і побічних продуктів переробки зерна на борошно, з України вивозилися на зовнішні ринки льон, тютюн, коноплі, цукор, овочі, фрукти, жом, макуха, спирт, вино, хміль, продукти тваринництва, риболовства і лісового господарства. У вивезенні на світовий ринок кукурудзи, овець, свиней, птиці, курячих яєць і деяких інших продуктів були зацікавлені майже винятково селянські господарства. Одних тільки курячих яєць з кожної губернії України вивозилося в середньому на рік на суму близько 2 млн руб.⁴⁵

Війна ознаменувала майже повний розрив царської Росії зі світовим ринком. З портів міст України повідомлялося, що з початком військових дій і припиненням експорту хлібний ринок завмер, попит на сільськогосподарські культури різко зменшився, а ціни на зерно і борошно стали падати.

До війни ціни на хліб певною мірою залежали від кон'юнктури світового ринку. Наприклад, за даними Єлисаветградської земської управи Херсонської губернії, ціна пуда ячменю в повіті становила у 1912 р. 1,10 руб. за пуд, а в 1913 р. – 1,00 руб.⁴⁶ У серпні 1914 р., після припинення експорту, ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слов'янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 руб. за пуд⁴⁷. В інших регіонах України виробники хліба опинилися ще в більш скрутному становищі. Після припинення експорту і заборони продажу горілчаних напоїв зупинилися закупівля зерна і картоплі для винокурень, що завдало нових збитків селянським господарствам. У губерніях Правобережної України пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 коп. за пуд, ціна на ячмінь знизилася до 0,40–0,45 руб., а в деяких повітах навіть до 0,20 руб. за пуд⁴⁸.

Відсутність належного попиту на хліб та інші продовольчі продукти, дійсно, призводила до розладу грошового бюджету селянських господарств, оскільки значна частина вкладеної у виробництво праці залишалася неоплаченою. Можливості трудового селянства придбати сільськогосподарський інвентар, задовольнити інші потреби різко скорочувалися.

Припинення експорту вимагало підвищення обсягів реалізації хліба та інших сільськогосподарських продуктів на внутрішньому ринку. За тих обставин, які склалися на початку війни, реальним споживачем продовольства у великих обсягах могла стати тільки армія. Однак уряд не виявив далекоглядності у справі регулювання продовольчого ринку. Діяльність Головного управління землеустрою

і землеробства, яке невдовзі було трансформоване в міністерство землеробства, обмежилася в основному зусиллями із забезпечення військ дешевим хлібом. Максимальна ціна, наприклад, на ячмінь була визначена державою у розмірі 0,60 руб. за пуд.

Цим негайно і з абсолютною вигодою для себе скористалися хліботорговці й борошномели, які з перших днів війни скуповували хліб за низькими цінами, але випускали його на ринок надто малими дозами й завдяки цьому домоглися стрімкого підняття цін вже на початку війни. На хлібному ринку створилася парадоксальна ситуація, коли виробники скаржилися на відсутність збуту хліба, а споживачі в містах і промислових регіонах – на надмірні ціни, а подекуди й на нестачу хлібних продуктів. Вся вигода від такої штучно створеної ситуації дісталася «одним тільки скупникам і посередникам»⁴⁹.

Отже, вже на початку війни селянським господарствам було завдано величезних збитків внаслідок припинення експорту і різкого падіння цін. Через пасивність органів державної влади у справі регулювання продовольчого ринку відбувся своєрідний перерозподіл національного прибутку в інтересах бірж, банків, хліботорговельного капіталу.

У роки війни криза урядового курсу «на модернізацію сільського господарства імперії», що не відповідав інтересам широких мас селянства, стала очевидною. Прискореними темпами руйнувався найтонший прошарок господарів, сформований за сім передвоєнних років. Власники хуторів перебували на фронті, їхні господарства руйнувалися. Селяни відверто висловлювали незадоволення методами й наслідками, по суті, примусового землевпорядкування, яке практикувала російська держава.

Війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибутки від тваринництва. Надто болісними виявилися для селян реквізиції коней і великої рогатої худоби, що практикувалися владою безсистемно, часто в розпалі польових робіт. Траплялися почасти випадки, коли в селян реквізовували худобу все «до останнього коня». І тільки на другому році війни органами влади було вирішено залишити в селянських господарствах з земельною посівною площею в середньому 12 дес. пару коней⁵⁰.

Загалом українське село надмірно збідніло кіньми, волами, коровами та іншими домашніми тваринами. Про це свідчать такі дані. До війни в селянських господарствах степових районів України налічувалося в середньому не менше 13 голів худоби – коней, волів, корів, свиней і овець, а в 1916 р. – тільки 8,9. У губерніях Лівобережної України їх кількість зменшилася до 7 голів, а на Правобережжі – до 4,5 голів⁵¹.

Масові реквізиції коней і волів унеможливлювали обробку земельних посівних площ, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції. Найбільші втрати у тваринництві були в губерніях Правобережної України. Оскільки існувала загроза окупації її території, земства вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли худобу через Дніпро до Харківщини і далі у внутрішні губернії. Лише в організованих формах із цього регіону евакуйовано близько 1 млн голів великої рогатої худоби. І без цього зруйновані війною селянські господарства втрачали під загрозою реквізиції худобу, отримуючи за неї

від заготівників мінімальну плату. Загалом, за даними міністерства землеробства, зменшення поголів'я худоби в губерніях Правобережної України досягло наприкінці 1915 р. 25%, а в окремих місцевостях – до 50%.

Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство Волині. До кінця 1915 р. губернським земством і інтендантськими заготівниками було куплено у населення щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями – ще близько 70 тис. Взагалі губернія втратила до грудня 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або близько 54% усього дорослого поголів'я. Причому втрати волів досягли 85%, биків – 73%, корів – 47,5%. Порівняно з довоєнним часом Волинь втратила 400 тис. голів худоби, або 31%. У цілому війна і викликані нею урядові евакуаційні заходи заподіяли великих утрат всім тваринницьким областям України⁵².

Ще однією ознакою негараздів села під час війни стала повна втрата землі частиною його мешканців. Тільки за перші півтора роки в 48 губерніях царської Росії припинило існування 300 тис. селянських господарств⁵³. Землю розпродували, як правило, малоземельні сім'ї, голови яких перебували на фронті; звідси додаткове надходження певних грошових сум, які частково витрачалися на харчування або йшли на рахунки ощадних кас. Звідтіля вони вже не надійшли до своїх власників, оскільки радянська влада відмовилася повернути їхні внески.

Треба зазначити, що війна руйнувала й приватновласницькі господарства. У них також скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, не поповнювався парк сільськогосподарської техніки, не оброблялася частина земель через нестачу робочої сили. Поміщики вимушено зменшували виробництво продовольчих хлібів, відводили земельні площі під кормові й технічні культури або пасовища. Все ж робочий ресурс приватновласницького господарства і в роки війни залишався незрівнянно потужнішим. Вони більше, ніж селянські, використовували в роки війни працю не тільки прийшлих робітників, а й військовополонених і біженців. Загалом у сільському господарстві України в 1916 р. використовувалася праця близько 200 тис. військовополонених⁵⁴. Однак їхня праця характеризувалася низькою ефективністю, оскільки розподіл здійснювався хаотично, без урахування потреб сільськогосподарських виробництв. Отже, поміщицькі господарства перебували в кращих умовах господарювання, ніж селянські. Однак тягар війни ставав дедалі відчутнішим і для приватновласницьких господарств, навіть для великого землеволодіння. Найбільше незадоволення власників поміщицьких економік викликали мобілізації чоловіків під час польових робіт і граничні ціни на хліб, впроваджені урядом на другому році війни.

Криза сільського господарства була значною мірою наслідком тенденцій, що розвинулися в роки війни в мілітаризованій економіці. Промисловість працювала для забезпечення армії необхідними припасами, а селу залишалися жалюгідні крихти. Майже повністю припинилося виробництво різноманітних агрегатів, механізмів для обробки полів і збирання врожаю. На третьому році війни зникли з торговельної мережі сокири, лопати, пили, молотки, труби, підкови, дахові й шинне залізо. Вкрай болісною виявилася гостра нестача одягу, взуття, мила, гасу й інших предметів масового попиту. Суть поточного моменту господарського життя досить чітко висловили представники робітничих організацій Донбасу й Придніпров'я. «Снарядів накопичилося стільки, – говорили вони, – що і за рік не перестріляєш.

А тим часом немає цвяхів, заліза, сільськогосподарських машин, необхідних механізмів і предметів для підприємств і залізниць»⁵⁵.

У роки війни село набуло винятково негативного досвіду в усіх взаємовідносинах із владою. Держава забирала на фронт найкращу частину трудових ресурсів, багаторазово зменшувала і без того жалюгідне фінансування агрокультурних заходів⁵⁶, демонструвала своє безсилля оплачувати за собівартістю сільськогосподарську продукцію. З другої половини 1916 р. прискорювалося знецінення російського рубля. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з початку війни до 1917 р. на 414%⁵⁷. За умов нееквівалентного обміну продовольчих і промислових товарів та дефіциту останніх це призвело до поступового згортання економічних зв'язків між містом і селом. Як наслідок, село починало відгороджуватися від міста, що призвело з часом до ще більшого розбалансування економіки.

4. Мобілізація промислових і продовольчих ресурсів України для потреб фронту

Правляча верхівка Російської імперії цілеспрямовано готувалася до війни. Вагомим доказом цього були витрати на армію і флот за п'ять передвоєнних років, наведені лондонським часописом «Економіст». У 1909 р. вони становили 631 млн руб., 1910 р. – 648 млн руб., 1911 р. – 669 млн руб., 1912 р. – 809 млн руб., 1913 р. – 944 млн руб.⁵⁸, тобто зросли на 50%. Напередодні війни була законодавчо затверджена так звана велика програма переозброєння армії і флоту. Конкретизувати уявлення щодо темпів її реалізації допомагають дані про додаткові фінансові витрати на артилерію, технічні, інженерні війська тощо: 1914 р. – 64,2 млн руб., 1915 р. – 154,3 млн руб., 1916 р. – 208,2 млн руб., 1917 р. – 253,7 млн руб.⁵⁹

Однак Росія виявилася недостатньо підготовленою до ведення війни. Серйозним чинником, який негативно впливав на підготовку війни, стали прорахунки щодо обсягів нагромадження боєприпасів на випадок великого воєнного конфлікту. За визнанням голови Державної Думи М.В.Родзянка, загальний напрямок мислення не тільки урядових кіл, а й думських і навіть громадських був такий, що війна продовжуватиметься тільки шість місяців. Виходячи з цього переконання велися всі розрахунки із забезпечення армії необхідним спорядженням – зброєю, боєприпасами, одягом, взуттям, медикаментами тощо⁶⁰.

Однак уже осіння кампанія 1914 р., під час якої до армії було мобілізовано мільйони запасних, виявила величезну нестачу не тільки зброї і боєприпасів, а й одягу та взуття. Через чотири місяці від початку війни виснажилися повністю артилерійські припаси. Та найгіршим було те, що затяжний характер війни став очевидним.

Восени та на початку зими 1914 р. гостра нестача військового спорядження стала набувати загрозливих розмірів. Не вистачало чобіт, кожухів, шинелей. Скрутне становище, в якому опинилися царські війська, вимагало термінового залучення приватної промисловості для виробництва предметів військового спорядження. Однак мобілізація промисловості в царській Росії розтяглася на довгий час.

Потреби у бойовому спорядженні армії зростали такими темпами, що шокували навіть досвідчених фахівців. Криза постачання царських військ боєприпасами

досягла апогею наприкінці 1914 р., але в середовищі правлячих кіл продовжували панувати безхмарні настрої, чому сприяли, безсумнівно, успіхи військ Південно-Західного фронту в Східній Галичині.

Невдовзі стан справ почав погіршуватись. Німецька армія демонструвала переконливу технічну перевагу, особливо в артилерії великого калібру. Царські війська змушені були відступати широкою лінією фронту. За оцінкою німецького генерала Еріха Людендорфа, успіх кампанії 1915 р. визначився «батареями надзвичайно великих калібрів»⁶¹.

Воєнна кампанія 1915 р. та її наслідки розбудили, нарешті, імперське суспільство. З усіх боків лунали палкі заклики до мобілізації промисловості, забезпечення армії необхідними предметами бойового й інтендантського спорядження і пошуку винних у катастрофічному становищі на фронті.

26–28 травня 1915 р. у Петрограді проходили засідання з'їзду представників промисловості й торгівлі за участі членів законодавчих органів та урядових установ. Рішення з'їзду спрямовувалися на створення дієвих структур, які б опікувалися виробництвом і забезпеченням армії зброєю та боєприпасами. Для координації цієї роботи було створено Центральний воєнно-промисловий комітет (ЦВПК). Разом із ним виникли обласні воєнно-промислові комітети (ВПК). Останніх на території України діяло чотири – Київський, Катеринославський, Харківський і Одеський.

За ініціативи буржуазної громадськості і з дозволу влади, на початку війни виникли Всеросійський земський союз (ВЗС) і Всеросійський союз міст (ВСМ), які облаштовували лазарети і шпиталі для поранених воїнів, надавали допомогу біженцям, вигнанцям з прифронтових територій тощо. Згідно з постановою зібрання уповноважених губернських земств і з'їзду представників міст, на початку літа 1915 р. розпочалася їх спільна робота, а 10 липня створено Головний комітет Всеросійських земського і міського союзів з постачання армії.

Під тиском несприятливих для монархії обставин Микола II погодився на створення Особливої наради з оборони. Однак царизм не хотів допускати представників буржуазної громадськості до реальних важелів ухвалення рішень в економічній сфері. Нова структура проектувалася без надання їй реальних повноважень у вигляді дорадчого органу при воєнному міністрі. І тільки подальші потрясіння на фронті привели до того, що Рада міністрів ухвалила проект організації постачання армії і флоту, який і був внесений на затвердження Державної Думи. Функції постачання армії залишалися, як і раніше, за окремими міністрами, але при кожному з них створювалася особлива нарада – з оборони, палива, транспорту та продовольства. У великих промислових регіонах почали діяти районні заводські наради. На території України було створено чотири таких наради – в Києві, Катеринославі, Харкові й Одесі. Отже, влітку 1915 р. царизм супроти власного бажання вимушений був зробити деякі кроки на шляху реформування управління економікою, участі буржуазної громадськості в організаціях, створених для ефективного забезпечення армії необхідними припасами.

Мобілізація промисловості відбувалась у складних умовах. Взявши замовлення військового відомства на виготовлення навіть найпростіших за зовнішнім виглядом деталей, підприємства дрібної й середньої промисловості стикнулися з великими ускладненнями. Головна причина цього полягала в непристосованості

приміщень і наявного промислового устаткування для виготовлення предметів військового спорядження. Не вистачало верстатів, палива, металу, інженерно-технічних працівників і кваліфікованих робітників. З другої половини 1915 р. підприємства дедалі гостріше відчували перебої в роботі залізниць. Війна виявила організаційну слабкість промисловості, відсутність плановірності в обліку, як наслідок – замовлення робилися похапцем.

Мобілізаційна гарячка, що охопила всю промисловість, відкрила шлях до збагачення спритних ділків. Стало надзвичайно вигідним брати грошові аванси й виготовляти різноманітні предмети для армії. Вакханалія зловживань набула не-ймовірного поширення. Розквіт корупції такого масштабу став можливим в умовах цілковитої безкарності вищих урядовців, відсутності дієвого контролю з боку державних органів.

Визначна роль у мобілізації промисловості належала українській металургії. Всупереч деякому скороченню виробництва на початку війни, попит на метал зростає. У першому півріччі 1915 р. синдикат «Продамет» здобув замовлення на залізо та сталь, які перевищували попит відповідного періоду передвоєнного 1913 р. на 2 млн руб. Ще більшого значення набула якість металу. Нові військові технології вимагали потужних сталевих снарядів, у зв'язку з чим заводи переходили на виготовлення сталі високих сортів. Зросла також потреба у цинку, олові, алюмінію, свинцю, сурмі, які використовувалися для виробництва різноманітної апаратури.

У роки війни близько 90% усієї продукції металургійної промисловості відправлялося підприємствам, які працювали для потреб армії⁶². Зокрема, військовим заводам, підпорядкованим переважно Головному артилерійському управлінню, приватним підприємствам, які переходили на випуск військового спорядження, металургійним підприємствам, які безпосередньо виконували замовлення на потреби армії. Зрештою, металургійні заводи України забезпечували металом підприємства, які виконували замовлення Головного комітету Всеросійських земського та міського союзів і ВПК. Снарядна сталь вироблялася на заводах Російсько-Бельгійського товариства, Донецького товариства в Дружківці, Новоросійського товариства в Юзівці, Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, Донецько-Юр'ївського металургійного товариства та ін. Листова і штабова сталь, яка йшла на потреби оборони, виготовлялася на Брянському заводі, у Катеринославі та на заводах Шодуар у Нижнє-Дніпровську.

Через воєнно-промислові комітети пройшли замовлення на великі грошові суми. До 1 грудня 1917 р. ВПК виконали замовлень з артилерійського постачання на 118,9 млн руб., з технічного – на 22,9 млн руб. і з інтендантського – на 55,5 млн руб. Загалом ВПК здобули замовлень на 349,5 млн руб., а виконали – на 197,3 млн руб., або 56,5%, у тому числі з артилерійського постачання на 70%⁶³.

Значний внесок в оборонні заходи, виготовлення різноманітного спорядження для армії здійснено зусиллями Київського ВПК. Його військово-технічний відділ виконував замовлення на 600 тис. земляних мішків, 2,6 млн підків, 50 млн підковних шипів для кавалерійських частин, 2 тис. похідних кухонь, 19,5 тис. возів різних конструкцій, 20 тис. сідел, 10 тис. самоварів, 40 тис. саней, а також на багнети, ножі, гранати, бомбомети тощо. Загальна сума замовлень становила 10 млн руб. Мостовий відділ одержав замовлення на проектування різних моделей мостів, під-

пор тощо. Широку організаційну роботу проводили й інші ВПК України. Однак нестача промислового устаткування деколи зводила нанівець усі зусилля з виробництва військового спорядження. Переважно з цієї причини понад 40% замовлень у системі ВПК залишилися нереалізованими. Негативну роль відіграла тут політика царизму, який не хотів допускати подальшого посилення впливу буржуазної громадськості в царині економічного життя.

Встановити остаточну цифру, яка відображала б обсяги поставок для армії підприємствами дрібної промисловості, на наш погляд, практично неможливо. На 1 лютого 1916 р. поміж земськими комітетами Земгору всієї Російської імперії розподілено замовлень на суму 70 673 тис. руб., у тому числі з артилерійського постачання на 13 776 тис. руб., військово-технічного – 19 031 тис. руб., інтендантського – 37 865 тис. руб.⁶⁴ Сума замовлень земським і міським комітетом України становила, за нашими підрахунками, на 1 лютого 1916 р. близько 27 364 тис. руб., або 38,7%⁶⁵. Місяць потому сума замовлень Головного комітету Земгору зросла до 80 млн руб., однак відсоток їхнього виконання був замалим – близько 20%⁶⁶. Головні причини цього полягали і в розпорошеності дрібної промисловості, і в гострому дефіциті необхідного промислового устаткування, і в недостатньому фінансуванні.

Проте найбільший внесок у забезпечення армії боєприпасами зробили підприємства, які перебували під егідою уповноваженого Головного артилерійського управління генерала С.М.Ванкова – так званої воєнно-промислової групи Ванкова. До неї увійшли підприємства з різнопрофільним потужним виробництвом, що дає підстави віднести її до організації концернівського типу. В Україні до цієї групи увійшли підприємства Київського, Одеського і Південного районів. Завдяки наявності верстатів і металу, Південний район довго посідав перше місце у воєнно-промисловій групі Ванкова за виробництвом артилерійських снарядів, і тільки в травні 1916 р. Московський район, краще забезпечений механічним устаткуванням, дещо перевищив його за обсягами цієї продукції⁶⁷. До кінця 1917 р. підприємства Південного району виготовили понад 4,7 млн корпусів тридюймових снарядів французького зразка, або 34% від усього замовлення, враховуючи всі регіони Російської імперії. За вказаний період у районі виготовлено близько 940 тис. готових комплектів запальних стаканів з бойовими головками, 6230 тис. штампувальних тіл до них та інших снарядних компонентів⁶⁸. Питома вага української сталі у виробництві корпусів тридюймових снарядів становила 90%, а запальних стаканів – 91%⁶⁹.

1 серпня 1915 р. була оформлена група підприємств Київського регіону, де були розміщені великі замовлення на виробництво артилерійських боєприпасів. Певні успіхи у виготовленні боєприпасів мала й організація Одеського району. Тут налічувалося близько 70 підприємств, переважно майстерень з недосконалим промисловим устаткуванням. Як правило, вони працювали у тісному контакті з Одеським ВПК. Одним з найпотужніших підприємств в Україні з виробництва боєприпасів став завод сільськогосподарських машин Ельворті. На ньому було вироблено понад 4 млн комплектів тридюймових запальних стаканів з боеголовками, або третину від усього виробництва воєнно-промислової групи Ванкова⁷⁰. Цікаво, що все проектування і практичне впровадження технології виробництва

боєприпасів на підприємстві повністю реалізував інженерно-технічний персонал, який раніше проектував сільськогосподарські машини.

Отже, результати мобілізації промисловості для потреб фронту за участі громадських організацій виявилися доволі переконливими. З кінця 1915 р. війська забезпечувалися зброєю й боєприпасами у зростаючих обсягах. Внесок України у цей процес був масштабним і різнобічним. На підприємствах України виготовлялася солідна частка боєприпасів, а її металургійна промисловість стала фундаментом усієї системи озброєнь. Вугільна промисловість Донецького басейну забезпечила господарський комплекс паливом. Однак за вражаючими цифрами нарощення мілітаристського потенціалу досі перебувала економіка з нерозвиненою промисловою інфраструктурою і зникаючими можливостями у справі забезпечення населення мінімальними потребами.

Правлячий режим Російської імперії надавав важливого значення забезпеченню військ продовольством. Було вжито заходів з мобілізації продовольчих ресурсів у першу чергу для прогонування військ, ігноруючи навіть потреби тилового населення в містах і промислових регіонах.

Після оголошення мобілізації запасних воїнів підрозділи Головного інтендантського управління відразу ж приступили до заготівлі продовольства за рахунок створеного військового фонду. Водночас уряд взявся за створення нової продовольчої організації. 30 липня 1914 р. Рада міністрів доручила Головному управлінню землеустрою й землеробства (ГУЗіЗ) розпочати широку закупівлю продуктів сільського господарства для забезпечення потреб армії. ГУЗіЗ призначив для загального керівництва справою окружних інспекторів, а саме виконання поставок для армії поклав на губернських уповноважених із місцевих громадських діячів або посадових осіб⁷¹.

Війна круто змінила становище на продовольчому ринку України. Припинився експорт продуктів сільського господарства. Найбільшим споживачем хліба, м'яса та інших продовольчих товарів стала армія. Тим часом колосальна за своїми масштабами мобілізація запасних воїнів виявила неможливість забезпечення військ традиційними методами, які практикували раніше інтендантські служби. Правлячі кола змушені були залучати до мобілізації продовольчих ресурсів і земства, і біржові комітети, і кооперативи та інші громадські організації. Хліб закуповувався згідно з нарядами ГУЗіЗ в обсягах, узгоджених з Головним інтендантським управлінням. Участь у цьому процесі громадських організацій і установ сприяла постачанню армії продуктів високої якості безпосередньо від виробників.

Так, у збуті хліба для армії на Полтавщині брали участь 137 кредитних кооперативів із загальної кількості в губернії (193). До 1 січня 1915 р. в губернії було заготовлено більше 3171 тис. пудів житнього борошна, з них 1194 тис. пудів відправлено в інтендантські склади Південно-Західного фронту. 300 тис. пудів борошна було перевезено для зберігання в Брянськ, а 1677 тис. пудів – розміщено в пакгаузах залізниць в очікуванні нарядів. Крім того, за чотири місяці заготівельної кампанії в Полтавській губернії було заготовлено близько 1795 тис. пудів вівса, 427 тис. пудів гречки і 10 тис. пудів макаронів. Загальні обсяги заготівлі хлібів у губернії до 1 січня 1915 р. перевищили 5393 тис. пудів⁷².

Кредитні спілки Київської губернії окрім значних поставок хлібних продуктів

відправили у військові частини 24 500 пудів сала на суму 245 тис. руб., вершкове масло і 900 голів великої рогатої худоби⁷³. Участь кооперативів у заготівлі продовольства дозволила втягнути в цей процес дрібних сільських господарів, стримати деякою мірою селян від намагання скупити хліб за безцінь.

Із самого початку війни кредитні кооперативи і сільськогосподарські товариства в губерніях Правобережної України поставляли інтендантству партії великої рогатої худоби і свиней, а також овочі й фрукти, але відомості про них найчастіше не подавалися⁷⁴. У прифронтових же Подільській і Волинській губерніях інтендантські підрозділи закуповували хліб і фураж «майже винятково в приватновласницьких господарствах». Внаслідок цього селяни були вимушені збувати продукти сільського господарства дрібним спекулянтам-посередникам, «втрачаючи половину своїх звичайних прибутків»⁷⁵.

З Чернігівщини у роки війни поставлялося до армії м'ясо, сало, риба, рослинне масло й курячі яйця. Загалом у хлібозаготівельну кампанію 1915 р. кооперативи губернії поставили для армії 35% продуктів, заготовлених організацією ГУЗіЗ⁷⁶. Позитивна роль кооперативів у справі реалізації врожаю проявилася й у Харківській губернії.

Вагомим виявився внесок у заготівлю хліба для армії з урожаю 1914 р. степових районів України. У Катеринославській губернії було 11 742 тис. пудів хлібних продуктів, у тому числі 1516 тис. пудів жита і житнього борошна, 3600 тис. пудів пшениці й пшеничного борошна, 6100 тис. пудів ячменю, 452 тис. пудів вівса, 22 тис. пудів пшона, 45 тис. пудів перлової крупи, 7 тис. пудів макаронів. Кооператорами й приватними власниками губернії було заготовлено 785 тис. пудів сіна для кінського поголів'я кавалерійських частин⁷⁷. Деякими особливостями відзначалася закупівля хліба в Херсонській губернії. Частка хліба, заготовленого для армії безпосередньо селянством, була на Херсонщині більшою порівняно з іншими губерніями України. За рахунок цього скоротилася до 36,5% питома вага хліба, який надійшов від посередників⁷⁸.

Встановити обсяги заготовленого в Україні хліба з урожаю 1914 р. неможливо через відсутність повних статистичних даних. Продовольчі й фуражні культури закуплялися не тільки через уповноважених ГУЗіЗ, а й заготівельниками Головного інтендантського управління та окремих військових частин, особливо в губерніях Правобережної України.

У сільськогосподарському сезоні 1915 р. на продовольчому ринку відбулися серйозні зміни. Зросли масштаби закупівельних операцій для армії, а разом з ними попит на зернові культури з боку борошномелів та інших споживачів. За півтора роки війни тільки уповноваженими ГУЗіЗ було заготовлено 276 млн пудів хліба, у тому числі кооперативні хлібні поставки з 28 губерній Російської імперії становили 40,5 млн пудів, або 14%. Частка українських кооперативів становила близько 10 млн пудів, але кооперативні поставки прифронтової Подільської губернії не увійшли до цієї цифри, а з Чернігівської губернії були враховані тільки на 9%⁷⁹.

Зросли обсяги кооперативної заготівлі й інших продуктів. Від 9 січня до 20 лютого 1916 р. сільськогосподарські товариства і кредитні кооперативи губернії заготовили для армії 257 свиней і 1710 пудів сала⁸⁰. Значно масштабніші поставки м'ясних та інших продуктів здійснювали земства.

Поставки продовольства для армії зростали в усіх губерніях України. Восени 1915 р. полтавські кооператори заготовили близько 2 млн пудів хліба⁸¹. Реалізація хліба на внутрішньому ринку супроводжувалася з боку хліботорговельного капіталу грою на підвищення цін. За таких обставин кооперативи намагалися загальмувати ці та інші несприятливі для споживачів тенденції. Інколи це вдавалося, особливо там, де їм надавалася підтримка з боку земств.

Паралельно з уповноваженими ГУЗіЗ заготівлю продовольства вело Головне інтендантське управління. До 1 січня 1916 р. його підрозділами було заготовлено велику кількість продовольства й фуражу: борошна – 80,9 млн пудів, вівса – 120,7 млн пудів, крупи і рису – 14,4 млн пудів, сухарів і галет – 6,2 млн пудів, цукру – 2,7 млн пудів, чаю – 434 тис. пудів, сіна – 58,3 млн пудів. Але потреби військ перевищували обсяги заготовленого й відправленого продовольства і фуражу. З того часу продовольча криза безупинно посилювалася, набравши загрозливих форм у другій половині 1916 – на початку 1917 рр. Перебороти цю вкрай небезпечну тенденцію вже не могли ні земства, ні кооперативи.

Запізнілою виявилася реакція на загострення продовольчої кризи хліботоргового капіталу. Купецтво тільки наприкінці другого року війни поставило питання про «мобілізацію торгівлі* для обслуговування потреб воєнного часу»⁸².

Отже, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб фронту розпочалася в Україні з перших днів війни. Психологічним підґрунтям активізації цього процесу стало те, що у військах перебувала величезна кількість українців, мобілізованих до царської армії. Війна кардинально змінила продовольче становище в Україні. Роль міжнародного ринку зійшла нанівець. Ціни на хліб та деякі інші продукти встановлювалася урядом. За поставки хліба до армії йшла гостра боротьба між приватними власниками, хліботорговельним капіталом і трудовим селянством. Основна маса хліба була закуплена у селян і приватних власників агентами великих фірм і банків, так званими посередниками. Важливу роль у поставках для армії хліба, м'яса, сала, овочів, фруктів та інших продуктів стало відігравати селянство, організоване в кооперативи.

Правлячі ж кола Російської імперії протягом усієї війни зверталися до переважно адміністративних методів регулювання продовольчого ринку для забезпечення армії та населення харчовими продуктами. Найбільшого поширення набули заборони вивозу продовольства з місць його виробництва, що практикувалося органами військової й цивільної влади. Потреби населення міст і промислових регіонів забезпечувалися, як і до війни, за законом вільної конкуренції. За поставки для армії продовольчих продуктів йшла гостра боротьба між виразниками інтересів землевласників, хліботоргового капіталу й селянства. Зростаючі потреби армії змусили царизм реформувати певною мірою продовольчу організацію, що знайшло втілення у створенні 17 серпня 1915 р. Особливий нараді з продовольства. Важливим інструментом регулювання продовольчого ринку стали тверді ціни на основні продукти – хліб, цукор, м'ясо тощо. Проте ринок промислових товарів залишився поза рамками урядового регулювання, що призвело до різкого згортання товарообігу між містом і селом. Відсутність ефективної системи ціноутворення й перебої

* Під мобілізацією торгівлі малася на увазі мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії і населення.

у роботі залізничного транспорту позбавили уряд можливості маневру на продовольчому ринку. Не дало бажаних результатів і введення у 1916 р. нового способу заготівлі хліба для армії і населення – продрозкладки, – реалізація якої пов'язується з іменем управляючого міністерством землеробства О.О.Ріттіхом. Основний її тягар було покладено на українські губернії, особливо Таврійську, Київську, Подільську, Полтавську та Харківську. Загалом обсяги ріттіховської розкладки в Україні перевищували 309 млн пудів, що становило 40% від загальноімперського наряду⁸³. Проте практичні результати виконання розверстки були значно нижчими від призначених показників. Українські земства не сприйняли цю хлібну повинність з її адміністративними методами регулювання продовольчого ринку. Остання лише посилила недовіру громадськості та всього селянства до імперської влади.

5. Наростання продовольчої кризи

Загострення продовольчої кризи в роки війни стало наслідком загального занепаду економіки й особливо сільськогосподарського виробництва. Друкований орган Особливої наради з продовольства не від гарного життя населення тилу змушений був визнати та третьому році війни, що недостатньо розвинута промисловість Російської імперії «неспроможна задовольнити одночасно і величезні потреби армії, і населення»⁸⁴.

Продовольча криза загострювалася, зокрема, внаслідок зростаючих потреб армії, недостатньої пропускної й провізної спроможності залізниць. До війни хліб експортувався у величезних обсягах з України, Північного Кавказу й Області Війська Донського. У відповідності до хлібних потоків у портах Чорного й Азовського морів задовго до війни були споруджені для зберігання хлібних продуктів елеватори і зерносховища, а Петроградський і Московський промислові райони забезпечувалися хлібом Поволжя, Тамбовської, Воронежської та інших губерній Чорноземного центру Великої Росії. На імперському продовольчому ринку загострювалася конкуренція, й урядові кола стримували надходження українського хліба до промислових районів внутрішніх губерній за допомогою високих тарифних ставок на залізницях.

Хлібозаготівельна кампанія першого року війни видалася вдалою. Селянство охоче реалізовувало хліб державі за умов припинення експорту. Закупівля хліба для армії трохи перевищила 300 млн пудів. На другому році війни потреби армії у продовольстві зросли колосально. В абсолютних цифрах вони досягли у хлібозаготівельній кампанії сільськогосподарського сезону 1915 р. 502 млн пудів. Зусиллями лише міністерства землеробства та його уповноважених на місцях держава придбала 407,6 млн пудів⁸⁵. Витрати з державної скарбниці на заготівлю хліба наблизилися до 1 млрд руб.⁸⁶

Протягом перших двох років війни за сприятливих природно-кліматичних умов і певного запасу міцності селянських і приватновласницьких господарств статистичні обчислення сприяли поширенню ілюзій щодо «невичерпності можливостей російського сільського господарства».

Поклавши надмірні сподівання на результативність політики твердих цін і щедрий урожай 1915 р., уряд не здійснив жодних заходів для врегулювання цін

на промислові товари. Різниця у цінах на продукцію сільського господарства і промислові вироби зростала на користь останніх. Тим часом ситуація на хлібному ринку неухильно погіршувалась. Через негаразди на транспорті роль Сибірського й Приуральського регіонів була зведена нанівець.

У сільськогосподарському сезоні 1916 р. деякі хліборобських районів, особливо Поволжя, Південного Уралу, а також українського Причорномор'я й Приазов'я постраждали, хоча й різною мірою, від недороду, що став наслідком несприятливих кліматичних умов і таких породжених війною явищ, як зменшення посівних площ, брак робочих рук, тяглової худоби, сільськогосподарської техніки тощо. Середній збір ярової пшениці в Російській імперії знизився до 29 пудів з десятини⁸⁷. Щедрим урожаєм відзначилися переважно традиційні хліборобські регіони Право- і Лівобережної України. Внаслідок цих та деяких інших причин виробники виявляли стриманість на хлібному ринку. Борошномелам не вистачало зерна, що стало гальмувати надходження хліба військам і промисловим регіонам. Коли ж влітку 1916 р. стало відомо про перегляд твердих цін на зерно нового врожаю, надходження хліба на ринок різко скоротилося, а ціни на нього знову поповзли вгору. Восени 1916 р. хлібний ринок перебував у хаотичному стані. Розверстка хліба впроваджувалася в атмосфері загального незадоволення громадськості, що призводило до нових ускладнень.

Тим часом чисельність військ зростала з кожною черговою мобілізацією. У 1916 р. у діючій армії перебувало 45% від загальної кількості мобілізованих запасних. Кількість солдатів і офіцерів у частинах Південно-Західного і Румунського фронтів, що проходили по території України, досягла на початку 1917 р. 4390 тис. осіб, а Північного і Західного – на території Білорусії і Прибалтики – становила близько 2676 тис. Отже, кількість військ в Україні на передових лініях вогню перевищила 62% від загальної чисельності царської армії, що протистояла збройним силам Німеччини і Австро-Угорщини. Крім того, продовольством забезпечувалися військові кораблі Чорноморського флоту – близько 62 тис. осіб, вільнонаймані й різні організації, що обслуговували війська, – 72 875 осіб, біженці – майже 336 тис. осіб і численні тилові гарнізони на території Київського й Одеського військових округів⁸⁸.

Вразливою ланкою продовольчого потенціалу стала замала кількість елеваторів, зерносховищ і складських приміщень для зберігання зернових культур і борошна, а більшість тих, що були в наявності, розташовувалася на великих відстанях від діючої армії.

Найбільшою мірою дефіцит зерносховищ виявився в західних регіонах імперії, де розташувалися величезні військові угруповання. У 1912 р. два невеличких зерносховища місткістю 27 тис. пудів знаходилися на станціях Луцьк і Печанівка Волинської губернії. На Південно-Західній залізниці, в межах Київської губернії, було облаштовано 21 зерносховище місткістю 983 тис. пудів: зокрема, у Шполі – на 111,5 тис., Білій Церкві – на 84 тис., Фундуклівці – на 94 тис., Черкасах – на 71 тис. пудів⁸⁹. За таких несприятливих обставин кооперативні селянські товариства змушені були в роки війни зсипати зерно в непридатні для зберігання приміщення або орендувати зерносховища в містах за надмірними цінами.

Щоправда, напередодні війни розпочалося будівництво мережі дрібних кооперативних зерносховищ. На їх спорудження Державним банком було виділено на 1 січня 1913 р. позики 112-ти кредитним і 11-ти позичково-ощадним товариствам на загальну суму лише 441,2 тис. руб. З цієї суми кооперативні товариства південного регіону європейської частини імперії, до якого відносилися й Україна, одержали кредит у розмірі 222,7 тис. руб. На початку 1913 р. тут знаходилося 121 зерносховище місткістю 3355,6 тис. пудів, що було менше 1% збору хлібів, а загальна вартість становила близько 400 тис. руб. З цього видно, що в переважній більшості випадків це були звичайні комори⁹⁰.

Отже, питання щодо концентрації й оптимального розміщення хлібних ресурсів на випадок масштабного воєнного конфлікту залишилося поза увагою імперського уряду.

Ще однією причиною загострення продовольчої кризи стала неспроможність Поволжя та інших губерній Чорноземного центру Великоросії забезпечити хлібом населення Північного, Центрального й Прибалтійського промислових районів. Уже на другому році війни товарні млини Єлисаветградського повіту Херсонської губернії й інших районів України не тільки забезпечували хлібом зростаючі потреби армії, а й відправляли великі партії пшеничного борошна до Москви й Петрограда⁹¹. У подальшому хлібні потоки у північному напрямку зростали з кожним місяцем, що не могло не загострювати продовольче становище в самій Україні, особливо в гірничозаводських регіонах Донбасу й Придніпров'я.

Доволі різке падіння збору зернових культур у 1916 р. й особливо пшениці, переміщення хлібних потоків до північних регіонів і слабка промислова інфраструктура продовольчих ресурсів – усе це надмірно ускладнило забезпечення продовольством діючої армії. Тим більше, що розмір заготівлі хлібів для військ і промислових підприємств, що працювали на оборону, зріс з урожаю 1916 р. до 900 млн пудів⁹².

На загострення продовольчої кризи надто вплинули негаразди у млинарстві. Через нестачу зерна, палива й робочих рук у жовтні 1916 р. призупиняли роботу товарні млини в Юзівському, Кременчуцькому, Роменському, Катеринославському та інших районах України⁹³.

Ще гострішим було становище на м'ясному ринку. Причин цього явища було багато: величезні втрати у тваринництві під час війни, зростаючі потреби армії, ускладнення з перевезенням м'ясних продуктів на залізницях, майже повна відсутність досконалих холодильних систем. Щоденна потреба армії у м'ясі навіть після зменшення норм споживання становила 146 тис. пудів, а населення міст і промислових регіонів – близько 130 тис. пудів, у тому числі левова частина призначалася Москві й Петрограду⁹⁴. Наведені цифри означають, що для задоволення потреб армії пішло на початку 1916 р. близько 53% спожитого м'яса.

У передвоєнні роки будівництво залізничних вагонів, оснащених холодильниками, ледве розпочалося, що стримувало доставку військам і промисловим центрам м'яса, сала, жирів, вершкового масла, риби, овочів та фруктів. З урахуванням імпорту на всіх залізницях імперії було у 1907 р. 1292 вагони-холодильники. За відсутності холодильників худобу та птицю перевозили живими або переганяли для забою в місця споживання. Такий спосіб забезпечення споживачів через транспорт-

ні витрати і зменшення ваги тварин призводив до подвійного зростання вартості м'яса в роки війни⁹⁵.

Українські несприятливі обставини змусили правлячі кола вдаватися до всілякого маневрування з метою послаблення продовольчої кризи. З призначенням головою уряду Б.В.Штюрмера розпочалася довготривала метушня навколо створення Ради п'яти міністрів, до якої мали ввійти керівники провідних міністерств на чолі з міністром шляхів сполучення О.Ф.Треповим. Необхідність створення в системі органів влади ще однієї структури з ледве не диктаторськими повноваженнями мотивувалася потребами оперативного вирішення гострих проблем, які постали перед країною в роки війни, а особливо продовольчої і транспортної. Проте для створення проектованої владної структури не було жодних правових основ, що ж до Державної Думи, то більшість її членів не мала наміру йти назустріч уряду у вирішенні цього питання. Ще один план виник у міністерстві внутрішніх справ. Пропонувалося передати продовольче питання в руки особи, призначеної царем, яка діяла б під загальним керівництвом Ради міністрів. Припускалося навіть виокремити на території Російської імперії шість величезних регіонів на чолі з особливоуповноваженими, підпорядкованими призначеній особі. Вище військове командування, у свою чергу, вимагало призначення в тилу диктатора⁹⁶.

Не залишилися осторонь продовольчої справи й буржуазні кола. Петроградські банки опрацювали проект, згідно з яким провідна роль у вирішенні продовольчого питання відводилася фінансовим і торговим структурам, що мали створюватись у столиці імперії і на місцях. Але проект викликав заперечення демократичної громадськості, оскільки торговці надто скомпрометували себе в роки війни спекуляцією та іншими сумнівними операціями у сфері обміну. Зрештою, діячі Земського й Міського союзів відпрацювали план створення центральної продовольчої установи під управлінням особи, яка мала б авторитет серед широких верств населення і була б підзвітною Державній Думі та Державній раді. На місцях мала створюватися мережа організацій за участі відомих представників громадськості. Внаслідок протистояння бюрократії і неможливості впровадження цього плану в життя Земський і Міський союзи схвалили проект всеросійського продовольчого органу за широкою участю громадських установ.

Однак, незважаючи на всі зусилля правлячих кіл і громадськості, продовольча криза продовжувала загострюватися. 6 січня 1917 р. цар Микола II видав рескрипт, за яким черговим главою уряду став М.Д.Голіцин, коло обов'язків якого обмежувалося впорядкуванням продовольчої справи і покращенням становища на транспорті⁹⁷.

6. Зростання цін та способи боротьби з дорожнечою

Після оголошення війни ціни на продукти, що експортувалися на світовий ринок, різко знизилися. Київський хлібний ринок опинився у стані розгубленості. У серпні 1914 р. на хлібній біржі не було укладено жодної угоди, торговці й покупці очікували «прояснення економічного горизонту». Але так тривало недовго, і господарське життя пристосувалося до змін, які принесла з собою війна. Уже у вересні ціни на продовольство й товари широкого вжитку стали підніматися, до-

сягли наприкінці 1914 р. попереднього рівня і продовжували зростати. У грудні 1914 р. ціна одного пуда пшениці піднялася до 1,48 руб., на овес – до 1,30 руб. Загалом ціни в Києві, за даними міської управи, зросли на 30–40%⁹⁸. До січня 1916 р., за підрахунками статистиків Особливої наради з продовольства, біржові ціни в європейській частині Російської імперії значно перевищили середню ціну 1913 р.: на пшеницю – на 57,3%, пшеничне борошно – на 58%, жито – на 72,8%, житнє борошно – на 86,6%, ячмінь – на 35,4%, овес – на 104,7%, гречану крупу – на 130,3%, пшоно – на 101,9%, м'ясо – на 33,5%, цукор-пісок – на 47%, вершкове масло – на 96,4%, курячі яйця – на 22,6%, сіль – на 162,7%. Загалом ціни на продовольчі товари виросли у середньому на 75,7%⁹⁹.

Міністр фінансів П.Л.Барк у своїй промові, виголошеній у Державній Думі 19 липня 1915 р., пояснював зростання цін винятково причинами, викликаними війною: порушенням світового торгового обороту й тими «надзвичайними заходами, до яких доводиться вдаватися воюючим державам для безупинного постачання армій». Барк всіляко акцентував увагу думців на тому, що ціни різко зростають у всіх воюючих країнах, навіть у Сполучених Штатах Америки¹⁰⁰. Аргументація міністра фінансів була правильна, але існували й інші причини, що призводили до здороження продуктів. І до війни у царській Росії не було авторитетних оптових фірм для закупівлі так званих колоніальних товарів з перших рук – чаю, кави, какао, цитрусових культур тощо. Торгові агенти отримували їх переважно від посередників з Німеччини, Голландії й Англії. Різке зменшення світового торгового обороту після оголошення війни ще більше ускладнило доставку цих товарів, призвело до зростання фрахту на суднах під іноземним прапором і страхових премій в іноземній валюті, а отже, до відповідного підняття оптових і роздрібних цін.

З усією силою виявилася колосальна роль транспортного чинника і заборон на вивіз продовольства з місць його виробництва. У грудні 1914 р. ціна коров'ячого масла на ринках Західного Сибіру різко знизалися й була близькою до 7,50 руб. за пуд, тоді як у Ризі – 20,60 руб., а в Києві – 32 руб. за пуд¹⁰¹. Транспортна проблема продовжувала загострюватися із затягуванням війни. Міський голова Сімферополя інформував представників міст Таврії 16 травня 1915 р., що Харківський порайонний комітет залізничних перевезень зможе надати тільки половину вагонів, необхідних для забезпечення губернії продовольчими товарами і паливом¹⁰². Отже, внаслідок цілого комплексу причин закон попиту і пропозиції спрацьовував повною силою, але не на користь споживачів.

Ціни завжди були найчутливішим барометром економічної кон'юнктури. Вони зростали, як правило, під час промислового піднесення і падали в роки економічної депресії. Однак у роки війни все перемінилося, і карколомне подорожчання продуктів сигналізувало насамперед про виснаження всього господарства, гострий дефіцит товарів. У квітні 1916 р. за один пуд сала платили на ринках Харківщини щонайменше вдвічі більше, ніж до війни, а в травні – втричі (близько 15 руб. за пуд). Скупники продовольства навіть не торгувалися, щоб не витратити зайвого часу¹⁰³. На початку 1917 р. структури губернських уповноважених закуповували сало для армії за ціною 16 руб. за пуд, проте на ринках Правобережної України вартість пуда цього продукту досягла 25–35 руб., а в Києві – 50 руб.¹⁰⁴ Нарада представників земств Подільської губернії, враховуючи безперервне зростання

цін і нестачу продуктів у прифронтових районах, висловилися проти встановлення твердих цін на велику рогату худобу. Учасники наради були готові у разі незгоди влади наполягати на необхідності встановлення ціни 13,50 руб. за один пуд великої рогатої худоби у живій вазі¹⁰⁵.

Безліч фактів засвідчує, що ціни на харчові продукти, а тим більше на промислові товари стали різко обганяти зростання заробітної плати, знижуючи тим самим життєвий рівень міського населення.

Дані таблиці 23.3 яскраво відображають значне зростання ринкових цін у Харкові до середини лютого 1917 р., особливо на м'ясні й молочні продукти, а також певне їх стримування таксуванням.

Таблиця 23.3. Ринкові й таксовані ціни на продовольчі товари у Харкові, коп.¹⁰⁶

Продовольчий товар (в одиницях виміру)	Липень 1914 р.	Липень 1915 р.	Квітень 1916 р.	17 лютого 1917 р.			
				Такса- ційна ціна	% зрос- тання	Ринко- ва ціна	% зрос- тання
Фунт м'яса 1-го сорту	19	18	22	65	242	75	295
Фунт м'яса 2-го сорту	15	14	16	65	333	75	400
Фунт м'яса 3-го сорту	13	10	10	65	400	75	477
Фунт свинини 1-го сорту	19	23	24	80	321	120	531
Сало (фунт)	25	35	40	107	328	180	620
Вершкове масло (фунт)	48	60	110	165	244	320	566
Смалець (фунт)	30	45	60	—	—	170	466
Молоко (кварта)	12	13	20	—	—	60	400
Курячі яйця (десять шт.)	24	25	35	45	87	200	733
Картопля (пуд)	40	80	80	—	—	200	400
Капуста шаткована (відро)	25	—	50	—	—	250	900
Житній хліб (фунт)	3	4	5	7,5	150	8	166
Пшеничний хліб 1-го сорту (фунт)	6	6,5	7	11	83	16	166
Пшеничний хліб 3-го сорту (фунт)	5	5,5	6,5	6	20	10	100
Пшоно (фунт)	5	7	8	8	60	15	200
Гречана крупа (фунт)	5	7	8	9,5	90	15	200
Цукор-рафінад (фунт)	—	—	17,5	25	—	25	—
Цукор-пісок (фунт)	—	—	15	20	—	20	—

У гірничозаводському регіоні адміністрації багатьох підприємств встановлювали тверді ціни на продовольчі товари, які ще до війни були меншими від ринкових, зокрема, на хлібні та м'ясні продукти на 16–33%¹⁰⁷. З продовженням

війни різниця між твердими і ринковими цінами неухильно зростала. На підприємствах Новоросійського металургійного товариства, фінансові можливості якого були колосальними, фіксовані ціни на хліб до лютого 1917 р. зросли порівняно з довоєнним періодом на житній хліб тільки на 16%, на пшеничний – на 28%, на м'ясо – на 47%, на цукор – на 57%¹⁰⁸. Для порівняння зазначимо, що середні ціни на продовольство у Донецькому басейні зросли до того часу надзвичайно круто: на пшеничне борошно – на 139,6%, житнє борошно – на 157%, олію – на 178,6%, цукор – на 94%, сало – на 227%, білий хліб – на 143%, житній хліб – на 141%, м'ясо – на 212,5%¹⁰⁹. Приблизно третину продовольства робітники і службовці цього регіону закуповували за значно вищими цінами вільного ринку, а вартість таких промислових товарів, як мануфактура, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку, зростала ще більшими темпами.

Серед причин, які призвели до стрімкого підвищення цін на продовольство і промислові товари, слід назвати й спекуляцію, яку розкручували промислові фірми і банки. Останні створили тенденцію до приховування величезних партій продовольства і промислових товарів з метою спекулятивних афер. Нестача на ринку цукру наприкінці 1915 – на початку 1916 рр. була створена значною мірою штучно, оскільки цього товару було вдосталь, але закупити його можна було тільки за цінами у півтора рази вищими у відділеннях Петроградського міжнародного банку, розташованих у Харкові, Сумах та інших містах України¹¹⁰. Масштабним розмахом товаропозикових хлібних операцій з метою приховування зерна й борошна для подальшого розкручування цін відзначалися на території України ще в 1915 р. Одеське – 363 тис. руб. і Харківське – 79 тис. руб. відділення Російсько-Азіатського банку¹¹¹. Від банків не відставали різноманітні промислові й торгові фірми, що з'явилися під час війни на ринку й розгорнули спекулятивні афери. За документальними свідченнями, до війни прибуток текстильних підприємств становив 5–6% на валовий оборот, а на початку 1917 р. через небувалий товарний дефіцит навіть занепалі торгові фірми стали отримувати 25% чистого прибутку¹¹².

Отже, у роки війни ціни на продовольчі товари і предмети масового попиту значно перевищували купівельну спроможність населення, що призводило до зниження його життєвого рівня. В умовах зростаючого дефіциту державні органи та місцева влада запроваджували різноманітні заходи для його пом'якшення: таксування цін, закупівля та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу тощо.

Одним з найпоширеніших заходів боротьби з дорожнечею, які практикували міські управи, земства та створені при них спеціальні структури, стала такса на продовольчі товари. Проте її вплив на продовольчий ринок був суперечливим, а інколи навіть шкідливим. Аналіз праць відомого економіста М.І.Туган-Барановського, надрукованих в різних часописах, засвідчує песимізм вченого щодо таксування продуктів. У нормальних умовах товарообміну ціни справді визначалися співвідношенням пропозиції й попиту, але небувалий розлад на залізницях у роки війни сприяв посиленню хаосу на продовольчому ринку.

На переконання частини вищих урядовців і законодавців Російської імперії такса мала зацікавити торговців. Тільки тоді, коли такса відповідає «нормальній ціні» або навіть трохи перевищує її, вона «сприятиме надходженню продуктів і

ціни самі по собі падатимуть». Проте навіть за дотримання цих умов негаразди на транспортних магістралях зводили часто нанівець результати «найоптимальнішого таксування продуктів».

У березні 1915 р. Всеросійський союз міст провів анкетування для з'ясування причин зростання цін і відпрацювання заходів боротьби з цим загрозливим явищем. По-перше, загальною причиною дорожнечі було визнано розлад залізничного транспорту, про що засвідчили відповіді 65 із 74 міст. По-друге, зверталася увага на негаразди організаційного характеру. По-третє, вказувалося на різке зростання попиту на продовольство для армії, біженців і вигнанців. Майже в четвертій частині відповідей причиною дорожнечі було визначено заборону владою вивозити продовольство з районів його виробництва. Зрештою, в переліку чинників, що впливали на зростання цін, були названі реквізиції, підвищення податків, дезорганізація кредиту та «черепахове» затвердження такс губернаторами. Деякі міста визнавали такси шкідливими заходом, що призводить до «втечі» товарів в інші міста, де такси не було. Саме з цієї причини 13% міст, що відповіли на запитання анкети, не впроваджували такс або відмовилися від них¹¹³. Четверта частина всіх відповідей причину зростання цін вбачала в спекуляції. В останньому звинувачували банки, торговців, землевласників, зрештою, і промисловців – борошномелів, цукрозаводчиків та ін.¹¹⁴ Попри всі суперечності, такса визнавалася найпоширенішим заходом боротьби з дорожнечею.

Хоч би як там було, зниження рівня продовольчого постачання в містах України прискорило заходи з регулювання цін. У Києві харчові продукти були піддані таксуванню з 23 січня 1915 р., причому ціни на пшеничне борошно й овес були підвищені на 4%¹¹⁵. У Житомирі ще восени 1914 р. була встановлена такса за цукор: за один пуд першого сорту – 6,05 руб., 2-го сорту – 5,85 руб., цукрового піску – 4,50 руб. за пуд¹¹⁶. У 1916 р. в Харкові та інших містах України постало питання узгодження такс з твердими цінами і встановлення загальноімперської системи таксування на продукти першої необхідності. На наше переконання, його вирішення було неможливим і через величезні простори Російської імперії, і через занепад транспорту, і через надто велику різницю в заробітній платі в різних регіонах.

Впровадження такс на рудниках Бахмутського й Слов'яносербського повітів викликало негативну реакцію з боку підприємств і навіть споживчих товариств через різке скорочення надходження продуктів. Ціни на таксовані товари не узгоджувалися з оптовими цінами і таксами в інших районах. За умов, коли таксаційні ціни на продовольство значно поступалися закупівельним, не могло бути й мови про стабілізацію продовольчого ринку. Товари зникали, ціни на них зростали, посилюючи спекуляцію та інші негативні явища.

Отже, таксування продовольчих товарів у містах України набуло в роки війни значного поширення і мало як помітні здобутки, так і серйозні недоліки.

Найдієвішим засобом організації розподілу продуктів споживання в усіх країнах, що втягнулися в війну, стала карткова система. Німеччина впровадила її першою – через півроку від початку війни. Першим з'явилися картки на борошно, потім на м'ясо, масло, сало, гас тощо. Попри скептичне ставлення до карткової системи з боку урядових кіл, окремі її елементи поширювалися в Україні. За да-

ними градоначальника м. Миколаїв Херсонської губернії, цукор розподілявся між дрібними торговцями з обов'язковим продажем в одні руки не більше 2 фунтів за ціною 0,16 руб. за фунт¹¹⁷.

Карткова система в тих чи інших містах України впроваджувалася залежно від становища на продовольчому ринку. На хлібному ринку Києва ситуація загострилася ще в серпні 1915 р. і міська управа ухвалила постанову щодо введення карткової системи на випечений хліб і борошно.

Найчастіше карткова система розглядалася як засіб рівномірного розподілу серед населення продуктів першої необхідності й попередження спекуляції. Майже в усіх містах Київської губернії картки були впроваджені влітку і восени 1916 р. на цукор, сіль, гас та інші товари першої необхідності, а в Полтавській губернії – навіть на сало в жири¹¹⁸. У Чернігові картки на цукор були запроваджені постановою міської думи з 22 червня 1916 р.¹¹⁹ Нестача борошна прискорила введення карткової системи на хліб у Харкові на початку 1917 р. Ще раніше в цьому місті з'явилися картки на цукор і гас. На засіданні міської думи 12 січня 1917 р. продовольча комісія запропонувала навіть усунути з ринку всіх скупників хліба¹²⁰. З 1 вересня 1919 р. карткова система на продукти першої необхідності була впроваджена в ряді міст Таврійської губернії¹²¹. Отже, карткова система в містах і промислових районах України впроваджувалася в міру загострення становища на продовольчому ринку.

Гірничозаводське населення Донбасу і Придніпров'я приблизно на дві третини своїх потреб забезпечувалося під час війни за рахунок централізованого постачання продовольства. З 5 жовтня 1916 р. для гірників, металургів і членів їхніх родин було встановлено місячну і добову норму споживання найважливіших харчових продуктів.

Отже, громадськість України доклала певних зусиль до стримування спричиненого війною розладу господарського життя. Важливе значення в цьому напрямі мали протидія зростанню цін і спекуляції, заходи з регламентації товарного ринку шляхом заготівлі продовольства, таксування продуктів масового попиту тощо.

Війна засвідчила техніко-економічну і фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього господарства країни від зарубіжних поставок різних машин і устаткування. Її затяжний характер поволи спрямовував економічний розвиток у суто мілітарне русло, посилюючи втручання держави у цю сферу. Проте правлячі кола імперії виявилися нездатними підтримати хоча б мінімальну рівновагу в господарському житті. Армія стала головним споживачем і промислової, і сільськогосподарської продукції, а тил був кинутий напризволяще. Виникли вкрай небезпечні диспропорції, які негативно впливали на зростання цін і прибутків, посилили спекуляцію й дорожнечу, розривали економічні зв'язки міста із селом, промисловості з сільським господарством.

Попри наявність значних хлібних ресурсів, війна засвідчила примітивізм і короткозорість політики імперського уряду щодо сільського господарства і продовольчої сфери. У ті роки Україна стала годувальницею найчисленнішої в світі армії, промислових і безхлібних регіонів європейської частини Російської імперії, але її сільське господарство залишилося без підтримки держави.

За слабого техніко-економічного потенціалу й відсутності впорядкованої системи управління економічна криза загострювалася з кожним днем. Виснажлива війна дедалі більше посилювала занепад імперії.

Посилання до розділу 23

1. Горно-заводское дело. – 1914. – №32. – С.9395-9396.
2. Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах): Статист. сб. – М., 1923. – С.5.
3. Горно-заводское дело. – 1914. – №30. – С.9355.
4. Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах). – С.5.
5. Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика: формы и методы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. – М.; Л., 1929. – С.43.
6. Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах). – С.5.
7. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Март-октябрь 1917 г. – Ч.II. – М.; Л., 1957. – С.432 (далі – Экономическое положение России... – Ч.II).
8. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия III. – СПб., 1915. – С.93.
9. Вестник сахарной промышленности. – 1915. – №23. – С.529.
10. Горно-заводское дело. – 1913. – №21. – С.7314.
11. Там само. – 1915. – №19. – С.10975-10976.
12. Ежегодник министерства финансов. – Пг., 1915. – С.4041.
13. Горно-заводское дело. – 1915. – №5. – С.10372.
14. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия III. – С.96.
15. Гречко А.М. Организация народного хозяйства и кооперация. – Харьков, 1917. – С.4-10.
16. Клаус Р. Война и народное хозяйство России (1914–1917 гг.). – М.; Л., 1926. – С.34-35.
17. Народное хозяйство в 1916 году. – Пг., 1920. – С.7.
18. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб.4091.
19. Вестник сахарной промышленности. – 1916. – №47. – С.483.
20. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб.4090.
21. Экономическое положение России... – Ч.II. – С.374.
22. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Март-октябрь 1917 г. – Ч.I. – М.; Л., 1957. – С.89-90 (далі – Экономическое положение России... – Ч.I).
23. Там само. – Ч.II. – С.374.
24. Там само. – С.390.
25. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип.16. – С.99.
26. Горно-заводское дело. – 1915. – №4. – С.10316.
27. Там само. – №6. – С.10415.
28. Там само. – №45. – С.12223.
29. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С.27-28.
30. ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.208. – Арк.21.
31. Горно-заводское дело. – 1916. – №38. – С.14307.
32. Там само. – 1917. – №5. – С.15228.
33. ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.198. – Арк.28.
34. Там само. – Спр.208. – Арк.17.
35. Там само. – Арк.17.
36. Там само.
37. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С.100.
38. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Назв. праця. – С.55-71.
39. Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – №7. – С.104.
40. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической револю-

- ции: Документы и материалы. Ч.III: Сельское хозяйство и крестьянство. – Л., 1967. – С.56 (далі – Экономическое положение России... – Ч.III).
41. Там само. – С.34-36.
 42. Там само. – С.48-49.
 43. Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1916. – №1. – С.24.
 44. Экономическое положение России... – Ч.III. – С.94.
 45. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Назв. праця. – С.161-162.
 46. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1914. – №3. – С.85.
 47. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 28 авг.
 48. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №21. – С.39; Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 24 окт.
 49. Пажитнов К.А. Влияние войны на условия сбыта и на стоимость жизни // Вестн. кооперации. – 1914. – №6-7. – С.24.
 50. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб.1841.
 51. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Назв. праця. – С.171-172.
 52. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. – С.100-101.
 53. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 16 июня.
 54. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К., 2002. – С.32.
 55. ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.155. – Арк.18 зв.
 56. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 26 нояб.
 57. Экономическое положение России... – Ч.II. – С.390.
 58. Горно-заводское дело. – 1915. – №3. – С.10279.
 59. Шацилло К.Ф. От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика. – М., 2000. – С.261.
 60. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. – Т.VII. – М.; Л., 1927. – С.117.
 61. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – Т.I. – М., 1923. – С.126.
 62. Известия Главного комитета по снабжению армии. – 1916. – №12. – С.73.
 63. Букшпан Я.М. Вказ. праця. – С.303.
 64. Известия Главного комитета по снабжению армии. – 1916. – №12. – С.19-20.
 65. Там само. – С.60-62.
 66. Там само. – №14. – С.20.
 67. История организации уполномоченного Главным артиллерийским управлением по заготовлению снарядов по французскому образцу, генерал-майора С.Н.Ванкова. 1915–1918 гг. – М., 1918. – С.156 (далі – История организации С.Н.Ванкова.).
 68. Маниковский А.А. Боевое снабжение русской армии в мировую войну. – М., 1937. – С.90; История организации С.Н.Ванкова. – С.157, 160.
 69. История организации С.Н.Ванкова. – С.156.
 70. Маниковский А.А. Вказ. праця. – С.90; История организации С.Н.Ванкова. – С.165.
 71. Киевская земская газета. – 1914. – 15 авг.
 72. Соколовский Ю.Ю. О заготовке в Полтавской губернии продуктов для армии // Вестн. Хорольского общества сельского хозяйства. – 1915. – №6. – С.13-14.
 73. Известия главного комитета по снабжению армии. – 1915. – №4-5. – С.151; 1916. – №12. – С.19-20.
 74. Там само. – 1916. – №12. – С.19-20.
 75. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С.31; №19. – С.4.
 76. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Назв. праця. – С.219.
 77. Черниговская земская неделя. – 1915. – 14 авг.
 78. Детальніше про участь кооперативів у заготівлі сільськогосподарських продуктів для потреб армії див.: Реєнт О.П., Сердюк О.В. Назв. праця. – С.215-222.

79. Известия Главного комитета по снабжению армии. – 1916. – №12. – С.13-15.
80. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 4 апр.
81. Известия Главного комитета по снабжению армии. – 1915. – №6. – С.133.
82. Прокопович С.Н. Война и народное хозяйство. – М., 1917. – С.186.
83. Экономическое положение России... – Ч.III. – С.204-205.
84. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1917. – №2. – С.35.
85. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России, 1914 – октябрь 1917 г.). – Л., 1985. – С.74.
86. Островский А.В. Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и первая мировая война: Материалы междунар. науч. коллоквиума). – СПб., 1999. – С.485.
87. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1917. – №2. – С.21.
88. Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – С.4, 24.
89. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912. – С.50, 74.
90. Черниговская земская неделя. – 1914. – 14 марта.
91. Русский мельник. – 1916. – №3. – С.128.
92. Журнал №144 Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства // Журналы Особоронны. – М., 1977. – С.219-220.
93. Экономическое положение России... – Ч.III. – С.468.
94. Горно-заводское дело. – 1916. – №4. – С.12835.
95. Там само. – 1910. – №24-25. – С.770.
96. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. – Т.VII. – М.; Л., 1927. – С.137-138.
97. Киевская земская газета. – 1917. – 20 янв.
98. Известия Киевской городской думы. – 1915. – №1. – С.9, 12.
99. Торгово-промышленная газета. – 1916. – 27 мая.
100. Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб.41.
101. Известия Киевской городской думы. – 1915. – №1. – С.13-14.
102. Известия Симферопольской городской думы. – 1915. – №5-6. – С.419.
103. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 29 апр. и 6 мая.
104. Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1917. – №2. – С.14.
105. Экономическое положение России... – Ч.III. – С.171.
106. Известия Харьковской городской думы. – 1917. – №1-3. – С.179.
107. ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.159. – Арк.15, 42.
108. Там само. – Арк.14.
109. Там само. – Арк.42.
110. Горно-заводское дело. – 1916. – №4. – С.12796.
111. Экономическое положение России... – Ч.I. – С.101-105.
112. ЦДІАК України. – Ф.2161. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.2.
113. Горно-заводское дело. – 1915. – №29. – С.11491.
114. Там само. – С.11489-11490.
115. Известия Киевской городской думы. – 1915. – №1. – С.33.
116. Там само. – 1914. – №11. – С.114.
117. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – №27. – С.109.
118. Киевские городские известия. – 1916. – №11. – С.134.
119. Там само. – №7-8. – С.177.
120. Известия Харьковской городской думы. – 1917. – №1-3. – С.24.
121. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – №28. – С.52.

Розділ 24

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В 1917–1920 РР.

1. Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради

У перші місяці після Лютневої революції в центрі уваги Центральної Ради було вирішення політичних та організаційних питань. Економічні проблеми посідали другорядне місце в її діяльності. Розвиток політичних подій вимагав водночас від цієї представницької інституції виявити своє ставлення до найголовніших проблем соціально-економічного життя, які хвилювали широкі верстви населення.

Одним із найважливіших було питання про землю. В найбільш загальних рисах воно було задеклароване вже в I Універсалі Центральної Ради. У ньому зазначалось про бажання передати «по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські й інші землі у власність народів». Наголошувалось, що кошти, які збираються в Україні, російський уряд відмовлявся повернути їх в Україну «на потреби нашої школи, освіти й організації». В зв'язку з цим Центральна Рада ставила завдання «всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради»¹.

За тиждень від дня оголошення I Універсалу було утворено уряд України – Генеральний секретаріат. У його складі було три економічні секретарства: фінансових, земельних справ і продовольчих справ². В декларації Генерального секретаріату зазначалось про необхідність розв'язувати не лише національно-політичні домагання мас, а й багато інших, які висувала «і економічна, і соціальна обстановка»³.

Після видання II Універсалу Центральної Ради кількість економічних секретарств у її уряді зросла. Генеральне секретарство земельних справ очолив Б.Мартос, фінансових справ – Хр.Барановський, харчових справ – М.Стасюк, шляхів – Вс.Голубович. Посади генеральних секретарів праці, торгівлі і промисловості залишились на якийсь час незаміщеними.

Організація і діяльність економічних міністерств уряду налагоджувалась повільно. Насамперед вона обмежувалась серпневою (1917 р.) інструкцією Тимчасового уряду, яка позбавляла Генеральний секретаріат реальної можливості впливати на місцеві органи влади, а також необхідних фінансових ресурсів для проведення в життя економічних заходів. В остаточно затвердженому Тимчасовим урядом складі Генерального секретаріату було лише два економічних секретарства – фінансів та хліборобства⁴.

Після провалу наступу російської армії в Галичині Росія опинилась перед загрозою тотальної розрухи й анархії. Село наповнилось агітаторами, які закликали не слухатись влади і приступати до розподілу землі, захоплення поміщицьких маєтків. Відбувався розвал залізничного транспорту і пов'язаних з ним продовольчих труднощів.

Влада Тимчасового уряду фактично втратила реальні важелі впливу на економічну і політичну ситуацію в країні. Виступ Л.Корнілова у серпні лише поглибив анархію і розлад. За цих умов навіть ті суспільні сили, які не підтримували український рух, покладали свої надії на Генеральний секретаріат, сподіваючись, що він покладе край руїні, грабункам і насильству, не допустить поглиблення соціальних конфліктів.

29 вересня Генеральний секретаріат виступив з черговою програмовою декларацією на засіданні Малої Ради. Поряд з важливими політичними питаннями в ній було порушено також низку економічних проблем. Генеральний секретаріат висловлював переконання, «що в теперішнім часі неможливо скасувати капіталістичну форму промисловості і торгу». В той же час він наголошував на необхідності введення «державного контролю і регуляції господарського життя» в інтересах «трудящих мас»⁵. Висувалось завдання розробити план земельної реформи і декларувалося – «трудящим масам України належить право на землю, що вони її обробляють». Остаточне вирішення аграрної проблеми мало належати «Українським і Всеросійським Установчим зборам». На ближчу перспективу передбачалось, що впорядкування земельних відносин буде відбуватись «через земельні комітети з широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами»⁶.

Передбачалося найближчим часом створення Економічного комітету, який мав регулювати «всю справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива, і разом регулювати всю промисловість і торг». Ставилось завдання розпочати процес «розмежування в напрямі децентралізації спільнодержавних і спеціальномісцевих українських фінансів». У цьому ж напрямі планувалось формування окремого українського бюджету. Його поповненню мало слугувати насамперед «підвищення оподаткування маючих верств людности». Планувалося заснування Українського національного банку, реалізація широкої програми робітничої політики⁷.

Політика державного регулювання економіки в умовах розрухи, яку переживала Україна, могла стати ефективним антикризовим засобом. Однак до жовтневого

перевороту в Петрограді Центральна Рада та Генеральний секретаріат фактично залишилися неспроможними здійснювати конкретний соціально-економічний курс. Лише уконституювавши себе як уряд на початку листопада 1917 р., Генеральний секретаріат приступив до його проведення.

Найбільш загальні положення економічної програми, викладені в урядовій Декларації 29 вересня, були повторені в III Універсалі Центральної Ради. Він проголошував скасування приватної власності на землю, запровадження восьмигодинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом⁸.

Надзвичайно важливим для Центральної Ради була необхідність висловити свою принципову позицію в аграрній справі. «Віднині на території Української Народної Республіки, – зазначалося в Універсалі, – чинне право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні касується»⁹. Наголошувалося, що земля є власністю «всього трудового народу» і має перейти до нього без викупу. Генеральному секретарю земельних справ доручалося негайно розробити закон про земельні комітети, які мали розпоряджатися відчуженими землями на місцях до Українських Установчих Зборів¹⁰.

У спеціальному роз'ясненні з приводу цього Генерального секретаріату зазначалось, що від дня проголошення Універсалу колишнім власникам заборонялось продавати, купувати чи передавати землю будь-кому у власність. Усі ці землі передавались у відання земельних комітетів. У той же час наголошувалося, що приватна власність скасовується тільки на землі нетрудових господарств, усі інші залишалися у господарів на правах приватної власності.

Дальше роз'яснення основних засад аграрної політики було викладене у відозві Генерального секретарства земельних справ від 14 листопада 1917 р. У цьому документі підтверджувалось, що право власності скасовується лише щодо нетрудових господарств – поміщицьких, духовенства, купецтва, міщан та інших власників, тобто таких, на яких господар не працює. На землевласників, які мали земельну площу в розмірах трудового господарства, тобто 50 десятин, дія Універсалу не поширювалася.

Секретарство обіцяло розробити законопроект, згідно з яким земельні комітети мали поряdkувати нетрудовими господарствами. Остаточне розв'язання аграрної проблеми покладалось на Українські Установчі Збори¹¹. Проект земельного закону, підготовлений нашвидкуруч, був обговорений на 8-й сесії Центральної Ради. Він підтвердив усі задекларовані загальні положення, однак трудову норму понизив до 40 десятин.

Обговорення законопроекту показало чималі розбіжності в підході до вирішення аграрного питання між основними політичними партіями. Особливо гострої критики зазнав аграрний законопроект з боку українських лівих есерів, які були політично дуже близькі до більшовиків і намагалися підірвати Центральну Раду з середини. Політичною метою більшовиків було завдання не допустити ухвалення Центральною Радою аграрного законопроекту з тим, щоб створити враження, що наділяє селян землею лише більшовицький уряд. Розагитовані селянські депутати рішуче виступили проти норми в 40 десятин і за проведення «соціалізації» землі, хоча і не розуміли чітко, що вона означає. Зрештою, за схвалення законопроекту

проголосували лише українські соціал-демократи та безпартійні і він був провалений.

Утім, УНР зазнала неприхованої агресії з боку більшовицької Росії. 25 грудня у Харкові на так званому Всеукраїнському з'їзді рад було утворено Центральний виконавчий комітет, який проголосив радянську владу по всій Україні. Більшовицькі загони розпочали наступ на Київ.

9 січня 1918 р. Центральна Рада видала свій IV Універсал, який проголосив Україну «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»¹². При цьому в Універсалі зазначалось, що вибрана на останній сесії Центральної Ради комісія вже розробила закон «про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі».

18 січня 1918 р. на 9-й сесії Центральної Ради, коли на вулицях Києва точилися бої з більшовиками, вищий орган влади України ухвалив тимчасовий закон про землю¹³. Цей акт скасовував «право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами». Всі ці землі проголошувалися надбанням народу УНР, користуватися якими мали право всі громадяни УНР без різниці статі, віри і національності. Верховне порядкування землею до скликання Українських Установчих зборів покладалось на Центральну Раду, а на місцях – на органи міського самоврядування, сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети в межах їх компетенції.

Ухваленням цього закону лідери Центральної Ради сподівалися вибити ґрунт з-під ніг більшовицької антиукраїнської агітації, однак сподіваного ефекту не було досягнуто. По-перше, закон був опублікований, коли Центральна Рада під натиском більшовиків уже залишила Київ і не мала змоги провести його в життя. Демагогічна агітація більшовиків досягла позитивного для них результату. Вона знаходила підтримку в частини селянства не правовим підґрунтям аграрних перетворень, а привабливими для несвідомих мас гаслами «грабуй награвоване», «земля селянам» і т. п. В результаті селянський рух за землю набрав стихійно-анархічного характеру і ставив своїм завданням отримати землю у будь-який спосіб. Самовільні захоплення й нищення в результаті не тільки зумовили гострі соціальні конфлікти між великою земельною власністю і незаможним селянством, а й призвели до різкого протиробства в самому селянському середовищі.

До січня 1918 р. український уряд не виходив за рамки завдань, проголошених в Декларації 29 вересня і III Універсалі. Вважаючи неможливим ліквідацію буржуазного ладу, Центральна Рада та її уряд виразно дистанціювалися від подій у Петрограді й намірів більшовиків перебрати владу у свої руки в Україні. Поміркованість задекларованого Центральною Радою соціально-економічного курсу давала надію промисловим і фінансовим колам в Україні на те, що вони не втратять тут свою власність. Тому перші тижні після жовтневого перевороту в Петрограді засвідчили прагнення встановлення контактів підприємців з урядом України. Це, зокрема, підтвердила поїздка товариша генерального секретаря торгу і промисловості І.Ганіцького до Харкова і Катеринослава у листопаді 1917 р.¹⁴ Промисловці південних регіонів України погодились на включення до складу таких структур, як «Югомет», «Монотоп», «Донком» та інших комісарів Генерального секретаріату.

В результаті уряд зробив висновок про «можливість забезпечення в Донецькому басейні інтересів Української Народної Республіки»¹⁵. За підтримкою до уряду звертаються також лісопромисловці і лісоторгівці з вимогами оборонити їх власність¹⁶.

Уряд планував ввести державну монополію в головних галузях промисловості України – вугільній і металургійній, виробництві та продажу цукру, шкіри, тютюну та ін.¹⁷ Певною мірою це завдання полегшувалося тим, що в загальноросійському масштабі вже діяла державна монополія на закупівлю та розподіл хліба, цукру, шкіри. Генеральному секретаріату було необхідно закріпити законодавчо, щоб прибутки від уже діючих монополій надходили до державної скарбниці УНР і створити власні органи управління та контролю у цих галузях. Але на ці кроки уряд одважився не зразу. Чимало часу було витрачено на безплідні спроби розпочати перебудову Росії на федеративних засадах згідно з політичною концепцією традиційних українських партій. 4 грудня 1917 р. після відомого ультиматуму Раднаркому РСФРР Генеральний секретаріат ухвалив рішення про припинення вивозу за межі УНР продовольчих продуктів і дав завдання секретарям продовольчих справ і фінансів розробити проект закону про встановлення урядом України контролю за цукровою монополією в межах УНР¹⁸. 9 грудня підготовлений проект закону в пакеті з іншими законами, спрямованими на створення в Україні власної фінансової системи, був ухвалений Малою Радою¹⁹.

Генеральний секретаріат також планував взяти під свій контроль таку важливу галузь, як сільськогосподарське машинобудування. У грудні 1917 р. був створений Український комітет сільськогосподарського машинобудування, машинопостачання та машинорозподілення²⁰. Підприємці, втративши вихід на загальноросійський ринок, були змушені укладати договори на виробництво техніки з Комітетом. На грудень 1917 р. майже 30 власників великих підприємств встановили певні взаємини з цим органом. 2 січня 1918 р. Генеральний секретаріат затвердив проект закону про заборону продажу сільськогосподарської техніки²¹.

Від початку свого існування Центральна Рада постійно потребувала коштів. Її фінансова комісія запропонувала встановити систему добровільного оподаткування «всієї української людності»²². 11 липня пленум Центральної Ради ухвалив постанову про введення прогресивно-прибуткового оподаткування у розмірі 25% загальноросійського прибуткового податку, поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників і службовців у розмірі 25% одногоденного заробітку. Оподаткуванню підлягало все населення України та «українці, що жили за її межами»²³.

Одночасно на поповнення бюджету Центральної Ради були спрямовані різноманітні громадські акції, добровільні пожертвування тощо. Проте, як і в інших галузях економіки, Центральна Рада аж до листопада 1917 р. не висувала конкретної практичної програми у галузі фінансів. Не маючи реальної влади, вона могла лише закликати українське населення до добровільного самооподаткування на «національні потреби». Різного роду відозви, не підкріплені примусовими діями, не були ефективними. Після приходу до влади більшовиків Генеральний секретаріат неодноразово звертався до Раднаркому РСФРР з вимогами переведення необхідних коштів до Київського відділення Державного банку, загрожуючи у разі відмови

припинити постачання хліба і цукру в російські губернії. Однак безплідні перемовини з більшовицьким урядом, який прагнув поглиблення фінансово-економічної кризи в УНР та її дестабілізації, зрештою підштовхнули українське керівництво до більш рішучих кроків і створення національної фінансової системи і власної грошової одиниці.

30 листопада на засіданні генерального секретаріату в.о. генерального секретаря фінансів В.Мазуренко доповів «про стан справи з випуском українських грошей, про заснування головного українського казначейства, про потребу видавати подвійні пайки цукру на Україні, щоб швидше одержати потрібні гроші, бо вивоз цукру за межі України припинився»²⁴. Ситуація ще більше загострилася після висунення Раднаркомом ультиматуму від 4 грудня 1917 р. і офіційної заяви про припинення асигнування Генеральному секретаріату грошової готівки.

9 грудня 1917 р. Мала Рада ухвалила п'ять важливих законопроектів, які були спрямовані на створення національної фінансової системи України. Насамперед було проголошено, що всі державні податки і прибутки, які збираються на території УНР, «визнаються прибутком державного скарбу Української Республіки».

Було засновано Головну скарбницю УНР (казначейство), а всі губернські та повітові казначейства ставали її місцевими органами. Київська контора Державного банку перетворювалася на Український державний банк, а всі місцеві установи Російського державного банку ставали його відділеннями. Одночасно скасовувалися відділи Державного Дворянського та Селянського земельних банків²⁵. Реформа фінансів торкалася лише державних закладів і не зачіпала приватних банків, які продовжували вивіз капіталу за межі УНР. Тому, шукаючи шляхи наповнення державної скарбниці, окремі діячі пропонували вдаватися до радикальних заходів на зразок більшовицької Росії. Так, С.Петлюра пропонував «конфіскувати налічні капітали, де б вони не були», а М.Порш – «тимчасово конфіскувати капітали сбергательних кас»²⁶. Однак уряд в цілому утримувався від подібних кроків, хоча нестача грошей, зумовлена, зокрема, посиленням інфляції, весь час переслідувала його. Грошова криза посилювала напругу в суспільстві, оскільки чимало категорій робітників, службовців і військових не отримували платню. В результаті уряд був змушений вдаватися до непопулярних заходів.

Уряд розраховував на поповнення Державної скарбниці за рахунок збирання податків і прибутків від цукрової монополії. Однак розроблення гнучкої податкової системи вимагало часу, фахівців і розгалуженого фінансового апарату як в центрі, так і на місцях. Розв'язати цю проблему Генеральний секретаріат виявився безсилим. Натомість він вдався до заходів примусового характеру, зокрема впровадження одноразового податку на великі прибутки.

Не маючи змоги через політичну й економічну нестабільність забезпечити поповнення Державної скарбниці за рахунок від господарської діяльності і податків, уряд покладав надії на введення власної грошової одиниці. 19 грудня на засіданні Малої ради було ухвалено «закон про випуск українських грошей». Його започаткували білети номіналом у 100 карбованців. Цей акт окреслив межі емісії – половина річних прибутків від монополій. Загальний обсяг емісії планувався на суму 500 млн крб.²⁷, проте всього було випущено стокарбованцеві купюри на суму лише 53 250 000 крб. Уже 16 січня 1918 р. випуск окремих кредитових білетів було

припинено з огляду на появу значної кількості підроблених грошей. Перші карбованці ще не були повноцінною валютою незалежної держави. Їх випуск становив завдання лише тимчасово стабілізувати кризову ситуацію, викликану нестачею грошей в обігу. На думку лідерів Центральної Ради, випущені кредитні білети мали функціонувати до того часу, коли буде створена федерація і знову будуть налагоджені фінансово-економічні зв'язки між її складовими.

На розбалансування фінансової системи в Україні суттєво впливала відсутність державного бюджету. Його своєрідною предтечею був «проект розпису приходів і розходів на 1918 рік». Скликана в листопаді 1917 р. В.Мазуренком фінансова нарада висловила за те, щоб «не складати окремого бюджету України», а «обмежитися виясненням рахунку тільки звичайних видатків на першу половину 1918 р., рахуючи видатки і на Генеральний секретаріат, і на поширення діяльності просвітньої, культурної, адміністративної і т. ін., себто утворити федеративний розпис видатків»²⁸. Уряд ще мав ілюзорні надії на отримання необхідного асигнування з Петрограда і що буде розподіляти ці кошти за власним розумінням.

Однак уже наприкінці грудня 1917 р. Генеральний секретаріат звернувся до українського товариства економістів з проханням надати урядові допомогу в справі розробки першого бюджету України²⁹. Події січня-лютого 1918 р. завадили цій роботі. Більшовицька окупація України, їх політика націоналізації, втрата зв'язків з багатьма місцевими установами обірвала розпочатий бюджетний процес.

Загалом Центральній Раді та її уряду в перші тижні після проголошення своєї влади не вдалося реалізувати власну програму встановлення державного контролю за найважливішими галузями економіки. Цей процес був зупинений більшовицьким наступом в Україну в січні-лютому 1918 р. Створений у грудні 1917 р. більшовицький Народний секретаріат розпочав проведення в життя «червоногвардійської атаки» на капітал, взявши курс на націоналізацію промисловості і запровадження робітничого контролю.

Повернувшись наприкінці лютого 1918 р., уряд УНР опинився перед фактом повної руйнації економіки. Його новий склад, у якому переважали українські есери, в своїй декларації від 24 березня 1918 р. підтвердив курс на встановлення державного контролю над виробництвом і розподілом, спираючись при цьому на «якнайширшу приватну ініціативу кооперативів і органів місцевого самоврядування»³⁰. Одним з перших заходів в цьому напрямі мала стати практика розміщення на підприємствах України урядових замовлень. З цією метою було вирішено створити спеціальну міжвідомчу комісію при Міністерстві торгу і промисловості з представників зацікавлених міністерств, краєвої профспілки робітників, Всеукраїнського союзу промисловців. Вона мала збирати «замовлення всіх міністерств, ділити їх між поодинокими промисловими районами і підприємствами»³¹. Утворена структура дістала назву Державної ради промисловості. У проекті її статуту було зафіксовано, що вона засновується «для обмірковування важніших питань, котрі торкаються існування і розвитку промисловості, а також для розроблення основ промислової політики України»³². Однак Рада не встигла розгорнути свою діяльність внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р.

З березня 1918 р. виразно позначилось протистояння законодавчої і виконавчої гілок влади в УНР, різка критика діяльності есерівської Ради народних міністрів

супроводжувала обговорення майже всіх законопроектів та заходів уряду. До опозиції перейшли УПСФ і УСДРП, які критикували неспроможність уряду опанувати економічною ситуацією в Україні, радикалізм і непослідовність багатьох його кроків, зокрема в аграрних перетвореннях. Лише 17 квітня 1918 р. уряд доручив міністерствам торгу і промисловості, фінансів негайно розробити «конкретний план фінансово-економічної політики»³³. Однак він так і не був поданий на заплановане найближче засідання Ради народних міністрів.

27 квітня міністри – члени УПСФ І.А.Фещенко-Чопівський, С.П.Шелухін і В.К.Прокопович заявили про свій вихід зі складу уряду. В їх заяві з цього приводу зазначалося, що уряд «не опублікував своєї декларації, а значить, не виявив досі повного і ясного шляху та конкретної програми діяльності» і продемонстрував неспроможність «стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці»³⁴.

Напередодні виходу з уряду І.Фещенко-Чопівський, виступаючи у Малій Раді, зазначив, що державне втручання в низку галузей економіки «не дало досі бажаних результатів»³⁵. Насамперед це стосувалося цукрової промисловості та продовольчої справи, в яких державна монополія була введена ще Тимчасовим урядом. Ножі ці цін між промисловою і сільськогосподарською продукцією призвели до спекулятивного підвищення цін і розбалансування товарообміну. Селяни відмовлялись здавати хліб за твердою ціною, що потягло за собою гостру нестачу хліба, особливо у великих містах. У цілому Генеральний секретаріат проводив лінію Тимчасового уряду, спрямовану на відчуження хлібопродуктів.

Розбалансування економіки України, гостра нестача продовольства в містах, військових частинах, відсутність необхідних фінансових засобів були об'єктивними факторами, які змушували Генеральний секретаріат вдаватись до позаекономічних методів заготівель хліба та інших продуктів.

Досвід продовольчої політики Тимчасового уряду, надзвичайні заходи у продовольчій справі більшовицької влади свідчили, що обійтись без залучення приватного торговельного апарату в процесі проведення політики хлібної монополії неможливо. 3 квітня 1918 р. Рада народних міністрів ухвалила постанову про заснування Державного хлібного бюро, яке мало об'єднати всю «хлібну заготовку, мирошницьку ту круп'яну промисловість краю»³⁶. Водночас уряд встановив примусове членство в новій структурі товариств, кооперативів, власників і орендаторів товарних млинів³⁷.

Аналогічні процеси відбувалися в інших галузях промисловості, де монополія була також введена Тимчасовим урядом. Складна ситуація склалася в цукровій промисловості, якій загрожувала руйнація з огляду на анархічні ідеї селянства в зв'язку з аграрною революцією. Спроби Генерального секретаріату перебрати на себе здійснення цукрової монополії в межах УНР виявились нереалізованими. Після вигнання більшовиків і повернення до Києва Рада народних міністрів ухвалила Статут про передачу до відання Народного міністерства продовольчих справ організації цукрової монополії й усіх питань цукрової промисловості³⁸. Перерозподіл землі, який відбувався наприкінці 1917 – початку 1918 рр. призвів до порушення господарських зв'язків між цукроварнями і буряковими плантаціям. Тому Міністер-

ство продовольчих справ було зобов'язано взяти під свій контроль охорону землі, призначену для висіву цукрових буряків, а також розподіл посівного матеріалу.

Тенденція до створення державно-монополістичних структур в управлінні економікою виразно виявилась також у сфері торгівлі. З метою стримання спекуляції Генеральний секретаріат, а згодом Рада народних міністрів вдавалися до державного втручання у розподіл товарів широкого вжитку. Поступово з вільного продажу вилучалось дедалі більше продуктів сільського господарства, а також цукрової, шкіряної, текстильної, тютюнової промисловості.

Наступ держави на внутрішній ринок, який за добу Центральної Ради ніколи не був послідовним і всеохоплюючим, зокрема, з огляду на відсутність належного апарату, не міг не викликати відповідної реакції внутрішнього ринку. Приватні підприємці й товариства відповіли масовим вивозом товарів широкого вжитку за межі України. Цей процес набрав таких масштабів, що у квітні 1918 р. уряд видав низку наказів про заборону вивозу за кордон продовольства, продуктів шкіряної промисловості, коней, олії, вовни, галантереї та ін.³⁹

У процесі переговорів з Німеччиною та Австро-Угорщиною щодо вироблення умов торгового договору був взятий курс на монополізацію зовнішньої торгівлі, там, де це видавалося неможливим, планувалося запровадження державного контролю⁴⁰. Обіжник за підписами В.Голубовича, І.Фещенка-Чопівського, М.Ковалевського від 6 квітня 1918 р. зазначав, що весь товарообмін між Україною і Центральними державами «мусить проводитись через державні установи, а не приватним шляхом»⁴¹. До моменту налагодження необхідного для цього державного апарату всякий вивіз усіх без винятку товарів за кордон у Центральні держави заборонявся. Для нагляду за рухом вантажів на кордони було вислано спеціальні уповноважені міністерств продовольчих справ, торгу і промисловості⁴², розпочато створення Окремого корпусу прикордонної охорони та системи митниць⁴³.

8 квітня 1918 р. Рада народних міністрів затвердила проект закону, підготовлений І.Фещенком-Чопівським, про організацію Державної палати торгу⁴⁴. Попри певні тертя уряду з Центральною Радою, яка домагалась обговорення проекту уряд одразу приступив до її організації⁴⁵. До складу палати, крім представників Міністерства торгу і промисловості як контрольного органу, планувалося також включити речників кооперативів, громадських організацій, профспілок, підприємницьких закладів, банків⁴⁶. Створенням Державної палати торгу уряд намагався досягнути якнайширшого встановлення державного контролю над зовнішньою торгівлею.

Регулятивні кроки Центральної Ради в економіці ускладнювались також тим, що Україна переживала в цей період новий етап загострення фінансової кризи. Карбованці першої емісії 1917 р. не могли задовольнити найневідкладніші потреби країни. Більшовики, залишаючи Київ, вивезли з Державного банку 40 млн карбованців та кліше для друкування стокарбованцевої банкноти⁴⁷. Було також вивезено чимало коштовностей з багатьох регіональних відділень. З огляду на катастрофічний стан економіки України державні монополії на хліб, цукор, шкіру та ін. не приносили очікуваних надходжень.

У цих умовах 30 березня 1918 р. Мала Рада ухвалила закон «Про випуск на 100 мільйонів карбованців знаків Державної скарбниці», на підставі якого 6 квітня розпочалась нова емісія карбованців. Новий закон не висував умови співвідносити

розмір емісії з прибутками, які отримувала держава. Це відкривало шлях до неконтрольованого друку грошей і посилення інфляції.

В пошуках виходу з фінансової кризи Рада народних міністрів ставила питання про залучення іноземних кредитів. 25 березня 1918 р. уряд ухвалив «принципово позичку визнати необхідною і вести переговори в цьому напрямку»⁴⁸. В той же час кабінет Голубовича відхиляв спроби німецьких представників втручатись під приводом надання позичок втручатись у внутрішні справи України. Безрезультативність українсько-німецьких переговорів з питань позички змушувала кабінет В.Голубовича звернути більше уваги на пошуки внутрішніх фінансових можливостей. Так, міністерство фінансів розробило проект закону про державну позичку у вигляді облігацій Державної скарбниці, але його реалізація почалась у травні 1918 р. за Гетьманату Павла Скоропадського.

Однією з найгостріших проблем була справа фінансування регіонів УНР. Нестача необхідних сум у місцевих відділеннях державної скарбниці змушувала органи самоврядування вдаватись до випуску ерзац-грошей. Дозвіл на це уряд надав Житомиру, Одесі, Єлисаветграду та ін. Однак в кінцевому рахунку бони й інші ерзац-гроші лише на короткий час послаблювали «грошовий голод».

В умовах, коли надходження не покривали витрат держави, Рада народних міністрів була вимушена вдатись до випуску фактично незабезпечених грошей. 17 квітня 1918 р. уряд ухвалив доручити Міністерству фінансів негайно внести до Центральної Ради законопроект про збільшення емісії на 100 млн карбованців. Було також ухвалено рішення «проводити без перерви друк грошових знаків і зобов'язань Державної скарбниці, аби мати готовий запас»⁴⁹.

Надмірна кількість незабезпечених грошових знаків та їх замінників, які випускались у цей період в УНР, лише посилювала інфляцію. До цього слід додати, що в обігу оберталися російські гроші, з яких «царські» користувались більшою довірою в процесі укладання різних комерційних угод, ніж українська валюта.

Майже півтора місяця після свого повернення до Києва уряд здійснював діяльність за умов відсутності бюджету, що нерідко призводило до неефективних видатків. У квітні 1918 р., нарешті, розпочалася реальна робота над складанням першого державного бюджету України, однак вона так і не була завершена. 11 квітня Мала Рада ухвалила закон, за яким до розробки бюджету кожне міністерство повинно було розробляти тимчасові розписи своїх видатків на чотири місяці і подавати їх на затвердження Центральній Раді⁵⁰. У такий спосіб мав здійснюватися контроль за витратами урядом державних коштів. Однак бюджет так і не був створений.

Одночасно з встановленням державного контролю над виробництвом Центральною Радою виявила намагання спрямувати аграрні перетворення у цивілізовано-правове русло. В середині березня 1918 р. міністр внутрішніх справ кабінету В.Голубовича П.Христюк розіслав земельним комітетам циркуляр, який закликав повернути захоплене в економіях майно, розграбований живий і мертвий реманент – туди, звідки він був забраний. Земельні комітети мали протидіяти всім проявам сваволі й анархії⁵¹.

Ігнорування Центральною Радою об'єктивної соціально-економічної і політичної ситуації обумовила втрату до неї довіри фактично більшості українського

політикуму. Намагання хоча б частково реалізувати «соціалістичну модель» суспільного розвитку в Україні вкрай загострили політичну ситуацію. В суспільний процес, бачачи неспроможність внутрішньої політики Центральної Ради, втрутилось окупаційне командування. 24 квітня нарада його чільних представників, а також німецького та австрійського послів ухвалила звернутися до українського уряду з вимогою розпустити всі земельні й інші надзвичайні комітети і замінити їх «нормальними державними або земськими органами». Вимагалось, щоб аграрне питання вирішувалось «через відновлення приватної власності й виплату селянами за розділену між ними землю»⁵².

Умови, в яких довелося працювати Центральній Раді та її урядам, були надзвичайно складними. Державотворчий процес припав на період глибокої фінансово-економічної кризи, викликану Першою світовою війною і революцією. Розбалансування економіки України, її фінансів посилювались гострим політичним протистоянням спочатку з Тимчасовим урядом, а з жовтня 1917 р. – з більшовицьким урядом. У цих умовах українське суспільство чекало від уряду чіткого і термінового застосованого плану дій, спрямованого на творення національної системи управління економікою і виведення її з кризового стану. Політична орієнтація протягом тривалого часу на федеративний зв'язок з Росією призвела до того, що уряд увесь час запізнювався із введенням необхідних кроків для розбудови національної економіки і виходу з кризи. Неабияким гальмом у цьому напрямку була відсутність національно-політичної консолідації в країні, надання українським політикумом пріоритетів партійному доктринерству всупереч національно-державним інтересам. У цілому слід зазначити, що уряд так і не зміг опанувати економічною і фінансовою ситуацією в країні. Втративши підтримку різних прошарків населення через невизначеність своєї соціальної політики, уряд не зумів налагодити нормально працюючу податкову систему сприяти наповненню Державної скарбниці. Не було встановлено контролю над приватними банками і не вдалося перешкодити витоку капіталів з України. Промислові й фінансові кола не підтримали уряд через його «соціалістичну» орієнтацію, а населення було невдоволене неспроможністю влади вирішувати болючі соціальні питання. Без постійних фінансових надходжень уряд не мав реальної можливості відновлювати зруйноване народне господарство.

2. Економічна програма гетьманату Павла Скоропадського

Українська гетьманська держава постала в результаті квітневого перевороту 1918 р. як альтернатива правлінню соціалістичної Центральної Ради. Тому в основу економічної політики була покладена регенерація приватновласницьких відносин. Вже першою грамотою П.Скоропадського право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації» відновлювалося повністю, а всі розпорядження українського і Тимчасового російського урядів скасовувалися. Дозволявся вільний продаж-купівля землі⁵³.

Діяльність гетьманського уряду в економічній сфері була детермінована кількома важливими чинниками. По-перше, усвідомленням П.Скоропадським і правлячою елітою того, що саме консолідація консервативно-власницьких кіл за підтримки німецько-австрійських союзників дозволили перервати соціалістичні

експерименти Центральної Ради і встановити гетьманський режим. І ці сили вправі були очікувати від нової влади певних преференцій. По-друге, необхідність пошуку більш широкої соціальної опори у товщі середніх селянських верств, а звідси й нагальність земельної реформи. По-третє, безумовне прийняття Брестських зобов'язань щодо поставок хліба і сировини вимагало проведення продовольчої політики в інтересах союзників. По-четверте, формування і проведення сильної фінансової політики з рельєфною фіскальною складовою як умови поповнення державної скарбниці і зміцнення національної валюти. По-п'яте, подолання наслідків занепаду промисловості й транспорту воєнного часу, що сприяло б економічній стабілізації та вгамуванню соціальних конфліктів.

Серед головних пріоритетів реалізації економічної політики була земельна реформа. Її концептуальне положення було сформульовано у гетьманській грамоті: «відчуження земель по їх дійсній вартості від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів»⁵⁴. П.Скоропадський добре розумів, що це не тільки стрижень аграрних перетворень, а й домінуючий фактор стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин з німецько-австрійськими союзниками. Реформу він кваліфікував як «корінне питання нашої політики». Хоча вже пізніше, аналізуючи причини її невдач, висловився більш емоційно: «Це прокляте земельне питання»⁵⁵.

Підготовка і проведення реформи покладалися на Міністерство земельних справ, яке очолив В.Колокольцев – учений агроном, харківський землевласник і земський діяч, член партії кадетів. Саме він став головою комісії з розробки проекту земельної реформи. Вже у травні уряд почав розгляд закону про порядок набування та позбавлення земель на території України. Після гострих дебатів він був затверджений гетьманом 14 червня під назвою «Про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями»⁵⁶.

Цим актом визначалося принципове питання про розмір земельного наділу – не більше 25 десятин. Кожен землевласник міг продавати землю, а Державний земельний банк купувати її без обмежень. Однак закон виявився недієздатним, оскільки не були врегульовані способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, овочевих, конярських тощо).

Від самого початку підготовка проекту земельної реформи гальмувалася різновекторністю устремлінь його творців і опонентів: гетьмансько-урядового блоку, Союзу земельних власників і Протофісу, німецького командування, українських соціалістичних партій, селянства. Під тиском землевласницького лобі Рада міністрів ухвалила низку законів, які фактично слугували захисту поміщицьких інтересів.

Зокрема, закон від 6 липня про губернські і повітові земельно-ліквідаційні комісії давав правове підґрунтя землевласникам на відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог, а головне – дозволялися приблизні підрахунки втрат поміщиків. Ці норми закону не тільки заблокували операції з продажу землі, а й спровокували масштабні відшкодувальні акції землевласників із застосуванням насильницьких методів. Залучення до каральних операцій правоохоронних органів та підрозділів окупаційних військ викли-

кало, широкий повстансько-партизанський рух. Рада міністрів була навіть змушена ухвалити спеціальний закон «Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства» з метою обмежити каральні заходи поміщиків і місцевої адміністрації проти селянства⁵⁷. Тимчасом комісія В.Колокольцева продовжувала напрацювання законопроектів про утворення земельних комісій, врегулювання орендних відносин на майно сільгосппризначення, утворення Державного земельного банку та ін.

Реалізація земельної реформи просувалася повільно. Восени 1918 р. стало очевидним, що поміщики зовсім не бажають позбуватися земельної власності. Все більшого розмаху набувала здача землі в оренду. Відомий державний і політичний діяч Д.Донцов у жовтні занотував у щоденнику: «Із земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажу – закладна»⁵⁸.

З великим запізненням був задіяний ключовий інструмент перерозподілу землі – Державний земельний банк. Проект його статуту розглядався Радою міністрів з липня і був введений у дію лише у вересні. Гостра боротьба точилася за склад спостережної ради банку. Перевагу в ній дістали представники землевласницьких кіл. Прикметно, що Союз земельних власників одержав 3 мандати, а Міністерство земельних справ – два⁵⁹.

Усвідомлюючи суттєву небезпеку подальшого затягування перебудови земельних відносин, П.Скоропадський у жовтні розпорядився сформуванню нової представницьку комісію з питань земельної реформи. Гетьман очолив її особисто, а до складу, крім урядовців і аграріїв-практиків, увійшло близько 50 вчених. Організаційний період формування комісії затягнувся. Перше засідання її було призначено лише на 23 листопада⁶⁰. А тим часом невизначеність міжнародного становища гетьманату, видання П.Скоропадським грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією унеможливили роботу земельної комісії. Представники українських національно-демократичних кіл вийшли з її складу, зокрема С.Шемет.

Гетьман наполіг на внесенні законопроекту земельної реформи на розгляд уряду, який схвалив його в основному і доручив доопрацювання тій же комісії. У спогадах міністр земельних справ В.Леонтович авторство закону приписує лише собі: «За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не деталізований і не переведений у життя план проведення кабінетом міністрів аграрної реформи»⁶¹. Хоч основні концептуальні положення були вироблені попередньою комісією, а фактичним координатором усієї праці залишався заступник міністра, відомий агроном і педагог В.Брунст.

Отже, правильне з теоретичного погляду положення про непорушність права приватної власності в конкретно-історичних умовах тогочасної України створило суттєві перешкоди на шляху аграрної реформи. У П.Скоропадського не вистачило політичної волі піти на ліквідацію латифундистських володінь шляхом державного викупу. Німеччина підтримала ідеологію земельної реформи, однак боялася, що докорінні зміни в аграрному секторі зірвуть обумовлені Брестським миром поставки збіжжя і сировини. З різних причин ні ліве, ні праве крило українського політикуму не підтримало плановану реформу. Нарешті, українське селянство, розбещене безплатною «соціалізацією» землі, не спішило викладати за неї свої кровні кошти.

Не сприяли цьому й карально-експропріаційні акції поміщицтва. Поза сумнівом, велике значення мав фактор часу. Такі масштабні реформи навіть за більш сприятливих умов неможливо здійснити за якихось сім місяців.

Однією з найскладніших проблем економічного розвитку гетьманату було налагодження продовольчої справи. Умови тривалої війни, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії, важкі наслідки експропріаторських акцій селянства за часів Центральної Ради, більшовицька експансія початку 1918 р. створили загрозу дезорганізації сільськогосподарського виробництва та виникнення труднощів з постачанням харчових продуктів не тільки на внутрішній ринок, а й поставок хліба та сировини до Центральних держав.

У першому складі уряду Української Держави міністром продовольчих справ став Ю.Соколовський – учений-агроном, земський діяч з Полтавщини, член парії кадетів. Його заступником був затверджений М.Гаврилов, знаний фахівець, який і раніше обіймав цю посаду. Ґрунтівна професійна підготовка та досвід галузевої праці дозволили відомству виробити стратегію ведення продовольчої справи. Вона базувалася на суворій централізації, потужному державному кредитуванні, економічному стимулюванні виробників, боротьбі зі спекуляцією. У цій сфері уряд був змушений вдаватися до непопулярних, надзвичайних заходів.

У середині липня було створено Державне хлібне бюро (ДХБ) – спеціальний орган Мінпроду в справі заготівель, зберігання, перероблення і транспортування хлібопродуктів. Йому підлягала також мірошницька і круп'яна промисловість. ДХБ дістало надзвичайні повноваження щодо реквізиції хлібопродуктів, торгових і промислових підприємств, транспортних засобів, магазинів, складів тощо. Аналогічні функції з заготівлі тваринницької продукції мав відповідний департамент міністерства. Він опікувався заготівлею м'яса, сала, смальцю, худоби та їх експортом⁶².

Міністерство поступово монополізувало розпорядження основними ресурсами харчових продуктів. 15 липня був ухвалений закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Відповідно до його положень увесь урожай продовольчого і фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування і господарські потреби власника, надходив у розпорядження держави й міг відчуватися тільки офіційними продовольчими установами. У тих, хто ухилявся від здачі, врожай міг бути реквізований зі значною знижкою в оплаті⁶³.

Водночас реалізація продовольчої політики вимагала великих державних видатків, в першу чергу для виконання зобов'язань перед Німеччиною та Австро-Угорщиною. Вже наприкінці травня Мінпроду були терміново відкриті кредити у сумі 230 млн крб. на заготівлю м'яса, яєць, овочів, тари для забезпечення експортних поставок⁶⁴. На фінансування цукрової промисловості уряд надав Мінпроду право отримання позик у Державному банку і приватних кредитних установах. До того ж саме міністерство визначало ціни на цукор нового врожаю⁶⁵. Був також ухвалений спеціальний закон «Про надання Мінпроду оборотних капіталів». З цією метою в Держбанку відкривався спеціальний поточний рахунок, який забезпечувався гарантіями Державної скарбниці на півроку. Кошти мали витратитися винятково на закупівлю харчових продуктів⁶⁶.

Загалом продовольча справа була джерелом найбільших видатків державного бюджету. Всього на потреби Мінпроду у 1918 р. було асигновано 1 млрд

252 млн крб. До цього показника наближався лише бюджет міністерства шляхів сполучень. Решта міністерств мала більш скромне фінансування⁶⁷.

Незважаючи на наявність в українському селі значних продовольчих ресурсів, заготівельні операції проводилися досить повільно. В промислових центрах почали виявлятися ознаки продовольчих труднощів, перебої з постачанням хліба. Міська влада змушена була вводити нормування продажу хлібовиробів. Наприклад, у Миколаєві було заборонено продавати більше 4 фунтів хліба одній особі в день. У деяких містах вводилася карткова система⁶⁸.

Великих масштабів набула спекуляція продовольчими товарами, постійно зростали ціни на них. Апарат Мінпроду фактично не контролював численну мережу заготівельних структур. Частина співробітників міністерства була причетна до спекулятивних операцій.

Повільні темпи заготівель на експорт, стрімке підвищення цін, зростання спекуляцій хлібом викликали занепокоєння П.Скоропадського. Він надіслав голові Ради міністрів Ф.Лизогубу спеціального листа, в якому кваліфікував боротьбу уряду зі спекуляцією як незадовільну, наголошуючи, що «нелад в цій області викликає загальне невдоволення і броження серед маси населення»⁶⁹. Незважаючи на вагання прем'єр-міністра, гетьман наполіг на відставці міністра Ю.Соколовського.

На цю посаду був призначений С.Гербель, великий херсонський землевласник, колишній член Державної ради Росії, кадет. Новий міністр енергійно взявся за справу, скоротивши близько 350 працівників апарату міністерства. Була також утворена слідча комісія, яка відкрила понад сотню кримінальних справ за фактами зловживань у продовольчій сфері⁷⁰. Міністерство видало обов'язкову постанову про припинення спекулятивного підвищення цін, якою заборонялося заготівля не тільки хліба, а й худоби та м'яса без дозволу міністерства. Незаконно заготовлена продукція підлягала реквізиції із 20% зниженням оплати вартості. Порушники цієї постанови каралися штрафом до 3 тис. крб. або тримісячним арештом⁷¹.

Відразу після вступу на посаду С.Гербель висловився проти хлібної монополії, введеної ще за поданням попереднього міністра. Проте німецький посол А.Мумм ужив енергійних заходів протидії цим намірам. У споминах П.Скоропадський кваліфікував введення хлібної монополії як одну з корінних помилок німців⁷². Хоч і сам не встояв у цьому питанні перед натиском союзників.

Крім хлібної монополії, в Українській Державі функціонували ще й цукрова та спиртова, які мали забезпечувати внутрішнє споживання та експортні поставки. В 1918 р. було вироблено 46 млн пудів цукру-піску і 13,3 млн пудів рафінаду. Договірні зобов'язання України перед союзниками становили по вивозу цукру 6,5 млн пудів і 20% від виробництва 4 млн відер скарбового спирту⁷³.

Українська Держава отримала у спадок від УНР фінансове господарство у стадії формування. Для відродження економіки необхідно було утвердження власної грошової одиниці, створення банківської системи, Державної скарбниці, мережі фіскальних установ, збалансованого бюджету тощо. Розв'язання цих завдань було покладено на Міністерство фінансів, яке очолив відомий фахівець банківської та кредитної справи, член партії кадетів А.Ржепецький. Він єдиний з міністрів, який незмінно працював у всіх складах уряду.

З перших днів функціонування нова влада зіткнулася з гострим дефіцитом обігових коштів – на виплату зарплати, утримання державного апарату, кредитування промисловості і сільського господарства. Вже 9 травня за поданням А.Ржепецького Рада міністрів дозволила емісійний випуск знаків Державної скарбниці на суму 400 млн, а згодом ще 500 млн крб.⁷⁴ Усвідомлюючи, що пряма емісія приведе до зростання інфляції, уряд 12 травня ухвалив випуск 3,6% облігації внутрішньої позики на 500 млн крб. Постановою від 9 липня Рада міністрів санкціонувала здійснення ще одного аналогічного за обсягом випуску державних облігацій⁷⁵. Були дозволені обіг в Україні цінних паперів позик, випущених або гарантованих колишнім російським урядом, а також сплата відсотків по них⁷⁶.

Поповнення грошової маси йшло за рахунок друку у Німеччині грошей, замовлених як УНР, так і гетьманатом. Загалом уряд замовив друк грошей на суму 11,5 млрд гривень, проте встиг отримати лише близько 4 млрд⁷⁷. Міністерству фінансів довелося розв'язувати й проблему нестачі розмінних грошей. З цією метою було продовжено започатковану ще УНР практику випуску розмінних марок-шагів, еквівалентних половині копійки. Це значно полегшило розрахункові операції.

А.Ржепецький зайняв тверду позицію щодо обігу в Україні німецької та австрійської валюти, виступав проти нав'язуваного представниками Центральних держав завищеного курсу марки і крони. Він наполіг на тому, щоб усі валютні операції проводилися через кредитну канцелярію міністерства⁷⁸. 22 червня уряд ухвалив закон про обмеження спекуляцій з іноземною валютою⁷⁹. Були також ужиті заходи з обмеження ввозу в Україну російських грошових знаків⁸⁰.

Фактично заново довелося створювати Державний банк, оскільки Центральна Рада тільки задекларувала перетворення Київської контори Державного банку Росії в Український державний банк. Формально робота з відкриття національної банківської установи була завершена у серпні. Банк мав досить розгалужену мережу своїх установ – Київську, Харківську та Одеську контори, а також 21 відділення⁸¹.

Для обслуговування потреб аграрної реформи у вересні 1918 р. розпочав діяльність Державний земельний банк. Для створення його резервного капіталу з Державної скарбниці було асигновано 20 млн крб. Крім того, банк успадкував земельні маєтності Дворянського земельного і Селянського поземельного банків, на базі яких він власне й фундувався⁸².

Активізували свою діяльність приватні комерційні банки. Встановлення в Росії більшовицького режиму сприяло перетіканню капіталів до України. 13 листопада Рада міністрів ухвалила закон про правомочність правлінь акціонерних комерційних банків. Вони дістали значну свободу дій, а повноваження їх правлінь, обраних у 1917 р., були продовжені на наступні роки⁸³. Їхня діяльність сприяла поживленню ринкового сегмента економіки України.

Постійний дефіцит державного бюджету вимагав проведення жорсткої фінансової політики. Були відновлені горілчана та тютюнова монополії. Ставки акцизу з вина, горілки, спирту постійно підвищувалися. Це ж стосувалося й виробів цигаркової та сірникової промисловості⁸⁴. Був встановлений патентний збір на виробництво і збут квасу, морсів, штучних мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв. Оподатковувалися прилюдні вистави, гуляння, ввезення гральних карт.

Запроваджено гербовий збір з усіх актів, документів, клопотань тощо. Встановлювалася плата навіть за проїзд та прогін худоби через дніпровські мости⁸⁵.

Міністерство фінансів активно опікувалося складанням державного бюджету. 19 червня Рада міністрів зобов'язала всі міністерства і відомства подати кошториси для їх подальшого зведення та підготовки державного бюджету. У липні при Мінфіні була створена міжвідомча бюджетна комісія⁸⁶. Однак через зволікання низки міністерств у визначенні власних кошторисів вона лише наприкінці вересня розпочала розгляд проекту державного бюджету. Робота ця була завершена вже після падіння гетьманату і подана на розгляд Директорії наприкінці грудня 1918 р. На думку Д.Дорошенка, цей документ мав «скоріше характер виконавчої «сміти» або відчиту по державним прибуткам і видаткам за 1918 рік»⁸⁷. Загальні видатки державного бюджету становили понад 5,3, а прибутки – 3,2 млрд крб. Дефіцит становив 2,1 млрд крб. і покривався за рахунок випуску білетів Державної скарбниці та кредитових операцій⁸⁸. І все ж зміцнення фінансово-банківської системи було одним із найсуттєвіших здобутків економічної політики гетьманського уряду.

Складений міністерством проект державного бюджету був схвалений новим урядом УНР. Проте один із найфаховіших міністрів гетьманату А.Ржепецький був ув'язнений і помер навесні 1919 р. внаслідок дій слідчої комісії Директорії з розгляду «злочинів» гетьманського режиму.

Базові для економіки галузі промисловості, насамперед важкої – гірнична, металургійна, машинобудівна, перебували в занепаді. У легкій та харчовій промисловості питома вага державного сектора була незначною. В складі уряду функціонувало Міністерство торгівлі і промисловості. Вже сама назва його свідчила про галузеві пріоритети відомства.

Міністром був призначений відомий одеський біржовий діяч, кадет С.Гутник. З огляду на визнання гетьманом усіх зобов'язань по Брестському мирному договору основним завданням Мінторгпрому стало виконання економічних угод з Німеччиною та Австро-Угорщиною у частині товарообміну. При міністерстві був створений департамент закордонної торгівлі. Фактично під його егідою діяв комітет для зовнішньої торгівлі, згодом перетворений на торговельну раду, до компетенції якої було включено й внутрішню торгівлю. Законом від 20 серпня Мінторгпром дістав винятково право регулювання і контролю зовнішнього товарообміну⁸⁹. Як відомо, Україна мала до 31 липня 1918 р. поставити Центральним державам 60 млн пудів збіжжя, 2 млн 750 тис. пудів рогатої худоби, 400 млн штук яєць, картоплі та овочів 1,5 млн пудів, а також сировинні матеріали: деревину, залізу, марганцеву руду тощо⁹⁰. Влітку 1918 р. стало очевидним, що зобов'язання по поставках харчових продуктів виконані вчасно не будуть, а сировина майже не експортувалася. Тому за ініціативи Центральних держав 10 вересня було підписано новий економічний договір. Він був ще більш обтяжливим для України, яка мала поставити до початку грудня 40 млн пудів зерна, муки, круп, 6 млн пудів рогатої худоби тощо. Крім того, додавалися поставки овець – 160 тис. голів, домашньої птиці – 2 млн, сала 400 тис. пудів, масла і сирів 60 тис. пудів, цукру 2,5 млн пудів, спирту до 20 млн л⁹¹. Точних підсумкових даних щодо кількості вивезеного з України продовольства і сировини за Брестським і наступними домовленостями не існує. Це пояснюється

багатоканальністю поставок, які здійснювалися структурами Мінпроду Української Держави, господарчими заготівельними організаціями союзників, військовим командуванням, продуктовими посилками німецьких і австро-угорських солдатів. До того ж у зведеннях фігурують різні одиниці виміру – фунти, пуди, тонни, вагони.

Д.Дорошенко, спираючись на відомості Мінторгпрому, наводить загальні дані за квітень–вересень: 44,5 тис. вагонів, з них 6,3 тис. – хліба⁹². Тогочасний фахівець з питань зовнішньої торгівлі О.Андерсен вважав, що на кінець листопада було експортовано до Центральних держав 9,3 тис. вагонів хліба, 23,2 тис. вагонів харчових продуктів⁹³. Німецькі джерела констатують, що загалом план експорту з України був виконаний лише на 20%⁹⁴. Сучасні вітчизняні дослідники оцінюють кількість вивезеного хліба приблизно в одну третину від 75 млн пудів, заготовлених установами Державного хлібного бюро⁹⁵.

Уряд вживав заходів з оживлення промислового виробництва. Активізувалася робота Харківського паровозобудівного заводу, який одержав з державної скарбниці кошти, заборговані за поставлені раніше машини. Відновилася робота Катеринославського металургійного заводу⁹⁶. Було ухвалено надати державну допомогу кораблебудівельним заводам «Наваль» і «Россуд». Щомісячний видобуток вугілля дещо зріс, проте був утричі менший проти початку 1917 р.⁹⁷

В умовах глибокого занепаду базових галузей промисловості Рада міністрів проводила політику концентрації основних ресурсних засобів у руках держави. У червні уряд ухвалив закон про підпорядкування Мінторгпрому всіх установ і урядовців, які відали виробництвом, заготівлею і продажем палива⁹⁸. Наступним законом впроваджувалися контроль і регулювання торгівлі металом і металовиробами. Міністерство набуло надзвичайних повноважень у цій сфері аж до накладання арешту на продукцію. При ньому була створена особлива нарада з питань металу⁹⁹. Було також засновано Державне бюро із закупівлі за кордоном і продажу в Україні нафти та виробів з неї. Аналогічні бюро діяли при Мінторгпромі з питань торгівлі залізною рудою, розподілу паперу тощо¹⁰⁰. Суттєвих зрушень у промисловій сфері домогтися не вдалося, тому Україна була змушена завозити з Центральних держав вугілля, паливно-мастильні матеріали, сільськогосподарські машини тощо. Монопольне розпорядження промисловою продукцією дозволило задовольняти першочергові потреби держави, однак вело до згортання товарного ринку, зростання ажіотажного попиту та спекуляції.

Налагодження функціонування транспортної інфраструктури стало одним із життєво важливих завдань уряду. Міністерство шляхів очолив досвідчений та ініціативний інженер Б.Бутенко. Значні кошти були виділені на реконструкцію та добудову залізничних колій Гришино–Рівне (40 млн крб.), Жмеринка–Могилів (10 млн крб.). Розпочалося проектування ліній Миколаїв–Умань, Херсон–Джанкой, Новоград–Волинський–Жмеринка та ін. Понад 90 млн крб. було виділено на збільшення оборотних капіталів залізниць¹⁰¹. Водночас продовжувала накопичуватися заборгованість залізничникам з заробітної плати, їх сім'ї були позбавлені безплатного проїзду, обмежені права галузевої профспілки тощо. Це призвело у липні до загальноукраїнського страйку залізничників, який фактично паралізував рух. Уряд вжив жорстких заходів щодо страйкарів – звільнення, арешти, вислання тощо. Шляхом тиску, а також певних поступок з боку влади конфлікт вдалося владнати.

Опікувалося міністерство й облаштуванням шосейних і ґрунтових шляхів. Зокрема, Київській шляховій окрузі було виділено близько 4 млн крб.¹⁰² Значні кошти асигнувалися на підтримання життєдіяльності портів Одеси, Херсона, Миколаєва, Маріуполя, а також річкового флоту.

Міністерство працювало над перспективними проектами – Вісло-Дніпровського водного шляху, каналу Північний Донець – Дніпро та ін. Зокрема, на проектно-пошукові роботи з шлюзування суден на дніпровських порогах уряд виділив 8 млн крб.¹⁰³ Загалом на потреби міністерства шляхів з державного бюджету було виділено 1 млрд 151 млн крб.¹⁰⁴

Отже, у результаті реалізації економічної політики, базованої на принципах приватної власності, Українська Держава спромоглася здійснити суттєві зрушення у створенні дієздатної фінансово-банківської системи, проведенні прогресивної аграрної реформи, поліпшенні роботи залізничного транспорту, налагодженні зовнішньої торгівлі. Проте діяльність уряду з розвитку економіки стримувалася не тільки наслідками глибокої господарської кризи, а й становищем гетьманату як держави – сателіта центральноєвропейських імперій. Пріоритет їхніх економічних інтересів детермінував гальмування земельної реформи, деформації у продовольчій справі, валютно-курсову асиметрію, одновекторність зовнішньоторговельних зв'язків. Безперечно, далось взнаки й надто короткотермінове функціонування Української Держави.

3. Соціально-економічні перетворення більшовиків

Першим і основним чинником, котрий формував вектор радянської економічної політики, був світогляд більшовицького керівництва. Майбутнє не лише Росії, а й усього світу В.Ленін вбачав у комунізмі. Головною ознакою комунізму називалася відсутність приватної власності. Теоретично вона виглядала як закономірний процес проголошеної в «Капіталі» К.Маркса «експропріації експропріаторів». Там вимальовувалася така картина: заради збільшення прибутку капіталісти посилюють тиск на пролетаріат, у результаті чого «зростає маса злиднів, гноблення, рабства, виродження, експлуатація, але разом з тим зростає обурення робітничого класу, який постійно збільшується кількісно... Монополія капіталу стає оковами того способу виробництва, який виріс при ній і під нею. Централізація засобів виробництва й усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними із їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріують»¹⁰⁵.

Положення про незборимі суперечності між капіталом і працею, які лише посилюються з розвитком капіталізму, стало аксіомою для більшовицьких керівників. Внаслідок тривалої війни ці суперечності загострилися, що спонукало В.Леніна до формування програми переходу до комуністичного будівництва. У вересні 1917 р. Ленін наголошував на сприятливому для пролетарської революції впливі війни, яка, «надзвичайно прискоривши перетворення монополістичного капіталізму на державно-монополістичний капіталізм, *тим самим* надзвичайно наблизила людство до соціалізму»¹⁰⁶. Пройнятих революційним запалом діячів не зупиняла пересторога К.Маркса, висловлена ним у передмові до першого видання

«Капіталу»: «Суспільство... не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»¹⁰⁷. Адже війна, на думку В.Леніна, сприяла формуванню передумов для комуністичних перетворень не лише завдяки централізації економіки, а й за іншими показниками: «Не було ще ніколи» такої розрухи, таких кривавих страхіть, таких бідувань, такого *краху всієї культури*. Не чие б то не було нетерпіння, не чия б не була пропаганда, а об'єктивні умови, небаченість цього краху всієї культури – ось що змушує переходити до контролю за виробництвом та розподілом, за банками, фабриками і т.ін.»¹⁰⁸. Такий крах влаштовував більшовиків, оскільки лише завдяки йому перспектива ліквідації приватної власності видавалася реальною.

Вперше про потребу якнайскорішого переходу до комуністичних перетворень, або, висловлюючись словами самого вождя, до будівництва «держави-комуни», В.Ленін заявив у «Квітневих тезах» (1917 р.). І там же він виклав їхню суть: конфіскація всіх поміщицьких маєтків і перетворення їх на радянські господарства «під контролем Рад батрацьких депутатів і на громадський рахунок», націоналізація всіх земель і «господарювання на спільних засадах, а господарювати повинні Ради батрацьких депутатів», запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк¹⁰⁹. Для успішного здійснення запланованого Ленін вважав за доцільне формалізувати запропоновані зміни. Для цього, на його думку, більшовикам потрібно було перейменувати свою партію на комуністичну, ухвалити нову, комуністичну за змістом, програму, а для поширення комунізму в світі створити новий інтернаціонал – Комуністичний¹¹⁰.

Реалізація видозмінених програмних засад потребувала необмежених владних повноважень. Тому другим чинником впливу на економічну політику слід назвати боротьбу більшовиків за утримання влади. Залежно від ступеня контролю над суспільством більшовицькі керманічі впроваджували програмні засади комунізму у життя.

Визначивши у «Квітневих тезах», що «своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії... до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства», вождь висунув гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!»¹¹¹. Важелем для здійснення своєї програми він вбачав ради, в яких більшовики ще не мали більшості, але сподівалися, що час та обставини змінять розстановку сил. Ленін зазначав: «Рада робітничих депутатів – єдино можливий уряд, уряд, ще не бачений в світі, окрім Комуни... Ніякого уряду, окрім Ради робітничих і батрацьких депутатів. Сказати про Комуни – не зрозуміють. Але сказати, що замість поліції – Рада робітничих і батрацьких депутатів, навчіться управляти – нам ніхто не перешкодить, – (це зрозуміють)»¹¹². Саме ради як єдиний і неподільний орган влади у разі контролю над ними могли дати більшовикам можливість здійснити грандіозні перетворення.

Щоб завоювати ради, потрібно було досягти відповідності більшовицьких гасел прагненням активних народних низів. Тому в серпні 1917 р. були внесені суттєві корективи в найбільш уразливі для широких верств населення питання – про мир та земельне, а комуністичні гасла були приховані. Перехоплене в есерів гасло

«Землю – селянам!», помножене на обіцянку швидко втілити його в життя разом з вистражданим «Мир – народам!», тобто вимогою негайно завершити війну (на заміну гасла про перетворення імперіалістичної війни на громадянську) допомогло більшовикам завоювати прихильність насамперед тієї частини селянства, яка на той час була одягнута в солдатські шинелі. Ленін у вересні 1917 р. публічно всіляко відхрещувався від суті (але не форми!) власного ж програмного бачення розвитку села: «Навіть для революції соціалістичної* аж ніяк не «потрібне зречення від усіх своїх майнових прав десятків мільйонів громадян». Навіть для соціалізму (а контроль над банками і фабриками ще не є соціалізм) нічого подібного не потрібно. Це – найбільший наклеп на соціалізм. Жоден соціаліст ніколи не пропонував відняти власність у «десятків мільйонів», тобто у дрібних і середніх, селян»¹¹³.

Разом із гаслами «Фабрики – робітникам!», в яке робітничі маси вкладали відмінний від більшовицького керівництва зміст, і пропагандою «права націй на самовизначення аж до відокремлення», яке було взято на озброєння ще в березні-квітні 1917 р., нові гасла у питанні про мир і землю допомогли більшовикам опанувати ключові ради робітничих і солдатських депутатів і шляхом маніпуляцій здобути більшість на II Всеросійському з'їзді рад. Після Жовтневого перевороту вони були змушені видати низку законодавчих актів, якими втілювали обіцяні гасла в життя. Ленін добре розумів, що в жовтні 1917 р. час для власне комуністичних перетворень ще не настав, бо невиконання обіцяного в умовах ще неутвердженої влади могло призвести до її втрати.

Якщо досвід політичної боротьби більшовики мали, то організацією господарства вони ніколи не займалися. Відповідно й алгоритму дій, який би привів до реалізації їхнього бачення майбутнього, у більшовицьких керманівців не було. Тому третім чинником впливу на економічну політику слід назвати процес набуття досвіду та формування конкретних форм управління промисловістю та сільським господарством.

Як приклад можна назвати зміну ролі та функцій Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФРР, якій спочатку планувалося надати необмежені функції з управління всією економікою, а згодом їх було звужено до управління централізованою промисловістю. Майже зовсім випала з кута зору нової влади планомірна робота у сфері податкової політики, яка з 1919 р. на селі переросла в продрозкладку, відчутними були коливання в земельній політиці тощо.

Невизначеність і хитання у здійсненні економічної політики мали й інші джерела. Ще в 1915 р. В.Ленін наголосив що «можлива перемога соціалізму спочатку в небагатьох і навіть в одній окремо взятій капіталістичній країні»¹¹⁴. В 1916 р. він уже стверджував як «непорушний висновок: соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він спочатку переможе в одній або декількох країнах, а інші протягом деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними»¹¹⁵. Однак навіть після захоплення влади в Росії керівники більшовизму вважали, що час цей мав бути нетривалим. Тому четвертим чинником впливу на економічну політику більшовиків слід назвати ідею світової революції.

* По суті – «комуністичної». Але в публічній діяльності в 1917 р. визначення «комуністичний» більшовиками ще не використовувалося.

Протягом 1917–1920 рр. економічна політика Кремля постійно коливалася внаслідок віддалення чи гіпотетичного наближення цієї ідеї до реалізації на практиці. Сама світова революція в баченні більшовиків була невід’ємною складовою комуністичного будівництва. Тому при віддаленні перспектив її втілення на економічну політику найбільше впливали нагальні потреби організації внутрішньоросійського господарського життя, а при наближенні – орієнтовані назовні потреби експорту революції.

В 1923 р. Ленін визнавав: «Пам’ятається, Наполеон писав: «On s’engage et puis... on voit». У вільному перекладі це означає: «Спочатку треба встряти в серйозний бій, а там вже видно буде». Ось ми встряли спочатку в жовтні 1917 р. в серйозний бій, а там вже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безсумнівно, деталі) як Брестський мир або не і т. ін.»¹¹⁶. Як перше, так і друге назване Леніним стало наслідком нереалізованості ідеї світової революції. Але в 1918 р. йшлося про її нетривале відтермінування. Агітуючи за укладення Брестського миру, Ленін наголошував (цитата подається російською, оскільки переклад не передає емоційної сили аргументів. – Авт.): «Если европейская революция опоздала родиться, нас ждут самые тяжелые поражения, потому что у нас нет армии, потому что у нас нет организации, потому что этих двух задач решить сейчас нельзя. Если ты не сумеешь приспособиться, не расположен идти ползком на брюхе, в грязи, тогда ты не революционер, а болтун, и не потому я предлагаю так идти, что это мне нравится, а потому, что другой дороги нет, потому что история сложилась не так приятно, что революция всюду созревает одновременно»¹¹⁷.

Після укладення Брестського миру основні зусилля Кремля були зорієнтовані на господарське будівництво всередині країни, але повалення монархії в Німеччині та Австро-Угорщині знову посилили сподівання на світову революцію. Наведемо два вислови, що ілюструють ситуацію. Обидва вони належать провідному більшовицькому економісту В.Мілютіну, одному з керівників ВРНГ. В обох випадках його слова відповідали суті ухвалених рішень, а тому їх порівняльний аналіз допомагає зробити висновки щодо позиції Кремля в цілому. У першому з висловів, зробленому у травні 1918 р. на I Всеросійському з’їзді раднаргоспів, він, звертаючись до наслідків Брестського договору, наголошував: «Відміни у кордонах викличуть тільки переміщення центральної промисловості до Уралу та Сибіру... Коли б навіть мала цілковита ізолюваність Росії, так з економічного боку вона цілком зможе справитись з ситуацією завдяки існуючим ресурсам»¹¹⁸. Та вже у грудні 1918 р. на II Всеросійському з’їзді раднаргоспів тональність виступу В.Мілютіна була геть іншою: «Єдиний шлях до порятунку – це збройне повстання пролетаріату Західної Європи і створення єдності цього виступу, злиття в одне радянської Німеччини, Франції і Англії. Ось картина, з якої ми повинні виходити у побудові наших перспектив»¹¹⁹.

Названі чотири чинники (комуністичний світогляд, боротьба за владу, відсутність досвіду в господарському управлінні й ідея світової революції) впливали на економічну політику більшовиків. Та в Україні діяв ще й п’ятий фактор впливу, який коригував названі чинники і мав часом вирішальне значення – більшовики були змушені зважати на національні особливості України. Йдеться не лише про потребу враховувати національно-культурні потреби та побутові особливості

українців, що теж було потрібно, а й про протидію народжуваному українському руху, економічні засади якого природно мали протилежний більшовицькому централізму вектор. Склалася парадоксальна ситуація: щоб запобігти економічній децентралізації, більшовицькі керманичі були змушені декларативно підтримувати національно-культурні вимоги українців. Для цього на противагу УНР Центральної Ради була створена радянська УНР, а після загибелі Української Держави українська радянська державність була відновлена у вигляді УСРР.

Урахування національних особливостей мало ще один аспект. Центром більшовизму була Центральна Росія. Саме ця територія постійно залишалася під контролем нової влади і звідси відбувалося її поширення на Україну, яке з часом мало дедалі більш організований збройний характер. Формальне створення української форми радянської влади призвело ще й до формування взаємовідносин між радянськими українським і російським урядами. Економічні директиви центру часом ставали предметом суперечок між керівництвом радянської України та Кремлем. Про розвиток промисловості центральної Росії влада турбувалася в першу чергу, оскільки її втрата, на відміну від відступу з України, означала загибель більшовизму. Тому логічним і необхідним для виживання Кремля було його ставлення до України як до джерела різного роду ресурсів. Аналізуючи економічну політику більшовиків в Україні, варто враховувати й цю обставину, бо завдання допомоги «голодній Півночі» було одним із головних для влади радянської України.

Ставлення до національних особливостей України значною мірою визначало успіхи та невдачі більшовиків протягом 1917–1920 рр. Щоб підкорити Україну, більшовики витратили три спроби. Перша – з грудня 1917 по квітень 1918 р. Друга припала на січень–серпень 1919 р. І лише з третього разу, з грудня 1919 р., більшовики остаточно опанували Україну. Під час кожної зі спроб економічна політика радянської влади мала власні особливості й відрізнялася від того, що здійснювалося в Росії. Тому аналіз соціально-економічних перетворень більшовицького керівництва в Україні протягом 1917–1920 рр. доцільно розглядати поетапно і через призму вказаних чинників.

Особливості економічної політики на початку 1918 р. Після перевороту в Петрограді більшовицькі керманичі дістали змогу втілювати свої задуми в життя. Комуністичний світогляд з характерною для нього вимогою монополізації і централізації усього господарського життя спонукав їх до протидії Центральній Раді, яка намагалася добитися економічної автономії. Коли після ухвалення III Універсалу Генеральний секретаріат усвідомив конечну необхідність, а Раднарком* – неминучість і невідворотність українських спроб добитися економічного самоврядування, то з'явився «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», переданий Раднаркомом 17 (4) грудня 1917 р. Хоча в тексті самого ультиматуму фінансово-економічні вимоги не висувалися, однак того ж дня була отримана телеграма від В.Оболенського – на той час комісара (голови)

* У цьому разі й далі у тексті, присвяченому першому періоду радянської влади в Україні, під терміном «Раднарком» маємо на увазі вищий виконавчий орган радянської Росії, оскільки уряд радянської України мав іншу назву. Починаючи з 1919 р., вживаючи термін «Раднарком», ми обов'язково додаватимемо назву республіки.

Державного банку радянської Росії та Г.Пятакова – його першого заступника, в якій ставився вже інший, «фінансовий» ультиматум. Наголошувалося, що доки українська влада не визнає комісарів від «Київського Совета робітничих депутатів», гроші до Київського державного банку перераховуватися не будуть¹²⁰.

Генеральний секретаріат у відповідь ухвалив ряд рішень, за умови виконання яких Раднарком потрапляв у важке становище. Серед них заборона відправлення продовольства до Росії без отримання готівкових грошей, з яких третина мала бути золотом¹²¹, а також прискорення підготовки друку власних грошей¹²², затверджені 22 (9) грудня 1917 р. Малою Радою законопроекти: про перетворення Київської контори Державного банку на Український державний банк, «Державні кошти України» (всі податки і прибутки – в українську скарбницю), «Головна скарбниця (казначейство)» (централізований всеукраїнський розподіл коштів), «Цукрова монополія» (керувати монополією українським фінансовим органам)¹²³.

Ситуацію терміново потрібно було змінювати. Немає підстав стверджувати, що в Раднаркомі існував чіткий і заздалегідь обдуманий план поглинення України. Дії формувалися залежно від ситуації. Однак після того, як перший з'їзд рад України, що відбувався в Києві 17–19 (4–6 грудня) 1917 р., дав більшість прихильникам Центральної Ради, більшовицьке керівництво віддало перевагу створенню паралельного Центральній Раді українського радянського центру. Делегати Всеукраїнського з'їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24–25 (11–12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» Всеукраїнським з'їздом рад. На ньому було проголошено про створення радянської УНР. Обраний на з'їзді вищий орган радянської влади між Всеукраїнськими з'їздами рад було названо ЦВК рад України, який в свою чергу обрав уряд – Народний секретаріат.

Перші рішення Народного секретаріату засвідчили важливість економічних передумов його утворення. Вже наступного дня після утворення цього органу за підписом народного секретаря з питань фінансових В.Аусема вийшла постанова такого змісту: «Всі розпорядження Української Центральної Ради та її Генерального секретаріату, які установлюють для України осібні від всієї Російської Федерації правила в галузі грошової циркуляції – відміняються»¹²⁴. У постанові Народного секретаріату від 2 січня 1918 р. (20 грудня 1917 р.) розкривалися причини подібного рішення. Зокрема, наголошувалося, що Генеральний секретаріат намагається випустити «невартові (невартісні. – Авт.) паперові гроші, т.є. користується найбрутальнішим обманом народу, який не розбирається в тонкощах фінансового питання та грошовій циркуляції». Водночас із таким, здавалося б, цілком слушним застереженням, провинною і ледь не злочином Генерального секретаріату називалося те, що він «також домогався від Ради Народних Комісарів уплати однієї третини слідуємих грошей за хліб золотом»¹²⁵. На таку, здавалося б, логічну між двома рівноправними партнерами вимогу російський Раднарком, звичайно, не погодився. Створити «свою» Україну виявилось дешевше.

Перше практичне рішення Раднаркому щодо радянської України у фінансовій сфері теж засвідчило підтримку Народного секретаріату. 30 (17) грудня була ухвалена постанова Раднаркому, зміст якої був такий: «Слухали: Про переведення 13 680 000 руб., призначених для Києва, до Харкова для виплати заробітної плати

залізничникам. Постановили: Затримати гроші, призначені для відправки до Києва, для спрямування їх до Харкова, Всеукраїнському ЦВК для виплати заробітної плати залізничникам»¹²⁶. Як впливає з постанови, домовленість про надходження цих коштів була досягнута ще з УНР, однак з метою надання радянському державному утворенню на території України легітимності та авторитету, гроші вирішили надіслати саме Народному секретаріату. Між Раднаркомом та Народним секретаріатом була досягнута угода, згідно з якою «всі питання, які стосуються фінансування, державного кредиту та ін. всіх установ, що знаходяться на території України, підлягають вирішенню через Народний секретаріат»¹²⁷.

Створення радянської УНР та її уряду – Народного секретаріату – сприяло послабленню «національної» складової у протиборстві більшовиків з українськими політичними силами. Однак цього було б замало, щоб привернути на свою сторону значну частину активних народних низів України. Головну роль зіграло ухвалення Раднаркомом «Декрету про землю» та «Декрету про мир», суть більшовицької пропаганди яких відверто пояснив В.Затонський у своїх «спогадах про українську революцію»: «А програма наша була тоді дуже проста: Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!»¹²⁸. Проти таких гасел, які йшли хай від російської, але владної партії, українці встояти не могли. Українізовані частини старої царської армії розсипалися прямо на очах, а солдати, що були в їх складі, не бажали воювати проти більшовицьких збройних загонів. Тим більше, як образно зазначив В.Затонський, «Центральна Рада якраз із землею тянула. Тут позиції були безумовно виграшні»¹²⁹.

Зауважимо, що внаслідок такої агітації розподіл землі в Україні розпочався стихійно і без визначених правил. У загальноросійських масштабах закон про соціалізацію землі був ухвалений III Всеросійським з'їздом рад у січні 1918 р., а в Україні – II Всеукраїнським у березні 1918 р. під назвою «Тимчасові положення про соціалізацію землі»¹³⁰. Ключовим для селян, а отже, і для підняття авторитету більшовиків, був п. 2 положення: «Земля без усякого (явного чи прихованого) викупу переходить у користування всього трудового народу»¹³¹.

Поряд із названими декретами Раднарком здійснив низку кроків, які посилили вплив більшовиків у місцевих радах і сприяли утвердженню рад як реальної влади на місцях. У зверненні до населення від 18 (5) листопада 1917 р. В.Ленін наголосив: «Товариші трудящі! Пам'ятайте, що *ви самі* тепер управляєте державою. Ніхто вам не допоможе, якщо ви самі не об'єднаєтеся і не візьмете *всі справи* держави в свої руки. *Ваші* Ради – віднині органи державної влади, повноважні, вирішальні органи. Згуртуйтеся навколо рад. Зміцніть їх. Беріться за справу знизу, нікого не чекаючи»¹³². У цьому ж зверненні наголошувалося: «Окрім найсуворішого обліку і контролю, окрім стягнення податків без приховування, встановлених раніше, жодних інших заходів уряд запроваджувати не бажає»¹³³.

Щоб спонукати населення платити старі податки, Раднарком 7 грудня (24 листопада) ухвалив «Декрет про стягнення прямих податків», у якому встановлювалися строки сплати, відмінялися всі відстрочення та запроваджувалися більш жорсткі покарання (аж до конфіскації всього майна та тюремного ув'язнення до 5 років) за навмисну несплату встановлених Тимчасовим урядом податків¹³⁴. Однак із адмініструванням цих податків не склалося. До складу місцевих рад входили діячі,

котрі економікою ніколи не займалися і стягувати податки не вміли. Деякі кошти ще збирав за інерцією старий податковий апарат, але їх обсяг стрімко зменшувався. Надсилання до казенних палат представників рад мало допомагало. До того ж сільське населення фактично відразу перестало платити податки, оскільки, за наведеними російським істориком Є.Соколовим прикладами реакції селян з місць, «так вони розуміли свободу»¹³⁵. Змусити селян платити у перші місяці існування радянської влади було нереально: у місцевих радах, які ставали єдиною владою в регіонах, саме прихильники такого розуміння свободи мали більшість.

Ледь не з перших днів до Раднаркому посипалися прохання надати кошти. Банки і друкарський верстат більшовики, звичайно, захопили, але ресурсів однаково не вистачало. Тому 2 грудня (19 листопада) 1917 р. на засіданні Раднаркому була ухвалена «Постанова про субсидування центром місцевих рад». У ній зазначалося, що місцеві ради «у якості влади на місцях, мають також і податкові права, внаслідок чого всі звернення до центральної державної влади за субсидіями, які не підкріплені достатніми доказами неможливості отримання необхідних коштів шляхом введення місцевих податків, будуть залишатися без задоволення»¹³⁶. Інакше кажучи – «Рятування потопельників – справа рук самих потопельників!»

У вже згаданому декреті від 7 грудня (24 листопада) зазначалося: «Ради мають право користуватися Червоною гвардією та міліцією, яким належить виконувати усі накази Рад, що стосуються податків»¹³⁷. Тому чимало нових органів влади скористалися наданим їм правом. Щоправда, про системні податки не йшлося, адже для їх впровадження треба було мати досвід і знання. Основним засобом наповнення бюджетів з місцевих коштів стали контрибуції та конфіскації. Конфіскованими коштами розпоряджалися ради, які лише формально підпорядковувалися Наркомату внутрішніх справ (податкові кошти надходили по лінії Наркомату фінансів), а реально були цілковито автономними. В центрі казну наповнювали переважно через емісію. Кошти емісійного походження також активно використовувалися для встановлення та зміцнення радянської влади на місцях і, зокрема, в Україні.

Експедиція із заготівлі державних паперів не могла впоратися із підвищеними завданнями, грошових знаків не вистачало. Однак місцевим конторам Держбанку не було дано дозволу на випуск навіть дрібних розмінних грошей (до 3 руб.), з пропозицією санкціонувати який наприкінці листопада – на початку грудня виступив помічник головного комісара Держбанку Росії Г.Пятаков¹³⁸. Щоб пом'якшити нестачу грошових знаків і з огляду на те, що на складах накопичилася чимала сума вже надрукованих Тимчасовим урядом облігацій «Займов свободи», 12 лютого (30 січня) Раднарком ухвалив «Декрет про введення в обіг облігацій «Займа свободи» як грошових знаків. За цим документом, усі облігації цієї позики номіналом до 100 руб. мали бути в обігу нарівні з кредитними білетами¹³⁹, тобто власне грошима.

Згаданою вище заборонаю українських платіжних засобів Народний секретаріат ставив себе у повну залежність від Раднаркому. Гроші, йшлося про паперові знаки, українці отримували безпосередньо від нього. Про реальне товарне їх забезпечення не йшлося. Економічні вигоди Росії від такого «новорубльового» опанування України були незаперечні. Масштаби грошотворення за більшовицької влади стають зрозумілими із виступу наприкінці травня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді

Рад народного господарства РСФРР Г.Сокольникова. Він наводив такі цифри: станом на 1 січня 1917 р. в обігу було 9 млрд 97 млн руб., протягом 1917 р. додалося 14 млрд 721 млн (з них більше як 8 млрд в останні 3 місяці 1917 р.), тобто станом на 1 січня 1918 р. – в обігу було 23 млрд 818 млн. А всього за 5 місяців 1918 р. було надруковано 12 млрд 13 млн руб.¹⁴⁰ Звідси випливає, що більшовицьке керівництво активніше за Тимчасовий уряд застосовувало грошовий верстат.

Під час перебування радянського уряду в Харкові постановою Народного секретаріату від 15 (2) січня (затверджена на засіданні ЦВК 17 (4) січня¹⁴¹) було запроваджено одноразовий податок на капітал, рухоме й нерухоме майно, шкала якого була в межах від 0,1% (для статків від 10 до 20 тис. руб.) до 1% (для статків більше 100 тис. руб.) від оцінки загальної вартості майна¹⁴². Після переїзду Народного секретаріату до Києва ця постанова була продубльована на новому місці¹⁴³. Як зазначалося в обох постановах, цей податок вводився «для задоволення потреб робітничого та селянського населення України, яке постраждало від діяльності контрреволюційного війська»¹⁴⁴.

У сфері управління промисловістю системних кроків уряд радянської УНР не здійснював. Слід назвати хіба що організацію місцевих рад народного господарства, які мали регулювати економічне життя на місцях. Згідно з введеним у дію на території України 19 лютого 1918 р. положенням ВРНГ «Про крайову, районні і місцеві Ради народного господарства», ухваленого в Петрограді 5 січня 1918 р. (23 грудня 1917 р.), місцеві раднаргоспи підпорядковувалися у своїй діяльності ВРНГ Росії¹⁴⁵.

Більш жорсткими і системними були дії радянської влади в банківській сфері. 20 (7) січня 1918 р. у Харкові (у Києві було опубліковано 26 (13) лютого 1918 р.¹⁴⁶) була ухвалена постанова Народного секретаріату, згідно з якою «з метою введення державного контролю над усіма кредитними установами» припинялися всі операції у приватних кредитних закладах, здійснювався огляд сейфів у банках, після якого всі грошові знаки переводилися на поточний рахунок у Держбанку, а золото та монети – конфісковувалися. У разі неявки власників конфісковувалося все. Подібні дії були проведені по всій підконтрольній Народному секретаріату території України. Реально використати більшість реквізованих коштів для господарських чи соціальних потреб на власній території радянський уряд України не встиг. Внаслідок наступу німецьких, австрійських та українських військ усі ці «надбання» трудящих мас України «були евакуйовані у відділення Державного Банку Російської Федерації /Москва, Саратов, Самара, Нижній Новгород, Воронеж/»¹⁴⁷.

Наприкінці лютого (нагадаємо, що в радянській Україні внаслідок запровадження григоріанського календаря після 31 січня настало 14 лютого) в українському радянському уряді стали усвідомлювати, що для реальної влади варто мати контроль над фінансово-економічною сферою. З метою систематичного забезпечення надходження реальних коштів у розпорядження Народного секретаріату було створено Держказначейство. У повідомленні про його створення, наголошувалося: «Всі податки, що беруться з жителів Української Народної Республіки, будуть надходити в українське Державне казначейство, причому частина зібраних податків буде передана у розпорядження Петроградського уряду (РНК), частина на користь

Совітів Української Народної Республіки і частина в розпорядження Народного секретаріату Української республіки»¹⁴⁸.

Під час перебування Народного секретаріату в Києві змінилося ставлення до українських грошових знаків. У переддень українсько-німецького наступу було спочатку зроблено невеликий виняток для «робітничого та селянського населення місцевостей, що перебували під владою Генерального секретаріату» – протягом 19–21 лютого (за новим стилем) 1918 р. було дозволено обміняти українські карбованці, у разі підтвердження трудового їх походження, на рублі. Було й обмеження суми – 400 карбованців¹⁴⁹. Та вже в останній день цього обміну, з огляду на важке фінансове становище, постановою Київського виконкому рад карбованці було визнано дійсними вже без будь-яких обмежень»¹⁵⁰. По суті, це означало визнання українських грошей радянською владою.

Першочергова мета більшовицького захоплення України окреслюється у листі В.Леніна до надзвичайного комісара РНК РСФРР в Україні С.Орджонікідзе та командувача південними військами більшовиків В.Антонова-Овсієнка, надісланого 28 (15) січня 1918 р. до Харкова. У листі зазначалося: «Ради бога, вживайте *най-більш енергійних і революційних дій* для відправлення *хліба, хліба, хліба!!!* Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і загони. Зсипання і збирання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»¹⁵¹.

Народний секретаріат з усіх сил намагався виконати це доручення, збираючи у населення так звані лишки зерна. Приміром, у Харкові 11 лютого (29 січня) 1918 р. за підписом народного секретаря продовольчих справ Е.Лугановського була опублікована постанова, в якій зазначалося: «Об'явить населенню, що лишки хліба, не привезені в назначений час на зсипні пункти, будуть реквізовані по половинній ціні»¹⁵². У постанові Народного секретаріату, опублікованій 23 (10) лютого, наголошувалося на дозволі у разі потреби застосовувати зброю та підкреслювалося: «Всі, хто приховує хліб та спекулює ним, підлягають арешту і віддаванню до суду, як вороги народу і революції, та будуть каратися з усією суворістю аж до конфіскації всього майна та відправлення на примусові роботи»¹⁵³. Однак внаслідок «короткотерміновості» самої радянської влади на початку 1918 р. та недостатнього впливу ЦВК радянської України та Народного секретаріату на місцеві ради спроба таким чином будувати свої відносини із селянством не була достатньою мірою реалізована. До того ж для номінальної купівлі, а фактичної конфіскації зерна (розплачувалися «надрукованими» грошима) не було необхідності вдаватися до насилля – вистачало й обману.

Відрізанисть України від центральної Росії, вкупі з потребою якось організовувати господарське життя та визнанням незалежності України за умовами Брестського мирного договору, змушувала уряд радянської УНР замислюватися над економічними проблемами, а тому і протидіяти центру. Так, приміром, на засіданні уряду в Катеринославі від 19 березня було вирішено відмовити Раднаркому в його намірах знизити з 348 до 60 руб. ціну на цукор, оскільки таке «повернення ціни для України є неприємлемим»¹⁵⁴. У цей же день з метою поліпшення постачання грошовими знаками було «вирішено внести в ЦВК, а потім на з'їзд Рад пропозицію про випуск од імення Уряду Української Народної Республіки грошових знаків на суму, котра буде визначена потім»¹⁵⁵. Однак реально щось організувати український

радянський уряд в Катеринославі не встиг – довелося терміново евакуюватися на схід.

Подальші звернення українських урядовців до керівництва РСФРР з фінансових питань не мали характеру апеляції з проханням надати кошти. Українські керівники намагалися повернути евакуйовані з банківських установ цінності на загальну суму «близько 160–180 млн рублів, імовірно, близько 4,5 млн різними грошовими знаками казначейськими зобов'язаннями Російської Федерації та 34 млн українських кредитних білетів»¹⁵⁶. Їх дії мали певні результати. Розпорядженням РНК РСФРР від 12 квітня за підписом Леніна з Московського відділення Державного банку представнику уряду УНР М.Врублевському було видано 34 млн карбованців¹⁵⁷ (тобто грошової одиниці УНР Центральної Ради). Не в останню чергу на таку щедрість вплинуло твердження українських керівників про те, що «так звані карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою та втратити свою цінність»¹⁵⁸. Однак дозвіл на повернення карбованців не задовольнив членів української урядової делегації. М.Скрипник вперто добивався свого, іноді навіть слів не позичаючи. Така наполегливість викликала занепокоєння і змусила багатьох у Кремлі задуматися над доцільністю української державності. У резолюції I з'їзду КП(б)У, який відбувся у Москві 5–12 липня 1918 р., підкреслювалося: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни»¹⁵⁹. Керівництво РКП(б), під цілковитим контролем якого відбувався з'їзд, намагалося знищити під корінь саму ідею економічної автономії України, ідею роботи у напрямі її економічної самодостатності.

Підсумовуючи перший період владарювання більшовиків в Україні, слід визнати, що визначальними чинниками впливу на економічну політику стали боротьба за вплив на суспільство й утримання влади та національні особливості України. Керівництво Росії та України поступово набувало досвіду в господарському управлінні, опановували різні важелі впливу на економіку. Комуністична програма ще не впроваджувалася, що, однак, не заперечує того, що ті чи інші рішення вводилися під впливом комуністичного світогляду. Поширення радянської влади зі столиці на периферію («тріумфальний хід Радянської влади») зайняло кілька місяців. З економічної точки зору найбільш сприяли цьому дві обставини: по-перше, вся влада на місцях була передана місцевим радам; по-друге, централізована емісія, яка в умовах нездатності здійснювати більш-менш зважену податкову політику ставала головним джерелом надходження коштів на місце. У цей час трудові колективи та селянські громади ще мали можливість надсилати до рад тих, кому вони довіряють, на заводах і фабриках ще залишалися ознаки самоуправління.

Ейфорія від успіхів: 1919 р. Другий період більшовицького панування в Україні виявився мало схожим на перший та й починався в інших, аніж наприкінці 1917 р. умовах. По-перше, господарські рішення ухвалювалися вже не з «чистого аркуша» – за приклад бралася радянська Росія. В РСФРР ще навесні 1918 р. розпочалося комуністичне будівництво, образну характеристику завдань якого дав В.Ленін у травні на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя со-

тень мільйонів людей»¹⁶⁰. Перші результати були обнадійливі: вдалося уникнути голоду в робітничих центрах, зміцнити виконавчу вертикаль влади, мобілізувати наявні ресурси і, що особливо важливо, створити боездатну армію. «По-новому» насамперед організовано промисловість, усі великі підприємства якої до середини 1918 р. були націоналізовані. Під повним контролем Кремля опинився потужний промисловий комплекс, що дозволило у стислі строки озброїти Червону армію, чисельність якої з вересня по грудень 1918 р. зросла з 600 тис. до 2 млн 116 тис.¹⁶¹ За оцінками, зробленими ще радянськими істориками, вироблене за 1918 р. озброєння вдвічі перевищувало те, що було отримане після розпуску російської армії¹⁶². Росія перетворилася з «оборонця» на потенційного нападника. На Україну переносилися вже готові зразки наявних в Росії методів управління, тобто проблема набуття досвіду в управлінні господарством відійшла на другий план. Кремль сподівався, що економічна політика, здійснена з урахуванням деяких допущених помилок, дасть в Україні ще кращі результати.

По-друге, наприкінці 1918 р. більшовикам не треба було докладати великих зусиль для здобуття підтримки в масах. Результатом запрошення Центральною Радою Німеччини та Австро-Угорщини до України стало відновлення поміщицького землеволодіння та ліквідації радянської влади, яка тоді ще була непідконтрольна більшовицькому центру, тобто народна. Відновлення старих порядків викликало обурення мільйонів селян. Слушною була заувага Г.Пятакова, висловлена ним на вересневому 1918 р. пленумі ЦК КП(б)У: «Селянство налаштоване нині так революційно як ніколи і готове зі зброєю в руках битися за радянську владу, яка вже дала йому землю: воно не завойовує нового, а захищає ту землю, яку вже отримало»¹⁶³.

Посилення в Україні симпатій до більшовиків, які були тією силою, що найбільш послідовно боролася з німецькими військами, спонукало В.Леніна зробити висновок, що «завдяки німецькій окупації більшовизм в Україні став до певної міри національним рухом»¹⁶⁴. При цьому не враховувалася та обставина, що українці бачили в більшовиках не прихильників комунізму, а тих, хто реалізовує на практиці народні прагнення. Зокрема, гасло «Вся влада – Радам» розумілося не як підпорядкування Раднаркому, а саме як максимум влади місцевим радам. Успіхи Директорії у листопаді-грудні 1918 р. частково можна пояснити й тим, що повстання проти гетьманату значною мірою проходило під радянськими гаслами. Отже, щоб завойовувати владу в Україні, на початку 1919 р. Кремлю непотрібно було йти на реальні поступки народним масам.

По-третє, змінився зовнішній чинник. У листопаді 1918 р. у Німеччині відбулася революція, після якої Брестський мирний договір був анульований. Більшовики перетворювалися з «оборонців», якими, за висловом В.Леніна, вони були на початку 1918 р., на «нападників»: «світова революція» здавалася недалеким майбутнім, а стрімке втілення на практиці комунізму – своєчасним. Такі погляди зумовили певну лінію економічної політики в Україні. На її вибір вплинула також оцінка більшовицьким керівництвом внутрішньоукраїнської ситуації. Найразучішою зміною в Україні стало послаблення взаємозв'язку між національним та соціальним питанням, чому сприяла «буржуазно-поміщицька» природа Української Держави. Промовистою характеристикою сутності цих змін в уявленнях більшо-

вицького керівництва є слова В.Леніна з виступу на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1919): «Україна відокремлена була від Росії винятковими умовами і національний рух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його. Це факт, але факт винятковий»¹⁶⁵.

Повстання проти гетьмана, спровоковане його заявою про майбутнє входження України до складу федеративної більшовицької Росії, почалося під знаменами Директорії УНР. Однак для багатьох повстанців більшовики були тією силою, що зберегла єдність національного і соціального. Тим більше, що впевнившись у силі повстанського руху, більшовицьке керівництво охоче йшло на контакт з керівниками цих збройних угруповань. Успіху більшовиків сприяла й фактична некерованість повстанським рухом Директорією УНР, відсутність чітко визначених цілей і першочергових завдань її існування, розбрат серед її керівництва. Крім того, Директорія була спадкоємницею Центральної Ради, яка й запросила Німеччину на допомогу. Ця обставина була однією з ключових у більшовицькій пропаганді, яка намагалася «самостійність»* (так звучало російською мовою) ототожнити з «буржуазно-поміщицьким» впливом і намірами «імперіалістів» загарбати Україну.

Початкові успіхи Директорії сприяли тому, що, незважаючи на скептичне ставлення до національного питання, Кремль таки вирішив відновити формальну українську державність. Причини такого ставлення до національної форми стають зрозумілими після прочитання телеграми В.Леніна І.Вацетісу від 29 листопада 1918 р.: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»¹⁶⁶. За день до цього звернення на території Росії було створено Тимчасовий робітниче-селянський уряд України (ТРСУУ), який очолив Г.Пятаков.

Діяльність ТРСУУ, який 29 січня 1919 р. дістав назву Ради народних комісарів (РНК), була цілковито підпорядкована ЦК РКП(б). Про це недвозначно говорилося в багатьох документах. Наведемо для прикладу написане наприкінці січня 1919 р. новопризначеним головою уряду Х.Раковським: «Временное рабочее-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно (мова й орфографія збережені. – Авт.)»¹⁶⁷. Вживання самої «української назви» радянської уряду обґрунтовувалося Раковським необхідністю «сохранения в тайне того факта, что Временное правительство есть орган ЦК РКП»¹⁶⁸. Однак назовні уряд радянської України зберігав ознаки незалежного. Він був легітимізований у березні 1919 р. на II Всеукраїнському з'їзді рад, який залишив чинну структуру Раднаркому УСРР без змін і висловив довіру його голові Х.Раковському. З огляду на існування україн-

* Сам термін «самостійність», а також цитати, де він вживається в російськомовному тексті, автор подає без перекладу, оскільки в іншому випадку може загубитися зміст висловленого чи написаного.

ської державності російське законодавство на територію України не поширювалось автоматично, що дає змогу краще простежити впровадження комуністичних засад в економічну політику.

Фінансова політика. Ключовим питанням в економічній політиці було фінансове. Це добре розумів В.Ленін, який ще в «Квітневих тезах» наголошував на першочерговості завдання націоналізації банків. Це враховувало і керівництво УСРР, яке у своїй діяльності намагалося максимально врахувати позитиви та негативи досвіду попереднього періоду радянської влади в Україні. Першим кроком стала націоналізація банків, яка була необхідною передумовою початку комуністичних перетворень. 18 січня 1919 р. було ухвалено декрет, за яким «в інтересах викорінення банківської спекуляції та звільнення трудящих від експлуатації банківим капіталом» всі приватні комерційні, акціонерні банки та банківські контори було націоналізовано. Тимчасове управління усіма справами націоналізованих банків передавалося Харківській конторі народного банку¹⁶⁹, який був безпосередньо підпорядкований керівництву Народного банку в Москві. Зауважимо, що в Україні, незважаючи на існування посади комісара банків України, яку ще з початку січня 1919 р. обіймав П.Корольов, не було республіканського централізованого банківського центру. Натомість за наказом Народного банку РСФРР від 8 березня 1919 р. (після опанування переважної частини України) узаконювалося існування трьох окружних контор (Київської, Харківської, Одеської), що безпосередньо підпорядковувалися керівництву Народного банку РСФРР. Кожна з таких контор обслуговувала приблизно третину території України. Приміром, Харківська окружна контора обслуговувала Харківську, Полтавську та Катеринославську губернії УСРР¹⁷⁰.

22 січня 1919 р. було опубліковано декрет «Про ревізію сейфів в банках», який фактично повторював опубліковане в січні 1917 р. рішення Народного секретаріату. Якщо власники сталевих комірок у банках не з'являлися протягом трьох днів після набуття чинності цього декрету, то все їхнє майно, яке там зберігалось, конфісковувалося. Для тих, хто прийшов, умови були м'якшими: усі гроші вони були зобов'язані перекласти на поточний рахунок у банку, металеві монети та зливки, а також іноземна валюта конфісковувалися, натомість срібні вироби можна було забрати, як і алмази та діаманти, якщо їх вага не перевищувала одного карата¹⁷¹.

Якщо в умовах реалізації гасла «Вся влада – місцевим радам» на початку 1918 р. гроші від контрибуцій залишалися у віданні місцевих рад, то у 1919 р. ситуація змінилася і більшовицька влада намагалася контролювати всі фінансові потоки. Досвід попереднього року продемонстрував, що зібрані під час здійснення контрибуцій кошти важко піддаються обліку і, що головне, вони фактично вимивають ґрунт з-під систематичного оподаткування. Тому в лютому 1919 р. Раднарком спочатку обмежив можливості місцевих рад встановлювати «надзвичайні революційні податки», а 1 березня 1919 р. було ухвалено спільне положення Наркоматів фінансів і внутрішніх справ, у якому зазначалося: «Накладення яких би то не було контрибуцій владою місцевих Рад, Виконкомів, Ревкомів не припускається»¹⁷². В окремих випадках одноразові податки дозволялися, але отримані з них суми мали проходити по офіційному кошторису і вважалися фінансуванням з боку держави.

У 1919 р. уряд УСРР не оголошував поза законом українські карбованці. Анулювання шагів (1/2 копійки), які мали вигляд поштової марки, було зумовлене

тим, що вони «в переважаючій своїй більшості фальшиві»¹⁷³. Крім того, нестача грошових знаків призвела до того, що у травні 1919 р. Раднаркому УСРР спробував узаконити вже наявну практику «піддруковування» десятикарбованцевих купюр із захоплених у Директорії УНР кліше та створити власну 50-карбованцеву купюру. ЦК РКП(б) виступило категорично проти існування українських радянських грошей, натомість було збільшено надсилання грошових знаків з Москви до України¹⁷⁴.

Особливості управління промисловістю. На відміну від банківської сфери, де не було створено єдиного всеукраїнського центру й існувало безпосереднє підпорядкування московському центру, в промисловості формально справи виглядали дещо інакше. Українська рада народного господарства (УРНГ), де було зосереджено управління всією українською промисловістю, існувала як формально самостійний орган, підпорядкований РНК УСРР. Однак при ближчому розгляді ситуації автономність УРНГ виявляється фікцією – до кінця березня 1919 р. роботою УРНГ керувала надіслана з Москви тимчасова комісія ВРНГ РСФРР на чолі з А.Нікітіним. Наприкінці січня три члени цієї комісії – Нікітін, Федоровський і Бажанов – були введені до складу та становили більшість колегії УРНГ¹⁷⁵, яка й визначала дії влади в царині економіки. А вже у березні почався процес інституційного зближення УРНГ і ВРНГ і підпорядкування першого органу другому.

14 січня ТРСУУ оприлюднив декрет «Про конфіскацію кинутого майна». Діючи за принципом «хто не з нами, той проти нас», уряд оголошував усіх осіб, які евакуювалися перед наступом червоних військ, «ворогами трудящих». Усе належне їм майно, а це фактично всі підприємства великої промисловості, оголошувалося власністю УСРР¹⁷⁶. Однак це рішення ще не мало системного характеру, а було швидше відповіддю на терміновий виклик. Дрібніші підприємства не всі й не відразу були віддані в руки держави. Пояснюється це усвідомленням неможливості раціонально розпорядитися такими підприємствами. В опублікованому 15 січня 1919 р. декреті «Про порядок націоналізації підприємств» підкреслювалося: «Націоналізація промислових чи інших підприємств здійснюється по міркуванням державно-господарчого характеру: а) Відділом Народного господарства (з кінця січня – УРНГ. – *Авт.*); б) Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом». Усі справи з націоналізації мали поступати до УРНГ¹⁷⁷.

Аналіз ухвалених постанов свідчить, що порівняно з 1918 р. масштаби націоналізації збільшились, їй підлягали не окремі підприємства, а цілі групи. Так, першими націоналізували цукрові заводи (декрет про це опубліковано 16 січня 1919 р.). 28 січня оприлюднено рішення про націоналізацію всіх приватних залізниць і під'їзних шляхів, 5 лютого – усіх виноробних, спиртоочисних і дріжджево-виноробних заводів тощо. Згодом для управління цими націоналізованими підприємствами були створені відповідні «главки» – Головне управління цукрових заводів України (Углавцукор, положення про нього побачило світ 4 лютого) та Головне Управління виноробної промисловості (Углавспирт, положення опубліковано 4 березня). Процес націоналізації поступово охоплював інші сфери господарського життя – від націоналізації всіх концесійних телефонних мереж до благодійних установ, лікувальних закладів і санітарних установ¹⁷⁸. Однак ступінь націоналізації все ж залишався на порядок менший, аніж у РСФРР, а темпи її впровадження відставали майже на рік від російських.

Поряд з націоналізацією встановлювалися державна монополія та тверді ціни на низку товарів. Потреба у виданні законодавчих актів стосувалася лише тієї продукції, що була предметом народного споживання або вироблялася та споживалася дрібними підприємствами, адже велика промисловість і так перебувала у віданні держави, тобто ціна не залежала від ринку. Приміром, декретом від 28 січня 1919 р. «всі сирі шкури рогатої худоби, кінські, верблюжі, козячі, баранячі, незалежно від їх маси, а також шкіри цих сортів у виробленому вигляді» передавалися у власність республіки¹⁷⁹. 5 лютого було опубліковано декрет РНК та УРНГ про державну монополію на торгівлю вугіллям Донецького басейну – як тим, що вже знаходиться на складах, так і тим, який ще буде видобуто¹⁸⁰.

Тверді ціни в першу чергу встановлювалися на основні продовольчі товари. 26 січня було ухвалено декрет «Про організацію продовольчої справи на Україні», яким встановлено «державну монополію та заготівлю хліба*, цукру, солі і чаю із встановленням твердих цін закупівлі і відпускання». Все інше дозволялося до продажу на вільному ринку¹⁸¹. 6 лютого опубліковано постанову УРНГ про тверді ціни на вугілля, причому за кожний пуд ціна продажу мала бути вищою за закупівельну лише на 10 коп., тобто націнка становила близько 5%¹⁸².

У подальшому масштаби націоналізації, монополізації, централізації виробництва та розподілу продукції збільшувалися, хоча й не досягли наявних у Росії масштабів. Це був свідомий вибір, намагання уникнути допущених у Росії помилок. З цього приводу нарком продовольства УСРР О.Шліхтер у березні 1919 р. на III з'їзді КП(б)У зазначив: «Політика Радянської влади, що полягає в оголошенні монополії на всі продукти харчування, була дещо помилковою, в цьому питанні вимагається поступовість і надзвичайна обережність»¹⁸³. Але тільки-но з'являлася можливість здійснити реєстрацію та облік наявного в Україні майна, відразу ж Раднарком намагався зробити це. Оскільки ефективного виробництва товарів народного споживання налагодити не вдавалося, то влада діяла за принципом «відібрати та поділити». Найяскравіше це відобразилося в опублікованому 6 березня декреті «Про відібрання надлишків одягу та білизни у буржуазії»¹⁸⁴. Через місяць було навіть видано спеціальну інструкцію про порядок виконання цієї постанови. Там йшлося, зокрема, про створення спеціальних комісій для відбирання цих речей та порядок їх роботи. Одним із головних їх завдань стала знову таки реєстрація зданого та розподіленого, а також карально-репресивні функції¹⁸⁵.

Україна – ресурсна база комунізму. Найважливішою сферою, де здійснювалася централізація та монополізація, була продовольча. Головною метою таких кроків, як зауважувалося в опублікованому 2 лютого 1919 р. декреті РНК УСРР «Про продовольство для РСФРР», було «найскоріше і найбільш повне забезпечення продовольством голодуючих робітників РСФРР»¹⁸⁶. Ще 26 січня 1919 р. було встановлено хлібну монополію, а 5 лютого в розвиток цього рішення було видано декрет РНК УСРР «Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них»¹⁸⁷.

Продовольча політика РНК УСРР була під пильним контролем Кремля і безпосередньо ним скеровувалася. 26 січня 1919 р. у газеті «Правда» була надрукована

* Тобто жита, пшениці, вівса, ячменю, проса, гречки, гороху, квасолі, бобів, чечевиці, кукурудзи.

стаття В.Леніна, у якій він сповіщав: «Просто-таки величезними є надлишки хліба в Україні, і Радянський уряд України пропонує нам допомогу»¹⁸⁸. Вождь 19 лютого 1919 р. у пропозиціях до постанови ЦК РКП(б) про продрозкладку в Україні писав: «Надлишок радимо визначити максимальний, наприклад, 500 мільйонів пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину»¹⁸⁹.

Українські урядовці, обізнані з реаліями України, не змогли наважитися на таку відверту брехню про «надлишки зерна» та і з введенням продрозкладки не поспішали. Однак, наголошуючи на майже вдвічі меншому показнику «надлишків», вони після ухвалення 12 квітня 1919 р. рішення про запровадження продрозкладки поставили собі за мету зібрати 140 млн пудів хліба. Визначення «надлишку» в явно завищених розмірах давало своєрідні ідеологічні переваги при здійсненні продрозкладки: мовляв, у вас хліба хтозна скільки, ми беремо лише невелику частину.

Виразно мету приходу більшовиків в Україну висвітлює постанова ЦК РКП(б) від 2 березня 1919 р. «Про продовольчу політику». В ній жорсткі дії влади у царині «продовольчої політики» обґрунтовувалися небезпекою того, що «порівняно багаті, але все ж обмежені продовольчі та товарні ресурси України швидко вичерпаються та зникнуть в канали спекуляції»¹⁹⁰. Якщо перевести це із мови агітаційно-пропагандистської на мову економічних показників, то ця ж думка виглядатиме так: реальна небезпека полягала в тому, що більшовицьке керівництво може втратити основний засіб контролю за «пролетарськими» центрами, якщо не матиме можливості винятково зі своїх рук утримувати місто. А це могло статися, якби селяни продали свій хліб якимось іншим заготівельникам – приватним або кооперативним.

Діючи «в інтересах постачання голодної Півночі та армії РСФРР», Кремль наголошував: «Українська армія забезпечується запасом продовольства на базах не більше, ніж на півтора місяці», – мабуть, щоб не забувала про завдання постійно поповнювати запаси та більшу їх частину відправляти на Північ, – а «компрод у справі перевезень продовольства для Півночі та перекидання своїх заготівельних експедицій – прирівнюється в правах до воєнних органів»¹⁹¹. Тобто це мала бути не заготівля хліба, а в прямому значенні цього слова – війна проти українського селянства. Тим більше, що вже після офіційного запровадження продрозкладки в Україні декретом РНК від 12 квітня Ленін говорив про можливість взяти хліб у розмірі 100 мільйонів пудів¹⁹². Щоб був зрозумілий порядок цифр, зауважимо, що протягом усього 1918 р. Кремль з підвладної йому території заготовив, за твердженням Леніна, 95 млн пудів¹⁹³.

Допомагати здійснювати продрозкладку на селі та й взагалі підтримувати більшовиків мали б створені у січні 1919 р. за російським зразком комітети бідноти (комбіді). Однак, незважаючи на те, що члени комбідів перебували на державному утриманні (за кошторисом на травень-червень кожному з 34 559 комбідів мало бути асигновано 1500 руб. на місяць¹⁹⁴) і передачу їм у розпорядження «законних» 10% від реквізованого хліба, а також усіх надлишків, що залишалися після виконання продрозкладки¹⁹⁵, це не допомогло більшовикам у 1919 р. розколоти село. Тому стягнути з України заплановану кількість хліба Кремлю не вдалося. Хоча точну цифру встановити нема можливості, але наркомпрод УСРР заготував до червня 1919 р. 10,5 млн пудів хліба, причому, як визнавав Ю.Кондуфор, ця цифра набагато

менша від справжньої, оскільки «неможливо було врахувати найбільших витрат хліба – на армію, якій у більшості випадків місцеві органи відпускали хліб прямо з повітових, волосних та сільських зсипних пунктів»¹⁹⁶.

Продовольче питання мало вплив навіть на визначення кордонів. 13 січня 1919 р. було ухвалено постанову уряду УСРР, у якій наголошувалося: «З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до Харківської губернії, Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України постановив: по клопотанню Білгородського ревкому включити Білгородський повіт до складу Харківської губернії»¹⁹⁷. З цим не погодилася російська сторона. Суперечка тривала близько місяця і була розв'язана на користь РСФРР. Під час засідання спеціальної комісії з цього питання представник України Іванов наголосив на тому, що Білгородський і Грайворонський повіти тяжіють до України економічно та культурно. Не заперечуючи цієї аргументації, представник Росії Д.Гопнер підкреслив (і це було головною аргументацією російської сторони), що доцільніше підходити «з економічної і тактичної точки зору: в економічному відношенні Білгородський повіт, як багатий хлібний центр, має велике значення лише для Великої Росії, залишаючись незначним для України. В тактичному відношенні, у випадку військових невдач України, Велика Росія, раз відмовившись від претензій на Білгородський повіт, тим самим втратить можливість висування претензій у майбутньому»¹⁹⁸.

Примусові заходи почали застосовувати не відразу. На початку березня О.Шліхтер підкреслював: «Наркомпрод поки що ще не став на точку зору примусового вилучення хліба»¹⁹⁹. Спочатку більшовики спробували діяти в Україні переважно «економічними» методами. Термін «економічні» взято в лапки не дарма, оскільки реального товарного забезпечення для закупівлі хліба у Кремля не було. Реально йшлося про емісійні кошти. Аналіз економічних показників доводить, що у заготівельній кампанії 1918–1919 рр. більшу частину продовольства вдалося отримати завдяки емісії, а не продрозкладці. За оцінками середини 1920-х рр. вартість вилученого за допомогою емісії значно перевищувала отримане за допомогою продрозкладки (табл. 24.1)²⁰⁰.

Таблиця 24.1. Вартість продовольства, отриманого у заготівельній кампанії 1918–1919 рр., млн довоєнних руб.

Отримано	1918/1919 р.	1919/1920 р.	1920/1921 р.
Від емісії	523	390	186
Від продрозкладки	121	253	480
Усього	650	643	666

Ці дані стосуються всієї підконтрольної Кремлю території. Бачимо, що від емісії було отримано коштів в 4 рази більше, аніж від продрозкладки. Враховуючи наведені вище приклади та українські особливості, можна вважати, що в Україні частка емісії була ще більшою.

Намагання викачати потрібні Росії ресурси стало прикметною ознакою економічної політики Кремля також і в сфері промисловості. Більшовицький центр

бачив усю промисловість як єдине ціле. Але реально про сприяння економічному розвитку України майже не йшлося. Першочерговою потребою була евакуація всіх можливих ресурсів до Росії. Така політика об'єктивно посилювала антицентралізаційні настрої. Тому ті діячі, які працювали в Україні, з часом поставилися до цього питання значно обережніше, ніж в Кремлі. Ось що писав 24 березня 1919 р. у доповіді до ВРНГ РСФРР В.Чубар, тоді – член Президії ВРНГ: «Все, с кем мне приходилось говорить на эту тему, утверждали, что практически провести в жизнь нашу программу о «взаимоотношениях Советских республик» в условиях развития Украинской хозяйственной жизни невозможно в данный момент. Признавая нашу платформу принципиально единственно правильной, они подчеркивали неподготовленность широких масс к проведению определенной объединительной хозяйственной политики, иллюстрируя эти доводы примерами открытого сопротивления, оказываемого местными уездными и губернскими органами при осуществлении такой политики на местах. При этом мнения некоторых членов комиссии ВСНХ склонилось к несвоевременности проведения централизации по всем отраслям производства, уже организованном в Советской России. В общем и целом мое стремление разубедить их в том, что они чересчур высоко расценивают тенденции к «самостийности» не увенчались успехом и некоторые товарищи просто заявили, что мы в Москве недооцениваем положения и питаем себя иллюзиями, ожидая в скором будущем объединений Украинских предприятий и отраслей производства с нашими»²⁰¹. Зазначимо, що це були враження від спілкування з головою УРНГ Е.Квірінгом і членами комісії ВРНГ РСФРР на чолі із А.Нікітіним, яка напямучу була підпорядкована Кремлю і реально керувала УРНГ²⁰². Члени комісії були не меншими централістами, аніж В.Чубар, що підтверджують їх дописи в Москву²⁰³, але перебування в Україні змусило їх дещо реальніше оцінити ситуацію.

Відомості про економічний визиск України влада намагалася приховати. Х.Раковський на III Всеукраїнському з'їзді рад у відповідь на зауваження представника УСДРП(незалежних) М.Авдієнка про надмірну централізацією економічних ресурсів зауважив: «Ми не допомагаємо Радянській Росії, а вона нам допомагає, відправляє нам нафту для наших шахт, бензин, вона нам відправляє мануфактуру, а ми, маємо із соромом визнати, – відправили їй не більше трьохсот-чотирьохсот вагонів продовольства, нормованих і ненормованих продуктів і вісімсот тисяч пудів цукру»²⁰⁴.

Сухі цифри звітів різних відділів УРНГ свідчили про свідому маніпуляцію (хліб був не єдиним і далеко не основним предметом вивозу) фактами з боку Раковського. Так, за даними комісаріату шляхів сполучення, за лютий місяць до Росії було спрямовано таку кількість вагонів: вугілля – 828, гірничозаводської продукції – 145, хліба – 171, цукру – 350, з військовим обладнанням – 1734, інших – 1106, усього за лютий – 4334 вагони. А лише за 12 днів березня: вугілля – 1049, гірничозаводської продукції – 201, хліба – 192, цукру – 129, з військовим обладнанням – 555, всього за 12 днів березня – 3233 вагони²⁰⁵. Водночас у звітах різних відділів УРНГ, поряд із переліком відправленого до Росії, постійно зустрічаються відомості про потреби отримати продукцію з Росії, яка була необхідна для подальшої організації виробництва. Зазначимо, що станом на середину березня жоден із

відділів, який подав детальний звіт, необхідного для себе обладнання або сировини не отримав. У цих звітах була фраза: «Замість того від РСФРР у вигляді товару нічого не отримано»²⁰⁶. Зрештою, масове вивезення продукції з України визнавав у вказаній записці й В.Чубар: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно і ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де не втомно працював тов. Ландау»²⁰⁷.

Фінансувати потреби України Кремль не поспішав. Так, з 1 лютого по 1 липня 1919 р. РНК УСРР прохав від центру фінансування на суму близько 15,25 млрд руб. для усіх республіканських наркоматів. Однак отримано було 5,6 млрд руб., тобто близько 37%. Якщо виокремити потреби Наркомату військових справ (більше 3 млрд руб.), недофінансування якого становило всього 13%, то виявиться, що частка отриманого фінансування зменшується до 20%, тобто п'ята частина від затребуваного²⁰⁸.

У Кремлі дійшли висновку, що принципово позбутися суперечностей можна лише у разі ліквідації навіть формальної державності радянської України. Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва і з точки зору управління господарським життям було б цілком логічним кроком, оскільки ліквідовувало б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР. Вагомим кроком до ліквідації формальностей стала постанова ВЦВК РСФРР 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз з Україною. Згідно з цим документом керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праця). Довести справу об'єднання до логічного завершення не вдалося – під тиском селянських повстань більшовики були змушені залишити Україну.

Земельне питання. Найбільш вразливими для авторитету нової влади стали її підходи до розподілу землі. Якщо викачування продовольства було справді нагальною потребою, то земельна політика стала виявом своєрідного запаморочення від успіхів. На відміну від проведеного в Росії зрівняльного землерозподілу та затвердженого II Всеукраїнським з'їздом рад у березні 1918 р. «Тимчасового положення про соціалізацію землі», в 1919 р. в УСРР земля становила «єдиний державний фонд»²⁰⁹. У законі про землеустрій зазначалося, що для боротьби з буржуазією «потрібний перехід від індивідуальних форм землекористування до громадських. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі й інші види громадського землекористування є найкращі засоби досягнення згаданих цілей; тим то всі види індивідуального землекористування треба розглядати як тимчасові і відживані»²¹⁰. Відповідно до таких настанов більшовики і здійснювали розподіл земель. Тим більше, що у законі усі конфісковані «нетрудові землі» розподілялися на дві категорії, перша з яких, категорія «а» – «землі спеціальної культури і промислового значення», – індивідуальному розподілу не підлягала.

У земельному питанні з більшовиками категорично не погоджувалися боротьбисти. Після аналізу проекту закону про землеустрій О.Шумський у виступі на III Всеукраїнському з'їзді рад зазначив: «Коли придивитися, прочитати статті, то можна твердо сказати, що, можливо, якісь 5% маєтків не будуть радянськими (господарствами. – Авт.), інші будуть радянськими... Адже в Україні немає маєтків, не було б культурних починань, і тут ясно, що людина, яка писала закон, мала

за приклад мастки Великоросії. Там культурних мастків небагато... Така редакція неможлива. Вона лише заважає Радянській владі»²¹¹.

Так само боротьбисти виступали проти намірів наказом зверху перейти до організації комун на селі. О.Шумський зауважив, що в принципі він є прихильником «комуністичного порядку», але додав: «Ми не можемо сказати, щоб сьогодні-завтра зробити комуну і все зробити по-комунальному». Для цього, на його думку, варто було пройти ще довгий шлях агітації та перевиховання, а тому «не можна говорити серйозно, що однією із форм державного вирішення земельного питання є комунальні господарства»²¹². Схожі перестороги висловлював і уповноважений РНК РСФРР при РНК УСРР Д.Гопнер у листі до М.Калініна від 9 травня: «Яке практичне значення в найближче півріччя при відсутності машин, худоби, палива, елементарних знарядь господарства та ін., ін., може мати гасло сільськогосподарських комун або організації радянських господарств?»²¹³ Але ЦК КП(б)У не дослухалося до цих заперечень. Радгоспізація та комунізація земельних відносин стали однією з прикметних рис політики більшовиків в 1919 р. Разом з продрозкладкою це покликала до життя могутні повстання, які, зрештою, і змели більшовицьку владу.

Підбиваючи підсумки більшовицької політики в 1919 р., зауважимо, що постійна невідповідність обіцянок і реальних дій збурила українське селянство і воно піднялося на збройну боротьбу. У своїх намаганнях здобути ресурси для «світової революції», що могло б теоретично виправдати захоплення влади більшовиками у відсталій країні та на практиці забезпечити прискорення її індустріального розвитку, більшовики залишили поза увагою той факт, що, як справедливо зауважували у листі до ЦК РКП(б) П.Попов, А.Зорін і Ларик, «Центральна Рада, Гетьман, Директорія, Радянська влада, як створені, так і повалені були не пролетаріатом і буржуазією, а саме селом»²¹⁴. Тож цілком логічно, що коли українські селяни побачили, що їхні сподівання на більшовиків не здійснюються, то вони повернули зброю проти них. Такий перехід був оцінений більшовиками як «зрада», хоча саме вони не здійснили обіцяного і саме внаслідок зміни їх політики й відбувся анти-більшовицький поворот у масових настроях.

Отже, визначальними факторами у здійсненні економічної політики в Україні в 1919 р. слід назвати спроби реалізувати на практиці більшу частину комуністичної утопії та наміри прискорити процес «світової революції». При цьому в ейфорії була призабута потреба утримувати владу й авторитет у суспільстві, недостатньо уваги зверталось на національні особливості України. Повсталі українські селяни завадили вже запланованому і навіть розпочатому «визвольному походу» Червоної армії в Європу, насамперед на Румунію, Угорщину та Словаччину. Другий період панування в Україні для них закінчився так само, як і перший – відступом з України.

Апогей комуністичного будівництва: рік 1920. Після того як повсталі селяни вигнали більшовиків з України, їх перспективи здавалися примарними. Але в них знайшовся рятувальник – А.Денікін. Значення білогвардійської окупації для долі компартійної влади в Україні у листопаді 1920 р. представник ЦК РКП(б) на V Всеукраїнській конференції КП(б)У Г.Зінов'єв охарактеризував так: «Денікін настільки грубо відновлював панщину на Україні, настільки хапав навіть у багатого селянина, що коли його вигнали, настрої були таким, якого не було на початку революції. Ми

б були дурнями, якби не використали цього»²¹⁵. Те саме можна було сказати і про демонстративне невизнання денікінцями національно-культурних прав українців, а про державні годі й казати.

Компартійні керманичі врахували досвід 1917–1918 рр. та усвідомили необхідність демонстрації національного та селянського лібералізму. Зміні підходів посприяли аргументи боротьбистів, керівник закордонної групи яких М.Полоз восени 1919 р. перебував у Москві, і федералістів з КП(б)У, насамперед П.Попова, який поширював схожі на боротьбистські ідеї через Українську комуністичну організацію при Московському партійному комітеті. У більшовицьку агітацію і пропаганду повернулася «незалежницька» риторика. Вихідною її точкою стала резолюція «Про радянську владу на Україні», ухвалена на початку грудня 1919 р. В її першому пункті зазначалося: «Неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідне ще раз підтвердити, що РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»²¹⁶. Ще більш промовистим прикладом використання ідеї української незалежності став написаний наприкінці грудня 1919 р. лист В.Леніна «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». У ньому наголошувалося, що Україна є незалежною і цю незалежність визнали усі російські державні і партійні владні органи²¹⁷.

Пильна увага до національних особливостей України та кроки в напрямі здобуття авторитету в селянських масах зовсім не означали наміру Кремля загальмувати хід комуністичного будівництва всередині країни та відмовитися від зафіксованої в програмі РКП(б) 1919 р. вступної тези про те, що «почалася ера всесвітньої пролетарської, комуністичної революції»²¹⁸. Названі чинники і визначали напрям соціально-економічних перетворень в Україні в останній переднепівський рік. Але ступінь їхнього впливу на різні сфери економічного життя був неоднаковий.

Управління українською економікою. Звільнення від денікінців поставило питання про те, якою бути далі Україні. Досвід попереднього року продемонстрував, що підпорядковані РНК УСРР господарські органи, навіть якщо їх очолювали централістично налаштовані діячі, все-таки централізацію певним чином гальмують. До того ж боротьбисти та федералісти в КП(б)У неодмінним атрибутом відновленої радянської влади вважали створення республіканського економічного центру. Здавалося б, це було логічним наслідком тієї незалежницької риторики, яку дозволяв Кремль. Однак в очах компартійних керманичів дозвіл на господарську автономію України на той час виглядав як невчасний відступ від комуністичної доктрини. Адже незадовго перед цим, у березні 1919 р., була ухвалена нова програма РКП(б), у пункті 3 економічних завдань якої зазначалося, що для відбудови економіки потрібне «максимальне об'єднання всієї господарської діяльності країни за одним загальнодержавним планом; найбільша централізація виробництва у розумінні об'єднання його за окремими галузями і групами галузей і зосередження його в найкращих виробничих одиницях і в розумінні швидкості виконання господарських завдань; найбільша злагожденість всього виробничого апарату, раціональне та економне використання усіх матеріальних ресурсів країни»²¹⁹.

Такою ж була і точка зору керівництва УСРР, яке до того ж бачило в боротьбистах винятково конкурентів. Однак у Кремлі зрозуміли, що для більшовиків після втрати ними авторитету в Україні важливо продемонструвати спільність дій

з іншими партіями, що стояли на радянській платформі. Шляхом вмовлянь, тиску та надання обіцянок, які ніхто не збирався виконувати, Х.Раковському 17 грудня 1919 р. вдалося досягти домовленості про включення представника боротьбистів до створеного 11 грудня 1919 р. Всеукрревкому.

Майже відразу після опанування Харкова, який відтоді й до червня 1934 р. був столицею УСРР, почали ухвалюватися рішення в економічній сфері. Формально вся повнота влади належала Всеукрревкому, тому за підписами саме його членів 27 січня 1920 р. була видана постанова «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», у якій наголошувалося: «Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Праці, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на усій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню»²²⁰. Названі галузі мали пряму керуватися з центру. Тому цілком закономірно, що після саморозпуску Всеукрревкому 19 лютого 1920 р. і відновлення діяльності Президії ВУЦВК і Раднаркому України кількість наркоматів в уряді УСРР порівняно з 1919 р. відчутно зменшилася. Згідно з оприлюдненою 20 лютого постановою Президії ВУЦВК створювалося лише сім наркоматів: внутрішніх справ, землеробства, освіти, продовольства, юстиції, соціального забезпечення, охорони здоров'я. Восьмим членом РНК УСРР (Х.Раковський одночасно був головою уряду і наркомом внутрішніх справ) був уповноважений ВРНГ РСФРР В.Чубар²²¹.

Отже, таке поняття, як «українська економіка», певний період не існувало взагалі. 18 грудня 1919 р. ВРНГ РСФРР ухвалила рішення «обласних РНГ на Україні не створювати і визнати за необхідне організації промисловості в Україні за планом, ухваленим в Радянській Росії». Натомість при Всеукрревкомі «для керівництва організацією господарчих органів України» створювалася комісія на чолі із В.Чубарем²²², яка дістала назву Промбюро України (повна назва – Організаційне бюро по відновленню промисловості при Всеукрревкомі, пізніше – при Раднаркомі УСРР). Спочатку це був суто інструкторський для місцевих господарських відділів орган і лише 15 квітня 1920 р. ВРНГ ухвалив рішення про перетворення Промбюро України на «обласний економічний орган»²²³. І навіть після цього рішення Промбюро так і не зуміло стати реальним центром економічного життя України, оскільки, як зазначалося в звіті про його діяльність за 1920 р., «ті невеликі творчі і технічні сили (які були на початок 1920 р. в Україні. – *Авт.*) на той час вже осіли в інших місцях».

Інструкторський характер Промбюро України періоду першої половини 1920 р. не давав йому змоги виступати від імені УСРР. Тому навіть формально під час здійснення націоналізації одержавлені підприємства переходили у власність не УСРР, а РСФРР. Так, як це було, приміром, з націоналізацією Кадіївських коксо-бензольного, ректифікаційного та нафталінового заводів. У цьому підписаному В.Чубарем рішенні зазначалося, що «все цім заводам приналежне, як – будівлі, селища для робочих, засоби, живий та мертвий реманент, де б воно не заходило, вважається власністю РСФРР»²²⁴.

Влада намагалася націоналізувати якомога більше приватних підприємств. Компартиїні керманічі вперто не бажали визнавати згубних народногосподарських

наслідків націоналізації і намагалися її здійснити до кінця. 29 листопада 1920 р. ВРНГ РСФРР ухвалила рішення про націоналізацію промислових підприємств з кількістю робітників не менше п'яти за наявності механічного двигуна і не менше десяти за відсутності двигуна²²⁵. У резолюції V Всеукраїнського з'їзду рад (1921 р.) на доповідь В.Чубаря про господарське будівництво наголошувалося: «Зважаючи на потребу найскорішого відродження господарства для утворення міцної бази революційному рухові пролетарських мас, V з'їзд рад УСРР вважає: ...обов'язковим неухильно продовжувати зосередження всіх продукційних ресурсів у руках держави, для чого Уккрандгоспові доручається: а) здійснити до кінця націоналізацію і концентрацію приватновласницьких підприємств»²²⁶. Формально націоналізацію було припинено рішенням президії Українського раднаргоспу лише 9 травня 1921 р.²²⁷ Однак до того часу відсоток націоналізованих підприємств в Україні був значно менший, ніж у Росії: завдання виявилися наскільки всеохопні, що виконати їх не було змоги. Із зафіксованих промисловим переписом 1920 р. 63 480 підприємств на кінець року органи ВРНГ націоналізувала понад 11 тис.²²⁸

Хоча Промбюро України, перейменоване після укладення 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР та РСФРР на Центральну раду народного господарства України²²⁹, так і не стало реальним загальноукраїнським економічним центром, таку роль досить несподівано перебрав на себе інший орган – Українська рада трудової армії (Уккратрударм). Цей орган створювався для керівництва терміновими заходами з відбудови господарства, що здійснювалися шляхом переведення діючих армій на виконання трудових повинностей. Рішення про створення Уккратрударму було ухвалено в Москві, розглянуто і затверджено на засіданні Всеукрревкому, а положення про нього було опубліковане 10 лютого як спільне рішення РНК РСФРР і Всеукрревкому. У пункті першому зазначалося: «В районі Півд-Західного фронту (Україна) утворюється Уккратрударм». Крім України, він охоплював «Олександрівсько-Грушівський район бувшої Донської округи». Завданням цього органу вважалося «максимальне збільшення здобичі продовольства, палива, сирцю, встановлення трудової дисципліни в підприємствах, постачання підприємств робітничою силою»²³⁰.

В умовах будованої держави-комуні ставав потрібен все більший апарат насильства. Не менш потрібною була організована робоча сила. Тому в постанові зазначалося: «В розпорядження Уккратрударму передаються військові частини, резервні або із запасних частин фронту (дивлячись по умовах), в розмірі не менше армії. Ці частини використовуються як робітнича сила або як знаряддя примусу згідно на обставини»²³¹. Очолив цей орган «особливий уповноважений Ради Оборони на правах голови – член Ради Оборони т. Сталін». Уже сам той факт, що Уккратрударм очолив член політбюро ЦК РКП(б) і нарком у справах національностей РСФРР, говорив про велику роль новоутвореного органу влади. Тим більше, що у перші два місяці існування керований Сталіним Уккратрударм розгорнув активну діяльність і навіть вирішив питання про зміну кордонів між РСФРР та УСРР на користь України. Така зміна уможливилася саме тому, що зникла небезпека «відходу України», а сама УСРР вже не мала навіть формальної економічної автономії. Та обставина, що управління Уккратрударму перебувало в Харкові і його діяльність обмежувалася територією національної республіки (після зміни

кордонів 15 березня 1920 р.), дозволяє назвати його органом центральної влади України.

За наведеними на IV Всеукраїнському з'їзді рад (травень 1920) даними, чисельність Української трудової армії на початок травня становила 30 тис. осіб. Значна частина їх, перебуваючи формально на військовій службі, працювала на відновленні транспорту, у вугільній промисловості тощо²³². З часом Уккратрударм створив свої відгалуження. Обидві регіональні організації – польовий штаб Української трудової армії в Донбасі (створений 31 березня 1920 р., з 13 грудня 1920 р. – штаб Донецької трудової армії, центр – Бахмут) та польовий штаб Української трудової армії на Правобережній Україні (створений в серпні 1920 р., центр – Київ) – були створені з метою поліпшення умов для виконання рішень про мілітаризацію праці. У першому випадку – це постанова Уккратрударму від 20 лютого про мілітаризацію вугільної промисловості, а в другому – постанова від 20 липня 1920 р. про мілітаризацію цукрової промисловості на Правобережній Україні²³³.

Більш широкому застосуванню подібної практики, за визнанням В.Чубаря, зробленим на V Всеукраїнській конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), заважало те, що «об'єктивні умови життя на Україні були такими, що примусового залучення до праці не можна було здійснювати у повній мірі внаслідок нестачі сил примусу»²³⁴. Бачимо, що про економічну недоцільність чи тимчасовість примусу в цьому випадку не йшлося. У зв'язку з відновленням воєнних дій кількість «сил примусу» була зменшена, а роль Уккратрударму в господарському житті дещо знизилась. Але після ліквідації воєнної загрози значення цього органу державного управління відновилося і навіть почало зростати. У виступі на V Всеукраїнській партійній конференції Х.Раковський визнавав: «Розвиток Трудової армії показав, що в Україні, зокрема, роль Трудармії може бути більш вагомим, ніж широке застосування окремих червоноармійських частин на трудфронті. Іншими словами, виявилось, що Радтрударм може стати свого роду вищою економічною радою України»²³⁵.

Це були не просто слова. Раковський у перемовинах з Кремлем обстоював тезу про те, що «умовою відродження України є самостійність українського апарату у цей момент»²³⁶. Після поїздки Україною і спілкування з місцевими працівниками він так оцінив перспективи подальшого розвитку: «В Україні зберігся весь промисловий апарат. Він очікує на незначний ремонт, а головне – на достатню кількість палива, сировини, грошових знаків, щоб запустити його на повну потужність. Потрібно наголосити, що під час поїздки ще раз вияснилося, як важко відображаються на промисловості ультрацентралістські тенденції»²³⁷. Після кількох конфліктних ситуацій Х.Раковський звернувся до В.Леніна зі скаргою на зневажання Москвою економічних інтересів України. Він зауважив, що «в минулому році ми з одного лише Києва вивезли цінностей (золото, коштовності і валюта), що рівні усій сумі, яку ми отримали з Москви на потреби України»²³⁸. Одним з кроків до розв'язання проблеми «про більш правильне постачання нас грошовими знаками» Раковський бачив у вивченні питання «про створення філіального відділу державної експедиції на Україні»²³⁹. Така пропозиція набула й офіційного оформлення: РНК УСРР 25 листопада 1920 р. ухвалив постанову «Про відкриття в Харкові фабрики по заготовці грошових знаків», у якій пропонував Наркомату фінансів РСФРР утво-

рити таку фабрику в Україні «як підсобного органу щодо задоволення українських потреб»²⁴⁰. Звичайно ж, ця ідея не набула розвитку.

Отже, українська верхівка до осені 1920 р. усвідомила потребу господарської автономії. У цьому Х.Раковський залучився підтримкою Л.Троцького, який восени 1920 р. у листі ЦК РКП(б) зазначав: «В области промышленной и хозяйственной вообще единственным выходом является превращение Укрсовтударма в могущественный хозяйственный центр, что станет вполне возможным после ликвидации Врангеля. Уже сейчас все местные хозяйственные органы чрезвычайно тяготеют к Укрсовтударму, ибо только при интенсивном взаимодействии местных органов возможно возрождение хозяйства на Украине». Троцький також пропонував створити єдиний залізничний округ в Україні, який би мав подвійне підпорядкування – московському центру та Раднаркому УСРР²⁴¹.

Кремль, за визнанням Раковського, пішов назустріч. Це виявилось, насамперед, в ухваленні 26 жовтня 1920 р. нового положення про Укррадтударм, який ставав «обласним органом Ради Праці та Оборони РСФРР, який об'єднує діяльність усіх господарських, продовольчих, промислових, транспортних, та, за погодженням з РВРР (Револуційна військова рада республіки. – Авт.) Південно-Західного та Південного фронтів, військових установ на території УСРР, який узгоджує свою роботу як перелічених, так і інших установ у відношенні постановки завдань щодо відновлення господарства»²⁴². При цьому Укррадтударм, який виконував розпорядження ВУЦВК та РНК УСРР, Ради праці та оборони (РПО) РСФРР, ВЦВК і РНК РСФРР, мав право на видання самостійних рішень, і лише у найбільш принципових питаннях вимагалось узгодження з Раднаркомом УСРР. Очолював таку значущу установу голова РНК УСРР, а його заступника за узгодженням з українським Раднаркомом призначала РПО РСФРР²⁴³. До Укррадтударму входили також представники економічних наркоматів. Отже, Укррадтударм став центром економічного життя України на завершальному етапі політики воєнного комунізму. Відповідаючи на питання про місце цього органу у системі влади, Раковський у листопаді 1920 р. зауважив: «Укррадтударм замінює [той] Раднаргосп, який ми думали зорганізувати на самому початку, до якого мало входити не лише Промбюро, а й відділ землеробства, і відомство шляхів сполучення і т. ін. Це є той необхідний в Радянській республіці Раднаргосп, який їй був давно потрібен»²⁴⁴.

Мілітаризація та примус до праці. Як вже зазначалося, в Україні була створена трудова армія. У ній працювали офіційні військовослужбовці. Однак більшовицьке керівництво не мало змоги та бажання економічно стимулювати продуктивність праці. Тому воно вирішило за військовим зразком перебудовувати якомога більшу частину виробничих відносин. На початку 1920 р. мілітаризована праця бачилася багатьма більшовицькими діячами як один з елементів будованого ними комуністичного суспільства. Л.Троцький 22 січня 1920 р. в газеті «Правда» опублікував тези, з яких випливало, що керівництво партії розглядає заходи щодо мілітаризації праці як метод здійснення загальної трудової повинності. Мілітаризація розпочалась з видобутку вугілля і поступово охоплювала все нові й нові галузі виробництва.

Праця на державу ставала обов'язком кожного громадянина. В оприлюдненій 23 березня 1920 р. «Тимчасовій постанові Уповноваженого Наркомату праці і со-

ціального забезпечення» зазначалося: «Всі здатні до праці горожани УСРР від 16 до 50 років не мають права відмовлятися від праці, запропонованої їм підвідділом підрахунку і розподілу або його агентами». За недостатньої кількості працівників тієї чи іншої спеціальності або чорноробів спеціальні комісії з проведення трудової повинності мали право надсилати на цю роботу безробітних інших професій. За потреби вони мали право перекидати робочу силу в інші місцевості, у цьому випадку робітники не мали права відмовитися від переїзду. Зазначалося, що за умови порушення вказаних настанов «накладається кара в адміністративному порядку аж до передання в карні трудові частини та арешту строком до 2 тижнів». При цьому безробітні позбавлялися ще й права на допомогу на період до трьох місяців²⁴⁵.

Більш детально процедура розроблялася в інших постановах. Для залучення до праці на усіх рівнях створювалися комітети з трудової повинності. 11 квітня 1920 р. було опубліковано тимчасове положення «Про Всеукраїнський комітет загальної трудової повинності». Права ухилятися від праці не мав ніхто. 4 липня 1920 р. у пресі було оприлюднено положення Всеукраїнського комітету праці «Про примусове притягнення осіб, не зайнятих громадсько-корисною працею», яким детально регулювалося це питання. На різних рівнях влади утворювалися комісії із представників ВУЧК, НКВС, Наркоматів юстиції, праці, які мали виявляти осіб, не зайнятих «громадською корисною працею», тобто тих, хто «живе на нетрудовий доход», «ще не має певних занять», незареєстрованих безробітних та кустарів, «фіктивних учнів» і «радянських службовців, що займаються сторонніми справами в робочий час і нехтують службою». Для їхнього виявлення дозволялося за допомогою міліції та ЧК проводити «провірку населення в будинках, забавових і публічних місцях, облави та обшуки»²⁴⁶.

Не менш жорсткими планувалося зробити засоби боротьби з невиходами на роботу. 5 червня Раднарком УСРР увів у дію на території України постанову РНК РСФРР «Про боротьбу з прогулами». Прогулом визначалася «неявка на роботу без правних підстав». За перший день прогулу знімалося 15%, за другий і третій – додатково 25% і 60% місячної премії. При цьому робітник повинен був відробити прогули в надурочний час або в святкові дні і ця праця не обов'язково мала бути за спеціальністю. Прогул більше трьох днів тягнув за собою передачу справи до дисциплінарного суду як саботаж. Особи, «котрі ухиляються від обов'язку відробити прогул, підлягають ув'язненню в концентраційний табір». Проблема «догляду за табельною реєстрацією виходів на працю» поклали на керівників підприємств, які могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності у разі «виявлення непрапоритностей» комісіями з трудової повинності. Законною підставою для неявки була довідка від лікарів, причому список осіб, яких уповноважували давати такі довідки зазначався окремо²⁴⁷.

З намірами залучити до «громадсько-корисної праці» пов'язано зникнення у правовому полі такого поняття, як «в'язниця». 18 квітня 1920 р. була опублікована постанова Наркомату юстиції УСРР «Про скасування поділу в'язниць на роди по важкості кари та зміну їхньої назви на «бупри» – будинки примусової праці»²⁴⁸. 22 квітня був опублікований циркуляр про зміну у судових вироках слів «замкнення в тюрмі», яких «на території УСРР не існує» на «примусові роботи з позбавленням свободи»²⁴⁹. В законодавство було введено таке поняття, як «трудове дезертирство»,

покарання за яке постійно шліфувалось і вдосконалювалось, а тлумачення самого поняття – розширювалося. Протягом 1920 р. створювалися різного рівня комісії по боротьбі з дезертирством, оголошувалися «трудові мобілізації», призначалася мілітаризація тих чи інших установ тощо. За набувшою чинності 31 січня 1921 р. постановою, РНК УСРР трудовими дезертирами вважалися навіть ті особи, які, приховавши свою спеціальність, працюють в іншому місці. Комітети праці мали право заарештовувати таких «дезертирів» на 2 тижні або передавати в штрафні трудові частини на термін до 6 місяців, а у разі «зловмисного труддезертирства» передавати судові ревтрибунали²⁵⁰. Постанови про застосування трудової повинності видавалися включно до березня 1921 р., коли було ухвалено рішення про підвищення до 55 років віку чоловіків, які їй підлягають, про використання військових частин для проведення весняної польової кампанії тощо²⁵¹.

Матеріальне забезпечення населення міст. Коли держава примушує до праці й заборонує вільної торгівлі забирає можливість щось придбати на вільному ринку, то вона водночас бере на себе зобов'язання якимось чином забезпечувати життєдіяльність своїх підлеглих. Тим більше, що гроші з часом дедалі більше втрачали свою вартість, а Наркомат фінансів, за образним висловом В.Ксандрова, «перетворився на орган, який постачав грошові знаки, як Наркомпрод був органом, що постачає продовольство»²⁵². В такій системі координат банки, навіть державні, були зайвою ланкою. З огляду на «об'єднання в руках держави найважливіших галузей промисловості та постачання», а відтак і втрату «усякої необхідності подальшого користування Народним банком як установою державного кредиту в попередньому значенні цього слова», РНК РСФРР декретом від 19 січня 1920 р. ліквідував Народний банк²⁵³. Друкувати розрахункові знаки можна було й без нього.

Ефект емісії з кожним роком знижувався. У всеросійських масштабах вона, за тогочасними підрахунками, дала прибутку у 1920 р. 186 млн руб. золотом, тоді як в 1919 – 386 млн руб., а в 1918 – 525 млн руб. Незважаючи на колосальну емісію (лише за 1920 р. номінальна вартість грошових знаків в обігу зростає з 225 млрд до 1 трлн 168 млрд), вартість усіх грошей у золотому обрахуванні, які були в обігу на 1 січня 1921 р., становила 44 млн руб.²⁵⁴ Емісійний вид податку перестав давати вагомий результат.

У грудні 1920 р. в Наркомфін РСФРР розгорнулася підготовка до скасування грошового обігу. Комісія на чолі із С.Струмлініним за дорученням уряду готувала пропозиції щодо заміни грошей «тродами» (трудовими одиницями). Документ, що розроблявся, назвали так: «Декрет РНК про трудову одиницю обліку в державному господарстві РСФРР». Інша комісія одержала завдання розробити заходи щодо скасування грошових податків. Вивчаючи представлений проект декрету, В.Ленін в цілому схвалив його і зауважив, що перехід до безгрошового продуктообміну є безспірним²⁵⁵. Частка грошових податків у прибутках держави (звичайно, у всеросійському масштабі) у 1920 р. становила 0,2%²⁵⁶.

Протягом 1920 – березня 1921 р. було ухвалено чимало постанов, які крок за кроком наближали суспільство до прямого комуністичного розподілу продуктів. Обмеження, а потім і ліквідація торгівлі та перехід у взаєминах із селом на примусові заготівлі продуктів спричинили проблеми у забезпеченні харчами жителів міст. Системне її вирішення було започатковано декретом Раднаркому УСРР від

6 квітня 1920 р. «Про введення єдиної трудової пайки в містах і промислових центрах УСРР», виконуючи яку Наркомпрод УСРР 24 квітня ухвалив постанову «Про норми постачання населення міст і промислових осередків». Норми постачання коливалися від 7,5 фунта (1 рос. фунт = 0,4095 кг) печеного хліба та 5 ф. картоплі в місяць для загальногромадянського пайка до 22,5 ф. хліба, 10 картоплі, 7,5 м'яса або риби, 3 крупи, 1 жирів, 1 сухих овочів і 1,5 бобів на місяць для робітників групи «а» (особи, зайняті фізичною працею). При цьому службовці (група «б») отримували 2/3 від норм постачання групи «а». Свіжі овочі видавалися «в міру можливості у відповідних пропорціях». Діти до 5 років мали отримувати м'ясо, крупи, сухі овочі та боби за нормами групи «б», а від 5 до 16 років – групи «а» робітників, хліба і картоплі малята – 22,5 і 2, а старші – 30 і 15 ф. на місяць. Для «робітників особливо тяжких родів праці» надавалася додатково половина пайка робітників групи «а»²⁵⁷. Налагодити продовольче постачання жителів міст влада збиралася шляхом розвинення мережі громадських їдалень та забезпечення їх продуктами.

Зрівняльні засади оплати праці, у разі застосування яких різниця в заробітку залежала не від якості виконаної роботи, а від її типу, відчутно знизила продуктивність праці. Щоб заохотити у робітників «особисту інтенсивність», 4 грудня 1920 р. було запроваджено положення «Про натуральне преміювання», згідно з яким для кожного підприємства створювався фонд натурального преміювання. Преміювання у розмірі 40% від повного фонду надавалося у разі 100%-го виконання підприємством «заданої виробничої програми» і пропорційно збільшувалося до 100% при перевищенні такої програми у 2 рази. У разі «неправильно встановленої виробничої програми» на наступний місяць натуральний фонд відпускався з урахування попередніх помилок.

Саме на кінець 1920 – початок 1921 р. припали найвідвертіші спроби запровадити комуністичний розподіл товарів і послуг. 27 грудня 1920 р. В.Ленін підписав «Декрет Ради Народних Комісарів про скасування плати за всякого роду паливо, надане державним підприємствам та установам, а рівною мірою зайнятим в них робітникам та службовцям»²⁵⁸. Були ухвалені також декрети про скасування плати за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою (в Україні їх не встигли продублювати). 14 грудня 1920 р. було ухвалено постанову РНК УСРР «Про безплатне відпускання населенню продуктів», яка рішенням від 7 березня 1921 р. була поширена «на відпуск річей широкого вжитку»²⁵⁹. Того ж таки 7 березня уряд УСРР ухвалив постанову «Про відміну плати за медичні засоби, що видаються з аптек за рецептами лікарів»²⁶⁰. Така законодавча активність свідчила про те, що комуністичний розподіл не пов'язувався з воєнними обставинами, тобто комунізм не був «воєнним».

Соціально-економічні перетворення на селі. Годування населення державою забезпечувало її авторитет у місті. Однак отримати продукти для міста було можливо лише з села. Навчені гірким досвідом масових селянських повстань у «куркульській» Україні, більшовики вирішили відступити від намірів швидкого перетворення села на комуністичний лад. VIII Всеросійська конференція РКП(б), наголосивши що «основні принципи продовольчої політики (державна заготівля хліба по твердих цінах, примусова розкладка)» зберігаються, визначила за потрібне «її проведення пристосувати до умов українського села»²⁶¹. Була визнана потреба

передати поміщицькі землі безземельним і малоземельним селянам. Особливо наголошувалася необхідність «полишення справи об'єднання у комуни та артїлі на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за всілякі спроби внести сюди основу примусу»²⁶².

Затверджений 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським новий земельний закон забороняв відводити землю під радгоспи «без цілковитої переконаності у доцільності їх створення». Всі поміщицькі, казенні, монастирські і церковні землі передавалися в користування селян. Передавалася також частина земель радгоспів, організованих у 1919 р. на базі поміщицьких маєтків. Норми зрівняльного поділу визначалися відповідно до місцевих умов. Закон визнавав недоторканими форми землекористування, що зберігалися на той час (подвірну, хутірську, відрубну, общинну)²⁶³. Коли землі бракувало для наділення за встановленою нормою, її мали брати з державного фонду або від радгоспів і цукрових заводів. У розпорядженні цукрових заводів залишилася тільки третина землі, відведеної їм у 1919 р. В результаті аграрних перетворень українське селянство одержало 13 193 тис. десятин землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19 396 тис. десятин²⁶⁴.

Питанням виживання влади було здобуття продовольства. Першим кроком стало запровадження хлібної продрозкладки з урожаю 1919 р., закон про яку 26 лютого 1920 р. підписали голова вже відновленого Раднаркому УСРР Х.Раковський і нарком продовольства М.Владимиров. Вона затверджувалася в обсязі 160 млн пудів. Хліб вилучався лише у господарств з площею засіву понад 3 десятини. На господарства з меншою площею розкладка поширювалася в разі невиконання завдань (всього було встановлено чотири терміни вилучення зерна, останній з яких – початок липня)²⁶⁵. Хлібна розкладка з урожаю 1919 р. не була виконана. За оцінкою Х.Раковського, до 1 липня вдалося зібрати близько 25 млн пудів²⁶⁶. 24 серпня було ухвалено закон про продрозкладку зі врожаю 1920 р. Розмір залишився той самий – 160 млн пудів²⁶⁷. 3 2 вересня 1920 р. до 20 лютого 1921 р. було зібрано 52 млн пудів²⁶⁸.

Однак не лише хлібом харчується людина. Слідом за хлібною надійшла черга й інших розкладок. 26 березня було опубліковано положення «Про обов'язкове постачання худоби для потреб держави». За рік селяни мали здати державі за суто символічними «твердими» цінами 10% наявної великої рогатої худоби (218 838 голів), по 30% овець і свиней (відповідно 902 425 і 799 977 голів). Половину річної норми потрібно було здати до 1 серпня²⁶⁹. 20 серпня було ухвалено нове рішення про постачання худоби, згідно з яким «в порядку розкладки» влада в період з 1 серпня 1920 до 1 серпня 1921 р. мала намір відібрати у селян 8% великої рогатої худоби у віці старше 3 років, 70% – у віці до 3 років, 25% наявних овець та 20% свиней старше 4 місяців²⁷⁰. Власників молочної худоби наркомпрод УСРР зобов'язав здавати державі від 3 до 6 фунтів (залежно від губернії) тваринного масла від кожної корови. За непостачання передбачалися кари: подвійне обкладання, реквізиція корів, арешт винних²⁷¹.

Продрозкладка поширювалася дедалі на більшу кількість продукції. Дійшла черга не лише до домашніх птахів, за несвоєчасну здачу яких передбачалося примусове стягнення в потрібному розмірі та арешт²⁷², а й до картоплі і навіть меду, для якого в липні ввели розкладку, а в серпні її розміри підвищили у два рази²⁷³.

Покарання за невиконання було суворим. Так, у прикладі з картоплею зазначалося: «В тих випадках, коли власники не здають в установлені строки належної за розкладкою картоплі, остання підлягає примусовому і безкоштовному відчуженню в розмірі всього виявленого у власника запасу. До власників, які злісно приховують свої запаси, відповідною владою застосовуються найбільш суворі методи впливу аж до конфіскації всього майна та передання винних до суду Ревтрибуналу»²⁷⁴.

Комнезами. Щоб здійснити продрозкладку, яка охоплювала все нові й нові види продуктів, більшовикам потрібен був дієвий апарат насильства. Виконання продрозкладки полегшувалося відмовою від створення комун і радянських господарств, у результаті чого селяни змогли отримати давно омріяну землю. Але цієї поступки було замало: без «жовтневої революції на селі», тобто без розколу села, опанувати його не було можливо. Для цього владі потрібно було здобути там надійну опору. В Україні біднота не становила більшості серед селян і мала серед них досить низький авторитет. Адміністративне усунення з рад навіть середняків зводило б нанівець усі пропагандистські переваги радянської влади і призвело б до збільшення спротиву селянства більшовицькій владі. Усвідомлюючи ці українські реалії, українські компартійні керманичі вирішили створити паралельні сільським радам владні центри, в яких усі важелі впливу зосереджувалися б в руках бідноти, що фактично не виробляє сільськогосподарської продукції. Юридичного оформлення ці ідеї набули в ухваленому ВУВЦК 9 травня 1920 р. декреті про *Комітети незаможних селян*, підтверджене рішенням IV Всеукраїнського з'їзду рад (16–20 травня 1920 р.).

Характеризуючи цей декрет, Х.Раковський у виступі на Всеукраїнському з'їзді рад наголошував: «Це – ті ж самі комітети бідноти, що існували в минулому році, але з обмеженими правами. Тому ми їх називаємо не комітетами бідноти, а комітетами незаможних селян»²⁷⁵. Комнезами, за його словами, повинні були «слідкувати за тим, щоб село стало радянським»²⁷⁶. Основною функцією комнезамів мав стати облік і контроль дрібних товаровиробників, які й становили основу тодішнього українського селянства. За це члени комнезамів отримували винагороду. Реалізація закону про комітети незаможних селян створювала деяку підпору для більшовиків в українському селі.

Ще в законі про продрозкладку було зазначено, що усі господарства з розміром землі менше трьох десятин звільняються від продрозкладки. Їм надавалося від 10 до 25% (залежно від губернії) зерна, вилученого у ході продрозкладки. Але всі ці блага незаможники отримували лише за умов виконання плану. Якщо хліб не зібрали у потрібних кількостях, то представники наркомпроду були зобов'язані забирати хліб навіть у тих, хто мав землі менше, ніж 3 десятини. «Інакше могло б трапитися, що куркуль приховує своє зерно у середняка і навіть бідняка» – пояснював цю норму Х.Раковський²⁷⁷. Разом з тим велася масована, незвична для тогочасного селянина пропаганда того, що незаможник «право має» забирати у більш заможного і працюючого селянина не лише продовольство, а й майно, тобто «розкуркулювати». Межа у володінні землею, за якою можна розпочати розкуркулювання, зафіксована не була, це право надавалося на відкуп місцевим органам.

Після ухвалення закону розгорнулася широка кампанія з утворення комнезамів, що мала переважно примусовий характер. На V конференції КП(б)У опо-

зиційно налаштований до ЦК КП(б)У делегат Барчук зазначив: «Ми знаємо, як створювалися комнезаможі. Казали селу, що у випадку, якщо у ньому не буде створено комнезаму, це свідчитиме, що воно не підкоряється радянській владі»²⁷⁸. Але в багатьох випадках владі вдалося досягти свого. Найлаконічніша характеристика успіхів діяльності комнезамів пролунала на з'їзді з вуст М.Попова: «Комнезами дали значну кількість загонів, котрі влилися в нашу армію. І якщо в минулому році українське село цілком стояло проти міста і радянської влади, то нині в українському селі нарастають ті сили, які нададуть нам підтримку... Із села у куркулів вдалося взяти значно більше хліба, ніж в минулому році»²⁷⁹.

Показовими для аналізу атмосфери створення комнезамів є рішення першого губернського з'їзду комнезамів Харківщини. Там було ухвалено «одинадцять заповідей» неможливого селянина, основним завданням яких був розкол українського села на ворогуючі частини. Йшлося про необхідність стати «дійсним господарем села», про «виколочування хліба у жадібного ненажерливого куркуля». Про потребу сумлінної праці неможливіків на землі для вирощування високого врожаю у цих «заповідях» не згадувалося²⁸⁰.

Примус разом із пільгами дав обнадійливі для влади результати. Кількість комнезамів невпинно зростала. За даними НКВС, на 1 липня їх було близько 700, а 10 листопада – 9599²⁸¹. Але наркома внутрішніх справ УСРР В.Антонова, обнадіявала не стільки кількість, скільки «якість»: «Тепер факт розшарування безсумнівний. Куркуль-бандит не чіпав селян, навіть членів сільрад і волвиконкомів: він їх лише розганяв та лякав погрозами. Тепер вже не те: тепер куркуль вже б'ється у своєму власному селі, проти своїх односельців, організованих в комнезами... За першу половину жовтня ми маємо, по неповним даним, із середовища неможливих 152 жертви куркульського терору (переважно голови комнезамів)... Нещодавно прийшла характерна телеграма про те, що в одному селі куркулі вирізали 30 бідняків, а ті, в свою чергу, вирізали стільки ж куркулів. А в Полтавській, Кременчуцькій і Донецькій губерніях починають організовуватися збройні загони неможливіків для самооборони та рішучого придушення куркульського терору. Це вже беззаперечний початок громадянської війни на селі і, безперечно, що за підтримки всього державного апарату Радянської влади вона закінчиться перемогою споріднених з пролетаріатом прошарків села»²⁸².

Обрана більшовиками тактика поширення продрозкладки на всі групи продовольчих товарів та боротьби проти реального виробника цих товарів призвела до закономірного, але не бажаного результату: селяни почали згортати виробництво. Ситуацію потрібно було рятувати. В контексті комуністичного будівництва не йшлося про повернення до товарно-грошових відносин – вони вважалися вже віджилим етапом. Вихід побачили в примусі до праці селян, суть і методику здійснення якого розглянуто в наступному розділі. Однак В.Ленін зрозумів небезпеку такого підходу як для власної влади, так і для господарських планів, які на той час вже кристалізувалися в ГОЕЛРО. У березні 1921 р. був започаткований крутий поворот.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що в 1920 р., як і роком раніше, Україна Кремлю була потрібна як джерело матеріальних ресурсів. Однак навчений гірким досвідом 1919 р. Кремль відклав на майбутнє частину планів з комуністичного

будівництві на селі й провів бажаний для українських селян зрівняльний розподіл землі. Завдяки добре організованій тактиці, змістом якої було гасло «поділяй і володарюй», владі вдалося розпалити «громадянську війну серед самого сільського населення», що відверто розглядалася як «основна передумова успіху господарчого будівництва»²⁸³. У місті комуністичні перетворення пішли краще і фактично зрівнялися з Росією.

Основними джерелами прибутку держави в період активного насадження комунізму, як зауважував в середині 1920-х рр. нарком фінансів СРСР Г.Сокольников, були: «1) ресурси селянського господарства, що надходили як натуральний платіж (хлібом, м'ясом, маслом та іншою продукцією сільського господарства), 2) продукція промисловості у порядку нееквівалентного її здавання, тобто поступового проїдання основного капіталу промисловості та транспорту, 3) запаси та резерви, що лишилися від дореволюційного періоду»²⁸⁴. До цього слід додати: 4) грошові контрибуції і конфіскації з заможної частини населення та націоналізація цінностей, які зберігалися в банках; 5) натуральні повинності селян, перш за все гужова повинність; 6) грошова емісія.

До початку 1921 р. країна вже проїла запаси та резерви з дореволюційного періоду, золото та інші банківські цінності витратила, в тому числі і на експорт революції, емісія давала все менше зиску, основний капітал зношувався і не відбудовувався. Створення несприятливих для сільськогосподарського виробництва умов заганяло країну в глухий кут. Мобілізаційна модель економічної політики вичерпалась і з огляду на крах одного з основних її завдань – поширення «світової революції», вочевидь себе не виправдала. З такою ресурсною базою та ще без допомоги «європейського пролетаріату» про перехід до індустріалізації годі було й мріяти. Для нового застосування всіх можливостей мобілізаційної моделі економіки, орієнтованої тепер уже переважно на внутрішні потреби, необхідно було знову накопичити певні запаси. Нагальною стала потреба зміни економічної політики.

Посилання до розділу 24

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1. – К., 1996. – С.101-105.
2. Там само. – С.105-106.
3. Там само. – С.158.
4. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.І. – К., 2002. – С.113.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т.1. – С.325.
6. Там само. – С.324.
7. Там само. – С.325.
8. Там само. – С.400.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само. – С.445.
12. Там само. – С.103.
13. Там само. – С.128-130.
14. Нова рада. – 5 груд. 1917 р. – С.3.
15. Там само.
16. Там само. – 29 лист. – С.3.
17. Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.481, 499.
18. Там само. – С.499.

19. Там само. – С.527.
20. Вістник Генерального секретаріату. – 1918. – 13 січня.
21. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.84.
22. Копиленко О.Л. Сто днів Центральної Ради. – К., 1992. – С.87.
23. Там само.
24. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.488.
25. Там само. – Т.1. – С.526-527.
26. Там само. – Т.2. – С.38-39.
27. Там само. – С.49, 338-339.
28. Там само. – С.434.
29. ЦДАВО України. – Ф.2199. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.43.
30. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.84.
31. Нова Рада. – 1918. – 2 квіт. – С.2.
32. ЦДАВО України. – Ф.3084. – Спр.10. – Арк.13.
33. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.286.
34. Там само. – С.313.
35. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.156, 157.
36. Там само. – Спр.6. – Арк.112.
37. Там само. – С.113.
38. ЦДАВО України. – Ф.2581. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.151 г., зв. – 151 д.
39. Вістник Ради Народних Міністрів. – 1918. – 24 бер. – С.2; 24 квіт. – С.2; 2 трав. – С.4, 6.
40. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.228.
41. Вістник Ради Народних Міністрів. – 1918. – 18 квітня. – С.1.
42. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.233.
43. Там само. – С.225, 255.
44. Там само. – С.256.
45. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.161.
46. Там само. – Арк.137-137 зв.
47. Нова Рада. – 1918. – 2 бер.
48. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.231.
49. Там само. – С.286.
50. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.12.
51. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.201.
52. Там само. – С.23-24.
53. Державний вістник. – 1918. – 16 трав.
54. Там само.
55. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – К.; Філадельфія, 1995. – С.202, 283.
56. Державний вістник. – 1918. – 16 черв.
57. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.84.
58. Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С.111.
59. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.113.
60. Там само. – Спр.7. – Арк.38, 53-62.
61. Леонтович В. Зібрання творів. – Т.3. – К., 2005. – С.76.
62. Державний вістник. – 1918. – 24 лип.
63. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.92.
64. Державний вістник. – 1918. – 5 черв.
65. Там само.
66. Там само. – 7 черв.
67. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.194, 217.
68. Серединський С. Миколаївщина в період гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава. – К., 1998. – С.112.
69. Державний вістник. – 1918. – 26 черв.
70. Скоропадський П. Вказ. праця. – С.221.

71. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.51-53.
72. Скоропадський П. Вказ. праця. – С.221.
73. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.211-215; Державний вістник. – 1918. – 4 серп.
74. Державний вістник. – 1918. – 9 черв.
75. Там само. – 27 лип.
76. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.253.
77. Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – С.61.
78. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.25, 137.
79. Там само. – Спр.3. – Арк.45.
80. Державний вістник. – 1918. – 29 лип.
81. ЦДАВО України. – Ф.1509. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.20.
82. Державний вістник. – 1918. – 6 верес.
83. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.1.
84. Там само. – Спр.6. – Арк.133-133. – Спр.12. – Арк.42.
85. Там само. – Спр.12. – Арк.29-30.
86. Там само. – Спр.6. – Арк.59.
87. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.192.
88. Там само. – С.194-195.
89. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.152.
90. Пригуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 р.) – К., 2004. – С.164.
91. Там само. – С.165.
92. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.208.
93. Там само.
94. Deutsche – Russische politik. 1917–1941. – Dusseldorf – Bonn, 1962. – S.33.
95. Пригуляк П. Вказ. праця. – С.175.
96. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.40; Народня воля. – 1918. – 1 серп.
97. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.4-4 зв; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.215.
98. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.101.
99. Там само. – Арк.113.
100. Там само. – Арк.112; Державний вістник. – 1918. – 6 серп.
101. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.79; Спр.12. – Арк.44.
102. Там само. – Спр.10. – Арк.75.
103. Там само. – Арк.117, 140.
104. Гай-Нижник П. Вказ. праця.
105. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т.23. – С.717-718.
106. Ленін В.І. Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – Т.34. – С.182.
107. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-е вид. – Т.23. – С.12.
108. Ленін В.І. ПЗТ. – Т.32. – С.119.
109. Там само. – Т.31. – С.106-107.
110. Там само. – С.107.
111. Там само. – С.102, 104.
112. Там само. – С.104, 106.
113. Там само. – Т.32. – С.119.
114. Ленін В.І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи. // Ленін В.І. – ПЗТ. – Т.26. – С.334.
115. Ленін В.І. Военна програма пролетарської революції. // Там само. – Т.30. – С.127.
116. Ленін В.І. Про нашу революцію (з приводу записок М.Суханова) // Там само. – Т.45. – С.362.
117. Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года. Стеногр. отчет. – М., 1962. – С.18.
118. Цит. за: Мазуренко В. Економічна самостійність України в числах (з таблицями) – Відень; К., 1921. – С.39.
119. Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря – 27 декабря 1918 г.): Стенограф. отчет. – М., 1919. – С.9.

120. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1. – С.499.
121. Там само.
122. Там само. – С.500.
123. Там само. – С.527.
124. Вістник Української Народної Республіки. – Харків, 1917. – №2. – 21 груд.
125. Там само.
126. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 // Сб. док. и материалов: У 3 т. – К., 1957. – Т.3. – С.8.
127. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.1: 1917–1941 рр. – К., 1963. – С.21.
128. Затонський В. Уривки із спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – №4. – С.152.
129. Там само.
130. Хронологічне зібрання законів... – Т.1: 1917–1941 рр. – С.77.
131. Там само.
132. Ленін В.І. До населення // Ленін В.І. ПЗТ. – Т.35. – С.62.
133. Там само.
134. Декреты Советской власти. – Т.1: 25 октября 1917 –16 марта 1918 г. – М., 1957. – С.142.
135. Цит. за: Соколов Е.Н. Финансовая политика Советской власти (октябрь 1917 – август 1918 гг.), Рязань, 2008. – С.43.
136. Декреты Советской власти. – Т.1. – М., 1957. – С.110-111.
137. Там само. – С.142.
138. Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 – март 1918. – М., 2006. – С.68, 71, 75, 77, 83, 87.
139. Декреты Советской власти. – Т.1... – С.449-450.
140. Труды I Всероссийского съезда Советов Народного Хозяйства 25 мая – 4 июня 1918 г.: Стенограф. отчет. – М., 1918. – С.119.
141. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.13.
142. Хронологічне зібрання законів... – Т.1. – С.27-28.
143. Вістник Української Народної Республіки. – 1918. – №30. – 23(9) лют.
144. Там само.
145. Хронологічне зібрання законів... – Т.1. – С.59.
146. Вестник УНР. – 1918. – №31. – 26(13) февр.
147. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине... – Т.3. – С.42.
148. Вестник УНР. – 1918. – №27. – 21 февр.
149. Вістник Української Народної Республіки. – К. – 1918. – Ч.27. – 21(8) лют.
150. Там само.
151. Ленін В.І. ПЗТ. – Т.50. – С.30.
152. Вістник Української Народної Республіки. – 1918. – №24. – 29 січ.
153. Вестник УНР. – 1918. – №29. – 23(10) февр.
154. Там само. – 21 берез.
155. Там само.
156. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7 в. – Арк.66.
157. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.1.
158. Там само. – Спр.173. – Арк.1.
159. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.20.
160. Ленін В.І. ПЗТ. – Т.36. – С.356.
161. Коваленко Д.А. Оборонная промышленность Советской России в 1918–1920 годах. – М., 1970. – С.161.
162. Там само. – С.227.
163. Протокол 4-го Пленарного заседания Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 8 сентября 1918 // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.134.
164. Ленін В.І. ПЗТ. – Т.36. – С.479.

165. В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – К., 1969. – С.232.
166. Ленін В.І. ПЗТ. – Т.37. – С.224.
167. Цит. за: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.76.
168. Там само.
169. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (далі – СУ УССР, якщо цитата з російськомовного видання, і ЗУ УСРР – україномовного). – 1919. – Ст.38.
170. ЦДАВО України. – Ф.4216. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.7.
171. СУ УССР. – 1919. – Ст.39.
172. Там само. – Изд.1. – Ст.197.
173. Там само. – Ст.123.
174. Див. детальніше: Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – С.127–147.
175. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.118.
176. СУ УССР. – 1919. – Ст.19.
177. Там само. – Ст.23.
178. Там само. – Ст.228, 457, 458, 462.
179. Там само. – Ст.48.
180. Там само. – Ст.92.
181. СУ УССР. – 1919. – Ст.52.
182. Там само. – Ст.79.
183. Цит. за: Равич-Черкаський М. История коммунистической партии (б-ов) Украины. – Харьков, 1923. – С.115.
184. СУ УССР. – 1919. – Ст.235.
185. Там само. – Ст.411.
186. Там само. – Ст.61.
187. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917–1920). – К., 1986. – С.70.
188. В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.213.
189. Там само. – С.220.
190. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.4.
191. Там само. – Арк.6.
192. В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.252.
193. Там само. – С.213.
194. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.10.
195. Там само.
196. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.). – К., 1964. – С.195.
197. СУ УССР. – 1919. – №3. – Ст.27.
198. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.110.
199. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.71.
200. Айхенвальд А. Радянська економіка. Економіка і економічна політика СРСР. – Харків, 1928. – С.234.
201. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф.3429. – Оп.1. – Спр.1066. – Арк.116.
202. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.9.
203. Див: Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект... – С.89–147.
204. ІІІ Всеукраїнський з'їзд рад: Стенограф. звіт. – Харків, 1932. – С.76–77.
205. РДАЕ. – Ф.3429. – Оп.1. – Спр.1066. – Арк.133.
206. Там само. – Арк.130, 131, 134, 135.

207. Там само. – Арк.116.
208. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.115-116.
209. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Харків, 1932. – С.43.
210. Там само. – С.43-44.
211. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. – Харків, 1932. – С.183.
212. Там само.
213. Державний архів Російської Федерації. – Ф.1235. – Оп.55. – Спр.18. – Арк.6.
214. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.15. – Арк.8.
215. Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии большевиков Украины. – №3. – Харьков, 1920 – С.21.
216. В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.359.
217. Там само. – С.404.
218. Программа Российской Коммунистической партии (большевиков) // Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года: Протоколы. – М., 1959. – С.390.
219. Там само. – С.403.
220. Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. – №1. – Ст.7.
221. СУ УССР. – 1920. – Ст.1.
222. Протоколы Президиума ВСНХ. 1919 год: Сб. док. – М., 1993. – С.323.
223. Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год: Сб. док. – М., 2000. – С.89.
224. ЗУ УСРР. – 1920. – Ст.37.
225. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.95.
226. Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад... – Харків, 1932. – С.102, 104.
227. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.133.
228. Там само.
229. Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год. – С.334.
230. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – Ст.18.
231. Там само.
232. Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 16-20 мая 1920 г. – Харьков, 1920. – С.12.
233. Центральный государственный архив Советской армии: В 2 т. – Т 1: Путеводитель. – М., 1991. – С.373-375.
234. Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. – Харьков, 1920. – №5. – С.2.
235. Там само. – С.15.
236. Там само. – №3. – С.29.
237. Советское строительство на Украине (по докладам отделов Губисполкомов). Итоги одной поездки. – Харьков, 1920. – С.54.
238. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.440. – Арк.7.
239. Там само. – Арк.10.
240. СУ УССР. – 1920. – Ст.551.
241. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.134. – Арк.98.
242. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.262. – Арк.1.
243. Там само.
244. Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. – №5. – С.2.
245. ЗУ УСРР. – 1920. – Ст.63.
246. Там само. – Ст.352.
247. Там само. – Ст.234.

248. Там само. – Ст.123.
249. Там само. – Ст.115.
250. Там само. – 1921. – Ст.44.
251. Там само. – Ст.78, 85.
252. Вопросы финансовой политики на второй сессии ВУЦИК // Финанс. вест. – 1922. – №1-2. – С.35.
253. Сборник распоряжений и декретов по финансам. – Т.П: 1919–20. – Пг., 1920. – С.14.
254. Давид А. К пятилетию Советского бюджета // Финанс. вест. – 1922. – №7-8. – С.7.
255. Ленін В.І. ПЗТ. – Т.52. – С.22.
256. Давид А. К пятилетию Советского бюджета. // Финанс. вест. – 1922. – №7-8. – С.8.
257. ЗУ УСРР. – 1920. – Ст.155.
258. Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т.9. – С.535.
259. СУ УССР. – 1920. – Ст.586.; ЗУ УСРР. – 1921. – Ст.119.
260. ЗУ УСРР. – 1921. – Ст.116.
261. В.І.Ленін про Україну. – Ч.П: 1917–1922. – С.360.
262. Там само. – С.361.
263. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): 3б. док. і матеріалів. – К., 1957. – С.58.
264. Итоги аграрной революции на Украине. – Харьков, 1923. – С.3.
265. Радянське будівництво на Україні... – С.70-72.
266. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад 28 лютого 1921. – №3. – С.49.
267. СУ УССР. – 1920. – Ст.481.
268. Бюлетень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад 1 березня 1921. – №43. – С.90.
269. ЗУ УСРР. – 1920. – Ст.69.
270. СУ УССР. – 1920. – Ст.468.
271. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.112.
272. СУ УССР. – 1920. – Ст.450.
273. ЗУ УСРР. – 1920. – Ст.401.; СУ УСРР. – 1920. – Ст.476.
274. СУ УССР. – 1920. – Ст.482.
275. Раковский Х. Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины IV Всеукраинскому... – С.10.
276. Там само. – С.11.
277. Там само. – С.10.
278. Бюллетень V Всеукраинской конференции коммунистической партии большевиков Украины. – Харьков, 1920. – №3. – С.2.
279. Там само. – С.4.
280. Цит. за: Україна: хроніка ХХ століття. – К., 2005. – С.258. Документ повністю надрукований у виданні: Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933. – Харків, 1961. – С.84-86.
281. Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации и до 1 декабря). – Харьков, б.д. – С.19.
282. Там само. – С.10.
283. Кактынь А. Организация народного хозяйства Украины // Народное хозяйство Украины: Сб. очерков и статей по хозяйственному строительству Украины. – Харьков, 1921. – С.28.
284. Цит. за: Ветошкин М. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. – М., 1933. – С.2.

Розділ 25

ЗДІЙСНЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (1921–1928)

1. Господарська розруха

Тривалі переговори Росії та України з Польщею завершилися у березні 1921 р. підписанням Ризького мирного договору. Кордони радянської України утворилися по річку Збруч. Це була найбільша з національних радянських республік: територія – 452 тис. кв. км, населення – 25,5 млн осіб. Будучи формально самостійними, національні республіки фактично утворювали одну з Росією державу без назви. У грудні 1922 р. вожді більшовиків позбавили їх самостійного статусу й об'єднали в Радянський Союз.

Відносини з великими державами у більшовиків залишалися напруженими. Виняток становила переможена у світовій війні Німеччина, яка прагнула вийти з міжнародної ізоляції. У жовтні 1921 р. уряд радянської Росії звернувся до держав Антанти з пропозицією скликати міжнародну конференцію для розгляду проблеми боргів та позик. У квітні-травні 1922 р. в Генуї (Італія) відбулася конференція за участі Росії та Німеччини для врегулювання економічних і фінансових проблем. До складу російської делегації було включено голову Раднаркому УСРР Х.Раковського. Конференція закінчилася безрезультатно, але російській делегації завдяки дипломатичному хисту Раковського вдалося знайти спільну мову з іншим аутсайдером у переговорному процесі – Німеччиною. У передмісті Генуї Рапалло в квітні 1922 р. було підписано російсько-німецький договір про відновлення дипломатичних відносин. Сторони відмовлялися від взаємних фінансових претензій. Зокрема, Німеччина визнала націоналізацію власності своїх громадян в Росії та Україні і пере-

стала претендувати на відшкодування довоєнних боргів. Для радянської Росії створювався важливий прецедент: вона могла розраховувати на дипломатичне визнання іншими великими державами безвідносно до неврегульованої проблеми довоєнних і воєнних боргів.

Воєнні дії, що точилися майже безперервно з літа 1914 р., завдали величезної шкоди економіці України. Спустошення були жахливими: понівечені пожежами корпуси заводських будівель, зруйновані залізничні мости, висаджені в повітря домни і мартени, затоплені ґрунтовими водами шахти. Покидаючи порти Чорного моря, інтервенти Антанти і білогвардійці прихопили з собою всі пароплави. У чорній металургії, яка була базовою галуззю в Україні, працювала лише одна доменна піч на Петровському заводі в Єнакієвому. З 10 773 промислових підприємств вважалися діючими 4060, переважно дрібні¹. Але й вони працювали з перервами, постійно відчуваючи нестачу сировини, палива, електроенергії. Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття й голоду, вони масово подавалися до села.

Щоб годувати армію, управлінський апарат і робітників, держава вилучала продовольство у селах методами продрозкладки, тобто примусово. Коли припинилися воєнні дії, невдоволення селян реквізіціями і забороною базарної торгівлі різко зросло. Нерідко воно виявлялося у вигляді збройного опору. Селяни пройшли школу світової і громадянської воєн, багато хто мав зброю. Офіційна пропаганда називала причиною продовольчих труднощів в місті саботаж заможної частини селянства, яку назвали куркульством. Селянський повстанський рух розглядався як куркульський бандитизм.

Радянський уряд мав свій план повоєнної відбудови. У лютому 1920 р. була утворена Державна комісія з електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Під електрифікацією розумілася технічна реконструкція народного господарства, здійснювана на найпрогресивнішій енергетичній основі – електриці. VIII Всеросійський з'їзд рад розглянув і затвердив у грудні 1920 р. план ГОЕЛРО.

За цим планом передбачалося спорудити 30 теплових і гідравлічних електростанцій, кожна з яких мала задовольнити потреби великого промислового вузла або району (звідси назва: державна районна електрична станція, ДРЕС). У Південному економічному районі, який складався з України і прилеглої до неї частини РСФРР, передбачалося створити електроенергетичні потужності на 560 тис. кВт. Зокрема, треба було відбудувати й об'єднати в єдину мережу 24 електростанції металургійних заводів і шахт, побудувати ДРЕС у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришиному, а також звести гідроелектростанцію на Дніпрі біля Олександрівська².

План ГОЕЛРО вражав уяву, але базувався на хиткій основі – продрозкладці. До революції існували три головні джерела індустріалізації – податки, сплачувані переважно селянством у державний бюджет; іноземний капітал у формі державних позик або безпосередніх інвестицій у промисловість; капіталонагромадження в промисловості. За нових умов про внутрішнє інвестування не було й мови, тому що націоналізація підприємств і ліквідація ринку зробили виробництво економічно неефективним. Експропріація власності іноземців поставила хрест на перспективі зарубіжних інвестицій. Нарешті, не міг допомогти промисловості й державний бюджет, тому що інфляція перетворила податки на абстрактну величину. Залишався

тільки один канал фінансування плану ГОЕЛРО: продовольча розкладка. Сподіваючись, що розкладка 1920/21 господарського року дасть до 300 млн пудів хліба, В.Ленін на VIII Всеросійському з'їзді рад зауважив: «Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо думати про відродження транспорту, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії»³.

2. Голод 1921–1923 рр.

Господарська розруха початку 20-х рр. ХХ ст. наклалася на голод, викликаний катастрофічною посухою 1921 р. в основних хлібовиробних регіонах – у Поволжі, на Північному Кавказі й у південних губерніях УСРР. Врожайність у регіонах, які не зачепила посуха, майже не поступалася звичайній нормі. Проте всюди селяни сіяли істотно менше, ніж у роки, які передували продрозкладці. Якщо врожай реквізувався, то вони старалися сіяти тільки для власних потреб. Регіонам, які не давали багато товарного хліба, тепер доводилося заступити вражені посухою основні зони зерновиробництва. Виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмованою.

В Україні у більшості місцевостей Лівобережжя і особливо Правобережжя урожай видався непоганим. Перерозподіл лишків на користь південних губерній міг би запобігти голоду. Однак центральне компартійно-радянське керівництво вирішило взяти з України максимум хліба. 18 травня 1921 р. голова Раднаркому РСФРР В.Ленін телеграфував М.Фрунзе, який очолював війська УСРР і Криму (в копіях голові ВУЦВК Г.Петровському і Х.Раковському): «тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Питання життя і смерті для нас – зібрати з України 200–300 мільйонів пудів»⁴. Доводячи завдання щодо вивозу хліба на північ, секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь і Г.Петровський супроводжували їх благально-загрозливими листами: що б там не трапилося, а вивозити треба! Наприклад, у листі керівникам Чернігівської губернії зазначалося: «Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби»⁵.

Однак у південних губерніях України селяни зятятю опиралися здаванню хліба, відчуючи, що врожаю не буде. Поставки хліба в Росію скорочувалися з місяця в місяць. Обурений голова Раднаркому РСФРР запропонував у липні здійснити в Поволжі мобілізацію молоді в армію в кількості до півмільйона багнетів і розташувати їх в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу серед «ненажерливих багатих селян»⁶. Однак реалізувати цей задум виявилось технічно неможливим через цілковиту дезорганізацію життя в Поволжі і стан залізниць. Поволзькі селяни самі кидали уражений посухою край і прямували пішки до благополучних місцевостей. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні⁷. Ними опікувалася створена в липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г.Петровським.

Намагаючись приборкати опір селян, які виробляли товарну продукцію, влада прагнула спертися на створені в українських селах комітети незаможників. Однак у критичній ситуації «класовий підхід» часто не спрацьовував, і тоді застосовувалася

запозичена з кріпосницьких часів колективна відповідальність за нездачу хліба – кругова порука. У наказі Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету від 15 листопада 1921 р. місцевим органам влади предписувалося: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 осіб заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами Радянської влади. Половина заложників мусить бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взято наступну групу»⁸.

Становище в південних губерніях України, які постраждали від посухи одночасно з Поволжям, трагічно загострювалося. Однак газетам заборонялося писати про голод. Допомога хлібом формально незалежної України сусідній державі виглядала б дивно, якби було відомо, що українські селяни також вмирають від голоду. Було опрацьовано й техніку замовчування. Під час обговорення доповіді наркома продовольства УСРР М.Владимирова «Про кампанію боротьби з голодом» політбюро ЦК КП(б)У 4 серпня 1921 р. ухвалило резолюцію, яка не потребувала пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога місцям, які постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами»⁹.

У грудні 1921 р. відбулася VI конференція КП(б)У. У звіті ЦК, з яким виступав Х.Раковський, не було жодного натяку на голод з численними смертними випадками, який вирував у південних губерніях. Обговорюючи звіт, М.Скрипник торкнувся цієї болючої теми, після чого Раковський поставив у порядок денний доповідь секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського «Голод і засівна кампанія». В ній уперше було поставлено знак рівності між голодом в Поволжі і південних українських губерніях. Раковський після цього офіційно звернувся до ЦК РКП(б) з проханням зняти інформаційну блокаду, на що після певних зволікань дістав згоду. 14 січня 1922 р. Раднарком УСРР оголосив південні губернії голодуючими. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про організацію посівної кампанії» і доручило Агітпропу і ЦК Допгол «вжити заходів до розміщення в пресі якомога більше відомостей про голод на Півдні України»¹⁰.

Не гаючи часу, Х.Раковський уклав угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА) – неурядовою організацією, утвореною в США для подання допомоги потерпілим від світової війни європейським країнам. У радянській Росії АРА діяла з серпня 1921 р. Були залучені також ресурси благодійної місії Ф.Нансена, міжнародних менонітських і єврейських організацій, Міжнародної спілки допомоги дітям, утвореного в Берліні за участі Комінтерну Міжнародного робітничого комітету допомоги голодуючим радянської Росії (Міжнародна робітнича допомога, скорочено – Міжробдоп), Шведського Червоного Хреста.

Хоча голод в південних губерніях більше не замовчувався, Україна мусила й далі вивозити хліб. Г.Петровський кілька разів звертався в Москву з проханням припинити вивіз продовольчих вантажів Наркомпроду УСРР, але позитивне рішення центр ухвалив тільки в червні 1922 р. До нового врожаю не дожили сотні тисяч селян.

Коли цей урожай зібрали, російський уряд зробив першу з 1914 р. спробу вийти на світовий хлібний ринок. З України тоді було експортовано 13,5 млн пудів хліба¹¹. Аби експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК був перейменований в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Щоб допомога закордонних організацій не припинялася, оргбюро ЦК КП(б)У спеціальним розпорядженням від 17 березня 1923 р. заборонило друкувати в пресі цифри і факти щодо експорту хліба, «допускаючи теоретичну дискусію»¹².

Перший досвід експорту хліба у зимові місяці 1922/23 господарського року визнали задовільним. Аби надати йому масштабності, політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію з хлібного експорту на чолі з Й.Сталіним. Вона негайно запропонувала більшовикам України розгорнути експортну роботу. ЦК КП(б)У 23 березня 1923 р. відреагував дисципліновано: «Доручити Раковському стежити за безумовним виконанням радянськими органами України постанов комісії політбюро ЦК з експорту хліба»¹³. Це призвело до того, що голод у південних губерніях тримався весь 1922 рік і перейшов на першу половину 1923 р.

Допомога міжнародних організацій продовольством і медикаментами тривала з березня 1922 р. по червень 1923 р. Статистика показує, наскільки вона була ефективною і яка з організацій внесла найбільший вклад у справу рятування голодуючих. У тогочасній пресі пропагувалася міжнародна пролетарська допомога, тоді як роль «буржуазних» організацій замовчувалася. Тимчасом Міжробдоп надав голодуючим України тільки 383 тис. продовольчих пайків, місія Ф.Нансена – 12,2 млн, АРА – 180,9 млн¹⁴.

Цілком зрозуміло, чому керівники державної партії турбувалися про продовольче постачання міського населення й забували про голодуючих селян. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури були небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Але в політиці центру виявлялося й неоднакове ставлення до селянства різних регіонів: співчутливе для Поволжя й агресивно-жорстоке для південних губерній України. Тут нема мови про «українофобію», пояснення приховане в конкретній ситуації, що склалася в Україні.

Українське село з другої половини 1920 р. було охоплене повстанським рухом, ініційованим продрозкладкою і заборонаю торгівлі. У другій половині 1921 р. цей рух різко пішов на спад. В радянській історіографії вказувалося на те, що селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики і тому перестали боротися з владою. Але методи хлібозаготівель у цей час стали більш жорсткими внаслідок поглиблення економічної кризи через посуху небачених масштабів. Більш переконливо звучить пояснення, що випливає з досвіду повстанської боротьби Нестора Махна. Його рейд по донецьких і поволзьких степах зазнав цілковитої невдачі. В умовах голоду, що наближався, повстанська готовність селян зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід, перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився в Румунії.

Голод виявився чинником, який утихомирював більш ефективно, ніж каральні експедиції. Конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних районів України, становище яких було не менш тяжким, ніж у поволзьких селян, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом».

3. Формування концепції нової економічної політики

Нову економічну політику неможливо зрозуміти у відриві від попередньої, яку В.Ленін після переходу до непу почав іменувати в маскувальних цілях «воєнним комунізмом». Усталений у радянській історіографії погляд на неп як перехідний період від капіталізму до соціалізму не витримує критики навіть за суто формальною причиною: неп прийшов на зміну не капіталізму, а «воєнному комунізму», сутність якого трактується в історіографії по-різному. Факти свідчать, що партія більшовиків у 1918–1920 рр. здійснювала певну, наперед продуману політику, але зустрілася з непереборними труднощами, внаслідок чого змушена була припинити її на півдорозі. Припинення старої політики супроводжувалося хаотичним відступом, в ході якого поступово, протягом кількох років викристалізовувалася політика, названа новою. Слід визнати правоту гарвардського професора Р.Пайпса, який у книзі «Росія під більшовицьким режимом» (так звучить назва книги в оригіналі) зробив таке проникливе зауваження: «Хоча вважається, що «воєнний комунізм» – це імпровізація, а неп – це спланований крок, у дійсності все було навпаки»¹⁵.

Уявлення про неп як перехідний період від капіталізму до соціалізму сформувалося вже після того, як його замінила політика «побудови фундаменту соціалістичної економіки», а потім – політика «наступу соціалізму по всьому фронту». Такі назви мали відповідні розділи в сталінському курсі «Історії ВКП(б)», який з'явився в теоретичному арсеналі більшовиків у 1938 р.

Розташування відомих фактів в інших причинно-наслідкових зв'язках, ніж ті, які пропонувалися зазначеною вище «Історією ВКП(б)», змушує задуматися над співвідношенням таких відомих, здавалося б, понять, як соціалізм і комунізм. Без цього не можна зрозуміти природу нової економічної політики.

Послідовники К.Маркса спочатку були комуністами і вважали, що майбутнє людства пов'язане з ліквідацією в ході пролетарської революції класу підприємців і капіталістичного підприємництва взагалі. Вони розрізняли дві фази комунізму – комунізм виробництва, коли матеріальні і культурні блага розподілятимуться по труду, і комунізм споживання, коли вони розподілятимуться за потребами. Перша фаза комунізму стала іменуватися соціалізмом. Однак після європейських революцій 1848–1849 рр. основоположники марксизму відійшли від ідей, проголошених у «Маніфесті Комуністичної партії», хоч не оголошували привселюдно про свій відхід. Вони побачили можливість забезпечити інтереси робітничого класу політикою соціального миру, а тому відмовилися від розпалювання соціальної війни. Марксисты переконалися у можливості досягати своїх цілей демократичними засобами і перетворилися з комуністів на соціал-демократів. Соціалізм став популярним гаслом, його взяли на озброєння немало європейських партій лівого спрямування, не обов'язково марксистських. В Україні відданість соціалізму задекларувала навіть близька до конституційних демократів (кадетів) партія правого спрямування – соціалісти-федералісти. Всі ці партії включно з їхнім електоратом розуміли під соціалізмом політику перерозподілу коштів, які надходили до бюджету як податок з прибутків підприємців, передусім – на потреби слабозахищених членів суспільства. Такий соціалізм виростав на ґрунті капіталістичного підприємництва.

Натомість більшовики взяли на озброєння революційний марксизм доби «Ма-

ніфесту Комуністичної партії», тобто здійснили зворотну еволюцію – від соціал-демократів до комуністів. Соціально-економічні перетворення в радянській Росії розпочалися з ліквідації класу підприємців і капіталістичного підприємництва як такого. Якщо ми хочемо розрізнити західноєвропейський соціалізм від лєнінсько-сталінського, то повинні визнати, що в радянських республіках від початку будувався комунізм. Власне, В.Лєнін ще у «Квітневих тезах» 1917 р. поставив перед більшовиками три завдання на найближчий після завоювання влади період: ввести термін «комунізм» в назву партії, залишаючи стару назву меншовикам, створити Комінтерн і побудувати державу-комуну.

Відстань між соціалізмом в розумінні більшовиків і комунізмом в перші роки радянської влади вважалася короткою і майже несуттєвою через бажання вождів партії об'єднати в своїх руках контроль за виробництвом і розподілом матеріальних благ. За К.Марксом, розподіл за потребами був такою же ознакою комунізму в сфері розподільчих відносин, як ліквідація приватної власності на засоби виробництва – в сфері виробничих відносин. Залишаючи пропагандистам ідею повного комунізму з розподілом благ за потребами членів суспільства, вожді бажали організувати розподіл при соціалізмі за власними потребами. Йшлося про розподіл тієї мізерної кількості продукції, яку виробляла відстала й напівзруйнована економіка країни. Пріоритет в розподілі вони віддавали багатомільйонній армії. Лєнінський Раднарком створив її в ситуації загальної демобілізації армій в інших країнах після закінчення світової війни, щоб відвоювати територію Російської імперії, яка розпалася, і організувати похід в Європу на допомогу «світовій пролетарській революції».

Комуністичні перетворення в «командних висотах» економіки далися вождям більшовиків без особливих труднощів, тому що експропріація капіталістів була підтримана робітничим класом. Підтримка забезпечувалася об'єктивним соціально-економічним становищем пролетарів, які нічого не втрачали в комуністичній революції, крім своїх кайданів. Після націоналізації промисловості, транспорту і банків утворився усупільнений сектор виробництва, функціонування якого повинна була забезпечувати створювана більшовиками держава-комунa.

Будівництво комунізму штурмовими методами не могло обмежитися тільки «командними висотами» економіки хоча б тому, що задіяні в них працівники були споживачами сільськогосподарської продукції. Тому нова програма РКП(б) передбачала поширення націоналізованого сектора економіки на село у вигляді радянських господарств (радгоспів) і об'єднання селян в колективні господарства – комуні. Засновані на приватній власності господарства дрібних виробників (кустарів і ремісників) та дрібних землеробів не мали права на існування в державі-комуні. В.Лєнін так і заявляв: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»¹⁶.

Суть комунізму, за К.Марксом, корінилася у ліквідації приватної власності, і саме цю мету вождь більшовиків поставив як головну одразу після взяття влади. Однак у країні, населення якої майже на 90% складалося з дрібних власників, не існувало політичних сил, які могли б підтримати те, що було суттю комунізму. Рядових членів більшовицької партії і співчуваючих більшовикам робітників та селян

комуністична ідея вабила своїми іншими гранями: здобуттям соціальної рівності і недалекою, як здавалося, перспективою одержувати матеріальні й культурні блага за потребами.

Вожді партії не змогли перетворити експропрійовані поміщицькі маєтки на радгоспи. Поступаючись могутньому тиску селянства, вони змушені були розподілити землю і майно поміщиків між ними на зрівняльних засадах. Так само їм не вдалося загнати селян в комуни, щоб налагодити нетоварний економічний обмін між містом і селом. В умовах, що склалися, треба було або відмовлятися від спроб налагодити комуністичний розподіл, який давав більшовикам безмежну владу над суспільством, або базувати його на примусовому вилученні селянської продукції. Був обраний другий варіант, і тому народилася продрозкладка.

Від початку було зрозуміло, що будована на реквізиціях селянської продукції соціально-економічна система є нетривкою. Держава не мала засобів, щоб примушувати селян з року в рік виробляти продукцію не на продаж, а для реквізицій. Неважко було передбачити, що селяни візьмуться за зброю, щоб протистояти продрозкладці. Стихійна демобілізація царської армії в 1917 р. достатньою мірою наповнила село зброєю.

Загроза переростання так званого куркульського бандитизму у війну з багатомільйонним селянством змусила В.Леніна припинити соціально-економічні перетворення, які передбачалися затвердженою у 1919 р. програмою РКП(б). Який вигляд повинна була набути інша економічна політика, він ще не знав, але розумів, що від продрозкладки треба відмовлятися.

Припиняючи комуністичний штурм, який спровокував в країні громадянську війну і викликав економічний колапс, В.Ленін все-таки мав намір відновити його в більш сприятливих умовах. З цією метою він постарався запевнити партію і суспільство в тому, що політика радянської влади в 1918–1920 рр. була не комуністичною, а воєнно-комуністичною. Придуманий ним тільки у квітні 1921 р. термін «воєнний комунізм» мав на меті відділити комуністичну доктрину від політики комуністичного штурму, яка завдала величезних злигоднів народним масам.

Одночасно вождь попередив тих своїх соратників, які не бажали відмовлятися від продрозкладки, у величезній небезпеці протистояння з селянством. Зважаючи на цю небезпеку, попередження висловлювалося у невластивій для нього відвертій формі: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»¹⁷. Корінь зла у старій політиці він бачив у передчасній спробі «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників»¹⁸.

Виникає логічне запитання: на що розраховувало партійне керівництво раніше, коли консервувало на невизначений час реквізиційний принцип у відносинах з селом? Чому до 1921 р. такий курс не здавався Леніну економічно неможливим і політично небезпечним?

У більшовиків був розрахунок на світову революцію. Встановлення в європейських столицях залежних від Москви режимів надало б їм контроль за ресурсами промислово розвинутих країн. Покладаючись на ці ресурси, вони розраховували

створити позаринкову систему одержавленого виробництва й розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. «Допомога» Заходу зберігала партії більшовиків всі плюси комуністичної економіки (насамперед – абсолютну владу над суспільством) і позбавляла мінусів (продрозкладки).

В.Ленін завжди вважав комуністичну революцію в Росії інтегральним елементом світової пролетарської революції безвідносно до того, чи революції в інших, більш розвинутих країнах відбудуться самостійно, чи створена більшовиками Червона армія допоможе їм відбутися. Інші вожді партії цілком поділяли тоді такі погляди. Все змінилося після тяжкої поразки Червоної армії під Варшавою у серпні 1920 р. У промові перед депутатами Московської ради з приводу третьої річниці Жовтневої революції Ленін зробив знаменне визнання, звернувшись до історії більшовицького перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа переможе весь світ. В одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна»*.

Коли сподівання на світову революцію зникли, стало зрозумілим, що задіяний в «командних висотах» економіки робітничий клас повинен тривалий час співіснувати з класами дрібних виробників і землеробів. Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом породила термін «капіталістичне оточення». Поняття соціалізму і комунізму були розведені у часі, а комуністичні перетворення 1918–1920 рр. стали іменуватися соціалістичними. Суспільство, в якому залишалися класи дрібних виробників і землеробів, не можна було вважати навіть соціалістичним. Тому історичний період, який прийшов на зміну періоду, названому в 1921 р. «воєнним комунізмом», став розглядатися як перехідний період від капіталізму до соціалізму.

Вирішальний крок у зміні економічної політики був зроблений на X з'їзді РКП(б). У багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза» перенесення дати відкриття X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. пов'язується з дискусією про профспілки¹⁹. Ця суперечка справді роз'єднала керівництво державної партії і викликала охолодження у стосунках між В.Леніним і Л.Троцьким. Однак значення її, як і глибина політичних розходжень між вождями партії, в радянській історіографії перебільшувалися. Відстрочка зі скликанням з'їзду пояснювалася набагато серйознішою причиною – необхідністю осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний шторм 1918–1920 рр.

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозкладки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично осмислити пройдений з 1917 р. шлях. Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше – протягом січня 1921 р. Ще в

* Ленин В.И. Сочинения. – Изд.3. – Т.XXV. – С.474. У четвертому виданні творів Леніна сталінські цензори зняли останню фразу, і в такому вигляді цей виступ був надрукований у Повному зібранні творів. Див.: Повне збір. тв. – Т.42. – С.1.

грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві ухвалила по його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити розкладку натуральним податком²⁰.

Думка про заміну розкладки податком не випадково була сформульована тільки у резолюції розширеної робітничої конференції. Немає сумніву в тому, що саме Ленін відредагував текст цієї резолюції. Йому потрібно було, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції.

8 лютого голова Наркомзему РСФРР Н.Осинський (В.Оболенський) зробив на політбюро ЦК РКП(б) доповідь «Про посівну кампанію і становище селянства». Безпосередньо на цьому засіданні політбюро ЦК з-під пера Леніна вийшов документ, пізніше (у 1930 р.) опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства». Це – перший документ, що стосувався нової економічної політики. У ньому пропонувалось задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку порівняно з торішньою розкладкою і дозволити використання селянами лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті²¹.

Тези Леніна були схвалені. Політбюро ЦК утворило комісію у складі Л.Каменєва, Н.Осинського і О.Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. «Правда» з 17 лютого почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці.

24 лютого комісія представила «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком» пленуму ЦК. Після обговорення документ було передано до нової комісії у складі О.Цюрупи (голова), М.Муралова і П.Попова²². 7 березня комісія наркома продовольства РСФРР Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього документ був переданий «для остаточної розробки» новій, третій за рахунком комісії у складі В.Леніна, Л.Каменєва, О.Цюрупи і Г.Петровського. Відредагований цією комісією проект X з'їзд РКП(б) ухвалив 15 березня без поправок.

Формулюючи для з'їзду проект постанови про заміну розкладки податком, члени комісії боялися дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше – легалізації відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного властями «мішечництва». Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції. А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті».

X з'їзд РКП(б) розглянув також пов'язане з переходом на продподаток питання про «капіталістичне оточення», з яким виступив Л.Каменєв. Його доповідь так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Формулюючи свою проблему, доповідач висловлювався гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання – створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому,

на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може». Далі він констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість країни, за запізнення із взяттям влади пролетарями передових країн світу²³.

Як зустріло кардинальний поворот в економічній політиці керівництво КП(б)У? 13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) В.Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося в собі й після усунення радянською владою торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Кінцевий висновок голови Промбюро заслуговує прямого цитування: «Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (тобто постачання селянства. – Авт.) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних у теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва»²⁴. Ось так науково – подібно обґрунтовувалася необхідність продрозкладки на весь період до остаточної відбудови промисловості. Заборону приватної торгівлі, що призвела до зникнення зв'язків між містом та селом, Чубар сприймав як об'єктивну реальність, хоч вона була не більш як волюнтаристським рішенням державної партії, спрямованим на реалізацію умоглядних уявлень про комунізм.

Не менш показові тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б) опублікувала харківська газета «Коммунист» 15 лютого. В них пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати і масові мобілізації робітників та службовців щодо трудової повинності. Не дивно, що керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л.Каменєва «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком». Підготовлений першою комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменєва, цей документ надіслали 18 лютого в усі партійні комітети губерньського рівня.

Починаючи з 25 лютого у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум ЦК республіканської партійної організації, який 27 лютого мав обговорити каменєвський документ, секретар ЦК КП(б)У В.Молотов запросив усіх присутніх на цьому з'їзді секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Прийнята постанова з трьох пунктів виявилася заплутаною до незрозумілості. Та її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів до проекту ЦК РКП(б): вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у разі здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Дискусію з цього питання компартійно-радянське керівництво обмежило вузькими рамками, сподіваючись, очевидно, на те, що проект не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Йому вже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) ухвалив проект про скасування розкладки за основу і передав його для обговорення на з'їзді. Українські газети аж до початку з'їзду партії жодним словом не відреагували на «еретичні»

думки. Однак на самому з'їзді доповідь Леніна про заміну розкладки продовольчим податком не зустріла заперечень²⁵.

Коли новий стратегічний курс здобув схвалення X з'їзду РКП(б), периферійним функціонерам не залишилося нічого іншого, як взяти на озброєння гасла, що стали офіційними. На відміну від гасел комуністичного будівництва, з якими апаратники (але не суспільство!) жили за попередні три роки, втілювати нові гасла у життя було напрочуд легко. Мобілізації, реквізиції та інші форми примусу аж до терору, які були невіддільні від комуністичної організації виробництва і розподілу, відходили у минуле. Але поворот до ринку суперечив партійній програмі і викликав у людей, відданих комуністичній ідеї, глуху опозицію.

Керівники партії боролися з опозиційними настроями як погрозами, так і умовляннями. Підбиваючи підсумки дискусії на VII конференції КП(б)У в квітні 1923 р., в якій лунали голоси проти нової економічної політики, Х.Раковський закликав до єдності. «Ілліч був за неп, – умовляв він, посилаючись на авторитети, – усі постанови і резолюції ЦК говорять про це, і нам потрібно як дисциплінованим, добрим товаришам підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, в чому полягає ця політика»²⁶.

Л.Троцький, який на цій конференції виступив з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б), постарався по-своєму роз'яснити делегатам зміну економічної політики, започатковану рішенням X з'їзду партії про заміну продрозкладки продподатком. Неправлена стенограма партконференції, звичка Троцького виступати без підготовленого завчасно тексту і властива тільки йому прямота висловлювань допомагають зрозуміти найпотаємніші мотиви, якими керувалися вожді, приймаючи рішення про нову економічну політику. «Звідки узався цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції, – говорив Троцький. – Виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: «всерйоз і надовго») Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо. Ми не знали у 1920 році, про один, два, три або про десять років йде мова, але ми знали, що перед нами починається епоха серйозної і тривалої підготовки»²⁷.

Розібратися у змісті, причинах і перспективах нової економічної політики рядовим партійним функціонерам справді було важко. Це вже потім, з кінця 30-х рр., виникла концепція, яка пояснювала dokonані факти й події. В ній підкреслювалося, що сутністю непу є встановлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. Мірою перетворення останнього на колективне ринкові форми змички заступав державний план. Вважалося, що остаточно нова економічна політика була вичерпана у середині 30-х рр., коли централізоване планування охопило всі галузі народного господарства. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму. Ця концепція зберігалася на озброєнні істориків до кінця існування державної партії. Остаточно вона не подолана й досі.

Праці В.Леніна та інших вождів РКП(б), партійні документи 1921–1923 рр. дають при аналітичному вивченні достатній матеріал для того, щоб дістатися крізь

просочені пізнішою сталінською концепцією історіографічні нашарування до реальної історії. Цілком зрозуміло, що після трьох років комуністичного будівництва партія у 1921 р. змушена була відступити. У працях Леніна про відступ говорилося неодноразово. Він полягав у поверненні, при збереженні контролю над «командними висотами», до ринкових форм зв'язку між містом і селом. Запровадження непу не вело до соціалізму, як стверджувалося у пізнішій історіографії. Воно означало припинення спроб побудувати комунізм в країні з переважно селянським населенням. Партія зупиняла комуністичне будівництво не з власної волі. Це визнавав і Ленін, але суть альтернативи, яка стояла на початку 1921 р., набагато чіткіше, ніж в його працях, висловлена у позбавленій дипломатичних тонкощів резолюції Всеукраїнської партійної наради (травень 1921 р.). «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість, – вказувалося в цій резолюції: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізолюваності російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну базу радянської влади і революції»²⁸.

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію «командних висот» народного господарства. Перевага в цій війні була їй гарантована, тому що селянство підтримувало ліквідацію буржуазії і поміщиків. У 1921 р. вона змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу їй протистояла вся багатомільйонна селянська маса. Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д.Рязанов, «селянський Брест»²⁹.

Свої сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або за допомогою західноєвропейського пролетаріату у разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку і виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень у 1921 р. він вважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості і подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛПРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих з 1918 р. Отже, Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки припиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу. Протягом цього періоду держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок, тобто здійснювати нову економічну політику.

Тривалість її Ленін визначав цілком конкретно. «Мінімальний строк, – говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, – протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк – мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми перебуваємо в умовах, нечувано несприятливих»³⁰. У підготовчих матеріалах до брошури «Про

продовольчий податок», яка вийшла з друку у травні 1921 р., строки «правильних співвідносин з селянством» визначалися Леніним в інтервалі від 10 до 20 років³¹. Отже, поправка на «нечувано несприятливі умови» удвоє подовжувала прогнозовані строки непу.

Коли на Всеросійській партійній конференції у травні 1921 р. Н.Осинський заявив, що нову економічну політику треба здійснювати «всерйоз і надовго», Ленін підхопив цей вислів і потім не раз його використовував. Але прогноз Осинського (25 років) він розглядав як надмірно песимістичний. У резолюції цієї конференції тривалість нової економічної політики визначалася обережно, без конкретних строків: «Цю політику партія визнає встановленою на довгий, рядом років вимірюваний, період часу»³². До речі, словосполучення «нова економічна політика» вперше з'явилося якраз у документах цієї конференції, а також в доповіді О.Рикова на IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів, який працював у ці дні³³.

Коли X з'їзд РКП(б) легітимізував економічну політику, яку назвали новою, ніхто в партійному керівництві не збирався відмовлятися від комуністичної доктрини. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло усе цивілізоване людство. Йшлося тільки про тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені комуністичні перетворення у «командних висотах» економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними.

Відмова від розкладки повертала селян до ринкових, тобто еквівалентних в своїй основі відносин з державою. Держава до певного часу (протягом 25 років – за Осинським, від 10 до 20 років – за Леніним) повинна була витримувати незручну еквівалентність обміну разом із супутніми ринковими відносинами. Цей строк вона мала використати для такої розбудови промисловості, яка дала б можливість більше не повертатися до продрозкладки, а забезпечити надходження селянської продукції в міста шляхом планового, тобто позаринкового постачання в села промислової продукції у достатніх кількостях. Ленін неодноразово стверджував, що продрозкладка – це вимушений захід, бо в своєму розпорядженні держава мала слаборозвинуту з дореволюційних часів і до того ж зруйновану воєнними діями промисловість, яка була нездатна задовольнити селян достатньою кількістю товарів.

Саме таким був хід думок у всіх керівників РКП(б), коли вони відмовлялися від продрозкладки під загрозою виникнення нової фази громадянської війни – війни з селянством. Проте конструктори непу, починаючи з Леніна, не враховували економічних наслідків того, що вони залишили недоторканими комуністичні перетворення у «командних висотах». Позбавлена справжнього господаря, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Вона виявилася нездатною здійснювати розширене відтворення за рахунок нагромаджень, створюваних у собі самій.

Не могла промисловість розраховувати і на чужоземні ресурси, які були одним з головних чинників індустріалізації дореволюційної Росії. Цьому перешкоджало економічне, політичне та ідеологічне протистояння комунізму всьому іншому світові. У пошуках коштів для індустріалізації країни з переважно селянським населенням керівники державної партії могли звернути свої погляди тільки на селянство.

Політика форсованої індустріалізації, коли для неї надійшла пора, повинна була знищити нову економічну політику.

В сучасній російській історіографії проблематиці непу приділяється істотно менше уваги, ніж в радянські часи. Щоправда, Інститут російської історії РАН продовжує за інерцією організацію наукових форумів, започаткованих у 1971 р. В.Дмитренком у зв'язку з 50-річним ювілеєм непу. На шостій ювілейній конференції, що відбулася після 75-ї річниці (у вересні 2002 р.), обговорювалася постановочна доповідь О.Сенявського. Вчений визнав, що творчий потенціал непу виявився гранично обмеженим, після чого зробив такий висновок: «Новая элита, став у руля государства, вынуждена была прагматично решать совокупность проблем, которые объективно стояли перед российским государством независимо от того, каким политическим силам принадлежала государственная власть. И здесь историки сталкиваются с целым комплексом проблем, которым пока не уделяется должного внимания. Здесь и глубинные, социокультурные условия развития страны в 1920-е годы, и международные условия, предопределявшие весьма узкий спектр альтернатив, между которыми могла выбирать власть. А может быть, здесь был выбор только между гибелью и выживанием – причем не только самой власти, но и всей страны...»³⁴.

Якщо первинна теза про тимчасовість непу (яка збігається з численними висловлюваннями В.Леніна 1921–1922 рр.) є справедливою, то наступні висновки, хоч би як обережно вони формулювалися, перебувають у логічному полі добре знаної радянської максими «Народ и партия едины». І далі, використовуючи ним же вигадану альтернативу (або постійно неп з наступним буржуазним переродженням СРСР, або модернізація у формі соціалістичної індустріалізації, яка вимагатиме істотних матеріальних жертв з боку селян), проф. Сенявський знову доходить кінцевої тези, цього разу в гранично чіткій формі: «Методологический ключ к изучению и оценке нэпа – в объективно стоявшей перед страной задаче модернизации в контексте перспектив мирового развития в 1930-е – 40-е годы XX века, грядущей мировой войны, «исторического цейтнота». По сути, вопрос стоял не об идеологической окраске власти и даже не об общественной системе в целом, а о самом существовании страны и населяющих ее народов»³⁵.

Отже, нема мови про штучність того суспільно-економічного ладу, який більшовики прагнули побудувати методами насилля і пропаганди, щоб підвести фундамент під встановлений ними у 1917 р. режим «пролетарської диктатури». Нема й бажання зрозуміти, що сталінський комуністичний штурм, який здійснювався під гаслом модернізації, так само як ленінський штурм 1918–1920 рр. і період нової економічної політики між ними – це ланки одного ланцюга, охарактеризованого в програмі РКП(б) 1919 р. Виводити комуністичну революцію з Російської революції 1917 р., так само як приписувати мільйонним масам населення прагнення побудувати комуністичне суспільство – це даремна справа. Проте у книзі, сформованій Інститутом російської історії за результатами наукової конференції, не знайшлося опонентів О.Сенявському. Як правило, російські вчені сприймають радянський період власної історії як об'єктивну реальність, не відділяючи її від світового історичного процесу.

4. Неп у «командних висотах» економіки

Після скасування продрозкладки вожді партії робили все можливе, щоб утримати за собою контроль над виробництвом та розподілом народногосподарських ресурсів. X з'їзд РКП(б) визнав право селян реалізувати лишки своєї продукції тільки в «місцевому господарському обороті». Але утримати ринкові відносини у вузьких рамках сільських базарів більшовикам не вдалося. Чи означало це, що вони капітулювали перед селянством, яке вимагало свободи торгівлі?

В.Ленін зробив спробу переконати своїх послідовників у помилковості такого розуміння суті нової економічної політики. Виступаючи 5 липня 1921 р. на III конгресі Комінтерну, він заявив: «Свобода торгівлі означає свободу капіталізму, але разом з тим нову його форму. Це значить, що ми, до певної міри, заново створюємо капіталізм. Ми робимо це цілком відкрито. Це – державний капіталізм. Але державний капіталізм у суспільстві, в якому влада належить капіталові, і державний капіталізм у пролетарській державі – це два різні поняття»³⁶.

Пробна куля про нову природу державного капіталізму не викликала ентузіазму у депутатів конгресу. Позбавлені, на відміну від Леніна, безпосередньої відповідальності за державу, зарубіжні й вітчизняні комуністи не бажали визнавати ринкових реалій. Тим часом держава поступово скидала з себе тягар відповідальності за постачання підприємств та їхніх працівників, який виявився непосильним. Дрібні заклади передавалися артілям або приватним особам, не виключаючи колишніх власників, і в їхніх руках вони починали ефективно функціонувати. Великі підприємства залишалися за державою, але управління ними було вирішено передати на місця. Х.Раковський у бесіді з кореспондентом харківської газети «Коммунист» з цього приводу висловлювався так: «Перехід підприємств на бюджетну систему, внесення принципу самоокупності, вишукування місцевих ресурсів, пробудження і підтримка ініціативи низів – ось ті практичні завдання, які стоять в теперішній час перед країною»³⁷.

Наприкінці жовтня 1921 р. у виступі на VII Московській губпартконференції В.Ленін спробував теоретично осмислити запроваджені після X з'їзду партії кардинальні зміни в економічній політиці. Він розчарував західноєвропейських соціал-демократів, котрі разом з російськими почали вважати неп переходом більшовиків на їхні позиції, а саме: державна влада може втручатися в розподіл матеріальних благ з метою допомоги незабезпеченим і соціально незахищеним членам суспільства, але повинна віддати виробництво приватній ініціативі. Вождь запевнив, що економічна диктатура партії, яка стала можливою внаслідок одержавлення виробництва в ході перших комуністичних перетворень, залишиться непорушною. Так званий державний капіталізм, на думку Леніна, означав не більш як запозичення державою властивих ринковій економіці методів і форм господарювання. Потреба в них мала відпасти після того, як в країні буде створений адекватний комуністичному розподілу економічний фундамент. Тоді і тільки тоді партія зможе припинити відступ і повернутися до «безпосереднього», тобто не опосередкованого товарно-грошовими відносинами, комуністичного будівництва. Ленін почав використовувати слово «відступ», характеризуючи нову економічну політику, тому що попередню

політику, зважаючи на слаборозвинутість країни в індустріальному відношенні, він тепер розцінював як забігання вперед.

Кінцевий висновок у доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції був такий (термін «соціалізм» у цей час уже в усіх випадках вживався замість терміна «комунізм»): «Перед нами навесні 1921 року стало ясне становище: не безпосереднє соціалістичне будівництво, а відступ в цілому ряді галузей економіки до державного капіталізму, не штурмова атака, а дуже важке, трудне і неприємне завдання тривалої облоги, пов'язаної з цілим рядом відступів. Ось що необхідно для того, щоб підійти до розв'язання економічного питання, тобто забезпечення економічного переходу до основ соціалізму»³⁸.

У необижданому з потаємними задумами партійних вождів суспільстві жевріла надія на те, що неп поверне країну в річище нормальної економіки. З другого боку, така інтерпретація непу викликала розгубленість серед функціонерів-апаратників, яким здавалося, що партія втрачає економічну владу. Функціонери вміли командувати, а не господарювати, воювати, а не торгувати. Навіть у заспокійливій лєнінській інтерпретації концепція державного капіталізму не знаходила серед них співчуття.

У звіті ЦК ХІ з'їзду РКП(б), з яким Ленін виступив 7 березня 1922 р., зазначалося, що державний капіталізм радянського зразка є новим явищем, яке сприймається крізь призму застарілих стереотипів. К.Маркс, з іронією вказував Ленін, не здогадався написати жодного слова про державний капіталізм, який буває при комунізмі. З другого боку, все, що написано про державний капіталізм, який буває при капіталізмі, не має до обговорюваного предмета будь-якого стосунку. Суть питання полягає в тому, далі провадив доповідач, що партія має зрозуміти: вона зобов'язана допустити обмежений певними рамками капіталізм. Такий капіталізм, безумовно, необхідний для селян і приватного капіталу, який має задовольнити потреби селянства, якщо держава зробити це тимчасово нездатна. Необхідно справу поставити так, переконував Ленін делегатів з'їзду, щоб забезпечити хід капіталістичного господарства і обороту, бо це потрібно народові, *без цього жити не можна*³⁹.

Очевидно, переважна більшість делегатів солідаризувалася з цією досить-таки переконливою аргументацією. В усякому разі, під час обговорення звіту особливих дискусій з цього приводу не виникло. Єдиним винятком був виступ Є.Преображенського. Не піддаючи сумніву доцільність відступу від комуністичного виробництва та розподілу, а також комплекс заходів, що дістав назву нової економічної політики, цей відомий в партії теоретик заперечував сам термін «державний капіталізм». На його думку, господарський лад, що встановився в радянських республіках після перших комуністичних перетворень і внесених непом коректив, являв собою оригінальне, своєрідне, ніколи не бачене утворення, яке не могло характеризуватися терміном, запозиченим від іншого суспільного ладу. Преображенський запропонував з'їздові приділити більше уваги порушеному Леніним питанню, «а в зв'язку з ним і питанню про узгодження нашої партійної програми з тими перспективами, які є нашим найближчим завданням»⁴⁰.

Думка Преображенського не випадково подається в цитатній формі. Наскільки можна встановити, це була перша пропозиція переписати програму, прийняту

VII з'їздом РКП(б). У січні 1923 р. з Преображенським солідаризувався М.Бухарін. Останній вважав, що програма 1919 р. і написана ним у співавторстві з Преображенським книга «Азбука комунізму» застаріли у зв'язку з непом⁴¹.

Як відомо, партійна програма 1919 р. офіційно діяла до 1961 р., утверджуючи самим фактором тривалого існування незмінність ідеологічних постулатів доби першого комуністичного штурму. Керівники державної партії не сумнівалися у доцільності здійснених тоді перетворень. Неп сприймався ними як вимушена перерва в комуністичному будівництві.

Цікавою є реакція В.Леніна на виступ Є.Преображенського. Підсумовуючи дискусію щодо звіту ЦК, він ухилився від теми про зміни в партійній програмі, але приділив увагу полеміці з Преображенським. Полеміка була з його боку малопереконливою: вождь просто повторив те, про що говорив у доповіді з приводу терміна «державний капіталізм». Але вона допомагає відчуті різницю в поглядах на неп основної частини партійного керівництва, яка йшла за Леніним, і окремих членів Центрального комітету, – в цьому разі Преображенського. Останній сприймав чинний господарський лад з орієнтацією на ринок як такий, що має власну перспективу розвитку. Тому він пропонував переглянути партійну програму, орієнтовану на створення комуністичного виробництва і розподілу, інакше кажучи, пристосувати основний теоретичний документ партії до наявної реальності. Ленін же, постійно твердячи, що виробництво і розподіл на комуністичних засадах об'єктивно неможливі в даній ситуації, прагнув змінити наявну реальність і залишав програму РКП(б) 1919 р. як взірць на майбутнє.

Після націоналізації «командні висоти» економіки функціонували як одне велике підприємство, в якому необхідні виробництву елементи, включаючи пайки для робітників, централізовано розподілялися в натуральному вигляді. З переходом до непу держава побажала скинути з себе непосильний, як з'ясувалося, тягар підприємництва, тобто покласти відповідальність за хід виробництва безпосередньо на заводи і фабрики. На керівників підприємств покладался обов'язок обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції і постачання робітників. Вони повинні були вишукувати ресурси, ощадливо витрачати їх, піклуватися про піднесення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції. Ці функції, які до націоналізації виконував власник або його довірена особа, при запровадженні умоглядних комуністичних схем організації виробництва були непотрібні. Проте реальне виробництво без них існувати не могло і поступово розвалилося.

Вдихнути життя в націоналізований сектор були здатні ринкові відносини, які не могли існувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Тому держава, яка націоналізувала ці установи першими з «командних висот» з однією метою – знищити їх, тепер змушена була починати з відновлення знищеного. X з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію «Про перегляд фінансової політики», в якій урядові доручалося провести необхідні реформи⁴².

На перших порах компартійно-радянському апарату не вдалося виробити працездатну концепцію ринкової фінансової політики. В Україні питання про фінансову політику вперше було поставлено тільки в липні 1921 р. Як доповідь В.Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У, так і ухвалена резолюція з фінансової політики

виявилися професійно безпорадними. Помічаючи цю безпорадність у найважливішій сфері економічної політики, В.Ленін на XII Московській губпартконференції в жовтні 1921 р. скаржився на комуністів-господарників, які були нездатні взятися за державне регулювання комерційних відносин і при цьому гордовито заявляли, що їх «в тюрмах торгувати не вчили»⁴³.

10 жовтня 1921 р. ВЦВК ухвалив декрет «Про заходи по впорядкуванню фінансового господарства». 4 січня 1922 р. його текст було продубльовано у постанові ВУЦВК під цією ж назвою⁴⁴. В декреті засуджувався поширений серед господарників погляд на фінанси як віджиле явище. Радянські та господарські органи закликалися до розробки заходів зі збільшення державних доходів і здійснення політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити емісію радзнаків. 12 жовтня ВЦВК оголосив про заснування Державного банку з відділеннями на місцях, у тому числі в Україні. Держбанк мав налагодити грошовий обіг, оволодіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом.

Банк почав свою роботу з деномінації, починаючи з нового року, радзнаків з розрахунку 1 новий рубль за 10 тис. старих і вилучив з обігу старі гроші – думки, керенки тощо. Нові рубльові банкноти стали називатися не радянськими розрахунковими, а грошовими знаками. 6 грудня XI конференція РКП(б) ухвалила рішення розпочати роботу з відновлення грошового обігу на металевій (тобто золотій) основі⁴⁵.

Наркомат фінансів РСФРР перетворився на один з найважливіших в економічному житті всіх радянських республік, оскільки залишалася незмінною заборона грошової емісії Україною, Білорусією і республіками Закавказзя. Фактичним керівником наркомату був призначений Г.Сокольников, а його заступником став переведений з України М.Владимиров. Вони залучили до роботи в наркоматі на відповідальних посадах багатьох видатних фінансистів безвідносно до їх партійної належності або політичної позиції у минулому. За допомогою цих фахівців почалася робота зі стабілізації грошового обігу, організації податкової системи і досягнення бездефіцитності бюджету.

25 липня 1922 р. Держбанк набув права випускати в обіг банкові білети, забезпечені золотом та іншими легко реалізовуваними цінностями. Вони призначалися винятково для кредитування економіки і випускалися в суворому співвідношенні з потребами господарського обігу в грошах. Перші банкноти вартістю в 10 рублів дістали популярну серед населення назву – червінець, оскільки були червоного кольору. До революції червінцями називалися монети, виготовлені з червоного золота. Офіційно оголошений еквівалент радянського червінця дорівнював 7,7 г щирого золота, тобто точно відповідав 10 царським рублям. В обіг була випущена незначна кількість червінців у золотих монетах, переважно для розміну за кордоном і всередині країни на золото і валюту⁴⁶.

Спочатку червінці використовувалися в оптовому обороті або в розрахунках між державними підприємствами та установами. Для збалансування доходів і витрат бюджету випускалися, як і раніше, деноміновані рублі. Паралельне використання двох різних валют мало на меті запобігти знеціненню червінця, оскільки бюджетний дефіцит ще не було подолано. На початок 1923 р. питома вага червінців

у сукупній грошовій масі не перевищувала кількох відсотків. Червінці в цей час служили не стільки засобом обміну, скільки джерелом нагромадження.

У січні 1923 р. відбулася друга деномінація рубля. В обіг увійшли нові рублі, які дорівнювали за вартістю 100 рублям 1922 р. або 1 млн рублів попередніх випусків. Але поступово підприємства почали виплачувати заробітну плату персоналу у червінцях. Внаслідок цього стабільна валюта стала укорінюватися в економічному обміні між містом і селом.

Грошова реформа завершилася в лютому 1924 р., коли в обіг увійшли казначейські білети. Одночасно з ними з'явилася срібна розмінна монета, карбування якої вдалося організувати на вигідних умовах у Великій Британії. Деноміновані рублі, які у побуті зберігали назву радзнаків, після цього було вилучено з обігу.

Грошова реформа забезпечила успіх новій економічній політиці і показала, що втручання держави в ринкові процеси може бути ефективним, якщо воно здійснюється грамотно, тобто враховує закони ринку. Однак Наркомфін РСФРР у ході реформи встановив золотий вміст червінця на довоєнному рівні, тоді як загальний рівень цін удвоє перевищував довоєнний. Щоб забезпечити реальну конвертованість радянської валюти, треба було або здійснити її девальвацію, або знизити ціни до ринкового курсу червінця. Замість цього у 1926 р. було припинено вільне циркулювання золота і закордонної валюти в каналах обігу. Валютна монополія, поряд з монополією зовнішньої торгівлі, дозволяла забезпечувати зовнішньоторговельні розрахунки, які базувалися на золоті, але звільняла державу від обов'язку випускати у внутрішній обіг тільки забезпечені золотовалютними ресурсами Державного банку рублі.

Слід зазначити ще одну обставину, пов'язану з цією грошовою реформою, яку в пострадянській історіографії вважають взірцевою. Прагнення позбутися дефіциту бюджету, щоб забезпечити успіх реформи, мало своїм наслідком максимальне обмеження державних витрат. Антиінфляційний курс супроводжувався закриттям багатьох націоналізованих підприємств і заморожуванням заробітної плати. Матеріальне становище працівників, зайнятих у сфері освіти і науки, в перші роки непу виявилось просто трагічним. Так само інтенсивно скорочувалися видатки на фінансування позбавлених власного бюджету національних республік.

Фінансове становище УСРР можна проілюструвати колективною заявою Г.Петровського, Артема (Ф.Сергєєва) і В.Чубаря, які у серпні 1921 р. прибули в Москву, щоб взяти участь у роботі чергового пленуму ЦК РКП(б). Вони опротестовували політику Наркомфіну РСФРР щодо України, показуючи короткими мазками весь трагізм її становища: «Члени ЦК РКП, які працюють на Україні, звертають найбільш серйозну увагу ЦК РКП на важке фінансове становище України. Середня норма, яку Україна одержала за червень і липень, – 30 млрд (радзнаків. – *Авт.*). В липневу норму було додано ще 2 млрд на боротьбу з холерою. Таким чином, Україні дається на місяць на 20 млрд менше, ніж одній Москві з губернією. Між тим з цієї суми Україна повинна постачати не тільки свої центральні установи, включаючи сюди військове відомство і шляхи сполучення, але також і Донецький басейн. Недостатня кількість грошових знаків на Україні уже зірвала у нас овочеву і фруктову кампанії, від яких ми повинні були відмовитися. Заборгованість губ-

виконкомів робітникам, службовцям, вчителям тощо доходить в деяких губерніях, як, наприклад, в Одеській, до 7 млрд»⁴⁷.

Уперше проект загальнофедеративного бюджету було опрацьовано навесні 1922 р., тобто якраз тоді, коли Наркомфін РСФРР починав грошову реформу. Коли цей документ надійшов в республіки для обговорення, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таке рішення: беручи до уваги значення для РСФРР вугільної і металургійної промисловості України (саме так! – *Авт.*), а також співвідношення обох республік у населенні, наполягати на тому, щоб бюджет УСРР становив не менше 25% загальнофедеративного. Однак в Москві затвердили для України не більше 15% загальних витрат бюджету⁴⁸. Коли бюджет 1922/23 господарського року почав діяти, Х.Раковський домігся в Раднаркомі РСФРР збільшення норми (з початку 1923 р.). Однак, як він свідчив, навіть кредити, що відкривалися згідно з попередньо визначеною нормою, не забезпечувалися грошовою масою⁴⁹.

Загальносоюзний бюджет на 1923/24 р. збільшив українську частку до 19%, але гроші надходили в Україну, як і раніше, нерегулярно і не в повному обсязі. Лише після того, як союзні відомства взяли під свій контроль основну частку економічного потенціалу України, проблему фінансування було нібито знято. Під місцевим підпорядкуванням на переламі 20-х і 30-х рр. зберігалася лише невелика частина підприємств і організацій. Визначати державний бюджет УСРР у повному обсязі, включаючи підприємства союзного підпорядкування, стало неможливо. Центральні відомства, як правило, не подавали статистичним органам дані про республіканський розріз своїх фінансових балансів.

Важливим елементом нової економічної політики став створений в «командних висотах» ринок робочої сили. Одним з перших урядових декретів після скасування продрозкладки був ліквідований найбільш зловісний главк попередньої доби – Головкомтруд з відповідними органами на місцях і мережею таборів ЦУЛАГу для «дезертирів трудового фронту». Процедури наймання «від воріт» і звільнення за власним бажанням знову стали нормальним методом формування робітничих колективів.

Здійснювана в перші роки непу концентрація виробництва ставила на порядок денний протилежну обов'язковій трудовій повинності проблему безробіття. Переведення у стан консервації підприємств, для роботи яких не вистачало ресурсів, виштовхувало з виробництва десятки тисяч осіб. У вересні 1922 р. при Українській економічній нараді (УЕН) було створено Комітет боротьби з безробіттям (Комборбез), а в губернських і промислових окружних центрах з'явилися біржі праці. Серед безробітних, кількість яких досягала 90 тис. осіб, переважала категорія людей розумової праці. В міру введення в дію раніше законсервованих підприємств кількість безробітних серед робітників почала зменшуватися.

У радянській історіографії утвердження непу в «командних висотах» розглядалося як свідомо спрямовуваний вищою владою процес: нібито законодавець завжди знав послідовність заходів і наслідки їх запровадження в життя. Насправді ж В.Ленін і його команда діяли методом проб і помилок, перебуваючи в постійній розгубленості. Три роки здійснюваних за партійною програмою перетворень призвели до економічного краху. Виходити з кризи треба було без ідеологічного

забезпечення, переглядаючи поспіхом ті положення комуністичної доктрини, які завели у глухий кут.

Вожді партії вже зрозуміли, що треба позбутися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську централізовану монополію. Життя не погоджувалося з концепцією «єдиної фабрики», яка була економічною основою комуністичної доктрини. Доводилося ламати мертві конструкції «главкізму», які обплутували і душили націоналізовану промисловість. Що можна було запропонувати взамін?

Економісти бачили вихід у денационалізації підприємств. Однак політики погоджувалися на денационалізацію тільки дрібних закладів промисловості. Разом з тим вони розуміли, що потрібно знайти якийсь вихід. Бюджет держави мав позбутися відповідальності за матеріальне постачання націоналізованих підприємств, тобто «відпустити їх на волю». Так з'явилася суперечлива в своїй основі концепція комерційного розрахунку. З плином часу цю назву змінили, тому що поняття комерції пов'язувалося з вільним ринком і приватною власністю на засоби виробництва. Для кількох поколінь радянських людей стало звичним поняття «госпрозрахунок» (господарський розрахунок).

Запровадження госпрозрахунку означало спорудження штучної перетинки між державним бюджетом і бюджетом окремого державного підприємства. Внаслідок цього виробництво переставало функціонувати на засадах «єдиної фабрики». Підприємство набувало прав юридичної особи і ставало суб'єктом господарювання, якому дозволялося самостійно діяти на ринку.

Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності, навіть якщо вони господарювали вкрай погано. Експропрійований власник або його адміністратор входили в кожную деталь виробничого процесу і відповідали за невдале керівництво власним гаманцем. Натомість держава в ролі господарника була далекою від кожного конкретного підприємства, сліпою і роз'єднаною в своїх діях, тому що складалася з величезної кількості людей, які мали право наказувати, але особисто не відповідали за невдалі виробничі рішення. Держава могла покладатися тільки на галузеві нормативи, правила і процедури, доручаючи безпосереднє керівництво адміністраторам на заробітній платі. За неефективне господарювання відповідав у кінцевому підсумку державний бюджет. Ринок, в якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі, а згодом й валютною монополією. Він був монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він був штучним.

Ідея госпрозрахунку носилася у повітрі з того часу, як було вирішено забезпечити сталість грошового обігу й узгодити видатки державного бюджету з його доходами. Уперше в УСРР питання про госпрозрахунок (цей термін на той час ще не існував) було поставлено на пленумі ЦК КП(б)У 21 липня 1921 р. у формулюванні «Про посилення значення госпорганів». У резолюції по доповіді В.Чубаря вказувалося, що державні підприємства повинні звільнитися від «дріб'язкової опіки» з боку губкомів КП(б)У, місцевих радянських органів і профспілок. Передбачалися такі заходи щодо оздоровлення державного сектора: концентрація виробництва; переведення підприємств і галузей на самостійний бюджет з установкою на бездефіцитність; опрацювання умов здавання другорядних підприємств в оренду⁵⁰.

Тим часом у Москві наближалася до завершення робота над пакетом законодавчих актів щодо запровадження в життя нової економічної політики у промисловості. Першим у цьому пакеті був наказ Раднаркому РСФРР «Про проведення в життя основ нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. У наказі підкреслювалося, що першочерговим завданням промисловості у зв'язку з переходом до непу є концентрація виробництва. Вища рада народного господарства та її місцеві органи повинні були зосередити в безпосередньому управлінні великі і важливі для країни підприємства. Тільки вони мали забезпечуватися в першу чергу матеріальними, продовольчими і грошовими ресурсами. Інші підприємства підлягали тимчасовій консервації або передачі в оренду кооперативам та приватним особам. Жорстку концентрацію Раднарком розглядав як найпершу умову переведення промисловості на госпрозрахунок⁵¹.

У постанові Ради Праці і Оборони «Основні положення про заходи по відбудові великої промисловості і підняттю та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. вказувалося на те, що найбільші, технічно устатковані, доцільно організовані і відповідним чином розташовані підприємства зливаються в госпрозрахункові об'єднання. Статус госпрозрахункових об'єднань міг бути наданий як виняток і окремим підприємствам. Правління об'єднань або госпрозрахункових підприємств мали підпорядковуватися відповідному главку (головному управлінню) ВРНГ або безпосередньо керівництву ВРНГ⁵². Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу главку і ВРНГ. Ці керівні інстанції перестали бути суб'єктами господарювання і зберігали за собою тільки загальні управлінські функції.

В Україні законодавчі акти російського уряду від 9 і 12 серпня 1921 р. були продубльовані постановами РНК УСРР від 30 серпня і 21 жовтня 1921 р.⁵³

Госпрозрахункові об'єднання дістали назву трестів. Цей термін досить широко вживався в добу «воєнного комунізму», але не мав тоді такого смислового наповнення. Зокрема, на VII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р. було визнано за доцільне об'єднати окремі підприємства в галузеві або галузево-територіальні трести⁵⁴. Тут ішлося про допоміжну ланку управління, створювану через те, що главки не могли керувати величезною кількістю дрібних і середніх за розміром підприємств.

Перші госпрозрахункові трести з'явилися в Україні восени 1921 р. Зокрема, 19 жовтня був організований Київшкіртрест, який об'єднав 10 шкірзаводів у чотирьох губерніях. Діючи винятково на засадах госпрозрахунку, він завантажив свої потужності в 1922/23 р. на 80%, а в першому півріччі 1923/24 р. – на 100%. Трест Південсталь утворився найпершим (ще у серпні 1921 р.), і поступово до нього увійшли не тільки металургійні заводи, а й рудники, шахти, коксохімзаводи, що забезпечували весь виробничий цикл⁵⁵.

У 1922 р. процес трестування промисловості вивчали дві партійно-урядові комісії – Л.Каменєва (юридичні проблеми) і В.Куйбишева (кадрові проблеми). Перша з них розробила декрет про трести, ухвалений загальносоюзним урядом 10 квітня 1923 р. Декрет проголошував автономію трестів у питаннях поточної діяльності, але зобов'язав ВРНГ розробляти і затверджувати виробничі плани і наглядати за «правильним» ходом справ. Розповідаючи на XII з'їзді РКП(б) про

роботу трестівських комісій, Г.Зінов'єв повідомив, що ЦК категорично відкинув спробу закріпити у власність за трестами їхні засоби виробництва. «Наша точка зору, – пояснював Зінов'єв, – що трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави»⁵⁶.

Трести справді були державними установами з елементами госпрозрахунку, але тільки на рівні правлінь. Самі трести працювали на засадах «єдиної фабрики». Підприємства, які розміщувалися найчастіше в різних містах, не мали прав юридичної особи, не розраховували власних витрат і не знали, який вплив вони здійснюють на економічні та фінансові показники тресту. Виступаючи з політичним звітом ЦК КП(б)У на VII Всеукраїнській партконференції відразу після поїздки по Донбасу, Х.Раковський відірвався від заготовленого тексту, щоб порушити проблему, яка його турбувала – про відсутність госпрозрахунку на підприємствах: «Наш досвід показав, що політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у повному розумінні проводиться далі стара главкістська політика: наші окремі заводи, майстерні і т. д. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви запитуєте, як це мені випало в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз – дорожче чи дешевше, ніж до війни, – він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції»⁵⁷.

По доповіді Х.Раковського VII конференція КП(б)У вказала в своїй резолюції, що треба різко змінити господарські відносини між трестами і підприємствами шляхом встановлення балансової і оперативної самостійності останніх. Одночасно в цій же резолюції визнавалося необхідним зберегти систему трестів, «спроможних вчинити значно більший опір стихії непу, ніж окремі підприємства»⁵⁸. Госпрозрахунок підприємств всередині трестів не вийшов зі стадії локальних експериментів.

Хоч трести користувалися певною самостійністю на ринку, їхні виробничі програми затверджувалися в раднаргоспах. Це означало, що від характеру планування залежала якість господарювання і відповідно – в тому вузькому діапазоні, який обумовлювався самою природою госпрозрахунку, – ефективність виробництва. Якщо управлінські ланки, які давали трестам директивні вказівки, затверджували плани у відповідності до ринкової кон'юнктури, то планування ставало позитивним елементом виробничого процесу. Якщо трести одержували завдання, відірвані від кон'юнктури, планування перетворювалося на негативний чинник.

У перші роки непу вожді партії намагалися не протиставляти план ринку. Тимчасово відсунувши ідеологічні настанови, вони взяли за реорганізацію на ринкових засадах колосального державного сектора економіки. В ході громадянської війни вони скористалися у своїх інтересах великою часткою царського офіцерського корпусу, а тепер дійшла черга для використання дореволюційних фахівців у галузі економіки. Кращі з них домагалися винятково цінних, іноді зовсім унікальних результатів. Зокрема, макроекономічні дослідження В.Леонтьєва, який пізніше емігрував до США, уможливили розробку співробітниками ЦСУ СРСР на чолі з П.Поповим звітного балансу радянської економіки за 1923/24 господарський рік. Міжгалузеві балансові схеми, які розроблялися вперше в світі, стали основою

для опрацювання методів ринкового планування, які давали величезний економічний ефект. Не менш цінними були макроекономічні дослідження М.Кондратьєва та його школи в Наркомземі РСФРР і в Кон'юнктурному інституті.

Завдяки зусиллям фахівців світового рівня, яким радянське керівництво надало необхідні засоби і певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася у багатьох конкретних досягненнях, серед яких треба згадати в першу чергу відродження кредитно-фінансових установ, грошову реформу 1922–1924 рр., організацію державної торгівлі, налагодження, незважаючи на «гамівну сорочку» економічної диктатури, госпрозрахункової діяльності у націоналізованих «командних висотах» економіки.

У цей короткий період «флірту» властей з фахівцями ринкової економіки термінологія партійних резолюцій якісно відрізнялася від попередньої і наступної. В лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було заслухано доповідь голови УРНГ К.Максимова про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро ЦК високо оцінило унікальну роботу українських економістів. Було визнано, що зведений план є надійним обґрунтуванням для справді систематичного керівництва промисловістю у відповідності до загальних завдань радянської влади і з реальним економічним становищем. Центр ваги резолюції містився в її останньому реченні: «Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка, пряму і форм здорового розвитку промисловості, і може та повинна коригуватися відповідно до змін загальної господарської кон'юнктури»⁵⁹.

Тимчасовий союз компартійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним уже в грудні 1925 р., коли XIV з'їзд ВКП(б) взяв курс на індустріалізацію країни. Наприкінці відбудовного періоду темпи промислового зростання виявилися надзвичайно високими внаслідок введення в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. У 1924/25 р. продукція державної промисловості по колу підприємств, підпорядкованих УРНГ, зросла порівняно з попереднім господарським роком на 68%, а в 1925/26 р. – порівняно з 1924/25 р. – на 74%. Питома вага промисловості УСРР у промисловості СРСР підвищилася з 14% в 1921/22 р. до 20% в 1925/26 р.⁶⁰ Структура капіталовкладень в 1925/26 р. була такою: на капітальний ремонт – 19%, на розширення і переустаткування – 70%, на новобудови – 11%⁶¹. Отже, у промисловості починався процес розширеного відтворення.

Визначення пріоритетів в соціально-економічній політиці відбувалося в ситуації гострої боротьби за владу всередині політбюро ЦК ВКП(б). Л.Каменєв і Г.Зінов'єв утворили «нову опозицію» і висунули гасло «надіндустріалізації». Їм здавалося, що робітничий клас завдяки цьому підтримає їх у боротьбі з Й.Сталіним та його прибічниками. Суть такого курсу полягала у посиленні податкового і цінового тиску на селянство, щоб знайти додаткові фінансові засоби для капіталовкладень у промисловість. Виходило, що «нова опозиція» пропонувала порушити ринкову рівновагу, яка більш-менш склалася між містом і селом, гарантуючи сталість радянської грошової одиниці і підвищення добробуту населення. Порушення ринкової рівноваги з метою прискорення темпів промислового розвитку означало

ревізію нової економічної політики, тобто повернення до силових методів впливу держави на макроекономічні процеси.

Очолювані генеральним секретарем ЦК ВКП(б) противники опозиціонерів зовсім не були переконаними прихильниками непу, як вони це намагалися показати. Однак сталінці не форсували подій, поки продовжувалася боротьба за владу у вищих ешелонах партії. У 1925–1926 рр. їхні справжні настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, але стали помітні в дискусіях, які розгорталися між генетиками і телеологами в Держплані.

Генетики, які склалися переважно з безпартійних економістів, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях розвитку ринку і підправлятися господарською кон'юнктурою. Телеологи, які були членами партії, стверджували, що вирішальним чинником у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством. Завданням планування, з їх точки зору, була зміна економічної ситуації, що досягалася вольовим методом. Якщо генетики розглядали план як прогноз, то для телеологів він був директивою.

Протягом 1926 р. комісія під керівництвом С.Струмліна розробляла детальний проект п'ятирічного плану на 1926/27 – 1930/31 рр. Як вказувалося у преамбулі опублікованого проекту, перспективний план повинен був максимально швидко наблизити країну до соціалізму і комунізму⁶². Його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів, відповідно до яких повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до багатьох диспропорцій, які автори плану допускали цілком свідомо. Диспропорції, які в рік публікації цього початкового проекту першої п'ятирічки існували ще тільки в теорії, тягнули за собою інфляцію, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, товарний голод, скорочення видатків на соціальні потреби та інші вкрай неприємні для населення явища. Такі наслідки розглядалися плановиками-телеологами як невідворотні «тимчасові труднощі» соціалістичного будівництва.

Могутня пропагандистська машина, яка після XIV з'їзду ВКП(б) переключилася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних труднощів і нестатків. Але вона обіцяла в недалекому майбутньому – не більше, ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. У такий нехитрий спосіб пропагандисти державної партії прагнули забезпечити – і справді забезпечили! – підтримку політики індустріалізації політично активними верствами суспільства.

5. Визначення економічної політики для сільського господарства

Найповніше і безповоротно трирічні спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністичним виробництвом провалилися на селі. Селяни змусили їх заплатити по передреволюційних векселях і віддати поміщицькі маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянської власності у формі колективізації. Поодинокі комуні виникли переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами – не завжди

селянськими за складом. Підсумок економічної політики радянської влади щодо селянства в період «воєнного комунізму» В.Ленін визначив однією короткою фразою у промові на VIII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р.: «мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»⁶³.

Однак «кремлівський мрійник» не відступив, а почав діяти обхідним шляхом. За його дорученням уряд розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства». 14 грудня 1920 р. він був представлений у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. Центр ваги містився в одному довгому реченні: «Покладаючи на всі органи Радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства великим державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їх обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»⁶⁴.

Отже, глава російського уряду в грудні 1920 р. вирішив вдатися до принципово іншого, ніж колективізація, засобу державного втручання в сільськогосподарське виробництво: посівної розкладки. На цьому з'їзді був затверджений план ГОЕЛРО, і Ленін змушений був признатися, що його не можна виконати без продрозкладки. Так само, як робітнича праця на завершальному етапі комуністичного штурму перетворювалася на примусову шляхом мілітаризації промисловості, селянська праця повинна була стати примусовим запровадженням посівної розкладки. Розкладка продукції, яку селяни раніше виробляли вільно, тепер доповнювалася розкладкою засіву й обробітку землі. Вважалося, що подвійна розкладка дасть змогу запобігти катастрофічному скороченню посівів у 1921 р. Якщо звичайна продрозкладка, яка застосовувалася у 1918–1920 рр., була відчуженням продуктів селянської праці, то розкладка засіву й обробітку землі являла собою відчуження робочої сили.

24 грудня 1920 р. урядовий законопроект обговорювався в комуністичній фракції з'їзду рад. Підбиваючи підсумки дискусії, В.Ленін неохайно поставився до поради О.Шліхтера не перетворювати цей документ на закон безпосередньо на з'їзді, а відкласти його до найближчої сесії ВЦВК: «Ми намагалися в РНК скоріше надати цьому законопроектові форм найбільш підготовлених, щоб з'їзд Рад, де найбільше буде представників з місць, встиг прийняти остаточне рішення. Нам загрожує небезпека спізнитися провести цю кампанію на місці»⁶⁵. І справді, вже наближалася посівна кампанія, треба було мати певний резерв часу, щоб змонтувати ще один бюрократичний «центр» комуністичної економіки – Центрпосівком з підвідомчими установами аж до волосного рівня. Шліхтера турбувало, як бунтуюче селянство поставиться до нового державного намордника, але вожді партії думали тільки про те, як налагодити продовольче постачання створюваної ними держави-комуни.

В.Ленін негативно, хоч і в м'якій формі («я б від цього остеріг») відреагував на пропозиції деяких делегатів націоналізувати селянський реманент. Він нагадав, що постанова, яка надавала право передавати у розпорядження земельних комітетів без викупу реманент заможних селян, давно вже існувала: таку норму було закладено в «Основний закон про соціалізацію землі», ухвалений ще на початку 1918 р. Закликаючи делегатів обмежитися мінімумом, Ленін стурбовано зауважив,

що в разі зволікання із втручанням держави в селянське виробництво насіннєве зерно з'їздять і нічим буде засіяти поля. Основний задум пропонованих заходів Ленін виклав цілком відверто, видаючи державний примус за благо для самого селянина: «Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі»⁶⁶.

Внесений Раднаркомом проект був затверджений з'їздом 23 грудня 1920 р. Пріоритет юридичних законів над об'єктивними законами ринкової економіки, на якому ґрунтувалася вся політична лінія державної партії, підштовхував суспільство не до комунізму в його пропагандистському вимірі, а до реального комунізму, який не відрізнявся від кріпосництва.

Перехід до непу не змінив стратегічних настанов партії в аграрно-селянському питанні. На VI Всеукраїнській партконференції в грудні 1921 р. Х.Раковський висловився недвозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невиліковності розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»⁶⁷.

Чи можна було знайти інші шляхи для здійснення попередньої політики? Погляди В.Леніна звернулися до кооперації. Селяни ще з кінця XIX ст. організовували з власної волі різноманітні сільськогосподарські кооперативи – збутові, постачальницькі, переробні, кредитні. Ці форми не пов'язувалися з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язання їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

У програмі РКП(б) 1919 р. йшлося про зовсім інші колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів. Якщо форми кооперативів розрізнялися за функціями, то форми колгоспів – за відчуженням засобів виробництва: цілковитим (у комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі – тсозах). Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи могли цілком обходитися без товарно-грошових відносин в своїй вищій формі – комунах, тобто вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні. Якщо в кооперативах селянин залишався власником засобів виробництва і ніс відповідальність за результати господарювання на своїй землі, то в колгоспах він позбавлявся індивідуальної відповідальності разом із засобами виробництва і у виробничому процесі посідав становище, яке не відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах.

В.Ленін розумів принципову різницю між кооперативами і колгоспами. У квітні 1921 р. з'явилася його брошура «Про продовольчий податок», в якій селянські кооперативи розглядалися як чужорідне комуністичній доктрині, а тому негативне явище. Вождь підкреслював, що кооперування дрібних товаровиробників «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду». Це не може бути інакше, додавав він, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»⁶⁸. Інакше кажучи, негативізм Леніна

щодо селянської кооперації пояснювався залежністю її від товарно-грошових відносин і ринку. Комунізм з його запереченням приватної власності був несумісним з селянською кооперацією, яка могла існувати тільки в умовах ринку.

Однак неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна як практика. У згаданій брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в річище кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через вільну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, – писав він, – в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»⁶⁹.

Отже, хід думок цілком зрозумілий: про колективізацію мріяти не треба, замість цього влада повинна зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Нова економічна політика, як розраховував Ленін, повинна була тривати максимум два десятки років. У цих хронологічних рамках, як він вважав, мали створюватися передумови добровільної колективізації селянських господарств. Конкретних строків переходу до колективізації Ленін не називав. «Невизначений строк» – ось вираз, якому він надавав перевагу.

Така обережність пояснювалася засвоєнням уроків відчайдушного опору, який чинили селяни політиці насадження комун у 1919 р. Коли на IX з'їзді РКП(б) більшість делегатів, які працювали у кооперативній секції, прийняла запропоновану В.Мілютіним резолюцію про одержавлення кооперації, В.Ленін домігся від з'їзду протилежного рішення «через те, що ми маємо справу з класом, який менш доступний нам і ні в якому разі не піддається націоналізації». «Дух мілютінської резолюції, – говорив він делегатам з'їзду, – є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання»⁷⁰. Не слід забувати, що в цей час (весна 1920 р.) стосовно «більш доступного» робітничого класу провадилася жорстка лінія на мілітаризацію праці.

Так само негативно Ленін поставився через два роки до представлених в ЦК РКП(б) тез Є.Преображенського з аграрного питання. У відповідності до партійної програми 1919 р. Преображенський вимагав «розвивати радгоспи, підтримувати і розширювати пролетарське землеробство на ділянках, наданих фабрикам, заохочувати розвиток сільськогосподарських колективів і залучати їх в орбіту планового господарства як основну форму перетворення селянського господарства в соціалістичне». Вождь партії передав тези іншим членам політбюро ЦК з негативним відгуком, а в листі до Н.Осинського наголосив на тому, «щоб невмілим втручанням не утруднити успішного розвитку сільськогосподарського виробництва»⁷¹.

Загальний напрям аграрно-селянської політики перших років непу справді полягав у тому, щоб «не утруднити» необережними діями господарського піднесення, яке почало відчуватися на селі після скасування продрозкладки. В центрі уваги партії вперше опинилися проблеми приватних господарств і створюваних ними кооперативів. Доктрина вимагала від них відмовлятися від приватного господар-

ства на користь колективного, а сувора реальність економічного життя не залишала сумнівів щодо нездатності колгоспів стати опорою державі. Не даючи продукції на сторону, комунари постійно вимагали від держави пільг і субсидій.

Тому серед керівних діячів партії склалася компромісна точка зору на наявні в сільському господарстві виробничі об'єднання різного типу. На V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. Г.Петровський заявив, що вищою формою землеробства має бути не колгосп, і особливо – не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Е.Квірінг у газетній статті висловився так: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації – комнезамів, повинні організуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає – в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складеться артіль, яка спільними зусиллями здійснить ці роботи»⁷².

В.Ленін у цей час теж вважав, що серед незаможників повинна утвердитися не комуна, а форми колгоспів з частковим відчуженням селянської власності. Про це свідчить, зокрема, його телеграма Х.Раковському і М.Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалося така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції («Відібрати землю у куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокат пункти»). Телеграма закінчувалася такою рекомендацією: «Всі ці заходи проводити тільки за умов успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни»⁷³. Незабаром після цього на VIII Всеросійському з'їзді рад вождь партії порівняв комуни з богадільнями, а на радісно-наївний рапорт залізничників станції Пролетарська Владикавказької залізниці, які повідомили у січні 1921 р. про влаштування сільськогосподарської комуни, відповів так: «Без ділового, практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь»⁷⁴.

У попередні роки очолювана В.Леніним партія старалася «загнати» селян в комуни, мотивуючи свої дії тим, що колективне господарство має більшу економічну ефективність порівняно з індивідуальним. Справжньої причини такої політики більшовики не називали, хоч все було зрозуміло: пов'язане з ринком приватне господарство селянина не вписувалося в комуністичну доктрину. Самим своїм існуванням багатомільйонні маси селян кидали виклик політичному режиму. Адже вони були економічно незалежні від режиму. Навпаки, це режим був залежний від них, тому що потребував продовольства для армії і націоналізованих «командних висот» економіки.

З переходом до непу і навіть раніше (гасло колективізації стало неактуальним після катастрофічних для влади експериментів в Україні у 1919 р.) апіорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли у повітрі. В.Ленін тепер відкидав звичний аргумент, який залишався у пропагандистському арсеналі. У згаданих вище тезах Є.Преображенського він звернув увагу на такі рядки: «Що стосується бідніших прошарків сіл, то, за виключенням господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, скорочення посівних площ тощо»⁷⁵. На полях проти цих слів він написав: «Не

доведено, що у «колективів» взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»⁷⁶.

У ситуації, що склалася після переходу до непу, керівники партії повели себе прагматично, якщо проаналізувати ключовий документ ЦК РКП(б) – циркулярний лист до місцевих партійних комітетів від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію». В листі читаємо: «Робота попередніх років з усуспільнення сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці як найбільш сталі радянські осередки на селі можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх в загальне кооперативне річище»⁷⁷. Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти створенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань.

Отже, витоки сталінської формули «колгоспно-кооперативна форма власності», яка сама по собі була поєднанням непок'єднаних понять, сягали 1922 р. В роки, які передували суцільній колективізації сільського господарства, парування кооперативів і колгоспів пояснювалося сподіваннями на те, що успішні в економічному плані селянські об'єднання кооперативного типу утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. Паруючи їх, керівники партії вважали кооперативи нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи – вищими.

Наприкінці 1923 р. ЦК КП(б)У доручив здійснити обстеження наявних в республіці колгоспів. Виявилось, що кількість їх з 707 у жовтні 1920 р. зросла до 5105 у липні 1923 р. Питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала на початку 20-х рр. 2–3%. Переважали форми з незначним ступенем відчуження селянської власності на засоби виробництва, а частка комун не перевищувала 4%. Склад колгоспників на 70% був незаможницький. Економічне становище колгоспів характеризувалося ухильно, але все-таки правдиво: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності»⁷⁸.

15 листопада 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило на підставі проведеного обстеження постанову «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства». У постанові вказувалося, що колективізація повинна здійснюватися тільки у випадках, коли є впевненість у зміцненні нових колективів. Форсування «згоди» переведенню нижчих форм колективів (тсозів і артілей) в комуні заборонялося. Основною базою колективізації визначалося тільки незаможне селянство⁷⁹.

Симптоматичним є те, що зміст постанови суперечив її назві. Формула «про дальшу роботу» вимагала активізувати діяльність партійних комітетів у розгляданому напрямі. Тут же йшлося про те, щоб не прискорювати темпів колективізації, не форсувати в колгоспах, що існували, дальше відчуження приватної власності у колгоспників, не тягнути в колгоспи середняцькі та заможні верстви селянства.

XI з'їзд РКП(б) у квітні 1922 р. ухвалив рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах (тобто колгоспах), а в разі відсутності таких – про необхідність виявлення комуністами ініціативи щодо їх створення⁸⁰. Не підлягає сумніву, що це рішення мало суто ідеологічну мотивацію. Працівники центрального партійного апарату пустили його на самоплив. В опублікованому навесні 1923 р. звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «незначні результати»⁸¹. У зв'язку з

чим на VIII Всеукраїнській партконференції секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. У заключному слові Х.Раковський відкинув цю пропозицію як недоречну і зауважив: «А ви знаєте, до чого це може призвести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх всі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг»⁸². Дискусія на цю тему об'єктивно показала дійсне становище колгоспів.

Отже, на початку 20-х рр. партія більшовиків опинилася в своїй аграрно-селянській політиці на роздоріжжі. Об'єктивні обставини – як економічні, так і політичні, вимагали від її керівництва налагодити «змичку», як тоді казали, між націоналізованими «командними висотами» і приватним сектором в сільськогосподарській частині економіки. Інтереси зміцнення диктаторської влади вимагали продовження будівництва держави-комуни, тобто фундаменту, на якому трималася диктатура.

Виходячи з колізії між теорією і практикою комуністичного будівництва на селі, можна зафіксувати п'ять фундаментальних положень:

1. Створювані переважно селянами – власниками кооперативи розглядалися владою як елементи капіталістичної економіки.

2. Створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементами соціалістичної економіки (комунізм уже перетворився на термін, що означав «світле майбутнє»).

3. Ставлення партії до наявних комун як вищих за доктриною форм колгоспів було негативним внаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не коментувалася.

4. Широка колективізація сільського господарства відкладалася на невизначене майбутнє, але держава сприяла пільгами організації нових колгоспів, тому що вбачала в них паросток соціалістичного ладу.

5. Держава сприяла також розвиткові кооперативів, розглядаючи їх як передумову майбутньої широкої колективізації.

Ця інвентаризація окремих елементів аграрно-селянської політики початку 20-х рр. є потрібною, щоб зіставити їх зі змістом статті В.Леніна «Про кооперацію». Без такого зіставлення аналіз статті виявиться непродуктивним. Стаття була продиктована напівпаралізованою людиною, яка формулювала думки із зусиллями, а іноді навіть губилася в них. Складається враження, що деякі думки навмисно звучали нечітко, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р.

Наприкінці грудня 1922 р. мав відбутися X Всеросійський з'їзд рад, на якому повинна була розглядатися кооперативна політика партії. В.Ленін планував один з виступів на з'їзді присвятити кооперації. Зберігся план цієї доповіді, озаглавлений так: «Центроспілька: її особливе значення»⁸³. У листі до голови Центроспільки Л.Хінчука вождь просив подати останні дані про діяльність кооперативних об'єднань⁸⁴.

Однак 16 грудня стався новий напад хвороби, після чого у Леніна виникли сумніви щодо можливості повернення до політичного життя. Бажаючи висловити

останню волю, він домігся у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До березня 1923 р., коли черговий спалах хвороби перетворив його на розумового інваліда, він надиктував три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Другою з них була стаття на тему, сформульовану так: «Про Центроспільку та її значення з точки зору непу». Текст, надиктований в два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р., Н.Крупська передала до ЦК РКП(б) тільки у травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію»⁸⁵.

Ця стаття посідає окреме місце в усій теоретичній спадщині вождя більшовиків. Якщо в 1921 р. В.Ленін припинив даліше комуністичне будівництво, як він думав, тимчасово, то в 1923 р. публікацією цієї статті він зняв з політики більшовиків покрівлю тимчасовості. У статті в дещо замаскованому вигляді обґрунтовувалася концепція «кооперативного соціалізму», яка була альтернативою комуністичній доктрині. Однак Ленін більше не визначав державної політики. Кооперативний план, який партія негайно прийняла до керівництва, з часом виродився у протилежне йому за змістом колгоспне будівництво. Утім, доцільно виявити справжню суть цього плану як нереалізованої альтернативи комуністичному будівництву.

Через те, що кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, вона розглядалася більшовиками як елемент капіталістичної економіки. З цієї причини сільськогосподарська кооперація не могла стати елементом будованого комуністичного ладу. Вона вважалася тільки школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

Та вже під час переходу до непу В.Ленін заявив про «економічну неможливість» політики, здійснюваної у попередні три роки в точній відповідності до канонів комуністичної доктрини. Ця заява пролунала тільки один раз, а на кожний день використовувалася інша аргументація: неготовність держави і невідповідність сільського господарства до революційних перетворень. Поєднати інтереси індивідуального виробника з суспільними інтересами іншим, ніж ринковий, механізмом виявилось неможливим. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть розгорнути державну торгівлю. За два роки непу вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

Відповідь на це питання давала стаття «Про кооперацію». Це була неясна відповідь, вождь партії ухилився від зіставлення економічної політики до і після 1921 р. Але він сміливо починав свою статтю з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів – це є лад соціалізму.

Ще за кілька тижнів до диктовки цієї статті, 20 листопада 1922 р. В.Ленін заявив з трибуни Мосради: «з Росії непівської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього несумісними поняттями. Неп вважався інструментом соціалістичного будівництва, не більше. А на початку січня 1923 р. Ленін дикту-

вав стенографістці: «тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Тут все сказано відверто, особливо про узгодження приватного торгового інтересу з інтересом суспільства. Тобто держава не бере на себе задоволення інтересу суспільства, розгортаючи власну торгівлю, а узгоджує, як це робилося в усіх цивілізованих країнах, приватний інтерес з суспільним.

«Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму, уособлювало собою багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити селян-власників на найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Це був справжній «камінь спотикання», якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни.

Новий погляд на кооперацію, яка здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який вона загнала себе сама. У статті «Про кооперацію» В.Ленін не знайшов місця, щоб згадати про колгоспи і колективізацію. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» вождь партії знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від свого господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін не випадково попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина».

Протягом трьох попередніх років вождь виголосив багато промов із закликами створювати комуні і радгоспи. Кооперацію він третирував як торгашеську. І ось тепер, у статті, яка мала всі ознаки політичного заповіту, Ленін відповідав на ключове питання, яке сам поставив, і постановка якого здалася б єретичною йому самому за кілька тижнів до того: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей «кооперативний» принцип так, щоб всякому і кожному було ясне його соціалістичне значення?»

Зміна точки зору Леніна на кооперацію дала йому змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілися вже не колективізація, якій селяни чинили лютий опір, а кооперування, здійснюване за ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення – ось для цього потрібна ціла історична епоха, – підкреслював він. – Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне – два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

До непу державна партія йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до ринкової економіки. У січні 1923 р. Ленін зробив черговий відступ від комуністичної доктрини, який став вирішальним. Він

змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмову від традиційного для більшовиків розуміння терміна «соціалізм» як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, але він фактично відмовлявся від більшовизму, ленінізму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з товарно-грошовими відносинами і ринком, ставав схожим на лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів з часів Е.Бернштейна, російських меншовиків, українських соціал-демократів.

Після цього прояснюється значення найбільш загадкового, як це визнавалося в історіографії, уривку знаменитої ленінської статті: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена його наступниками, хоч вони робили вигляд, нібито ретельно виконують конкретні вказівки вождя. Найяскравіший приклад такого спотворення дає концепція кооперування.

Можливість спотворення була полегшена самим Леніним. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до ідеї колективізації. Про це можна було тільки здогадуватися, читаючи статтю між рядків, а партія звикла до чітких ідеологічних настанов. Ці настанови залишалися у непорушеному вигляді, у тому числі головна з них – ленінська програма РКП(б) 1919 р. Досвід комуністичного штурму 1918–1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму», яку теж винайшов Ленін, щоб не заплямувати комуністичний лад, скласти справжнє уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва було неможливо. Тому для партапаратників і рядових членів партії кооперування залишалося передумовою колективізації, і не більше.

За кількістю публікацій стаття «Про кооперацію» набагато перевищувала будь-який з інших творів В.Леніна. Та незважаючи на мільйонні тиражі, вона залишалася в партії «непрочитаною». Про це, наприклад, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, деякі учасники пленуму заперечували можливість колективізації селянських засобів виробництва, тобто обирали політику кооперування. Більшість, однак, вважала доцільним залишити гасло колективізації в партійному арсеналі. Тому в резолюції щодо політики на селі пленум ЦК вирішив оголосити курси на кооперування і на колективізацію рівноцінними. Через півроку, у травні 1924-го, VII конференція КП(б)У знову повернулася до проблеми селянських виробничих об'єднань і підтвердила тезу про рівноцінність кооперування і колективізації⁸⁶.

Судження більшовиків республіканського рівня не відігравали ролі у визначенні основ економічної політики. Вони цікаві лише тим, що показують, як політика Кремля сприймалася в нижчих ланках партійного апарату. В цьому разі можна зробити висновок, що кооперування розглядалося як перша стадія передбачуваного програмою РКП(б) максимального відчуження засобів виробництва. У

1921–1922 рр. В.Ленін добре попрацював над тим, щоб саме таке судження відклалося в головах членів партії.

Найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923–1924 рр. займалися боротьбою за владу. Тому принципові проблеми господарського будівництва, включно з пошуком економічної політики для села були віддані на відкуп діячам другого ешелону – теоретику М.Бухаріну і практику О.Рикову. Вони не претендували на місце, яке звільнив В.Ленін, але були його найближчими соратниками. Через це вони знали, як змінювалися погляди вождя на соціально-економічні проблеми в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що кооперація стає для радянської держави найважливішим економічним завданням на цілий історичний період, уперше побачила денне світло ще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до передачі цієї статті у розпорядження ЦК РКП(б). Ця теза з'явилася у резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденна фраза, без виділення принципового значення закладеної в ній думки. Далі в резолюції підкреслювалася актуальність рішення попереднього з'їзду про обов'язкову участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а також думка про необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун⁸⁷.

Ідеї статті «Про кооперацію» у неспотвореному вигляді позначилися на поточній політиці партії тільки у 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) у травні цього року поставив питання «Про кооперацію» як окремий пункт порядку денного. Підкреслювалося, що просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями у розвитку великої державної промисловості й успіхами кооперування населення. Гасло колективізації у резолюціях з'їзду не порушувалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, а й забезпечить їх технічну реконструкцію. Виступаючи у травні 1924 р. в партійній організації Бауманського району Москви з доповіддю про підсумки роботи з'їзду, голова Раднаркому СРСР О.Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту і постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, після чого залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо⁸⁸.

У 1925 р. вже почалася непомітна ззовні, але істотна деформація концепції «кооперативного соціалізму». XIV Всесоюзна партконференція у квітні цього року заслухала доповідь О.Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався донести популярною мовою до делегатів конференції концепцію «кооперативного соціалізму». Основний зміст його доповіді визначався у кількох реченнях, які варто навести у повному обсязі: «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, і в майбутньому їхня роль зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, при нинішній техніці виробництва ще на тривалий час не можуть не залишатися поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських госпо-

дарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства»⁸⁹.

Отже, О.Риков не заперечував доцільності організації колгоспів, але не надавав їм великого значення. Основна частина селянства, як це було йому зрозуміло, не брала участі в колективізації і не збиралася робити це у майбутньому. Просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не являло собою великого господарства. Доповідач вбачав соціалістичне майбутнє села тільки у кооперативах.

Проект резолюції партійного з'їзду або конференції за встановленим порядком представляв доповідач. Але від проекту Рикова у схваленій конференцією резолюції не залишилося нічого. Вправною рукою Й.Сталіна в резолюцію були внесені положення, які перебували у непримиренній суперечності з концепцією «кооперативного соціалізму». Щоправда, конференція проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, однак, як це твердження аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»⁹⁰. Тут не було ключової ідеї Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядалася не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Кооперативний товаровиробник залишався в уявленні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язувалося не з кооперуванням селянства, а з колективізацією. Тобто відбувся поворот від статті «Про кооперацію» з усіма її новаторськими ідеями до попереднього теоретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі по тексту резолюції відбувалася реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом концепції колективізації. Реанімація була малопомітною і формулювалася так: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»⁹¹.

Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже ставив рішучу вимогу «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломісного і середнього селянства»⁹². Гасло колективізації, яке знову виповзло на поверхню політичного життя, поширилося на селян-власників, за більшовицькою термінологією – середняків. Газети знову почали використовувати напівзабутий за попередні кілька років термін «куркуль», яким таврувалася найзаможніша частина селян-власників. Реальних куркулів, які постійно використовували працю односельців для збільшення обсягу товарної продукції свого господарства, після проведеного за вимогами самих селян «чорного переділу» вже не існувало. Однак тавро «куркуль» було потрібне владі, щоб в ході майбутньої колективізації нацькувати менш заможних селян на більш заможних. Спіратися тільки на селянську бідноту влада більше не могла. Переважна частина бідняків після одержання землі і реманенту в ході «чорного переділу» (в УСРР він завершився у 1923 р.) перейшла в категорію селян-власників.

Доречно порівняти резолюції з аграрно-селянського питання, які готувалися в центрі, з рішеннями, що приймалися на периферії. У 1924 р. вплив статті

«Про кооперацію» ще не позначався на резолюціях ЦК КП(б)У. 1925 року, коли ЦК РКП(б) під впливом генерального секретаря ЦК пішов на спотворення ленінського кооперативного плану, периферія тільки почала засвоювати думку про те, що кооперування селянських господарств – це один з напрямів соціалістичного будівництва. У прийнятій IX з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне і кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичні елементи нашого будівництва»⁹³. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не став усвідомлюватися територіальними партійними організаціями як директива.

Доцільно проаналізувати, чи міг хтось у вищому партійно-радянському керівництві підтримати той радикальний поворот в економічній політиці, який окреслювався змістом статті В.Леніна «Про кооперацію». Розглянемо позиції членів політбюро ЦК РКП(б).

О.Риков цілком підтримував концепцію «кооперативного соціалізму», тоді як Й.Сталін з не меншою енергією розгортав державний корабель на курс, визначений програмою РКП(б) 1919 р. Ці два члени політбюро ЦК були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої вище резолюції XIV конференції РКП(б).

Г.Зінов'єв і Л.Каменєв рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи себе фахівцями. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу з останнім членом колишньої своєї антитроцькістської «трійки» – Сталіним (боротьба розгорнулася на XIV з'їзді партії в грудні). Л.Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», не переставав вважати себе вождем, а тому виступав з судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальнономіських партійних зборах у Запоріжжі, які були скликані напередодні XIV з'їзду ВКП(б), він заявив: «Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів, аж доти, доки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство»⁹⁴.

Як можна зрозуміти з наведеної цитати, цей лідер партії не прийняв нової точки зору на соціалізм і продовжував розглядати кооперацію як приватну форму власності, а неп – як політику державно-капіталістичного спрямування, що стала необхідною внаслідок об'єктивних причин, але була тимчасовим відступом від «безпосереднього» шляху до комунізму. Важливо, однак, інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він передбачав, застосуванням «воєнно-комуністичних», тобто силових методів.

М.Бухарін завзято обстоював курс на кооперування селянства, протиставляючи його колективізації сільського господарства. У березні 1925 р. він виступив на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів і заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях – це організація соціалізму через кооперацію»⁹⁵. У середині квітня М.Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику і наші завдання» на партійному активі в Москві, в якій підкреслив: «Багато товаришів і досі схильні по воєнно-комуністичному переоцінювати роль колективних виробни-

чих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед селянства об'єднання в колективні господарства, це правильно. Але неправильно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства по шляху соціалізму»⁹⁶.

У партійних колах М.Бухарін вважався другим після В.Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». Однак з'ясувалося інше. Цей теоретик засвоїв у Леніна тільки одну ідею на сьогодні: кооперування – це добре, а з колективізацією не варто поспішати. Але у такого твердження не існувало контексту, глибини, перспективи. Хоч це дивно, але Бухарін не розгледів у статті «Про кооперацію» концепцію, альтернативну комуністичній доктрині. Як і Сталін, він вважав неп перехідним періодом. Різниця полягала лише в тому, що Сталіну цей період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму.

З наведених висловлювань випливає, що Бухарін, так само як Сталін, вважав колективні господарства, засновані на відчуженні селянської власності, складовими частинами соціалістичного виробництва, а кооперативи, в яких підлягали усупільненню лише окремі функції або види товарної продукції селянських господарств – передумовою для злиття їх в єдиний виробничий колектив, тобто колгосп. Як показує виступ на початку грудня 1925 р. на Московській губпартконференції, він стояв за розтягнутий у часі перехід до комунізму. Згадавши твердження В.Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, Бухарін продовжував так: «Раніше ми намагалися селян увігнати у комунізм залізною мітлою продрозкладки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смісл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»⁹⁷.

Ми бачимо, що у Сталіна не виявилось серйозних опонентів курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує ленінський кооперативний план. І справді, питання про кооперацію не виходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Проводилася організаційна робота щодо розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю «Про кооперацію», хоч її багатовимірність залишалася для політиків, не виключаючи Бухаріна, таємницею.

Позиції Й.Сталіна в політбюро ЦК після поразки Л.Каменєва і Г.Зінов'єва на XIV з'їзді ВКП(б) істотно зміцнилися. Економічна політика для села у 1926–1927 рр. стала визначатися за його підходами. Була розпочата серія практичних заходів, безпосередньо спрямованих на відродження уваги компартійно-радянського керівництва всіх рівнів і широкої громадськості до проблем колгоспів і радгоспів.

Генсек розпочав з утворення комісії політбюро ЦК ВКП(б), до якої увійшли М.Калінін, Г.Камінський, В.Молотов, Я.Яковлев та ін. Наслідком її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного й колгоспного будівництва» від 30 грудня 1926 р. В ній рекомендувалося розвивати всі форми колективів – комуни,

артілі, тсози, машинні товариства та ін. Підкреслювалося, що будь-який примус при організації колгоспів або штучне форсування переходу від простіших форм до складних завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток⁹⁸.

Ця постанова започаткувала цілу серію партійних і партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від пізніших, вона не суперечила інтересам селянства. В ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незалежного селянства, для якого колгоспи із урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в колгоспах, сприяли істотному збільшенню їх кількості. В Україні кількість колгоспів зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на початок жовтня 1928 р. Питома вага тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7%. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7%) і артільей (з 86,4 до 25,6%). Проте переважна більшість бідноти, а про середняків годі й казати, не поспішала ламати свій уклад життя. До жовтня 1928 р. в республіці було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування⁹⁹.

У пов'язаних з майбутньою економічною політикою роз'ясненнях Сталіна не було й натяку на перегляд ленінського кооперативного плану. У вересні 1927 р. відбулася його зустріч з американською робітничою делегацією, під час якої він заявив: В.Ленін окреслив конкретні шляхи поступового підведення й втягнення основної маси селянства в річище соціалістичного будівництва через кооперацію, яка становить в руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібному селянському господарстві. Разом з тим у ході зустрічі генсек настирливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918–1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, які прибули до Москви напередодні святкування 10-річного ювілею більшовицької революції, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?» Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого у нього ніхто не питав: «до всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро прийде»¹⁰⁰.

У цій відповіді словосполучення «всеосяжна колективізація» вживалося із запереченнями, що це – не проблема сьогодення. Та принципове значення мало те, що в політичному словнику державної партії з'явився термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром термін у модифікованому вигляді (масова, потім – суцільна колективізація) перекочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

Перший практичний крок у здійсненні «всеосяжної колективізації» було зроблено через кілька тижнів, у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив в грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Вказуючи на те, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу роз-

витку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, у переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві з'їзду з розробки перспективного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20% селянських посівів.

Визначення програми дій у розв'язанні аграрно-селянського питання мало вирішальне значення для перспектив всієї політики більшовиків в опанованій ними країні. Враховуючи досвід перших років непу, В.Ленін зробив спробу статтею «Про кооперацію» окреслити ліберальний курс, який означав фактичну відмову від реалізації програми РКП(б) 1919 р. Однак не минуло й п'яти років після появи цієї статті, як всі її ідеї було поховано під нескінченні запевнення нових керівників партії про величезне значення ленінського кооперативного плану для справи соціалістичного будівництва. Чому так сталося?

Не слід забувати про небажання самого В.Леніна признатися в тому, що закладена в партійну програму доктрина не витримала перевірки життям. Альтернативну концепцію «кооперативного соціалізму» він виклав настільки замасковано, що не зустрів цілковитого розуміння навіть серед найближчих соратників.

Та навіть якби керівники партії цілком зрозуміли ідею «кооперативного соціалізму», навряд чи вони побажали б покласти її в основу своєї економічної політики. Утвердження ринкових відносин між одержавленим господарством міста і селом не дозволило б здійснювати модернізацію промисловості. Внутрішні ресурси для індустріалізації можна було знайти тільки на селі, а зовнішні ресурси (інвестиції і позики) залишалися для Кремля недоступними через невизнання ним дореволюційних боргів. Крім того, побудова відносин з селянством на засадах ринку змусила б партію рано чи пізно відновити ефективність «командних висот» економіки єдиного можливим шляхом: приватизацією або, в рамках державної власності, – корпоратизацією підприємств. В обох випадках це означало добровільну відмову від економічної диктатури і тому ставило під сумнів політичну диктатуру ВКП(б).

Такої перспективи згуртовані навколо Сталіна партапаратники не допустили. Вони реалізували ідею колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і підводила під тоталітарний режим економічний фундамент.

6. Приватне підприємництво в державі-комуні

В радянській історіографії неп вважався перехідним періодом від капіталізму до соціалізму. Для перехідної доби наявність товарно-грошових відносин і вільного ринку визнавалася об'єктивно необхідною, тому що селянське господарство існувати без них не могло. В умовах ринку постійно (ідучи за В.Леніним, повторювали: щодня й щогодини) народжувалася ворожа пролетаріату буржуазія. Дилема виглядала так: або пролетарська держава справиться з нею і поведе за собою багатомільйонне селянство, поступово змінюючи його приватновласницьку

соціальну природу на колективістську, або буржуазія захопить контроль над народним господарством і змете лад, встановлений Жовтневою революцією. Ця дилема у працях В.Леніна формулювалася афористично: «Хто – кого?»

Постать приватного підприємця, яка раптово виринула на поверхню після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій доби «воєнного комунізму», набула у політиці державної партії і в історіографії, що відбивала цю політику, справді гротескних рис. Люди, які користувалися наданими непоможливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні і морально неповноцінні. Славетний англійський економіст Дж.Кейнс, який побував у Радянському Союзі в 1925 р., так описував становище приватних підприємців: «Система неначе аж ніяк не забороняє торгівлі і посередницькі операції. І політика начебто їх не стримує, але займатися ними вважається або небезпечним, або негожим і ганебним. Приватні торговці – свого роду дозволені законом знедолені, як євреї в середні віки: тим, у кого є схильності до торгівлі, створена видимість віддушину, але вона не вважається природним і схвальним заняттям звичайного громадянина»¹⁰¹.

В багатотомній спадщині В.Леніна тільки раз вжито термін «співробітництво» при характеристиці відносин влади з непманами. У статті «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», що входить до політичного заповіту вождя, зазначалося: «Звичайно, в нашій Радянській республіці соціальний лад ґрунтується на співробітництві двох класів: робітників і селян, до якого тепер допущені на певних умовах і «непмани», тобто буржуазія»¹⁰².

Відновлення у націоналізованих командних висотах капіталістичних методів і форм господарювання, так само як повернення до ринку у відносинах між містом та селом, було невідворотно пов'язане з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. «Державний капіталізм» не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя цілий прошарок непманів – торговців-оптовиків, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендарів і власників підприємств.

Розуміючи необхідність приватної підприємницької діяльності і сприяючи їй відповідними законодавчими актами, голова російського Раднаркому не збирався забезпечувати непманам рівні з державою умови. Навпаки, все робилося для розчищення шляху культивованому державному капіталізму й одночасно – для виполювання небажаного конкурента – непмана. Обурюючись ліберальним (у рамках радянських законів, прийнятих для розвитку нової економічної політики) ставленням партійно-радянських функціонерів до непманів, Ленін писав у службовій записці, адресованій 20 лютого 1922 р. наркомюсту Д.Курському: «Не видно розуміння того, що ми визнали і визнаватимемо тільки *державний* капіталізм, а держава, це – ми, свідомі робітники, ми, комуністи. Тому ні до чого не придатними комуністами треба визнавати тих комуністів, які не зрозуміли свого завдання обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно *будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму*»¹⁰³.

Цю записку Ленін починав з попередження: «не розмножувати, тільки показувати під розписку, не дати розголосити, не *розбазікати* ворогам». Ми маємо справді рідкісний випадок, коли обережний політик прямим текстом висловлював найпотаємніші думки. По-перше, впадає в око підхід до розуміння природи держа-

ви. Звертаючись до керівників державної партії, Ленін стверджував: «Держава – це ми!». По-друге, і це найголовніше, вождь більшовиків визнавав легітимність непу тільки в межах державного капіталізму радянського зразка. Все, що народжувалося в умовах ринку поза рамками держави, наперед розглядалося як потенційний злочин. Нова економічна політика в контексті цієї записки могла характеризуватися як комуністичний капіталізм. Цим неймовірним словосполученням чітко окреслювалася майбутня доля непу.

Чому з новою буржуазією треба було миритися? Ленін багаторазово пояснював це функціонерам своєї партії, прагнучи утримати їх від перегинів у здійсненні класової лінії. Можливо, найвідвертіше він висловився з цього приводу у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії у березні 1922 р.: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів – це дитяча ідея, тому що комуністи – це крапля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками¹⁰⁴.

Настанова на побудову комунізму некомуністичними руками вимагала застосування насильства з боку «краплі» над тими, хто уособлював собою народне море. Марними виявилися сподівання багатьох на те, що нова економічна політика істотно звузить поле застосування найбільш крайньої форми насильства – червоного терору. «Величезна помилка думати, – писав В.Ленін у листі до Л.Каменєва від 3 березня 1922 р. – що *неп* поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору, і до терору економічного»¹⁰⁵.

Непмани, поряд із заможними селянами-власниками, стали одним з головних об'єктів державного терору. За місяць до виступу на XI з'їзді РКП(б) голова російського Раднаркому у таємному листі до наркома юстиції Д.Курського, який вище цитувався, так пояснював завдання, що постали перед владою після запровадження непу: раніше бойовими органами були головним чином наркомат військових справ і ВЧК, а тепер ця роль випадає наркомату юстиції; для придушення політичної та економічної контрреволюції йому треба провести показові процеси у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах¹⁰⁶.

Не дивно, що правові норми, які декларувалися радянським законодавством, не давали приватним підприємцям юридичних гарантій недоторканності особи, приватної власності і підприємницької діяльності. Прийнятий в грудні 1922 р. Цивільний кодекс УСРР проголошував, що «цивільні права охороняються законом, за винятком тих випадків, коли вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням»¹⁰⁷. Допускалося й «розширене тлумачення Цивільного кодексу УСРР у випадку, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і трудящих мас»¹⁰⁸.

Націоналізована промисловість не могла конкурувати з приватною, хоч мала порівняно з нею досить істотну «фору» – підтримку державних органів. Там, де непман знаходив можливості для успішної підприємницької діяльності, очолювані комуністами трести виглядали безпорадно. Абсолютна ринкова неграмотність мобілізованих на господарську роботу функціонерів впадала у вічі. Ленін з гіркотою визнавав (на тому-таки XI з'їзді РКП(б), де закликав до наступу на непмана): відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, але не знають навіть й того, що цього не знають¹⁰⁹.

Ішлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Члени державної партії звали до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У виділяв і таке: «Ще одне зло є у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання»¹¹⁰.

Після смерті Леніна цільова настанова на винищення непманів не змінилася. Однак практичні кроки до цього відкладалися з року в рік, тому що держава і кооперация не могли замінити приватника на ринку. Новий голова Раднаркому СРСР О.Ригов у червні 1924 р. заявив, що уряд не може допустити, щоб відносини між державною промисловістю та селянством контролювалися приватним капіталом, а тому докладі усіх зусиль для зростання державної торгівлі і кооперации. Він додавав, що це зростання має відбутися на основі нормальної ринкової конкуренції, а не спрямованих проти приватного капіталу адміністративних обмежень¹¹¹. Насправді, однак коли надійшов час, держава вдалася до силових методів.

Захищаючись від держави, представники нової буржуазії вкладали свої кошти здебільшого не в сферу виробництва, а в торговельно-посередницькі операції, звідки було легше вилучити капітал. У середині 20-х рр. загальний обсяг приватного капіталу в УСРР дорівнював 104,2 млн руб. З них у торгівлю було спрямовано 86,9 млн, у промисловість – 15 млн, у кредитну систему – 2,3 млн руб.¹¹²

Чисельність нової буржуазії була найвищою на початку 20-х рр. і надалі мала тенденцію до постійного скорочення. За 1923/24 – 1927/28 господарські роки вона скоротилася в УСРР від 100 до 25 тис. осіб¹¹³.

Систематичний наступ на приватних підприємців розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючі з 1926 р. капітальні вкладення у промисловість створили на ринку цілком нову ситуацію «товарного голоду». У зв'язку з немотивованими економічно заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися усі суб'єкти господарювання почалося згортання як промислової, так і торговельної діяльності і приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за зниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Непманський капітал почав зазнавати й прямих атак з боку держави. У червні 1926 р. було запроваджено одноразовий податок на непманів. Через деякий час його повторили ще з вищими ставками. Тарифи залізничних перевезень вантажів для приватника було підвищено на 50–100% проти ставок для державних вантажів. Припинилося державне кредитування приватного капіталу.

У 1927 р. наступ на непманів тривав з неослабною силою. Це призвело до панічної втечі приватного капіталу з усіх легальних форм підприємницької діяльності. Потім за справу взялося ДПУ, яке за допомогою специфічних методів

(описаних М.Булгаковим у романі «Майстер і Маргарита») почало вилучати у підприємців валюту і коштовності.

Непман перестав бути потрібним державі не тому, що вона сама почала справлятися з налагодженням ринкової змички між містом і селом. Сама ця змичка перестала бути метою партії. Розібравшись після тривалої боротьби у «верхах», кому персонально бути при владі, партія стала готуватися до цілковитої зміни економічної політики.

7. Згорання непу

На XIV з'їзді в грудні 1925 р. партія змінила свою назву: з Російської стала Всесоюзнаю. Цей з'їзд проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на головне питання: де взяти кошти? Кожний день роботи з'їзду був наповнений боротьбою за лідерство в партії.

Тим часом почали обговорюватися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність виявляв Ф.Дзержинський. Від лютого 1924 р. він очолював Вищу раду народного господарства, не залишаючи керівництва ОД-ПУ. В 1925 р. ВРНГ склала план капітального будівництва, в якому фігурували такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування¹¹⁴.

Початок великого капітального будівництва зумовив підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Виплачувану працівникам новобудов заробітну плату треба було забезпечувати продовольством. Щоб розплатитися за імпортоване для новобудов устаткування, необхідно було заробляти валюту продажем зерна за кордон.

Проте спроби держави збільшити заготівлю хліба закупками з ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру. Державний бюджет не мав достатніх ресурсів, щоб профінансувати ринкові закупівлі продовольства в розмірах, продиктованих новими масштабами капітального будівництва. Кон'юнктура ринку засвідчила, що плани індустріалізації перевищують фінансові можливості держави. Тому ВРНГ тричі скорочувала в 1925/26 р. обсяги розгортання промисловості¹¹⁵.

Але так було тільки в 1925/26 р. Надалі обсяг капітальних вкладень збільшувався, незважаючи на щораз більше напруження з пошуком джерел фінансування. Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, зникла. Погіршення ринкової кон'юнктури в країні, де державний апарат контролював «командні висоти» економіки, виявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, які вироблялися в державному секторі, залишалися більш-менш стабільними, але самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит перевищував пропозицію.

У радянській історіографії це явище було назване «кризою непу». Мовляв, оскільки нова економічна політика вже вичерпувала закладені в ній можливості, радянський уряд цілком закономірно переходив до форсованої індустріалізації країни та колективізації сільського господарства. Факти свідчать, однак, що криза непу не визрівала спонтанно, а організовувалася вищим партійним керівництвом. Зокрема, проти першого року індустріалізації обсяг спрямованих державою у про-

мисловість коштів зріс у 1927/28 рр. втричі¹¹⁶. Радянський уряд свідомо згортав курс на економічну рівновагу, який був фундаментом непу.

XV з'їзд ВКП(б), що працював у грудні 1927 р., затвердив директиви до складання п'ятирічного плану на 1928/29 – 1932/33 рр. Директиви залишили розрив у цінах на промислові та сільськогосподарські товари (порівняно з дореволюційним рівнем цін на обидві групи товарів, що приймався за 100%), завдяки якому держава «відстригала» у селян до половини доходів. Але самі селяни не погодилися на такі «ножиці цін» і не повезли свою продукцію на ринок вже взимку 1927–1928 рр. У країні спалахнула гостра хлібозаготівельна криза.

Можна було підвищити заготівельні ціни на хліб, і в такий спосіб збільшити платоспроможний попит селянства. Тоді довелося б обмежити витрати на капітальне будівництво у промисловості. Можна було не підвищувати хлібних цін, а примусити селян продавати хліб за не вигідними для них цінами. У такому випадку були б збережені високі темпи індустріалізації. Але цей вихід із ситуації означав кінець непу.

Сталін не збирався покладатися тільки на «ножиці цін» і посилене оподаткування селян-власників. Ці методи нагромадження не виходили за межі реальності, що існувала. Не відмовляючись від них на перших порах, він мав намір змінити наявну реальність, тобто взагалі покінути з селянами-власниками, які були економічно незалежними від держави і цим робили державу економічно залежною від них. Генсек скористався влаштованою ним же хлібозаготівельною кризою, щоб поставити на порядок денний перетворення селян-власників на найману робочу силу в одержавлених колгоспах.

В Україні з допомогою різноманітних санкцій – від штрафів до конфіскації майна – хлібозаготівельну кризу було подолано. У січні-лютому 1928 р. держава одержала від українських селян 70 млн пудів хліба. Санкції заготівельних органів були названі надзвичайними заходами, тобто такими, від яких слід відмовитися після подолання кризи¹¹⁷.

У 1928 р. в основних житницях СРСР – Україні та Північному Кавказі – стався сильний недорід. На початку квітня 1929 р. держава заготовила в УСРР тільки 27 млн пудів зерна проти 200 млн на цю ж дату в минулому році¹¹⁸. Сталін мав намір знову скористатися для подолання кризи надзвичайними заходами, тобто відкинути принципи закупівлі хліба на ринку і застосувати принцип продрозкладки. Незгодних зі скасуванням нової економічної політики М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського квітневий (1929 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) оголосив «правими ухильниками». Відразу після пленуму ЦК і ЦКК розпочалася чистка партії від тих, хто солідаризувався з «правими ухильниками».

Посилання до розділу 25

1. Промышленность Украины в 1921 году. – Харьков, 1922. – С.3-4.
2. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – К., 1999. – С.15.
3. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.42. – С.142.
4. В.І.Ленін про Україну. – К., 1969. – Ч.2. – С.560.
5. Див.: Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – К., 1993. – С.10-11.

6. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.44. – С.63.
7. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Вказ. праця. – С.17.
8. Голод 1921–1923 років в Україні: 36. док. і матеріалів. – К., 1993. – С.51.
9. Там само. – С.31.
10. Там само. – С.69.
11. Украина: Статист. справ. – Харьков, 1925. – С.29.
12. Голод 1921–1923 років в Україні. – С.189-190.
13. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Вказ. праця. – С.56-57.
14. Там само. – С.54.
15. Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997. – С.466.
16. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.44. – С.38.
17. Там само. – Т.43. – С.203.
18. Там само.
19. История Коммунистической партии Советского Союза. – Т.4, Кн.2. – М., 1970. – С.49.
20. Там само. – С.47.
21. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.42. – С.320.
22. Ленинский сборник, XX. – С.57.
23. Десятый съезд РКП(б). 8-16 марта 1921 г.: Стенограф. отчет. – М., 1921. – С.252-253.
24. Див.: Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К., 2010. – Ч.1. – С.75.
25. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.175.
26. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – С.76.
27. Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.189.
28. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.134.
29. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года: Стенограф. отчет. – М., 1963. – С.468.
30. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.43. – С.89.
31. Там само. – С.355.
32. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.258.
33. Рыков А.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С.196.
34. НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М., 2006. – С.15.
35. Там само. – С.16.
36. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.44. – С.45.
37. Коммунист (Харьков). – 1921. – 21 сент.
38. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.44. – С.196-197.
39. Там само. – Т.45. – С.80.
40. Одиннадцатый съезд РКП(б). Март-апрель 1922 года: Стенограф. отчет. – М., 1961. – С.83.
41. Коэн С. Бухарин. – М., 1988. – С.181.
42. КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.248.
43. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.44. – С.207.
44. Див.: Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов VI созыва. – Харьков, 1923. – С.138.
45. КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.291.
46. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С.57.
47. Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.324-325.
48. Якубовская С.И. Строительство союзного советского социалистического государства. – М., 1960. – С.98.
49. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.326.
50. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.154-155.
51. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.1. – М., 1967. – С.244-248.
52. Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг.: Сб. док. – М., 1968. – С.52.
53. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (СУ УССР). – Харьков, 1921. – Ст.491, 613.
54. Гринчуцький В. Промислові трести України в 20-ті роки. – К., 1997. – С.24-25.

55. Там само. – С.33.
56. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г.: Стенограф. отчет. – М., 1923. – С.24.
57. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С.167.
58. Комуністична партія України в резолюціях... – Т.1. – С.250.
59. Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.341.
60. Розвиток народного господарства Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – С.203, 205.
61. Хромов П.А. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С.30.
62. Перспективы развертывания народного хозяйства СССР на 1926/27 – 1930/31 гг. – М., 1927. – С.1.
63. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.42. – С.174.
64. Восьмой Всероссийский съезд Советов 22-29 декабря 1920 года: Стенограф. отчет. – М., 1921. – С.267.
65. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.42. – С.171.
66. Там само. – С.172.
67. Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С.300.
68. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.43. – С.208.
69. Там само.
70. Там само. – Т.40. – С.265.
71. Там само. – Т.45. – С.39-43, 125.
72. Див.: Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.18-19.
73. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.41. – С.349.
74. Там само. – Т.52. – С.52.
75. Ленинский сборник. – Т.4. – С.394.
76. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.45. – С.40.
77. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т.1. – М., 1958. – С.317.
78. Див.: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1938). – С.305.
79. Там само. – С.306.
80. КПРС в резолюціях... – Т.2. – К., 1979. – С.321.
81. Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. – Харьков, 1923. – С.56.
82. Раковский Х. Основные задачи момента: Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У. – Харьков, 1923. – С.59.
83. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.45. – С.418.
84. Там само. – Т.54. – С.271.
85. Аналіз статті подається без посилань, на основі тексту, опублікованого в Повному зібранні творів, том 45, с.351-358.
86. Комуністична партія України в резолюціях... – Т.1. – С.264.
87. КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.453, 456.
88. Рыков А.П. Статьи и речи. – М., Л., 1929. – Т.3. – С.72-73.
89. Четырнадцатая конференция РКП(б): Стенограф. отчет. – М., Л., 1925. – С.88, 89.
90. КПРС в резолюціях... – Т.3. – К., 1979. – С.180.
91. Там само. – С.185.
92. Там само. – С.221.
93. Комуністична партія України в резолюціях... – Т.1. – С.346.
94. Троцкий Л.Д. О наших новых задачах. – М.; Л., 1926. – С.19.
95. Правда. – 1925. – 6 берез.
96. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988. – С.142.
97. Новая обстановка и задачи партии: Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А.И.Рыкова. Прения по докладу. – М.; Л., 1926. – С.90.
98. КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.407, 408.
99. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.34.
100. Сталін Й.В. Твори. – Т.10. – С.219, 233.

101. Кейнс Д. Из России с надеждой // Новое время. – 1990. – №33. – С.41.
102. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.45. – С.367.
103. Там само. – Т.44. – С.380-381.
104. Там само. – С.91-92.
105. Там само. – С.412.
106. Там само. – С.380.
107. Гражданский кодекс УССР. – Харьков, 1925. – Ст.7.
108. Там само. – Ст.5.
109. Там само. – Т.45. – С.77.
110. Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукраинской конференции. – Харьков, 1923. – С.47.
111. Рыков А.И. Статьи и речи. – Т.III. – М.; Л., 1929. – С.151.
112. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків, 2002. – С.30.
113. Там само. – С.40.
114. Хромов С.С. Ф.Э.Дзержинский во главе металлопромышленности. – М., 1966. – С.245-246.
115. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – С.119.
116. Плотников К.Н. Очерки истории бюджета Советского государства. – М., 1955. – С.92.
117. Кульчицкий С.В. Між двома війнами (1921–1941) // Укр. іст. журн. – 1991. – №8. – С.13.
118. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С.194.

Розділ 26

БІЛЬШОВИЦЬКІ МЕТОДИ «НАВЗДОГІННОЇ» МОДЕРНІЗАЦІЇ (1929–1938)

1. Курс на мілітаризацію економіки

З переходом до непу ідея світової революції відійшла на другий план. Однак В.Ленін не уявляв собі, щоб очолювана ним країна самостійно, без допомоги радянیزованих країн з більш високим рівнем індустріального розвитку могла б перетворитися на державу-комуни. Наприкінці грудня 1920 р., коли вже починалася демобілізація Червоної армії, він вчив делегатів VIII Всеросійського з'їзду рад, що їхнім моральним обов'язком має бути підготовка країни до майбутньої наступальної війни. Вождь назвав тоді дурнями і злочинцями тих, хто міг би подумати, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному сенсі можуть виявитися наступальними»¹.

Щоб підтримати «наступальність», належало переконати суспільство, яке тільки-но вийшло зі стану громадянської війни, у неминучості нової великої війни. Той самий партійний з'їзд, який започаткував нову економічну політику, поспішив після семи років безперервних воєн ухвалити «оптимістичну» резолюцію «Про прийдешню імперіалістичну війну», в якій офіційно звертався до Комінтерну з пропозицією «висунути маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за береги Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом»². Фантастичні вигадки про цю війну були потрібні, щоб постійно підтримувати напруженість у політичному житті – підставу для діяльності надзвичайних органів і застосування надзвичайних заходів.

Загальна ситуація в Європі 20-х рр. була відносно спокійною. Німеччина, серед панівних кіл якої

спостерігалися сильні реваншистські настрої, викликані ганебними й тяжкими умовами нав'язаного їй Версальського мирного договору, не становила небезпеки для своїх сусідів. Політична система, що склалася в ній, була неефективною і слабкою. У державах-переможницях панували пацифістські настрої. Всюди в Європі спостерігалися сильні побоювання небезпеки зі Сходу. Пам'ять про 1919–1920 рр., коли Червона армія реально загрожувала європейським країнам, які необачно демобілізували свої армії, була міцною. Контрольований Москвою Комінтерн, який використовував гасло світової революції в своїй підривної діяльності, підсилював ці побоювання.

Зі свого боку, радянські пропагандисти постійно нагадували власному населенню про небезпеку нової інтервенції з боку Великої Британії й Франції. Підкреслювання воєнної небезпеки з боку «капіталістичного оточення» було важливим аргументом у здійсненні в СРСР соціально-економічних перетворень, спрямованих на створення повноцінного фундаменту для тоталітарного режиму.

Найнапруженіше складалися англо-радянські відносини. У травні 1926 р., коли ВЦРПС звернувся до членів радянських профспілок із закликом допомогти страйкуючим англійським шахтарям, британський уряд небезпідставно кваліфікував цю акцію як втручання у внутрішні справи своєї країни. Ескалацію напруженості спричинив обшук поліцейських у приміщенні Англо-російського кооперативного товариства (АРКОС) у Лондоні в травні 1927 р. Британський уряд звинуватив СРСР в антибританській пропаганді та шпигунстві. Парламент схвалив його рішення відкликати з СРСР дипломатичну місію й розірвати торговельні відносини.

Керівництво СРСР максимальною мірою використало імпульсивні дії британських консерваторів. У пропагандистській кампанії, яку воно почало розгортати, відіграло свою роль і вбивство у Варшаві радянського повпреда П.Войкова у червні 1927 р. Щоб помститися, радянське керівництво розпорядилося розстріляти «двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян». Цю середньовічну акцію винищення безборонних в'язнів радянських тюрем і концтаборів Сталін охарактеризував як «необхідний захід самооборони революції». Він заявив при цьому, що вбивство радянського повпреда було організоване «агентами британської консервативної партії»³.

Ще до вбивства Войкова, 1 червня 1927 р., газета «Правда» опублікувала відозву «До всіх парторганізацій ВКП(б), до всіх робітників та селян» з такими рядками: «Війна може бути нам нав'язана, попри всі наші зусилля зберегти мир. До цього найгіршого випадку слід готуватися всім трудящим, і передусім Комуністичній партії». Квзітеоретичне пояснення поточним міжнародним подіям дав об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який працював у липні-червні 1927 р. В його резолюції зазначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів проти СРСР спрямована на його «оточення». Загострення суперечностей між СРСР і капіталістичними державами пленум ЦК і ЦКК характеризував як «головну тенденцію поточного періоду»⁴. У свідомості радянського населення формувалося уявлення про те, що країна становить звідусіль обкладену фортецю. Заяви про невідворотність нападу конкретно не окреслених «сил імперіалізму» йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені.

З таких заяв логічно випливав висновок про необхідність зміцнення всі-

ма засобами обороноздатності СРСР, передусім – шляхом прискореного розвитку воєнно-промислового комплексу. Керівники державної партії мали намір використати унікальні властивості командної економіки для нарощування виробництва стрілецької зброї, гармат, танків і літаків у кількостях, які набагато перевищували б потенційні можливості індустріально розвинутих європейських країн. Для цього належало перетворити Радянський Союз на індустріально розвинуту державу.

Компартійно-радянське керівництво не поспішало з конкретизацією курсу на прискорений індустріальний розвиток. По-перше, у Кремлі в цей час тривала боротьба за владу. По-друге, починати капітальне будівництво слід було не стільки з воєнних заводів, скільки з інфраструктури; нарощування видобутку палива й руд, виплавки металу, потужностей електроенергетики й транспорту.

Існує авторитетне твердження К.Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. він заявив: «З весни цього року РПО знову дістав свою третю літеру «о». Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру». Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв'язання питань, пов'язаних з обороною»⁵.

Політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1927 р. доручило голові уряду О.Рикову розробити в наркоматах (у кожному – по своїй лінії) заходи, які забезпечили б посилений темп роботи з підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше – секретні Розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів Розпорядчих засідань РПО покладалися на Реввійськграду СРСР і Держплан СРСР⁶. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи або бюро. Персональна відповідальність за їхню роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Виник спеціальний орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобосередків фабрик і заводів. Через кілька років загальна чисельність працівників мобілізаційних органів обчислювалася десятками тисяч осіб.

Пропагандистські аргументи для розгортання мілітаризації країни Й.Сталін визначав на XV з'їзді ВКП(б) у таких виразах: «Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відтермінувати війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відтермінувати або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти пересваряться між собою за переділ колоній»⁷.

Головним мотивом у цій аргументації була неминучість війни, що мала вигляд інтервенції. Проте твердження про невідворотність війни не збігалося з трьома наведеними варіантами можливого розвитку подій, у перебігу яких СРСР опинявся б у стані війни. Усі варіанти передбачали ситуацію, в якій перший удар по далеких або близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз. Важко було сподіватися на те, що країни «капіталістичного оточення» оберуть найсприятливішим моментом для нападу на СРСР революційні події у себе вдома або в своїх колоніях чи війну між собою. Ця логічна неув'язка в доповіді генсека зайвий раз ілюструє маскувально-пропагандистський характер тези про фатальну невідворотність інтервенції. Вожді ВКП(б) насправді не були переконані у цьому. Вони мали намір

перетворити СРСР на могутню у військовому відношенні державу, яка могла б дочекатися найсприятливішого для себе розвитку подій на міжнародній арені з тим, щоб ударити по ослаблених внутрішніми конфліктами країнах Заходу.

Під час обговорення доповіді О.Рикова про директиви XV з'їзду партії з розроблення першого п'ятирічного плану К.Ворошилов сформулював такий висновок: «П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників»⁸. Наведена у цьому висновку сталінська теза про фатальну неминучість збройного нападу повинна була служити аргументом для наповнення максимально можливим мілітаристським змістом курсу на індустріалізацію. Планка вимог у створенні воєнно-промислового комплексу була високою, оскільки найвірогіднішими противниками тоді вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія і Франція.

Виступаючи в дискусії про шляхи досягнення необхідного рівня обороноздатності, голова ВРНГ СРСР В.Куйбишев висунув вимогу «так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові»⁹. Цей принцип було покладено в основу індустріалізації країни. Нові підприємства в галузі машинобудування створювалися з таким розрахунком, щоб було забезпечене їх швидке переобладнання на випуск воєнної продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав випускати в спеціалізованих цехах танки та бути готовим негайно перевести основні потужності на випуск танків або тракторів для потреб армії.

На XV з'їзді ВКП(б) виникла полеміка з приводу регіонального розподілу капіталовкладень в оборонні галузі. Голова УРНГ К.Сухомлін обурився висловленою у доповіді О.Рикова тезою про те, що в Україні ВПК не може розвиватися внаслідок її несприятливого географічного положення – близькості до території вірогідного противника. «Не можу зрозуміти, – заявив він, – чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, я б сказав, поразницькими настроями, даючи подібну настанову не щодо якого-небудь району, а цілої республіки»¹⁰.

Голова ВУЦВК Г.Петровський підійшов до цього питання з другого боку. Не погоджуючись з тезою В.Куйбишева про обрання через воєнну небезпеку курсу на розвиток уральської промисловості, він сказав: «Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії та машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це справді зрозуміти так, то моя позиція була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість ішла у своєму розвитку головним чином на Південь»¹¹. Як вказано у стенограмі, ця фраза викликала загальний сміх. Делегати з'їзду розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існують тільки в Україні.

Курс на мілітаризацію економіки знайшов дальший розвиток в листопаді 1928 р. на пленумі ЦК ВКП(б) за участі членів ЦКК. Пленум ЦК розглянув контрольні цифри народного господарства на 1928/29 рік. З промовою «Про індустріа-

лізацію країни і про правий ухил в ВКП(б)» виступив Й.Сталін. Зупинившись на зовнішніх умовах, які впливали на визначення темпів індустріалізації, він підкреслив, що Радянський Союз має надзвичайно відсталу техніку промисловості. Або ми наздоженемо й переженемо передові капіталістичні країни в техніко-економічному відношенні, або нас затруть – так він ставив питання¹². В резолюції щодо контрольних цифр народного господарства на 1928/29 р. пленум ЦК зазначив, що напруга, яка неминуче супроводжуватиме виконання господарського плану, не повинна жодною мірою послабити увагу партії, державного і господарського апарату до дальшого розвитку роботи над підготовкою країни до оборони.

Тим часом у Штабі РСЧА й у комісії політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом К.Ворошилова були визначені основні установки мобілізаційного плану: за чисельністю армії – не поступатися вірогідним суперникам на головному театрі війни; за технікою – бути сильнішим від противника щодо 2–3 вирішальних видів озброєнь, а саме повітряного флоту, артилерії, танків¹³.

Ці та інші матеріали були розглянуті в політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1929 р. Постанова «Про стан оборони СРСР» схвалювала цю настанову, але підкреслила, що обороноздатність країни залишається вкрай незадовільною. Зокрема, зазначалися такі недоліки:

- а) технічна база збройних сил все ще заслабка й далеко відстає від техніки сучасних армій;
- б) матеріальне забезпечення армії, яка розгортається за чинним мобілізаційним планом, все ще незадовільне;
- в) матеріальні резерви оборони цілком недостатні;
- г) підготовка всієї промисловості, зокрема й воєнної, до виконання вимог фронту цілком незадовільна.

Виходячи зі схвалених настанов щодо кількості військ і вирішальних видів озброєнь (літаки, артилерія, танки), політбюро ЦК ВКП(б) визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн військовослужбовців¹⁴.

Виникає закономірне запитання: що було первинним в політиці Кремля – виконання поставленого ще у квітні 1917 р. В.Леніним завдання щодо побудови держави-комуні чи створення мілітаризованої економіки, здатної поставити необхідну кількість літаків, артилерії і танків Червоної армії для її походу в Європу?

Для «вождів світового пролетаріату», як почали називати В.Леніна і Л.Троцького радянські газети після вирішальних перемог у громадянській війні, обидва завдання зливалися в одне. Аналіз праць В.Леніна дозволяє зробити однозначний висновок про те, що вождь партії більшовиків не мислив собі, будучи марксистом, побудови комунізму в одній, окремо взятій країні. Коли виявилось, що вірус комунізму у провідних країнах Європи не розмножився, а здійснені в 1919–1920 рр. спроби «допомогти» їхній радянзації провалилися, «вождям світового пролетаріату» залишилося сподіватися тільки на власні сили. IX з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. заявив, що радянські республіки перебувають у капіталістичному оточенні. Щоб вижити у такому оточенні, як вважав В.Ленін, вони повинні модернізувати свою економіку. Виступаючи на Всеросійському з'їзді політосвіт, він вказував: «Ви повинні пам'ятати, що наша Радянська країна, яка зубожіла після довголітніх

випробувань, оточена не соціалістичною Францією і не соціалістичною Англією, які допомогли б нам своєю високою технікою, своєю високою промисловістю. Ні! Ми повинні пам'ятати, що тепер вся їх висока техніка, вся їх висока промисловість належить капіталістам, які діють проти нас. Ми повинні пам'ятати, що у нас повинно бути або найбільше напруження сил у щоденній праці, або нас чекає неминуча загибель»¹⁵.

Десятьма роками пізніше стало зрозуміло, що сподівання на комуністичну революцію в Європі цілком безперспективні. Проте нові вожді партії більшовиків від ідеї світової революції не відмовилися. Змістилися тільки акценти: вирішальна роль в її здійсненні тепер відводилася Червоній армії. Поточний період розглядався як «передишка» між двома смугами війн, яку треба було максимальною мірою використати для модернізації економіки Радянського Союзу.

Соціально-економічні перетворення повинні були в найкоротші строки модернізувати країну й одночасно надати її керівництву можливість концентрувати ресурси на виконанні завдань, які випливали з ідеї світової революції.

Після оголошення курсу на суцільну колективізацію сільського господарства і ліквідацію куркуля як класу слухачі Комуністичного університету ім. Я.Свердлова звернулися до ЦК ВКП(б) з низкою запитань як теоретичного, так і практичного характеру. Серед них було й таке: «Який вплив ліквідація куркульства як класу і загострення класової боротьби у нас, економічна криза і піднесення революційної хвилі в капіталістичних країнах можуть мати на тривалість «передишки»?». 10 лютого 1930 р. Й.Сталін опублікував в газеті «Правда» свої відповіді. Відповідь на запитання про тривалість «передишки» звучала так: «Перелічені вами засоби й умови **можуть** значно скоротити строки «передишки». Але вони безумовно **повинні** посилити і умножити засоби нашої оборони»¹⁶.

Керівник партії усвідомлював, що «засоби й умови» (тобто курс на примусову колективізацію села) загострюють ситуацію в СРСР і, як він вважав, посилюють загрозу інтервенції. Буквально через тиждень після цієї публікації у прикордонних з Польщею регіонах почалися селянські заворушення, пов'язані з примусовою колективізацією та розкуркуленням. 11 березня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло резолюцію «Про Україну і Білорусію», яка починалася так: «За наявними даними є підстави вважати, що у випадку серйозних куркульсько-селянських виступів на правобережній Україні і Білорусії, особливо у зв'язку з виселенням з прикордонних районів польсько-куркульських і контрреволюційних елементів, яке започатковане, польський уряд може зважитися на втручання»¹⁷. Разом з тим, як це видно з відповіді слухачам Комуністичного університету, індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства Сталін вважав засобами посилення оборонного потенціалу. Щоправда, оборона і наступ були для нього категоріями відносними. У жовтні 1938 р., коли курс на мілітаризацію економіки приніс свої плоди, він став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення «Короткого курсу історії ВКП(б)» у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, «самі нападуть», якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють»¹⁸.

2. Темпи і характер промислового будівництва у першій п'ятирічці

На відміну від політичного устрою, який без істотних змін зберігся до кінця 80-х рр., вибудований В.Леніним економічний фундамент радянського ладу виявився нетривким. Пересвідчившись у неможливості його функціонування, Ленін припинив реалізацію комуністичної доктрини. Проте в другій половині 20-х рр., коли компартійно-радянська номенклатура згуртувалася навколо Й.Сталіна, вона знову розпочала створення економічного фундаменту під свою диктатуру.

Сталінський варіант економічної основи радянського устрою ґрунтувався, як і ленінський, на комуністичній доктрині, викладеній у чинній партійній програмі 1919 р. Проте він мав істотні відхилення від програми, зроблені під впливом провальних уроків «воєнного комунізму». Як і за часів непу, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці. Певні рештки ринкових відносин залишились і в управлінні промисловістю.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю». Основною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах організовувалося госпрозрахункове господарювання, якого не існувало за часів непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об'єднань на органи технічного управління. Того ступеня економічної самостійності, що його мали трести непівської доби, підприємства не одержали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював в основному сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств – сферу виробництва.

Ринкові відносини у промисловості мали вторинний характер й аніскільки не нагадували вільного ринку. Створена в 30-ті рр. модель управління виробництвом була директивною. Вторинність ринкових відносин перетворювала економіку на штучний організм. Він функціонував згідно з суб'єктивними намірами олігархічної групи, яка під гаслами націоналізації та усупільнення «приватизувала» засоби виробництва й тим домоглася цілковитого панування над суспільством – як політичного, так і економічного.

Приватна промисловість завжди розвивається за об'єктивно наявним законом попиту і пропонування. Темпи її зростання задаються ринком, тобто попитом на кінцевий продукт, призначений задовольняти потреби суспільства. Розвиток галузей, які не виробляли кінцевого продукту (добувна промисловість, шляхи сполучення тощо), визначався попитом виробництв, що працювали на безпосереднього споживача. Виробництво продукції, не призначеної прямо або опосередковано для споживання (передусім – продукції ВПК), фінансувалося з державного бюджету. Масштаби його залежали не від волі політичних діячів, а від можливостей бюджету.

Навпаки, функціонування командної економіки визначалося тільки характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси цілком підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах ВПК і галузей, які його обслуговували.

У плануванні, фінансуванні і постачанні радянська промисловість поділялася на групи А (виробництво засобів виробництва) та Б (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи А виділялись основні ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом.

Група А складалася з галузей важкої промисловості, група Б з галузей легкої і харчової промисловості. Цей поділ був досить-таки умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість – сировину та напівфабрикати для використання підприємствами групи А. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а в промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. У ринкових умовах такий господарський механізм не існував би жодного дня.

У першу п'ятирічку країна вступала непомітно. Держплан СРСР не зміг її своєчасно розробити. Керівник Держплану Г.Кржижановський намагався залишатися в рамках реальних фінансових можливостей, тоді як керівник ВРНГ СРСР В.Куйбишев постійно вносив поправки, покликані збільшити планові завдання. Врешті-решт план п'ятирічки був зверстаний у двох варіантах – відправному й оптимальному – і в такому вигляді поданий на затвердження XVI партконференції. У квітні 1929 р. конференція схвалила оптимальний варіант плану. Кржижановський вказав, що за цим варіантом середньорічний темп зростання промислової продукції становить 22%, і далі форсування темпу просто неможливе¹⁹. Однак улітку 1929 р. за поданнями В.Куйбишева, який виконував волю Сталіна, були ухвалені поправки до вже затвердженого плану для деяких галузей важкої промисловості. Ці поправки вартістю в сотні мільйонів рублів запроваджувалися в життя спеціальними постановами ЦК ВКП(б), який уже безпосередньо, а не через радянські або господарські органи став втручатися в розв'язання економічних, технічних і навіть технологічних проблем.

Надалі планування набуло зовсім нереальний характер. 4 листопаді 1929 р. Сталін поставив перед промисловістю вимогу забезпечити приріст продукції в 1929/30 господарському році в розмірі 32%, у тому числі у важкій індустрії – 46%²⁰. Країна вже вступала в період реконструкції, коли виробництво продукції могло зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, набагато вищих за досягнуті у світовій практиці показники, засвідчило бажання можновладців Кремля вийти за межі економічної реальності.

Перша п'ятирічка народжувалася на XV з'їзді ВКП(б) у формі директив. Характеризуючи подані на розгляд з'їзду документи перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти фахівцям з планування, в якому напрямі просуватися далі. План розглядався як обов'язкова для виконання директива. На цьому партз'їзді генсек виголосив свою знамениту формулу: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів»²¹.

На XVI з'їзді ВКП(б), що відбувся у червні-липні 1930 р., Сталін продовжив гонитву темпів, яку пізніше характеризував як «підхльостування». Попереджаючи всяку критику на свою адресу, генсек заявив: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами

наших класових ворогів»²². Він заявив, що п'ятирічка може бути виконана за кількома найважливішими галузями в 2,5–3 роки. На пропозицію генсека грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) затвердив 45%-й темп промислового приросту в 1931 р. (від цього року господарські роки зливалися з календарними)²³. На 1932 рік XVII партконференція (січень-лютий 1932 р.) затвердила промисловий приріст порівняно з попереднім роком у 36%²⁴.

Працівники вищих ланок господарського апарату зрозуміли, що їхнє бажання залишатися на ґрунті економічної науки загрожує тюрмою. С.Струмліну, який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписувався вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі».

Сталінський метод «підхльостування» полягав не тільки в затвердженні завищених до безглуздості планів, а й у спробах змусити виконавців утілювати ці плани в життя за допомогою терору. Найбільш постраждала від переслідувань технічна інтелігенція. У 1928 р. чекісти вигадали в своїх кабінетах за підказкою Сталіна (є документи) «шкідницьку» організацію з господарників та інженерів, які працювали головним чином в кам'яновугільній і металургійній галузях промисловості України. Ці фахівці найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над «шахтинцями» – в основному фахівцями з Донбасу – провели показовий судовий процес, звинувативши їх у шкідництві. Після «шахтинської справи» розпочалося організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами («спецежерство»). У суспільстві свідомо створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям «шкідників».

Таблиця 26.1. Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України, млн руб.²⁵

Роки	Група А	Група Б	Уся промисловість
1921–1928	659,5	101,4	760,9
1929	355,2	60,2	415,4
1930	599,9	62,2	662,1
1931	979,1	74,3	1053,4
1932	1334,7	142,9	1477,6

Отже, обсяг капіталовкладень в 1930 р. майже досяг сукупного рівня капітальних витрат за всі роки непу. Якщо взяти до уваги процес здешевлення капіталовкладень в перший період індустріалізації (порівняно з 1925/26 р., прийнятим за 100, загальнопромисловий індекс капіталовкладень у 1929/30 р. дорівнював 83), то виявиться, що в порівнянних цінах вкладення в групу А в 1930 р. були навіть більші, ніж за перші вісім років розвитку в мирних умовах.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ доби «воєнного комунізму». Сама Вища рада народного господарства в січні 1932 р. перетворилася на Народний комісаріат важкої промисловості (Наркомважпром). Підприємства харчової промисловості ще в 1930 р. були підпоряд-

ковані Наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості після реорганізації ВРНГ виділилися в окремі наркомати.

Середньорічні планові темпи промислового зростання за роки п'ятирічки, починаючи з другого, становили 37,7%. Такі темпи, цілком природно, залишилися на папері, хоча промисловість безперерійно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей. Навіть офіційні статистичні дані показували, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). Слід узяти до уваги, що звітні статистичні дані внаслідок інфляції та невмотивованого повторного обрахунку валової продукції були завищені.

Індустріальна гонитва призводила до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними. Опір лівацькому насильству над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах партії заклики до нещадного викорінення опортунізму стали загально-живаними. Це опосередковано засвідчувало неприйняття суспільством крутого повороту в економічній політиці.

Справді, генеральна лінія ЦК ВКП(б) на індустріалізацію країни надзвичайно тяжко позначилася на добробуті всього населення. Радянський Союз не міг будувати заводи і фабрики за рахунок іноземних позик, тому що уряд не визнав дореволюційних боргів і воєнних боргів Тимчасового уряду. Питання про іноземні інвестиції виявилось невирішуваним через цю саму причину. Внутрішнього капіталонагромадження радянська промисловість не мала через низьку економічну ефективність. Залишався тільки один канал поповнення фонду індустріалізації – кошти населення, спрямовувані у промисловість через бюджет. Політика «підхльостування» прямо і безпосередньо позначалася на добробуті народу.

Офіційні публікації про рух фонду нагромадження в національному доході показують досить помірну динаміку збільшення: з 21,3% у 1928 р. до 26,9% у 1932 р.²⁶ Однак вони розраховані в поточних цінах і не дають уявлення про міру підвищення частки нагромадження. Відомо, що рівень цін на товари виробничого споживання підвищувався значно повільніше, ніж на товари широкого споживання (за загального зниження масштабу цін). Співвідношення між фондами споживання і нагромадження зовсім інше при розрахунках у порівнянних цінах.

У 1969 р. майже одночасно було опубліковано результати незалежних один від одного розрахунків (табл. 26.2)²⁷.

Незважаючи на певні розбіжності, викликані різною методикою підрахунків, загальна динаміка норми нагромадження у першій п'ятирічці виявляється цілком виразно. В останньому році п'ятирічки нагромаджувалася майже половина національного доходу.

Політика «підхльостування» призвела до різкого зниження вартості рубля. Диспропорція між обсягом виробництва матеріальних благ і наявністю грошей на руках населення з кожним роком зростала. Продовольчі труднощі змусили уряд запровадити нормоване постачання міського населення. У першій половині 1928 р.

Таблиця 26.2. Питома вага реального нагромадження у використаному національному доході в цінах 1928 р.

Роки	Дані О.Барсова	Дані А.Вайнштейна
1928	14,3	14,4
1929	17,8	16,9
1930	29,1	27,3
1931	39,8	36,0
1932	44,2	–

спочатку в Одесі, а потім в Маріуполі і Херсоні були запроваджені хлібні картки. Від 1929 р. карткова система поширилася на всі інші міста.

Державне нормоване постачання за низькими цінами задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників у продовольчих і промислових товарах. При цьому постачання здійснювалося диференційовано: до першої групи, яка постачалася за найвищими нормами, належали підземні робітники Донбасу та Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; друга група охоплювала всіх інших робітників промисловості та будівництва, третя – робітників усіх інших галузей, четверта – службовців, п'ята і шоста – утриманців робітників і службовців²⁸.

Істотним доповненням індивідуальних доходів робітників стали суспільні фонди споживання. В українській промисловості вони зросли з 236 млн руб. в 1928 р. до 639 млн в 1932 р. (при фонді індивідуальної заробітної плати на кінець п'ятирічки в 2127 млн руб.)²⁹. Отже, питома вага суспільних фондів споживання досягла майже чверті індивідуальних доходів робітників та службовців.

Мало того, що держава за допомогою витискування всіх проявів приватно-підприємницької діяльності стала єдиним сукупним працедавцем для працівників найманої праці. Вона брала на себе й «отоварення» тієї кількості знецінюваних нею ж грошових знаків, якими платила громадянам за їхню працю. Працівник не міг реалізувати свою заробітну плату самостійно, а змушений був купувати все потрібне в державній торгівлі. При цьому цілком контрольована з Кремля робітничо-селянська влада подавала як найвищий прояв турботи про громадян запровадження карткового розподілу мінімальної кількості продовольства (а потім й промтоварів) за низькими цінами в системі карткового розподілу і трансформацію істотної частки фонду заробітної плати в суспільні фонди споживання. Та частина мізерної за всіма показниками заробітної плати, яка не реалізувалася за цими двома каналами, залишалася на руках у працівників без всякого застосування. Але фінансові органи пам'ятали про неї і потурбувалися про те, щоб повернути її державі у вигляді позик.

За першою позикою індустріалізації (1927 р.) державний бюджет одержав 198 млн руб., у тому числі з України – 34 млн. За другою позикою (1928 р.) в бюджет надійшло 517 млн руб., з УРСР – 95 млн. Третя позика (1929 р.) дала бюджету 942 млн руб., з УРСР – 196 млн³⁰. У 1930 р. була випущена позика під назвою «П'ятирічка за чотири роки», яка дала бюджету 1047 млн руб.

(по УРСР – 226 млн). Позика «Третій вирішальний» у 1931 р. дала 2080 млн руб. (по УРСР – 405 млн), а позика «Четвертий завершальний» у 1932 р. – 2718 млн руб. (по УРСР – 498 млн)³¹.

Таблиця 26.3. Соціальний розріз касових надходжень від позик в Україні³²

Населення	1927/28 р.		1932 р.	
	млн руб.	%	млн руб.	%
Робітники та службовці	21,8	30,7	331,4	71,3
Інше міське населення	10,8	15,2	27,0	5,8
Селяни	38,5	54,1	106,8	22,9

Різке зниження частки селян у реалізації позик пояснюється здійсненою за роки першої п'ятирічки колективізацією сільського господарства. Напередодні колективізації селяни самостійно розпоряджалися своєю товарною продукцією і одержували гроші від її реалізації на вільному ринку або через кооперацію. Після того, як переважна частка селян опинилася в колгоспах, вільний ринок різко скоротився в своїх масштабах, тому що колгоспники могли запропонувати покупцям сільськогосподарської продукції тільки те, що вони вирощували на присадибній ділянці. Товарно-грошові відносини всередині колгоспу зійшли нанівець, тому що колгоспники одержували компенсацію за свою працю в громадському господарстві (якщо взагалі одержували) переважно в натуральній формі.

На початку першої п'ятирічки частими були випадки дострокового погашення державного кредиту шляхом застав або зворотного продажу облігацій їх власниками. Тому партійні організації промислових підприємств одержали завдання забезпечити довгостроковість позик методом організованих робітничих починів. У липні 1929 р. за встановленою вже традицією робітники ленінградських підприємств звернулися до радянського уряду з проханням випустити нову позику індустріалізації. Підтримуючи почин ленінградців (знову-таки – за встановленою традицією), робітники Луганського вагоноремонтного заводу повідомили через пресу про власний почин: укладення в колективі підприємства угоди про те, щоб облігації позики не продавати протягом п'яти років³³.

«Ідучи назустріч» такому волевиявленню робітничого класу (почин луганчан, зрозуміло, підтримали й інші підприємства), ВЦВК і РНК СРСР в лютому 1930 р. ухвалили постанову про запровадження громадського контролю за продажем і закладанням облігацій масових позик. Здійснення контролю покладалося на комісії сприяння держкредиту, які виникли в країні за постановою ВЦВК і РНК СРСР у травні 1929 р. і займалися пропагандою та поширенням позик. Тепер заставляти і продавати облігації ставало можливим тільки за надання відповідного дозволу комісією, яка повинна була визначити справжню потребу позикодержця в цій операції. Після запровадження контролю довгостроковість позик було забезпечено.

У кваліфікованих робітників за картками «отоварювалося» не більше чверті заробітної плати. Саме тому робота комісій сприяння державному кредиту знаходила достатній відгук серед робітничих колективів. Виникала, однак, проблема

стимулювання продуктивності праці. Розв'язували її теж за допомогою патріотичних починів, через організацію масового виробничого змагання.

У грудні 1917 р. В.Ленін написав статтю «Як організувати змагання?». Мабуть, вона не задовольнила автора, тому що залишилася неопублікованою. 20 січня 1929 р. газета «Правда» опублікувала її, а партійні організації дістали завдання «підняти маси».

Ініціативу в розгортанні змагання, яке назвали соціалістичним, віддали в руки донецьким шахтарям, тому що вугледобувна промисловість була найбільш «вузьким місцем» у промисловості. 31 січня колективи шахт «Центральна» і «Північна» тресту «Артемвугілля» уклали перший договір на соціалістичне змагання. Слідом за цим ЦК ВКП(б) ухвалив 9 травня 1929 р. постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». У постанові підкреслювалося, що змагання – це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним – на партійні організації.

Цій постанові судилося довге життя. Майже до кінця свого перебування при владі партапарат надавав великого значення зашкарубленим ритуальним процедурам, чекаючи від них виробничої віддачі. Та в першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з ентузіазмом. Якщо вивчати історію індустріалізації за газетами, в око впадають численні патріотичні починання робітників та інженерно-технічних працівників у виробничому змаганні, прагнення достроково виконати першу п'ятирічку, самопожертва тисяч і тисяч ентузіастів, що відмовляли собі в найнеобхіднішому, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму.

У серпні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала до Москви для обміну досвідом ударної праці, викликала московських робітників на змагання за дострокове виконання п'ятирічного плану. Так народилося гасло «П'ятирічку – за чотири роки!»

Ефективність змагання як методу поліпшення якісних і кількісних показників виробництва була доведена вже в 1928/29 господарському році. Якщо в першому півріччі радянська промисловість знизила собівартість продукції на 1,9%, то друге півріччя (квітень – вересень 1929 р.) дало набагато кращі результати – 6,1%³⁴.

Метод змагання було використано під час налагодження незвичного для робітників господарського розрахунку на підприємствах. У промисловості виникли госпрозрахункові бригади, утворювані профспілковими організаціями. Госпрозрахунковою могла стати кожна виробнича бригада, яка мала можливість впливати на зниження собівартості продукції. Коло показників, в якому підраховувалася економія, було досить широким: випуск продукції, витрати основних матеріалів, рівень браку, залежні від бригади накладні витрати. Бригади одержували грошові премії в розмірі від 20 до 60% досягнутої економії.

Госпрозрахунок на підприємствах міг налагоджуватися тільки за умови чіткого внутрішньозаводського планування та обліку. Вказівка налагодити планування та облік надійшла на підприємства в квітні 1930 р. Тоді була ухвалена постанова ЦК ВКП(б), в якій профспілковим, господарським і комсомольським організаціям пропонувалося розгорнути масову роботу для доведення планових завдань до цеху, агрегата, верстата. Однак ця вказівка залишилася невиконаною. Проведена в берез-

ні 1931 р. перевірка показала, що утворені замість трестів виробничі об'єднання незадовільно здійснюють госпрозрахунок на підвідомчих підприємствах. Перелом в цю справу вніс рух госпрозрахункових бригад.

В Україні першою уклала госпрозрахунковий договір у квітні 1931 р. бригада формувальників Д.Горяїнова з ливарного цеху харківського заводу «Серп і молот». На початок лютого 1932 р. налічувалося близько 30 тис. госпрозрахункових бригад, в яких працювало до 300 тис. робітників³⁵.

У налагодженні внутрішньозаводського планування вагому роль відіграв рух виробничих колективів за розроблення зустрічних планів. Перший зустрічний план у липні 1930 р. було складено на Ленінградському машинобудівному заводі ім. К.Маркса. Йшлося про те, щоб підприємства, користуючись плановими розробками тресту як схемою, опрацьовували більш напружений план самостійно. Через кілька місяців ця пропозиція була вдосконалена колективом Дніпровського металургійного заводу, які створили свій зустрічний план, підкріплений 4 тис. раціоналізаторських пропозицій³⁶.

Під час переходу в плануванні з господарських на календарні роки три останні місяці 1930 р. були виділені в особливий квартал і оголошені ударними. В ударному кварталі на підприємствах виникли планово-оперативні групи, які розробляли зустрічні промфінплани. Під час розроблення плану на 1932 р. розгорнувся рух за складання техпромфінпланів. Один з перших в Україні техпромфінпланів створили інженери, економісти й робітники Дніпропетровського металургійного заводу. Техпромфінплани 1932 р. вже мало відрізнялися за своєю будовою від заводських планів наступних десятиліть³⁷.

Впровадження великої кількості нових машин, агрегатів і механізмів породило диспропорцію між технічним рівнем виробництва, який істотно зріс, і наявністю технічно освічених кадрів. Кадри довелося готувати переважно не в школах та училищах (для цього вже не залишалося часу), а безпосередньо на виробництві, тобто в перебігу експлуатації нової техніки. Такий метод підготовки давав вигаш у часі, але супроводжувався великими збитками. Поламки та аварії, зниження якості продукції та зростання браку пояснювалися елементарним невмінням робітників розібратися в складній техніці й технології виробництва. Тому технічне навчання робітників ставало одним із найголовніших завдань.

Скликана в січні-лютому 1931 р. Всесоюзна конференція працівників промисловості висунула гасло «Техніка в період реконструкції вирішує все!» Партійний і профспілковий апарати розгорнули кампанію за оволодіння технікою. Колективу Московського автомобільного заводу АМО доручили звернутися до всього робітничого класу з відповідним закликком. Кампанія за освоєння нової техніки повинна була проводитися методами виробничого змагання. У листопаді 1931 р. було утворене товариство «За оволодіння технікою» (ЗОТ).

В освоєнні нової техніки велике значення мала допомога молодим з боку ветеранів. Прокатники Керченського металургійного заводу закріпили за кожним ветераном кілька новачків, що дало можливість заводу перевести прокатний цех з однозмінної на чотиризмінну роботу. Про свій почин вони розповіли в «Рабочей газете» 13 липня 1931 р. Однак ініціатива не набула широкої популярності, тому що партійний апарат не звернув на неї уваги. Та згодом виявилося, що такий ме-

тод технічної підготовки не вимагає фінансових ресурсів: навчання відбувалося на громадських засадах. Тому в травні 1932 р. газета «Правда» підготувала й надрукувала лист вибійника горлівської шахти «Кочегарка» М.Ізотова з розповіддю про його методи навчання молоді високопродуктивній праці. Після цієї публікації профспілкові й комсомольські організації на підприємствах стали «розкручувати» ізотовський рух. Виявилося, що на деяких підприємствах є наставники з числа ветеранів, які підготували набагато більше кваліфікованих робітників, ніж сам Ізотов. Рекордсменом став машиніст блюмінга на Дніпропетровському металургійному заводі, робітник з 34-річним стажем Ф.Авілов. У роки першої п'ятирічки він підготував 170 фахівців своєї справи³⁸.

Розробка зустрічних планів і техпромфінпланів вимагала належної постановки раціоналізаторської справи. Ще в 1926 р. за ініціативи харківських раціоналізаторів виникла Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВин). Перший з'їзд її відбувся у січні 1929 р., делегати представляли близько 2 тис. робітників – членів УАРВину. Голова уряду В.Чубар на цьому з'їзді наголосив на тому, що «нам потрібна масова самодіяльність, масова ініціатива, масова творчість у низах, на підприємствах»³⁹.

26 жовтня 1930 р. ЦК ВКП(б) постановою «Про становище масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва» поставив вимогу створити на кожному підприємстві виробничу базу робітничого винахідництва (експериментальні майстерні і бригади, технічну консультацію тощо). Керівники підприємства зобов'язувалися забезпечити своєчасний розгляд, експертизу, врахування і раціоналізацію робітничих пропозицій, пов'язати роботу винахідників із загальними планами раціоналізації та реконструкції⁴⁰. Прийнята до виконання всіма заводськими організаціями, ця постанова швидко змінила характер винахідницької справи. Наприклад, на Харківському паровозобудівному заводі кількість членів УАРВину зросла з 97 у жовтні 1930 р. до 339 у лютому 1931 р. Були створені цехові бюро раціоналізації та винахідництва (рос. БРИЗ), організовані постійні консультації для робітників-винахідників, налагоджено їх відрядження на споріднені підприємства⁴¹.

Винахідництво розгорталось як патріотична ініціатива робітничого класу, що будував соціалізм. Насправді, однак, вирішальну роль у цій справі відігравали інженерно-технічні працівники. Кожний член УАРВину з робітничого середовища мав прикріпленого ітерерівця (рос. инженерно-технический работник – ИТР), який частіше за все ставав фактичним співавтором, а то й одноосібним, але не визнаним автором раціоналізаторської пропозиції.

Підкріплене організаційними зусиллями і навіть одноразово простимульоване матеріально (інтелектуальна власність була в державі-комуні ірраціональним поняттям), раціоналізаторство і винахідництво розгорталось передусім на новобудовах першої п'ятирічки. В Україні п'ятирічний план передбачав вкласти у важку індустрію переважну частку асигнованих на промисловість коштів – 87,5%, а в групу Б – лише 12,5%. Цей показник був перекрытий: капітальні вкладення в групу А сягнули 90,5%, відповідно в легку й харчову промисловість скоротилися до 9,5%⁴².

Загальний обсяг капіталовкладень у групу А становив у незмінних цінах 1928 р. 3084 млн руб. за всі чотири роки п'ятирічки проти 660 млн за вісім років нової економічної політики, тобто в 4,6 раза більше. У галузі групи Б було вкладено 322 млн руб. проти 101 млн за роки непу, тобто в 3,2 раза більше. На першому місці за капіталовкладеннями перебувала металургія, друге місце з невеликим відривом посідало машинобудування, третє й четверте ділили електроенергетика та паливна промисловість⁴³.

Ресурси, виділені для електроенергетики, дозволили розгорнути будівництво великих районних електростанцій і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи нарощування потужностей електроенергетики спостерігалися у сформованому ще до революції Донецько-Придніпровському регіоні.

Однією з перших в Україні почала будуватися Штерівська ДРЕС. Її перша черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в 1926 р., а друга черга – у 1931 р. Найбільша електростанція Донбасу досягла в 1932 р. потужності в 157 тис. кВт.

Перший турбогенератор Зуївської ДРЕС потужністю 50 тис. кВт став працювати в 1932 р. В другій п'ятирічці на цій електростанції були введені в дію ще два агрегати такої потужності. За своїм технічним рівнем електростанція стала однією з найдосконаліших у світі.

Було побудовано Криворізьку ДРЕС (1929 р.), Сіверськодонецьку ДРЕС (перша черга – 1930 р., друга – 1932 р.), Київську ДРЕС № 2 (1930 р.), Харківську ДРЕС № 2, більш відому під назвою ЕСХАР – Електрична станція Харківського району (1930 р.), Дніпродзержинську ДРЕС (1932 р.) та інші великі електростанції.

Своєрідним символом радянської індустріалізації став Дніпрогес, закладений навесні 1927 р. Кожний з п'яти турбогенераторів першої черги, які поставляла американська фірма «Дженерал електрик», мав потужність 62 тис. кВт. Фірма справедливо заявляла в своїх проспектах, що турбіни й генератори для Дніпрогесу – її найвище виробниче досягнення, що ці агрегати є найпотужнішими та найдосконалішими в світовому енергобудуванні. У жовтні 1932 р., коли перша черга електростанції стала до ладу, будівельники розпочали монтаж шостого турбогенератора. За своїми параметрами він не поступався попереднім, але виготовили його на ленінградському заводі «Електросила».

План ГОЕЛРО в галузі електроенергетики Радянський Союз виконав ще в 1931 р. За оптимальним варіантом першого п'ятирічного плану в Україні треба було побудувати до кінця 1932/33 господарського року електростанції загальною потужністю 924 тис. кВт. Фактичний приріст потужностей до кінця 1932 р. становив 936 тис. кВт. Отже, в цій галузі перша п'ятирічка справді була виконана за чотири роки.

Сотні мільйонів рублів було вкладено у розбудову кам'яновугільної промисловості Донбасу. Закрилися десятки дрібних шахт з низькою продуктивністю праці, було реконструйовано багато шахт із великими запасами палива, а головне – розгорнуто нове шахтне будівництво. Всього за п'ятирічку в Донбасі були введені нові потужності з видобутку 20,9 млн т вугілля.

На розбудову металургії було витрачено чверть капіталовкладень, які мала в своєму розпорядженні промисловість. Майже половину цих коштів поглинуло будівництво трьох нових заводів повного циклу (чавун – сталь – прокат).

План першої п'ятирічки передбачав побудову двох заводів – у Запоріжжі й Кривому Розі – потужністю по 650 тис. т чавуну й відповідної кількості подальших продуктів переділу. Однак дефіцит металу змусив планові органи істотно переглянути українську металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено до 1,7 млн т чавуну, а Запоріжсталі – до 2 млн т. Одночасно було ухвалено рішення будувати першу чергу нового металургійного заводу потужністю 2,2 млн т чавуну в Маріуполі, на узбережжі Азовського моря. Вважалося, що в перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн т чавуну. Продуктивність найбільшого тоді в світі металургійного заводу Гері поблизу Чикаго дорівнювала 3 млн т чавуну.

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі Запоріжсталі, а згодом виділився в самостійне підприємство – Дніпроспецсталь, став до ладу в жовтні 1932 р., тобто водночас з першою чергою Дніпрогесу. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Трохи згодом, уже в 1933 р. став до ладу Запорізький завод феросплавів, який також входив у промвузол на базі електроенергії Дніпрогесу.

Серед діючих металургійних підприємств найглибшої реконструкції зазнав Макіївський завод. По суті, на його території було побудовано цілком нове сучасне підприємство. На Дніпровському металургійному заводі в Дніпродзержинську – одному з найстаріших в Україні (першу домну було задuto 1889 р.) також провадилося велике капітальне будівництво.

Динамічно розвивалася трубопрокатна галузь металургійної промисловості. Були істотно розширені потужності старих трубопрокатних заводів Дніпропетровська – ім. В.Леніна та ім. К.Лібкнехта. У 1930 р. став до ладу Харцизький трубопрокатний завод, а через рік у Нікополі розгорнулося будівництво заводу з виробництва труб проектною потужністю 410 тис. т на рік. Продуктивність найбільших американських заводів не перевищувала тоді 350 тис. т на рік.

Значні кошти направлялися на створення в республіці нової галузі виробництва – кольорової металургії. У листопаді 1930 р. видав першу продукцію Костянтинівський цинковий завод. Разом з Беловським заводом на Уралі, який споруджувався одночасно, він забезпечив всі потреби Радянського Союзу у цьому металі.

Після Першої світової війни стало зрозуміло, наскільки важливе значення в галузях ВПК має такий конструкційний матеріал, як алюміній. Його виробництво у розвинутих країнах світу швидко зростало. Створений в СРСР у 1923 р. трест «Алюмінбуд» мав будувати алюмінієві комбінати на базі дешевої електроенергії Дніпрогесу. Для відпрацювання складної технології виплавки він побудував спочатку невеликий Волховський комбінат. У 1932 р. Волхов дав перші сотні тонн «крилатого металу». Тим часом великими темпами будовався Дніпровський алюмінієвий комбінат. Перший метал він дав у липні 1933 р.

Значна увага приділялася розбудові титанових галузей металургійної промисловості – залізрудних і марганцевих шахт, заводів вогнетривів, коксохімізаводів. Велике капітальне будівництво розгорнулося в Криворізькому залізрудному басейні. Поряд з реконструкцією і розширенням наявних потужностей тут у 1931 р. було споруджено дві шахти проектною потужністю по 450 тис. т руди на рік, у 1932 р. – одна шахта такого ж типу. В другій п'ятирічці були додатково збудовані п'ять шахт потужністю від 700 до 800 тис. т руди. Побудована Запорізького, Панте-

леймонівського, Часів-Ярського і Красноармійського заводів вогнетривів звільнила Радянський Союз від імпоротної залежності з цієї продукції вже у 1933 р.

Темпи розвитку коксохімічної промисловості визначалися масштабами будівництва в чорній металургії. За роки першої і частково другої п'ятирічок в республіці було збудовано 11 великих коксохімізаводів потужністю від 640 до 1330 тис. т металургійного коксу на рік: Рутченківський (перша черга в 1928 р., друга – в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931 рр.), Алчевський (1929, 1931 рр.), Дніпропетровський (1929, 1931 рр.), Кам'янський (1931, 1933 рр.), Дніпродзержинський (1931 р.), Новомакіївський (1933 р.), перша черга Запорізького (1934 р.), Маріупольський (1935 р.), Новоєнакіївський (1935, 1936 рр.), Криворізький (1936 р.).

Машинобудівна промисловість за обсягом капіталовкладень поступалася тільки металургії, а в 1932 р. навіть вийшла на перше місце. Такі масштаби капітального будівництва сприяли створенню в Україні цілої низки машинобудівних підприємств союзного, європейського і світового значення. Утім, переважна більшість капіталовкладень у цій галузі спрямовувалася на реконструкцію і розширення діючих підприємств.

Рішення щодо побудови в Харкові тракторного заводу було ухвалене в квітні 1930 р. Завод спорудили в рекордно стислі строки: через 15 місяців від дня закладення його основних цехів і через 18 місяців після урядового рішення про побудову. У 1932 р. харківські тракторобудівельники дали 16,8 тис. тракторів.

Щоб задовольнити потреби Радянського Союзу в устаткуванні для металургійної промисловості, було побудовано величезний Ново-Краматорський завод важкого машинобудування. Одночасно будувався Дніпропетровський завод металургійного устаткування. Обидва заводи почали давати продукцію за рамками першої п'ятирічки – в 1934 р.

Розгорнулася реконструкція Луганського паровозобудівного заводу. По суті, на його виробничих площах споруджувалося нове підприємство великої потужності. Першу продукцію колектив заводу дав у 1933 р. Це були вантажні паровози серії «ФД». Проектна потужність заводу дорівнювала 1080 важких вантажних паровозів (або 2100 паровозам у перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції). Завод відіграв вагомий роль у технічній реконструкції радянського залізничного транспорту.

Навесні 1930 р. в Харкові відбулося закладення найбільшого в світі верстатобудівного заводу кошторисною вартістю 42,7 млн руб. Через півроку будівництво довелося зупинити через брак коштів. Наприкінці п'ятирічки воно відновилося, і в 1935 р. завод свердильних і шліфувальних верстатів став до ладу. Це було найпотужніше в світі підприємство такого профілю.

Луганські залізничні майстерні після реконструкції стали одним із найбільших у світі заводом вугільного машинобудування. Поряд з докорінно реконструйованим у 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування він відіграв головну роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу й інших вугледобувних басейнів СРСР.

Реконструкція запорізького заводу «Комунар» перетворила його на найбільше у світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. У 1932 р. завод виробив 5953 комбайни.

На основі розширення діючих заводів в Україні було створене залізничне вагонобудування. Воно зосередилося на Дніпродзержинському заводі ім. газети «Правда», що раніше існував як вагонний цех металургійного заводу, і на Крюківському вагонобудівному заводі. Останній спеціалізувався на випуску платформ і великотоннажних вагонів, устаткованих автозчепленням і автоматичним гальмом.

Харківський завод «Серп і молот» спеціалізувався на виробництві складних молотарок у розмірах, що забезпечували потреби сільського господарства всього СРСР. Київський завод «Ленкузня» став одним з найбільших в СРСР підприємств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів і барж для Дніпра. Сумський завод ім. М.Фрунзе і завод «Більшовик» у Києві після реконструкції спеціалізувалися на виготовленні машин і агрегатів для хімічного машинобудування в обсягах, які задовольняли потреби багатьох союзних республік.

Хімічна промисловість створювалася в Україні майже на порожньому місці. Був зведений один з найбільших у світі содових заводів – Донсода (Лисичанськ). Ще в роки Першої світової війни розпочалося будівництво хімічного комбінату біля залізничної станції Рубіжна, але тривалий час воно перебувало в законсервованому стані. В роки першої п'ятирічки розбудова комбінату відновилася, але не була завершена.

За планом першої п'ятирічки в Україні передбачалося будівництво Горлівського й Рутченківського азотнотукових комбінатів, а також чотирьох комбінатів істотно більшої потужності з невизначеним місцем розташування. Добрива передбачалося виробляти за новітньою технологією – із синтетичного аміаку, одержуваного з водню коксового газу та азоту повітря. Надалі ця програма скоротилася й розтягнулася у часі за браком потрібних коштів. Зокрема, Горлівський азотнотуковий завод розпочав виробництво добрив тільки наприкінці другої п'ятирічки. Будівництво другого заводу було перенесене в Дніпродзержинськ і завершилося тільки в третій п'ятирічці. Спорудження першого (і останнього) з більш потужних комбінатів, що передбачалися планом в 1933 р. біля Лисичанська, потім припинилося і знову відновилася тільки в 1938 р. Під час Великої Вітчизняної війни комбінат був зруйнований, але у повоєнні десятиліття виведений на проектну потужність. Тепер це найбільше підприємство української хімічної промисловості – Сіверськодонецький хімкомбінат.

Переважна частина капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва предметів споживання, спрямовувалася в галузі харчової індустрії. Були споруджені м'ясокомбінати великої потужності – Кременчуцький (1927 р.), Мелітопольський (1929 р.), Полтавський (1929 р.), Вінницький (1930 р.), Київський (1930 р.).

У цукровій промисловості, яка була найрозвинутішою галуззю харчової індустрії з дореволюційних часів, першим п'ятирічним планом передбачалося будівництво 11 потужних заводів. Згодом виявилася, що сільське господарство не зможе забезпечити їх сировиною. В окремі роки через брак сировини не працювали навіть деякі діючі заводи. Тому програма будівництва нових підприємств істотно скоротилася. Було побудовано тільки два заводи – Веселоподолянський (1929 р.) і Лохвицький (1929 р.).

Майже заново була створена консервна промисловість. До неї увійшли Одеський (1927 р.), Київський (1929 р.), Тираспольський (1930 р.), Маріупольський

(1931 р.), Херсонський (1932 р.) заводи і комбінати. Проектна потужність Херсонського комбінату була розрахована на випуск 128 млн умовних банок консервів, що набагато перевищувало потужність всієї консервної промисловості дореволюційної Росії.

Через брак капіталовкладень легка промисловість залишилася малорозвинутою. У першій п'ятирічці були споруджені лише поодинокі підприємства: трикошні фабрики в Одесі, Харкові і Києві, вуттєві фабрики конвеєрного виробництва у Києві, Харкові і Дніпропетровську.

3. Суцільна колективізація сільського господарства

Слід замислитися над тим, чому збудований більшовиками соціально-економічний лад розпався після багатьох десятиліть гниття «до основанья», а не трансформувався у щось інше, більш досконале, як це завжди буває під час революцій. Напрошується висновок: радянська економіка включно з колгоспним ладом від початку не мала права на життя, тобто являла собою утопію, реалізовану за допомогою терору і пропаганди.

Чому радянській владі треба було зробити селян колгоспниками? На таке запитання в роки суцільної колективізації давалася ззовні переконлива відповідь: колективне господарство з опорою на машинну техніку більш ефективне, ніж одноосібне. Пізніше цей аргумент втратив переконливість. Коли кількість городян у населенні стала переважаючою, колгоспи не змогли їх прогодувати. Почалися продовольчі складнощі, Радянський Союз потрапив в імпорتنу залежність за сільськогосподарською продукцією.

Тепер ті, хто бажає виправдати колективізацію сільського господарства, знаходять інші аргументи. Типовим є обґрунтування, яке можна проілюструвати словами декана історичного факультету Ставропольського університету (Російська Федерація) О.Кудрявцева: «В стране шла индустриализация, требовавшая огромных средств. Откуда взять на нее деньги? Западные страны займов не давали. Оставался один путь – взять у деревни хлеб и трудовые ресурсы. Поставленная цель была достигнута: создана мощная промышленность, в том числе и оборонная, позволявшая впоследствии защитить страну от фашизма. Но сначала надо было загнать крестьянина в колхоз, чтобы он перестал быть хозяином своего хлеба»⁴⁴.

Західні країни не можна звинувачувати в тому, що вони не давали позик на радянську індустріалізацію. Адже уряд СРСР відмовився погасити позики, зроблені попередниками, і конфіскував власність іноземців в своїй країні. Прийняте в Кремлі у 1929 р. рішення здійснити суцільну колективізацію не можна обґрунтовувати нападком гітлерівської Німеччини на СРСР, що стався через 12 років. В аргументації О.Кудрявцева заслуговує на уваги лише те, що село треба було одягнути в гамівну сорочку колгоспів, щоб взяти хліб і кадри. Селянин не міг залишатися господарем свого хліба, тому що держава привласнила собі «командні висоти» економіки і мусила годувати тих, хто працював в них.

Пристаючи до повторного комуністичного штурму, Й.Сталін зробив ставку на політику соціального розколу. Криза продовольчого постачання, обумовлена небажанням селян продавати хліб державі за низькими цінами, позначилася на

матеріальному становищі робітничого класу. Робітники сприймали її як небажання селян рахуватися з їхніми інтересами. Пропагандистський апарат саме так пояснював хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр., які насправді були викликані форсуванням темпів індустріалізації за рахунок випуску в обіг незабезпечених товарами грошей.

Політики «поділяй і володарюй» Кремль дотримувався й на селі. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні – у 1923 р.) поняття «куркуль» перестало вживатися в законодавстві і пропаганді. Однак з 1925 р. воно виникло знову. Взимку 1927–1928 рр. на хлібозаготівлі була мобілізована значна частина відповідальних працівників із міст. Домагаючись від них вживання надзвичайних заходів, аби подолати кризу, ЦК ВКП(б) вимагав заарештовувати «спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями»⁴⁵.

Злам непу, як уже підкреслювалося, завершився під час зимових хлібозаготівель 1928–1929 рр. Створений форсованими темпами індустріалізації продовольчий дефіцит різко загострив проблему заготівель. У квітні 1929 р. Сталін на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) приділив увагу винайденому ним «уральсько-сибірському методу» хлібозаготівель: «Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організовувати їхню громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель»⁴⁶.

У 1918–1920 рр. Кремль здійснював на селі дві окремі кампанії – колективізацію і продрозкладку. Сталінське ноу-хау у вигляді «уральсько-сибірського методу» об'єднувало їх в єдине ціле. Викладаючи переваги свого методу перед керівниками партії, генсек підкреслив: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них потужну багатомільйонну політичну армію на селі»⁴⁷.

Перший напрям сталінської аграрної програми можна назвати тактичним: ішлося про відновлення продрозкладки. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалася соціальна напруга, потрібна для здійснення суцільної колективізації. Колективізація, у свою чергу, виявилася потрібною, щоб налагодити постійне виробництво сільськогосподарської продукції на умовах держави.

Практична реалізація «уральсько-сибірського методу» розгорнулася, коли визрівав урожай 1929 р. Тоді склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. і призвела до загальносоюзного голоду 1932–1933 рр.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», ВУЦВК і РНК УСРР продублювали її 3 липня. Постановами запроваджувалися обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на кожне село за принципом самообкладання. Коли господар ухилявся від «плану до двору», сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п'ятикратної вартості хліба, що підлягав здаванню. Коли господар відмовлявся сплачувати штраф, його майно продавалося з торгів. Груповий опір розкладці передбачав депортацію у віддалені регіони. Чверть надходжень від стягнень і продажу майна перераховувалася у фонди кооперування

та колективізації бідноти⁴⁸. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незможних селян у реалізації нових законів.

У побудові держави-комуни Сталін обрав інший шлях, але кінцева мета не змінювалася. Як і Ленін в 1918–1920 рр., він прагнув встановити безпосередній, а не опосередкований грошима виробничий зв'язок між містом і селом. Починаючи згортання непу в грудні 1927 р., генсек домігся включення в резолюцію XV з'їзду ВКП(б) тези про те, що товарообіг по мірі успіхів в будівництві соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів»⁴⁹. З 1929 р. мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб лише тим, кому держава видала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена, призначені для сільського споживача промтовари передавались у фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір укладався між державою та колективами, передусім – торговельною кооперацією, а також індивідуальними господарствами. У ньому містилися обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі певну кількість продовольства або сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. Як правило, держава обмежувалася виплатою знецінених рублів. За цих умов контракційний договір перетворювався на звичайну розкладку, тобто реквізицію. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася вже зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією. Товари в ній уже називалися продуктами, а договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»⁵⁰.

Із «куркулями» договори не укладалися. Їм давали тверді завдання (звідси назва – твердоздатчики) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідси назва – експертники). Експертизу здійснювала сільрада разом з бідняцько-наймитською частиною села. На бідняків контракційний договір теж не поширювався, бо їхні господарства не мали для держави економічного значення. Зате вони мали велике практичне значення: реквізиції здійснювалися на селі за допомогою комнезамів.

Розпливчастість критеріїв, за якими окреслювалася «експлуаторська» верхівка села, була винаходом конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити «куркулем» кожного більш-менш заможного селянина. Проте навіть цілковита незможність не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Щоб розчавити їх, радянська влада користувалася неологізмом «підкуркульник».

У Кремлі розуміли, що продрозкладка загрожує економічним колапсом, подібним до того, що стався у 1920 р. Селян, які мали власне господарство, не можна було змусити працювати на державу без компенсації за працю. Тому одночасно із встановленням гумових хлібозаготівельних планів Сталін вдався до радикального засобу: позбавити селянина статусу господаря і заштовхнути його в колгосп. Там вже не він вирішував, скільки треба сіяти і як розподіляти урожай. Треба було змінити, як цього вимагала програма РКП(б) 1919 р., соціальну природу багато-

мільйонного селянства або, як афористично висловлювався проф. О.Кудрявцев, загнати селянина в колгосп, аби він не був господарем свого хліба.

7 листопада 1929 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й.Сталіна «Рік великого перелому (до 12-х роковин Жовтня)». В ній зазначалося, що селяни пішли у колгоспи «цілими селами, волостями, районами». У місцевих начальників складалося враження відставання від сусідів: вони мали незначний відсоток колективізації, а генеральний секретар ЦК твердив, що у колгоспи пішов середняк.

Сталінська стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), який проголосив курс на суцільну колективізацію. Питання про долю найзаможніших селян було розв'язане апаратним шляхом. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК визнав за необхідне створити загальносоюзний Наркомат землеробства і утвердив під керівництвом його глави Я.Яковлева комісію, яка прийняла рішення перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». Висновки комісії оприлюднив 27 грудня 1929 р. Й.Сталін на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів.

Розкуркулення заможних господарств підривало відновлені в роки непу продуктивні сили села. Компартійна верхівка свідомо йшла на це, бо її метою було насадження колгоспів як обов'язкового елемента командної економіки. Селянин-власник міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. Приклад розкуркуленого сусіда робив його більш зговорливим.

Практичний перехід до політики суцільної колективізації відбувся у січні 1930 р. 5 січня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона встановлювала черговість регіонів у досягненні суцільної колективізації. Україна повинна була завершити колективізацію восени 1931 р. або навесні 1932 р. 30 січня ЦК ВКП(б) прийняв нову, цього разу таємну постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». До першої категорії репресування був віднесений «куркульський актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості країни. Ті, хто потрапив до третьої категорії, повинні були розселятися за межами колгоспних земельних масивів на висітках.

Операція з розкуркулення здійснювалася під загальним керівництвом чекістів. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. Тривала операція з 18 лютого до 10 березня і охопила 29 округів УСРР. Було виселене 19 531 господарство з 92 970 особами. До 1 квітня, як доповідали керівники ДПУ УСРР в Москву 25 березня, мала бути завершена підготовча робота з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»). На цей же час планувалося виселення додаткової тисячі сімей з п'яти східних і південних округів⁵¹.

Комісія Я.Яковлева схилилася до того, щоб основною формою організації колгоспу була визнана артіль. «Кожний подальший крок у бік усупільнення на шляху до комуни, – говорилося у надісланому в політбюро ЦК ВКП(б) проекті постанови, – повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання їхнього переконання у міцності, вигідності й перевагах колективних форм ведення господарства». Через це комісія наполягала на «збереженні за даних

умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, який обслуговуватиме споживчі потреби селянської сім'ї»⁵².

Сталін передав проект постанови секретарю ЦК ВКП(б) В.Молотову. Той назвав його невдалим, «подекуди з фальшивими нотами». Фальшивою нотою вважалося обґрунтування причин утворення артільей замість комун⁵³. Сталін погодився, і з остаточної редакції постанови ЦК ВКП(б), що побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були вилучені. Наркомзем СРСР натомість дістав доручення в найкоротший строк розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуні форми колгоспу»⁵⁴.

Якісний стрибок у колективізації відбувся в лютому 1930 р., тобто під час розгортання чекістської операції з розкуркулення. По всій Україні, за винятком Полісся, у цьому місяці частка колективізованої землі перевищила частку землі одноосібників. Селяни йшли в колгосп під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, хоч і неорганізований, але повсюдний. В усіх регіонах селяни однаково реагували на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усуспільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Почастішали випадки громадської непокори і навіть збройного опору. Ситуація в країні стала нагадувати воєнну. Від 7 лютого члени політбюро ЦК ВКП(б) почали одержувати оперативні зведення ОДПУ⁵⁵.

26 лютого в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова. Секретар ЦК КП(б)У П.Любченко і «всукраїнський староста» Г.Петровський повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, що спричинили «селянський рух» проти колективізації. Термінологію телеграми (перекручення, головотесність місцевих працівників) Сталін використав у своїй знаменитій статті «Запаморочення від успіхів».

У наступні кілька днів телеграми з повідомленнями про антиколгоспний рух прийшли з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня було внесене таке рішення: «а) доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлева та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Термін роботи – 24 години, з тим щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) доручити т. Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах»⁵⁶.

У новій редакції Примірного статуту було зроблено фундаментальну поступку колгоспникам: їм надавалося право тримати корову, дрібну худобу й птицю, мати присадибну ділянку. У цьому номері газети «Правда» друкувалася також стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без усіляких обмовок, що «артіль є основною ланкою колгоспного руху». У різкій формі говорилося про неприпустимість посилення «колгоспного руху» засобами адміністрування.

Слідом за цими документами, опублікованими 2 березня, ЦК ВКП(б) 10 березня ухвалив постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі». В самій назві вона містила дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у «викривленнях»; по-друге, не існувало колгоспного руху, селян колективізували силою. Постанова розсилалася секретарям партко-

мів до районного рівня, а також повпредам ДПУ, прокурорам, членам республіканських раднаркомів. Політбюро ЦК ВКП(б) запропонувало також президіям ЦВК союзних республік вислуховувати скарги у релігійних справах і «виправляти викривлення»⁵⁷.

Місцева влада бурхливо сприйняла несправедливі звинувачення у «викривленнях», і Сталін змушений був удатися до невластивого йому рівня відвертості, щоб пояснити ситуацію. В закритому листі «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р., який адресувався низовим партійним організаціям, говорилося: «У лютому місяці у Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначали стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлення партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан»⁵⁸.

На базі зведень ОДПУ історики проаналізували ситуацію, яка склалася в СРСР після 26 лютого 1930 р. Знаючи все те, що відбулося потім, можна погодитися зі сталінською оцінкою подій, які змусили Кремль припинити на півроку політику суцільної колективізації.

За даними, що їх наводить Л.Віола, в 1930 р. було зареєстровано в УСРР 4098 селянських хвилювань, в Центральній чорноземній області – 1373, на Північному Кавказі – 1061, на Нижній Волзі – 1003⁵⁹. Отже, в УСРР відбулося істотно більше хвилювань, ніж в трьох інших регіонах товарного землеробства, разом узятих. Як свідчить Террі Мартін, на прикордонному українському Правобережжі у березневих хвилюваннях 1930 р. взяли участь до 100 тис. селян⁶⁰. За даними Л.Гриневич, під час хвилювань активно поширювалися прокламації повстанців із закликами до відновлення УНР⁶¹. Тому можна вказати, що порядок переліку регіонів у сталінському закритому листі з апокаліптичним змістом не виявляв, а приховував загрозу, яка йшла від УСРР – розташованої на кордоні з Європою найбільшої національної республіки. Сталін явно усвідомлював загрозу, що подвоювалася активною участю українців Північного Кавказу в кампанії українізації майже половини районів цього краю, який мав спільний кордон з УСРР⁶². Утім, відвертість генсека в оцінках соціальних наслідків примусової колективізації не супроводжувалася такою же відвертістю в оцінці національних аспектів.

Усім бажаючим після 2 березня 1930 р. було дозволено вийти з колгоспів, і практично всі селяни-власники цим дозволом скористалися. Однак у директивному листі «Про колективізацію», який ЦК ВКП(б) розіслав партійним комітетам 24 вересня 1930 р., ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху»⁶³. Після цього була проведена повторна кампанія «ліквідації куркульства як класу», причому в ролі куркулів виступили вже інші селяни.

Повторна кампанія здійснювалася в Україні під керівництвом комісії політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П.Любченком. Комісія запропонувала вислати за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль знизив ліміт до

30 тис. господарств. 29 травня 1931 р. секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев розіслав у республіки, краї та області виготовлені на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення. В них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон вселення і кількість селянських сімей, що підлягали виселенню.

Поряд з розкуркуленням для стимулювання притоку селян в колгоспи був використаний інший метод: накладення на одноосібників непідйомних податків за одночасного звільнення колгоспників від податків і податкової заборгованості. Цей метод виявився ефективним, і тому з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося.

Таблиця 26.4. Загальні результати депортації «куркульських» господарств⁶⁴

	УСРР	Північний Кавказ
1930 р.	31 593	10 595
1931 р.	32 127	27 809
Всього	63 720	38 404

Розкуркулення у поєднанні з податково-пільговим перепадом за короткий строк загнали в колгоспи основну масу селянства. На жовтень 1931 р. в УСРР було колективізовано 72% селянської орної землі⁶⁵.

Світова дискусія про український Голодомор показує, що історикам не просто зрозуміти політику Кремля. По-перше, вона була спрямована на досягнення умоглядних уявлень про державу-комуну, а тому здійснювалася методом проб і помилок. По-друге, головний конструктор колгоспного ладу був закритою людиною у спілкуванні навіть зі своєю командою. Треба добре попрацювати, щоб з розрізнених фрагментів відтворити реальну послідовність дій генсека під час створення колгоспного ладу.

Історики нерідко дивляться на минуле з позицій звичної для них реальності. Ця зрозуміла властивість має своє наукове визначення (презентизм) і нерідко спотворює образ минулого. Прикладом такого спотворення є уявлення про тотожність природи радянських колгоспів в роки становлення колгоспного ладу (1930–1932) і в наступні десятиліття.

На жаль, пострадянська українська історіографія обминула своєю увагою споріднену з Голодомором проблему колективізації. Тому вона не помітила того етапу в сталінській політиці проб і помилок, який викликав визрівання глибокої соціально-економічної кризи. Найбільшим проявом цієї кризи якраз і був голод 1932–1933 рр. в основних регіонах СРСР. Суть справи полягала в тому, що Сталін прилюдно оголосив артіль «основною ланкою колгоспного руху», приклав у 1930–1932 рр. багато зусиль для організаційно-господарського зміцнення артілей, але побудував відносини між містом і селом таким чином, ніби в селі панували комуні.

Колгосп у формі артілі можна вважати «дволиким Янусом». Одним своїм ликом (громадським господарством) він обернений до директивної економіки, а

іншим (присадибним господарством) – до ринкової економіки. Артільна форма колгоспу нерозривно пов'язана з товарно-грошовими відносинами та ринком. Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором місця праці, наданим робітничому класу без зусиль з його боку, внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборов собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи уможливили її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною, але давала можливість Кремлю використовувати мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Її тривале існування пояснювалося тим, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними природними ресурсами.

Але все це стосується періоду, який постав після припинення другого комуністичного штурму і пов'язаного з ним голоду 1932–1933 рр. Ми ж повинні зрозуміти, чому цей штурм був припинений посеред дороги, чому Сталін, як і Ленін в 1921 р., змушений був відмовитися від спроб повністю абсорбувати селянське господарство в директивну економіку.

Завжди треба вивчати те, що відбулося, у тому числі в історії радянської колективізації. Однак комуністична революція не мала стосунку до історичного процесу, підвладного об'єктивним закономірностям. Це означає, що історію колективізації треба вивчати з урахуванням первинних конструкцій у головах вождів. Тобто дослідники радянської доби повинні звертати увагу й на те, що не здійснилося. Такий підхід до історичного процесу є незвичним, але необхідним для розуміння того, що сталося.

Щоб заспокоїти селян, Сталін твердив у статті «Запаморочення від успіхів», що саме артіль є «основною ланкою колгоспного руху». Через кілька місяців, у червні він повторив це твердження у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії, але додав: «на цей момент»⁶⁶. Завтра, на його думку, все могло змінитися. Ця позиція генсека відбилася у резолюції XVI з'їзду «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства». В ній підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є артіль, але припускалося, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – *комуни*»⁶⁷. Припущення ґрунтувалося на тому, що артіль неспроможна існувати в суспільстві, позбавленому товарно-грошових відносин. Тоді ніхто з членів більшовицького керівництва не міг собі уявити, що зв'язок між селянською артіллю і ринком міг бути зворотним: ринок збережеться, оскільки існуватиме артіль. Варто проілюструвати цю загальну переконаність й заявою Сталіна про неп, що містилася у політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії. У стенографічному звіті заява була надрукована в такій редакції: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁶⁸.

Історики не звертали уваги на специфічну лексику заяви. Сам вождь, готуючи свої «Твори» до друку в 1949 р., увагу звернув і відредагував її так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще зали-

шаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁶⁹. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна щодо товарообігу і грошового господарства в 1930–1931 рр. Редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний»: такий, що не контролюється державою і здійснюється за законом попиту і пропонування.

Колишній семінарист, Й.Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працівниками залишок виробленої продукції.

На папері все виглядало добре. У роз'ясненні наркома землеробства СРСР Я.Яковлева і голови Колгоспцентру Т.Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі були визначені норми здавання (у формі продажу за гранично низькими цінами) зернової продукції заготівельним державним органам. У хлібовиробних регіонах, в тому числі в Україні, треба було здавати від чверті до третини валового збору виходячи з розрахунку середнього урожаю, а в хлібоспоживаючих регіонах – не більше однієї восьмої частини збору. «Решта маси валового збору – вказувалося у роз'ясненні, – залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»⁷⁰.

Роз'яснення Яковлева та Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р. Наступного дня воно з'явилося друком у офіційному виданні «Сборник законов СССР» і було розтиражоване всіма газетами. Отже, селяни приступали до посівної кампанії після всіх катаклізмів січня-березня 1930 р. цілком спокійно. Хтось працював у колгоспі, хтось – у власному господарстві. Після авторитетного роз'яснення генсека про те, що вступ в колгосп – справа добровільна, після його запевнень у тому, що за колгоспниками залишатиметься повноцінне присадибне господарство, після зобов'язання держави обмежити «першу заповідь» цілком конкретними обсягами – селяни працювали з повною віддачею. На додаток погодні умови 1930 р. виявилися сприятливими для доброго урожаю.

Хлібозаготівельний план для України встановили у червні 1930 р. в обсязі 440 млн пудів, але у вересні збільшили до 490 млн пудів. ЦК КП(б)У у жовтні домігся зменшення плану до 472 млн пудів, але хлібозаготівлі йшли з великим напруженням. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних заготівель, щоб цілком виконати план. З селян все ще вибивали минулорічну заборгованість, коли почалася весняна сівба. На початку травня 1931 р. новий глава радянського уряду В.Молотов викликав в Москву С.Косіора і повідомив, що план урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри – 490 млн пудів⁷¹. До кінця травня 1931 р. держава заготовила в Україні 477 млн пудів хліба з урожаю 1930 р. З кожного гектара посівних площ було одержано по 4,7 ц зерна – рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки⁷².

У 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак план хлібозаготівель був встановлений в обсязі 510 млн пудів⁷³. Логіка заготівельників була примітивна: виконали в перший раз, коли натиснули, виконаєте й у другий. На XVI з'їзді

ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема⁷⁴.

Як склалися відносини держави і селян в роки сталінського штурму? Під час непу держава хліб купувала. Коли заготівельні ціни ставали для селян не вигідними через інфляцію, вони припиняли вивіз хліба на ринок, і в країні спалахували хлібозаготівельні кризи. Покінчити з ними Сталін планував насадженням на селі великого виробництва – державного (радгоспи) і одержавленого (колгоспи). У січні 1928 р. він заявив сибірським партпрацівникам: «Треба покрити всі райони нашої країни, без винятку, колгоспами (і радгоспами), здатними замінити, як здатчика хліба державі, не тільки куркулів, а й індивідуальних селян»⁷⁵. Пройшло 3,5 роки, держава докорінно змінила соціальне обличчя села. Тепер селяни мусили не продавати, а здавати хліб, та ще й у невизначеній кількості. Тепер держава могла, і довела це, збираючи хліб з урожаю 1930 р., забирати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Хлібозаготівлі ставали частіше за все справою суто технічною: зерно прямо з колгоспних ланів вивозилося машинами МТС (машинно-тракторна станція) на елеватори.

Однак конструктори колгоспного ладу не врахували людський чинник. Якщо держава забирала собі всю продукцію, що вирощувалася в громадському господарстві, то колгоспникам не було резону працювати на полях з повною віддачею сил. Держава ніби підштовхувала селян до того, щоб вони приділяли максимум уваги присадибному господарству. Тільки воно могло гарантовано нагодувати їх.

Сільськогосподарські кампанії 1931 р. відбувалися під знаком виснажливих хлібозаготівель з урожаю 1930 р. Як колгоспники працювали, добре видно з довідки секретно-політичного відділу ОДПУ «Про підготовку до збирання урожаю хлібів», підготовленої 5 червня 1931 р. для керівників партії. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу втрати значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, – зазначалося в розділі про готовність МТС до жнив, – що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарського його зберігання здебільшого став непридатним або потребує капітального ремонту». Стосовно підготовки приміщень для приймання врожаю говорилося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах доповідної записки факти справді підтверджували висновок, зроблений на її початку – про зрив збиральної кампанії. Україна не була винятком, критичне становище спостерігалось в усіх регіонах⁷⁶.

Зусилля влади, спрямовані на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, ретельно аналізувалися в радянській історіографії. Відомо, наприклад, що у січні 1931 р. в Москві працювала Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах, яка приділила багато уваги правильному нормуванню сільськогосподарських робіт і розробила систему відрядних оцінок кожної одиниці роботи в трудовнях. VI Всесоюзний з'їзд рад у березні 1931 р. ухвалив постанову «Про колгоспне будівництво», в якій трудовень оголошувався єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в громадському господарстві. З'їзд зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне впровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалось у постанові, слід здійснювати за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»⁷⁷.

На папері вимальовувалася струнка й ефективна система оплати праці в колгоспах. Однак усі ці резолюції та постанови перебували у гострій суперечності з так званими технологічними постановами ЦК ВКП(б). Аналізуючи постанови у справі організації посівної та збиральної кампаній, по заходах із догляду за посівами, ми знову помічаємо одну важливу деталь: ЦК ВКП(б) не робив різниці між колгоспами і радгоспами. Вироблена в колгоспах продукція вважалася такою же власністю держави, як і продукція радгоспів. Виходить, що в Кремлі вважали ту продукцію, яку селяни одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну власність. Проте держава не платила колгоспникам заробітну плату.

Як до цього ставилися колгоспники? Судження про їхню реакцію можна вивести з багатьох листів, адресованих «всеукраїнському старості» Г.Петровському. Наприклад, члени артіль «Незаможник» села Тишківка Гайсинського району на Уманщині в листі від 25 листопада 1931 р. розповіли, що уповноважений з району розпорядився замість хліба, якого вже не було, тому що держава забрала, забирати й картоплю, залишаючи на сім'ю для прогодування не більше 2 пудів. «Він заявив, – скаржилися колгоспники, – що мужикові даси 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук, і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що залишають за собою право шукати вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁷⁸.

Небажання колгоспників і одноосібників вирощувати хліб, який ще на полях рекувізувала держава, призводило до колосальних втрат врожаю. У 1931 р. втрати вимірювалися сотнями мільйонів пудів, внаслідок чого держава одержала набагато менше зерна, ніж було потрібно для задоволення потреб міста, армії та експорту. Реальний врожай 1932 р. взагалі не піддається оцінці.

Економічне становище країни попри газетні рапорти про пуск в експлуатацію новобудов першої п'ятирічки, було катастрофічним. Свідченням катастрофи став голод в основних регіонах СРСР. Голодувало село, у якого забрали весь хліб, голодувало й місто, яке держава не могла прогодувати, спираючись на реквізичійний принцип у відносинах з селом.

Особливо небезпечна для влади ситуація склалася в українському селі. Результатом зимових хлібозаготівель з урожаю 1931 р. став голод, який призвів до загибелі у першій половині 1932 р. десятків тисяч селян. Урожай 1932 р. припинив голодування, але з початком нової хлібозаготівельної кампанії селяни зрозуміли, що держава забере у них весь вирощений хліб. З усіх районів республіки до Кремля стікалися повідомлення чекістів про «гострі настрої». Становище Сталіна на владному Олімпі внаслідок економічної кризи ставало все більш непевним. Щоб попередити масові виступи голодуючих українських селян, він вилучив у них в січні 1933 р. все продовольство тривалого зберігання. Кампанія вилучення здійснювалася голодуючими комнезамівцями під керівництвом чекістів у вигляді натурального штрафкування за «борги» по хлібозаготівлях. Внаслідок цього загальносоюзний голод переріс в Україні у страхітливий Голодомор.

4. Голодомор 1932–1933 рр.

Голод в Україні, який був викликаний стягненням непосильних хлібозаготівель, припинився тільки з визріванням врожаю 1932 р. Однак цей урожай, як і два попередніх, Сталін мав намір використати для потреб індустріалізації. Силовий тиск з боку заготівельних органів на колгоспників та одноосібників став неефективним, і відповідальність за хлібозаготівлі була покладена безпосередньо на партійний апарат, очолюваний керівниками областей, країв і республік.

10 червня голова уряду УСРР В.Чубар і голова ВУЦВК Г.Петровський написали листи В.Молотову і Й.Сталіну, в яких досить відверто охарактеризували ситуацію на селі. Серед іншого вони звертали увагу на небезпеку «розбазарювання» очікуваного врожаю. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуть масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, – викопування посаженої картоплі, бурякових висадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»⁷⁹. Йому вторив Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»⁸⁰.

Г.Петровський і В.Чубар підходили до проблеми без емоцій, суто раціонально: людину, яка вирощує продовольчі культури, треба годувати, бо інакше виникне небезпека для вирощуваних культур. Про те, що небезпека для врожаю була невіддільною від небезпеки для голодуючих селян, в листах не йшлося.

Л.Каганович зрозумів тільки те, що виникає небезпека для врожаю. Він виходив з принципової сталінської настанови на те, що вирощений в сільському господарстві хліб належить тільки державі. Тому в листі патронові, який відпочивав на чорноморському курорті, він написав 23 червня: «*є небезпека розкрадання хліба*»⁸¹.

Ми підходимо до першоджерел лиховісного «закона про п'ять колосків», аби пересвідчитися: поява його викликала ситуацією в Україні. Внаслідок сталінського штурму економічне становище в усій країні погіршувалося з дня в день, але тільки в Україні і Казахстані воно стало у 1932 р. нестерпним через масове голодування сільського населення. Голод у Казахстані був наслідком примусового осадження казахів на землю з вилученням у м'ясозаготівлю великої частки худоби, що годувала кочовиків. Голод в Україні (ще не Голодомор!) мав спільний з казахським знаменник у вигляді надвисоких заготівель. Проте він, як і голод наступного року в усіх неукраїнських регіонах зернового виробництва країни, мав іншу, ніж казахський, природу, а саме: настирливі спроби Кремля інтегрувати сільське господарство в «командну економіку», щоб безперешкодно вилучати на потреби індустріалізації максимальну кількість продукції. А те, що в 1932 р. УСРР далеко випереджала за масштабами голодування інші регіони зернового виробництва, пояснювалося надзвичайно жорсткою хлібозаготівельною політикою Кремля в цій національній республіці.

У сучасній російській публіцистиці український голод 1932–1933 рр. не відділяється від загальносоюзного, а непорівняно вищі людські втрати пояснюються особливою старанністю республіканських керівників у здійсненні хлібозаготівель.

Однак заготівлі були тільки окремою ланкою в політиці комуністичного штурму, який спрямовувався з Кремля. Керівники республік, країв і областей не мали впливу на політику, але краще бачили руйнівні наслідки комуністичного штурму. В розглядуваних тут листах В.Чубаря і Г.Петровського, лунало приховане невизнання права держави на присвоєння всієї вироблюваної селянами продукції. Селянин, на думку українських керівників, мусив розпоряджатися продукцією, яку виробляв, і тільки ділитися з державою її певною часткою. Сталін не заперечував розмов про частку держави в урожаї, але вважав, що вся сільськогосподарська продукція є такою ж власністю держави, як і продукція промислова. Саме через це він розцінив прагнення голодуючих українських колгоспників забезпечити себе продовольством як загрозу.

Ситуацію на селі яскраво характеризує лист голови колгоспу в Лебединському районі на Харківщині, датований 8 серпня 1932 р. Він надійшов до приймальної голови ВУЦВК без зазначення прізвища і назви колгоспу внаслідок зрозумілої причини. Але було названо район, і з цього можна зробити безперечний висновок: автор знав становище в інших колгоспах і не побоювався того, що чекісти «ви-числять» його. В листі, серед іншого, зазначалося: «В колгоспі люди працювати не бажають, люди, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. Радянську владу закликають, ніхто їй нічого не віре. Земля очутилась в бур'янах, цукровий буряк неполений. Хлібні аванси видають по 400 гр на день – здебільшого фуражних культур, надії нема на додержання, тому що плани у цьому році дані більші, або менші дуже незначно, а врожай через загибель озимини далеко менший. Чи нормально, що плани більші, ніж валовий врожай?»⁸².

Сталін підключив до хлібозаготівельних органів компартійно-радянський апарат саме через те, що треба було виконувати непосильні плани. На село поїхали мобілізовані апаратом керівники міських підприємств, установ та організацій. Щоб посилити відповідальність самого апарату, до «битви на хлібному фронті» була підключена спеціально скликана Всеукраїнська партійна конференція. Делегати її на дві третини склалися з секретарів сільських і районних комітетів, які добре знали жахливу ситуацію на селі. Проте конференція затвердила 9 липня 1932 р. непідйомний план хлібозаготівель у 356 млн пудів.

20 липня генсек написав з курорту Кагановичу і Молотову, що чинне законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне. Він був певний, що без заходів, які сам назвав «драконівськими», колгоспний лад зміцнити неможливо. У листуванні, яке зав'язалося з цього приводу, ми знаходимо теоретичну інтерпретацію нового закону, що проходила досі повз увагу дослідників. Всупереч урочистим деклараціям Сталін не вважав власність колгоспів на засоби виробництва і вироблену за їх допомогою продукцію колективною власністю колгоспників. Колгоспна і кооперативна власність, поряд з державною, проголошувалася суспільною власністю, яка набувала статус «священної і недоторканної» під охороною силових структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»⁸³.

Накладення цих теоретичних новацій на прагнення сталінської команди налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосеред-

кування товарно-грошовими відносинами, робить зрозумілою причину відмови Сталіна від побудови хлібозаготівель на податковій основі. Обов'язок колгоспів платити податок з вирощеного урожаю означав визнання державою їхнього права на вироблену продукцію. Матеріальна зацікавленість, що забезпечувала ефективність праці селян (на ній, до речі, ґрунтувалася ще з 1930 р. вся система заходів з організаційно-господарського зміцнення колгоспів) прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за «розкрадання колгоспного і кооперативного майна» обиралася «вища міра соціального захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом'якшувальних обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на термін не нижче 10 років⁸⁴.

Теоретична основа «закону про п'ять колосків» освячувала наявну в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася користуватися практично всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Стосовно одноосібників з теорією виходила неув'язка: якщо колгоспники декларувалися як носії колективної форми власності, то ті, хто господарював індивідуально («індуси» – жаргонною мовою сільських активістів), не підпадали під цю категорію власників. Проте факт їхнього існування вже ігнорувався, вони характеризувалися тільки як носії «індивідуально-горлохватських» звичок.

Постанову ЦВК і РНК СРСР було опубліковано в газеті «Правда» двічі – 8 і 9 серпня. Під ці публікації редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня 1932 р. взяли участь 100 тис. «ударників преси» – робселькорів. Але даремно кореспондент «Правди» у Дніпропетровській області закликав: треба шукати! Рейд не дав результатів⁸⁵.

Це не означало, що селяни не робили спроб приховати від державного обліку хоч що-небудь з вирощуваної ними продукції, тобто красти її – за термінологією Кремля. У січні 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич заявив: «Чи всі колгоспники кради? Мало хто не крав – 10–15 відсотків»⁸⁶. Поширеність цього явища була безсумнівною: селянам треба було їсти і годувати сім'ю. Але обсяги таких «крадіжок» здебільшого вимірювалися певною кількістю колосків. Непорівняно більших втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути неоплачуваної праці в полі. Врожай гинув від бур'янів або через перестоювання.

Від 1929 р. радянський уряд невпинно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін уперше зауважив, що капіталовкладення треба скоротити, тому що створюється небезпека нових продовольчих утруднень. У липні довелося істотно скоротити й військовий бюджет. Коли К.Ворошилов нагадав попередні обіцянки, він зауважив, що тепер інша ситуація⁸⁷.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. змушувала Радянський Союз продавати все більше сільськогосподарської сировини на зовнішніх ринках, щоб одержати конвертовану валюту для виплати зобов'язань за векселями, виданими під закупку промислового устаткування. Одержаного за хлібозаготівлями зерна вже не

вистачало для задоволення потреб міст і армії у продовольстві, а також для нарощування експорту. Розпачливий стан платіжного балансу СРСР був одним із проявів економічної катастрофи, що насувалася на країну внаслідок авантюристичної політики «підхльостування». Припинення платежів за векселями загрожувало відмовою іноземних банків кредитувати імпорту, конфіскацією суден і експортного вантажу в портах, усієї радянської власності за кордоном⁸⁸. У червні 1932 р. Каганович доповідав Сталіну, що в Москві посилено працюють над визначенням джерел для збільшення валютної виручки⁸⁹. Йшлося, зокрема, про виставлення на продаж безцінних творів світового мистецтва й унікальних предметів антикваріату. Проте солідну валютну виручку міг дати тільки продаж хліба у великих кількостях.

Уряд був здатний «витрясти» з колгоспів весь хліб, щоб забезпечити експортні плани, і переконливо доводив цю здатність упродовж трьох років. Однак у 1932 р. на зовнішній ринок надійшло тільки 107,9 млн пудів хліба проти 298 млн пудів в 1930 р. і 316 млн пудів в 1931 р.⁹⁰

В останньому кварталі 1932 р. Кремль змушений був істотно скоротити норми видачі хліба за централізованим постачанням. В Україні, де карткова система охоплювала 7,1 млн осіб, видача хліба службовцям та утриманцям робітників і службовців за особливим і першим списками постачання скоротилася з 400 до 300 г на день. Було знято з постачання кустарів, зменшено норми постачання за списками другим і третім. У борошно для випікання хліба додавали ячмінь і кукурудзу⁹¹.

Радянська пропаганда пояснювала обмеження у споживанні хліба саботажем куркулів, які нібито проникли в колгоспи і провадили руйнівну діяльність, намагаючись створити в країні ситуацію голоду. Однак розпалювання ворожнечі між містом і селом не завжди спрацьовувало. Багато робітників і службовців були вчорашніми селянами і знали ситуацію на селі.

В адресованому С.Косіору листі від 18 червня 1932 р., який написав 20-річний комсомолец Г.Ткаченко, говорилося: «Ви не уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині й т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50, та й ті такі, що падають. Люди страшенно голодують». Лист закінчувало одне коротке судження, яке комсомолец не став розвивати: «Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна»⁹². Для сталінської команди воно звучало вироком.

Сталіну вдалося в 1928–1930 рр. придушити опозицію в політбюро ЦК ВКП(б), представлену М.Бухарінін, О.Риковим і М.Томським. Опозиціонери виступали проти суцільної колективізації сільського господарства і користувалися в неноменклатурній частині партії широкою підтримкою. Справитися з так званим правим ухилом вдалося за допомогою партійної чистки, але Бухарін залишався популярним серед населення. Провал політики «підхльостування» загрожував генсеку політичною смертю.

Антисталінська опозиція в партії й антирадянські настрої в суспільстві були загальносоюзним явищем. Проте найвиразніше вони проявлялися у вже голодуючій Україні. Завжди стриманий в оцінках ситуації навіть у найближчому оточенні, генсек виявив незвичну відвертість у листі Л.Кагановичу з чорноморського курорту від 11 серпня 1932 р. Відвертість була вимушеною, тому що Каганович перебував

у центрі задуманої кадрової комбінації і мусив знати загальний задум. Як правило, з директивними вказівками вождя знайомилися й інші члени політбюро ЦК, однак цей лист адресувався йому особисто.

Сталін вирішив замінити С.Косіора Л.Кагановичем на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У, тому що почав утрачати контроль за трьома лініями управління в Україні – партійною, радянською і чекістською. Адресовані С.Косіору, голові уряду В.Чубарю і голові ДПУ С.Реденсу звинувачення були викликані відмовою багатьох райкомів партії прийняти до виконання затверджений Третьою конференцією КП(б)У план хлібозаготівель і поширенням серед партійців «право-опортуністичних» настроїв. Інформація, якою володів генсек, пізніше (у листопаді 1932 р.) була надіслана керівництвом ДПУ УСРР в політбюро ЦК КП(б)У для відповідного реагування. Тепер вона опублікована⁹³. На десятках сторінок чекісти фіксували підслухані «антипартійні» висловлювання членів сільських парторганізацій України. Як правило, останні посідали керівне становище в низових ланках управління.

Зроблений Сталіним висновок вельми показовий: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может»⁹⁴.

Аналіз дій кремлівського керівництва не дозволяє стверджувати, що у серпні 1932 р. вже були задумані репресивні заходи, які призвели до Голодомору. Однак з цього листа можна зрозуміти, наскільки Сталін боявся втратити владу. Раптовий соціальний вибух в голодуючій Україні у поєднанні з прогресуючим загостренням політичної та економічної ситуації в центрі загрожував основам радянського ладу. В кінці листа Сталін ще раз повторив побоювання стосовно відпадин України – «великої і своєрідної», як він висловлювався, республіки: «Без цих і подібних їм заходів (господарське і політичне зміцнення України, передусім – її *прикордонних* районів і т. п.), повторюю – можемо втратити Україну»⁹⁵. Доводиться згадати, що в березні 1930 р. його особливо стривожили селянські хвилювання у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер генсека знову турбувало становище в республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Голод 1932–1933 рр. в регіонах зернового виробництва був наслідком жорстких заготівель, а в споживаючих регіонах – часткового зняття населення з централізованого постачання. В обох випадках це був штучний голод, викликаний у кінцевому підсумку намаганням Кремля втілити в життя ленінські уявлення про державу-комуну. Смертні випадки від такого голоду були б рівнозначні вбивству за

* Курсив Й.Сталіна.

** Курсив Й.Сталіна.

необережністю, якби ми не знали, що в Кремлі сиділи холонокровні політики, які елементарно нехтували людським життям у намаганні доповнити своє політичне панування над суспільством пануванням економічним. Таке нехтування людським життям було властиве цим політикам й за інших обставин мирного або воєнного часу. Загальносоюзний голод 1932–1933 рр. винятку не становив. Але в цьому разі влада не ставила метою завдавати смерть.

В сталінські часи радянська влада була відповідальна й за іншу смерть мільйонів своїх і чужих громадян – навмисну. В основі навмисного умертвляння людей теж приховувалося бажання кремлівських можновладців доповнити політичну диктатуру економічною. Гинули люди, які чинили опір комуністичному будівництву.

Та ми знаходимо в історії радянської України й специфічний різновид навмисно завданих смертей. Ідеться про смерть від голоду мільйонів громадян України*. Цей різновид смерті був найбільш жахливий і за способом умертвляння, і за мотивом. Перебираючи мотиви, що можуть бути підтверджені фактами 1932–1933 рр., ми знаходимо серед них лише один, який можна вважати переконливим: бажання однієї людини зберегти й утвердити завойовану нею диктаторську владу над правлячою партією, державним апаратом і суспільством.

Визрівання найжахливішого способу цілеспрямованого умертвляння людей було започатковане діями надзвичайних хлібозаготівельних комісій, надісланих Сталіним в основні регіони зернового виробництва у жовтні 1932 р. В документації комісій, які працювали в УСРР і на Північному Кавказі, ми знаходимо зброю, за допомогою якої була організована смерть мільйонів – *натуральні штрафи*.

22 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення відрядити до УСРР на дві декади комісію В.Молотова, а до Північнокавказького краю – комісію Л.Кагановича. 29 жовтня комісія Молотова прибула в Харків і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії поставила вимогу виконати хлібозаготівельний план, скорочений на 70 млн пудів. Наступного дня скорочений план був розподілений по областях, секторах і зернових культурах. Селянський сектор мусив віддати державі 261 млн пудів (колгоспи – 224, одноосібники – 37), а радгоспи – 21 млн пудів⁹⁶. За вказівкою Молотова у протоколі політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада з'явилася директива щодо посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи із хлібозаготівель, як правило, на виїзних сесіях на місцях із застосуванням суворих репресій. Адміністративним органам приписувалося швидко провадити в життя всі заходи примусу щодо боржників із хлібозаготівель. Центральна і місцева преса повинна була широко висвітлювати судові справи⁹⁷.

В останні місяці 1932 р. в Україні явочним порядком утвердився надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них була реалізація «закона про п'ять колосків». 21 листопада за ініціативи Молотова керівники України звернулися до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням на період хлібозаготівель надати ЦК КП(б)У в особі комісії у

* Є підстави вважати, що терор голодом був застосований у цей час і в неукраїнській частині Кубані, а також в Нижньому Поволжі. У цьому переконують монографії пензенського професора В.Кондрашина.

складі генерального секретаря ЦК, голови ДПУ УСРР і представника Центральної контрольної комісії право остаточного вирішення питань про застосування смертної кари. Прохання було задоволене⁹⁸.

За рік до цих подій, наприкінці грудня 1931 р., коли Молотов приїхав в Україну «вибивати» хліб попереднього врожаю, він скористався як каральним заходом розпуском колгоспів. Усього було розпущено до 80 колгоспів-боржників. В лютому 1932 р. Наркомзем СРСР назвав таку практику найтяжчим перекрученням лінії партії та уряду⁹⁹. Селяни тільки раділи, коли розпускали колгоспи. Зрештою, припинив цю практику сам Молотов.

Тепер же Молотов зробив спробу вплинути на селян давно випробуваним способом – експропріацією господарств. З цією метою його комісія опрацювала постанову, яку підписав В.Чубар як голова РНК УСРР, про позбавлення одноосібників рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Незабаром висунуто в цій постанові ідею розкуркулення було «поглиблено» рекомендаціями застосовувати її до колгоспників і депортувати експропрійованих до віддалених місцевостей країни або в концтабори¹⁰⁰.

Розкуркулення селян мало сенс як спосіб втягнення нерозкуркулених у колгосп. Що могло воно означати, будучи застосованим проти колгоспників? У тій неможливій ситуації, яку створювала для селян влада, вони тільки раділи, коли їх засуджували до розкуркулення і депортації. За повідомленням секретаря Краснопілляського райпарткому (на Харківщині) в ЦК КП(б)У від 9 грудня 1932 р., «після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: «Хай судять та везуть звідділя. Так хоч з голоду не вмерем, а дома коли залишимося, все рівно помремо»¹⁰¹.

Сталінська команда експериментувала, виявляючи найбільш ефективний спосіб покарання «боржників». Врешті, вона таки знайшла спосіб. Молотов перебував в Україні до 6 листопада і повернувся в Харків 17 листопада. В цей другий приїзд він розробив республіканські партійно-урядові постанови щодо посилення хлібозаготівель відповідно до одержаних від Сталіна інструкцій. 20 листопада він повідомив Сталіна про те, що практичні вказівки щодо хлібозаготівель вже вислані в ЦК ВКП(б)¹⁰². Вони були опубліковані після узгодження в Кремлі у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

Серед інших заходів артілям-боржникам, які видавали натуральні аванси в рахунок трудоднів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), приписувалося повернути «незаконно розданий хліб». Райвиконкомам приписувалося також організувати вилучення в колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліб, розкрадений під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей зловісний пункт означав, що держава санкціонує обшуки з цілковитою конфіскацією наявних запасів зернових культур.

Прийнята під диктовку Молотова і завізована Сталіним постанова РНК УСРР від 20 листопада містила дев'ятий пункт, який став запальною свічкою Голодомору – про натуральні штрафи м'ясом. Постанова ЦК КП(б)У від 18 листопада дублювала дев'ятий пункт урядового документа про вилучення худоби у власності колгоспників у м'ясозаготівлю у вигляді натурального стягнення, і доповнювала

його так: «У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі на трудодні з вилученням надлишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель». Цією ж постановою дозволялося штрафувати селян не тільки м'ясом, а й «другим хлібом» – картоплею¹⁰³.

Зазначені постанови й розроблені на їх основі підзаконні акти містили певні обмеження щодо процедури обшуків і переліку продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації. Переростання здійснюваних силовими засобами хлібозаготівель у терор голодом під виглядом заготівель відбувалося поступово, але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності молотовської комісії: створення законодавчої основи для терору голодом.

Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч селян і козаків Північного Кавказу. Тому слід з особливою увагою придивитися до мети, поставленої перед комісією Кагановичем і затвердженій протоколом політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р.:

«доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо – на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби;

основне завдання зазначеної групи товаришів – виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними елементами на Кубані»¹⁰⁴.

Очолювана Кагановичем «група товаришів» складалася з відомих в Радянському Союзі осіб: заступника голови Комітету заготівель М.Чернова, наркома постачання А.Мікояна, заступника ОДПУ Г.Ягоди, заступника наркомвоєнмора Я.Гамарника, члена колегії РСІ М.Шкірятова, секретаря ЦК ВЛКСМ О.Косарева. Північний Кавказ розглядався як цілісний регіон тільки тому, що входив до складу Російської Федерації на правах окремого краю. Він складався з 11 округів, які відрізнялися один від одного природними умовами, структурою економіки та складом населення.

Якщо аналізувати затверджену політбюро ЦК ВКП(б) мету надзвичайної комісії під кутом зору співвідношення між частиною (Кубань) і цілим (Північно-Кавказький край), то виявиться, що частина явно домінує. Згідно з першим абзацом посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів «групи товаришів» потрапив увесь край, хоча й тут підкреслювалося: «особливо – на Кубані». У другому абзаці територію для розгортання діяльності надзвичайної комісії політбюро ЦК ВКП(б) визначало чітко: Кубань.

Як уже підкреслювалося вище, сталінська команда інтернаціоналістів визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці – класовий. У наведених формулюваннях він простежується чітко: саботаж нібито організували контрреволюціонери – «куркулі», хоча заможних селян, яких радянська влада таврувала цими словами, було виселено ще в 1930–1931 рр. до малопритатних для життя регіонів СРСР. Національна складова репресивної політики ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко окреслював географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснював їх фаль-

шивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ в цілому. Адже північна частина планів сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виняткова увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питанні чистки»¹⁰⁵.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання північними округами краю планів сівби й про кращі показники реалізації хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. Ми не можемо документально обґрунтувати, чому в 1931 р. Україна одержала такий напружений план заготівель, що його виконання спричинило голод у першій половині 1932 р. Так само нема документальних пояснень щодо того, чому напруженість кубанських планів значно перевершувала в 1932 р. напруженість в інших округах Північного Кавказу. Але факт завищених планів є безсумнівним.

Час від часу національна складова в репресіях Кремля виявлялась у необережних ремарках Кагановича. Наприклад, 1 листопада він заявив у Ростові-на-Дону, торкаючись теми напливу селян з голодуючої України у першій половині 1932 р.: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»¹⁰⁶.

Каганович зачепив «приїжджих з України» і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону 23 листопада. Але то вже не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської контрреволюції, секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені куркулі; заможні селяни, які перероджувалися в куркулів; втікачі із заслання. Лише четверту позицію він одвів тим, хто особливо тривожив радянську владу: «І насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 осіб інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»¹⁰⁷.

Тему визвольної боротьби українців Кубані Каганович ототожнював лише з «приїжджими петлюрівцями». Місцева інтелігенція мала у нього три різні означення, але української він впритул не бачив. Це й не дивно: уже готувалася таємна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яку було ухвалено 14 грудня 1932 р. Вона нібито присвячувалася хлібозаготівлям, але один із пунктів торкався зовсім іншої теми – українізації Північного Кавказу.

Якщо в Україні хлібозаготівельні комісії депортували окремих осіб, то на Кубані – цілі станиці: Полтавську, Медведовську, Урупську й Уманську (загальна кількість висланих – 52 тис. осіб). З інших станиць було вислано не менше 10 тис. осіб¹⁰⁸.

Ті з апарату, хто не бажав грабувати селян і козаків, наражаючи їх на небезпеку померти з голоду, самі опинялися перед обличчям смерті. Ще до прибуття Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 5 тис. кубанських комуністів (у цілому по краю – 15 тис.)¹⁰⁹. 3 листопада Каганович підготував проект рішення Північнокавказького крайкому – про чистку парторганізацій краю¹¹⁰. Перший дослідник кубанського голодомору Є.Осколков виявив, що за два останніх місяці 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько

40 тис. осіб. До 30 тис. без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли за межі краю¹¹¹.

1 листопада на бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) Каганович запропонував ще одну каральну акцію – занесення сільських населених пунктів на «чорну дошку». Незабаром ідея була взята на озброєння і в УСРР. 8 грудня Косіор доповідав Сталіну, що ЦК КП(б)У і РНК УСРР поставили на «чорну дошку» шість великих сіл, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Одночасно керівники областей занесли на «чорну дошку», за його даними, до 400 сел. Однак ефективність такого карального заходу Косіору здавалася невисокою. Набагато ефективнішим засобом «стимулювання» хлібозаготівель український генсек вважав «натурштрафи і позбавлення присадибної землі»¹¹².

Санкції, що застосовувалися проти колгоспників та одноосібників у селах, занесених на «чорну дошку», не виглядали за текстом постанов смертельними. У постановах ішлося про припинення постачання товарами широкого вжитку, вивезення з кооперативів усіх наявних товарів, припинення кредитування і дострокове стягнення кредитів. Усе це не могло аж надто залякати мешканців сусідніх сел. Здавалося, що терор такого зразка не виконує своєї головної функції – показовості. У чому тоді полягав смисл занесення сіл на «чорну дошку»?

Дуже скоро, однак, зауваження Косіора щодо неефективності «чорних дощок» було враховане простим способом: *цю кару об'єднали з натуральними штрафами*. За спогадами людей, які жили в «чорнодошкових» селах, каральні санкції аж ніяк не обмежувалися припиненням кредитування. Жителі таких сіл позбавлялися права на виїзд. У них ішли постійні пошуки прихованого хліба, супроводжувані натуральним штрафуванням. Не дивно, що с. Гаврилівка Межівського району вимерло практично повністю, а с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області – наполовину¹¹³.

Ми підходимо до моменту, коли на «чорну дошку» була занесена вся Україна. Постає завдання відтворити механізм терору голодом, застосований проти республіки під прикриттям боротьби за виконання хлібозаготівельного плану.

Сталінська політики «підхльостування» поставила країну в другій половині 1932 р. на межу економічної катастрофи. Сільське господарство деградувало, хлібозаготівельний план був зірваний, у країні починався голод. Різко загострилася політична ситуація. Деякі відповідальні партійні керівники (О.Смирнов, В.Толмачов, М.Ейсмонт та ін.) почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії і країни.

Сталін діяв швидко. 27 листопада він влаштував об'єднане засідання органів, члени яких стали його маріонетками – політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б). На ньому генсек поставив питання про контрреволюційну групу Смирнова, хоча незадоволені його політикою партійні діячі не створили організаційної структури і були об'єднані лише негативним ставленням до політики політбюро ЦК. Дисиденти зазнали покарання, а стенограма цього засідання була розіслана партійному активу з метою боротьби з інакомисленням в партії.

У 2007 р. Російський державний архів соціально-політичної історії і Гувєрівський інститут війни, революції і миру опублікували правлену стенограму (розіслану партійному активу) разом з неправленою (яка відбивала те, що реально

говорилося на засіданні). Порівняння обох варіантів дає уявлення про те, що Сталін бажав сказати партії і що він волів приховати.

Заперечуючи особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу дисиденти, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи й радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів. Він закликав відмовитися від ідеалізації цих форм господарювання і застосувати методи примусу щодо них, аби викорінити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслював генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹¹⁴.

Отже, Сталін у варіанті документа, розісланого парткомам, оголошував про намір влади завдати «нищівний удар» по «окремих колгоспниках і колгоспах». Напряму удару був розмитим за всіма параметрами. В реально виголошеній промові Сталін був відвертішим. Він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії (Північний Кавказ, Україна, Нижня Волга), а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців¹¹⁵.

Саме того дня, коли Сталін оголошував про намір завдати «нищівний удар» по саботажниках у колгоспах, він зробив два відповідальних кадрових призначення в системі ОДПУ. Повпред ОДПУ по Середній Азії Ю.Євдокимов ставав повпредом по Північно-Кавказькому краю, а заступник голови ОДПУ В.Балицький – повпредом ОДПУ по УСРР. Обидва вже працювали раніше в регіонах призначення: Євдокимов – у 1924–1929 рр., а Балицький – в 1919–1931 рр. 1 грудня Балицького кооптували в члени політбюро ЦК КП(б)У¹¹⁶. Ці чекісти повинні були очолити задуману генсеком терористичну акцію небаченого масштабу.

Відряджаючи Балицького в Україну, Сталін поставив завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня. Наказ починався з твердження про те, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Звернемо особливу увагу на тезу про петлюрівських емісарів. Балицькому, а точніше – Сталіну, треба було поєднати можливий спротив чекістській операції проти українського селянства з боку місцевого апарату з діяльністю польської дефензиви в радянській частині України.

Перелічивши названі явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ постановкою завдання: нагальний пролив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»¹¹⁷.

Ось так розшифровувалася сталінська теза про «нищівний удар», проголошена за тиждень до появи цього наказу на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і

президії ЦКК ВКП(б). Чи можна погодитися після цього із запереченням видатного англійського вченого Алека Ноува, який у четвертому виданні своєї класичної праці, присвяченої економічній історії СРСР, заперечив висновок Роберта Конквеста про спрямований проти українців «нищівний удар»? Ноув тоді зазначив, що сталінський удар був спрямований скоріше по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких було багато селян¹¹⁸.

Слід внести тільки одне істотне уточнення в позицію Конквеста: йшлося про українців як представників титульної нації, якщо вони перебували в УСРР, а також про українців Кубані, які бажали стати частиною титульної нації після возз'єднання з УСРР. «Ніщівний удар» у різних формах (терор голодом і масові репресії) спрямовувався проти українських громадян, а не українців за етнічним походженням або селян за ознакою їхньої професійної діяльності. Та це означає все-таки, що він спрямовувався проти українських селян.

Оперативний наказ № 1 по ДПУ УСРР був дивним під кутом зору практики спецслужб зарубіжних країн. Апарату чекістів він наперед подавав версію антирадянської діяльності з усіма її відгалуженнями аж до зв'язків місцевої антирадянської агентури з Генеральним штабом II Речіпосполитої. Чекістам залишалося тільки матеріалізувати слідчими діями контрреволюційні організації і наповнити їх заарештованим членським складом. Проте нічого дивного в такій зворотній послідовності подій не було. Радянські чекісти являли собою не спецслужбу, а організацію, яка здійснювала державний терор у масових масштабах. Основною їхньою функцією було виявлення вогнищ можливого спротиву владі й їх знищення перед тим, як вони могли б виявити себе. Маючи в розпорядженні колосальний корпус сексотів – інформаторів і провокаторів, чекісти завжди діяли на випередження.

Переходимо тепер до аналізу дій Кремля, започаткованих 27 листопада сталінською заявою про «нищівний удар» і передачею чекістського апарату на Північному Кавказі в розпорядження Євдокимову, а в УСРР – Балицькому.

10 грудня на засідання політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники трьох регіонів – України, Північного Кавказу і Західної області. Цей останній регіон явно служив для маскування дій, які планувалися генсеком щодо двох перших регіонів. У всякому разі це засідання політбюро ЦК ВКП(б) не мало будь-яких наслідків для керівників Західної області.

На засіданні Сталін у різкій формі критикував викликаних керівників за лібералізм і м'якотілість у боротьбі із саботажниками хлібозаготівель. Особливо дісталось С.Косіору і М.Скрипнику. Останнього Сталін звинуватив у зв'язках з «націоналістичними елементами». Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель було створено комісію політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С.Косіор і В.Строганов. 14 грудня постанову «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та в Західній області» було ухвалено опитуванням членів політбюро ЦК.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня встановлювала новий термін виконання хлібозаготівельного плану для України – до кінця січня 1933 р. Одночасно вона конкретизувала вектор сталінського удару: «Через те, що в результаті вкрай слабкої роботи і відсутності революційної пильності ряду місцевих парторганізацій України і Північного Кавказу в значній частині їх районів контрреволюційні еле-

менти – куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, прибічники Кубанської ради тощо спромоглися проникнути в колгоспи в якості голів або впливових членів правлінь, рахівників, комірників, бригадирів біля молотарки і т. ін., спромоглися проникнути в сільради, земоргани, кооперацію і намагаються спрямувати роботи цих організацій проти інтересів пролетарської держави і політики партії, намагаються організувати контрреволюційний рух, саботаж хлібозаготівель, саботаж сівби, – ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язують ЦК КП(б)У, Північкавказкрайком, РНК України і крайвиконком Північкавказкраю рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання до найбільш злісних з них»¹¹⁹. Цією постановою припинялася, як уже було вказано, українізація Кубані.

19 грудня з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена нібито хлібозаготівлям в Україні. Вся суть її зводилася до того, що Кагановичу і Постишеву доручалося «негайно виїхати на Україну на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в якості особоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд із Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»¹²⁰.

Як показує вся сукупність фактів, коло політичних діячів, причетних до Голодомору як організатори, а не виконавці, є обмеженим. Крім голови радянського уряду В.Молотова, секретаря ЦК ВКП(б) Л.Кагановича (який фактично виконував обов'язки заступника генерального секретаря) і названих вище чекістів, до нього входили П.Постишев і, можливо, М.Хатаєвич. Постишев в 1923–1930 рр. працював в Україні, з 1926 р. – секретарем Харківського окружкому і міськкому КП(б)У. В 1930 р. Сталін відкликав його в Москву на посаду секретаря ЦК ВКП(б), а в січні 1933 повернув до України, де той посів неофіційне, але цілком реальне становище повноважного представника генерального секретаря ЦК ВКП(б). До XVII партз'їзду за Постишевим зберігалася посада секретаря ЦК ВКП(б), що засвідчувало унікальність його становища в керівництві України. На з'їзді він позбувся загальносоюзної секретарської посади, але став кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б).

М.Хатаєвича Сталін відкликав у жовтні 1932 р. з посади секретаря Середньовольського крайкому ВКП(б) і надіслав до України другим секретарем ЦК КП(б)У, щоб той очолив боротьбу на «хлібному фронті».

Сталін старався не залишати слідів. Більшість організаторів Голодомору стала жертвою репресій. Балицький загинув у 1937, Постишев і Хатаєвич – у 1939, Євдокимов у 1940 р. Відповідальність Євдокимова, Постишева і Хатаєвича за Голодомор не впливала на поверхню, і вони були офіційно реабілітовані. Балицький мав за собою й інші злочини (його називали гільйотиною України) і реабілітації не підлягав. Молотов і Каганович не стали жертвами репресій і після смерті Сталіна разом з іншими членами вищого партійного керівництва СРСР самі організували процес реабілітації.

Повертаючись до подій останньої декади грудня 1932 р., слід зазначити, що Каганович і Постишев опинилися в Харкові через добу після рішення про їхнє відрядження. О 22-й годині 20 грудня почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи із щоденника Кагановича, до четвертої ранку. На засіданні обговорювалося одне питання – хлібозаготівельний план. Косіор поділився вражен-

нями від поїздки Дніпропетровською областю. Він зазначав, що в області тривають повальні обшуки, але вони дають лише декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка для виконання плану повинна була здати 26 млн пудів хліба. В області залишалися необмолоченими близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (тобто 18 млн пудів. – *Авт.*) доведеться збирати розкриттям ям і «чорних комор», – заявив він. – Поки майже в кожному районі знайдено прихованими 2–3 тис. центнерів хліба. Але це – лише незначна частина прихованого і розкраденого»¹²¹.

Зіставлення суджень Косіора і Хатаєвича показове в одному вимірі: обидва твердили про те, що не знайшли великих запасів хліба в селянських садибах, але перший просто фіксував факт, а другий випромінював оптимізм: хліб обов'язково знайдеться, варто добре пошукати. Цю відмінність у судженнях треба порівняти з висвітленням хлібозаготівельної кризи у пресі та з результатами масштабної роботи мобілізованих з міст заготівельників і місцевих комнезамівців, які під керівництвом чекістів шукали прихований селянами хліб.

Преса звинувачувала селян у тому, що вони підривали генеральну лінію партії на соціалістичну індустріалізацію небажанням добросовісно працювати в полі й виконувати «першу заповідь» перед державою. Зокрема, передова стаття газети «Вісті ВУЦВК» від 23 грудня давала таку настанову багатотисячній армії уповноважених із хлібозаготівель, виходячи з виконання плану станом на 20 грудня тільки на 70,4%: «Основну частину хліба, яку треба ще заготовити, заборговану державі, можна і треба взяти тільки шляхом неодмінного вилучення незаконно розданого, розкраденого хліба». 1 січня 1933 р. у газеті «Правда» з'явився допис кореспондента з великого села Кринички на Дніпропетровщині. Повідомлялося, що тут діяли 50 уповноважених із хлібозаготівель з району та області, і вони повинні були забезпечити щоденне надходження державі в середньому однієї тисячі центнерів зерна. Насправді ж із селян вдавалося вичавити не більше 15 центнерів за день. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле підземне «пшеничне місто». Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Посилено експлуатований у радянській пресі концепт підземного «пшеничного міста» є безсумнівним дороговказом в реконструкції значної частини пов'язаних з Голодомором подій, і особливо – у визначенні кола осіб у кремлівському оточенні генсека, які були прямо причетні до організації терору голодом.

Передусім стає очевидною причетність до Голодомору самого Сталіна. Як можна бачити з стенограми спільного засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (вона становила 126 сторінок у підготовленому Л.Косшелевою, Л.Роговою і О.Хлевнюком тритомнику «Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) 1923–1938 гг.»), генсек надавав великого значення ідеологічному обґрунтуванню «нищівному удару» по саботажниках у соціалістичних підприємствах – колгоспах і радгоспах. Звідси треба зробити висновок про те, що центральні й українські газети за ініціативи самого Сталіна почали повнитися матеріалами про селянський саботаж, який загрожував голодом армії та населенню міст. Він уже переконався в тому, що селянам треба платити за їхню працю і готовий був перейти у відносинах з селом на систему обов'язкових поставок податкового

характеру, тобто визнати право власності колгоспів і колгоспників на вироблену в сільському господарстві продукцію. Разом з тим він планував «нищівний удар», який підлягав ідеологічному обґрунтуванню. Тому радянських громадян переконували в тому, що саботаж посівної і заготівельної кампаній являв собою не природну реакцію виробників на спробу держави вилучати продукцію шляхом безрозмірної розкладки, а організовану контрреволюціонерами акцію. Сталінський підголосок Каганович, який не мав власних суджень, озвучив цю думку патрона в листі до нього з Краснодару від 5 листопада: «Головне завдання тут тепер – це зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»¹²².

На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, ями і «чорні комори», з яких складалися підземні «пшеничні міста», мусили бути справжніми. Селяни справді прагнули врятувати свій хліб від реквізицій. Використовуючи для обшуків усю сільську міліцію, уповноважених із хлібозаготівель, членів КНС і власну агентуру, чекісти знаходили чимало ям. Кожний такий випадок описувався в газетах і демонструвався у кінохроніці з метою формування негативного ставлення до голодуючих селян у населення міст, якому урізали норми видачі хліба по картках. Але тільки з суворо засекречених зведень ДПУ можна було дізнатися про мізерну кількість схованого від держави хліба.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня з участі Кагановича і Постишева Балицький доповів, що з початку грудня обшуками було виявлено 7 тис. ям і 100 «чорних комор», у яких знайдено 700 тис. пудів хліба¹²³. У зведенні ДПУ з 1 грудня до 25 січня вказано, що чекісти знайшли 14 956 ям і 621 «чорну комору», а також 1359 інших таємних сховищ. Додаючи до знайдених запасів хліб, вилучений в соломі після обмолоту, а також конфіскований у перекупників, чекісти вийшли на обсяг в 1718,5 тис. пудів – зовсім незначну кількість порівняно з хлібозаготівельним планом¹²⁴.

Зіставляючи ці числа, можна зробити два очевидні висновки. По-перше, в останній декаді грудня в Кремлі вже знали, що *запаси прихованого хліба не мали державного значення*. По-друге, за час найінтенсивніших обшуків (від останньої декади грудня до останньої декади січня) чекістам вдалося подвоїти кількість ям, але вони не спромоглися знайти в українському селі істотних запасів прихованого хліба. Це підтверджує перший висновок про відсутність в Україні підземних «пшеничних міст». Одночасно це дає право твердити, що істерія в Кремлі навколо невиконання Україною хлібозаготівельного плану була штучною.

Заслугує на увагу й зіставлення свідчень В.Чубаря і С.Косіора на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня. Чубар говорив, що штрафи натурою не стягують і вважав це за недолік хлібозаготівель¹²⁵. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки. Ми можемо із зіставлення обох тверджень зробити такий висновок: на час наради, тобто в третій декаді грудня, *натуральні штрафи та обшуки ще не поєдналися в одну репресивну акцію, як це спостерігалось в селах, занесених на «чорну дошку»*.

Після цього засідання політбюро ЦК КП(б)У його учасники роз'їхалися по областях, щоб організувати виконання хлібозаготівельного плану. Їхня увага була спрямована на вилучення хліба в селянських садибах. Зокрема, 23 грудня Каганович і уповноважений із хлібозаготівель в Одеській області Ю.Коцюбинський про-

вели настановчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими в розкритті прихованого зерна, як колгоспники – у приховуванні. Те, що говорив Каганович, варто передати його власними словами без перекладу, зважаючи на спроби колишнього «головного українізатора» розмовляти з селянами їхньою мовою:

«У многих секретарей нет ясности – чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года «мамка на перегибах ушибла». И вот боятся «перекручивания». Украинская пословица говорит: «Крути, да не перекручивай!» А они решили «зовсім не крутить». В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, – это не перегиб. Нужно село взять в такой «штосс», чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»¹²⁶.

Цей цинічний виступ другого за значенням керівника Радянського Союзу переконливо показував небезпеку ззовні принадної комуністичної ідеї, коли вона перетворювалася на програму практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки злочинців, як і народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які у 1919–1920 рр. відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десятки років «брали у великий штосс».

Як це виглядало? Досі йшлося про події, що підготували Голодомор. Поєднання масових обшуків з натуральними штрафами, що призвело до Голодомору, здійснювалося в останні два місяці 1932 р. тільки в колгоспах, занесених на «чорну дошку». На всій території України Голодомор розпочався з січня 1933 р. Датувати його початок можна з точністю до одного дня.

1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна телеграму такого змісту:

«Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)»¹²⁷.

Сталін знав, що в українському селі немає хліба. В чому тоді полягав смисл телеграми? Відповіді ніхто не давав від 1990 р. – моменту першої публікації цього документа.

Прихований зміст телеграми стає зрозумілим шляхом порівняння двох її пунктів. Перший пункт містив попередження: здавайте хліб, інакше буде зле. Здавати вимагалось весь необлічений хліб, а не тільки зерно, яке вважалося вкраденим. Зміст другого пункту розкривається у зіставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого іншого, крім обшуку. Отже, сталінська телеграма була *сигналом до застосування масових обшуків*.

Під час обшуків хліб могли знайти або не знайти. У першому випадку все було ясно: суд на підставі закону від 7 серпня 1932 р. Які дії передбачалися в другому випадку? Про це в телеграмі не повідомлялося. Було зрозуміло, однак, що до «боржників» влада може застосувати ухвалене за ініціативи генсека законодавство про натуральні штрафи.

Телеграму не можна вважати прямим документальним підтвердженням вилучення у селян всього продовольства. Вона засвідчує лише те, що Сталін зробив незвичайний крок, який може бути інтерпретований тільки як сигнал до обшуків селянських садиб у всеукраїнському масштабі. Проте існувало законодавство про натуральні штрафи, якими обкладалися під час обшуків селянські господарства. Є свідчення тисяч людей, які вижили. *В один голос вони заявляють, що під час обшуків у «боржників» забирали все істівне.* Залишали у багатьох випадках лише корову, оскільки діяла постанова ЦК ВКП(б) «Про примусове усупільнення худоби» від 26 березня 1932 р.

Конфіскація наявних запасів продовольства застосовувалася як каральний засіб і раніше. В надісланому до Кремля листі комсомольця Пастушенка (с. Полонисте Бабанського району на Вінниччині) від 10 лютого 1932 р. (дата надходження листа з секретаріату Сталіна до ВУЦВК) повідомлялося, що у селян забрали все – «ні картоплі, ні фасолі, ні віки, ні чечевиці, ні гороху, ні гречки, ні проса, ні ячменю, ні вівса, ні сої – все до фунта. І буряки, і капусту квашену забрали, і забирають курей»¹²⁸.

Існують документи й про те, що конфіскація всього продовольства спостерігалась і в інших регіонах – як раніше, так і в 1933 р. Однак тільки в українських регіонах і тільки в січні 1933 р. ця каральна акція була застосована майже всюди. Вона не торкнулася артілей прикордонної смуги і глухих місцевостей Полісся, а також колгоспів, які виконали хлібозаготівельний план (за станом на жовтень 1932 р. з наявних у статистичній виборці 23 270 колгоспів річний план виконали 1403)¹²⁹.

Не можна твердити, що обшуки з конфіскацією продовольства здійснювалися в кожному селянському подвір'ї. Контроль Кремля за виконанням своїх настанов не був аж таким всепроникним. Наприклад, немало книг державної реєстрації смертей за 1932–1933 рр. дійшли до нас, незважаючи на інструкцію ОДПУ знищити їх. Але після січневої акції чекістів в Україні практично зникла базарна торгівля продовольством. Залишилася лише послужливо просунута державою в сільські райони мережа магазинів об'єднання «Торгівля з іноземцями». Вони продавали всім бажаним будь-яке продовольство за валюту і побутовий лом дорогоцінних металів.

Відбирання їжі під прикриттям хлібозаготівель було лише частиною здійснюваних Кремлем каральних дій. Створення несумісних з фізичним існуванням умов для селянства ставало ефективним тільки тоді, коли позбавлення продовольства поєднувалося із забороною інформації про голод і блокадою голодуючих. Заборона інформації не мала документальної основи (так само як вказівка на позбавлення всього продовольства), але ця дія не потребує підтвердження. Загальновідомо, що радянський уряд заперечував факт голоду 1932–1933 рр. аж до 25 грудня 1987 р.

Блокада голодуючих підтверджена документально. 22 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР розіслали шифровку такого змісту: «До ЦК ВКП і Раднаркому дійшли

відомості, що на Кубані і Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» в ЦЧО, на Волгу, в Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП і Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України в минулому році, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади»¹³⁰. Цей документ редактор третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І.Зеленін супроводжував такою ремаркою: Сталін написав його власноручно (автограф зберігся), і тільки у переддрукованому примірнику під ним з'явився підпис В.Молотова¹³¹.

Хто здійснював конфіскацію нехлібного продовольства? Якщо вона відбувалася під прикриттям хлібозаготівель, то це мусили бути хлібозаготівельники, які сиділи в селах по кілька місяців. На чолі районних комісій стояли чекісти, чиновники заготівельних органів і керівники партійно-радянського апарату. Обшуками і конфіскацією займалися здебільшого комнезамівці – з сусідніх сіл або місцеві. У спогадах свідків Голодомору комнезамівці – на першому плані. Вони виявляли особливу заповзятливість, тому що не мали налагодженого господарства і після конфіскації хліба починали голодувати першими. «За службу» їм дещо перепало.

Німецький фахівець з аграрної історії Ш.Мерль зробив неочікуваний висновок з факту участі КНС у творенні Голодомору: «І цей факт, із жalem констатований у доповіді Конгресу (йдеться про доповідь Комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр., розглянуту Конгресом США у 1988 р. – *Авт.*), важко сполучити з тезою про геноцид»¹³². За цією логікою, тисячі випадків поїдання дітей матерями і батьків похилого віку дітьми, які були офіційно зафіксовані під час Великого голоду, теж перебувають у суперечності з концепцією геноциду.

Конфіскація всього продовольства практично одразу перетворювала давно голодуючих селян з киплячої обуренням на інертну масу. Секретар Сталіндорфського райпарткому написав в Дніпропетровський обком КП(б)У таке: «відчай колгоспників дійшов до крайніх меж: люди перестали просити допомогу, лежать в холодних неопалюваних хатах і чекають смерті»¹³³.

Як довго тривала чекістська акція з вилучення продовольства? Логічно припустити, що вона завершилася з початком масштабної продовольчої допомоги голодуючому селянству. 7 лютого політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило перші постанови – по Дніпропетровській і Одеській областях про надання продовольчої допомоги (по 200 тис. пудів жита). Хліб призначався, як вказувалося у постановах, на «продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень. – *Авт.*), а також партійного і безпартійного активу колгоспів»¹³⁴. Після того як завданий по українських селянах «нищівний удар» зробив неможливим соціальний вибух, лексика Сталіна змінилася. Колгоспні саботажники перетворилися на «безпартійний актив колгоспів».

Продовольча допомога держави була позбавлена елементів благодійності. Урядові постанови передбачали організацію громадського харчування під час польових робіт просто на полях. Видачу насіння колгоспам з державних елеваторів слід було здійснювати винятково у протравленому вигляді. Не пов'язана з посівною кампанією продовольча допомога надавалася тільки дошкільним і навчальним установам, а також сім'ям, годувальникам яких перебували на службі в армії. Після

того як Постишев і Балицький проінспектували найбільш постраждалу від голоду Київську область, з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центральним у ній був дев'ятий пункт: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити взагалі харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»¹³⁵.

Британський дослідник Роберт Девіс і його австралійський учень Стефен Віткрофт у книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931–1933 рр.» узагальнили дані про державну допомогу селу в період з лютого по липень 1933 р. За їхніми даними, УСРР і Північний Кавказ одержали в п'ять разів більше хліба, ніж усі інші голодуючі регіони разом узяті. Форми державної допомоги Україні були такі (в тис. т): насіннєва – 298,7; продовольча – 176,2, фуражна – 82,8; разом – 557,7¹³⁶.

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 – січень 1933 рр.) у північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська і Чернігівська) було заготовлено 35,1 млн пудів, а в південній групі (Дніпропетровська, Одеська, Донецька і Молдавська АСРР) – 51,9 млн пудів¹³⁷. Державна допомога Україні у перерахунку на традиційну міру ваги становила 34,9 млн пудів.

Розібравшись у хитросплетіннях кремлівської політики, можна винести судження про характер місії П.Постишева. Варто поділити думку вчених української діаспори про те, що він був, поряд із Кагановичем і Молотовим, організатором Голодомору. Але роль Постишева стосовно селян була не деструктивною (створення умов, несумісних із життям), а конструктивною (порятунок тих, хто був придатний для посівної кампанії). Зміна ролей пояснювалася хронологією сталінської акції. Ця терористична акція мала дві стадії – деструктивну і конструктивну.

Сталіну не було потреби пояснювати причини спрямованого проти українського селянства «нищівного удару» навіть найближчим підручним. Мабуть, підручні знали їх, тому що перебували в одному човні зі своїм патроном. Проте як Каганович, так і Молотов у спогадах ретельно уникали не тільки згадки про голод 1932–1933 рр. в СРСР (це було зрозуміло: заборонена тема!), а й взагалі надто довгих розмов про колективізацію сільського господарства. Чи означає це, що ми ніколи не дізнаємося, якими мотивами керувалися в Кремлі?

Історики не можуть, подібно сталінському прокурору А.Вишинському, розглядати зізнання як «царицю доказів». Потрібно встановити ланцюг причин і наслідків від першої згадки про державу-комуну у «Квітневих тезах» В.Леніна до Голодомору. Слід відмовитися від уявлень про голод 1932–1933 рр. в Україні як інструмент етнічної чистки на зразок Холокосту. Його треба розглядати як одну з форм державного терору. Мабуть, таке розуміння суті Голодомору не припинить незгод між українською і російською сторонами з приводу кваліфікації злочину. Йдеться лише про перенесення акценту у визначеннях Конвенції ООН про геноцид з етнічної на національну групу. Проте погляд на Голодомор як наслідок терору

голодом є важливим для всіх, хто справедливо заперечує тотожність Голодомору і Холокосту під кутом зору механізму нищення.

Наведені аргументи дозволяють сформулювати низку важливих висновків.

По-перше, докорінні перетворення в житті народів за планом, накресленим у програмі РКП(б) 1919 р., уможливлювалися лише в умовах жорсткої і всеохопної терористичної диктатури. Не має значення, що було первинним – встановлення диктатури або ідея держави-комуни. Слід констатувати лише те, що прищеплене радянськими пропагандистами прагнення наблизитися до «світлого майбутнього» виправдувало в очах багатьох людей ексцеси диктатури. Час від часу Кремль оголошував непопулярні заходи «перекрученнями» і змінював тактику, але здебільшого добивався реалізації програмних цілей, якщо вони взагалі були здійсненні.

По-друге, диктатура, що використовувала масовий терор у ситуації загального спротиву, закономірно призводила до максимальної концентрації влади в руках однієї людини. Ця людина здобувала можливість діяти не стільки від імені політичної сили, яку представляла, скільки у власних інтересах. Дії її трагічно позначилися на долі цілих народів.

По-третє, масовий терор у багатонаціональній країні однаковою мірою спрямовувався проти соціальних і національних груп. Філософія комуністичного будівництва визначалася двома взаємопов'язаними гаслами: *«Хто не з нами, той проти нас!»* і *«Якщо ворог не здається, його знищують!»*. Ворогом політичного режиму могли бути соціальні верстви або народи, але ідеологія терору ґрунтувалася винятково на теорії класової боротьби. На рівні декларацій, у тому числі проголошуваних в конституціях, національна політика Кремля була надзвичайно прогресивною. З тим більшою люттю в Кремлі ставилися до національних прагнень народів, які загрожували міцності централізованої держави.

Масовий терор і пропаганда «світлого майбутнього» були головними методами творення суспільства, породженого фантазією Леніна і Бухаріна. Комуністичне будівництво відбувалося методом проб і помилок. У Кремлі відступали, коли відчували, що воно заходило в глухий кут, і починали шукати обхідні шляхи. На початку 30-х рр. утворився черговий глухий кут, позначений такими жахливими подіями, як загальносоюзний голод і казахський та український голодомори.

На цей час чітко визначився провал спроб Кремля зробити новонароджений колгоспний лад інтегральною частиною радянської командної економіки. Це було можливо тільки в тому разі, якби колгоспники задовольнилися присадибною ділянкою і працювали б на державу в громадському господарстві артілі без оплати. Не питаючи у них згоди, держава почала вилучати з села майже всю продукцію, вироблену в громадському господарстві. Селяни у відповідь перестали продуктивно працювати в колгоспі, внаслідок чого урожай 1932 р. значною мірою був утрачений. Голод 1932–1933 рр. у хлібовиробляючих регіонах країни стався через те, що держава забрала майже все зерно. Голод у споживаючих регіонах був викликаний катастрофічним зниженням обсягу хлібозаготівель внаслідок колосальних втрат урожаю.

Сталін кваліфікував цілком природне небажання селян працювати на державу без оплати як саботаж, спрямований на підрив влади, але скерував «нищівний удар» тільки проти колгоспників та одноосібників у двох українських регіонах. У січні

1933 р. в українських селах відбулися повальні обшуки під приводом виявлення підземних «пшеничних міст», а насправді з метою конфіскації наявних запасів нехлібного продовольства. І тоді ж, у січні 1933 р., Кремль зробив принципову корекцію планів комуністичного будівництва в СРСР. Держава визнала колгоспну продукцію власністю колгоспів і колгоспників. Віднині колгоспи повинні були віддавати їй тільки твердо зафіксовану частку продукції у вигляді натуральних обов'язкових поставок. *У системі командної економіки колгоспний лад здобув автономію.*

Чому радянський уряд встановив Україні хлібозаготівельний план з урожаю 1931 р. у таких неймовірно високих розмірах, що його стягнення призвело до загибелі від голоду десятків тисяч селян у першій половині 1932 р.? Чому одночасно з хлібозаготівлями з урожаю 1932 р., які призвели до голодної смерті десятків тисяч селян у різних хлібовиробляючих регіонах країни, в УСРР і на Кубані була здійснена акція, свідомо спрямована на покарання смертю мільйонів селян?

Відповідаючи на ці запитання, слід погодитися з тим, що політика «підхльостування» комуністичного будівництва була однаковою в усьому Радянському Союзі. Але поряд з нею під прикриттям постійно повторюваних закликів до зміцнення дружби і співробітництва народів здійснювалася підступна політика, спрямована на перетворення національних держав, які утворювали Радянський Союз, на етнографічні республіки.

В Україні політика нищення національної державності розгорнулася майже одночасно з відновленням штурмових методів комуністичного будівництва. Об'єктом переслідувань спочатку стали дореволюційна інтелігенція і селянство, а з 1933 р. – інтелігенція робітничо-селянського походження і півмільйонна КП(б)У.

Українців винищували масовими репресіями і голодом через те, що вони відчували себе громадянами національної держави, в яку трансформувалася під час «петлюрівської» українізації створена більшовиками радянська республіка. Україна ставала небезпечною для Кремля навіть у гамівній сорочці радянської державності.

Прихований вектор політики Кремля щодо України не був таємницею для національної інтелігенції. Один із учнів М.Грушевського – В.Денисенко передав вчителю, який перебував на другому за своє життя московському засланні, таке: «На Україні панує справжній голод, вимирають цілі села й повіти, особливо [слід] підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це [слід] як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозні опори. Одні вимруть, інші розпорошаться «по нескінченних просторах Росії»¹³⁸. Потрібно підкреслити, що це говорилося 10 вересня 1932 р., за кілька місяців до Голодомору.

Один із найавторитетніших українських мислителів ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький не був свідком Голодомору, але дав напрочуд точну характеристику національної політики Кремля у статті «Новий Переяслав», уперше опублікованій паризьким польськомовним журналом «Культура» у 1956 р.: «Політика Сталіна стосовно України зводилася до гігантської спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями,

калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовити націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»¹³⁹.

Своїм «нищівним ударом» Сталін показував партії і суспільству, що у селян може бути лише одна альтернатива: або загинути з голоду, або працювати в громадському господарстві колгоспів. У розпал Голодомору, 8 травня 1933 р., з'явилася таємна інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка адресувалася партійно-радянським керівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратурі. Примірник її виявився в Смоленському архіві, який був захоплений Вермахтом і після війни опинився в розпорядженні американців. Вперше інструкцію було опубліковано в лютнево-березневному числі журналу «Социалистический вестник» за 1955 р. Сталін і Молотов оголошували в ній, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. «Тепер завдання полягає в тому, – писали вони, – щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян у колгоспи і допомогти їм увійти в колгоспи, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння й голоду». З цього випливав висновок: держава може «припинити застосування на селі масових виселень і гострих форм репресій»¹⁴⁰.

Сталін позиціонував себе як борця з «куркулями» та «шкідниками». Виголошена ним 11 січня 1933 р. промова «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) починалася з критики хиб партійної роботи, пов'язаних із недооцінкою класового ворога. Генсек особливо підкреслив, що труднощі у хлібозаготівля 1932 р. ніяк не можна пояснювати поганим урожаєм, який був не гіршим, а кращим, ніж у 1931 р. До речі, це зауваження треба взяти до уваги керівникам сучасної КПУ, які пояснюють Голодомор неврожаєм. Головну причину зриву заготівель Сталін бачив у тому, що в колгоспах «орудують справами добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж»¹⁴¹. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) запровадив незалежні від місцевої влади тимчасові органи компартійної диктатури – політвідділи МТС і радгоспів.

Із січневим (1933 р.) пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) пов'язана дуже важлива деталь, яку помітили російські історики В.Данилов та І.Зеленін. З резолюції про підсумки першої п'ятирічки Сталін власноручно викреслив тезу такого змісту: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро щодо розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ, Україна) і прийнятті Політбюро жорсткі заходи до лжекомуністів з партбілетом у кишені». Вилучення тексту ці історики пояснювали небажанням генсека брати на свій карб розгром «куркульства» і здійснення партійної чистки. Мовляв, він клав тягар відповідальності на керівників областей, країв і республік¹⁴².

Погоджуватися з таким твердженням не можна. В усіх своїх виступах Сталін називав «ліквідацію куркульства як класу» одним з найбільших досягнень першої п'ятирічки. Нову генеральну чистку ВКП(б), яка починалася в 1933 р., генсек вважав своєчасним і раціональним заходом. До того ж було б просто дивно віддавати ініціативу генеральної чистки в руки регіональних парткомів, як це впливає з

припущення Данилова і Зеленіна. Отже, викреслення Сталіним названої тези потребує іншої інтерпретації.

Слід гадати, що Сталін не бажав у відкритих партійних документах згадувати про дії політбюро ЦК ВКП(б) в УСРР і на Кубані, які були спрямовані на «розгром куркульських організацій». На початку січня 1933 р. ті, хто готував проект резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК, не могли знати, чим обернеться «розгром куркульських організацій». Сталін – знав.

«Розгром куркульських організацій», як стало зрозуміло з лютого 1933 р., перетворився на акцію геноциду. Загибель мільйонів селян і козаків у двох українських регіонах певною мірою маскувалася голодною смертю десятків тисяч людей в інших регіонах країни. Тим більше, що в умовах інформаційної блокади ніхто не міг оцінити в першій половині 1933 р. хоча б приблизних масштабів демографічної катастрофи. І все-таки країною та світом пішов поголос про якийсь особливо тяжкий український голод. За цих умов сталінська пропаганда почала активно використовувати тему державної допомоги. Стверджувалося, що внаслідок незадовільної роботи українські колгоспники потрапили у тяжке продовольче становище, і тому держава, не тримаючи на них зла, змушена використовувати свої обмежені зернові резерви, щоб рятувати їх. Тема висвітлювалася на багатьох переконливих прикладах, адже державна допомога справді була масштабною.

Одночасно в пропаганді інтенсивно використовувалася й інша теза: незадовільна робота на колгоспних ланах б'є по інтересах самих працюючих. Тут тон задавав нарком землеробства Я.Яковлев. Виступаючи в лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, він звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не управилися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». «Шкода урядові» полягала у невиконанні хлібозаготівельного плану. Якої форми набула «шкода самим собі», Яковлев не уточнив, але своє звернення завершив такими словами: «Із цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому»¹⁴³.

28 лютого була підготовлена довідка створеної П.Постишевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У. Документ містився в «особой папке»* компартійного діловодства, і тому в ньому відкритим текстом говорилося про голод та причини його походження, визначені в Кремлі для апаратного спілкування. Повідомлялося, що протягом останніх півтора місяці «у ряді районів Київської області» та «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників і одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людодіства». Намагаючись зберегти, за очевидного применшення масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «поряд з голодуванням у результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці містився й такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники

* Термін не має відповідника в українській мові.

ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»¹⁴⁴.

Людожерський більшовицький принцип «Хто не працює – той не їсть!» у 1933 р. червоною ниткою проходив крізь усі виступи компартійно-радянської номенклатури. Зокрема, секретарі ЦК КП(б)У в своїх рапортах повідомляли тільки те, що в Кремлі хотіли почути. Не дивно, що вони в один голос вихваляли «виховну» функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. З березня М.Хатаєвич доповідав начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібно-буржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помітно, що вони все краще усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу»¹⁴⁵.

Настанова на «виховну» функцію терору голодом стала майже офіційною для апаратників. Вона чітко простежувалася й у листі Косіора Сталіну від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що – тепер про те, що «хліб забрали», – на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. Щодо цього, безсумнівно є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається на ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників умозуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах»¹⁴⁶.

Теза про «виховання голодом» пронизувала собою у 1933 р. службову документацію і навіть виходила на рівень пропагандистської роботи у великих колективах. Наприклад, політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте в цьому ніхто не винен, нехай ледарі кивають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: «Хто не працює – той не їсть!» Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледарі. То ж нехай і не їдять»¹⁴⁷.

Чи можна вважати «виховання голодом» причиною сталінського «нищівного удару»? Поширеність цієї тези у тогочасній документації надто підозріла, щоб взяти її на озброєння. Чи не варто нам прислухатися до процитованих вище слів політпрацівника Придніпровської дивізії: «голодують, проте в цьому ніхто не винен?»

Цю тезу слід розглядати як «відмазку» сталінської команди від влаштованого нею Голодомору. Якби «виховання голодом» ставилося як основне завдання терористичної політики Кремля, воно не обмежувалося б тільки українськими регіонами. «Ничивний удар» по українському селянству, узгоджений у часі з масовими репресіями проти національної інтелігенції, спрямовувався проти української нації-держави. Безжальний терор перетворював її на нешкідливу для Кремля етнографічну спільноту. Пересвідчившись в тому, що Україна втратила повстанський потенціал, Сталін погодився на пропозицію Постишева перенести в 1934 р. столицю УСРР з Харкова в національний центр українського народу – м. Київ.

5. Колгоспне село в другій п'ятирічці

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Сталін оголосив про відмову від політики «підхльостування» у промисловості і в сільському господарстві. Поворот економічній політиці на селі ознаменувався заміною продрозкладки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. Перехід від контрактаційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (у квітні та грудні 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Скасування контрактації по хлібу відбулося постановою «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р.

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським господарством радикально змінитися після ухвалення однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення X з'їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Цим рішенням започатковувався неп. А постановою від 19 січня 1933 р. Кремль визнавав, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам, а держава мусить одержати лише її частку у вигляді податку, розмір якого колгоспники знатимуть завчасно. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було відомо, скільки зерна треба відвантажити наприкінці року державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги машинно-тракторних станцій, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання. Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули той вигляд, який нам відомий. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектора економіки, а іншою (присадибним господарством) – до ринку.

Партія керувала країною за допомогою рад, тобто на відстані. У мирний час ще не було випадків «прямого правління». Але спричинена трирічною продрозкладкою економічна криза виявилася настільки гострою, що в сільській місцевості було визнано доцільним тимчасово покласти всю владу на спеціальний орган, який об'єднував компартійний і чекістський апарати – політвідділи МТС і радгоспів.

Найстрімкішими темпами мережа політвідділів розбудовувалася в Україні. Від грудня 1932 р. до кінця 1933 р. було створено 643 політвідділи. Визнавалася застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії в сільській місцевості. За ініціатииви П.Постишева почалася кампанія відрядження міських комуністів на постійну роботу в МТС і колгоспи. Міські підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи – зони обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над конкретними колгоспними бригадами. Це дозволило за допомогою міста відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби. У посівній кампанії та жнивях взяли участь понад 300 тис. мешканців міст¹⁴⁸.

У лютому 1933 р. в голодоморних регіонах (УСРР, Північний Кавказ, Нижньовольський край) були утворені комітети ЦК ВКП(б) із сівби – спеціалізовані органи

з надзвичайними повноваженнями, які очолювалися керівниками партійних комітетів. В Україні такий орган очолив генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор.

23 лютого 1933 р. для селянського сектора УСРР було затверджено план хлібопоставок в обсязі 264 млн пудів. 27 серпня його переглянули з урахуванням фактичної врожайності у бік збільшення, але неістотно – до 266 млн пудів. Отже, сумарні зобов'язання республіки виявилися на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.¹⁴⁹ Проблема полягала, однак, у тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах і колгоспах і зробити його обов'язковим завданням. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. хлібопоставки необхідно було розподілити на всі господарства виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

Ще у травні 1932 р. РНК УСРР утворив при республіканському Управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участі представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і НК Робітниче-селянської інспекції. Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Незважаючи на це, реальну цифру зібраного в 1932 р. врожаю встановити неможливо, оскільки в статистичних джерелах фігурують суперечливі цифри. Треба погодитись із судженням авторитетного дослідника С.Максудова (О.Бабьонишева), який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві¹⁵⁰. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б), матеріали якого були недоступні для Максудова, вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. немає. Значно різнилися навіть розміри посівних площ республіки: Наркомзем СРСР давав показник, на 600 тис. га більший від даних Наркомзема УСРР¹⁵¹.

Навесні 1933 р. в СРСР було організовано до 400 міжрайонних державних комісій із визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях. Утворюючи незалежну від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, центр міг сподіватися на виявлення справжньої картини врожайності.

Коли ця система просигналізувала про статистичне неблагополуччя на Одещині, Й.Сталін відреагував миттєво. 20 червня 1933 р. центральні газети надрукували телеграму генсека і глави уряду В.Молотова секретареві обкому та голові облвиконкому Одеської області такого змісту: «За достовірними даними, керівники Одеського зернотресту свідомо зменшили показники врожаю по радгоспах з метою порушити радянський закон про здачу зерна, обманути державу й зірвати виконання плану хлібоздачі. Раднарком і ЦК зобов'язують вас негайно перевірити цю справу, виключити з партії і притягнути до кримінальної відповідальності всіх без винятку винуватих»¹⁵².

Публікації в пресі стали випробуванням тактичним ходом: показати на конкретному прикладі, що статистика перебуває під контролем. У день оприлюднення телеграми С.Косіор і П.Постишев опублікували прийняту шляхом опитування резолюцію об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР такого змісту: «Здійснити разом з ДПУ і обкомами термінову перевірку практики оцінки урожаю

в радгоспах і за наявності фактів, подібних до Одеського зернотресту, вжити негайно до винуватців найбільш нещадних законів»¹⁵³.

Витрата коштів на організацію державних комісій з визначення врожайності стала доцільним капіталовкладенням. Ці органи обліковували не коморну, а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї йшло нарахування обов'язкових поставок. Селянам треба було сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори. Ці втрати тепер скорочували їхню частку врожаю.

Жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами. Причиною цього було не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад із колгоспників менш постраждалих від голоду районів, а також відмовою на певний час від чергового набору перемінників до територіальних частин Червоної армії. Значну роль відіграли на жнивях міські мешканці, особливо робітники великих підприємств та студентська молодь.

Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С.Косіор вказав, що втрати зерна, за найскромнішими підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі проріхи у збиранні». У доповіді на пленумі ЦК КП(б)У, опублікованій газетою «Комуніст» 17 червня 1934 р., він наводив жакливі дані про втрати хліба. Зокрема, у деяких районах Одеської і Донецької областей вони сягали 40%. Особливо великі втрати спостерігалися внаслідок затягування молотби. У Старокаранському, Рівненському, Арбузинському й інших районах молотбу проводили навіть у квітні й травні вже наступного року. Це призвело до того, що колгоспи за врожаю 10–11 ц з га намолочували не більше 1–2 ц¹⁵⁴. Держава від цього не страждала, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача республіки з урожаю 1933 р. становила 317 млн пудів. Селянський сектор дав 281 млн пудів при плані 266 млн¹⁵⁵. Отже, 15 млн пудів селянського зерна надійшло понад план. Це перевиконання було незначним (близько 5% від усього обсягу хлібопоставок). Важливо виявити походження надміру, оскільки керівники партії і держави урочисто заявляли, що не буде зустрічних планів.

10 липня 1933 р. у районній газеті «Прапор колгоспника» (Великобурлуцький район Харківської області) з'явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замаскованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, аби Постишев відреагував дуже гостро. 22 липня преса опублікувала рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним органом ЦК ВКП(б) – газетою «Правда». В рішенні говорилося, що газета «Прапор колгоспника» стала на шлях «підриву довіри колгоспних мас до закону про поставку зерна державі». Ларіонов дістав сувору догану і був знятий з посади. Випадок з ним широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їх роботу в громадському господарстві колгоспів буде матеріально компенсовано.

Разом із тим в Кремлі не бажали остаточно відмовлятися від понаднормових вилучень селянської продукції. 20 листопада 1933 р. Й.Сталін прийняв делегацію

селян Одеської області. Вони запитали, чи не будуть на місцях замасковано впроваджувати зустрічні плани хлібозаготівель? Сталін відповів: «Жодних зустрічних планів під будь-яким виглядом не буде допущено. Партія і радянська влада суворо карали тих, хто проводив зустрічні плани. Вони суворо каратимуть і надалі. Кооперація закуповуватиме деяку кількість хліба тільки на добровільних засадах, на вигідних для селян умовах». Але пізніше з підготовленого для публікації тексту цієї бесіди генсек викреслив як запитання колгоспників про зустрічні плани, так і свою відповідь на нього¹⁵⁶.

У 1933 р. держава не тиснула на селян зустрічними планами, зважаючи на тяжку ситуацію в селі. Невелику кількість хліба (до 4 млн пудів) вона отримала в колгоспах і в одноосібників у порядку закупівлі з одночасним «отоваренням» виручки дефіцитними промтоварами. Різниця між нормативними і фактичними хлібопоставками на користь останніх склалася в основному завдяки збільшеній натуроплаті за послуги МТС у зв'язку з кращим, ніж передбачалося, урожаєм.

План хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала вже на початку листопада. Трирічні зимові хлібозаготівлі відійшли у минуле. Було заготовлено зерна на 56 млн пудів більше, ніж торік (коли заготівлі тривали до лютого 1933 р.). Співвіднести розмір поставок із валовим збором неможливо, бо ми знаємо тільки біологічну, а не коморну врожайність. Водночас можна зробити орієнтовний розрахунок, який покаже ступінь напруженості хлібного балансу.

У 1933 р. при посівній площі в 19,9 млн га і середній врожайності на пні 11,4 ц з га валовий збір зерна мав становити 227 млн ц, тобто 1419 млн пудів¹⁵⁷. За свідченнями німецьких сільськогосподарських експертів, поданими Р.Конквестом, у хлібовиробній смузі СРСР в 1933 р. було втрачено понад 30% урожаю¹⁵⁸. Ці дані збігаються з втратами у районах Одеської і Донецької областей, які наводив С.Косіор на червневому (1934 р.) пленумі ЦК КП(б)У: від 25 до 40%¹⁵⁹.

Отже, можна зробити припущення, що втрати урожаю у жнивях 1933 р. сягали третини валового збору, себто 473 млн пудів. З урахуванням втрат валовий збір не перевищував 946 млн пудів. Після хлібопоставок у господарствах залишилося близько 630 млн пудів. За річною нормою в 16 пудів на людину для сільського населення потрібно було б утворити продовольчий фонд у 400 млн пудів (якщо виходити з чисельності сільських жителів на початок 1933 р.). Однак населення, яке пережило Голодомор, потребувало менше – близько 350 млн пудів. На фураж, потреба в якому теж істотно зменшилась через загибель значної кількості кінського поголів'я, і насіннєвий фонд разом залишалось орієнтовно 280 млн пудів.

Отже, хлібний баланс, хоч і з деяким напруженням, все-таки зводився. Щоправда, резервів не залишалось, і П.Постишев переконав Сталіна не наполягати на негайному поверненні наданої Україні фуражної, насіннєвої та продовольчої позичок у першій половині 1933 р.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим за умови досягнення певного консенсусу між державою і селянином. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від початкових позицій. Персоніфікована Й.Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозкладки, що прирікала селян на рабську працю в примусово створених колгоспах. У свою чергу, селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими

поставками, які давали їм змогу вільно розпоряджатися надлишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Досягнутий консенсус влаштовував творців командної економіки, яка за допомогою колгоспів абсорбувала десятки мільйонів раніше економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів, що економічний лад повинен влаштовувати й селян. У лютому 1933 р. на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників він висунув лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними». В другій п'ятирічці чимало було зроблено, щоб зміцнити колгоспний лад, передусім шляхом зміцнення трудової дисципліни.

Зокрема, Наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які 8 квітня 1933 р. набули форму постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Вони прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії за общиною закріплювалася категорія державних селян. Відхід у промисловість, радгоспи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу. У разі відмови колгоспника без поважних причин від роботи правління колгоспу зобов'язано було стягнути з винуватця до п'яти трудовнів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з відчуженням присадибної ділянки.

Запровадження в грудні 1932 р. внутрішніх паспортів, якими сільське населення не охоплювалося, не могло повністю перешкодити втечі селянської молоді в місто. Тим більше, що урбанізаційні процеси відбувалися й легальними шляхами – оргнабір, призов до Червоної армії, зарахування до технікумів та вищих навчальних закладів. У сільському господарстві ставав відчутним брак робочої сили. Тому влада звернула увагу на жінок, які становили від 60 до 70% працездатного населення села. У червні 1933 р. в штат політвідділів було введено посаду жінорганізаторів.

Жінорганізатори створювали умови для надання колгоспницям професійних знань, дбали про необхідні побутові умови, щоб ті могли працювати. За ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 р. було організовано першу в СРСР тракторну бригаду дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П.Любченко повідомив, що на початок грудня 1934 р. в Україні було висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць¹⁶⁰.

За рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б), політвідділи МТС було реорганізовано у звичайні партійні органи. Фактично це була не реорганізація, а ліквідація надзвичайних органів з використанням частини кадрів політвідділів МТС у штатах райкомів партії.

У другій п'ятирічці машинно-тракторні станції обслуговували майже всі колгоспи (крім розташованих у поліських районах). Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо в 1932 р. зернові культури зовсім не прополювали, то в 1934 р. їх обробляли на площі 11,8 млн га. Ярові посіви були забезпечені зяблевою оранкою на 19% в 1933 р. і на 85% – в 1937 р.¹⁶¹

Запровадження машинної техніки потребувало створення в сільському господарстві кадрів механізаторів. Навчання масовим професіям організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах з навчально-виробничими майстернями. За 1934–1936 рр., коли воно набрало найбільших темпів, для кол-

госпів було підготовлено 350 тис. фахівців масових професій для МТС – 247 тис., для радгоспів – 25 тис.¹⁶²

У 1937 р. в УСРР існувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3756,8 тис. селянських дворів (96,1% від загальної кількості). У господарствах налічувалося 7 056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір, з них 703 тис. осіб перебували в регульованому державою відході¹⁶³.

У лютому 1935 р. в Москві відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. З'їзд схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артіль, в якому знімалися обмеження на прийом до колгоспу. Разом з тим статут значно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви обмеження відверто пояснив голова колгоспу ім. В.Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С.Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкождала колгоспникові ходити на роботу»¹⁶⁴.

У березні 1934 р. на обласній конференції робітників у Харкові П.Постишев закликав присутніх сприяти поширенню здобутків агротехнічної науки. Органи радянської влади почали розгортати рух за створення хат-лабораторій, ініціатором якого зробили колгоспника артіль ім. Г.Петровського Кременчуцького району Харківської області О.Курносенка. На початок 1937 р. в УСРР функціонувало 10 500 хат-лабораторій, у них працювало понад 150 тис. колгоспників¹⁶⁵.

Набули всесоюзного розголосу трудові подвиги П.Ангеліної і М.Демченко. На початку 1935 р. бригада Паші Ангеліної стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу ім. Комінтерну Городищенського району Київської області Марія Демченко зобов'язалася виростити урожай цукрових буряків по 500 ц/га. Так у СРСР було покладено початок змаганням п'ятисотенниць.

Сталін створював колгоспний лад як інструмент для підтримування потрібного рівня нееквівалентності в економічних зв'язках між містом і селом. Його лозунг «Зробити усіх колгоспників заможними» був демагогічним. Йшлося не про справжню заможність, а тільки про забезпечення колгоспників певним мінімумом життєвих благ. Власне, від селян потрібно було відвести примару голоду, яка постійно тяжіла над ними в 1929–1933 рр. Заради цього колгоспники погоджувалися на будь-які умови праці в громадському господарстві.

Настрої, які склались у колгоспників після Голодомору, ілюструє розповідь голови колгоспу ім. П.Постишева (Дніпропетровська області) Є.Косих про боротьбу за врожай 1933 р.: «Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільради, осередок (партосередок. – *Авт.*) і кооперацію в борозну. Ми всім селом – від малого до старого – вийшли тягати пирій, труїти мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну стогектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 центнерів сортового вівса, по 33 центнери кукурудзи і по 15 – ячменю. На трудовень одержали понад пуд зерна і 3 рублі 90 коп. грішми»¹⁶⁶.

Таких результатів досягали не всі. Однак узагальнені дані теж свідчать про позитивні зрушення в життєвому рівні колгоспного селянства після відмови держави від продрозкладки. Пересічно по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на

трудодень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 раза більше, ніж у 1932 р. За 1932–1937 рр. частка господарств, у яких видавалося на трудовень менше 2 кг зерна, знизилася з 80 до 16%. Натомість частка артілей, де видавали на трудовень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19,4 до 69,8%¹⁶⁷. Починаючи з 1935 р. більшість колгоспів почала розбудовувати підсобні галузі – садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство.

Затиснуте в лещата командної економіки, колгоспне селянство мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1419 млн пудів і поставках державі в 317 млн пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно дві третини дореволюційної товарності. Згадаймо, однак, що в цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба їх урахувати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю, то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. за меншої посівної площі (18,7 млн га) і трохи вищої врожайності (11,8 ц з га) біологічний урожай становив 221 млн ц, або 1381 млн пудів. Сумарний обсяг обов'язкових поставок тоді було зменшено на 28 млн пудів, головним чином, за рахунок скасування хлібопоставок у деяких цукробурякових районах Київської та Вінницької областей. Проте зросли надходження державі іншими каналами, особливо закупівлею. Загалом було заготовлено 545 млн пудів хліба, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період жорстокої продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготівель у біологічному урожаї становила 39,5%. Урожай у коморі завжди менший, а тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму, і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку¹⁶⁸.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь усю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть взяла у селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася питома вага закупівель, реалізовуваних за значно вищою ціною, ніж обов'язкові поставки. Закупівельні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва.

6. Підсумки «навздогінної» модернізації

На початку 1933 р. Й.Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933 рік був останнім роком першої п'ятирічки, але став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки.

В історичній літературі міцно трималася легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки. Однак при зіставленні натуральних показників п'ятирічного плану з обсягами виробництва, досягнутими в 1932 р., виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося по багатьох позиціях. Зокрема, Донецький басейн мав

збільшити видобуток з 27 до 80 млн т, а фактично гірники видали на-гора тільки 45 млн т вугілля. Виплавку чавуну в Україні слід було збільшити за п'ятирічку з 2,4 до 6,6 млн т, а було виплавлено 4,3 млн т¹⁶⁹. З окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого першим п'ятирічним планом обсягу виробництва взагалі не досягли у довоєнний час.

Проте слід узяти до уваги, що невиконання поставлених завдань було запрограмоване самим підходом до планування. Цей підхід – ставити недосяжні цілі, добиваючись їх виконання під загрозою найжорстокіших кар, – Сталін широко практикував саме у першій п'ятирічці. Виступаючи на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю «Підсумки першої п'ятирічки», він заявив: «Не можна не підганяти країну, яка відстала на сто років і якій загрожує через її відсталість смертельна небезпека. Тільки таким чином можна було дати країні можливість нашвидку переозброїтися на базі нової техніки і вийти, нарешті, на широкий шлях... Тому партія була змушена підхльостувати країну, щоб не прогаяти часу, використати до дна передишку і встигнути створити в СРСР основи індустріалізації, які становлять базу його могутності»¹⁷⁰.

Ключове слово у процитованому уривку з сталінської доповіді – «передишка». Кремлівські можновладці ставили радянське суспільство з певні часові рамки: між першою і другою смугами війн. Суспільство повинно було звикати до існування в режимі передишки.

Але в другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) від штурмових методів будівництва економічного фундаменту під чинний політичний режим довелося відмовлятися. Були заплановані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13–14%, що ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій. Припинення індустріальної гонитви дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки та підготовці кваліфікованих кадрів.

Порівнювати планові та звітні показники другої п'ятирічки за обсягом валової продукції, тобто в ціновому вимірі, практично неможливо. Загальний рівень цін за 1928–1938 рр. істотно підвищився. Хоча статистичні органи провадили обрахунки в незмінних цінах 1928 р., вартість нової продукції обчислювалася в цінах, що існували на момент її освоєння. Частка нових виробів у випуску валової продукції була настільки вагомю, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення.

Спотворювалася також питома вага окремих галузей у загальному обсязі промислової продукції. Наприклад, оновлення номенклатури та асортименту продукції було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося в добувних галузях, тож частка останніх у промисловому виробництві штучно знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Однак статистичні органи не збиралися змінювати методику обрахунку, хоча така можливість існувала. «Незмінні» ціни 1928 р. були зручні, оскільки керівництво вимагало від статистиків «справну цифру» для оголошення чергових перемог на партійних з'їздах.

Середньорічний темп приросту промислової продукції в Україні становив у другій п'ятирічці 17,4%¹⁷¹. Цю «справну цифру» важко порівнювати із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному вираженні показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша, хоча багато важливих планових позицій залишилися невиконаними у повному обсязі.

Безсумнівно, успіхи економічного розвитку в другій п'ятирічці були пов'язані передусім із взятим курсом на освоєння нової техніки. Власне, спроба обрати цей курс була зроблена, як уже вказувалося, ще в роки першої п'ятирічки, але тільки на рівні закликів і постанов. Як завжди, постановам передували організовані партійно-профспілковим апаратом заклики громадськості.

Одним з них був опублікований 2 квітня 1931 р. газетою «Комсомолец України» відкритий лист робітників харківського заводу «Світло шахтаря». У зверненні пропонувалося встановити для кожного робітника певний мінімум технічних знань і зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним та громадським обов'язком. Як помітив В.Литвин, у цьому листі поняття «технічний мінімум» і «громадський обов'язок» поєдналися в одне нерозривне ціле¹⁷².

Услід за закликами робітничих колективів профспілки почали «розкручувати» ізотовський рух. 30 червня 1932 р. Рада Праці і Оборони ухвалила постанову «Про обов'язкове навчання робітників, що обслуговують складні агрегати, установки або механізми». В ній вказувалося, що до роботи матимуть доступ тільки ті робітники, які здали обов'язковий технічний мінімум. Від 1 жовтня 1932 р. (тобто в «особливому кварталі», яким повинна була завершитися перша п'ятирічка) встановлювався технічний мінімум знань для робітників провідних спеціальностей машинобудівної, металургійної, вугільної та хімічної промисловості¹⁷³.

Передбачені постановою РПО «заборонні» заходи мали бути підкріплені заходами, які давали робітникам реальну можливість оволодіти новою технікою. Тому немало великих підприємств і новобудов були перетворені на виробничо-технічні комбінати. Вони складалися, як правило, з чотирьох ступенів: курсів з підготовки робітників потрібних спеціальностей; гуртків для підвищення кваліфікації і перекваліфікації робітників; гуртків і курсів з підготовки бригадирів і майстрів з кваліфікованих робітників-ударників; технікумів і вищих технічних навчальних закладів для підготовки техніків та інженерів з висококваліфікованих робітників і адміністративно-технічного персоналу, які не мали спеціальної освіти. Зокрема, на Дніпробуді різними формами навчання охоплювалося 87% робітників. Тут почав працювати інженерно-технічний інститут як навчальний комбінат повного профілю – з вечірнім і денним відділеннями, робітничим факультетом і технікумом¹⁷⁴.

Комсомолу було доручено внести у важливу справу освоєння техніки ігрову складову. На Харківському тракторному заводі з'явилися гуртки «швидкої технічної допомоги», які займалися ліквідацією «вузьких місць» на виробництві. У робітничих клубах, на підприємствах або в будинках науки і техніки між окремими робітниками по професіях, бригадами і цехами розгорталися «технічні бої». Поширилися театралізовані «мітинги машин» і «технічні суди»¹⁷⁵.

За ініціативи редакції газети «Комсомольская правда» на Уралмашзаводі у березні 1933 р. був вперше проведений громадсько-технічний екзамен. 1934 рік ЦК ВЛКСМ оголосив роком Всесоюзного походу за техніку. Подібні екзамени стали проводити сотні підприємств. Це підготувало ґрунт для перетворення екзамену в 1935 р. на державний, тобто обов'язковий. У важкій промисловості України кількість робітників, які склали технічний екзамен, зростає з 13,5 тис. в 1933 р. до 205 тис. в 1935 р. В усій великій промисловості республіки за станом на жовтень

1926 р. закінчили технічне навчання 46,3% робітників і навчалися – 25,5%¹⁷⁶. Отже, дві третини робітничого класу були охоплені технічним навчанням.

Виробниче змагання в другій п'ятирічці стало будуватися не тільки на моральних, а й на матеріальних стимулах до праці. Це стало можливим після ліквідації нормованого споживання і подвійних цін – низьких в системі карткового постачання і комерційних у вільній торгівлі. У січні 1935 р. було скасовано карткову систему і встановлено єдині ціни на хліб. Від жовтня 1935 р. вводилися єдині ціни на всі інші продовольчі товари, а з січня 1936 р. скасовувався відпуск за нормованими цінами всіх товарів широкого споживання.

Величина заробітної плати в командній економіці встановлювалася керівництвом країни. Навіть тоді, коли використовувалися форми заробітної плати, що залежали від виробітку, в кожній галузі народного господарства існувала своя «стеля»: робітник не міг одержати більше певного ліміту, скільки б він не виробив. Щоб простимулювати підвищення продуктивності праці, компартійно-радянське керівництво у 1935 р. тимчасово скасувало це «завоювання» директивної економіки, яке робітники презирливо охрестили «виводилівкою». Запроваджувалася норма ринкової економіки: скільки виробив, стільки й заробив. Відтепер на певний час заробітна плата не обмежувалася затвердженням у плані показником, а налічувалася у встановленому відсотку до реального виробітку. Скасування карткової системи дозволяло «отоварити» зароблені гроші.

Новий виробничий почин організовувався партійно-профспілковим апаратом уже з урахуванням можливості матеріального стимулювання рекордних показників у праці. Взірець вимагалось знайти знову-таки серед шахтарів.

Рекорд був організований на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно». У ніч на 31 серпня 1935 р. молодий робітник О.Стаханов застосував метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 т вугілля – в 14,5 раза більше за норму. Стаханову кріпили два робітники, які від часу до часу змінювалися. З урахуванням їх трудового вкладу в стахановський рекорд справжнє перевищення норми було п'ятиразовим. Оскільки рекордний виробіток мав бути максимальним, газети про кріпильників не згадали.

Результат Стаханова і нарахований за нього заробіток вразили шахтарів. Кілька з них на цій же шахті перекрыли рекорд уже в найближчі дні, але Стаханов 8 вересня видобув 175 т вугілля за зміну, а ще через десять днів підняв планку рекорду до 227 т. Коли у змагання втрутився прославлений ударник шахти «Кочегарка» М.Ізотов, він встановив за допомогою 12 кріпильників абсолютний рекорд на відбійному молотку – 607 т вугілля – цілий залізничний ешелон.

У досягненні високої продуктивності праці стахановці користувалися різними методами залежно від специфіки галузі: вдосконаленням поділу праці (вугледобувна промисловість, машинобудування), поліпшенням організації робочих місць і раціоналізацією трудових рухів (легка промисловість, машинобудування), інтенсифікацією роботи машин і агрегатів (машинобудування, текстильна промисловість, залізничний транспорт), інтенсифікацією технологічних процесів (чорна металургія) тощо.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення в 1936 р. норм виробітку й планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, що розглядались як шкідництво або саботаж. А в 1937 р. в заробітній платі було відновлено граничну межу. Короткочасний флірт із ринковою економікою урвався. Ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад, але кількість стахановців не зменшувалося, а зростала зусиллями партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася велика кількість липових рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які «ударною» працею спричинювали аварії й псували техніку. Рекордоманія призводила до порушення нормального ритму виробництва.

Сукупні результати промислового будівництва в роки перших п'ятирічок були все-таки вагомими. Незважаючи на прикордонне розташування, Україна збагатилася цілою низкою великих підприємств. Список підприємств, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено від 1926 р. до початку 1936 р. 100 млн руб. і більше, виглядає так:¹⁷⁷

1. Харківський тракторний завод – 100.
2. Комунарський металургійний завод – 149.
3. Дніпропетровський трубопрокатний завод – 160.
4. Дніпроалюмінбуд – 169.
5. Ворошиловградський паровозобудівний завод – 216.
6. Дніпропетровський металургійний завод – 240.
7. Дніпробуд (перша черга) – 250.
8. Криворіжсталь – 252.
9. Краммашбуд – 291.
10. Азовсталь – 292.
11. Макіївський металургійний завод – 295.
12. Запоріжсталь – 369.

За винятком ХТЗ, найбільші новобудови розташовувалися в Донецько-Придніпровському регіоні. Це свідчить, що збереглася індустріальна спеціалізація, набута Україною ще в дореволюційну епоху. Якщо порівняти її з іншими регіонами за кількістю підприємств, на будівництво або реконструкцію яких було витрачено понад 100 млн руб., то виявиться, що з дванадцятьма підприємствами Донецько-Придніпровський регіон посідав перше місце. На другому місці з сімома новобудовами перебував Уральський регіон, шість новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві – під Ленінградом, у Середній Азії і Східному Сибіру¹⁷⁸.

Галузеву структуру великої промисловості України по валовій продукції в незмінних цінах (у відсотках) подано в табл. 26.5¹⁷⁹.

Дані таблиці показують певну тенденцію, але не дають уявлення про справжню вагу окремих галузей. По-перше, незмінні ціни були по-різному «незмінними» в різних галузях, про що вже йшлося. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів широкого вжитку, які обкладалися високим податком з

Таблиця 26.5. Галузева структура великої промисловості України

Галузі великої промисловості	1927/28 р.	1937 р.
Група А		
Чорна металургія	15,1	12,2
Машинобудування та металообробка	13,6	29,2
Кам'яновугільна промисловість	9,6	4,9
Хімія і коксохімія	2,9	7,0
Електроенергетика	1,0	3,1
Група Б		
Харчосмакова промисловість	38,5	21,8
Шкіряна	2,2	0,9
Швейна	2,1	3,1
Взуттєва	1,2	1,5

обороту. Тому в структурі промисловості збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів широкого вжитку. У дзеркалі статистики промисловість більшою мірою спрямовувалася на задоволення потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися компартійно-радянським керівництвом. Маніпулювання цінами («ціноутворення») позбавляло цей найважливіший в умовах ринкової економіки показник об'єктивної основи. Статистичні дані, засновані на цінах (передусім, показник валової продукції) мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав економічну політику й ухвалював директивні рішення.

Проте й спотворені статистичні показники все-таки відбивають колосальні зрушення у промисловості, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому виробництві збільшилася по валовій продукції з 68,7% у 1925/26 р. до 92,5% у 1938 р., а за чисельністю робітників – відповідно з 43,2 до 83%¹⁸⁰.

Коли починалася радянська індустріалізація, майже третину промислової продукції в Україні давала дрібна промисловість, представлена кустарно-ремісничими заводами й окремими товаровиробниками – ремісниками та кустарями. За кількістю зайнятих осіб цей сектор переважав у промисловому виробництві. Навпаки, наприкінці 30-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Стала фактом докорінна модернізація промисловості.

За рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила низку великих західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля.

За виробництвом металу й машин Україна випередила Францію та Італію і наздоганяла Велику Британію.

Проте за блискучим фасадом соціалістичної індустріалізації приховувалися невтішні економічні результати. Промисловість здебільшого розвивалася у великих містах і в Донецько-Придністровському регіоні. Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «всесоюзну кочегарку». Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для промисловості Центральної Росії. Українська металургія також працювала, головню на машинобудування російських промислових центрів.

Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову-таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

Посилання до розділу 26

1. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.42. – С.166.
2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.251.
3. Сталін Й. Твори. – Т.9. – С.319, 323.
4. КПРС в резолюціях... – Т.3. – К., 1979. – С.447.
5. XV съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. – М.; Л., 1928. – С.874.
6. Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 – середина 1930-х гг. – СПб., 2002. – С.22.
7. XV съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. – С.47.
8. Там само. – С.886.
9. Там само. – С.839.
10. Там само. – С.991.
11. Там само. – С.905.
12. Сталин И. Сочинения. – Т.11. – С.247, 248.
13. Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. – С.63.
14. Симонов П.С. «Крепите оборону Страны Советов» («Военная тревога» 1927 года и ее последствия) // Отечественная история. – 1996. – №3. – С.160.
15. Ленін В.І. Пов. зіб. тв. – Т.44. – С.159.
16. Сталін Й. Твори. – Т.12. – С.184, 187.
17. Кен О.Н., Рупасов А.Н. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.). – СПб., 2000. – С.514.
18. Невежин В.А. Сталинский выбор 1941 года: оборона или «лозунг наступательной войны?» // Отечественная история. – 1996. – №3. – С.60.
19. Шестнадцатая конференция ВКП(б). 23-29 апреля 1929 г.: Стенограф. отчет. – М., 1962. – С.256.
20. Сталін Й. Твори. – Т.12. – С.122.
21. Там само. – Т.10. – С.297, 324.
22. Там само. – Т.12. – С.271.
23. КПРС в резолюціях... – Т.4. – С.472.
24. XVII конференция ВКП(б). 30 января – 4 февраля 1932 г.: Стенограф. отчет. – М., 1932. – С.138.

25. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К., 1975. – С.142.
26. Талалаєв А. Источники накопления в народном хозяйстве. – М., 1965. – С.116.
27. Барсов А.А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. – М., 1969. – С.90-91; Вайнштейн А. Народный доход России и СССР. – М., 1969. – С.98.
28. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С.165.
29. Там само.
30. Кульчицький С.В. Роль государственного кредита в финансировании социалистической индустриализации (1926–1937 гг.) // Финансы и кредит: Респуб. межвед. науч. сб. – Вып.9. – К., 1969. – С.93.
31. Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УРСР. – К., 1940. – С.5.
32. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С.130.
33. Комуніст (Харків). – 1929. – 18 липня.
34. Год работы правительства. Материалы к отчету за 1928/29 год – первый год пятилетки. – М., 1930. – С.159.
35. Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937. На матеріалах Української РСР. – К., 1980. – С.153.
36. Там само. – С.145.
37. Там само. – С.148.
38. В ногу с молодыми богатырями. – Днепропетровск, 1935. – С.93-94.
39. Комуніст. – 1929. – 4 січ.
40. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т.2. – М., 1967. – С.244.
41. Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу... – С.168.
42. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С.214.
43. Цифри і факти, що далі наводяться у цьому підрозділі, запозичені з видання: Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.
44. Ставропольская правда. – 2010. – 3 янв.
45. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. – М., 1989. – С.21.
46. Сталін Й. Твори. – Т.12. – С.88.
47. Там само. – С.88-89.
48. Вісті ВУЦВК. – 1929. – 14 лип.
49. КПРС в резолюціях... – Т.4. – К., 1980. – С.41.
50. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – М., 1987. – С.196-197.
51. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. – Т.2. – М., 2000. – С.336-342.
52. Там само. – С.63.
53. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С.43-44.
54. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – С.259.
55. Судьбы российского крестьянства. – С.269.
56. Трагедия советской деревни. – Т.2. – С.833.
57. Там само. – С.305.
58. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. – С.390.
59. Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138-139.
60. Terry Martin. The 1932-1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought

- Process of Stalin // Famine – Genocide in Ukraine. 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. – Toronto, 2003. – P.104.
61. Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.421-425.
 62. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.292-293.
 63. История Коммунистической партии Советского Союза. – Т.1, Кн.2. – М., 1971. – С.158.
 64. Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave, 2004. – P.490.
 65. Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т.2. – К., 1965. – С.554-555.
 66. Сталін Й. Твори. – Т.12. – С.283.
 67. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.4. – К., 1980. – С.431.
 68. XVI съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. – М.-Л., 1930. – С.37.
 69. Сталин И. Сочинения. – Т.12. – С.307.
 70. Трагедия советской деревни... – Т.2. – С.383-384.
 71. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.394-395.
 72. Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. – С.282.
 73. Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – С.81.
 74. Сталін Й. Твори. – Т.12. – С.273.
 75. Там само. – Т.11. – С.6.
 76. Трагедия советской деревни. – Т.3. – М., 2001. – С.137-140.
 77. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963. – С.196.
 78. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: 36. док. і матеріалів. – К., 1992. – С.366.
 79. Командири великого голоду. Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2000. – С.209.
 80. Там само. – С.214.
 81. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С.188.
 82. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: 36. док. і матеріалів. – С.501-502.
 83. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С.240-241.
 84. Трагедия советской деревни. – Т.3. – М., 2001. – С.453-454.
 85. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1990. – С.212.
 86. Там само. – С.210.
 87. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.187, 191, 224.
 88. Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С.313, 331.
 89. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.166-167.
 90. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.313.
 91. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С.260.
 92. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.185.
 93. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С.193-263.
 94. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.274.
 95. Там само.
 96. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.292.
 97. Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.528-529.
 98. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007. – С.404.
 99. Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.279.
 100. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.268.
 101. Там само. – С.469.
 102. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Документи і матеріали. – С.402.
 103. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.251, 254, 257.

104. Командири великого голоду. – С.250.
105. Там само. – С.281-282.
106. Там само. – С.254.
107. Там само. – С.291-292.
108. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.292.
109. Terri Martin. The Affirmative Action Empire. – Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. – Ithaca; London, 2001. – P.300-301.
110. Командири великого голоду. – С.272-273.
111. Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 1995. – С.120.
112. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.284, 286.
113. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.283-284.
114. Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). 1923–1938 гг.: В 3 т. – Т.3: 1928–1938 гг. – М., 2007. – С.589.
115. Там само. – С.657, 658.
116. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: Особа, час, оточення. – К., 2002. – С.188, 388.
117. Там само. – С.189.
118. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. – Penguin Books, 1989. – P.170.
119. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С.475-476.
120. Там само. – С.495.
121. Командири великого голоду. – С.315.
122. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С.299.
123. Командири великого голоду. – С.316.
124. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.299.
125. Командири великого голоду. – С.317.
126. Там само. – С.323-324.
127. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.308.
128. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: 36. док. і матеріалів. – К., 1992. – С.415.
129. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.258-259.
130. Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.635.
131. Там само. – С.32.
132. Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история (Москва). – 1995. – №1. – С.56.
133. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С.699.
134. Там само. – С.663.
135. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.473.
136. Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave Macmillan, 2004. – P.481-484.
137. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.303-304.
138. Розсекречена пам'ять. – С.291.
139. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.297.
140. Трагедия советской деревни. – Т.3. – С.746-747.
141. Сталін Й. Твори. – Т.13. – С.215, 227-228.
142. Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004. – №5. – С.108.
143. Правда. – 1933. – 19 лют.
144. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.390-394.
145. Там само. – С.403.
146. Там само. – С.443.
147. Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.). – К., 2000. – С.204.

148. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.378.
149. Там само. – С.369.
150. Максудов С. Потери населения СССР. – Benson (Vermont), 1989. – С.58.
151. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.370.
152. Там само. – С.370.
153. Там само. – С.371.
154. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – С.799-800.
155. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.386.
156. Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992. – №6. – С.55.
157. Ткач Н.І. За лєнінським кооперативним планом. – К., 1970. – С.122.
158. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.298.
159. КПУ в резолюціях... – Т.1. – С.794.
160. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.392.
161. Там само. – С.396.
162. История Украинской ССР. – Т.7. – К., 1984. – С.411.
163. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. – С.358.
164. Выход М.А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. – М., 1978. – С.28.
165. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.398.
166. Калинин М.И. Выполняем заветы Ленина. – М., 1934. – С.68.
167. История Украинской ССР. – Т.7. – С.422.
168. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.407-408.
169. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. – К., 1991. – С.81.
170. Сталін Й. Твори. – Т.13. – С.183.
171. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – С.204.
172. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С.240.
173. Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937. – С.161.
174. Там само. – С.162.
175. Там само. – С.163-164.
176. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С.89-90.
177. Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – С.226.
178. Там само.
179. Кульчицький С.В. Темпи і пропорції промислового виробництва // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С.151.
180. Там само. – С.152.

Розділ 27

ГОСПОДАРСЬКЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (1918–1939)

1. Західна Україна

Повоєнна розруха, голод й безробіття різко посилили соціальну активність й зовнішньополітичну боротьбу у країнах Центрально-Східної Європи. Зокрема, відновлення Польської держави у листопаді 1918 р. залишило відкритим питання про її устрій та кордони.

Найвищу владу в Польщі до скликання законодавчого сейму обійняв як Тимчасовий Начальник Держави Юзеф Пілсудський. Склалася непевна політична ситуація, оскільки різні партії й угруповання претендували на владу. Точилася військова й дипломатична боротьба за кордони нової держави, відбувалися будівництво державного апарату. Вибори до сейму 26 січня 1919 р. завершили перший етап творення відродженої держави¹.

Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави – «Малу Конституцію». Згідно з нею законодавчу владу представляв сейм, а виконавчу – Начальник Держави спільно з урядом. Лише у березні 1921 р. сейм ухвалив Конституцію Польської Республіки, побудовану частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій. Законодавча влада тепер належала двопалатним Національним зборам – сеймові та сенату, виконавча – президенту та уряду. За національними меншинами визнавалися права збереження своєї самобутності, розвитку мови та культури. Передбачалося існування в межах самоврядування автономних структур національних меншин. Основний закон II Речіпосполитої, що запроваджував парламентський устрій, систему представницького правління й засади організації адміністративного

апарату й судочинства, стабілізував на певний час внутрішньополітичну ситуацію й уможливив поступ країни в напрямі демократизації суспільного життя.

Національна політика. Українські території у складі II Речіпосполитої – Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя й частина Полісся – становили приблизно третину її території. У 1931 р. на цих землях проживало 8,9 млн осіб, в тому числі українців, за різними оцінками, налічувалося від 4,4 до 5,5 млн осіб (49,4–61,8%), поляків – близько 2 млн (22,5%), євреїв – 0,9 млн (10,1%). Українці становили майже 70% мешканців Станіславівського, близько 50% – Тарнопільського, майже 70% – Волинського, близько 40% – Львівського воєводств. У південних повітах Поліського воєводства вони становили понад 80% мешканців. Українці залюднювали переважно сільську місцевість, натомість їхня частка у міському населенні не перевищувала 35%. Найбільша міська українська громада мешкала у Львові – 50 тис. на 312 тис. львів'ян у 1931 р. (16%). Місто було польським анклавом посеред українського «моря». Українці становили від 16 до 19% населення усієї Польщі².

Політичні партії Польщі (за винятком нелегальної компартії) були одностайні у прагненні назавжди приєднати Західну Україну і Західну Білорусь. Однак способи виконання цієї стратегічної мети пропонувалися різні. Національні демократи (ендеки), ідеологом яких був Р.Дмовський, обстоювали «інкорпораційну» програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Прихильники маршала Ю.Пілсудського дотримувалися «федералістичної» концепції – створення федерації Польщі, Литви, Україні та Білорусі.

Упродовж 1923–1926 рр. в урядових коаліціях домінували ендеки, котрі реалізовували свою «інкорпораційну» програму. Передусім урядовці прагнули зміцнити польський «стан посідання» у Західній Україні. Попри те що Галичина була одним з найбільш перенаселених аграрних регіонів Центрально-Східної Європи, сюди, а також на Волинь спрямовувалися десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів («осадників»), які діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Метою «осадництва» було не стільки заохочення заслужених колишніх військових, скільки зміцнення польськості у прикордонних районах. Максимальна площа «осади» сягала 45 га, пересічно вона становила 18 га. До 1935 р. було створено близько 7,9 тис. військових «осад» площею 143 тис. га, близько половини колоністів осіли на Волині. Полякам надавалася перевага й під час здійснення аграрної реформи. Польська політика колонізації українських теренів спричиняла ненависть селян до колоністів, яка часом виливалася у криваві сутички.

У міжвоєнному двадцятилітті Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд поділив територію країни навпіл: Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (так звані східні креси – Західна Україна й Західна Білорусь). На розвиток Польщі «А» спрямовувалася переважна частина капіталовкладень, тут зосереджувалися основні галузі промисловості, тоді як уполісся Польща «Б» слугувала ринком збуту продукції польської промисловості й джерелом сировини.

Водночас варто враховувати особливості історичного розвитку цих регіонів. Західна й Центральна Польща ще упродовж XIX ст. були краще промислово роз-

винуті. Крім того, Сілезія мала чималі поклади кам'яного вугілля, що спричинило стрімкий розвиток вуглевидобувної промисловості, появу нових великих копалин й сталеплавильних заводів. Натомість східні польські терени залишалися переважно аграрними. Такий стан справ й регіонально-економічну спеціалізацію успадкувала 1918 р. відроджена Польська держава. Її керівництво прагнуло змінити народно-господарські диспропорції й асиметричність розвитку регіонів держави. На півдні, між Віслою й Сяном, проектувалася розбудова центральної промислової округи з охопленням насамперед Прикарпаття. Докладалися зусилля щодо покращання розвитку Бориславсько-Дрогобицького нафтового регіону, був опрацьований план меліорації Волині й Полісся, що зрештою сприяло розвитку українських кооперативів. Без державного толерування вони не могли б так динамічно розвиватися. Йшлося про те, що коли українці стануть заможнішими, то не будуть виступати проти Польської держави й підтримувати ОУН³.

Далеко не завжди так вважали й відповідно діяли польські політики, особливо чиновники на східному прикордонні, але принаймні такими були державні намагання. Звичайно, існували серйозні побоювання щодо українців, бо вони становили більшість населення у південно-східних воєводствах й на Волині – задля цього, зокрема, підтримувалося на цих територіях польське осадництво. Але однозначно не можна стверджувати, що влада II Речіпосполитої намагалася перетворити східне й південно-східне прикордоння держави на економічно занедбані терени. Польщі не вдалося здійснити у цьому регіоні кардинальних змін, оскільки міжвоєнна польська державність існувала лише 19 років. Відроджена Польща була порівняно відсталою у господарському й культурному сенсі країною.

Українці зазнавали дискримінації у сфері освіти й мовних прав. Урядове зобов'язання організувати окремий Український університет не було здійснене. Натомість поляки охоче брали на викладацьку й наукову роботу українських науковців з Наддніпрянської України – емігрантів І.Фещенка-Чопівського, І.Огієнка, О.Лотоцького й багатьох інших, а також й деякого з галичан – Б.Лепкого, С.Томашівського, І.Зелінського та ін.⁴ У липні 1924 р. міністр релігійних визнань і публічної освіти С.Грабський ініціював ухвалення сеймом закону, згідно з яким більшість українських шкіл були перетворені на «утраквістичні», тобто двомовні – з виразною перевагою польської мови.

Після військового перевороту маршала Ю.Пілсудського у травні 1926 р. з'явилися сподівання на лібералізацію національної політики II Речіпосполитої. Пілсудчики обстоювали доктрину польського «прометеїзму», згідно з якою історичною місією Польщі проголошувалася допомога у звільненні уярмлених більшовицькою Росією народів, насамперед українського та білоруського, й об'єднання їх з Польщею на федеративних засадах. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали одвічною польською землею. Але на противагу ендецькій політиці національної асиміляції вони пропонували програму державної асиміляції українців, щоб за умови збереження власної національності у меншин вироблялося свідоме почуття належності до польської державності. На думку ідеологів «прометеїзму», поступки уряду мали так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни східних кордонів II Речіпосполитої.

Ідейний лідер «санації» й фактичний диктатор Польщі Ю.Пілсудський після 1926 р. зосередився на керівництві військом та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однопольців і соратників. Окресливши стратегічний напрям на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), табір «санації» не спромігся, однак, виробити шляхи й методи її реалізації.

Смерть Ю.Пілсудського активізувала боротьбу всередині табору «санації». Змагалися три угруповання, що об'єднувалися навколо прем'єр-міністра В.Славека, президента Польщі І.Мосціцького та новопризначеного генерального інспектора Збройних сил Е.Ридз-Смігли. В.Славек обстоював правову модель держави, опертої на норми «квітневої» 1935 р. Конституції. Його опоненти виступали за консервацію «вождівського» правління, започаткованого Ю.Пілсудським.

Переміг наділений значними повноваженнями генеральний інспектор. Його група поступово перетворювалася на домінуючу в еліті «санаційної» влади. Поклавши в основу ендецькі концепції вирішення української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е.Ридз-Смігли та міністром військових справ Т.Каспжицьким, ініціювала так звану політику «зміцнення польськості» у південно-східних окраїнах держави. Стратегія й тактика цієї широкомасштабної акції війська, воєводських адміністрацій та місцевих польських організацій була опрацьована на таємній конференції у Любліні в січні 1935 р. Під прикриттям потреби зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів фактично висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елемента.

Після демісії В.Славека (жовтень 1935 р.) надії на реальне втілення нормалізаційної політики стали примарними, хоча польський уряд й надалі декларував обіцянки щодо виконання українських вимог. Однак уже в січні 1936 р. були оприлюднені «Тези з національної політики», в яких відбилася боротьба між двома концепціями у правлячому таборі – державної й національної асиміляції. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики, що засвідчило заперечення владою існування цілісного українського національного організму. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції полонофільського руху українців Галичини й Волині. Натомість щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя й Лемківщини рекомендувалося застосовувати політику національної асиміляції. Інструментом колонізації мала стати православна церква. Прийняття урядом М.Косцялковського (жовтень 1935 р. – травень 1936 р.) компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців засвідчувало хисткість його позицій у державі й поступове перетворення на інструмент політики «зміцнення польськості», започаткованої військовими⁵.

Внаслідок чергового компромісу між І.Мосціцьким та Е.Ридз-Смігли у травні 1936 р. сформовано новий уряд на чолі з генералом Ф.Славой-Складковським (травень 1936 р. – вересень 1939 р.). Він проголосив, що «визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців». Натомість справжні заходи польської адміністрації, яка лише прикривалася гаслами порозуміння, полягали у протилежному: 1) намаганнях фрагментаризувати українську етнічну територію у II Речіпосполитій шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів

й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукуванні серед українців нащадків нібито польських шляхтичів (близько 1 млн осіб) й здійсненні заходів щодо їхньої колонізації; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, чергова хвиля якої здійснювалася влітку 1936 р. з виділенням урядом 13 275 га земельних угідь; 4) боротьбі з православ'ям як чинником, що утримував почуття національної ідентичності українців. Першим кроком у цьому напрямі стала ліквідація на Холмщині 127 культових споруд, зокрема 91 православної церкви.

Тенденції, що запанували у національній політиці Польщі за ініціативи військової верхівки, знайшли формальне закріплення в урядовій програмі «зміцнення польськості» західноукраїнських земель (остаточний варіант від 17 березня 1939 р.)⁶.

Водночас польські урядовці – укладачі державної програми аж ніяк не прагнули максимального загострення польсько-українських суперечностей у Східній Галичині. Центральна державна адміністрація усвідомлювала, що навіть під час загострення польсько-українських відносин у зв'язку з подіями у Закарпатській Україні більшість галицьких українців залишалися лояльними до Польської держави й не брали участі в антиурядових акціях. Відтак Варшава намагалася застосовувати репресії винятково проти радикального націоналістичного підпілля й не провокувати загальне українського галицького суспільства. Наприклад, прем'єр-міністр Ф.Славой-Складковський під час засідання Ради міністрів 28 січня 1939 р. категорично відхилив пропозицію запровадити для католиків і греко-католиків єдиний церковний календар – задля збереження «спокою» у південно-східних воєводствах держави. Міністр закордонних справ Ю.Бек заявив про необхідність використання українців у державному апараті, щоб продемонструвати різницю між становищем лояльних громадян II Речіпосполитої, які отримують від цього користь, й антидержавницькими українцями, які, мовляв, «дорого за це платять»⁷.

Попри плани сільськогосподарської колонізації південно-східних воєводств, міністр сільського господарства і сільськогосподарської реформи Ю.Понятовський на тому ж засіданні наголосив на необхідності залучення українців до контрольованих поляками змішаних господарсько-громадських організацій у тих галузях, «де українці ще не просунулися далеко». Водночас він запропонував протидіяти антидержавницькій діяльності українських націоналістів через створення нових змішаних польсько-українських бізнес-структур під польським керівництвом⁸.

Жорстке квотування доступу українців до державної служби (поза системою освіти), згідно з вищезгаданою програмою, аж ніяк не означало їхнього масового звільнення. Урядовий документ, по суті, фіксував наявний статус-кво, адже кількість українців – державних службовців і так була мізерною. Згідно з програмою, українців не повинно було бути на залізницях, пошті й лісовій службі, а тих з них, хто все ж таки працював у південно-східних воєводствах, мали перевести до центральних та західних районів II Речіпосполитої (усталена практика щодо учителів-українців). Відповідно до рішення Ради міністрів, у Східній Галичині допускалося лише збереження наявної ситуації, коли українці обіймали 10% посад у судівництві та органах державної адміністрації, до 15% – місцевому самоврядуванню й до 20% – в органах державної освіти. При цьому від всіх українців – державних службовців вимагали беззастережної лояльності Польській державі⁹.

Попри те що прометеїзм був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики «санаційних» урядів, він так і не знайшов практичної реалізації. Влада II Речіпосполитої, незалежно від декларацій про потребу державної асиміляції, інтенсивно працювала у напрямі національної асиміляції українців. Напередодні Другої світової війни пошуки шляхів розв'язання українського питання завершилися поверненням до старих ендецьких теорій мононаціональної Польської держави. Пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елемента в Західній Україні, яка 1939 р. стала польською офіційною доктриною.

Селянство. Аграрний сектор польської економіки на початку 1920-х рр. все ще болісно відчував наслідки війни – процес його відбудови тривав до середини десятиліття. На «східних кресах» відсоток знищених внаслідок воєнних дій житлових й господарських споруд становив у деяких повітах до 40%. У центральних польських воєводствах цей показник зменшувався до 10–15%¹⁰.

1921–1923 рр. структура посівів вже наблизилася до передвоєнних показників. 1923 р. загальний врожай по державі перевищив пересічні щорічні показники 1909–1913 рр. Дефіцит збіжжя, який під час польсько-радянської війни 1920 р. сягав 1 млн т, був подоланий вже у 1921/22 господарському році, а 1923 р. з'явився й експортний надлишок зернових. Поголів'я худоби, за винятком овець і кіз, вже 1921 р. наблизилося до передвоєнного рівня¹¹. Водночас, якщо покласти за критерій передового ведення сільського господарства використання штучних добрив, то II Річпосполита не витримувала такого іспиту. 1923 року пересічно на 1 га використовувало 13,5 кг штучних добрив, тоді як 1913/14 господарського року цей показник виглядав так: у Великій Польщі – 370 кг на гектар, Сілезії – 291, Помор'ї – 193, Малопольщі – 35, так званих «східних кресах» – 4 кг¹².

Аграрній структурі Польщі протягом усього міжвоєнного періоду була прикметна величезна роздрібненість селянських господарств, незначний обсяг і вплив новітніх ринкових господарств і домінування великої поміщицької власності.

Аграрний сектор був переважаючою сферою економічного життя українців у II Речіпосполитій. Українські домогосподарства у переважній масі були малими і середніми, що засвідчують дані табл. 27.1¹³.

Таблиця 27.1. Структура площ селянських господарств в «українських» воєводствах II Речіпосполитої, відсоток до всіх господарств

Воєводство	Менше 2 га	2–5 га	5–20 га	20–100 га	Понад 100 га
Львівське	52,5	35,7	11,1	0,4	0,3
Станіславівське	67,5	24,2	7,5	0,6	0,2
Тарнопільське	55,2	31,2	12,6	0,6	0,4
Волинське	14,2	37,7	45,5	2,3	0,3

Отже, лише на Волині виразно переважали селянські господарства площею від 5 до 20 га. Однак лише на цій підставі не можна стверджувати, що селяни саме цього регіону були заможнішими, оскільки ґрунти тут істотно поступалися у родючості південно-східним воєводствам й, крім того, були значною мірою забо-

лоченими. За цих обставин навіть господарство з наявністю 20 га землі не завжди могло належним чином забезпечувати багатодітну родину.

Найчисленніша категорія карликових господарств (до 2 га) обіймала ледве 8% орної землі. Малі й середні господарства (до 12 га) забезпечували потреби 94,9% селян й обіймали 41% орних ґрунтів, в той час як 5% великих землевласників й заможних селян володіли 51% землі. Близько половини цієї категорії становили поміщики (0,4% загальної кількості господарств)¹⁴.

Власниками великих земельних маєтків були в абсолютній більшості поляки. Докладна статистика кількості поміщиків-українців відсутня. За деякими відомостями, на початку 1920-х рр. вони становили 1,8% загального числа великих землевласників й переважно зосереджувалися на Волині. Наявні відомості підтверджують лише, що напередодні Першої світової війни на теренах Львівського, Тарнопільського й Станіславівського воєводств налічувалося 47 українських поміщиків – власників 44,5 тис. га землі. На тих самих теренах господарювали 2300 їхніх польських колег – власників 3 млн га землі. На межі 20–30-х рр. поміщики-українці становили близько 2% усіх поміщиків, налічуючи разом з родинами 1235 осіб. Загальнодержавний перепис 1931 р. виявив 61 740 власників маєтків (разом з родинами) площею понад 50 га¹⁵.

Існувала й церковна власність на землю, насамперед Української греко-католицької церкви. УГКЦ 1920 р. належало 63 тис. га земельних угідь (27,5% усіх церковних землеволодінь II Речіпосполитої), а 1938 р. – 143 тис. га. Отже, воно зросло більш ніж удвічі¹⁶.

В еволюції аграрної структури польського суспільства міжвоєнного періоду домінував процес збільшення кількості малоземельних господарств. Темп їхнього зростання був надзвичайно високим, що тягнуло за собою подальше роздрібнення й пауперизацію селянських мас¹⁷.

Кооперація. Українська еліта у міжвоєнній Польській державі вбачала шляхи перетворення суспільної й професійної структури своєї громади, а також матеріальних умов її існування насамперед у налагодженні власної господарської діяльності. Ця мета досягалася насамперед шляхом розвитку національної кооперації, що обіймала ледь не усі ділянки господарського життя.

Згідно з оцінкою польського ученого З.Світальського, своїми успіхами український кооперативний рух завдячував (принаймні на перших порах) домінуванню у Державній кооперативній раді вихідців з колишньої німецької Сілезії, де польський кооперативний рух свого часу був надзвичайно потужним. У цьому середовищі польських кооператорів особливої популярності зажили ідеї знаного німецького економіста й одного з піонерів кооперативного руху XIX ст. Г.Шульца, який вважав цілком прийнятним існування у Сілезії не лише німецьких, а й польських національних кооперативів¹⁸.

Під впливом сілезьких кооператорів 29 жовтня 1920 р. польський сейм ухвалив закон про кооперацію, який уможливив виникнення й нормальне функціонування національних кооперативів і кооперативних союзів. Перший кооперативний закон відродженої Польщі був досить ліберальним – він правильно формулював визначення кооперації, гарантував основні демократичні засади її діяльності, вільне й відкрите членство, обмежені відсотки від внесених капіталів, нескладний спосіб

заснування й реєстрації кооперативів (з днем подання заяви до окружного суду щодо реєстрації новозаснований кооператив вже міг розпочинати власну діяльність). На підставі цього закону при Міністерстві фінансів постала Державна кооперативна рада. Вона складалася з членів, яких обирав міністр фінансів з-посеред кандидатів, поданих кооперативними ревізійними союзами й хліборобськими палатами (2/3 членів ради), та з делегатів 7 міністерств¹⁹.

У 1930-х рр. українська кооперація досягла видатних результатів. У тогочасній публіцистиці й наукових працях одностайно наголошувалося, що їй не було рівної ані у II Речіпосполитій, ані у Західній Європі²⁰. Особливістю, яка уможливлювала розвиток цієї суспільної активності, було те, що вона не потребувала інвестування великого капіталу, створюючи натомість можливість організації господарських осередків шляхом купівлі дрібних паїв, а то й паїв, придбаних у кредит²¹.

Початки організації української кооперації у Галичині сягали останніх десятиліть XIX ст. 1883 р. виник перший національний кооператив під назвою «Народна торгівля». 1903 р. перший Крайовий ревізійний союз розпочав планову розбудову мережі української кооперації. Під час Першої світової війни український кооперативний рух на західноукраїнських землях був майже цілковито знищений, і лише 9–10 червня 1921 р. у Львові відбувся Перший крайовий з'їзд українських кооператорів, на якому було визначено головні напрями відбудови національної кооперативної організації регіону²².

Ідейним і технічно-інструкторським центром усієї української кооперації став Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК). Згідно з ухвалою Державної кооперативної ради у Варшаві 1922 р., він дістав право ревізії по всій території II Речіпосполитої, отже, міг організовувати національні кооперативи усюди, де мешкала українська людність. За рішенням голови Ради міністрів і міністра фінансів В.Грабського у березні 1925 р. до складу Державної кооперативної ради увійшов відомий український кооператор Юліан Павликовський. До певної міри він уособлював злиття українського кооперативного й політичного рухів: з 1915 р. працював у товаристві «Сільський господар» у Львові, 1920–1921 рр. був керівником Крайового комітету організації кооперативів, 1922–1944 рр. – головою Крайового союзу кооперативів і РСУК; одночасно у 1923–1939 рр. – директором «Народної торгівлі» й членом управ низки інших українських кооперативних установ (зокрема, головою наглядової ради «Маслосоюзу» 1926–1939 рр.). Водночас 1925 р. Ю.Павликовський був одним з співзасновників Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), членом Президії й одним із заступників голови УНДО (1930–1939)²³.

РСУК провадив організаційну, правно-економічну й пропагандистську діяльність, влаштовував численні фахові курси, видавав інструкційну й пропагандистську літературу. Свідченням ваги кооперативного руху у житті української громади стало стрімке зростання кількості національних кооперативів.

Наприкінці міжвоєнного періоду порівняно з 1921 р. кількість українських кооперативів зросла ушестеро. Особливо стрімке їхнє зростання відбувалося під час поживавлення господарської кон'юнктури упродовж 1925–1928 рр. Розвиткові українського кооперативного руху не завадила навіть економічна криза 1929–1933 рр. Ревізійний союз українських кооперативів, який 1923 р. мав 834 низові осередки

й 232 тис. членів, 1937 р. – 3194 осередки з 581 тис. членів, що становило близько 11% українського населення Польщі²⁴.

Синхронно з організаційним зростанням відбувалося й фінансове зміцнення національних кооперативів. Якщо 1928 р. кооперативи на теренах Польщі завершили рік з втратами, що сягали пересічно 26,1% їхнього капіталу, то кооперативи системи РСУК мали вдвічі менші втрати. Упродовж наступних років РСУК стабільно працював з прибутком, частково експортуючи власну продукцію. Сприяли цьому й пропагандистські зусилля, завдяки яким, зокрема, українські емігранти у США й Канаді фінансово підтримували галицьку українську кооперацію, в тому числі зберігали власні заощадження в банківських інституціях РСУК. Напередодні Другої світової війни українські кооперативи на теренах II Речіпосполитої володіли капіталом майже у 100 млн злотих²⁵.

Ревізійному союзу українських кооператив підпорядковувалися чотири галузевих центральних союзи: «Центросоюз», «Народна торгівля», «Маслосоюз» і «Центробанк». Цим чотирьом галузевим союзам, у свою чергу, підпорядковувалися кооперативи другого ступеня, так звані повітові кооперативні союзи, й першого ступеня, котрі об'єднували одночасно виробників і споживачів кооперативної продукції²⁶.

Особливо значних успіхів досягли галицькі українці у молочарській кооперації, що її керівним осередком був Крайовий молочарський союз – «Маслосоюз». Ця кооперація займалася закупівлею, продажем і переробкою молока. 1928 р. потужність системи «Маслосоюзу» сягнула 25% продукції датських маслозаводів, зрівнявшись з цією країною у продукуванні сиру. 1938 р. мережа «Маслосоюзу» охоплювала 136 округових молочарень і 1298 збиральних пунктів. Продукція «Маслосоюзу» користувалася попитом на ринках Великої Британії й Німеччини²⁷.

Не всі українські кооперативи належали до мережі РСУК. Не були у ньому об'єднані, наприклад, прибуткові кооперативи народних промислів. До найбільших з них належали: заснований у Львові 1922 р. кооператив «Українське народне мистецтво»; створене 1920 р. у Коломиї товариство «Гуцульщина»; аналогічну назву мав організований 1927 р. у Косові кооператив подібного ж спрямування; 1934 р. було створено товариство «Гуцульська різьба». 1936 р. загальний оборот цих чотирьох кооперативних товариств становив 73 тис. злотих²⁸.

У щільному контакті з українським кооперативним рухом працювало Крайове господарське товариство «Сільський господар», засноване 1899 р. Була це організація, що сполучала у собі риси професійної спілки, яка захищала селянські інтереси, і товариства аграрної освіти. Її зв'язок з національною кооперацією був настільки сильним, що кооперація навіть фінансово підтримувала «Сільський господар». До 1927 р. товариство не проявляло жодної активності, однаке відтоді розпочалося значне кількісне й майнове зростання організації (вплинули на це галицькі агрономи, об'єднані з 1927 р. у Спілці українських агрономів, і допомога української кооперації, яка перебрала на себе фінансування товариства): 1927 р. – 52 філії, 112 гуртки, 18,4 тис. членів; 1938 р. – 60 філій, 2 008 гуртків, 160 тис. членів²⁹.

До здобутків «Сільського господаря» треба зарахувати його видавничу діяльність. Задля поширення сільськогосподарської освіти й агрономічних знань товариство друкувало низку часописів. Серед них: двотижневик «Сільський господар»

(наклад 10 тис. прим.) з додатками «Українська господиня» (видання жіночої секції «Сільського господаря»), «Український пасічник», «Шовківництво»; місячники «Хліборобська молодь», «Сад і город», «Практичне садівництво»; календарі «Приятель пасічника» й «Хліборобський вишкіл молоді». Філія «Сільського господаря» у Луцьку видавала 1933–1935 рр. місячник «Нова скиба». Накладом товариства у міжвоєнному часі було видано майже 125 книжок і десятки тисяч популярних плакатів, таблиць з пропагандою агрономічних знань, зошитів для філій і гуртків «Сільського господаря»³⁰.

Отже, кооперація разом з іншими господарськими установами створювала певні можливості піднесення хліборобської культури, що для пауперизованого селянства було життєво важливим. Зокрема, доробком товариства «Сільський господар» була меліорація 2058 га землі, землеустрій чотирьох сіл і значне поліпшення сільськогосподарської культури на теренах діяльності організації³¹.

Українська кооперативна мережа згуртувала нову категорію національної інтелігенції – важливий чинник розбудови господарства, освіти й культури села. Відтак український кооперативний рух не лише організовував господарське життя українських аграріїв західноукраїнських земель, а й абсорбував значну частину національної інтелігенції – близько 20 тис. осіб, які не могли знайти собі праці у державному чи місцевому самоврядному апараті II Речіпосполитої³². Чимало випускників навчальних закладів не могло знайти праці у місті й було змушено повертатися до села у пошуках роботи у місцевих кооперативах, освітніх, культурних, церковних товариствах, а також задля політичної діяльності на місцевому ґрунті: «Попри розчарування й часто неможливість реалізації власних амбіцій, ці особи ангажувалися у розвиток господарського життя, спричиняючи ситуацію, за якої український кооперативний рух перетворився на один з найдинамічніших і найефективніших економічно у цілій Європі»³³.

Зрозуміло, були й такі представники молодшої генерації інтелігенції, які здобули вищу освіту в Німеччині, Чехо-Словаччині чи Австрії й не могли знайти собі застосування за фахом на рідній землі. Дехто з них віддавав перевагу пошуку роботи у країнах Західної чи Центрально-Східної Європи, ба навіть у США та Канаді. Вони розділили долю 150 тис. своїх земляків – українців, які протягом 1920–1930-х рр. емігрували з II Речіпосполитої³⁴. Деякі введені в оману облудними гаслами більшовицької політики українізації прагнули застосувати власні знання в УРСР і невдовзі ледь не стовідсотково наклали головою під час репресій тоталітарного режиму³⁵.

Розвиток господарського життя, зокрема кооперативного руху, сприяв поліпшенню матеріального становища українського населення II Речіпосполитої. У свою чергу, це заохочувало його до суспільно-харитативних і культурних ініціатив. Виразним свідченням цього стало спорудження у Львові чотириповерхового шпиталю, кошти для будівництва якого (60 тис. злотих) склалися з добровільних громадських внесків. У шпиталі, який мав 100 лікарняних ліжок, працювало близько 20 лікарів-українців. Щороку амбулаторія цього медичного закладу обслуговувала десятки тисяч пацієнтів³⁶.

Опір українського населення польській владі виявлявся й у трансформації суспільної структури української людності. У містах перші кроки робило україн-

ське приватне купецтво, організовуючи Союз українських купців. Серед української інтелігенції зменшувався відсоток урядовців і зростала кількість осіб вільних професій: адвокатів, лікарів, інженерів³⁷.

Важливою обставиною було те, що між інтелігенцією і селянством підтримувався перманентний безпосередній контакт: у кожному повіті щонеділі й у свята селами роз'їздили десятки шкільних, просвітніх, господарських і кооперативних активістів і функціонерів, представниць організованого жіноцтва, які безкоштовно віддавали селянам власну працю й знання. Такі постійні акції сприяли піднесенню культурного рівня й національної свідомості українського селянства. Цей живий зв'язок, підсилюваний численними популярними видавництвами, став запорукою щільної з'єднаності українського суспільства, організованого у власних установах, що чимраз далі творило, до певної міри, державу в державі.

Згадана вище державна програма від 17 березня 1939 р. у своїй економічній частині була спрямована на підтримку галицьких поляків, однак не передбачала репресій проти українського бізнесу. На противагу єврейським торговцям, щодо яких програма планувала здійснити ревізію й скорочення купецьких ліцензій за національною ознакою, аналогічні дії стосовно українців передбачалися лише щодо осіб, «відомих своєю антиурядовою діяльністю»³⁸. З урахуванням домінуючих позицій єврейського підприємницько-ремісничого елемента в окремих секторах економіки Східної Галичини, можна розцінювати відповідні урядові заходи як прагнення зміцнити польські позиції у регіональній економіці насамперед за рахунок євреїв, а не українців. Зрозуміло, що новопосталі бізнесові ніші мали б зайняти не лише переважно поляки, а й значною мірою й українці. Адже стрімке зростання української кооперативної торгівлі упродовж 1920–1930-х рр. і без зовнішнього впливу й урядового втручання відбувалося значною мірою за рахунок перманентного здобування усе нових позицій у галицькому селі, де раніше беззастережно домінували єврейські торговці³⁹.

Значні державні інвестиції до економіки Східної Галичини, що їх передбачала урядова програма від 17 березня 1939 р., у стратегічній перспективі (у разі реалізації) мали принести значну користь і українському населенню, оскільки передбачали піднесення добробуту людності регіону загалом. Навіть офіційно, з 2550 тис. злотих на меліорацію земель у Східній Галичині («Східній Малопольщі») українським господарствам передбачалося близько 30%. Насправді ж, внаслідок змішаного розселення поляків і українців, ефект від меліоративних робіт для українців міг бути значно більшим. Згідно з тією ж програмою, державна підтримка сільських польських кооперативів мала поширюватися й на «лояльний Польській державі українсько-руський елемент, але при збереженні усіх важливих рішень у польських руках»⁴⁰.

Варто зауважити, що, попри перманентні погрози щодо застосування репресій на адресу осіб, «відомих своєю антиурядовою діяльністю», влада II Речіпосполитої аж до вересня 1939 р. так практично і не вдалася до жорстких заходів стосовно українських ділових структур, заангажованих в «антипольську діяльність». Зокрема, безперешкодно функціонувала українська рекламна фірма Романа Шухевича «Фама», хоча поліція не мала жодних сумнівів щодо належності більшості її співробітників до ОУН і «відряджень» поодиноких її представників до Карпатської

України, де вони брали участь у будівництві національної держави. Не було вжито рестрикційних заходів щодо Ревізійного союзу українських кооперативів та інших великих національних бізнес-структур, які фінансували розбудову військового формування Карпатської України⁴¹.

Робітництво. Робітництво було одним з двох головних суспільних класів II Речіпосполитої. Чисельність найманих робітників демонструвала повільну позитивну динаміку – від 27,5% 1921 р. до 30,2% усього населення держави 1938 р. У національному відношенні домінували поляки (83%), кількавідсоткові групи становили українці (близько 5%), євреї та німці. Робітники працювали у промисловості, аграрному секторі, комунікації, торгівлі, державних інституціях і підприємствах, хатніми працівниками. Найчисленнішою була категорія робітників, зайнятих у промисловості й гірництві (40% загалу 1931 р.), але робітники у середній та великій промисловості становили лише 15%. Другою за чисельністю категорією були сільськогосподарські робітники, до яких належали фільваркові працівники, сільськогосподарська прислуга й наймити. Серед загальної чисельності робітників вони становили 1931 р. 33%. До 10% робітників становила хатня прислуга. Понад 20% робітників були задіяні на державній службі й в органах самоврядування⁴².

1919–1922 рр. принесли значне поліпшення становища практично всіх верств робітництва відродженої Польщі. Незважаючи на інфляцію, відбулося зростання реальної заробітної плати робітників промисловості. Вже 1921 р. у головніших промислових галузях реальна зарплата робітників досягла передвоєнного рівня. Раптове подорожчання вартості життя спричинила гіперінфляція 1923 р., внаслідок якої показник реальної зарплати (1914 р. беремо за 100%) зменшився з 98% у першому півріччі 1921 р. до 55% у другому півріччі 1923 р.⁴³ Згодом ситуація знову вирівнялася, й до початку світової економічної кризи 1929 р. реальна зарплата, а отже, і життєвий рівень промислових робітників повільно, але неухильно зростали.

У сфері законодавства про працю були досягнуті чималі успіхи, зафіксовані такими актами: декрет про восьмигодинний робочий день від 23 листопада 1918 р.; декрет про інспекцію праці від 3 січня 1919 р.; декрет про забезпечення на випадок хвороби від 11 січня 1919 р.; декрет про професійні спілки від 8 лютого 1919 р.; закон про час праці від 15 грудня 1920 р.; закон про каси хворих від 19 травня 1921 р.; закон про відпустки від 15 травня 1922 р.⁴⁴ Формальна правова ситуація робітництва істотно відрізнялася від фактичного стану справ, оскільки працедавці бойкотували вищезгадані декрети й закони, а також умови, зафіксовані у колективних угодах. Однак невдовзі соціальне законодавство 1919–1923 рр. таки було силоміць впроваджене у життя – перед загрозою соціальної революції й внаслідок потужного страйкового руху.

Суспільна й професійна структура українського населення II Речіпосполитої була зумовлена традиційно слабким промисловим розвитком її східних й південно-східних територій. На початку 1920-х рр. там розташовувалося ледве 5% промислових підприємств. Відтоді розпочалося стабільне, хоча й досить повільне, промислове зростання цих земель. Зважаючи на невелику фінансову спроможність держави, далеко не всі індустріалізаційні задуми могли бути реалізованими. 1934 р. уряд розробив перший чотирирічний інвестиційний план для східних земель. Від 1933 р. діяло Товариство розвитку східних земель, яке провадило пропагандистську

роботу задля збільшення приватних і державних інвестицій у розвиток регіону. Діяльність Товариства мала на меті колонізацію цих земель, однак покликаний ним до життя 1936 р. Господарський інститут східних земель розробив чимало цікавих програм індустріального розвитку цих воєводств Польщі⁴⁵.

Найкраще була розвинута промисловість у Львівському воєводстві, де видобувалася нафта, природний газ, земляний віск, кам'яна сіль і поташ. У Тарнопільському воєводстві промисловість була натомість пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції (млинарство, гуральництво, цукроваріння) та будівництвом. Тарнопіль був центром торгівлі худобою, збіжжям й іншими сільськогосподарськими продуктами, мав також невеликі промислові підприємства (виробництво крейди, мила й сільськогосподарських машин). Аналогічною була ситуація й у Станіславівському воєводстві, де, крім переробки сільськогосподарської продукції, працювали копальні кам'яної солі й поташу. Воєводський центр – Станіславів – був великим залізничним вузлом, крім того, мав фабрики – паперову, металообробки й залізних виробів. На Волині промисловість була менш розвинена й пов'язана головним чином з лісовим господарством і аграрним сектором. До більших промислових центрів там належали Луцьк (центр сільськогосподарської торгівлі й торгівлі деревиною та гарбарня) та Рівне (залізничний вузол і кілька дрібних підприємств металевих виробів).

Якщо в аграрному секторі працювало майже 90% українців II Речіпосполитої, то у промисловості їхня частка була незначною – лише 5,1%. Робітники-українці також у переважній більшості працювали у сільському господарстві. За оцінкою С.Стемпеня, у трьох південно-східних воєводствах (Львівському, Станіславівському й Тарнопільському), на Волині й частково на Поліссі на початку 1930-х рр. налічувалося 638,5 тис. робітників-українців, що серед них сільськогосподарських робітників було близько 388,9 тис. осіб (60,9%)⁴⁶. У чотирьох згаданих вище воєводствах українські робітники, зайняті у промисловості, перебували на другому місці (33,5% загалу робітників), поступаючи полякам (43,9%), але випереджаючи робітників-євреїв (20,9%). Поляки виразно переважали у Львівському воєводстві, натомість українці – у Станіславівському. У великих промислових підприємствах працювало лише близько 10 тис. українців, незначна кількість – на залізниці⁴⁷.

Отже, українці становили меншість серед робітників II Речіпосполитої й водночас перебували у гіршому становищі, ніж польські робітники. Така ситуація була викликана низкою об'єктивних чинників. Українці були щільно пов'язані з селом, а розшарування сільського суспільства й перехід сільського пролетаріату до міських занять не відбувались у них настільки інтенсивно, як у інших національностей. Значна частина українського робітництва не мала належної фахової підготовки для праці у промисловості, а про наявність відповідних фахових традицій годі й казати. Серед іншого, впливав на це й брак перед Першою світовою війною закладів власного спеціалізованого навчання. Лише за часів II Речіпосполитої розпочалася організація національного фахового шкільництва, причому слід зауважити, що робилося це власними силами: почали діяти приватні школи й низка різноманітних спеціалізованих курсів. Наведені вище обставини спричиняли ситуацію, за якої українським робітникам було значне легше знайти собі заняття в аграрному секторі або у тих галузях економіки, які не вимагали високої кваліфікації⁴⁸.

Відсутність належної статистики не дозволяє ретельно простежити зміни у структурі українського робітництва. Упродовж 1930-х рр. на теренах Польщі, де компактно мешкали українці, спостерігалось промислове зростання, а відтак поставали нові місця праці. Це дозволяє стверджувати, що синхронно з цим процесом збільшувалася й кількість українських робітників, попри те, що вони були усунуті від праці у державних і самоврядних установах. У міжвоєнному періоді помітною була й сильна тенденція до розбудови власного національного економічного життя, що виявлялось у створенні низки дрібних і середніх промислових закладів, кооперативів і громадських інституцій. Конфесійний критерій, покладений А.Аляндом в основу аналізу професійної структури населення трьох південно-східних воєводств II Речіпосполитої, дозволив з'ясувати, що упродовж 1921–1931 рр. чисельність робітників – греко-католиків (тобто назагал українців) зростає у регіоні вдвічі (в інших конфесіях – щонайбільше на 60–70%), причому найбільше зростання відбулося у споживчій і деревообробній промисловості⁴⁹.

Серед наріжних тенденцій, прикметних для українського робітництва цього періоду, можна виокремити такі: 1) динамічний розвиток, який значно перевершував у цьому плані польське й єврейське робітництво; 2) значна перевага зайнятості у приватній і кооперативній сфері над державно-самоврядною; 3) прогресуючий процес українізації господарського життя завдяки розвитку власного промислу, ремесла й фінансово-кредитних інституцій⁵⁰.

З останньою тенденцією безпосередньо був пов'язаний процес формування засад української промисловості, а синхронно з ним і творення національної буржуазії. Пожвавлення українського капіталу почалося у середині 1920-х рр. Відтоді він постійно збільшував свій вплив, що особливо виразно унаочнювалось у діяльності цукроварні «Поділля», Союзних фабрик олії й консервних закладів С.Рікера у Львові.

Українська великопромислова буржуазія у той час лише народжувалася, натомість українці переважно були власниками невеликих фабрик, більших ремісничих закладів й великих склепів. Презентації доробку у цій сфері мав слугувати, серед іншого, й організований 1936 р. у Львові Український ярмарок промислових виробів. Участь у ньому взяв 51 український виробничий осередок, що репрезентували назагал легкий і споживчий промисел.

На початку 1930-х рр. українська капіталістична верства налічувала близько 10 тис. осіб, що становило 0,2% загалу українського населення у Польщі. При цьому надзвичайно важко коректно відокремити національну буржуазію від українського дрібного міщанства. Серед підприємців греко-католицького віровизнання лише 0,8% становили власники великих і середніх виробничих закладів; 0,3% наймали від одного до чотирьох робітників, отже, були ремісниками. Натомість решта взагалі не наймала працівників, виступаючи власниками дрібних ремісничих майстерень⁵¹.

Українську буржуазію, як і робітництво, характеризував динамічний кількісний розвиток. Засвідчував це інтенсивніший, ніж в інших конфесіях, приріст осіб греко-католицького віровизнання, які використовували найману працю⁵².

1939 р. на українських теренах у складі II Речіпосполитої налічувалося лише 44 тис. робітників, які працювали на 534 великих промислових підприємствах. Цей

регіональний індустріальний сектор становили назагал фабрики деревообробної (35,2%), харчової (20,9%) галузей, будівельних матеріалів (14%) і металообробних (12,5%) галузей⁵³.

Нафтові райони у Східній Галичині (поблизу Борислава й Дрогобича), які напередодні Першої світової війни досягнули значного прогресу, продукуючи майже 4% світового видобутку нафти, у міжвоєнному періоді ХХ ст. вже ніколи не повторили цих показників. Найвищий видобуток за часів польської адміністрації був досягнутий 1923 р. (737 тис. т), але становив лише третину від довоєнного максимуму. Згодом розпочалася світова економічна депресія й спад традиційних зовнішніх інвестицій, що синхронізувалося з поступовим виснаженням нафтових родовищ. Відтак видобуток нафти суттєво скоротився. 1938 р. на нафтових родовищах Східної Галичини було вироблено менше половини від пікового показника 1923 р.⁵⁴

Ще упослідженим був промисловий розвиток північних територій – Волині, Підляшся й Полісся, де напередодні Другої світової війни налічувалося щонайбільше 8 тис. промислових робітників з постійним місцем праці та ще 11 тис. сезонних робітників на базальтових і гранітних заводах і в традиційній лісопереробній галузі⁵⁵.

Так, наприклад, у господарському комплексі Волинського воєводства, крім домінуючої аграрно-споживчої галузі (основне джерело існування для 93% українців Волині)⁵⁶, поважну роль відігравало лісівництво та деревообробний промисел. Давало це постійний заробіток для 15 тис. осіб 1921 р. і 25 тис. працівників 1931 р.⁵⁷ Важко докладно з'ясувати кількість деревини, яка щорічно перероблялася на Волині. За приблизними підрахунками, річний приріст деревини у лісах регіону оцінювався у 1200 тис. куб. м. Однак на початку 1920-х рр. щорічні обсяги вирубування перевищували цей показник. Так, зокрема, 1923 р. поза межі регіону було вивезено близько 1300 тис. куб. м частково переробленої деревини, до якої слід додати значний внутрішній попит на неї, пов'язаний з повоєнною відбудовою, потребами у дровах для опалення та ін. З досягненням фінансової стабілізації й усталенням мережі тартаків та інших деревопереробних підприємств, зокрема фабрик меблів, фанери тощо, обсяги вирубування зменшилися. 1937 р. 79 волинських тартаків, на яких працювало майже 3200 робітників, переробили близько 500 тис. куб. м сировини. Загалом того ж року вартість продукції деревообробної промисловості регіону сягнула 13 869 тис. злотих⁵⁸.

З середини 1920-х рр. започатковано розвиток ще однієї галузі волинської економіки – каменярства. 1926 р. розпочалося видобування граніту на теренах Сарненського й Костопільського повітів. Крім приватних фірм, 1928 р. були засновані державні каменоломні в Яновій Долині. Великий попит на каміння спричиняли високі темпи громадських інвестицій наприкінці 1920-х рр. Світова економічна криза 1929–1932 рр. суттєво загальмувала розвиток цієї промислової галузі, деякі каменярні були зачинені, деякі животіли, не маючи коштів на оплату праці робітників. Одночасно з пожвавленням світової економічної кон'юнктури почалася реанімація й волинських каменоломень. 1937 р. загальна вартість виробленої ними продукції перевищила 15 млн злотих. Найпопулярнішим виробом був бруковий камінь, що його 1937 р. вироблено на 6 млн 300 тис. злотих. Того ж року в 17 волинських

каменярях працювало 6 500 робітників⁵⁹. Нагальні потреби Волинського воєводства у цеглі задовольняли 1937 р. 28 цеглень, які виробили того ж року 40 млн цеглин. Назагал на терені Волинського воєводства 1937 р. працювало 769 промислових закладів, у яких було зайнято від п'яти й більше робітників – загалом 16 655 осіб. У закладах споживчої, деревообробної й мінеральної промисловості (705 підприємств) воєводства працювало 14 246 осіб. Натомість усе металеве виробництво Волині становили 16 закладів (149 робітників), хімічна промисловість була репрезентована 11 підприємствами зі 100 працівниками⁶⁰.

За цих обставин важливі функції як щодо забезпечення потреб ринку, так і надання повсякденних послуг населенню покладалися на ремесло. 1936 р. на Волині функціонувало 23 135 ремісничих закладів. Їхній поділ за окремими галузями віддзеркалював два явища – слабкість регіональної промисловості (наслідком чого була велика кількість майстерень металевої групи – 4602 заклади, деревообробної – 3483, а також будівельної – 2427), а також пауперизацію єврейського міщанства, свідченням чого було розростання одержної (4383 майстерні) й шкіряної галузей, насамперед збільшення кількості шевців (4300 майстерень)⁶¹.

Отже, засадничими одиницями волинської економіки протягом усього міжвоєнного двадцятиліття, на думку В. Менджецького, залишалися невеликі селянські господарства, які продукували незначний надлишок або ж підтримували себе кустарним виробництвом, і дрібні ремісничі майстерні, які задовольняли невеликий попит села на металеві вироби, олію чи одяг і взуття. Обмін між ремеслом і сільським господарством відбувався за посередництвам так само економічно слабких торговців, серед яких значна частина навіть не мала сталої садиби для забезпечення власної діяльності. Міжвоєнне двадцятиріччя практично не внесло жодних змін до цієї системи, яка існувала ще перед Першою світовою війною. Поява нових закладів споживчої, деревообробної й мінеральної промисловості зумовлювалася прагненням до вигіднішого продажу продукрованої сировини й не впливала істотним чином на функціонування системи дрібнотоварного господарства й суспільно-професійну структуру населення воєводства, яка упродовж усього двадцятиріччя зберігала подібний характер⁶².

Посилення міжнаціональної напруги у Східній Галичині наприкінці 1930-х рр. серйозно непокоїло центральні органи влади та спецслужби Польщі, які розпочали розробляти плани надзвичайних заходів задля збереження контролю над українськими етнічними територіями на східному прикордонні держави. Підстави для такого занепокоєння були – вони підкріплювалися повідомленнями дефензиви й державної поліції зі Східної Галичини.

Посилення польсько-української конфронтації у II Речіпосполитій напередодні Другої світової війни спричиняв не лише адміністративно-поліцейський та асиміляційний тиск владних структур, а й події у Закарпатській Україні на початку 1939 р. Опосередковано це впливало й на погіршення соціально-економічної ситуації у Польській державі. Зокрема, у Тернопільському воєводстві на початку 1939 р. на 40% скоротилися надходження податків до державної скарбниці через переконаність українців у швидкому виході зі складу Польщі й створенні незалежної Української держави. Почастішали зіткнення між українськими селянами та польськими колоністами/осадниками, а поліцейські агенти стали доносити про

підготовку широкомасштабної акції підпалів польських господарств, що її націоналістичне підпілля мало приурочити до початку українського національного повстання⁶³.

Попри суттєві досягнення у галузі повоєнної відбудови, економічної інтеграції країни, стабілізаційну реформу, організацію «з нуля» нових галузей промисловості й розвиток комунікацій (оборонна промисловість, електротехнічна, виробництво штучних добрив, порт у Гдині) II Річпосполита на економічній мапі світу й Європи перебувала далеко не на перших місцях.

Суспільно-професійна структура населення й прибуток на одного мешканця урівнювали Польщу з Угорщиною, Румунією, Іспанією й Португалією. 1938 р. селяни становили половину її населення, робітники – 30%, інтелігенція й розумові працівники – 5,7, дрібне міщанство – 11,8, поміщицтво й промисловці – 1,2, маргінальні верстви – 1,1%⁶⁴. Економічні трансформації 1918–1939 рр. не змінили моделі суспільно-професійної структури країни. Чимало сусідніх європейських народів продемонстрували у міжвоєнному часі більший динамізм господарського розвитку, ніж Польща. Цей факт істотним чином вплинув на перебіг польських оборонних дій вересня-жовтня 1939 р.

Національна політика Польської держави щодо її громадян української національності була контрверсійною й досить часто (зокрема під час «пацифікації» 1930 р.) відверто ворожою. Водночас у своїх засадах, II Річпосполита була правовою державою, устрій якої гарантував усім її громадянам рівні права щодо організації товариств, партій, преси, господарських товариств.

Українське населення міжвоєнної Польщі упродовж усього двадцятиріччя демонструвало значну динаміку власного розвитку як у суспільному, так і професійному плані. Внаслідок об'єктивних чинників постійно збільшувалася кількість і питома вага українців у міському населенні південно-східних воєводств.

Головні можливості трансформації суспільно-професійної та економічно-господарської структури своїх земляків представники української еліти II Речіпосполитої бачили у розвитку національної підприємницької діяльності. Ця мета доволі успішно реалізовувалася шляхом організації й розбудови різноманітних форм кооперації, що охоплювали ледь не всі сфери господарського життя. Станом на 1939 р. кількість українських кооперативів порівняно з 1921 р. зросла вшестеро. Вони об'єднували майже 600 тис. осіб. Успішний кооперативний сектор економіки не лише спричиняв піднесення життєвого рівня українців, а й виступав меценатом їхньої культурної діяльності, розбудова якої, у свою чергу, сприяла зростанню й поширенню національного самоусвідомлення.

2. Українські землі королівської Румунії

Отримавши з благословення Антанти частину колишніх австро-угорських воєводств (Буковину, Трансильванію, Марамуреш, Крижану), а також південну частину Добруджі, яка раніше входила до Болгарії, та російську Бессарабію, Румунія перетворилася на другу за розмірами країну повоєнної Європи. Захоплення територій сусідніх держав докорінним чином змінило етнополітичну ситуацію в державі, перетворивши її з моноетнічної на поліетнічну. Суттєво примножилося населення.

Згідно з офіційними відомостями 1920–1921 рр., у Бессарабії проживало 2345 тис., Буковині – 800 тис. осіб⁶⁵. Загалом разом з Бессарабією та Буковиною до складу Румунії увійшли 1 млн українців, більше 500 тис. росіян, 600 тис. болгар. Українці становили етнічну більшість в Північній Буковині – 66% населення. У жодній з приєднаних територій, за винятком Трансильванії, румуни чисельно не домінували. Саме ця обставина обумовила суперечливість внутрішньополітичного курсу урядів Румунії та викликала глибокі деструктивні процеси в суспільно-політичному й економічному житті країни.

Провінції суттєво відрізнялися від Рєгату за демографічними та соціально-економічними характеристиками. В 1930 р. щільність населення у Буковині була найвищою в королівстві і дорівнювала 81,7 мешканця на кв. км, у Бессарабії – 64,5 особи на кв. км, у старій Румунії – 63,7 особи на кв. км. Доволі сильно коливалася щільність населення в межах провінцій. Так, найбільш політично проблемний Хотинський повіт мав 106 жителів на кв. км⁶⁶. Власне, саме аграрне перенаселення регіону було причиною хронічних негараздів у економіці й відповідно перманентних селянських заворушень.

На середину 20-х рр. селянство було найбільшим суспільним станом: у Рєгаті воно становило 80% населення, Буковині – 75,8, Бессарабії – понад 80%. Пересічно по королівству селянство становило 82%; сільські кустарі, ремісники, наймити – 3; великі землевласники – 0,1; промислові робітники – 1; міська буржуазія та інтелігенція – 13,9%⁶⁷.

Інкорпорація приєднаних територій, передовсім Бессарабії, здійснювалася шляхом банального грабунку. Протягом 1918 р. реквізиції залишалися єдиною формою економічної політики у провінціях. Такі методи «господарювання» стали безпосередньою причиною низки селянських заворушень і повстань у Бессарабії, найбільшим з яких було татарбунарське. Економіка краю недалекоглядно знищувалася, населення розорявалося, будь-яке незадоволення придушувалося методами воєнного часу. У селянства складалося враження, що румуни втілюють політику знищення місцевого населення, як такого. Навіть найлояльніші до окупантів діячі «Сфатул церій» у таємній доповідній записці до румунського уряду (грудень 1918 р.) описували ситуацію так: «Ми не кажемо вже про грабунок, якому піддається все населення. Нема такого селянина, який не сплачував би безкінечних податків у вигляді усілякого роду хабарів сатрапам сіл... Заборона на торгівлю не існує для багатих: за хабар їм дозволяють везти свій товар хоча б на край світу». Врожай переважної більшості селян згнив, тоді як воно потерпало від відсутності «...солі, дров, одежі. Керосин цінується чи не на вагу золота»⁶⁸.

Однак селянські заворушення змусили румунський уряд розробити стратегію економічної інтеграції Буковини і приступити до її втілення. В листопаді 1918 р. на Бессарабію поширили податкову систему Старого королівства: у великих селах, волостях і повітових містах створили фіскальні структури, підпорядковані крайовому інспекторові фінансів. Уряд не намагався заручитися підтримкою населення, а навпаки, створив умови для кричущих махінацій і спекуляції урядовців на обмінних операціях. Рублі, якими селяни сплачували податки, приймалися за мінімальним курсом. 1918 р. румунський уряд викупив у населення краю 1263 млн руб. за 781 млн леїв, тоді як ринкова вартість операції становила 1680 млн леїв. У

1920–1921 рр. обмін грошей проходив у два прийоми. Прямі, додаткові та непрямі податки непідйомним тягарем лягали на плечі селян: були запроваджені податки на помел зерна, забій худоби, полив городів, переправу річками, видобуток глини для будівництва хат, навіть на спорудження надгробків⁶⁹. За неповними підрахунками, протягом 1918–1920 рр. у вигляді податків з Бессарабії були викачані близько 60,4 млрд леїв. Разом з системою натуральних повинностей та заниження закупівельних цін на збіжжя вони унормували практику жорстокої економічної експлуатації регіону. На початку 30-х рр. буковинські економісти предметно довели, що Бухарест існував за рахунок переоподаткування провінцій («...пожирає держава маєток одних, аби другі безжурно жили»)⁷⁰. Наближені короля (так звані радники трону) й уряду взагалі роками не сплачували жодних податків⁷¹, тоді як нужденне бессарабське селянство перебувало в довічній податковій пастці.

І все ж найболючішою проблемою Бессарабії ставало земельне питання. До подій 1918 р. земельні ресурси країни розподілялися вкрай нерівномірно: великі землевласники, становлячи 0,4% населення країни, мали в своєму користуванні 47,5% земельних ресурсів. Згідно з проектом земельної реформи, в користуванні поміщиків мало лишитися 8% ріллі, решта мала перейти в користування селян, причому розміри землекористування мали коливатися в доволі широких межах – від 5 до 50 га. Викупна система перерозподілу землі на перших порах передбачала, що селяни виплатять колишнім землевласникам близько 7 млрд леїв. Утім, хронічна економічна криза та галопуюча інфляція перетворили аграрну реформу на фікцію, попри офіційне проголошення реформи земля залишалася в руках великих землевласників, решта ж мала доступ до неї на умовах оренди. Саме тому повоєнні уряди намагалися розв'язати земельні проблеми етнічних румун за рахунок приєднаних територій.

Однак не лише політичні, а й суто економічні проблеми стояли на перешкоді цих проектів: більша територія Бессарабії вже була розорана, що ж стосувалося Буковини (де під посівами перебувало близько чверті земель), то її подальше сільськогосподарське освоєння стримувалося об'єктивними природними умовами.

Земельна реформа в бессарабських умовах набула одіозних форм. У 1921 р. функція її втілення в життя була покладена на Земельний комітет у Бухаресті, окружні та місцеві комісії. Реформування мало завершитися в 1924 р. Після інкорпорації провінції до державного земельного фонду перейшли колишні землі російської скарбниці, удільного відомства, земства, селянського банку, а також російських поміщиків, які не присягнули на вірність румунській короні. Загалом вони, згідно зі звітом румунського уряду в 1924 р., становили 1 844 953 га (1480 конфіскованих помість)⁷². У користуванні поміщиків залишалося по 100 га ріллі, не враховуючи вже освоєних під сади, виноградники та розплідники. Водночас встановлювалися обмеження на зростання селянського землеволодіння: в жоден зі способів – купівлі, дарування, успадкування тощо – воно не могло перевищувати 20 га.

Слід додати, що правила викупу робили його насправді неможливим. Внаслідок реформування лише 20% безземельного бессарабського селянства отримало ділянки. Загалом на початку 20-х рр. налічувалося 93 тис. безземельних селянських господарств, 280 тис. малоземельних, цілковито позбавлених сільськогосподарсько-

го реманенту і робочої худоби. Офіційно завершення реформи в Бессарабії було проголошене в 1924 р., на Буковині – 1926 р. На Буковині з 67 тис. га націоналізованої землі між селян розподілили всього 8 тис. га⁷³.

Для Буковини, попри певне зростання посівних площ, це був початок очевидного економічного регресу. Дійсно, засіви пшениці в 1936 р. порівняно з 1921 р. зросли в 2,3 раза (34 283 і 15 207 га відповідно), в 2,2 раза зросли валові збори зерна⁷⁴. Однак 80% селян господарювали на карликових ділянках до 2 га, 31 тис. господарів були безземельними. Навіть на 1927 р. поголів'я великої рогатої худоби не досягло довоєнного рівня. Повільно відбувалася репродукція стада робочої худоби: в 1921 р. буковинці мали 37,5 тис. голів коней, в 1927 р. – 42,5 тис., тоді як у 1910 р. – 70 тис. Поголів'я волів скоротилося з 104,8 тис. до 82,4 тис. Відповідно в 1936 р. 47,4% буковинських господарств не мали тягла, бессарабських – 27,5%. Господарства, що мали 3–5 голів робочої худоби, на Буковині становили 2,9%, у Північній Бессарабії – 5,6%. Утім, Буковина лишалася стабільним експортером сільськогосподарської продукції, птиці, шкіри до Польщі, Чехословаччини та Німеччини. Буковина та Бессарабія у значних обсягах експортували курячі яйця до країн Західної Європи (90% з них – до Німеччини), соняшник і гарбузове насіння⁷⁵.

Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що саме земельне питання лишалося вирішальним фактором, що стримував розвиток сільськогосподарського сектора провінцій. Середній розмір земельної ділянки селянина становив 2,85 га. Оскільки така ділянка забезпечувала лише 80% пересічного продовольчого мінімуму селянської родини, це підтримувало в сільськогосподарському секторі стан хронічної пропасниці. Орендні відносини заводили проблему в глухий кут: левова частина бессарабського та буковинського селянства була неспроможною виплачувати грошову ренту і практикувала відробітки: чи то власним трудом, чи то худобою, чи інвентарем. Це своєю чергою консервувало попередню модель поземельних відносин, перетворюючи селянство на багатотисячну армію безоплатних робочих рук, і водночас стримуючи розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі. Хоча формально феодалні форми ренти були заборонені в 1917 р., на практиці вони широко практикувалися – або шляхом додаткової праці в поміщицькому господарстві, або грошових внесків, або внесків натурою (птиця, яйця, фрукти) тощо. Ситуація щодалі набирала вигляд «аграрного глухого кута». Це вочевидь ілюструвала Бессарабія. Доволі сказати, що у 1925–1927 рр. збільшувалися тільки посіви соняшнику, засіви решти польових культур постійно зменшувалися, суттєво коливалася по роках врожайність культур, перетворюючи сільське господарство в Бессарабії на ризиковане, не прогнозоване підприємництво⁷⁶.

Хронічні неврожаї та недороди негативно впливали на поголів'я робочої худоби: в 1923 р. тут було 441 тис. голів коней, у 1924 р. – 415 тис., у 1926 р. – 368,7 тис.⁷⁷ Та ж тенденція спостерігалася відносно великої рогатої худоби. Якщо в 1924 р. було 721,9 тис. корів і биків, у 1925 р. – 663,4 тис., то в 1926 р. стадо скоротилося до 534,4 тис. голів. Забезпеченість худобою в Бессарабії залишалася однією з найнижчих у Румунії. Так, у 1926 р. пересічно на селянське господарство припадало від 0,26 коня у Кишинівському повіті до 1,2 в Ізмайльському; великої рогатої худоби – від 0,9 в Оргіївському до 2,9 в Ізмайльському; овець – від 0,8 в

Хотинському до 8,7 в Ізмаїльському; свиней – від 0,3 у Кагульському до 1,2 в Аккерманському⁷⁸. Скотарство провінції крокувало екстенсивним шляхом: більш-менш сталим залишалося лише поголів'я овець. Худоба харчувалася підніжним кормом не менше семи місяців на рік, решту часу – сурогатами та овочевими домішками. Отож, її якісний стан і вихід м'яса залишав бажати кращого: голова великої рогатої худоби давала до 180 кг м'яса, свиня – 80, вівця – 20⁷⁹. Тваринництво задовольняло тільки споживчі потреби: в середині 30-х рр. корова пересічно давала 1,5 тис. вік молока на рік (3 віки на день), що ледве покривало потреби родини. Економісти підраховали, що збільшення надоїв та експорт масла спроможний був приносити Румунії 16 млрд леїв на рік, у перерахунку на господарство – понад 1 тис. леїв⁸⁰.

Та до початку 30-х рр. нічого не змінювалося на краще. Співробітник австрійського посольства у Бухаресті в таємній доповідній записці про політичне становище у Бессарабії (01.03.1930 р.) зазначав: «...Внаслідок незадовільного десятирічного правління попередніх урядів та чотирирічного неврожаю, які минулорічним кращим урожаєм жодним чином не компенсовані, настало невпинне зuboжіння як селянства, так і міського населення, яке все більше проявляється у загальному незадоволенні та негараздах»⁸¹.

Наприкінці 20-х рр. провінція вступила в затяжну економічну кризу, а на середину 30-х рр. – у важку економічну депресію, яка виснажувала виробничі сили регіонів. Наприкінці 30-х рр. преса рясніла свідоцтвами про зневіру селянства у можливості вирішення селянського питання⁸². Цілком закономірно такий стан речей вичавлював зайву робочу силу з українських земель: тільки в 1926 р. 4 тис. буковинців емігрували до країн Американського континенту.

Це було тим більше прикро, що і Бессарабія, і Буковина мали колосальний потенціал для економічного прогресу. За розвитком виноградарства Бессарабія посідала другу позицію в королівстві: в 1926 р. під виноградники було зайнято 104,5 га бессарабської землі⁸³; в 1937 р. в Регаті під виноградниками перебувало 110 тис. га, в Бессарабії – 95 тис. га. Значно менш показними були успіхи садівництва в українських землях: садами було засаджено 40 тис. га в Бессарабії, тоді як на решті територій їхня площа дорівнювала 292 тис. га⁸⁴. Після інкорпорації в Бессарабії настали не найкращі часи для цієї галузі. У 1900–1910 рр. у промислові центри Росії з Бессарабії щорічно вивозилося близько 2,5 тис. вагонів фруктів. Податковий прес і заборона на вивезення товару до Румунії в 1918 – першій половині 20-х рр. фактично поставило галузь під загрозу знищення, врожай масово гинув.

Сприяв цьому і розвал селянського кооперативного руху. В 1917 р. в Бессарабії діяли 1,5 тис. споживчих кооперативів, 500 кредитних товариств, які до початку 20-х рр. переважно перейшли в приватну власність. Великою мірою прискорювали занепад кооперації спекулятивні інтеракції не лише приватних аферистів, а й уряду. В 1923 р. у Бессарабії була зібрана рекордна кількість вовни – 150 тис. пудів. Уряд заборонив її вивозити, доки вся вона була за безцінь скуплена «Марамаш-банком», а згодом перепродана з великим прибутком у Регаті. Так само введення тютюнової монополії призвело до скорочення виробництва зі 150 до 20 тис. пудів.

Чверть території Румунії (7 млн га) була вкрита лісами, промислова розробка яких здійснювалася в Трансильванії (35,5% від загальної площі), Буковині (47%), північній і центральній Бессарабії (5,3% – так звані кодри)⁸⁵. До війни Бессарабія

постачала південь Росії кращим будівельним лісом. У повоєнні роки держава сконцентрувала в своїх руках 91% лісних багатств Бессарабії (190 399 га), 19 тис. га належала приватним власникам. На 1927 р. 24,8 тис. га були вирубані⁸⁶.

Не менш проблемно відбувалося виробниче і соціальне життя міста. Загалом у Румунії налічувалося 172 міста, в яких за переписом 1930 р. мешкало 3 626 892 особи (менше 20% населення). У Бессарабії містяни становили близько 15% населення, водночас порівняно з 1922 р. населення Кишинева скоротилося на 9,7%, Аккермана – 1,4, Бендер – 9,4, Кагулу – 15, Оргієва – 25, Ізмаїла – 30, Сорок – 47,5, Хотина – 52,2%⁸⁷. На середину 30-х рр. найбільшим містом у приєднаних землях був Кишинів – 150 тис. мешканців, менш заселеними були Чернівці – 86, Ясси – 75, Темешвар – 72, Галац – 70 тис. Значна частка населених пунктів, які набули статусу міста, фактично були селищами і налічували 5–10 тис. мешканців.

Робітництво становило близько 1% населення. У 1920 р. членами робітничих профспілок були 90 тис. працівників, але це в масштабах всього королівства. У 1919 р. на всю Румунію налічувалося 146 701 робітник, більш як 34 тис. з них були задіяні в металургійній промисловості, 41,5 тис. – у деревообробній, 21 тис. – у харчовій, майже 13,5 тис. – у керамічній, у решті галузей працювало менше 10 тис. осіб⁸⁸.

У Бессарабії (в Кишиневі й Аккермані) в 1926 р. налічувалося близько 6 тис. робітників, яких, як зазначав радянський аналітик А.Йорданський, «кваліфікувати... по окремих галузях промисловості не вида[вало]ся можливим»⁸⁹. За приблизними підрахунками, у фабричній промисловості було зайнято 3 тис. осіб, кустарній – 20 тис., дрібних і середніх торговців і промисловців – 36 тис., кустарів – 15 тис. На всю Бессарабію налічувалося 5 тис. осіб вільних професій і службовців і тільки 250 осіб, яких можна було віднести до великої буржуазії⁹⁰. Разом промислові та кустарні працівники становили 5,7% міського та 0,75% сукупного населення Бессарабії, тобто соціальна структура провінції перебувала на доіндустріальному етапі розвитку.

Промисловість Бессарабії перебувала в зародковому стані: вугільний басейн у районі Аккермана постачав на ринок близько 100 т палива на рік; на узбережжі Дністра видобувалися вапняк і граніт. Загалом у видобувній промисловості Бессарабії в 1925 р. були зайняті 306 осіб, з них 245 – робітників⁹¹. Не в кращому стані перебувала обробна промисловість: на кінець 1926 р. в механічно-металургійній галузі були зайнята 501 особа, деревообробній – 209, харчовій – 1 710, чинбарній – 259, текстильній – 329, поліграфічній – 268, хімічній – 81, загалом – 3445 осіб⁹². Становище робітництва залишалося вкрай важким: давалася взнаки галопуюча інфляція. На середину 20-х рр. прожитковий мінімум робітничої родини з чотирьох осіб становив щонайменше 4 тис. леїв, водночас висококваліфікований деревообробник отримував 4,8 тис. леїв, тютюнниця – 900 леїв, залізничник – 1,2 тис., хімік – 500 леїв. Закономірно в плачевному стані перебували виробничі сили провінції. Досить сказати, що дитяча смертність у 30-х рр. сягала 20%, медики діагностували поширення низки важких хвороб, одна з них – пелагра – стала візиткою Бессарабії. Хворобу спричиняли хронічне недоїдання та голодування бессарабського селянства, яке харчувалося дешевою мамалигою з зіпсованої кукурудзяної крупи. На 1935 р. в Румунії з 18 млн мешканців 8 млн були хворими на сифіліс,

800 тис. – офіційно зареєстрованими туберкульозниками⁹³. Протягом міжвоєнного періоду населення Бессарабії страждало від рецидивів голоду. Бессарабія голодувала в 1929 р.⁹⁴ Напрочуд неврожайним виявився 1935 р., селяни вимушені були рятуватися від голоду в містах*.

Інкорпорація українських земель боляче вдарила по господарському життю провінції, оскільки румунський уряд не намагався компенсувати втрати місцевих підприємців та виробників сільгосппродуктів внаслідок втрати російського ринку, більше того – до 1927 р. митні тарифи були такими, що унеможливлювали експорт з Бессарабії до Польщі та інших країн Європи. В плачевному стані перебував хлібний експорт: з одного боку, залізничний транспорт Румунії був спроможний переправляти не більше 1/3 необхідного обсягу; з другого, Галац не спромігся замінити собою Одесу. Дегенеративні процеси відбувалися у виноробній промисловості. Румунські окупанти із задоволенням реквізували вино у бессарабського селянства, і водночас робили все можливе, аби унеможливити його проникнення на внутрішній ринок. На початку лютого 1918 р. префекти окупованих територій змусили власників виноградників сплачувати по 5 руб. за кожне продане у провінції відро вина, при вивезенні вина за межі Бессарабії податок зростав до 10 руб. Загалом податок на вино, запроваджений у Бессарабії, в 5–6 разів перевищував аналогічний у Румунії⁹⁵. До анексії Бессарабія пересічно виготовляла 32 млн галонів вина на рік, з яких більше половини експортувала до Росії. У повоєнні роки експорт вина, за підрахунками радянських аналітиків, скоротився на 90%⁹⁶. Усе це в свою чергу позбавляло місцевих виробників реальних можливостей отримання прибутків, повноцінного грошового обігу, концентрації капіталу, врешті – призводило до хронічного дефіциту грошової маси, кризи неплатежів і як наслідок до знекровлення виробничого життя. Цілком закономірно життя бессарабського міста у міжвоєнний період перетворилося на животіння, повсякчасну боротьбу за фізичне виживання: про жодний економічний прогрес не йшлося.

Дещо кращими були справи в риболовному промислі: водна система нижньо-го Дунаю, створювана притоками Серет і Прут, а також повноводні Тиса та Дністер сприяли розвитку річкового та морського судноплавства. Дельта Дунаю та Дністровський лиман були багаті на цінні сорти риби. Найбільшу частку рибний промисел посідав у економіці місцевостей, що межували з Чорним морем і лиманами. В Аккерманському повіті було доволі багато сіл, господарство яких ґрунтувалося на риболовлі. Важливими центрами риболовства історично були Вілков і Кілія, які постачали білугу та осетрів. У 1921 р. в Бессарабії було виловлено 1628 тис. т риби, в 1927 р. – 2544 тис. т, приблизно порівну видобуток поділяли між собою держава та приватні підприємства⁹⁷.

Дещо іншим шляхом проходило господарське життя буковинських міст. Буковина – колишній посередник товарообміну між Росією та Західною Європою – до-

* 3 с. Казаче Веки повідомляли, що з 12 пудів пшениці, посіяної на двох десятинах, врожай склав 1,3 пуди. Див.: *Страхіння голоду в Басарабії // Самостійність*. – 1935. – 6 жовтня. Наприкінці жовтня з провінції почали приходити загрозливі звістки: «Доведені до розпуки голодом родичі продають своїх дітей, щоб лише роздобути кусник хліба для прочої рідні... Йде зима, йдуть дні, коли нігде не можна буде найти ні крихітки ніякої поживи – хіба смерть в обіймах морозу». Див.: Там само. – 20 жовтня.

волі вдало пристосувалася до нових суспільно-політичних і економічних обставин і спромоглася отримати зиск від прямого виходу до Чорного моря. До 1921 р. товарообіг між Буковиною та Румунією здійснювався під наглядом буковинського генерального секретаріату. Понад рік в обігу оберталася австро-угорська крона. Обмін грошей відбувався за курсом 1 лей – 2 крони (тоді як біржовий курс становив 1:4). Протягом 1920 р. в Буковині була утверджена румунська банківська система. Введення відповідної системи митних обмежень прискорило переорієнтацію буковинського ринку з австрійських і польських товарів на румунські. На провінцію було поширено чинність закону 1912 р. про підтримку державної промисловості. Завдяки цьому доволі швидко зруйновані за часів війни підприємства були відновлені. Найстрімкіше розвивалася текстильна галузь. У 1924–1930 рр. у Чернівцях виникло декілька трикотажних фабрик, у тому числі й зі спільним румунсько-польським капіталом. Найбільшими з них були «Potavaria Romana» (435 робітників), «Textrom» (350 робітників), «Textra» (121 робітник). Питома вага цих підприємств у валовій продукції Буковини становила 12–15%. Ефективно працювали 8 сукновалень, 22 трикотажні фабрики. Вся текстильна промисловість Буковини була сконцентрована в Чернівцях. У 1934 р. вона виробляла продукції на 0,5 млрд левів і давала роботу 3–6 тис. осіб.

У Чернівцях же розміщувалася перша в Румунії (створена в 1934 р.) гумова фабрика «Саугом» (600 робітників), 90% продукції якої реалізовувалося в Старому Королівстві. Менший товарообіг давали невеликі підприємства хімічної промисловості (миловарні, гуральні), меблеві виробництва, бляхарські фабрики, фабрики з виробництва глюкози, крохмалю та декстрину, м'ясопереробні підприємства, фабрики скла, зорієнтовані передовсім на внутрішній ринок. Близько 4 тис. робітників були зайняті в млинарстві. Велика кількість дрібних пекарень, цукроварень, фабрик з виробництва дріжджів, броварень повністю забезпечували місцевий ринок, а деякі сорти пива («Azuga», «Luther») вивозилися до Старої Румунії.

Гірничу промисловість була представлена марганцевими копальнями Південної Буковини, соляною копальнею у Качиці, каменоломнями та розробками вапна. Понад 10 тис. робітників і 3 тис. інженерів та управлінців були задіяні в деревообробній промисловості, що постачала деревиною Старе Королівство (25% продукції) та іноземні країни (75%)⁹⁸.

На жаль, промислове піднесення було нетривалим – уже з 1928 р. унаочнилися ознаки тяжкої економічної кризи. Вона почала «розповзатися» країною, захоплюючи галузь за галуззю. Кризові явища розпочалися в харчовій і шкіропереробній промисловості, поволі перекидаючись на всі сфери виробництва. Значною мірою її важкість обумовлювалася традиційною відсталістю провідних галузей румунської економіки – нафтодобувної, текстильної, харчової, шкіряної. Ситуація погіршувалася несприятливою міжнародною кон'юктурою: неякісний румунський бензин не витримував конкуренції американсько-голландського тресту, а румунське збіжжя набуло такого вагомego конкурента, як аргентинське зерно. Валовий продукт промисловості в 1932 р. становив 60% від рівня 1928 р. Це був час масового розорення дрібних і середніх підприємств, лихоманки в банківській сфері* й водно-

* За 1929 р. збанкрутували понад 1 тис. банків, до 1933 р. розорилася переважна біль-

час початок тотальної монополізації провідних виробничих сфер. У 1928–1936 рр. кількість великих акціонерних товариств (з капіталом понад 1 млрд леїв) зросла з 5 до 13, вони сконцентрували 48% капіталовкладень у промисловості. У часи кризи в Румунії сформувалася величезна армія резервної робочої сили (600 тис. безробітних, разом з членами родини – близько 2 млн осіб за межею бідності), що дозволяло монополістам безкарно погіршувати умови праці та її оплату – тривалість робочого дня перевищувала 12 годин.

За таких обставин уряд декларував стратегію виведення країни з кризи. Було запроваджено «три жертвні криви» – масові звільнення робітників державних підприємств і державних службовців. У 1929 р. було ухвалено закон «Про рух сільськогосподарських маєтків», який дозволив продаж ділянок, отриманих у ході аграрної реформи. Реформа легалізувала концентрацією засобів виробництва в сільськогосподарському секторі. В 1930 р. помістя площею більше 500 га охоплювали 17% сільськогосподарських угідь⁹⁹. У 1931 р. уряд скасував мита на експорт зерна, згодом запровадив премії на експорт борошна, які компенсувалися за рахунок запровадження податку на печений хліб.

Намагаючись розв'язати заскладну проблему зростаючої селянської заборгованості по виплатах аграрної реформи, уряд наприкінці 1931 р. призупинив продаж майна за борги, а в 1932 р. ухвалив два закони, які реструктуризували селянські борги. Держава взяла на себе частину боргу й виступала поручителем у виплаті решти, в свою чергу селяни мали виплатити борг протягом 30 років під 4% річних. Уже навесні 1933 р. закон про конверсію був скасований і замінений законом про відстрочку платежів. У квітні 1934 р. був ухвалений закон «Про ліквідацію сільськогосподарських і міських боргів», згідно з яким залишки боргів мали бути виплачені протягом 17 років під 3% річних¹⁰⁰.

Початок 30-х рр. став часом гарячкового пошуку виходу, однак неодноразова переорієнтація зовнішніх торговельних партнерів й ухвалення дискримінаційних торговельних мит призводили до подальшого погіршення становища платників податків, на плечі яких перекладався тягар витрат за безглузді чи корумповані рішення Бухареста. Врешті, населення Буковини вимушене було купувати значно дорожчі за польські відповідники французьку сировину, галантерею та англійське вугілля. Давався взнаки і так званий іудейський бойкот німецьких товарів, який відкрив польським товарам дорогу на буковинський і бессарабський ринки¹⁰¹. У 1933–1937 рр. роздрібні ціни на промислові товари зросли на третину, на 23% збільшилися прямі податки. З 28 леїв, сплачуваних за кілограм цукру, мешканець Румунії віддавав державі 16 леїв податку, такі товари першої необхідності, як хліб і сірники, обкладалися зборами «на озброєння», «на авіацію» тощо¹⁰². Доходило до прикрих курйозів: цараністичний уряд, отримавши позику Кройгера, надав позичальнику 30-річну монополію на сірники, що викликало їхнє неконтрольоване подорожчання. Врешті, агенти монополіста ходили по хатах, виявляючи самопали (фаєрцайги), кресила, складали акти та нараховували непомірні штрафи (500–1000 леїв)¹⁰³.

шість банківських установ. Це, в свою чергу, боляче вдарило по всіх галузях економіки, особливо по селянських господарствах відкупників (Голос Буковини. – 1935. – 21 квіт.).

По становищу селянської родини боляче били «ножиці цін». За часів економічної кризи ціни на сільськогосподарські продукти впали більш ніж на 55%, а на промислові – на 39%. Сільськогосподарські знаряддя, в свою чергу, коштували на 30% дорожче за товари сільськогосподарського сектора, що вибивало економічне підґрунтя з-під ніг виробника. Тогочасні селянські настрої влучно передає вірш Мадятинського «Мужицька доля»:

...Хліб удвоє здорожів,
Нема де заробити.
Зима вже на плечах,
Нема чим запалити¹⁰⁴.

Румунські економісти доводили згубність імпортно-експортного дисбалансу для економіки країни, проте уряди були глухими до порад спеціалістів. Якщо в 1910 р. співвідношення експортно-імпортного товарообміну дорівнювало 1:7, то в 1933 р. воно становило вже 1:18. Часи економічної кризи стали періодом важких випробувань для населення провінцій. Стан глибокої депресії, зневіри лунав зі шпальт тогочасних українських видань. У березні 1935 р. «Голос Буковини» в передовиці писав: «...По війні були лекші часи, чоловік заробляв гроші мав на їду, на вбрання та ще й щадив на пізніше. У послідних шістьох роках усі видять, що чоловік заледве заробляє на прожиток, багато навіть попрідали свої давні ощадності, а на будуче що буде – не знати»¹⁰⁵. У другій половині травня 1935 р. уряд, намагаючись припинити спекуляцію, запровадив тверді ціни на основні продукти харчування¹⁰⁶. Однак інфляція, що наростала на тлі чергової грошової реформи, продовжувала спустошувати гаманці споживачів. Як повідомляла «Самостійність» у лютому 1935 р., ціни на споживчі товари напередодні прибуття нових грошей у провінцію підскочили на 30%¹⁰⁷.

На середину 30-х рр. галузеві диспропорції та монополізація провідних галузей важкої промисловості визначали обличчя румунської економіки: надвиробництво товарів, що не мали ринку збуту в країні й водночас були не конкурентними, замикало фатальний корупційний зв'язок між урядом і монополіями. В 1938 р. 70% металургійної продукції розподілялося по державних замовленнях, 30% – реалізовувалося на ринку¹⁰⁸. У переддень Другої світової війни найбільші металургійні заводи «Малакса» працювали на 98% за державними замовленнями. Індекс зростання у важкій промисловості в 1938 р. порівняно з 1927 р. становив 167%, предметів споживання – 121%. Імпорт (переважно техніки та сировини для цих галузей) становив 40% від загального обсягу. Інвестування відбувалося за рахунок державного бюджету, внутрішніх позик і зростання податків. У бюджеті 1938–1939 рр. частка прямих і опосередкованих податків з населення становила 2/3 і в грошовій масі дорівнювала 6,5 млрд леїв (для порівняння: в 1937/38 бюджетному році – 4,5 млрд леїв)¹⁰⁹. Погіршення податкового клімату стало безпосередньою основою концентрації виробництва та капіталу за рахунок розорення середнього та дрібного підприємництва. В 1938 р. статистичні та податкові відомства Румунії зафіксували близько 4 тис. випадків банкрутств.

У 1938–1939 рр. держава посилила втручання в економічне життя країни. Заборонні митні тарифи створили режим найбільшого сприяння для підприємств найближчого оточення короля – великих монополістичних груп важкої та військо-

вої промисловості. Вартість акцій промислових і банківських установ Кароля II зросла з 57 млн леїв у 1935 р. до 1 млрд у 1940 р.¹¹⁰

Тим часом загострення внутрішньої політичної ситуації негативно позначалося на господарському житті українських земель: у другій половині 1937 р. був подовжений термін стану облоги. Розпочалися широкомасштабні експропріації єврейського капіталу, які в цілому справили дестабілізуючий вплив на економіку країни та спричинили масову еміграцію єврейської громади*. Саме в цей час відданий королю колишній царанист (тоді ж – член уряду О.Гоги) А.Калінеску залишив непоказну характеристику уряду: «Не имеет концепции, импровизирует... экономические и финансовые круги его саботируют... паника в еврейских кругах»¹¹¹. Стрімко знецінювалися акції навіть монстрів румунської промисловості «Астра Ромине», «Решица», розпочалася фінансова криза, наростали інфляційні явища.

Посилення міжнародної нестабільності та воєнні тривоги у Європі позначилися на ракурсі бачення внутрішніх румунських проблем. Рік від року держава нарощувала витрати на військове відомство й зміцнення обороноздатності країни. Восени 1937 р. королівство розпочало запровадження багаторічної програми «скріплювання границь» на заході, яка безпосередньо позначилася на щоденному існуванні населення низки прикордонних територій. Гасло «В сьогоднішніх обставинах сила значить мир, а слабкість означає війну»¹¹² стало підосновою і виправданням низки антидемократичних нововведень. Наростала воєнізація економіки: якщо в 1936 р. воєнні витрати становили 3,636 млрд леїв, то в 1940 р. – 16,283 млрд¹¹³. Наприкінці 30-х рр. резервна армія робочої сили сягнула в Румунії 2,5 млн осіб, тобто 1/4 всього самодіяльного населення, що само по собі діагностувало хворобливе становище економіки країни. Катастрофічно погіршувався рівень життя: споживання м'яса було меншим за аналогічні показники в Англії, Франції та Німеччині в 2,5 раза, молока – у 2–3 рази, цукру – в 4–7 разів¹¹⁴.

У контексті підготовки до неминучої війни відбувалося економічне зближення з Німеччиною, яка чимдалі відтісняла традиційно сильні позиції в Румунії англійського та французького капіталів. 1938 р. став роком найвищого злету економіки Румунії, однак він був однобічним і спричиненим військовою кон'юктурою. В 1938 р. п'ять провідних румунських нафтодобувних компаній, на які припадало близько 70% румунського експорту, працювали переважно з німецькими партнерами. Піднесення військової промисловості сполучалося з кричущим погіршенням виробничого життя загалом і становища пересічних громадян зокрема. Симптоми невідвортної економічної кризи ставали дедалі очевиднішими. Її не були спроможні відвернути ані подальше підсилення державного контролю над виробництвом, ані штучне підтримування експорту зерна, ані збільшення податкового пресу. В контексті адміністративно-територіальної реформи відбулося розчленування території Бессарабії: у серпні 1938 р. був створений так званий Дністровський край. Внаслідок реформування адміністративно-територіальної структури Бессарабії

* Слід зазначити, що єврейська еміграція з Румунії набула значного розвитку вже за часів економічної кризи, щоправда зворотна міграція також мала місце. – Див.: Поворот жидів // Голос Буковини. – 1935. – 12 травня.

49,7% території й 54,6% населення провінції перейшло у підпорядкування крайових центрів історичних коронних територій. Усталені господарські зв'язки між сільськогосподарськими територіями й морськими портами були зруйновані, економіці краю завдали нищівного удару, проте королівський уряд не зважав на вимушені економічні втрати, оскільки мета адміністративних змін визначалася політичними міркуваннями: треба було знищити підоснову зростання регіоналізму і врешті на справі інкорпорувати приєднану, але так і не підкорену бунтівну провінцію. Бессарабія та Буковина були фактично перетворені на прифронтові зони, прискореними темпами розгорталося будівництво воєнно-стратегічних об'єктів, усі витрати на утримання місцевої адміністрації та реалізацію соціальних проектів були скорочені. Цілком відверто прем'єр на зустрічі з місцевою адміністрацією Бессарабії заявив, що всі думки уряду підпорядковані ідеї забезпечення країни гарматами і нічого, крім траншей і дотів, будуватися в краї за державний кошт не буде¹¹⁵.

Різкий поворот Румунії в напрямі зближення з гітлерівською Німеччиною прискорив силове розв'язання «українського питання» – 27 червня 1940 р. радянські війська захопили Північну Буковину і Бессарабію.

3. Українські землі у складі Чехословаччини

Приєднанням Закарпаття до Чехословацької республіки (ЧСР) у 1919 р. було покладено початок новому, багато в чому суперечливому, але важливому й у цілому значно позитивнішому, порівняно з попереднім періодом перебування в складі Австро-Угорщини, етапові в соціально-економічному й національно-культурному розвитку цього самобутнього українського краю. Адже Чехословаччина була єдиною серед новопосталих після Першої світової війни держав Центрально-Східної Європи, яка до самого кінця міжвоєнного періоду зберігала ліберальну демократичну систему, з виборним двопалатним парламентом, представницьким урядом і верховенством закону.

Ще й сьогодні цей невеликий період (1919–1939 рр.) у багатовіковій історії Закарпаття оцінюється неоднозначно: від тверджень деяких сучасних чеських авторів про те, що «перша Чехословацька республіка знаменувала для Підкарпатської Русі (під такою назвою Закарпаття увійшло до складу ЧСР. – *Авт.*) період громадянської свободи, гарантувала національний розвиток, почали вирішуватися економічні проблеми, нагромаджені в австро-угорському минулому»; що «протягом 20 років ця територія пережила найбільший національний, культурний і, на кінець, й економічний розквіт за всю свою історію» і до висновків окремих вітчизняних дослідників про те, що чехословацький уряд ігнорував міжнародні зобов'язання, свої обіцянки та національні і соціальні інтереси закарпатців; «ставився до Закарпаття як до колоніальної провінції, аграрно-сировинного придатка до Чеських земель»; здійснював щодо нього «відверто дискримінаційну економічну політику», безжалісно експлуатуючи природні ресурси й населення краю; «проводячи щодо нього, як і його попередника – угорська влада – денаціоналізаторську політику»¹¹⁶.

Між цими діаметрально протилежними твердженнями є й досить розважливі судження, насамперед вчених з української діаспори. На нашу думку, вони більше відповідають реальній ситуації у міжвоєнному Закарпатті. Зокрема, оці-

нюючи майже 20-річний період перебування Закарпаття в складі Чехословаччини, більшість дослідників переконана, що, наприклад, «хоч як важко йшло життя на Підкарпатській Русі під управою чеської бюрократії, та все ж воно розвивалося під кожним оглядом краще, як за мадярів» (В.Пачовський); «що включення Закарпаття в рамки ЧСР – це була, безперечно, зміна на краще» (П.Стерчо); що «на відміну від міжвоєнних Польщі та Румунії, де політичне, культурне та соціально-економічне становище українців погіршало (порівняно з довоєнним австрійським періодом), у Чехословаччині становище русинів/українців покращало», адже вони «опинилися в доброзичливому політичному середовищі» (П.-Р. Магочій); що «доля українців Закарпаття в цей час значно поліпшилася», тому що «чехи дозволили карпато-українцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали», а «чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав» (О.Субтельний); що «чеське панування на Закарпатті позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки» (В.Маркусь); що «в умовах демократичного режиму Чехословацької республіки «Підкарпатська Русь»... прискореним темпом проходила початковий етап буржуазно-демократичного розвитку, доганяючи центральну частину регіону і наближаючись до західних зразків культури й організації суспільства» (І.Поп)¹¹⁷.

Утім, уже сам процес визначення головних напрямів, пріоритетів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був складним і суперечливим. Як свідчать численні документи, ці питання неодноразово обговорювалися й гостро дискутувалися і в уряді, і в парламенті, і в керівництві різних політичних партій і блоків, і в оточенні президента ЧСР. І це зрозуміло, адже спадщина багатовікового угорського панування на цій землі дісталася Чехословацькій республіці дійсно досить жалюгідна. До її складу відійшла «територія із багатонаціональним, соціально слабо структурованим, політично нерозвиненим і національно недоконститутованим суспільством, якому треба було пройти антипатріархальну революцію, зробити господарство закарпатського селянина товарним, втягнути його в систему економічного самозахисту від докапіталістичних форм фінансового визиску, лихварства, що поставили в кінці XIX ст. закарпатське село на коліна...»¹¹⁸.

Про те, що чехословацькі правлячі кола були в цілому добре обізнані з проблемами Закарпаття і зацікавлені в їх розв'язанні, свідчить, зокрема, промова в Ужгородському жупанаті президента Чехословацької республіки Т.Масарика 23 вересня 1921 р.: «Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами. Люд Підкарпатської Русі був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і так званою інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з людом, без національного коріння легко розпадається на численні ворогуючі між собою партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім незрозумілу для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це таким нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці – шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської... Будьте ж усі переконані, що я щиро зацікавлений у добробуті Підкарпатської Русі та її люду»¹¹⁹.

Усвідомлюючи сукупність політичних, господарських і культурних проблем Закарпаття, керівники ЧСР у той же час бачили головне завдання у поступовій інтеграції приєднаного краю до державно-політичної й соціально-економічної системи своєї республіки. Утім, якщо зусилля чехословацької влади з впровадження в життя краю політичної системи, заснованої на засадах демократії, значною мірою мали успіх, то економічні умови життя більшості закарпатських українців за часи чехословацького правління не зазнали значного покращення. Економіка Закарпаття протягом 20-річного періоду не інтегрувалася значною мірою в господарський комплекс міжвоєнної Чехословаччини¹²⁰.

До складу новоутвореної Чехословаччини увійшли 21% території і 26% населення Австро-Угорщини, але майже 70% усієї промисловості. Протягом двох-трьох повоєнних років ця промисловість була повністю відновлена і мала значний експортний потенціал¹²¹. Хоч економічне становище Чехословаччини було підірване світовою економічною кризою 1921–1923 рр., їй вдалося, на відміну від інших країн регіону, досить швидко вийти з кризи, насамперед завдяки подоланню інфляції та зміцненню чехословацької валюти. Крона стала однією з найстабільніших валют в Європі. Вже у 1924 р. виробництво промислової продукції на 7%, а валовий національний продукт – більш ніж на 10% перевищили довоєнний рівень. На середину 20-х рр. стабілізується й економіка ЧСР, починається її значне піднесення, формується єдиний господарський комплекс з розгалуженою промисловою структурою, з сільським господарством, що розвивається, з активними міжнародними торговельними зв'язками. Зокрема, на початок 1929 р. промислові показники збільшилися на 41%, а сільськогосподарські – на 28%. Не випадково другу половину 20-х рр. XX ст. прийнято називати «золотими роками» Чехословаччини, маючи на увазі насамперед її економічне становище. На той час це була розвинута індустріально-аграрна держава із модернізованим виробництвом і сучасною інфраструктурою, в якій понад 40% самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% – у сільському господарстві. Вона посідала п'ятнадцяте місце в світі за величиною національного прибутку на душу населення, а в 30-ті рр. увійшла до першої десятки індустріально розвинутих держав світу¹²².

Соціально-економічна політика всіх урядів Першої Чехословацької республіки була спрямована насамперед на зміцнення позицій національної буржуазії. Уже на середину 20-х рр. чеським підприємцям вдалося відтиснути своїх німецьких і угорських конкурентів з панівних позицій в економіці країни. Цьому сприяли аграрна й грошова реформи, спрямовані проти інонаціональних землевласників і капіталу, закони про введення високого мита на імпортовані товари, залучення значних іноземних кредитів та інвестицій для економічної інтеграції окремих історичних регіонів, створення розвинутого внутрішнього ринку й реструктуризації промисловості, розвитку розгалуженої транспортної мережі, електрифікації країни тощо. Інтенсивно розвивався процес концентрації виробництва і капіталу, створення національних картелів й синдикатів, який призвів до того, що понад 80% всього капіталу було зосереджено у чверті акціонерних компаній. Провідне місце в економіці ЧСР посіли такі величезні підприємства, як воєнно-промисловий концерн «Шкода», Вітковицькі металургійні заводи, Празьке металургійне товариство,

концерн з виробництва взуття Т.Баті й ін. Вісім найбільших банків володіли майже 70% банківського капіталу.

Разом з тим найсерйознішою господарською проблемою Чехословаччини протягом усього міжвоєнного періоду було те, що економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим і процес їх інтеграції протікав дуже складно. Наприклад, на середину 20-х рр. ХХ ст. питома вага зайнятих в промисловості у Словаччини була в 2 рази, а в Закарпатті – більш ніж у 4 рази нижчою, ніж в Чехії. Зокрема, Закарпаття, на яке припадало 9% території і близько 5% населення країни, мало тільки 0,7% виробничих потужностей, споживало в 25 разів менше електроенергії на душу населення, ніж у Чехії та Моравії¹²³. Воно було патріархальною і землеробською за своїм укладом частиною країни, багатою місцевими продуктами, шкірою й іншою сировиною, але не маючою жодного підприємства з переробки сировини, шкіри, м'яса тощо. Усе це вивозилося для переробки в інші регіони, а потім як готовий продукт ввозилось знову в Закарпаття і реалізовувалось за високими цінами.

Нерівномірність економічного розвитку продовжувала зберігатись і надалі, незважаючи на спроби чехословацького уряду покращити ситуацію. За даними перепису 1930 р., 71,6% самодіяльного населення Закарпаття було зайнято в сільському господарстві чи на роботах, пов'язаних із лісом (а серед русинів-українців краю цей показник був ще вищим – 82%) і лише менше 11% – у промисловості й ремеслі. Майже всю торгівлю й дрібну промисловість було зосереджено в руках місцевих угорців і євреїв, які становили відповідно 15,4% та 12,8% населення краю, або чехів, які на той час становили майже 3% населення Закарпаття¹²⁴. Чеський та іноземний фінансовий капітал все активніше проникав у всі сфери економічного життя краю, насамперед у ті галузі, що при найменших витратах давали найвищі прибутки. У 1931 р. в Словаччині й на Закарпатті діяли 14 іноземних акціонерних товариств зі статутним капіталом у 283 млн крон¹²⁵.

Серед основних заходів чехословацького уряду, спрямованих на поліпшення економічної ситуації в Закарпатті, найважливішою була аграрна реформа. Проведення земельної реформи було найголовнішою потребою. Адже більше половини земельної площі краю належало великим австрійським і угорським землевласникам, державі та церкві. Граф Шенборн-Бухгейм мав 133 тис. га землі, держава – 322 тис. га, а церква володіла понад 15 тис. га найродючої землі. Більше 600 тис. га належало дрібним сільським господарям, яких налічувалося понад 410 тис. душ (приблизно 63 тис. селянських господарств), тобто на одного дрібного землероба припадало близько 0,67 га землі¹²⁶. Безземелля змушувало закарпатських селян масово вдаватися до кабальної оренди, здольщини, відробітків за мізерну частину урожаю. Великою перешкодою на шляху раціонального господарювання були несприятливі умови землекористування – низька продуктивність переважно екстенсивного сільськогосподарського виробництва, обумовлена природними, географічними та суспільно-історичними чинниками, велика роздрібненість землі, черезсмужжя тощо. Злидні й голод були масовим явищем на Закарпатті в перші повоєнні роки, тому першим кроком чехословацької влади було створення у 1919 р. в Ужгороді Краєвого зернового союзу, в обов'язки якого входила закупка за кордо-

ном, головним чином у Румунії, зерна та його розподіл серед населення Закарпаття, що потерпало від голоду¹²⁷.

У 1919–1920 рр. у ЧСР була проведена аграрна реформа, яка торкнулася й Закарпаття. Зокрема, згідно з так званим заборовим законом, ухваленим Національними зборами у квітні 1919 р., держава набула права земельного відчуження (конфіскації за грошову винагороду) у власників, які володіли землею понад 150 га, з передачею за викуп малоземельним селянам. Для проведення аграрної реформи на Закарпатті наприкінці 1920 р. в Ужгороді була створена «Окружна (обласна) канцелярія державної земельної служби», якою протягом 1921–1923 рр. було відчужено 239 тис. га землі, що належала 104 великим землевласникам. З них близько 60 тис. га було передано 30 тис. сільських родин (130–160 тис. осіб), які проживали у 250 селах або поселеннях краю і з яких близько 6 тис. були безземельними (вони отримали по 1,5 га землі). Власниками іншої, більшої, частини конфіскованої землі стали держава, чеські колоністи та сотні змішаних акціонерних товариств й компаній, найбільшою з яких була фірма «Латориця» з французьким, швейцарським і чеським капіталом, що практично за безцінь викупила у графа Шенборна понад 130 тис. га закарпатської землі та лісів¹²⁸.

Отже, аграрна реформа частково розформувала найбільші землеволодіння, що колись були власністю угорської аристократії та поміщиків, дещо змінила соціальне обличчя закарпатського села. Адже зросла питома вага середнього селянства, яка володіла 5–10 га землі. Земля ставала об'єктом купівлі-продажу, що приводило в рух закарпатське суспільство в напрямі до ринкової економіки. Цьому сприяло і відкриття в 1920 р. в Ужгороді першого в історії Закарпаття Підкарпатського банку для збереження грошової маси населення та надання кредитів, а згодом відкриття філіалів Чехословацького промислового банку, Словацького аграрного банку та інших банківських установ: у 1929 р. в краї їх діяло 16. Не менш важливим у цьому плані був розвиток кооперативного руху в Закарпатті, який набув особливо широкого розмаху після ухвалення відповідного закону в 1926 р. Зокрема, були створені Крайовий дружствений (кооперативний) союз в Ужгороді та Торговельний союз господарських дружств (кооперативів), а також сотні різних місцевих кооперативів – кредитних, господарських, споживчих і за окремими галузями господарської діяльності. На кінець 1935 р. в Закарпатті було 357 різних кооперативів, але найбільше з них було організацій кредитної кооперації – 172, які розпоряджалися пайовим капіталом понад 3 млн крон. Членами кредитних товариств були понад 47 тис. осіб, переважно селяни, які використовували кредити насамперед для оплати придбаних земельних ділянок. Про розміри кредитної діяльності в Закарпатті свідчать такі дані: у 1935 р. від членів кооперативів було прийнято майже 77,5 тис. векселів, переважно на суми від 500 до 1000 чехословацьких крон. А обіг Крайового дружственого союзу як фінансового центру кооперативів Закарпаття становив майже 800 млн крон. Ним, зокрема, було надано кредитів на суму 32,5 млн крон¹²⁹. Отже, кооперація за підтримки держави стала у міжвоєнні роки одним з важливих факторів економічного життя на Закарпатті.

Позитивним моментом проведення земельної реформи було й те, що сільське господарство Закарпаття насамперед завдяки чеським фахівцям зробило крок впе-

ред у напрямі меліорації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищувалася його технічна озброєність, змінювалася структура земельних угідь, посівних площ, спеціалізація, завдяки чому врожайність зерна зросла на 50%, а також зростала продуктивність тваринництва, відкривалися нові можливості для розвитку лісного господарства, садівництва і виноградарства. Наприклад, на здійснення різнопланових робіт з меліорації (регуляція водяних потоків та укріплення берегів річок, розбудова дамб, гребель і мостів, дренажні й осушувальні роботи, постачання води сільським общинам тощо) протягом 1921–1935 рр. держава витратила понад 80 млн крон. На розвиток лісного господарства, яке посідало важливе місце в економіці Закарпаття, оскільки майже половина території краю була покрита лісами, чехословацький уряд виділяв значні інвестиції, що спрямовувалися на будівництво лісних і вузькоколіїних залізничних доріг, упорядкування водних потоків для сплаву лісу й інші акції, що створювали також нові робочі місця для місцевого населення, а на розвиток традиційного для Закарпаття виноградарства (розширення площ і асортименту сортів, охорону виноградників від шкідників, будівництво державних винних погребів, організацію виставок і торгів вина тощо) держава за період з 1919 по 1935 рр. виділила 7 млн крон¹³⁰. Чехословацький уряд уперше організував на Закарпатті низку землеробських дослідних станцій, шкіл та інших державних і громадських інституцій, котрі здійснювали агротехнічну, організаційну, пропагандистсько-просвітницьку діяльність серед місцевого населення, що сприяло поступовому перетворенню закарпатського селянина-робітника на землеробського підприємця-газду.

Та практичні наслідки реформи були досить обмеженими і не вирішували земельного питання. І наприкінці 1930-х рр. значна кількість земель Закарпаття перебувала в руках великих землевласників (бл. 20%, або 239 тис. га), а також держави і церкви, тоді як близько 70% сільських господарів краю мали менш ніж 2 га землі та лише 18% мали від 2 до 5 га¹³¹. Зокрема, як свідчать статистичні дані, понад 110 тис. дрібних сільських господарств володіло удвічі меншою площею землі, ніж 708 великих землевласників: якщо на одного дрібного сільського господаря припадало в середньому 3,5 га землі, то на одного великого землевласника-газду понад 1100 га¹³². Значно відставало Закарпаття від інших частин Чехословаччини й за рівнем забезпечення сільського господарства тяглою силою та механізаторськими приладами. У 1925 р. лише 82 тис. господарств краю використовували як тяглову силу одного коня, тоді як інші 30 тис. господарств не мали жодного. А із загальної кількості сільськогосподарських машин на Закарпаття приходилось лише 8%, тоді як на Словаччину – 18, а на Чехію – 56%¹³³. Сільська біднота Закарпаття, особливо гірських районів, через малоземелля і далі змушена була вдаватись до кабальної відробіткової оренди, здольщини та інших феодалських форм земельних відносин, щороку відправляючись на сезонні роботи в поміщицькі господарства рівнинних областей, а також шукати роботу в Чехії, а то і далеко за кордоном, наприклад в Америці, Канаді, Аргентині¹³⁴. Щорічно від 50 до 70 тис. закарпатських сільськогосподарських робітників були безробітними¹³⁵. Важке становище закарпатських селян погіршувалося також через непосильне державне оподаткування, яке часто доповнювалося насильницьким і протизаконним стягуванням податкових

боргів місцевими державними службовцями. Чехословацька влада не мала успіху й у переміщенні верховинських фермерів із гірських селищ на родючіші низини південної частини Закарпаття. Урожайність у Закарпатті і в 1937 р. була на 64% нижчою, ніж у Чехії¹³⁶.

Щодо промисловості Закарпаття, то після розпаду Австро-Угорщини вона опинилася в повному застої, адже до війни практично вся економіка краю була зорієнтована на Угорщину і втрата угорського ринку було тяжким ударом для тих небагатих підприємств землеробної, лісової, видобувної та обробної промисловості, що існували в ньому. А в інших частинах Чехословаччини, а також в Польщі та Румунії, зв'язаних з ЧСР торговельними угодами, промислова продукція Закарпаття стикалася з великою конкуренцією: чимало підприємств краю вимушені були припинити свою діяльність, а нові галузі промисловості відкривалися дуже повільно і в обмежених кількостях. І все ж промислові підприємства краю, що складались переважно з двох типів – державних і приватних, поступово пристосовувались до потреб внутрішнього й зовнішнього ринку, збільшували випуск своєї продукції. Водночас за рахунок сільського зростала чисельність неземлеробського населення Закарпаття. Зокрема, протягом 1921–1930 рр. зайнятість населення в промисловості збільшилася з 63 до 85,5 тис. осіб, відповідно у торгівлі – з 28 до 41,5 тис., на транспорті – з 15 до 23 тис. Сільських робітників, які працювали поденниками, наймитами, чорноробами, будівельниками, налічувалося 100–110 тис. Отже, загальна кількість робітників найманої праці становила в Закарпатті у 1930 р. 250–270 тис. осіб¹³⁷.

Провідною галуззю Закарпаття у міжвоєнні роки була лісозаготівельна й деревообробна промисловість, швидкий розвиток її обумовлювався великою кількістю лісів, що займали 48,5% території краю (понад 612 тис. га), зростанням попиту на такі цінні породи карпатського лісу, як смерека, ялиця, дуб, бук та ін., а також значною увагою до неї держави, яка володіла майже половиною всіх лісів краю і вкладала в цю прибуткову галузь чималі кошти. Про обсяг лісозаготівель можна судити з даних трьох дирекцій державних лісів – Ужгородської, Буштинської та Рахівської, яким належала ціла низка великих лісопилних заводів, більшість з яких була побудована у 1920-х рр. і обладнана за останнім словом техніки. Якщо у 1921–1925 рр. ними було заготовлено 512 тис. куб. м деревини, то в 1926–1930 рр. – 766 тис. куб. м. Масштабній експлуатації «зеленого золота» Карпат сприяло прокладення густої сітки вузькоколіюк з лісових масивів до деревообробних підприємств, спорудження гребель-водозборів з метою підняття рівня води в закарпатських річках для сплаву деревини на нижні склади тощо¹³⁸.

Найцінніші породи із закарпатських лісів вивозили на переробку в чеські землі, до Угорщини, Австрії, Німеччини й інших європейських країн. Частина заготовленої деревини перероблювалась на державних і приватних підприємствах, яких у Закарпатті у міжвоєнні роки налічувалося близько 50. До найбільших із них слід віднести підприємства, які належали дирекціям державних лісів, наприклад, Ужгородську меблеву фабрику «Мундус», де працювало від 250 до 400 робітників, а також акціонерним товариствам «Латориця», «Сольва», «Кронбергер», «Ріхард Фреєр і Компанія» та ін. Зокрема, остання володіла сірниковою фабрикою «Вул-

кан» у Чинадійово потужністю у 10 млн коробок на рік, що повністю задовольняло потреби місцевого населення у сірниках. Окремі підприємства експортували свою продукцію до зарубіжних країн. Так, вироби лісопильного заводу у Вишкові експортували в Італію, Іспанію, а продукцію деревообробного підприємства в Нижньому Бистрому – навіть в Англію.

Значним попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках користувалася продукція закарпатських лісохімічних заводів, пов'язана головним чином з військовими замовленнями. На трьох найбільших у Центральній Європі лісохімізаводах – Перечинському, Свалявському і Великобичківському, споруджених ще в другій половині XIX – на початку XX ст. і реорганізованих у міжвоєнні роки чеським капіталом (належали акціонерним товариствам), щороку перероблювалося 300 тис. куб. м букової деревини. Тут, безпосередньо в цехах, на заготівлі й транспортуванні лісу, працювало 5–6 тис. робітників¹³⁹.

Традиційними галузями виробництва в Закарпатті у міжвоєнні роки, як і раніше, був видобуток солі, розробка рудних і нерудних покладів. Видобуток солі був зосереджений на Солотвинських солекопальнях. Це було єдине державне підприємство, яке з 1920 р. постачало різні види солі для всієї Чехословацької республіки. За рахунок технічного удосконалення, механізації виробничих процесів тут постійно зростав обсяг видобутку солі. Якщо перед Першою світовою війною в шахтах Солотвинського солерудника добували щодня 40 вагонів солі, то у 1920-х рр. – 50 і більше вагонів¹⁴⁰.

Дальшого розвитку набула розробка нерудних покладів: граніту, каоліну, мармуру, вогнетривких і гончарних глин, вапняку, андезиту, трахіту, ріоліту, вулканічного туфу тощо. Зокрема, кам'яні кар'єри у передмістях Ужгорода, Мукачєвого, Севлюша та Хуста були обладнані сучасними машинами і виробляли щороку 5 тис. вагонів (35 тис. куб. м) добротного шляхового й будівельного матеріалу. Щебінь Радванського кар'єру в передмісті Ужгорода, на якому працювало 200–300 робітників, використовувався, наприклад, для будівництва залізничних мостів і тунелів краю, а також експортувався в Угорщину, а щебінь Кам'яницького кар'єру широко використовувався під час будівництва адміністративних і приватних будинків в Ужгороді¹⁴¹. Власне, будівельна промисловість Закарпаття охоплювала низку цегельно-черепичних підприємств, що діяли в Ужгороді, Мукачєвому, Береговому, Севлюші й Хусті. Зокрема, у Береговому на трьох заводах, що належали цегельно-черепичному акціонерному товариству «Конт і Вінклер», працювало 600 робітників¹⁴².

Зазнали подальшого розвитку й традиційні для Закарпаття галузі харчової промисловості, зокрема борошномельна. До неї належали парові та водяні млини, власниками яких були казна, підприємці-орендарі, заможні селяни. На початку 30-х рр. у краї налічувалося понад 600 діючих млинів, у тому числі 64 парових, найбільш технічно обладнані з яких працювали в Ужгороді, Мукачєвому, Береговому, Буштині, Тересві, Чинадійовому тощо. Щороку ними перероблювалося на борошно 15 тис. вагонів, або близько півмільйона центнерів зерна (пшениця, жито, кукурудза та ін.)¹⁴³.

Досить розвинутою галуззю харчової промисловості було винокуріння. Так, в середині 1930-х рр. три найбільші спиртогорілчані заводи – Ужгородський, Му-

качівський і Севлюський викурювали близько 14 тис. гектолітрів спирту, а 15 інших, менших, винокурень краю виробляли до 8 тис. гектолітрів. Щоправда, розширенню їх виробництва перешкоджали дії чеських і словацьких монополістичних об'єднань і встановлені державою квоти на виробництво та збут спиртних виробів, внаслідок чого спиртогорілчана промисловість Закарпаття могла виробляти лише одну третину всієї кількості реалізованих спиртних виробів – решту звозили зі Словаччини та Чехії¹⁴⁴.

У міжвоєнні роки на Закарпатті діяли також кілька добре обладнаних технічно скотобоєнь, олійниць, оцтових, виноробних заводів та інших підприємств з переробки сільськогосподарської сировини. По одному підприємству були представлені в Закарпатті пивоварна промисловість – завод Шенборна в Підгор'ях поблизу Мукачєвого, що виробляв щороку 30 тис. гектолітрів пива, яке користувалося попитом навіть у чеських землях, і тютюнова промисловість – мукачівська фабрика, що випускала сотні тисяч цигарок з місцевої сировини і на якій працювало 600 робітників (здебільшого жінки)¹⁴⁵.

Поряд з розвитком фабрично-заводської промисловості у міжвоєнному Закарпатті зберігалось і розширювалось й дрібне виробництво, зокрема діяло 18 тис. промислово-ремісничих концесійних закладів, сотні підприємств ремісничо-кустарного типу, що здебільшого були зосереджені в містах і містечках краю і на яких було зайнято не більше 5 робітників. Наприклад, у 1930 р. в Ужгороді працювало понад 600 таких дрібних підприємств, переважно кустарних майстерень, на яких було зайнято близько 3 тис. осіб. Поширенню домашніх промислів, ремесла сприяли організація на місцях фахових курсів, виставок виробів, міських і сільських ярмарків, діяльність промислово-ремісничих спілок і торговельних акціонерних товариств тощо. Продукція закарпатських кустарів-ремісників користувалась попитом по всій Чехословаччині та за кордоном¹⁴⁶.

Розвиток сільськогосподарського і промислового виробництва вимагав дальшої електрифікації краю. На початку 1920-х рр. в окремих містах і містечках (Ужгороді, Мукачєвому, Береговому, Великому Березному, Хусті, Іршаві, Тячеві) існували електростанції, які працювали на парових двигунах незначної потужності й належали міським управам і окремим власникам. З 1925 р. всі ці підприємства були підключені до «Підкарпатських електричних заводів». З метою розширення електрифікації та її централізації у 1929 р. в Ужгороді було створено акціонерне товариство «Підкарпатські електрарні», яке наступного року розпочало будівництво в Ужгороді парової електростанції з трифазовою розподільною сіткою, а також гідроелектростанції з каналом у с. Невицьке до Ужгорода. На спорудження цього гідровузла було витрачено 30 млн крон. Електростанція щороку виробляла 20 млн кіловат-годин електроенергії, яка поставлялась у все Закарпаття і навіть до Східної Словаччини. На кінець 1935 р. електроенергією були забезпечені 65 міст і сіл Закарпаття з населенням понад 215 тис. осіб. Утім, незважаючи на очевидний прогрес, Закарпаття, порівняно з Чехією, продовжувало відставати у використанні електроенергії, особливо в сільській місцевості, де було електрифіковано лише 13% сільських громад краю¹⁴⁷.

Велику увагу приділяв чехословацький уряд розвитку в Закарпатті шляхів сполучення з метою зв'язати край зі Словаччиною та Чехією і створити більш спри-

ятливі умови для поглиблення торговельно-економічних відносин у рамках єдиного господарського комплексу. При цьому враховувались і військово-стратегічні міркування – використати територію Закарпаття як міст, який би зв'язував Чехословаччину із її союзницею Румунією (оборонна концепція так званої Малої Антанти для протистояння територіальному ревізіонізму з боку Угорщини).

Щодо залізничного сполучення, то тут ще до світової війни були прокладені залізниці, які з'єднували Закарпаття з Угорщиною, Румунією, Трансильванією і Галичиною. На початку 1920-х рр. протяжність залізниць у Закарпатті (разом з вузькоколіїлками) становила 600 км, тобто на 1 км залізничних шляхів припадало 20 кв. км площі (в Чехії, для порівняння, – трохи більше 8 кв. км площі). Тому в урядових колах ЧСР розроблялися плани щодо розширення на Закарпатті мережі залізничного сполучення, насамперед в напрямку Словаччини і Чехії, а також Румунії та Польщі. І хоча були продовжені окремі залізничні дільниці й побудовані кілька залізничних станцій, більшість проектів чехословацької влади залишилися нереалізованими через несприятливу міжнародну ситуацію, фінансові проблеми та нетривалість існування Першої Чехословацької республіки¹⁴⁸.

Кращими були її досягнення в будівництві на Закарпатті мережі сучасних і ремонті старих доріг, мостів та інших комунікаційних об'єктів. На початку 1920-х рр. у краї було всього 2 тис. км державних, муніципальних і сільських доріг, тобто на 1 км шляхів припадало 6 кв. км площі, тоді як у Чехії, Моравії і Сілезії – 1,45 кв. км площі. Тому в міжвоєнні роки за рахунок держави і місцевих бюджетних асигнувань активно споруджувалися й упорядковувалися шосейні шляхи, в тому числі й головний, що перетинав усю територію краю із заходу на схід на його південному кордоні. Від 1920 до 1933 рр. на Закарпатті було прокладено кам'яних, бетонних і асфальтових шляхів понад 170 км, інших шляхів – 400 км, споруджено десятки мостів, у тому числі залізобетонних і залізних в Ужгороді, Великому Бичкові, Рахові, Іршаві й інших містах краю¹⁴⁹.

У 1929 р. для повітряного сполучення в Ужгороді був споруджений аеродром, а також залізобетонні ангари для літаків, адміністративний будинок і житло для службовців. Ужгород одержав повітряний зв'язок з іншими містами Чехословаччини та сусідніми країнами.

До позитивних наслідків господарської політики на Закарпатті слід віднести й будівництво нових шкіл, лікарень, адміністративно-господарських і культурних об'єктів, багато з яких функціонують і нині. Небаченого розмаху, наприклад, набрало будівництво в адміністративному центрі краю – Ужгороді: у 1920–1938 рр. кількість будинків у місті зросла майже втричі – з 1274 до 3300, а населення – в півтора рази (з 20,5 до 35 тис. осіб). На розбудову й впорядкування міських комунікацій (водопровід і каналізація), влаштування вулиць, регулювання русла р. Уж, а також розв'язання низки фінансових і технічних проблем було витрачено понад 180 млн крон, з них лише 30 млн – з міського бюджету, решту виділила держава¹⁵⁰. Прикрасою Ужгорода стала збудована протягом 1934–1936 рр. у конструктивістському стилі за проектом чеського архітектора А.Крупки будова Земської управи (Крайового уряду) Підкарпатської Русі, що обійшлася державі в 17 млн крон, а також адміністративний і житловий квартал у центрі міста, відомий як «Галагов»¹⁵¹. За 15 років Ужгород перетворився практично на нове сучасне європейське місто

з власним архітектурним обличчям, став справжнім адміністративно-політичним, культурно-освітнім і торговельно-економічним центром краю.

Про активну й у цілому досить ефективну господарську політику чехословацького уряду в Закарпатті свідчить також те, що у розвиток краю вкладалося назагал більше коштів, ніж вилучалося з нього: з 1919 по 1933 рр., наприклад, з державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд крон. Лише Міністерство громадських робіт ЧСР з 1920 по 1935 рр. у розбудову Закарпаття вклало 490 млн крон, тобто щороку по 30,5 млн крон¹⁵².

Однак і Чехословаччину не оминула світова економічна криза 1929–1933 рр. з її негативними наслідками. Одним з них було масове безробіття, що на початок 1933 р. досягло майже 1 млн осіб. Найбільша їхня кількість припадала на Словаччину (300 тис. осіб) і Підкарпатську Русь (до 100 тис.). Близько 80% дрібних підприємств лісозаготівельної й деревообробної промисловості, а також більшість залізрудних шахт і склозаводів Закарпаття вимушені були припинити роботу. Через нерентабельність з переборами працювали металургійні й металообробні підприємства у Фвідешові та Кобилецькій Полянці, а в Довгому металургійний завод у 1929 р. повністю припинив роботу. Наполовину скоротили виробництво цегельно-черепичні заводи, на третину – лісохімзаводи. Зайнятість робітників на середніх і великих підприємствах краю зменшилася на 30–40%¹⁵³.

Економічна криза в промисловості Закарпаття порівняно з чеськими землями була більш затяжною і тісно перепліталася з аграрною. Остання яскраво виявилася в глибокому падінні цін на сільськогосподарські продукти, знеціненні м'яса, у значній різниці в цінах на них у західних і східних областях республіки і масовому вивозі продуктів за межі краю, а також у значному збільшенні заборгованості господарств основної маси селянства і посиленні процесу соціального розшарування у закарпатському селі. Бідність досягла таких розмірів, що у багатьох селах краю, особливо на Верховині, у 1932 р. лютував голод. Вкрай важке соціально-економічне становище, погане харчування й голод, антисанітарні умови тощо призводили до високої смертності на Закарпатті, особливо серед дітей. У краї 17% народжених дітей вмирали, не доживаючи першого року. В цілому смертність на Закарпатті в середині 1930-х рр. була вищою порівняно з Чехією та Моравією на 64%¹⁵⁴.

Це вимагало від чехословацького уряду, в якому в результаті позачергових виборів у 1929 р. зріс вплив соціал-демократів, проведення активної соціально-економічної політики, яка за багатьма формами й показниками була порівняно з іншими країнами регіону передовою й досить ефективною. Наприклад, дефіцит державного бюджету ЧСР, який у 1932 р. становив майже 1 млрд крон, активно покривався іноземними (переважно французькими) позиками. У червні 1930 р. був ухвалений закон, який знизив профспілкову допомогу робітникам на третину, але підвищував державні надбавки на дві третини, а період виплати допомоги збільшувався до 26 тижнів (6 місяців). Для сімейних членів профспілок і для працівників з п'ятирічним профспілковим стажем державна надбавка збільшувалася в чотири рази порівняно з профспілковою допомогою. В грудні того ж року був ухвалений закон, яким уряду надавалося 150 млн крон для подолання економічної кризи. Міністерство соціального забезпечення надавало продовольчу допомогу без-

робітним. Влада на місцях, у тому числі й на Закарпатті, намагалася вирішувати питання безробіття шляхом організації громадських робіт з почасовою оплатою. Виплачувалися їй окрема разова допомога у зв'язку з подорожчанням продуктів харчування¹⁵⁵.

У грудні 1934 р. в Ужгороді було засновано спеціальну установу під назвою «Народногосподарська рада для Підкарпатурського краю», головною метою якої була розробка реальної програми виходу із економічної кризи¹⁵⁶. У зв'язку з масовим безробіттям у Закарпатті було створено Крайове управління посередництва праці з місцевими управліннями, які за період з 1928 по 1938 рік завербували й направили на роботу в чеські землі понад 100 тис. осіб¹⁵⁷.

Утім, незважаючи на всі ці заходи, ані держава, ані суспільство не змогли справитися з настільки масштабною кризою. До того ж у післякризові роки суттєво зменшилися, а то й припинились асигнування з державного бюджету на спорудження доріг, мостів та інших господарських об'єктів, на розвиток охорони здоров'я, шкільництва на Закарпатті тощо.

Згубні наслідки економічної кризи, що зумовили значне погіршення становища основної маси населення Закарпаття, особливо в сільській місцевості, і призвели до різкого загострення соціальних суперечностей, а також постійне зволікання чехословацької влади з питанням надання гарантованої Паризькою мирною конференцією 1919–1920 рр. і обіцяної Прагою автономії краю істотно вплинули на внутрішньополітичне становище Закарпаття у другій половині 1930-х рр. У краї посилювались античехословацькі настрої, активізувались революційні виступи, страйки (у 1932 р. відбулося 45 страйків, переважно економічного характеру, в яких взяли участь близько 4 тис. осіб¹⁵⁸) тощо, що свідчило про втрату чехословацькою владою підтримки серед політичних лідерів та населення Закарпаття.

Свідченням небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали, зокрема, результати виборів до парламенту ЧСР 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади. Зокрема, переконливу перемогу на них здобули місцеві комуністи, котрі йшли на вибори з гаслом «Всі до бою...», в якому стверджувалася комінтернівська теза, що «капіталізм смертельно хворий» і що народам загрожує імперіалістична війна, вихід з якої один – встановлення влади рад: вони здобули в Закарпатті 24,4% усіх голосів виборців¹⁵⁹. Разом з тим по всій країні збільшувався вплив радикальних екстремістських течій, що виступали проти чехословацької системи буржуазної демократії і за ліквідацію Версальської системи в цілому.

З другого боку, в Європі загострилася міжнародна обстановка і політична криза напередодні Другої світової війни, в центрі якої опинилася Чехословаччина, до якої висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави і насамперед Німеччина, що розпочала підготовку до світової війни. Усі зусилля керівників Чехословацької Республіки не змогли зберегти її від все більшої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували стабільність у Центрально-Східній Європі, дедалі більше потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була

Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло на зростання й консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Підкарпатській Русі.

Унаслідок Мюнхенського диктату у вересні 1938 р. Чехословацька республіка вимушена була задовольнити ультимативні німецькі вимоги: до Третього райху, зокрема, було приєднано високорозвинену Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, у свою чергу, на початку жовтня отримала Тешинську Сілезію, а на початку листопада 1938 р. за рішенням Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найрозвинутіші райони Закарпаття було передано Угорщині. Загалом Чехословаччина втратила третину своєї території з населенням 5 млн осіб і 40% свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками країна опинилась у стані глибокої політичної кризи, із якої поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголосили автономію, і Прага змушена була нарешті затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). Перша Чехословацька республіка припинила своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов у історію як час розбудови Карпатоукраїнської державності, активної, хоча і неоднозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів краю.

Затверджений Радою міністрів ЧСР 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Закарпаття – Рада міністрів Підкарпатської Русі на чолі з А.Бродієм, лідером русофільського напрямку в краї, – проіснував усього 15 днів. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема вирішення питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східнославацьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Але надмірна активність уряду в цьому напрямі відсунула на другий план розв'язання не менш злободенних для Закарпаття проблем – господарсько-фінансових, соціальних, культурних, внутрішньополітичних тощо. Він так і не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті й економічне становище населення.

26 жовтня 1938 р. федеральний уряд ЧСР звільнив Бродія з посади прем'єра, і його негайно було заарештовано в Празі за «державну зраду» – зв'язки із ворожими республіці закордонними елементами і діяльність на користь Угорщини. Того ж дня новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений А.Волошин – лідер українського напрямку в краї.

Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Згідно з рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. від Закарпаття відходило до Угорщині понад 12% його території – міста Ужгород, Мукачеве, Берегове та майже 100 інших населених пунктів, де мешкало близько 175 тис. осіб (у тому числі понад 33 тис. українців). Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду¹⁶⁰. Уряд

А.Волошина переніс свою канцелярію із Ужгорода до Хуста, що став столицею автономної української держави – Карпатської України, розбудова якої розпочалася швидкими темпами і не в останню чергу завдяки безпосередній підтримці й допомозі з боку галицьких українців, які масово переходили польсько-чеський кордон, поспішаючи на поміч своїм закарпатським братам.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А.Волошина, були надзвичайно складними. В першому після призначення прем'єром інтерв'ю редакторів газети «Нова свобода» 30 жовтня 1938 р. він досить детально їх розкрив: «Завдань багато. Числимо на сили свої та на сили громадянства, яке мусить все зробити, щоб закріпити здобутки. Але перше завдання – це оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народніх мас... Вже влада має 230 вагонів кукурудзи для бідних і безробітних... Думаю, що народні маси нашого краю здобудуть від своєї молодой держави все, що потрібно для усунення голоду... План публічних робіт маємо широкий. Мусимо побудувати залізниці, дороги, мости, пристосовуючи все до нових умов нашого господарського та культурного життя. Після встановлення й закріплення наших границь, негайно мусимо провадити планову розбудову нашої господарки. То вимагає великої кількості працівних сил та велику суму грошей. Але наші природні багатства є такі великі, що ми вдержимось та забезпечимо собі рівноправне співробітництво з іншими країнами, які нам допоможуть розбудувати промисел та інтенсифікувати хліборобство, скотарство, садівництво та огородництво. Будемо будувати фабрики, щоб зпрацьовувати наші сирівці, будемо зпрацьовувати мінеральні поклади, що стільки їх ховає в собі наша багата земля... Ми всіх шануємо, але вимагаємо, щоб і нас шанували, нікого не будемо кривдити, кожний громадянин без різниці народності й віри буде мати рівне право. Вибороли ми свободу не лише для себе, але для всіх, хто йде з нами й має добру волю до співпраці на нашій землі. Теперішня хвиля диктує нам всім виявити працівність і дисципліну, полишити національні, мовні та політичні суперечки і всім стати до творчої праці, якої вимагає від нас обов'язок перед рідним народом»¹⁶¹.

На жаль, ці завдання через низку суб'єктивних причин і об'єктивних обставин уряду Волошина так і не судилося здійснити. Зокрема, порівняно з успішними наслідками політичної діяльності уряду А.Волошина, результати його господарської праці були значно скромнішими. Вкрай бідні економічні ресурси й обмежені можливості автономного краю після приєднання найбільш розвинутої в економічному відношенні частини Закарпаття до Угорщини, постійний дефіцит бюджету Карпатської України, негативний вплив цілої низки зовнішніх факторів, пріоритетна увага до політичних питань, боротьби з «ворогами української нації» – все це завадило урядові серйозно зайнятися соціально-економічними проблемами краю.

Щоправда, планів і намірів у цьому напрямі було чимало. 19 листопада 1938 р. Українська народна рада в Хусті видала «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду Волошина. На перший план висувалися проведення земельної реформи, розвиток хліборобства й виноградарства, піднесення скотарства і молочарства. Але найголовніше завдання полягало в тому, щоб забезпечити місцеве населення продуктами харчування. Річ у тім, що ціни на продукти постійно підвищувалися, хоча заробітна платня залишалася

ся без змін. Щоб запобігти голоду, особливо в гірських районах, автономний уряд пішов на відміну деяких податків. У лютому 1939 р. на його вимогу міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для проведення акції надання допомоги найбільшому населенню краю. Тоді ж уряд Карпатської України «призначив півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей».

Однак разові допомогіві заходи не могли суттєво поліпшити становище. Неспроможний розв'язати цю проблему власними силами, А.Волошин змушений був шукати допомоги за кордоном. Почалися поставки кукурудзи з Румунії, розглядалося питання про обмін закарпатського лісу і солі на зерно з урядами Німеччини й Угорщини. Водночас проводилась певна робота щодо поліпшення страхування й пенсійного забезпечення населення: в Хусті, зокрема, був створений Красвий уряд робітничого забезпечення¹⁶².

Уже з перших днів своєї діяльності автономний уряд А.Волошина стикнувся ще з однією складною проблемою – безробіттям. Кількість безробітних постійно збільшувалася за рахунок галичан, що нелегально переходили польсько-чеський кордон, утікачів з території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Одночасно відбувалася рееміграція закарпатців у пошуках роботи за кордон. З метою поліпшення становища уряд Карпатської України в січні 1939 р. розпочав переговори з урядом Німеччини, Чехо-Словаччини і деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки. Така домовленість була досягнута, і кільком групам робітників вдалося поїхати на сезонні роботи до Німеччини і Чехо-Словаччини, хоча це не зняло хронічну для Закарпаття проблему безробіття¹⁶³.

Основним багатством краю залишався ліс, і тому уряд робив активні спроби щодо реорганізації та централізації лісового господарства, проведення його націоналізації. У січні 1939 р., після створення єдиної дирекції лісів в Буштині, розгорнулися великі роботи в державних лісах: було прокладено кілька транспортних середників, почалося будівництво нових комунікацій, залізничних і автомобільних доріг, пошук нових ринків збуту та можливостей залучення іноземного капіталу тощо. В результаті ситуація у лісовому господарстві поступово стабілізувалась. Прибутковою галуззю промисловості краю залишалося добування солі. Певні позитивні зрушення відбулись у хімічній (досить успішно працювало 5 фабрик) і харчовій промисловості краю. Уряд Карпатської України розробив програму електрифікації країни, для здійснення якої було організовано товариство «Карпатські Електровні», значну увагу приділяв розвитку пошт і зв'язку, розробці корисних копалин, мінеральних джерел, робив певні спроби поліпшення жалюгідного становища у медичному обслуговуванні населення, перспективного значення для краю надавав розвитку туризму тощо.

Однак більшість планів і задумів уряду Карпатської України у вирішенні проблем господарського й культурного будівництва, поліпшення соціального становища та рівня життя населення не були реалізовані. І головна причина цього не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А.Волошина, прорахунках і помилках у його діяльності, що дійсно мали місце, скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних і внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. у краї й навколо нього, Карпатська Україна не

мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Та й часу для цього історія відвела молодій українській державі замало.

На початку березня 1939 р. А.Гітлер прийняв рішення про остаточну ліквідацію Чехо-Словаччини і дав згоду Угорщині на окупацію Карпатської України, що зняло будь-які покрови з політики Німеччини, на заступництво якої до останнього сподівався уряд Волошина. 14 березня 1939 р., щойно дізнавшись про проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною, А.Волошин офіційно проголосив її незалежною державою і назвав склад нового уряду. А 15 березня, коли окремі підрозділи угорських військ уже перетнули кордони краю, в Хусті розпочала свою роботу перша і остання сесія Сойму Карпатської України, на якій було ухвалено документи історичної ваги. Обравши президентом новоствореної української держави Августина Волошина, Сойм ухвалив два конституційних закони. Ними, зокрема, підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, а також затверджувались українські державні мова, прапор, герб і гімн. Того ж дня, 15 березня, Угорщина розпочала загальний наступ, який завершився окупацією щойно проголошеної Карпатоукраїнської держави.

Посилання до розділу 27

1. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1993. – S.460-463.
2. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska // *Przemyskie Zapiski Historyczne*. – 1987. – Т.4-5. – S.140-145; Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. – Warszawa, 1994. – S.105-109; Mędrzecki W. Ukraińcy // *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1999. – S.471.
3. Про господарський розвиток східних територій II Речіпосполитої докладніше див.: Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1973. – S.372-386; Drozdowski M.-M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej // *Polska Odrodzona 1918–1939: Państwo – społeczeństwo – kultura*. – Warszawa, 1988. – S.376-426; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989. – S.272-285.
4. Див. докладніше: Stępień S. Ukraińskie życie naukowe w Drugiej Rzeczypospolitej // *Polska – Ukraina – Osadczyk: Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Bohdanowi Osadczykowi w 85. rocznicę urodzin*. – Lublin, 2007. – S.181-212.
5. Комар В.Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2001. – С.121.
6. Там само – С.126. Chojnowski A. Koncepcje polityk narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – S.23-239.
7. Федевич К.К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.). – К., 2009. – С.261.
8. Там само. – С.261-262.
9. Там само. – С.262-263.
10. Drozdowski M.-M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej // *Polska Odrodzona 1918–1939: Państwo – społeczeństwo – kultura*. – Warszawa, 1988. – S.376.
11. Там само. – S.378.
12. Там само. – S.378-379.
13. Weinfeld J. Atlas Statystyczny Polski. Gospodarstwa rolne. – Warszawa, 1925. – Z. II.
14. Weinfeld J. Atlas Statystyczny Polski. Wielka własność. – Warszawa, 1924. – Z. I.

15. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska // *Przemyskie Zapiski Historyczne*. – 1987. – T.4-5. – S.157.
16. Wiśłocki J. Uposażenie kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939. – Warszawa, 1981. – S.89-92; Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. – S.158.
17. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej. – Warszawa, 1960. – S.156.
18. Świtalski Z. Spółdzielczość polska a spółdzielczość mniejszości narodowych w państwie polskim 1918–1939 // *Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy*. – 1980. – №1. – S.77-78.
19. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць Історично-Філософічної Секції НТШ. – Нью-Йорк, 1964.5 – С.323.
20. Див., наприклад: Feliński M. Organizacja i rozwój spółdzielczości ukraińskiej w Polsce // *Sprawy Narodowościowe*. – 1929. – №2. – S.215-227; Zieliński S. Rozwój gospodarczy Ukraińców w Polsce // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1936. – №40 (179). – S.405-409.
21. Див.: Zieliński S. Rozwój gospodarczy Ukraińców w Polsce // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1936. – №40 (179). – S.405.
22. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – С.325.
23. Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1994. – S.538.
24. Див.: Кубійович В. Атлас України і суміжних країв. – Львів, 1937. – С.XLI; Walne zebranie Związku Ukraińskich Kooperatyw // *Sprawy Narodowościowe*. – 1937. – №4-5. – S.440.
25. Turlejska M. Rok przed klęską (1 września 1938 – 1 września 1939). – Warszawa, 1965. – S.172.
26. Feliński M. Organizacja i rozwój spółdzielczości ukraińskiej w Polsce // *Sprawy Narodowościowe*. – 1929. – №2. – S.218.
27. Walne zebranie Masłosojuzu // *Sprawy Narodowościowe*. – 1939. – №1-2. – S.113-114.
28. Spółdzielnie przemysłu ludowego // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1938. – 24 kwietnia. – №17 (256). – S.188.
29. Див.: Кубійович В. Атлас України і суміжних країв. – Львів, 1937. – С.XLVI; Kronika // *Sprawy Narodowościowe*. – 1937. – №6. – S.651; 1939. – №1-2. – S.111-112.
30. Czterdziestolecie T-wa Siłskij Hospodar // *Sprawy Narodowościowe*. – 1939. – №1-2. – S.112.
31. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. – S.167.
32. Stępień S. Kształtowanie się warstwy inteligenckiej w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939 // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. – Poznań – Warszawa, 2006. – T.LXVI – za rok 2006. – S.133.
33. Там само.
34. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939. – Львів, 2003.
35. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004.
36. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. – S.173.
37. Докладніше див.: Stępień S. Kształtowanie się warstwy inteligenckiej w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939. – S.111-135.
38. Федевич К.К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 pp. – С.263-264.
39. Там само. – С.263.
40. Там само. – С.264.
41. Там само.
42. Там само.
43. Drozdowski M.-M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej // *Polska Odrodzona 1918–1939: Państwo – społeczeństwo – kultura*. – S.390-391.
44. Там само. – S.391.
45. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska // *Przemyskie Zapiski Historyczne*. – 1987. – T.4-5. – S.151.
46. Там само. – S.154.
47. Landau Z. Robotnicy przemysłowi w Polsce: Materialne warunki bytu. – Warszawa, 1970. – S.107-114.

48. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. – S.154.
49. Див.: Aland A. Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności 3 województw południowo-wschodnich // Sprawy Narodowościowe. – 1939. – №1-2. – S.14-42; Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. – S.155.
50. Stępień S. W kręgu badań nad społeczeństwem II Rzeczypospolitej: Społeczność ukraińska. – S.155.
51. Aland A. Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności 3 województw południowo-wschodnich. – S.31-32.
52. Там само.
53. Магочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С.501.
54. Там само.
55. Там само.
56. Mały Rocznik Statystyczny. – Warszawa, 1938. – S.37.
57. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939: elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. – S.58.
58. Wołyń w liczbach. – Łuck, 1939. – S.29-30.
59. Там само.
60. Там само. – S.30-32.
61. Там само. – S.34-60.
62. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939: elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – S.60.
63. Див.: Федевич К.К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 pp. – С.253-254.
64. Drozdowski M.-M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. – S.426.
65. Иорданский А.А. Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы. – М.; Л., 1926. – С.143.
66. Дембо В. Румыния. – М., 1937. – С.22.
67. Иорданский А.А. Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы. – С.169.
68. Цит. за: Лунгу В. Политика террора и грабежа в Бессарабии. 1918–1920 гг. – Кишинев, 1979. – С.93-94.
69. Там само. – С.133.
70. Час. – 1932. – 19 серп., 23 верес.
71. Там само. – 25 верес.
72. Дембо В. Бессарабский вопрос: Бессарабия, Румыния, Дунай. Как захвачена Бессарабия, удержится ли Румыния в Бессарабии? – М., 1924. – С.8-9.
73. Иорданский А.А. Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы. – С.160.
74. Буковина: Историч. нарис. – Чернівці, 1998. – С.234.
75. Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 pp. Погляд дипломатів (Документи). – Чернівці, 2007. – С.95.
76. Бессарабия: Воен.-географ. спр. – М., 1929. – С.90.
77. Там само. – С.94.
78. Там само. – С.100.
79. Там само. – С.96-97.
80. Голос Буковини. – 1935. – 24 мар.
81. Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 pp. Погляд дипломатів: Документи. – С.10.
82. Див. приміром: Аграрна реформа на Буковині й її наслідки // Час. – 1937. – 30 груд.
83. Бессарабия: Воен.-географ. спр. – С.87.
84. Дембо В. Румыния. – С.7.
85. Бессарабия: Воен.-географ. спр. – С.118.
86. Там само. – С.100.
87. Дембо В. Румыния. – С.23.

88. Иорданский А.А. Румыния. Народ, его история, экономика, политика и вооруженные силы. – С.186.
89. Там само. – С.187.
90. Бессарабия: Воен.-географ. спр. – С.73.
91. Там само. – С.101.
92. Там само. – С.120.
93. Дембо В. Румыния. – С.36.
94. Час. – 1929. – 12 січ.
95. Лунгу В. Политика террора и грабежа в Бессарабии. 1918–1920 гг. – Кишинев, 1979. – С.133.
96. Бессарабия: Воен.-географ. спр. – С.108.
97. Там само. – С.119.
98. Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. Погляд дипломатів: Документи. – С.92-94.
99. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с советской родиной (1918–1940 гг.). – Кишинев, 1970. – С.252.
100. Докладніше про порядок запровадження закону в Буковині див.: Друга конверсійна рата // Голос Буковини. – 1935. – 21 квіт.
101. Див.: Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр. Погляд дипломатів: Документи. – С.76-77.
102. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с советской родиной (1918–1940 гг.). – С.252.
103. Голос Буковини. – 1935. – 27 січ.
104. Там само. – 24 лют.
105. Там само. – 3 мар.
106. Там само. – 19 мая.
107. Самостійність. – 1935. – 24 лют.
108. Язькова А.А. Румыния накануне второй мировой войны. 1934–1939. – М., 1963. – С.232.
109. Там само. – С.235.
110. Там само. – С.133.
111. Цит. за: Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с советской родиной (1918–1940 гг.). – С.252.
112. Заява президента міністрів Г.Татареску // Час. – 1937. – 14 жовт.
113. Язькова А.А. Румыния накануне второй мировой войны. 1934–1939. – С.233.
114. Пагирев Б.В. Румыния. Экономико-географический очерк. – М., 1955. – С.37-38.
115. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с советской родиной (1918–1940 гг.). – С.690.
116. Див.: Cesko-slovenska historicka rocenka 1997. – Brno, 1997. – S.13-28; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – К., 1982. – С.46-47; Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.8, 136, 150-151, 241.
117. Див. посилання на ці оцінки: Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). – К.; Ужгород, 1998. – С.58.
118. Поп І. Від безвісті до державності // Карпатський край. – 1991. – 10 верес.
119. Цит. за: Бочковський О.І. Т.Г.Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). – Подєбради, 1930. – С.194-195.
120. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.242.
121. Lacina, Vlastislav. Zlata leta ceskoslovenskeho hospodarstvi 1918-1929. – Praha, 2000. – S.23.
122. Див.: Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – М., 2005. – Кн.1. – С.117, 135.
123. Lacina V. Zlata leta ceskoslovenskeho hospodarstvi 1918-1929. – S.41-47.
124. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.151; Магочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С.517.
125. Cesko-slovenska historicka rocenka. – 1997. – S.101.
126. Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород, 1936. – Перевидання книги. – Ужгород, 2005–2006. – С.48; Cesko-slovenska historicka rocenka. – 1997. – S.104.
127. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.124.

128. Cesko-slovenska historicka rocenka. – 1997. – S.100-102; Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.48-49.
129. Див.: Там само. – С.61-65; Илько В.И. Социально-экономические отношения в закарпатском селе в 1919-1938 гг. – Ужгород, 1981. – С.95.
130. Там само. – С.25, 37-38.
131. Магочій П.-Р. Вказ. праця. – С.517.
132. Cesko-slovenska historicka rocenka. – 1997. – S.103.
133. Илько В.И. Назв. праця. – С.27.
134. Див.: Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). – Пряшів, 1979. – С.153-156.
135. Cesko-slovenska historicka rocenka 1997. – S.104, 105.
136. Ibid. – S.98.
137. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.156, 166.
138. Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.29-32.
139. Там само. – С.55-56; Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.158-160.
140. Там само. – С.156.
141. Там само. – С.157.
142. Там само. – С.160.
143. Statisticka rocenka Republiky Ceskoslovenske. – Praha, 1937. – S.88.
144. Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.56; Пруниця С.Ю. До питання про характер економічної політики буржуазної Чехословаччини на Закарпатті // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. – Ужгород, 1970. – С.169.
145. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.162.
146. Там само. – С.163-164.
147. Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.57-59.
148. Див.: Cesko-slovenska historicka rocenka. – 1997. – S.115-121.
149. Technicka prace v zemi Podkarpatoruske. 1929–1933. – Uzhorod, 1933. – S.21, 29; Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.13-20.
150. Див.: История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. – С.100-101; Вегеш М.М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). – К.; Ужгород, 1998. – С.63-64.
151. Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.18.
152. Там само. – С.20.
153. Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – Кн.1. – С.156-157; Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.204-212.
154. Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921–1938 рр.). – Ужгород, 1959. – С.234; Харьковский пролетарий. – 1932. – 16 лют.
155. Див.: Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – Кн.1. – С.157-158.
156. Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. – С.66-67.
157. Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.246.
158. Statisticka rocenka CSR. – Praha, 1937. – S.217.
159. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.648.
160. Див.: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ч.1. – Ужгород, 1993. – С.100-104.
161. Нова свобода. – 1938. – 30 лист.
162. Див.: Вегеш М.М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2 т. – Ужгород, 1997. – Т.2. – С.14-36.
163. Див.: Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996. – С.10-12.

Розділ 28

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)

1. Мілітаризація радянської економіки в 1939–1941 рр.

Масштаби завдань, які ставило перед собою керівництво СРСР у сфері геополітики, зумовили підвищену увагу до питань економічного розвитку. Події 1938–1939 рр. викристалізували реальні й уявні загрози безпеці країни. Прагнучи підготуватися до нових викликів, радянські лідери вживали заходів до створення потужної військово-промислової, сировинної і харчової бази. Ці кроки були логічним продовженням економічного курсу, взятого на рубежі 20–30-х рр. Як і тоді, він не в останню чергу визначався зовнішньополітичною стратегією.

Україні відводилось одне з провідних місць у нарощуванні військово-економічного потенціалу Радянського Союзу. В середині 1941 р. промисловість республіки давала більше половини чавуну, понад 50% вугілля, сталі, прокату¹.

Сільське господарство України посідало провідне місце в аграрному секторі всесоюзної економіки. У 1940 р. збір зернових становив 28,62 млн т, цукрових буряків – 14,8 млн т, соняшника – 1,02 млн т, картоплі – 21,67 млн т². В УРСР вирощували 21% валового збору зернових, 50% кукурудзи, понад 30% ячменю, виробляли 74% цукру³. У січні 1941 р. у тваринницькій галузі республіки налічувалось 10,5 млн великої рогатої худоби, у тому числі 5,7 млн корів (19,7% союзного поголів'я), 4,5 млн коней (22%)⁴.

У 1940 р. сільське господарство України виробило 7,114 млн т молока, 1127 млн т м'яса і сала (у забійній вазі), 13,5 тис. т вовни, 3273 млрд штук яєць⁵.

Парк тракторів у цей час налічував 90 519 одиниць, зернозбиральних комбайнів 31 150, вантажних автомобілів – 54 900⁶.

Однак за вражаючими абсолютними й відносними показниками приховувалися такі негативні тенденції, як низький рівень механізації та надто великі затрати переважно ручної праці (на селі мешкало 27,3 млн громадян УРСР (66%), які були зайняті в аграрному секторі⁷, надзвичайно повільна динаміка виробництва основних видів продукції. Екстраполюючи ці показники на умови можливої війни (яка до того ж супроводжується вилученням з виробничого процесу значної кількості трудових ресурсів, здебільшого з села, а також втратою певної частини території), одержуємо картину, що ставить під сумнів готовність СРСР до ведення виснажливої війни з сильним супротивником.

Усвідомлюючи ці реалії, радянське керівництво форсувало розвиток важкої індустрії. Пріоритети групи А на шкоду розвитку групи Б обґрунтовувалися довгостроковими стратегічними інтересами. Саме тому найбільші капіталовкладення, матеріальні і трудові ресурси надходили у важку промисловість. У середині 1939 р. союзний уряд збільшив фінансування оборонних галузей з 3,2 до 20,3 млрд руб.⁸

Ще у 30-ті рр. уряд уживав заходів з метою завоювання економічної незалежності. З цією метою виняткового значення надавалося нарощуванню потужностей провідних галузей важкої індустрії. Напередодні агресії Німеччини капіталовкладення в металургію України сягнули 4 млрд руб. У структурі виробництва металургійної галузі УРСР основне місце належало сортовому і листовому металу, що використовувався у металообробній і машинобудівній промисловості.

Пріоритетну роль у воєнно-промисловому комплексі відігравала машинобудівна промисловість. В УРСР переважали металоємні підприємства, на яких вироблялися важкі машини для металургійної, кам'яновугільної, гірничої промисловості, паровозобудування й вагонобудування, сільськогосподарського машинобудування. В Україну довозилася здебільшого продукція точного машинобудування, автобудування, інструментальної, електромашинобудівної та інших галузей.

Уже у 30-ті рр. найбільші заводи галузі перейшли на випуск продукції військової номенклатури. У 1939–1940 рр. цей процес набув загального характеру. Суднобудівні підприємства Запоріжжя, Керчі, Києва, Миколаєва, Одеси перейшли на спорудження легких надводних кораблів. Низка машинобудівних заводів зосередила свої зусилля на виконанні програм з виробництва двигунів, силових установок, вузлів і агрегатів для бойових суден.

Згідно з червневою постановою 1940 р., уряд зобов'язав колектив Харківського танкового заводу ім. Комінтерну перейти до серійного випуску новітньої машини Т-34. На початку 1941 р. аналогічне завдання одержали всі танкові й тракторні підприємства. Протягом 1940 – першої половини 1941 р. вони випустили 1225 «тридцятьчотвірок»⁹. У квітні 1940 р. на Київському авіазаводі зібрали перший винищувач МІГ-3, а на початку наступного року авіаційні заводи вже випускали його серійно.

Танковий, тракторний і дизельний заводи у Харкові, Київський ім. І.Лепсе, Запорізький моторобудівний заводи, що підпорядковувалися Наркомату танкової промисловості, випускали переважно продукцію військового призначення.

За функціонуванням оборонних галузей був встановлений жорсткий централі-

зований контроль. План поточних військових замовлень у 1939–1940 рр. був виконаний лише за трьома позиціями (виробництво артсистем, мінометів і мін) з 13. По інших позиціях планові завдання були виконані на 2/3, що виявилось кращим показником у зіставленні з попередніми роками. У 1940 р. загальна вартість замовлень НКО СРСР збільшилася на 38,2% (порівняно з 1938 р.) і сягнула 17,5 млрд руб.¹⁰ Водночас такі параметри господарської діяльності об'єктів військово-промислових наркоматів, як освоєння капіталовкладень, зниження собівартості, ліквідація фінансової заборгованості та ін., в цей час помітно погіршилися. Значними були збитки від випуску бракованої продукції.

Про виняткове місце ВПК у господарській інфраструктурі свідчить той факт, що окрім Ради Народних Комісарів проблемами його розвитку займалися ДКО, а також Економічна рада на чолі з А.Мікояном. Важко сказати, наскільки цей паралелізм сприяв оптимізації управління економікою країни.

Ступінь мілітаризації економіки Союзу РСР в цілому й України зокрема в період з 1937 до 1940 р. характеризувався збільшенням удвічі частки прямих військових витрат у сумі національного доходу. Питома вага продукції військового призначення в загальному обсязі валової промислової продукції у 1940 р. дорівнювала 26%. Зіставивши бюджетні витрати на фінансування військово-промислових наркоматів з величиною національного доходу, можна одержати «коефіцієнт мілітаризації» – 24,6%. Це зіставне з аналогічним показником Німеччини, хоча вона вже мала відмобілізовану армію й працюючу в режимі воєнного часу військову промисловість¹¹. У спогадах Г.Жукова міститься досить критична оцінка форсованої мілітаризації: «Ще більший крен в цей бік означав би вже перехід з рейок мирного розвитку країни на рейки військового розвитку, вів до зміни, переродження самої структури народного господарства, її мілітаризації і прямої шкоди інтересам трудящих»¹².

На підставі аналізу доповіді наркома оборони К.Ворошилова в НКО 12 жовтня 1939 р. про план замовлень на бойову техніку й озброєння на 1940 р. деякі фахівці висловлюють міркування про те, що радянське керівництво планувало з 1940 р. повноцінне мобілізаційне розгортання військової промисловості. Однак 30,9 млрд руб., які НКО пропонував витратити на військові замовлення, зрештою були зменшені до 17,5 млрд руб., і Сталін пояснював це відсутністю загрози воєнного конфлікту з Німеччиною принаймні до 1942 р.¹³

Зробивши економіку та соціальну сферу заручниками своїх політичних амбіцій, керівництво Радянського Союзу запрограмувало розвиток господарства у таких пропорціях, які гарантували пріоритетний розвиток галузей ВПК за рахунок інших сегментів виробництва. Звичайно, при цьому бралися до уваги й тогочасні реалії міжнародного життя. Та, незважаючи на цілеспрямовані заходи, СРСР не встиг повноцінно підготуватися до випробувань, які чекали на цього в 1941 р. І лише ціною граничного напруження сил у наступні роки ситуацію вдалося виправити.

2. Соціально-економічні перетворення в західних областях УРСР

Дипломатичні та військово-політичні акції в контексті «золотого вересня» 1939 р. стали першим актом «возз'єднання» західноукраїнських земель з Великою

Україною. Не менш важливими для Кремля були питання, пов'язані з інтеграцією цих регіонів у загальносоюзний господарський організм, легітимація і вкорінення радянського ладу в місті та на селі, оволодіння панівними висотами в економіці.

Ще за три тижні до початку виборів до Народних Зборів Західної України, 1 жовтня 1939 р., політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання Західної України і Західної Білорусії». У відповідному рішенні поряд з політичними формулювалися й економічні завдання. Передбачалося, що НЗЗУ мали в першу чергу затвердити передачу поміщицької землі селянських комітетам, а також «вирішити питання» про націоналізацію банків та великої промисловості. До формування радянських органів влади та управління контроль над підприємствами, що були залишені колишніми власниками, а також банками, транспортом, закладами зв'язку і торгівлі перебирали на себе «тимчасові управління».

Селянські комітети здійснювали облік маєтків, які належали поміщикам, релігійним об'єднанням, державним чиновникам, а наприкінці вересня вдалися до розподілу експропрійованих угідь, худоби й реманенту.

Ідеологічне підґрунтя соціально-економічних перетворень у краї закладалося у «Декларацію НЗЗУ про встановлення радянської влади в Західній Україні» (27 жовтня 1939 р.). У ній наголошувалося: «Не може бути справжньої волі й рівноправ'я там, де є визиск і визискувані. Оборонити інтереси звільненого народу Західної України, звільнити його раз і назавжди від капіталістичного рабства, від панування і свавілля поміщиків та фабрикантів, заводчиків та банкірів – це значить встановити владу Рад депутатів трудящих...»¹⁴. Враховуючи економічний потенціал західноукраїнського регіону (територія – 88 тис. кв. км, 8 млн населення), радянський уряд вживав заходів, аби якнайшвидше інкорпорувати його й узгодити з алгоритмом функціонування господарського механізму СРСР. Специфіка краю полягала в його аграрному спрямуванні, наявності надлишкових робочих рук (а звідси – проблеми зайнятості), конкуренції різних етнічних груп, у якій переплітались виразні соціально-економічні мотиви.

Націоналізація підприємств фактично розпочалася ще до того, як на місця надійшли детальні інструкції центру. Тимчасові управління призначали у банки своїх комісарів, а на заводи і фабрики – управляючих, які здійснювали облік коштів і майна. Банки продовжили кредитування виробничих об'єктів, забезпечували перехід на радянську валюту (протягом певного часу розрахунки тривали і в польських злотих). На ЦК КП(б)У покладалася підготовка списку підприємств, що підлягали передачі у власність держави¹⁵.

Особливістю початкового етапу націоналізації промисловості у краї було те, що вона здійснювалася знизу, з ініціативи самих виробничників. Представники тимчасових органів влади, робітничих комітетів і новопризначений керівник підприємства скликали загальні збори колективу, на яких обиралася комісія, що за актом приймала об'єкт. Це рішення згодом затверджувалося районним, міським і нарешті обласним виконкомом. Практично від самого початку партійні органи засвідчили свої пріоритети в акції, якій надавалося відповідне ідеологічне звучання¹⁶.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України» цей процес перейшов у завершальну фазу. Протягом січня – лютого 1940 р. в Галичині

й на Волині практично закінчився перехід у державну власність промислових підприємств, залізниць, закладів зв'язку, банківської системи, установ торгівлі, хлібофуражних складів, рибних господарств тощо. В ході реформування фінансової системи колишні Комерційний і Фінансовий банки та Банк сільськогосподарського кредиту підпорядковувалися Держбанку СРСР, а Іпотечний і Кооперативний банки ліквідувалися. Акціонерні капітали приватних банків також передавалися Державному банку. Всі позики польського уряду, а також акції та інші цінні папери анулювалися¹⁷.

З 21 грудня 1939 р. Держбанк СРСР переводив усі розрахункові операції на радянську валюту за курсом 1:1, як і оплату товарів, комунальних та інших послуг. Польські злоті вилучали з обігу. Власники банківських рахунків і депозитів могли одержати в рублях еквівалент, що не перевищував 300 злотих. Для виконання цих завдань Держбанк здійснив у Західній Україні емісію на суму 400 млн руб.¹⁸

Згідно зі спеціальним рішенням ЦК ВКП(б), найважливіші об'єкти переходили у відання союзних наркоматів. Зокрема, цукрові, спиртогорілчані, тютюнові та машинобудівний заводи у Львові було передано Наркомхарчопрому СРСР; львівську електростанцію – Наркомелектро СРСР; м'ясоконсервний завод у Золочеві – Наркомм'ясомолпрому СРСР; завод «Портланд-цемент» (Здолбунів) – Наркомбудматеріалів СРСР; калійні родовища – Наркомхімпрому СРСР. Більшість виробничих потужностей підпорядковувалися республіканським відомствам (наприклад, 34 фабрики і заводи – Наркомлегпрому УРСР)¹⁹.

Загалом у західних областях було націоналізовано 2243 великих і середніх промислових підприємств. Частка державного сектора становила 62% і поступово збільшувалася за рахунок інтеграції дрібних виробництв. Так, з 4955 підприємств Волині 3988 – були дрібними майстернями (всього на них працювало 7485 осіб)²⁰. Шляхом об'єднання невеликих підприємств в області протягом 1940 р. виникло 139 артілей промкооперації, а також 66 міських і районних промислових харчокombінатів державної форми власності²¹.

Усього ж у Західній Україні було створено 833 промислові артілі, які об'єднували 333,5 тис. працівників. У 1940 р. підприємства промкооперації випустили продукції на суму 11,2 млн руб., що становило 16% загального обсягу промислового виробництва²².

По-більшовицьки було розв'язано питання, пов'язане з претензіями зарубіжних власників майна. 27 лютого 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило інструкцію Наркомату СРСР та ноти на адресу дипломатичних представництв, зокрема Бельгії та Німеччини, в яких стверджувалося, що націоналізація власності, стосовно якої висунуті претензії, відбулась «суверенними народами» Західної України і Західної Білорусії ще до їхнього входження до складу СРСР. На переконання авторів згаданих документів, це слугувало обставиною, що виключала відповідальність радянської сторони перед колишніми власниками майна, яке «законно перейшло до СРСР»²³.

Водночас з націоналізацією союзне і республіканське керівництво стимулювало реконструкцію старих і створення нових виробничих потужностей. 16 лютого 1940 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У затвердили перший «план розвитку народного господарства західних областей України», що передбачав переоснащення традиційних

і створення нових галузей промисловості – машинобудівної, електротехнічної та ін. До початку 1941 р. у Волинській області передбачалося пустити в дію 313 державних, 146 кооперативних об'єктів, 28 районних і міських пром- і харчокомбінатів, а протягом року – ще 238 промислових підприємств²⁴. До кінця 1940 р. кількість робітників, зайнятих на підприємствах області, збільшилася з 7435 до 14 043, а в середині 1941 р. становила 36 тис. осіб²⁵. У промисловості запроваджувалося радянське трудове законодавство, встановлювався 8-годинний робочий день, гарантовані вихідні, свята й відпустки.

Особливого значення в світлі міжнародної ситуації набував розвиток шляхів сполучення у регіоні. Промбанк СРСР одержав розпорядження фінансувати роботи з перешивки колії, переобладнання рухомого складу, впорядкування транспортної інфраструктури без затверджених урядом проектів і кошторисів. Поряд з переоснащенням старих магістралей розпочалося спорудження нових: Ромаш–Пархач–Рава-Руська (90 км), Муніна–Перемишль (935 км). На будівництво шосейної рокади Новоград-Волинський–Львів наприкінці 1939 р. було асигновано 75 млн руб., у наступному році – ще 120 млн руб.²⁶

З метою координації всіх робіт з розвідки, видобутку, транспортування і переробки нафти було створено комбінат «Українська нафта». Для організації вуглевидобутку сформовано трести «Львіввугіллярозвідка» з 4 конторами та «Львів-шахтобуд» (у його складі діяли 4 контори – у Рава-Руській, Золочеві, Коломиї та Кременці).

На реконструкцію і розвиток економіки і соціально-культурної сфери Західної України радянський уряд асигнував понад 2 млрд руб. (з них на потреби промисловості – 700 млн руб.). Серед нових об'єктів, що почали споруджуватись на ці кошти, – теплоелектростанція та взуттєва фабрика у Станіславі, завод сільськогосподарських машин, меблева й паперова фабрики у Коломиї. Здійснювалася реконструкція міських електростанцій у Дрогобичі, Ковелі, Луцьку, Львові, Ровно, Стрию, Тернополі, Чорткові²⁷.

У серпні 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ про націоналізацію банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного і водного транспорту, засобів зв'язку на території Північної Буковини. Незабаром у власність держави перейшло 4 банки, 318 промислових об'єктів, 27 підприємств комунального господарства, 2,1 тис. км телеграфного й телефонного зв'язку, 5 паровозних і вагонних депо. 15 серпня 1940 р. було ухвалено закон, згідно з яким націоналізації підлягали електростанції, нафтосховища, міський транспорт, торговельні заклади з річним обігом понад 600 тис. лей, готелі, великі домоволодіння і будинки, залишені власниками, а також навчальні заклади, лікарні, аптеки, санаторії, музеї, театри тощо. Невдовзі у державну власність перейшли 853 торговельні підприємства і 6170 домоволодінь. Реформування фінансово-банківської системи здійснювалось аналогічно до того, як це відбувалось у Галичині й на Волині.

Завдяки різкому скороченню резервної армії праці шляхом розконсервації недіючих об'єктів і відкриття нових підприємств чисельність робітників, інженерно-технічного персоналу та службовців зросла з 12 до 32 тис. осіб²⁸.

Поступово підприємства Буковини налагоджували й нарощували виробництво. Так, 6 новостворених ліспромгоспів Чернівецького ліспромислового тресту

протягом другої половини 1940 р. заготовили 265 тис. кубометрів ділової деревини. На початку 1941 р. у тресті діяло 34 націоналізовані лісопильні, 6 деревообробних комбінатів, фанерний завод, дві меблеві фабрики, які у травні дали валової продукції на 3,4 млн руб.²⁹

На базі 33 націоналізованих і переданих трикотажному тресту підприємств було створено фарбувальну та 8 великих трикотажних фабрик. У IV кварталі 1940 р. вони виробили продукції на 3,3 млн руб., а за 4 місяці наступного року – на 7,5 млн руб.³⁰

Швидко нарощували виробництво об'єкти цукрової, текстильної, хімічної, шкіряно-взуттєвої, поліграфічної та інших галузей виробництва. Поряд з артілями кооперації (на 1 січня 1941 р. їх налічувалося 82 з 6 тис. робітників) діяло 120 приватних підприємств – водяних млинів, вітряків, дрібних майстерень.

Принциповою для радянської влади стала проблема реорганізації аграрного сектора виробництва у щойно приєднаних регіонах. Основою реформ стала ліквідація землеволодіння великих власників – поміщиків, церкви, буржуазії. Організація сільськогосподарського виробництва здійснювалась за лекалами колгоспно-радгоспної системи. Та спочатку селян наділяли землею. Згідно з партійно-урядовими директивами, граничні норми індивідуального землекористування становили: у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях 7 га на селянський двір (у деяких гірських районах – 10 га, Жаб'ївському – 15 га), Волинській і Ровенській – 10 га (в окремих районах – 15 га). До весни 1941 р. було вилучено 2,5 млн га землі, реманент, худоба «нетрудових елементів». У користування селян перейшло 1 млн га землі 44,9 тис. коней, 72,9 тис. корів, 1,9 тис. волів. Сильне враження на сільських господарів мало справити скасування недоїмок з податків, заборгованих Польській державі³¹.

На Буковині було націоналізовано 836,3 тис. га земельних угідь, частину з яких одержали понад 50 тис. селянських господарств (у тому числі 21 тис. – безземельних). Найбіднішим селянам було передано 2 тис. голів великої рогатої худоби і коней, 5,3 тис. овець, реманент. У такий спосіб формувалася соціальна база радянської влади на селі. На Буковині й у Бессарабії наділи на селянський двір становили: в Ізмайльському, Аккерманському, Кагульському, Бендерівському повітах – 20 га, Кишинівському, Бельцькому, Оргеєвському, Сорокському, Чернівецькому, Сторожинецькому – 10 га, Хотинському – 7 га³².

Генеральною лінією економічної політики на селі вважалося створення колгоспно-радгоспної системи, яку в Кремлі вважали оптимальною не тільки для розв'язання економічних питань, а й для встановлення суцільного контролю за селом. Спосіб організації сільськогосподарського виробництва і заготівель продукції забезпечували владу від вибухів селянської стихії і гарантували ефективність мобілізаційних засобів, що практикувалися керівництвом держави. На новоприєднаних територіях лише сільська біднота позитивно зустріла аграрні перетворення. У Галичині й на Волині через рік після приходу радянської влади у 556 колгоспах об'єднувалося лише 3,5% (36,5 тис.) селянських господарств. Крім того, тут функціонувало 59 радгоспів та 174 МТС. Комбінацією агітаційних, популістських і силових методів до середини 1941 р. цю кількість довели до 2589 колгоспів, у які вступило 142,5 тис. господарств (13% від їхньої загальної кількості)³³. У Північній

Буковині перший колгосп з'явився у січні 1941 р., а весною тут діяло 62 колективні господарства (4,5 тис. селянських господарств), 9 радгоспів, 13 МТС³⁴.

Низькі темпи колективізації пояснювались традиціями економічного устрою й господарювання, розвиненим почуттям приватного власника у місцевого населення, яке складно було нівелювати у стислі терміни. Однак уникнути системи натурального і грошового оподаткування вони не могли, хоча республіканський уряд намагався враховувати специфіку цих регіонів. Навесні 1940 р. з'явилася постанова, згідно з якою від сплати сільськогосподарського податку звільнялися колгоспні двори й одноосібні господарства, оподатковуваний дохід яких не перевищував 1 тис. руб.; від оподаткування дрібної худоби, що перебувала в особистому користуванні членів колгоспів та одноосібних селянських господарств; від оподаткування перелогових і цілинних земель протягом двох років після їх розорювання, а розкорчованих і тих, на яких проводились меліоративні роботи, – протягом трьох років. Усі селянські господарства Західної України звільнялися від сплати збору на потреби житлового і культурно-побутового будівництва, а одноосібники – від сплати державного податку на коней³⁵.

Однак лінія радянського керівництва на зміцнення військово-економічного потенціалу країни супроводжувалося заходами, спрямованими на інтенсивне вилучення сільськогосподарської продукції. Квітнева постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 1940 р. передбачала зміну порядку заготівлі й закупівлі. Зокрема збільшувалися розміри обов'язкових поставок колгоспниками овочів, зерна, рису, які з цього часу вираховувалися не з плану посівів цих культур, а з кожного гектара колгоспної ріллі. Встановлювалися обов'язкові поставки дворами колгоспників, одноосібників і самими колгоспами шкірсировини, яєць (з 1941 р.). Усі колективні господарства мали вирощувати коней і передавати їх армії³⁶.

Переведення аграрної сфери Північної Буковини, Волині, Галичини на колективні рейки супроводжувалося суперечливими процесами. З одного боку, відбувалося вирівнювання соціального статусу селян шляхом наділення їх землею, запровадження технічного обслуговування господарств за допомогою МТС, забезпечувалась державна підтримка незаможних верств. З другого боку, селянам нав'язувалися непопулярні форми організації виробництва, неринкові відносини, що виключали матеріальну зацікавленість і утверджували залежність від управлінського апарату. Позаекономічні важелі стимулювання виробництва не сприяли його оптимізації, відчували селян від засобів виробництва та результатів своєї праці.

3. Перебудова економіки на воєнний лад. Евакуація матеріальних цінностей і населення на Схід

Передвоєнна мілітаризація економіки визначила чітку спеціалізацію підприємств різних галузей промисловості на виробництві певної номенклатури продукції. Тому після нападу Німеччини та її союзників на СРСР не існувало необхідності різкої зміни основних векторів економічної політики, яка в радянські часи була окреслена дефініцією «перебудова економіки на воєнний лад». Це поняття має досить значний ідеологічний компонент, покликаний продемонструвати миролюбність СРСР, завуалювати мілітаризаційні тенденції в економіці 30-х рр., і навіть

більше – натякнути на неготовність Радянського Союзу до війни та її раптовість. У зв'язку з цим слід вести мову не про кардинальну перебудову всього господарського комплексу, а про провідні тенденції: 1) переведення на виробництво продукції військового призначення підприємств, які до того випускали суто цивільний асортимент; 2) запровадження воєнного стану, що передбачало суттєві зміни в режимі й умовах праці, посилення відповідальності за дисциплінарні та інші порушення, невиконання рішень керівних органів; 3) здійснення структурних змін, у рамках яких найбільш придатні й необхідні для виробництва військової продукції потужності підпорядковувалися відповідним спеціалізованим наркоматам. Що стосується об'єктів ВПК, то вони, як і до початку війни, націлювалися на виробництво військової техніки, озброєння, боєприпасів, спорядження тощо.

Війна стала найсуворішим випробуванням для економіки Союзу в цілому й України зокрема. У воєнних умовах виявилися не декларовані, а реальні мобілізаційні можливості, якими володіла держава, здатність оперативно маневрувати та перерозподіляти ресурси, визначати пріоритети й домагатися прориву на вирішальних напрямках господарювання. Вже перші сутички з ворогом продемонстрували сильні й слабкі сторони воєнно-промислової політики, систем озброєння, організації тилового забезпечення тощо. Корективи доводилося вносити вже в ході бойових дій, які складалися для Червоної армії вкрай невдало.

Умови воєнного часу ще більше посилювали централізацію, адміністративні підходи до управління економікою країни, контроль за виконанням планових завдань і військово-господарських програм. 23 червня 1941 р. було запущено в дію мобілізаційний план виробництва боєприпасів, а ще через тиждень (з помітним запізненням), – «мобілізаційний господарський план» на III квартал 1941 р., згідно з яким кошти і ресурси перерозподілялися на користь виробництва військової продукції. Програми випуску військової техніки порівняно з довоєнним часом зросли на чверть, а загальні військові витрати у другій половині 1941 р. – на 20,6 млрд руб. (у зіставленні з першим півріччям)³⁷.

Підвищена увага приділялась галузям важкої індустрії, безпосередньо пов'язаним з воєнно-промисловим комплексом. Металурги республіки різко збільшили виплавку спеціальних (у тому числі легованих) сортів сталі, феросплавів, прокат складних профілів труб, броньованих листів і плит. Практично всі об'єкти галузі (в Єнакієвому, Дніпропетровську, Макіївці, Маріуполі, Ворошиловграді, Дніпродзержинську, Костянтинівні й інших містах) налагодили випуск броньованих ковпаків для дотів, елементів для мостів і переправ, корпусів авіабомб, торпед, снарядів і мін.

Хімічні підприємства – Сталінський, Слов'янський, Рубіжанський заводи, Дніпродзержинський, Горлівський, Лисичанський азотнотукові комбінати й інші нарощували виробництво аміаку, азотної та сірчаної кислот, тротилу, медпрепаратів.

З максимальним навантаженням працювала машинобудівна галузь. З метою забезпечення оперативного управління об'єктами важкого і середнього машинобудування та електроенергетики восени 1941 р. було здійснено структурні зміни: сформовано нові союзні наркомати – мінометного озброєння й танкової промисловості. До складу останнього передано 27 підприємств, з яких в Україні працювали

Київський ім. І.Лепсе, Запорізький завод двигунів, Харківські танковий, тракторний і дизельний³⁸.

Перепрофілювання потужностей набуло значних масштабів. Так, військовий асортимент на ХТЗ сягав 83% усієї продукції. На Кіровоградському, Сумському, Запорізькому, Київському, Херсонському заводах сільськогосподарського машинобудування налагодили ремонт танків, самохідних артилерійських установок. Авіаційні підприємства Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя швидкими темпами будували та ремонтували літаки й іншу бойову техніку. Фахівці харківських електромеханічного, турбогенераторного, заводу сільського машинобудування «Серп і молот» освоїли виробництво танкеток, мотоциклів, мінометів, авіабомб, снарядів, а за дорученням ДКО – ще й реактивних мінометних установок. Ремонт військової техніки, зброї, виготовлення елементів мостів і переправ освоїли столичні заводи «Арсенал», ім. Артема, «Більшовик», «Металіст», «Автомат», «Укркабель», верстатобудівний та ін.³⁹

Виконуючи вказівки ДКО, суднобудівні підприємства Києва, Керчі, Запоріжжя, Миколаєва, Одеси, Херсона припинили спорудження кораблів і перейшли на ремонт діючих суден. Натомість 125 недобудованих надводних і підводних бойових кораблів з двох миколаївських і київського суднобудівних заводів перебазували в порти Кавказу⁴⁰.

Уряд вживав заходів для безперебійного функціонування залізничного транспорту. В умовах постійних бомбардувань залізничники забезпечували військовій й медико-санітарній перевезення, організовували маршрути, якими здійснювалися перебазування обладнання підприємств, матеріальних, сировинних ресурсів і людей у східні райони країни. Об'єкти, що виробляли та ремонтували паровози й рухомий склад, переоснащували їх у бронепотяги, виконували інші військові замовлення⁴¹.

Справжню трудову звитягу виявили в цей час гірники Кривбасу і Донбасу. Залізна, марганцева та інші руди були необхідні для виробництва озброєння, а вугілля – основним видом енергоносіїв, без якого не могла функціонувати жодна галузь виробництва. Шахтарі працювали до наближення лінії фронту і припиняли роботу тільки з відступом радянських військ.

Перейшли на виконання військових замовлень підприємства місцевої промисловості та кооперації. У третьому кварталі 1941 р. вони виробили 777,2 тис. пар взуття, 301,3 тис. шинелей, 900 тис. гімнастйорок. Виробничі колективи харчової галузі республіки відправили на фронт 5484 т сухарів і печива, 9828 т макаронних виробів, 4161 т рослинного масла, 2564 т мила й інші види продукції⁴².

Переведення економіки на воєнні рейки потребувало розв'язання проблеми кадрового забезпечення виробництва. З України до радянських Збройних сил було мобілізовано близько 3,5 млн осіб⁴³. Це викликало дефіцит не лише кваліфікованих кадрів і фахівців середньої та вищої ланки, а й некваліфікованої робочої сили. Створений при союзному уряді Комітет з обліку та розподілу робочої сили намагався розв'язати питання шляхом переведення на оборонні об'єкти спеціалістів, зайнятих у цивільних галузях, концентрації на підприємствах ВПК осіб, які з різних причин не підлягали мобілізації чи перебували поза виробничою сферою, залучення на фабрики і заводи жінок, пенсіонерів, інвалідів, підлітків. Запроваджувалася

загальна трудова повинність для всього працездатного населення, скасовувалися відпустки.

26 червня 1941 р. з'явився указ Президії Верховної СРСР «Про режим робочого часу робітників та службовців у воєнний час», згідно з яким тривалість робочого дня збільшувалася до 11 годин за 6-денного робочого тижня та грошової компенсації за відпустки. Заборонялося самовільно змінювати місце роботи, а порушення трудової дисципліни, несанкціоноване відлучення з роботи чи втеча з підприємств суворо каралися. Жорсткі засоби регламентації праці дали можливість максимально використати наявні трудові ресурси на виробництві, в ході евакуації, зведення оборонних укріплень, ремонтних робіт тощо.

Складні завдання стояли перед аграрним сектором економіки. Незважаючи на те, що значну частину колгоспників мобілізували до армії, на роботу в промисловість і залізничний транспорт, а велику кількість техніки і тягової сили вилучили для потреб фронту, необхідно було своєчасно зібрати врожай, вивезти вглиб країни з районів, яким загрожувала окупація, техніку, реманент, худобу, насіннєвий фонд, іншу сільськогосподарську продукцію. З метою ліквідації гострого дефіциту кадрів РНК УРСР 26 червня 1941 р. ухвалив постанову «Про підготовку трактористів, комбайнерів та їх помічників на короткотермінових курсах», у руслі якої передбачалося підготувати в МТС, школах механізації і технікумах понад 63 тис. трактористів і 10 тис. комбайнерів⁴⁴. Створювалися шоферські курси, на яких навчалися переважно жінки.

До 23 жовтня 1941 р. колгоспи і радгоспи 12 областей республіки вивезли на заготпункти 2 млн 307 тис. т зерна. Від 1 січня до початку жовтня 1941 р. держава заготовила 113 тис. т м'яса, до 10 вересня 539 млн 362 тис. л молока, 225 тис. т овочів, значну кількість насіння олійних і технічних культур⁴⁵. Економічні рішення радянського керівництва було б важко провести в життя без справжнього трудового ентузіазму багатьох мільйонів трудівників тилу.

З перших днів війни відповідно до нових умов перебудовувалась робота академічних та відомчих науково-дослідних інститутів та установ. Сформований при АН УРСР Науково-технічний комітет сприяння обороні налагодив конструктивні зв'язки з підприємствами оборонного профілю. Першочергового значення набувало впровадження нових технологій виплавки різних сортів високоякісної сталі, виготовлення вибухових речовин, новітніх зразків військової техніки та озброєння, механізмів і апаратури для підприємств різного профілю, медичних препаратів і т. п. Методи електрозварювання під флюсом, винайдені співробітниками Інституту електрозварювання АН УРСР, дали можливість вивести на якісно новий рівень виробництво танків, а також здійснювати підводне зварювання й різання металів. Науковці Фізико-технічного інституту АН УРСР (Харків) виготовили трикоординатний радіолокатор для визначення місцеперебування і швидкості літаків, а також новий зразок локаторів для кораблів ВМФ, розробили пропозиції з вдосконалення мінометних рівнів, приладів для контролю гарматних стволів.

Академіки АН УРСР В.Свечников та О.Чекмарьов, член-кореспондент академії П.Ємельяненко успішно реалізували проект, пов'язаний з підвищенням продуктивності сталепрокатних і трубопрокатних станів⁴⁶.

Відступ Червоної армії змусив радянський уряд вжити заходів задля збереження продуктивних сил і підтримання обороноздатності країни. Сутність стратегічного рішення полягала у вивезенні з територій, яким загрожував агресор, матеріальних цінностей і людей у тилі райони. Для керівництва цим процесом 24 червня 1941 р. при союзному уряді було створено Раду з евакуації у складі: Л.Каганович (голова), О.Косигін (заступник), М.Шверник (заступник), В.Шапошников, С.Круглов, П.Попов, М.Дубровін, А.Кирпичников. 3 липня Раду очолив М.Шверник.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів та цінного майна», першочерговому переміщенню в глиб країни підлягало майно найважливіших індустриальних об'єктів, стратегічні матеріали й сировина, продовольство й інші цінності. Порядок з Радою з евакуації право ухвалювати відповідні рішення надавалося військовим радам фронтів⁴⁷.

Ще одним документом, яким визначалися принципи евакуаційної політики, стала постанова «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Як і попередня директива, постанова націлювала на першочергове вивезення промислового устаткування та інших ресурсів, а не людей⁴⁸. Свідченням цього є й той факт, що Управління з евакуації населення при союзній Раді було створено лише 26 вересня, коли ворог уже дістався Дніпра. Організованому вивезенню підлягали насамперед фахівці, які супроводжували вантажі й налагоджували виробництво на місцях прибуття, номенклатура вищої ланки, науковці, митці разом з родинами.

26 червня 1941 р. була створена республіканська урядова комісія на чолі з заступником голови РНК УРСР Д.Жилою, на яку покладалося керівництво евакуацією підприємств, сільськогосподарської продукції та людей. На місцях ці функції виконували уповноважені комісії.

Ситуація на фронті змусила вносити істотні корективи до попередніх евакуаційних планів. Так, ще у липні 1941 р. із західних регіонів СРСР передбачалося вивезти близько 2 млн осіб (більшість – у Поволжя, решту – на Урал)⁴⁹. Час показав справжні масштаби вимушеної міграції на схід.

30 липня 1941 р. уряд схвалив «мобілізаційний народногосподарський план на III квартал», до якого були внесені корективи. Стрімке просування загарбників перешкодило здійснити евакуаційні заходи у західному регіоні республіки, а в Кам'янець-Подільській, Вінницькій і Житомирській областях їх вдалося провести лише частково.

Аби уникнути ризиків, устаткування деяких об'єктів стратегічного значення почали демонтувати і транспортувати в глиб країни заздалегідь. Так, рішення про перевезення броньованого стану Маріупольського металургійного заводу до Магнітогорська уряд ухвалив 5 липня 1941 р. Майже одночасно було вирішено відправити частину обладнання, ІТП і робітників ХТЗ до Челябінська, де розбудовувався «Танкоград».

У столиці демонтаж устаткування вагоноремонтного заводу розпочався 27 червня, а за чотири дні на схід відбув перший ешелон. На початку липня вивезені виробничі лінії та родини робітників заводу ім. Артема, а в другій половині місяця – заводу «Ленінська кузня». До 9 вересня вдалося відправити у віддалені райони Союзу 1100 вагонів з обладнанням і працівниками заводу «Арсенал».

У стислі терміни розбиралися, вантажились і вивозились технологічні лінії металургійних гігантів Півдня України. 50 тис. т обладнання «Запоріжсталі» прибуло до Магнітогорська й було змонтовано на місцевому комбінаті. Протягом 7–9 днів тривала евакуація металургійних заводів ім. Дзержинського й ім. Петровського. Такими ж темпами вивозилися механізми, апаратура, вузли Нікопольських Південнотрубного і коксохімічного заводів. Загалом з Дніпропетровщини на Урал і в Сибір відбуло 99 тис. вагонів з вантажами й людьми⁵⁰.

Тим часом у Харківській і Сталінській областях, до яких швидко наближався ворог, ситуація складалася набагато несприятливіше, хоча рішення про евакуацію харківських підприємств ДКО ухвалив ще 16 вересня 1941 р. З'ясувавши причини зволікань, Транспортний відділ НКВС СРСР у своєму спецповідомленні зазначив, що незадовільний стан справ викликаний невідповідністю заводів до вантажних робіт, відсутністю засобів їхньої механізації і головне – «невправністю й розгубленістю адміністрації заводів»⁵¹. До середини жовтня з Харкова вдалося переправити на схід підприємства союзного значення з фахівцями (10 578 вагонів, 17,8 тис. робітників, 5,4 тис. ІТП, 1,3 тис. службовців, а також понад 65 тис. мешканців міста⁵².

Запізнілим видається рішення Ради з евакуації від 9 жовтня 1941 р. про перебазування індустриальних об'єктів Донбасу. У зв'язку з цим вивезення матеріалів і устаткування Макіївського та Сталінського металургійних, Рутченківського та Сталінського коксохімічних, Харцизького трубного довелося здійснювати за 4–5 днів, адже на території області вже йшли бої. У кращих умовах виявилися ті підприємства, на яких підготовчі до евакуації роботи розпочалися раніше за розпорядженнями наркоматів і главків. Це дало можливості вивезти 240 вагонів з цінними вантажами заводу «Червоний хімік», 550 вагонів Новосодового заводу (Слов'янськ), 650 вагонів Горлівського азотнотукового заводу, технологічні вузли й механізми Микитівського ртутного комбінату, Костянтинівського цинкового заводу та інших підприємств⁵³.

Надзвичайними труднощами супроводжувалась евакуація об'єктів енергетичної галузі. Оскільки багато підприємств Лівобережжя, Донбасу та Півдня працювали до останнього, демонтаж енергетичних мереж і господарства доводилося здійснювати поетапно. Обладнання й апаратура електростанцій і ТЕЦ вивозилися в останню мить. Те, що не вдалося демонтувати, – знищувалося. Так, з Києва енергетики відправили 3 турбіни КРЕС, турбіну ТЕЦ, 3 котли. Решту турбін знищили, а ГЕС № 1 вивели з ладу повністю. 5 турбогенераторів ГЕС № 2 і № 3 і 2 турбіни ТЕЦ тракторного заводу вивезли харків'яни. Завдяки завчасно вжитим заходам на схід відбуло основне устаткування Курахівської ДРЕС, частина обладнання Зуївської і Штерівської ДРЕС, 11 вагонів апаратури і матеріалів мережі «Доненерго». Натомість гребля Дніпрогесу, а також Дніпродзержинська й Криворізька ГЕС були підірвані. У зв'язку з тим що замість 4100 вагонів, необхідних для евакуації, Наркомат шляхів сполучення надав тільки 262, невивезене електрообладнання Сталінської області знищили⁵⁴.

Обсяги перевезень виявилися настільки великими, що залізничники не змогли своєчасно і в потрібних обсягах забезпечити евакуаційний процес рухомим складом. Для прикладу, з 3500 вагонів, необхідних для перебазування підприємств Харкова, з

16 до 22 вересня 1941 р. було подано 1533, з них вчасно відбули на маршрути лише 892⁵⁵. Через відсутність вагонів і платформ (існувала потреба в 2500 одиницях) у Запоріжжі залишилося невивезеними 100 тис. т сталі й чавуну⁵⁶.

Обмежені можливості залізниці намагалися компенсувати іншими видами транспорту. Так, евакуаційні маршрути південних областей УРСР орієнтувалися на чорноморські порти, через які вантажі переправлялися на Північний Кавказ, а звідти – у райони призначення. З одеського порту вивозилося обладнання 150 підприємств і установ, зокрема, верстатобудівний завод, завод сільськогосподарського машинобудування, крекінг-завод, 5 новозбудованих кораблів Херсонського суднобудівного заводу відбуксирували до Керчі, ще один – аж до Тюмені.

Як і залізничні, морські транспорти зазнавали нищівних атак з повітря. Якщо обладнати вогневі точки на поїздах було складно, то на морських суднах існували можливості для встановлення засобів захисту (кулеметів, зенітної артилерії тощо). Однак зробити цього з різних причин не встигли чи не спромоглися. Саме від атак штурмової авіації затонули пароплави «Аджарія», «Більшовик», «П.Осипенко», зазнали серйозних ушкоджень інші транспорти. За словами тодішнього начальника Одеського пароплавства П.Макаренка, у перші місяці війни транспортний флот міг протиставити ворогу лише майстерність, самовідданість, хоробрість моряків⁵⁷. Зі 190 тис. т металів, механізмів, матеріалів, сільськогосподарської продукції, культурно-історичних цінностей 51 тис. т транспортувалися залізницею, 139 тис. т – морем⁵⁸.

Нині неможливо точно визначити кількість вивезеного обладнання, майна, сировини, готової продукції промислових підприємств різних галузей. Лише з 10 областей республіки – Київської, Полтавської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської, Харківської, Запорізької, Дніпропетровської, Сталінської, Ворошиловградської – до кінця 1941 р. перебазовано на схід понад 190 підприємств союзного значення, 360 об'єктів республіканського підпорядкування, значну частину підприємств промкооперації. Якщо брати до уваги, що у 1940 р. в Україні діяло 13 тис. промислових підприємств, частка вивезених у глиб країни об'єктів здається незначною. Однак ідеться про евакуацію насамперед стратегічних потужностей, завдяки яким воєнно-промисловий комплекс у східних районах СРСР оволодів потенціалом, спроможним дати адекватні відповіді на тогочасні виклики. Водночас втрати, пов'язані з демонтажем, пошкодженням і знищенням матеріальних цінностей, не могли позначитися на стані економіки воєнної доби.

Одночасно з устаткуванням промислових підприємств вивозилося обладнання, бібліотеки, архіви наукових установ, зокрема тих, які працювали на «оборонку». Місця передислокації інститутів АН УРСР визначалися потребами ВПК, тому ті з них, що безпосередньо були пов'язані з виробництвом, спрямовувалися на Південний Урал і Казахстан.

Евакуйовані з України академічні й відомчі науково-дослідні заклади і конструкторські бюро сприяли розвитку виробництва на шахтах Кузбасу, металургійних потужностях Магнітки, індустріальних центрах Уралу.

Свої особливості мала евакуація сільськогосподарської техніки, продукції та худоби. Згідно з директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., обласні

керівники Правобережної України зобов'язувалося забезпечити переміщення матеріальних цінностей сільського господарства на Лівобережжя та знищення всього, що неможливо було вивезти⁵⁹.

У постанові ДКО від 16 липня кінцевою точкою перебазування тракторів призначалися Куйбишевська, Саратовська, Сталінградська області, для перегону худоби – Поволжя, Калмикія і Казахстан⁶⁰.

Перед евакуацією техніка проходила технічний огляд, зняті вузли і двигуни на платформах тракторними колонами організовано вирушали в дорогу. На лівий берег Дніпра встигли переправити 4498 тракторів, 680 комбайнів, 690 автомашин, 750 двигунів для комбайнів МТС⁶¹.

З 72 280 тракторів українських МТС на схід рушило 50 тис. Понад 20 тис. вийшло за межі республіки, 13 230 – кинуто на підступах до переправ через Дніпро, 10 430 – на маршрутах, що проходили територією України⁶², 9300 одиниць техніки було передано Червоній армії.

У радгоспах налічувалося 14 400 тракторів, 3182 з яких виведено за межі УРСР, 1187 – передано у військові частини⁶³.

Переміщення худоби здійснювалося гуртами, які переганяли бригади погоначів за визначеними маршрутами.

На 20 жовтня 1941 р. в колгоспах республіки було піднято до евакуації 469,9 тис. коней (14,2% до їхньої кількості на 1 січня 1941 р.), 2 млн 151,1 тис. голів великої рогатої худоби (59,8%), 2 млн 750 тис. овець (82,1%), 877,6 тис. свиней (26,7%). З цього поголів'я з України на територію РРФСР прибуло 158,1 тис. коней, 1 млн 080,7 тис. голів великої рогатої худоби, 761,5 тис. овець, 168,9 тис. свиней. Частину худоби здавали базам «Заготхудоба». У такий спосіб від 1 липня до 1 жовтня було заготовлено 56 540 голів худоби⁶⁴.

Восени 1941 р. 180 радгоспів евакуювали 86 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. коней, 142 тис. свиней, 201,5 тис. овець⁶⁵.

У ході переміщення на схід поголів'я худоби зазнавало значних втрат. Авіаційні нальоти, безвідповідальність деяких керівників, відсутність належного ветеринарного забезпечення, помилково визначені маршрути, що проходили районами, враженими епідемією ящуру, незадовільне матеріальне забезпечення бригад погоначів спричинили розпорошення гуртів, привласнення і розпродаж худоби селянам.

Брак вагонів перешкоджав своєчасному вивезенню зерна й іншої сільськогосподарської продукції. До 20 липня Наркомзем УРСР одержав тільки 15 тис. вагонів замість необхідних 72 тис., що викликало загрозу захоплення зерна противником. Завдяки втручанням республіканського уряду за межі України було вивезено від 1 липня до 23 жовтня 1941 р. 1 млн 667,4 тис. т зерна, 269,5 тис. т зернопродуктів, 4,9 тис. т насіння овочевих культур. Та все ж загарбниками дісталось 900 тис. т зерна, що зберігалися на заготівельних пунктах⁶⁶.

До 10 жовтня за Волгу виїхало 10,3 тис. колгоспних родин з майном, об'єднаних у 136 колгоспів. З радгоспами евакуювалися 40 тис. працівників з родинами і 600 агрономів та зоотехніків. До кінця року ця кількість зросла. У Саратовській області розгорнули роботу 140 колгоспів з УРСР, в яких працювали понад 5 тис. колгоспників, 52 трактористи, комбайнери і механіки МТС і радгоспів, 540 агро-

номів, зоотехніків, ветлікарів. На території Тамбовської області оселилися 7253 евакуйованих з України колгоспників. Сотні колгоспів прибуло до інших республік СРСР⁶⁷. При відділі кадрів Наркомзему СРСР у м. Енгельс (Саратовська область) перебувало 2566 фахівців з України, яких залучали до роботи у центральному апараті та різних місцевих органах цього відомства⁶⁸.

Поєднання несприятливих об'єктивних чинників не дозволило своєчасно й у запланованих обсягах здійснити евакуаційні заходи. Незважаючи на системні підходи до розв'язання цих питань, далеко не завжди й усюди вдалося перебазувати на схід обладнання, матеріали, сировину, сільськогосподарську техніку, зерно, худобу тощо. Аби нічого не залишати ворогу, центр дав указівки щодо знищення матеріальних цінностей, які не вдалося вивезти. Тактика «випаленої землі» ставила багатомільйонне населення зайнятих окупантами територій на межу виживання.

Втрати економіки України внаслідок евакуаційних акцій точно обрахувати неможливо. Однак, те, що вдалося врятувати, було використане в глибокому тилу для зміцнення обороноздатності країни, організації відсічі агресору в найкритичніший для неї час. Подальший хід подій підтвердив доцільність більшості економічних рішень на початковому етапі агресії, хоча вони й не могли гарантувати повного успіху. Жорстокі реалії війни виявилися найдошкульнішими саме в гуманітарній сфері, адже основні випробування випали на долю пересічних громадян.

4. Окупаційний режим

Аналізуючи економічні заходи нацистів на окупованій території України найважливішими є фактори часу та завдань економічних органів Третього райху на відповідному етапі. Передусім треба виокремити періоди, протягом яких ці завдання мали різний характер, та визначити пріоритети окупаційної влади на з них. Життя вносило корективи в заздалегідь визначену лінію: практичне здійснення економічних кроків на окупованій території значно відрізнялося від визначених попередніх настанов керівництва Третього райху щодо України. Еволюція цієї економічної політики виявилась набагато складнішою, ніж її обриси у попередніх планах з виселення чи знищення мільйонів громадян України.

Економічне життя під окупацією можна поділити на кілька періодів. Початковим періодом є літо і осінь 1941 р.

Попередні плани гітлерівської верхівки не передбачали на час війни якихось окреслених заходів з організації економічного життя. Захоплення нових територій мало відбутися швидко, значущі підприємства були заздалегідь поділені між німецькими концернами, а використання їхнього господарського потенціалу передбачалось організовувати після закінчення війни. На цьому етапі військові завдання не потребували життєдіяльності господарських механізмів на окупованих територіях. Головним вважалося взяти під контроль територію та її населення й забезпечити війська продовольством. Для координації дій у сфері економіки були створені військові органи управління.

Другим періодом є відновлення аграрного сектора та видобувної промисловості (осінь 1941 – початок 1942 рр.). На цьому етапі із захопленням значних територій і з'ясуванням обсягів руйнації економіки радянською стороною на повний

зріст постали завдання забезпечення німецької армії продовольством й товарами повсякденного вжитку за рахунок захоплених територій, інвентаризації господарських об'єктів, реєстрації робочої сили, організації економічного життя на окупованих територіях. Почалося відновлення аграрного сектора, підприємств харчової та видобувної промисловості для забезпечення сировиною Вермахту та Райху.

Період відбудови економічного життя й максимальної експлуатації всіх ресурсів охоплює початок 1942 – середину 1943 рр. Після провалу блицкригу постали завдання відновлення діяльності підприємств не тільки видобувної, а й обробної промисловості, причому на перше місце ставилося відновлення важкої та машинобудівної галузей. Затяжний характер війни призвів до перегляду позиції щодо місцевого населення. Використання трудових ресурсів (цивільного населення та військовополонених) як в окупованій Україні, так і у Третьому райху хоча й суперечило попереднім політичним планам Німеччини щодо України, але було виправданим з економічної точки зору.

Останнім є період згортання економічної діяльності та здійснення політики «випаленої землі», що розпочався з середини 1943 р. Згортання економічної діяльності супроводжувалося вивезенням сировини, обладнання, робочої сили до Німеччини. На території України перед відступом німецьких військ відбулося суцільне знищення господарських об'єктів і населених пунктів. Здійснювалися евакуація матеріальних цінностей, примусове виселення та переміщення населення.

Ще задовго до початку воєнних дій на території СРСР керівництво Третього райху почало розробляти плани економічного використання східних областей. Україна привертала до себе значну увагу, оскільки тут були зосереджені основні промислові та сільськогосподарські ресурси країни.

Першочерговим завданням використання господарського потенціалу захоплених територій вважалося постачання Вермахту. Тому економічну функцію передбачалося спочатку передати командуючим тиловими військами та їх інстанціям. Оскільки вони мали перебувати на окупованій території досить короткий термін і не могли забезпечити сталість економічного управління, було прийнято рішення створювати окремі господарські інстанції для територій, підпорядкованих Вермахту і тих, що мали переходити у підпорядкування цивільних органів влади⁶⁹.

Результатом економічного планування стала поява «Директив з керівництва економікою у нових окупованих східних областях» (так звана «Зелена тека» Г.Герінга), що містила виклад основних засад управління господарством у зайнятих регіонах СРСР⁷⁰. Була створена розгалужена система органів економічного управління – так звана Економічна організація «Схід» (Wirtschaftsorganisation Ost). Її очолив уповноважений з 4-річного плану райхсмаршал Г.Герінг, від якого мали надходити загальні директиви у сфері економічної політики в окупованих районах. Організація управління поділялась на три головні групи: «М» (Militär), до функцій якої входили озброєння і транспорт; «Л» (Landwirtschaft) – усі питання продовольчого забезпечення та сільське господарство; «В» (Wirtschaft) – промисловість, включаючи сировинне та виробниче постачання, а також лісове господарство, фінансову та банківську системи, службу трофеїв, торгівлю і товарообіг, використання робочої сили⁷¹.

Центральною ланкою Економічної організації «Схід» був Східний штаб економічного керівництва (Wirtschaftsführung Stab Ost), завданням якого стала розробка директив з використання захоплених східних територій і забезпечення військових інтересів на весь період дій. З початком кампанії на сході цей штаб став органом, що розподіляв економічні функції поміж найважливішими райхсміністерствами. Але вже на початку 1942 р. він фактично втратив своє значення, оскільки його функції перебрали на себе райхсміністерства й орган 4-річного плану⁷².

Фактично повноважним органом на окупованих радянських територіях став Економічний штаб «Схід» (Wirtschaftsstab Ost), який передбачався спочатку однією із ланок Економічної організації «Схід». 21 лютого 1941 р. генерал Г.Томас, шеф Управління військової економіки й озброєнь, видав наказ про створення органу влади під кодовою назвою «Робочий штаб Ольденбург», який пізніше дістав назву Економічний штаб «Схід». Ця установа мала стати виконавчим органом в усіх захоплених східних регіонах. Головним завданням її діяльності була організація функціонування економіки на окупованих територіях, з метою першочергового забезпечення продовольчого та промислового постачання Вермахту, а також підтримки місцевої економіки відповідно до потреб Третього райху⁷³. Штаб безпосередньо підпорядковувався райхсмаршалу та Східному штабу економічного керівництва. Він мав звітувати також головнокомандуванню Вермахту й Управлінню військової економіки й озброєнь для координації дій усіх зацікавлених органів і своєчасного ухвалення рішень⁷⁴. Попередні плани нацистів не враховували, що господарський комплекс України може зазнати тотальної руйнації та евакуації радянськими органами, що значно вплинуло на темпи та ступінь відбудови економіки окупованої території. Не виправдалися сподівання власників концернів, які заздалегідь поділили між собою всі значущі підприємства, на отримання значних прибутків від їхньої діяльності.

Військове управління, згідно з планом «Бліцкриг», планувалося встановити на короткий період – до створення цивільних органів влади Міністерством Райху для окупованих східних областей. Обов'язком військової влади було забезпечення всім необхідним Вермахту й «умиротворення» окупованих земель.

За наказом Гітлера від 17 липня 1941 р., на окупованих східних територіях вводилося цивільне управління. З 1 серпня 1941 р. територію Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської (без північних районів) областей було об'єднано у дистрикт «Галичина» з центром у Львові. Він увійшов до складу Генерал-губернаторства, тобто не інкорнованих безпосередньо в Німеччину польських земель. Південні території увійшли до складу губернаторств, підпорядкованих Румунії: Ізмаїльську область було включено до губернаторства «Бессарабія», Чернівецьку – до губернаторства «Буковина», Одеську область, а також південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей – до губернаторства «Трансністрія». На відміну від попередніх губернаторств «Трансністрія» формально не увійшло до складу Румунії. Остання отримала німецький мандат на здійснення тимчасового управління та економічну експлуатацію території між Дністром і Бугом, причому 15 березня 1944 р. цю територію було повернуто в управління німецькому військовому командуванню.

Райхскомісаріат «Україна» був утворений за декретом А.Гітлера від 20 серпня 1941 р., на чолі з гауляйтером Східної Пруссії Е.Кохом. Тоді ж директивною А.Розенберга було визначено кордони й адміністративний поділ райхскомісаріату, що мав складатися з семи генерал-комісаріатів і простягатися на схід, включаючи захоплену на той час територію БРСР і РСФСР. Проте до вересня 1942 р. до нього входила лише Правобережна Україна. Східні області залишалися під владою військової адміністрації. З переданням до райхскомісаріату у вересні 1942 р. Запорізької, Полтавської та Дніпропетровської областей він набув найбільших за своє існування розмірів і складався з шести генерал-комісаріатів: «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ» і «Таврія». Чернігівська, Сумська, Сталінська, Ворошиловградська та Харківська області постійно залишалися під керівництвом військового управління. Ці території перебували у сфері дії господарської інспекції «Південь»*. Коли фронт покотився у зворотному напрямку, землі, що відійшли під цивільне управління, знову передавалися військовій адміністрації. Фактично Правобережна Україна перебувала під цивільною владою два роки, а Лівобережна – тільки рік. Це є важливим для розуміння економічних заходів окупантів, оскільки методи їхньої реалізації цивільною владою і військовою адміністрацією також відрізнялися.

У правовому сенсі райхскомісаріати «Остланд» та «Україна» були не «окупованими» територіями, а безпосередньо підпорядкованими Райху. Їхній статус відповідав колонії, проте не був оформленим унаслідок перебігу воєнних подій. Частини Вермахту, які діяли на окупованій радянській території, також не були у цьому сенсі окупаційними частинами. Фінансові витрати на окупованій території юридично були безпосередніми витратами Райху, а том податки та збори направлялися через банківську мережу одразу до бюджету Райху⁷⁵.

Створення банківської системи, яка стала одним з інструментів експлуатації окупованих територій, розпочалося на окупованій території України вже восени 1941 р.

У листопаді 1941 р. було видано розпорядження Е.Коха про заснування господарських банків у райхскомісаріаті «Україна». Крім цих банків, відновлювали роботу також міські, районні, сільськогосподарські банки. За розпорядженням від 18 березня 1942 р. було створено мережу господарських банків, які мали найбільші капітали. У вересні 1942 р. у райхскомісаріаті «Україна» налічувалося 17 господарських банків, 200 філій; у лютому 1943 р. – 21 банк, 330 філій; наприкінці 1943 р. – 11 банків⁷⁶. У Львові функціонувало дочірнє підприємство від Земельного господарського банку у Варшаві з основним капіталом у 5 млн злотих, філія Комерціального банку, дочірнього товариства Дрезднербанку в Берліні та Ленднербанку у Відні, а також приватні банки та кредитні установи⁷⁷.

На всіх окупованих територіях було проведено воєнні емісії грошей. У Генерал-губернаторстві ще з 1939 р. до обігу були введені банкноти Райхскредиткаси, які були зобов'язаннями цієї каси на виплату райхсмарок, причому в самому Райху вони не були дійсними. Ці банкноти згодом були поширені у дистрикті «Га-

* У липні-грудні 1942 р. вона називалася господарською інспекцією В, потім до лютого 1943 р. мала назву «Дон-Донець», після чого було повернуто первісну назву.

личина» і губернаторстві «Трансністрії». В губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина», де офіційною валютою була румунська лея. Банкноти Райхскредиткаси, які у побуті називалися окупаційними марками, ставали єдиною валютою у військовій зоні окупації⁷⁸. До кінця 1940 р. відбулася емісія цих банкнот на суму 553 млн райхсмарок (далі – РМ). У листопаді 1943 р. в обороті знаходилося банкнот Райху на суму 3352 млн РМ⁷⁹.

У дистрикті «Галичина» за розпорядженням від 28 серпня 1941 р. в обіг були також введені злоті (грошова одиниця Генерал-губернаторства, відому як «краківська злота»), обмін радянських рублів здійснювався у співвідношенні 1 злотий = 5 руб.⁸⁰ Офіційний курс становив 1 злотий = 1/2 РМ, але протягом війни він був знецінений у 15–20 разів. Якщо восени 1939 р. в обігу перебувало 0,5 млрд злотих, то наприкінці 1944 р. – близько 10 млрд⁸¹.

У райхскомісаріаті «Україна» емісію (була введена грошова одиниця – так звані окупаційні карбованці*) було розпочато 30 червня 1942 р. (у кордонах на той час), з 14 жовтня 1942 р. – у Полтавській, Запорізькій і східних частинах Київської, Дніпропетровської та Миколаївської областей. Офіційний курс становив 1 РМ = 10 крц. Ці карбованці приймалися до сплати тільки на території райхскомісаріату «Україна». Оскільки платежі здійснювалися через місцеві гроші, а після завершення окупації вони вже не мали ціни, важко з'ясувати наслідки цієї реформи. За даними статистичного відділу Райхсбанку, обмін радянських рублів на «окупаційні» карбованці сягав на 25 квітня 1943 р. 2 млрд руб., причому до грудня 1942 р. обмеження на обмін становило 150 руб., до квітня 1943 р. – до 300 руб. для приватних осіб⁸².

У військовій зоні окупації нова грошова одиниця не вводилася і платіжним засобом залишалися радянські рублі, причому було заборонено офіційний обмін карбованців і червонців на банкноти Райхскредиткаси та «окупаційні» карбованці райхскомісаріату «Україна», які не приймалися до сплати⁸³.

Одним із напрямів діяльності банків було вилучення коштовностей та валюти. Дорогоцінні метали та валюта підлягали з серпня 1942 р. обов'язковому продажу банкам, їхнє використання для розрахунків каралося штрафом або ув'язненням. Наприклад, приховування царського золота у кількості трьох золотих монет і його непродаж банку було покарано за вироком Ровенського відділення спеціального суду при генерал-комісарі Волині та Поділля від 21 жовтня 1942 р. штрафом у розмірі 600 крц. За придбання 1 кг золота банк сплачував на 30 червня 1942 р. 27 840 крц. Обмін золотих монет царської карбівки Чернігівський банк з 1 квітня 1943 р. здійснював у співвідношенні монети у 5 царських рублів = 75 крб., радянських рублів⁸⁴. Зазначимо, що у більшості випадків коштовності вилучалися примусово – під час арештів, відправки до концтаборів, акцій знищення єврейського населення та інших каральних заходів. Зазвичай вони направлялися до пункту приймання трофеїв Головної каси Райху.

Усі підприємства мали відкрити у банках розрахункові рахунки, усі їхні платежі здійснювалися через банківську систему. Хоч у загальному порядку рахунки

* Для розрізнення цієї валюти у тексті від радянських рублів далі застосовується скорочення «руб.» для радянських рублів і скорочення «крц» для «окупаційних» карбованців.

у банках бронювалися, і ними могли розпоряджатися лише власники, в окремих випадках німецький нагляд (представник комендатури та ін.) залишав за собою право санкціонувати одержання грошей з рахунку⁸⁵.

Загалом на окупованих східних територіях, на березень 1943 р. перебувало понад 55 млн осіб, у тому числі у райхскомісаріаті «Україна» – 16,9 млн, у зоні господарської інспекції «Південь» – 6 млн⁸⁶. У цих даних не враховується чисельність населення у румунській сфері впливу та дистрикті «Галичина». Отже, загальну кількість населення УРСР, що залишилася в окупації, можна обрахувати у 30–35 млн осіб, основну частину якого становили літні люди та діти. Більшість чоловіків служили в армії або виїхали разом з евакуйованими підприємствами на схід. Значна частина населення в період окупації загинула внаслідок планомірних акцій знищення або захворювань, недостатнього харчування і навіть голоду, який панував у східних містах (у Харкові до кінця 1942 р. померло від голоду до 30 тис. осіб⁸⁷). За звітом Української республіканської комісії сприяння у роботі НДК* 1945 р., на території УРСР загинуло понад 3,1 млн осіб цивільного населення та понад 1,3 млн військовополонених⁸⁸. Найбільша частина жертв припадала на 1941–1942 рр. За пізнішими оцінками, втрати цивільного населення України разом з Кримом становили майже 4 млн осіб. Скорочення чисельності населення УРСР за період окупації оцінюється у 13,6 млн осіб, зокрема міського населення – на 45%⁸⁹.

Праця у райхскомісаріаті «Україна» була обов'язковою: за розпорядженням від 21 листопада 1941 р., усі безробітні підлягали реєстрації на біржі праці. Покаранням за невиконання була в'язниця, грошові штрафи, примусовий робочий табір⁹⁰. 3 грудня 1941 р. коменданти, власники будинків підлягали юридичній відповідальності за невиконання обов'язків щодо складання списків безробітних чоловіків; свідоцтва на промисел або торгівлю видавали тільки за узгодженням з біржею праці; хлібні та продуктові картки видавали винятково на підставі картки біржі праці⁹¹.

За даними Райхсміністерства окупованих східних областей, на підприємствах України (без харчової промисловості та військових підприємств) на середину 1943 р. працювали понад 400 тис. осіб⁹². У сільському господарстві в райхскомісаріаті «Україна» працювало майже 5 млн осіб, у зоні господарської інспекції «Південь» – до 10 млн осіб (включно з частиною Курської області та Кримом)⁹³. Загалом кількість офіційно працюючого населення становила щонайбільше 20% від загальної кількості.

Однак при цьому не враховувалися ті, хто перебував у трудових таборах і працював безкоштовно. Із полонених комплектувалися робочі команди для ремонту шосейних доріг, залізничних колій, аеродромів, для підземних робіт у Донбасі, будівництва доріг. У вересні 1941 р. в такі команди було залучено 25 тис. осіб, у червні 1942 р. – 60 тис.⁹⁴ У вугільній промисловості найбільша кількість зайнятих припадала на жовтень 1942 – березень 1943 рр. (майже 100 тис. осіб, з яких до

* Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР.

20 тис. були військовополоненими)⁹⁵. Тільки на будівництві шляху від Галичини на південь (так званий шлях СС) працювало у 1942 р. 110 тис. військовополонених, в'язнів української та єврейської національностей⁹⁶. У дистрикті «Галичина» існувала ціла мережа таборів примусової праці для євреїв. У Трансністрії також масово використовувалася праця в'язнів гетто. У всіх територіальних утвореннях безробітне населення залучалося за пайку хліба працювати на польових роботах, розчистці доріг від снігу та ін.

Заробітна плата робітників регламентувалася розпорядженнями влади. Так, за наказом головнокомандуючого сухопутними військами від 1 лютого 1943 р. робітник одержував у військовій зоні погодинну оплату в розмірі від 1,4 до 2,50 руб. за годину залежно від кваліфікації⁹⁷. Службовці з місцевого населення отримували від 300 руб. (техперсонал, друкарки, касири і т. п.) до 1200 руб. (керівник великого підприємства). Виплати зарплати у таких розмірах підтверджуються відомостями на її отримання, що зберігаються в архівних фондах підприємств⁹⁸.

Інше питання, що можна було купити за ці кошти – навіть для харчування їх було зовсім недостатньо, тим більше, що робітники утримували також свої родини. Продовольчі картки були введені тільки цивільною адміністрацією, у військовій зоні їх запровадили лише з 1943 р. Головним фактором для працюючих була не зарплата, а можливість харчуватися в їдальнях підприємств або у громадських їдальнях. Трохи легше було селянам, яким трудовні забезпечувалися зерном, і була можливість щось отримати на своїх земельних ділянках. Характерною для зими 1941–1942 рр. була втеча міських жителів до сіл. У період збирання врожаю їх туди примусово направляла влада. Ціни на чорному ринку були захмарними. Так, на базарах Харкова влітку 1942 р. 1 кг хліба продавався за 150 руб. за офіційної ціни 1,7 руб., 1 яйце відповідно 8 – 0,8 руб., 1 л молока – 20 – 1,2 руб., 1 л соняшникової олії – 280 – 14,5 руб. На базарах Києва у березні 1943 р. пуд борошна коштував 15 тис. крц, 1 кг хліба – 400 крц., 1 кг сала – 6 тис. крц, склянка солі – 300 крц⁹⁹.

На окупованій території України застосовувалася велика кількість податків, причому в різних регіонах були різні системи, часто їхня кількість залежала від місцевих органів влади. Крім традиційних податків на прибуток, нерухоме і рухоме майно, були введені воєнний податок, податок «за визволення від радянської влади», спеціальна данина з осіб єврейської національності й т. п. За даними НДК, сума податків, штрафів, контрибуцій, сплачених населенням України, сягала 2574 млн руб.

Як вже згадувалося, лише на території райхскомісаріату «Україна» у 1942 р. працювало майже 5 млн селян. Посівні площі зернових становили у 1941–1942 рр. в райхскомісаріаті «Україна» 8906,1 тис. га і в зоні господарської інспекції «Південь» – 2200,2 тис. га (73% довоєнних площ), у 1942–1943 рр. – відповідно 10 000,5 тис. га і 2895,1 тис. га (83% довоєнних площ)¹⁰⁰. Врожайність була низькою, у 1942 р. вона ледь сягала 6,4 ц/га зернових культур в райхскомісаріаті «Україна» та 5,9 ц/га у зоні господарської інспекції «Південь» порівняно з 10,5 ц/га та 9,3 ц/га у 1939 р.¹⁰¹

Незважаючи на часткову евакуацію врожаю у 1941 р. і загибель посівів унаслідок воєнних дій, окупантам вдалося виконати норми постачання зерна за ра-

хунок стягування його з місцевого населення. За заключним звітом Економічного штабу «Схід», в окупованій Україні загалом виконувалися норми постачання зерна і жирів Вермахту та до Райху. Не зовсім відповідали поставленим завданням лише поставки м'яса (причому в цей час місцеве населення хронічно недоїдало, а у деяких регіонах голодувало).

15 лютого 1942 р. Е.Кох прийняв закон «Про новий аграрний лад», яким передбачався перехід від форми радянського колективного господарства до хліборобських спілок або навіть самостійних селянських господарств. Впровадження останньої форми відкладалося до завершення війни. Колгоспи перетворювалися на «громадські господарства», які керувалися управляючим, призначеним окупаційною владою. Присадибні ділянки оголошувалися приватною власністю. Радгоспи були перейменовані на «державні господарства». МТС теж залишались у державній власності.

Фактично до травня 1943 р. тільки 12,1% громадських господарств райхскомісаріату «Україна» було перетворено на хліборобські спілки¹⁰². Окупантам було вигідно використовувати радянську систему колективного управління сільським господарством.

Крім грошових, селяни були зобов'язані сплачувати численні натуральні податки. Вони стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції, причому їхні розміри встановлювалися окупаційними органами на власний розсуд. За нездачу податків передбачалися каральні заходи: штрафи, конфіскація майна, навіть смертна кара.

У харчовій промисловості у липні 1941 р. за розпорядженням Г.Герінга було створено державну монополію – Центральне торговельне товариство «Схід» для заготівлі та збуту сільськогосподарських продуктів і постачання сільського господарства (Zentralhandelsgesellschaft Ost für landwirtschaftlichen Absatz und Bedarf mbH – ZO). Ця монополія контролювалася А.Розенбергом і мала право створювати філії, здавати в оренду підприємства. Дирекція перебувала у Берліні, на окупованій території діяли три головні контори – у Ризі, Борисові та Ровно, – які керували окружними та районними конторами цього товариства. В Україні було створено 12 дочірніх компаній з виробництва продовольчих товарів¹⁰³.

До Райху через ZO було вивезено продукції на суму близько 700 млн РМ, передано Вермахту – на суму близько 865 млн РМ¹⁰⁴.

Крім дочірніх компаній ZO, в Україні діяло Товариство використання сільськогосподарських ресурсів України. Воно здійснювало (на середину 1943 р.) господарське управління: а) 31 тис. колективних господарств і сільськогосподарських кооперативів (колишні колгоспи) з 1,7 млн дворів, а також 540 тис. селянських господарств; б) 1875 радгоспами з корисною площею 2,8 млн га; в) 72 рослинними станціями з площею 124 тис. га; г) 900 машинно-тракторними станціями з 49 600 тракторами.

Товариство мало центральну контору, 6 окружних, 114 обласних, 431 районну, а також 2870 опорних пунктів і 400 місцевих управлінь¹⁰⁵.

Таблиця 28.1. Підприємства харчової промисловості на території райхскомісаріату «Україна» та господарської інспекції «Південь»¹⁰⁶

Вид підприємства	Кількість підприємств	Щоденна продуктивність, т
Млини	861	20 165
Луцильні млини	84	1675
Хлібозаводи	631	6106
Фабрики виробів з тіста	23	113
Фабрики хлібобулочних виробів тривалого зберігання	6	14
Фабрики ерзац-кави	34	54
Скотобійні та підприємства м'ясних виробів	120	450
Фабрики м'ясних консервів	9	130
Фасування яєць	91	–
Комбінати птиці	35	–
Молокозаводи	746	–
Сепараторні станції	8758	–
Олійні	2	200
Малі олійні	50	750
Підприємства з обробки фруктів та овочів	31	462
Крохмальні фабрики	7	233 (сирої картоплі)
Цукрові фабрики	106	65 тис. (обробка буряка)
Пивоварні	21	950 тис. гектолітрів (на рік)
Спиртові заводи	80	750 тис. гектолітрів (на рік)
Разом	11 695	–

Отже, функціонування аграрного сектора було досить ефективним, що стало можливим завдяки використанню примусової праці селян і мобілізованого до праці безробітного населення. За рахунок викачування продовольства з України забезпечувався не тільки Вермахт, а й потреби Райху.

Проблема відбудови промисловості набула практичних обрисів на третьому етапі окупації. У першу чергу передбачалося відбудувати підприємства, які могли виконувати поточні потреби фронту. Спеціальна директива А.Розенберга від 23 січня 1942 р. під назвою «Обов'язкова постанова про відбудову промислового господарства у щойно зайнятих східних областях» передбачала відновлення найважливіших з господарської точки зору об'єктів, які були відносно малопошкодженими. У директиві перераховувалися галузі та підприємства, які підлягали відбудові. До

їх числа входили енергетичне та вугільно-рудне господарство, видобуток торфу та горючих сланців, видобуток і переробка нафти, видобуток марганцевої руди, виробництво каучуку, заготівля льону, коноплі та бавовни, транспортні об'єкти та підприємства для виробництва транспортних засобів, заводи з виготовлення будівельних матеріалів, підприємства з виробництва та ремонту сільськогосподарських машин, засобів для видобутку нафти, вугілля, торфу, руди й ін., залізопрокатні, ливарні та сталеливарні заводи, деревообробні підприємства, цехи з виготовлення керамічного посуду тощо¹⁰⁷.

Поряд з державними організаціями – військовими та цивільними – економічні завдання Третього райху на окупованих східних територіях виконували численні монополії, основні завдання яких були схвалені Г.Герінгом ще 27 червня 1941 р. Для забезпечення співпраці з місцевими установами райхскомісаріату монопольні товариства могли створювати свої філії. Так, улітку 1942 р. 16 німецьких монополій створили на окупованій радянській території філії та десятки опікуючих та сприяючих товариств. Крім них, тут розгорнули свою діяльність десятки приватних німецьких підприємств.

Захоплене рухоме і нерухоме майно було деклароване як «особливе майно» Райху. Воно не надавалось у власність окремим особам або монопольним об'єднанням, а передавалось до закінчення війни під опіку або в оренду. Передача підприємств під опіку здійснювалося згідно з угодою, у якій поручителем виступав Третій райх. Опікуном могла бути окрема особа або фірма.

Цікавим є те, що питання про перехід підприємств у приватну власність перекладалося на післявоєнний час, а на період війни підприємство-опікун могло розпоряджатися тільки його прибутком. Найбільше приватних підприємств були залучені до діяльності в окупованій Україні у сфері торгівлі та постачання, що було найшвидшим шляхом отримання прибутку.

У видобувній промисловості за наказом райхсмаршала від 27 липня 1941 р. наприкінці серпня було засновано Гірничорудне та металургійне товариство з обмеженою відповідальністю. Воно займалося видобутком, первісною обробкою, продажем та розподілом вугілля, руд, необхідних для виробництва заліза та сталі, виробів металообробної промисловості, а також збутом виробів обробної промисловості. Товариство набуло монопольного права експлуатувати заводи вуглевидобувної промисловості та пов'язані з ними ливарні заводи і заводи металообробної промисловості. Відбудову енергетичної системи за розпорядженням райхсміністра Шпеєра було доручено акціонерному товариству з обмеженою відповідальністю «Енергетика на Сході». У текстильній промисловості виникло товариство «Східне волокно».

Згодом функції «східних» товариств у райхскомісаріаті «Україна» було передано до об'єднань з виробництва, які були створені за розпорядженням Е.Коха у грудні 1942 р. У кожній галузі промисловості також були створені об'єднання з виробництва в Україні, які об'єднували всі підприємства в райхскомісаріаті під своїм контролем.

У першій половині 1943 р. функціонувало близько 2,5 тис. важливих промислових підприємств (крім військових підприємств і підприємств харчової промисловості) (табл. 28.2)¹⁰⁸.

Таблиця 28.2. Промислові підприємства на території райхскомісаріату «Україна» та господарської інспекції «Південь»

Галузі промисловості	Кількість підприємств
Енергопостачання	193
Водопостачання	28
Видобування вугілля	113
Видобування торфу	252
Інша гірничо-промисловість	42
Металургія	421
Хімічна промисловість	215
Текстильна промисловість	228
Паперова промисловість	17
Шкіряна промисловість	179
Виробництво цегли, кераміки, скла	434
Деревообробна промисловість	113
Тютюнова промисловість	9
Інша промисловість	206
Разом	2450

Одним із головних здобутків видобувної промисловості було забезпечення потреб Райху у марганцевій руді. Загалом у Нікополі було видобуто за період окупації 1778 тис. т марганцевої руди, з них 660 тис. т руди та 450 тис. т концентрату було транспортовано до Райху¹⁰⁹.

Важливим чинником, що перешкоджав функціонуванню промисловості на окупованій території, був потужний партизанський рух, особливо у деревообробній промисловості, на яку припадає 92 зі 109 знищених підприємств у райхскомісаріаті «Україна». Переважну більшість цих знищень було здійснено у 1943 р.¹¹⁰

У Трансністрії у травні 1943 р. налічувалося 994 важливих підприємства (з них 888 харчової промисловості), у тому числі 54 підприємства – під німецьким управлінням¹¹¹.

У дистрикті «Галичина», за неповними даними, діяло 14 невеликих підприємств ливарної промисловості, які виробляли чавун для обігрівачів на потреби Вермахту, сірий чавун для запчастин тракторів, арматурний чавун для енергопідприємств і нафтопереробних заводів, 2 підприємства з підвищення якості матеріалів, які були об'єднані для забезпечення потреб Вермахту, 15 невеликих підприємств металообробної промисловості, 3 миловарних заводи з місячною продуктивністю 350 т, лакова фабрика № 1 у Львові (вироблено загалом близько 700 т лаків і фарб) і киснева фабрика у Львові з продуктивністю 20 тис. куб. м¹¹².

Відомо про діяльність на території України таких великих концернів, як Міттельдойче Штальверке АТ і Райхсверке АТ (опікували «Дніпросталь», металургій-

ний завод ім. Петровського та коксохімічний завод ім. Калініна, завод ім. Леніна у Дніпропетровську; металургійні заводи ім. Комінтерна I–III, металургійні заводи у Ніжнедніпропетровську); Фрідріх Крупп АТ, Ессен (фабрики сільськогосподарських машин у Бердянську, Дніпропетровську, Сімферополі, Ново-Краматорський завод, ливарні «Азовсталь» I і II та трубопрокатний завод ім. Куйбишева у Маріуполі), Сіменс-концерн, кабельно-дротовий завод і завод зі встановлення обладнання у Києві; підприємство з ремонту та виробництва електрообладнання для гірничої галузі у Сталіно); Штальверке Брауншвайг ТОВ (заводи ім. Кайдацького та «Детальбуд» у Ніжнедніпропетровську, «Запоріжсталь», «Дніпросталь»), «Даймлер-Бенц», Берлін (заводи у Дніпропетровську та Новомосковську).

Встановлено присутність на території окупованої України ще майже 30 відомих німецьких фірм, які створили філії або дочірні підприємства чи мали під опікою українські підприємства. Крім того, діяла велика кількість дрібних приватних фірм.

Напередодні відходу німецьких військ окупантами проводилася евакуація підприємств. Спочатку підприємства вивозилися у західні області, потім до Генерал-губернаторства, згодом переміщувалися до Райху. Так, за звітом про транспортування вантажів з окупованих східних територій за 1943 р., у ході проведення робіт розосередження у райхскомісаріаті «Україна» та господарській інспекції «Південь» було навантажено та відправлено 7791 вагон з промисловим майном, причому до них було включено велику кількість вагонів з продукцією сільського та лісового господарства, обладнанням Вермахту й ін. На лютий 1944 р. було зареєстровано як ті, що надійшли до Райху, 5451 вагон. Більша частина майна надійшла зі Східної України¹¹³.

Важливим чинником функціонування воєнної економіки Німеччини стало використання трудових ресурсів України в Третньому райху. Українці, тобто громадяни УРСР, не виділялись із загальній кількості оstarбайтерів. До того ж, вихідці з Західної України вважались польською робочою силою. Також важко відокремити громадян УРСР серед радянських військовополонених (оцінюється приблизно у 20%).

Загальна кількість примусових робітників з України, за даними НДК СРСР, становила понад 2 млн осіб. За уточненими пізніше даними, разом з Кримом і Закарпаттям вона сягала 2,4 млн осіб¹¹⁴. У великих масштабах вивіз робочої сили здійснювався з березня 1942 по грудень 1944 рр.

Оскільки розміри заробітної плати у Райху, за оцінками дослідників, значно різняться, треба їх розрізняти як за джерелами, так і за категоріями робітників. За анкетними листами, які зберігаються у матеріалах НДК СРСР, розмір заробітної плати коливався між 15 і 75 РМ за місяць. М.Коваль наводить дані про заробітну плату українок на заводі, що становила 2–3 РМ на місяць порівняно з 3,5 РМ на день німецьких робітниць¹¹⁵.

Цікавим у сенсі оцінок прибутку Райху за рахунок використання праці примусових робітників є дослідження Т.Кучинського з приводу компенсаційних платежів за примусову працю у Третньому райху¹¹⁶. Воно базується на даних про чисельність

іноземних робітників, кількість відпрацьованих ними годин, вартість праці німецького робітника у той час.

Вихідним мотивом для автора було те, що заробітна плата примусових робітників значно відрізнялась від зарплати німецьких, тому його метою було підрахувати отриманий підприємствами додатковий прибуток за рахунок використання дешевої або безплатної робочої сили, як це було у випадку використання праці в'язнів концтаборів. Автор виділив 7 категорій примусових робітників, умови праці яких відрізнялись, і підрахував у процентному співвідношенні додатковий прибуток державної казни Третього райху, підприємств громадського сектора та приватних підприємств. За підрахунками Кучинського, у Райху працювало близько 14–15 млн осіб примусових іноземних робітників, загальний робочий час яких становив понад 21 млн років. Завдяки використанню примусової праці було отримано додатковий прибуток у 16,2 млрд РМ*. 35% оstarбайтерів були зайняті у сільському господарстві, 50% – у промисловості та 15% – в інших галузях економіки¹¹⁷.

Економічна експлуатація захоплених територій, попри воєнні обставини та складнощі з транспортом, енергоносіями, необхідністю залучення додаткових коштів для відбудови промисловості, спротив місцевого населення, була організованою та досить ефективною, якщо враховувати її результати для окупантів. Для України та її народу тотальне руйнування економіки обернулося тяжкими наслідками: загибеллю населення, шкодою здоров'ю через недоїдання та хвороби, зміною демографічної ситуації, послабленням економіки через передислокацію важливих підприємств на схід Радянського Союзу, необхідністю значних зусиль для відбудови економіки, що розтягнулася на довгі роки.

5. Відродження аграрного сектора економіки у 1943–1945 рр.

Друга світова війна ще раз продемонструвала, наскільки важливим є збалансований розвиток усіх галузей виробництва, у тому числі й сільськогосподарського. Особливого, справді стратегічного значення аграрний сектор економіки набував за умов довготривалого й широкомасштабного збройного конфлікту. Кожна з воюючих сторін потребувала систематичного поповнення харчових і сировинних запасів, однак далеко не всі вони сприяли виробникам сільськогосподарської продукції. Як підсумок, відразу після окупації українське село перебувало в напівзруйнованому стані: без техніки, сортового насіння, худоби, тяглової сили, добрив, гербіцидів, а також фахівців (ветеринарів, зоотехніків, агрономів, механізаторів та ін.). Тотальний визиск українських аграріїв поставив більшість з них на межу виживання. Характер праці селян при цьому деградував до середньовічних форм, з застосуванням людей як тяглової сили включно.

У 1943 р. союзний уряд спромігся асигнувати 15 млн руб. на відновлення сільськогосподарської інфраструктури та інші потреби колгоспів і 34 млн руб. – на відбудову МТС, МТМ і ремонтних об'єктів¹¹⁸.

* Т.Кучинський зіставляє курс райхсмарки до дейчмарки з урахуванням співвідношення воєнного стандарту життя до сьогоденного та виходить на цифру 180 млрд дейчмарок, що відповідає сьогодні сумі у 92,033 млрд євро без урахування інфляції 2002–2010 рр.

Порівняно з масштабами збитків, яких зазнала галузь, це були мізерні кошти. Та надалі ситуація змінюється на краще: у 1944 р. в сільське господарство інвестовано 314 млн руб., а в наступному – 429 млн руб. Крім того, цільовим призначенням для МТС, МТМ і ремзаводів республіки надійшли значні суми з союзного бюджету. Загалом витрати на відновлення і розвиток мережі МТС у 1943–1945 рр. становили 586 млн крб.¹¹⁹

Та все ж основним чинником відбудови аграрної сфери стала праця селянства. Тільки протягом 1944–1945 рр. методом народної будови було споруджено й відбудовано 45% виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС¹²⁰.

Рівень готовності селян до виконання поставлених перед ними завдань визначався кількома чинниками. Сільські мешканці були більш обмежені в правах, ніж міські жителі й водночас – поміркованішими й покірнішими. Не останню роль відігравали тривожні очікування, пов'язані з негативним ставленням влади до тих категорій населення, які перебували під окупацією. Водночас багато людей, які втомилися від війни, вбачали в заходах уряду шанс до поліпшення й налагодження життя. Тому в більшості регіонів республіки процес поновлення колгоспно-радгоспної системи відбувався високими темпами. Так, у Сталінській області всі 1118 колективних господарів, які існували до війни, відновили роботу вже протягом першого місця після вигнання гітлерівців. Досить швидко стали функціонувати 966 колгоспів Ворошиловградської, 1600 – Дніпропетровської, 2028 – Харківської, 1938 – Чернігівської області. До закінчення 1943 р. на Лівобережжі діяло 10 145¹²¹, а до 1 лютого 1944 р. – 15 945 колгоспів¹²².

Оскільки окупанти суттєво не змінювали організаційні основи господарювання на землі, радянській адміністрації не потрібно було відновлювати всі структурні ланки колгоспно-радгоспної системи. Разом з тим для повноцінного її функціонування необхідні були сотні тисяч фахівців, техніка, реманент, тягло, насіннєві фонди. Матеріально-організаційна слабкість колгоспів змусила уряд у 1943 р. повністю звільнити від здачі державі зерна 12% і частково – 8% господарств, від здачі картоплі – 23, овочів – 27, сіна – 17% господарств. У 190 районах республіки від здачі всіх видів сільськогосподарської продукції було повністю звільнено 285 тис. господарств колгоспників, робітників та службовців, які зазнали збитків під час окупації¹²³.

На початок 1944 р. на Лівобережній Україні розгорнули роботу всі 496 МТС, які діяли тут до війни. В їхньому розпорядженні налічувалося 13 694 трактори (40% довоєнної кількості)¹²⁴. Переважна частина техніки й інвентарю надходила в Україну з інших регіонів Союзу. До кінця війни було одержано 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних машин, 1 тис. комбайнів, значна кількість тракторних плугів тощо¹²⁵. Однак досить часто плани реєвакації техніки зривалися через небажання місцевих господарських органів повертати її попереднім власникам, нерозпорядливість, низьку виконавську дисципліну. Незрідка техніка прибувала в Україну розкомплектованою, спрацьованою, а тому непридатною для використання без капітального ремонту.

Значна кількість техніки надходила з діючої армії. Так, лише МТС Миколаївщини одержали з 3-го Українського фронту 301 трактор, 150 молотарок, відбитих з евакуйованих транспортів противника¹²⁶.

Для поновлення технічного парку максимально використовувалися місцеві можливості. Сільські механізатори та бригади промислових підприємств у стислі терміни відремонтували й зібрали з окремих вузлів і деталей близько 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомашин¹²⁷.

З часом налагоджується виробництво на об'єктах сільськогосподарського машинобудування. У другій половині 1944 р. завод «Серп і молот» (Харків) випустив перші молотарки «МК-110», ХТЗ – трактори, ім. Лепсе (Київ), ім. Жовтневої революції (Одеса) – запасні частини.

На початок 1945 р. в республіці було відновлено 26 487 колгоспів, 705 радгоспів, 1223 МТС¹²⁸. Рівень оснащення на цей час сільського господарства України технічними засобами віддзеркалюють такі цифри: у розпорядженні аграріїв перебувало 48 тис. тракторів (52,7% порівняно з початком 1941 р.), 14 932 комбайни (48%), 3575 автомобілів (7%), 39 494 тракторні плуги (50%)¹²⁹. Однак значна частина техніки через несправність не використовувалась у виробничому процесі.

Одним з вирішальних факторів відновлення сільськогосподарського потенціалу республіки стало забезпечення всіх управлінських та виробничих ланок профільними фахівцями. Навесні 1943 р. ця проблема розв'язувалася шляхом відправлення до східних областей УРСР кадрів з інших регіонів СРСР. До 1 лютого 1944 р. на батьківщину повернулося з евакуації і стало до роботи 2266 спеціалістів сільського господарства, а загалом у 9 лівобережних областях (у системі Наркомзему) працювало 6937 фахівців (від керівників облземвідділів – до агрономів, ветлікарів, механіків, землевпорядників)¹³⁰.

Станом на 1 лютого 1944 р. частка агрономів порівняно з початком 1941 р. у визволених республіки становила 34,4%, зоотехніків – 13,4%, механіків – 43,8%, ветлікарів – 32,9%, а загальна кількість фахівців – 21,7%¹³¹.

Ситуацію кардинальним чином могла змінити лише організація навчання на різних рівнях – від виробничого до вузівського. У 1943–1945 рр. (переважно в зимовий період) на спеціальних курсах було підготовлено понад 250 тис. фахівців, у тому числі 19 448 голів колгоспів, 2229 рільників і овочівників, 1047 садівників і виноградарів, 3357 бригадирів землеробських бригад, 137 тис. ланкових, 3357 бригадирів тракторних бригад, 84 447 трактористів, 6670 комбайнерів¹³². Водночас кваліфіковані сільськогосподарські кадри, які працювали не за фахом, в адміністративному порядку спрямовувалися в колгоспи, радгоспи й МТС. Спеціалістів вищої кваліфікації у 1943–1944 рр. готували Ворошиловградський, Житомирський, Київський сільськогосподарські, Київські гідромеліоративний і ветеринарний інститути.

Перш ніж розпочинати сільськогосподарські роботи, слід було розмінувати величезні площі, багато виробничих приміщень. Протягом 1943–1945 рр. саперні підрозділи Червоної армії перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб¹³³.

Значних зусиль потребували інвентаризація земельних документів, їх поновлення та повернення колишнім землекористувачам, адже, як було встановлено, державні акти на землекористування в окупаційний період втратили 25 654 колгоспів (97,2%). До кінця 1945 р. держакти одержали 11 105 колгоспів¹³⁴.

Спеціальні ревізії Наркомзему і Держконтролю виявили численні порушення в системі землекористування. Тільки у 12 областях УРСР згідно з дозволами і без них до селянських садіб прирізали 797,3 тис. га колгоспної землі¹³⁵. Тих, хто припустився «розбазарювання колгоспних угідь», притягували до кримінальної відповідальності, а надлишки – вилучалися. Влада не могла допустити, щоб на цьому ґрунті «приватновласницькі інтереси» стали домінувати над громадськими.

Головним завданням відновлених колгоспів, радгоспів та МТС навесні 1943 р. визначалося успішне проведення посівної. Однак через брак мастил і пального техніка простоювала. Так, відремонтовані 306 радгоспних тракторів (з 428 наявних) приступили до роботи у східному регіоні республіки лише 30 квітня, коли терміни сівби завершувалися. Великим (40–50%) був дефіцит насіння¹³⁶. Значну частину робіт довелося виконувати на живому тяглі. Наприклад, на Ворошиловградщині на польових роботах щодня використовували до 40 тис. корів¹³⁷. У результаті у визволених областях України вдалося провести польові роботи лише на 60% усіх орних земель порівняно з 1941 р.¹³⁸ Через відсутність запчастин з 807 комбайнів змогли вивести в поле тільки 230, тому на ланах Ворошиловградської області ними зібрано зернові тільки 11,4% площ, Харківської – 2,2%. У господарствах Наркомземлерадгоспів цей показник виявився значно вищим – 43%¹³⁹.

Брак робочих рук спричинив масове залучення до сільгоспробіт військовослужбовців Червоної армії. Цей крок виявився взаємно корисним справою, адже Білоруські й Українські фронти повністю і безперебійно постачалися хлібом та іншими продуктами сільського господарства шляхом заготівель і закупівель у цих областях.

У 1944 р. посівні площі в республіці в усіх категоріях господарств досягли 69,2% довоєнних, а площі, засіяні зерновими і бобовими культурами, – 61,1%¹⁴⁰. За середньої врожайності зернових культур 10,8 ц/га (9,1 ц – за планом) колгоспи й радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості зерна¹⁴¹.

Початок демобілізації зі Збройних сил сприяв прискоренню сільськогосподарських робіт, хоча несприятливі кліматичні умови негативно вплинули на врожайність зернових і технічних культур. Та навіть за цих обставин ланки Г.Кошової, О.Кругляк, М.Лисенко, К.Андрощук зібрали по 500 ц буряка з гектара.

Значні труднощі супроводжували відродження тваринницької галузі. Джерелами поповнення громадського поголів'я стали: передача в колгоспи й радгоспи худоби, розданої селянам в період евакуації 1941 р., а також військовими частинами, контрактація худоби у населення, закупівля поголів'я за рахунок державних кредитів у союзних республіках, шефська допомога Україні з боку інших регіонів СРСР. Основним засобом збільшення громадського поголів'я стало поповнення за рахунок приплоду й контрактації молодняка, якою в обов'язковому порядку були охоплені майже всі селянські господарства. За рахунок контрактації у 1945 р. на колгоспні та радгоспні ферми надійшло 735,7 тис. голів великої рогатої худоби та 38,6 тис. поросят¹⁴².

У республіку вдалося реєвакувати близько 100 тис. голів овець, кіз коней і великої рогатої худоби з території Російської Федерації. Лише у 1943 р. за рахунок державних кредитів закуплено у східних регіонах СРСР 210 тис. голів великої рогатої худоби, 9,5 тис. волів, 510 тис. овець, 101 тис. свиней, 20,3 тис. коней¹⁴³. Усього

ж на завершальному етапі війни в Україну було завезено 300 тис. коней, 282 тис. голів великої рогатої худоби, 500 тис., овець і кіз, свиней 17 тис.¹⁴⁴

Серед головних перешкод на шляху розвитку тваринницької галузі – відсутність належних умов утримання і догляду, які негативно впливали на стан поголів'я, брак кваліфікованих ветеринарних працівників і зоотехніків, медикаментів, препаратів для дезарації тощо.

Попри всі негаразди, у 1945 р. майже в усіх господарствах були відновлені ферми великої рогатої худоби, а в понад 81% колгоспів – свиноферми. Наприкінці року в республіці діяло 76 319 ферм для різних видів худоби¹⁴⁵. Значно повільніше відновлювалось поголів'я худоби в індивідуальних селянських господарствах через практику майже суцільної контрактації молодняка для комплектування ферм колгоспів і радгоспів. Наприкінці 1945 р. 43% колгоспників не мали у власному господарстві корів, а 20% – поданої продуктивної худоби¹⁴⁶.

У процесі відродження галузі вирішувалася проблема підвищення продуктивності поголів'я. Навіть у 1945 р., незважаючи на вже проведену за час після визволення території УРСР значну селекційну роботу, питома вага чистопорідної худоби та метисів у радгоспах, колгоспах і селянських господарствах становила: серед великої рогатої худоби – 29%, свиней – 28%, овець і кіз – 32%; у 1939 р. відповідно – 40%, 32% і 66%. Під час війни втрачено всю документацію на племінних тварин¹⁴⁷. У 1944–1945 рр. вдалося відновити роботу 28 державних племінних розплідників (із 322, що існували до війни), на яких розгорнулися роботи з вдосконалення поголів'я всіх видів худоби¹⁴⁸.

Лише наприкінці 1945 р. позначилися позитивні зрушення в конярстві. Однак збільшення поголів'я коней до 907,5 тис. голів відбулося в основному за рахунок тварин, завезених зі східних регіонів СРСР, переданих Червоною армією, а також трофейних і одержаних у порядку повернення вивезених до Німеччини та Румунії й у рахунок репарації. Близько 1 млн коней перебувало в користуванні селян (переважно одноосібних господарів Західної України). Оскільки тяглової худоби не вистачало, були вжиті заходи до інтенсивного вирощування волів. Водночас значну частину (124 тис.) бичків, готових до виконання різних видів робіт, у 1945 р. невиправдано пустили на забій¹⁴⁹.

Практично з нуля довелося відновлювати дрібне тваринництво-птахівництво, кролівництво, бджільництво, ставково-рибне господарство тощо. Завдяки плано-мірним крокам наприкінці 1944 р. 21 275 колгоспів мали птахоферми з поголів'ям 3 млн 270 тис. шт. (37,9% довоєнного рівня), а наприкінці 1945 р. – 23 940 господарств з поголів'ям 3 млн 701 тис. шт.¹⁵⁰ На цей час кількість бджолосімей вдалося довести до 314 тис. (25,5% до рівня 1941 р.)¹⁵¹. А от відродження ставкової мережі потребувало більших матеріальних і трудових витрат, а також часу.

Сільськогосподарські роботи 1945 р. здійснювали в умовах кращого матеріально-технічного забезпечення, ніж у попередні роки. Загальна площа посівів протягом року зросла ще на 1,9 млн га і становила 76% довоєнного рівня, зернових культур – 84%, соняшника – 125%, проса – 121%. При цьому сортовим насінням було засіяно 56% зернових, 39% соняшника, 54% льону, висаджено 26% картоплі¹⁵².

В останній рік війни українські аграрії здали державі понад 5 млн т зерна, 146 тис. т м'яса, 259 тис. л молока, 925 тис. т картоплі, багато іншої сільськогос-

подарської продукції. В цей час частка України в колгоспних посівах зернових становила 18,2% до загальносоюзного (у 1940 р. – 16,8%), цукрового буряка – 57,3% проти 68,2%, картоплі – 18,2% проти 18,4%¹⁵³.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що стратегія відродження аграрного сектора економіки визначалась не тільки відповідними політичними настановами радянського керівництва, а й характером і масштабами збитків, яких він зазнав під час війни й окупації. Триваючі бойові дії обмежували фінансові, матеріальні, трудові ресурси, що спрямовувались на відбудову галузі. Лише на заключній фазі війни поступово формуються позитивні тенденції та динаміка виробництва. Однак у більшості випадків вони базувалися на надзвичайних мобілізаційних і фінансових заходах, позаекономічних, адміністративних засобах впливу, що виправдовувалося воєнним станом. Водночас пов'язані з завершенням війни очікування змін на краще не справдилися. Повернення до колгоспно-радгоспної системи консервувало неринкові методи господарювання, відчуження виробника від засобів виробництва та його незацікавленість у результатах своєї праці.

Традиційний дисбаланс у розвитку важкої індустрії та сільського господарства закладав на майбутнє галузеві диспропорції, що негативно позначались на рівні матеріального споживання радянських людей протягом усіх повоєнних десятиліть.

6. Відновлення індустріального потенціалу

Бойові дії на німецько-радянському фронті, евакуаційні заходи, окупація республіки, тактика «випаленої землі», яку сповідували всі учасники збройного протистояння, завдали величезних збитків економіці республіки.

Загальні прямі матеріальні збитки економіці України оцінювались у 285 млрд руб. Усього ж за час війни союзний уряд асигнував відбудову господарської інфраструктури, соціальної сфери, освіти, науки і культури 18 млрд 320 руб., що становило 7% від суми всіх збитків.

Отримані з центрального бюджету кошти спрямовувались насамперед у ті галузі, що мали пріоритетне значення у загальносоюзній економіці – видобуток вугілля і руд у Донбасі, Кривбасі й Нікопольському басейні, металургію Придніпров'я та Півдня республіки.

Стратегія відродження галузей, що становили основу ВПК, була викладена в директивах керівництва органів держави. Вже 22 лютого 1943 р. з'явилась постанова ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу», яка містила вказівки про налагодження вуглевидобутку в першу чергу на малозруйнованих, незатоплених, легковідновлюваних дрібних шахтах, розташованих поблизу залізничних магістралей. 26 жовтня того ж року ДКО видав постанову «Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну». У документі вказувалося на необхідність у стислі терміни різко підвищити постачання вугіллям електростанцій, чорної металургії, залізничного транспорту військової промисловості Півдня та центральних районів СРСР. Вирішення цього завдання пов'язувалося з поновленням роботи середніх і великих шахт, що зазнали незначних ушкоджень, відбудовою і спорудженням нових дрібних шахт¹⁵⁴.

Дещо пізніше з'явилися рішення про відбудову інших галузей важкої індустрії, зокрема, постанови союзного керівництва «Про розвиток виробництва металорізальних верстатів на підприємствах Наркомату верстатобудування» від 28 лютого 1944 р., «Про заходи щодо відбудови Криворізького залізорудного басейну Наркомчормету» від 19 вересня 1944 р., «Про посилення уваги до відбудови і розвитку вугільної і нафтової промисловості, чорної і кольорової металургії та електростанцій» (1 жовтня 1944 р.), «Про заходи допомоги чорній металургії Півдня» (23 листопада 1944 р.), «Про заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу» (13 квітня 1945 р.). У залізорудній галузі передбачалося протягом 1944 р. відновити роботу 33 шахт Кривбасу потужністю 7370 тис. т залізної руди на рік і ввести в дію завод гірничошахтного устаткування у Кривому Розі; у чорній металургії – форсувати роботи з відбудови об'єктів галузі з метою відновлення виробництва на найменш пошкоджених потужностях з випуску сталі, чавуну, прокату, коксу; у машинобудівній галузі – ввести до ладу технологічні лінії, здатні забезпечити у 1945 р. випуск 35 тис. металорізальних верстатів; у вугільній галузі – до червня 1945 р. довести видобуток твердого палива в Донбасі до 100 тис. т на добу.

В міру звільнення території України розгорталися відновлювальні роботи в центральному, південному й західному регіонах. Перелік першочергових заходів у цьому напрямі було подано в постановах РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи щодо розвитку республіканської та місцевої промисловості м. Львова» від 10 січня 1945 р. та «Про заходи щодо відбудови та подальшого розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Ровенській, Волинській, Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік» від 7 травня 1945 р.

Масштабність і складність завдань, що постали перед управлінськими структурами на завершальному етапі війни, вимагали граничного напруження сил, виробничої дисципліни, суворого контролю за виконанням рішень. Уповноважені ЦК ВКП(б), ДКО, РНК СРСР, Держплану СРСР спільно з представниками наркоматів, відомств та місцевих органів влади координували відбудовні роботи. У свою чергу роботу уповноважених контролювало Головне економічне управління (ГЕУ), створене у складі НКВС СРСР 4 вересня 1939 р. В компетенції 1-го відділу ГЕУ перебувала оборонна промисловість, 2-го – важка промисловість і машинобудування, 3-го – легка, лісова та місцева галузі, 4-го – сільське господарство і заготівельні організації, 5-го – торгівля, кооперація та фінанси.

Відбудовні роботи розгорталися широким фронтом, однак для республіканських органів влади пріоритетними залишалися галузі, інтегровані до ВПК. ЦК КП(б)У та РНК УРСР у руслі директив центру ухвалили низку рішень, спрямованих на відродження стратегічних об'єктів важкої індустрії. 15 липня 1943 р. виїшла постанова «Про організацію видобутку вугілля та відбудову шахт Донбасу», згідно з якою обласне керівництво мало забезпечити відновлення державних трестів «Лисичанськвугілля», «Червоноармійськвугілля», «Ворошиловогоградвугілля» й тимчасове підпорядкування їм усіх шахт інших наркоматів і відомств. Невдовзі поновив роботу комбінат «Сталінвугілля», перед яким стояло завдання протягом року запустити в дію 176 шахт.

У листопаді 1943 р. на відбудові об'єктів галузі працювало 57 тис. осіб. До

кінця року стали до ладу 166 малих і 26 основних шахт, на яких було видобуто 4,3 млн т палива¹⁵⁵.

Відновлювально-пускові роботи покладалися на спеціалізовані трести «Донбасшахтбуд» у Сталіно, «Донбасвугільмаш» у Горлівці, «Південшахтпроект» у Харкові. Завдяки концентрації матеріальних і трудових ресурсів до 1 березня 1944 р. вдалося поставити до ладу 17 основних та 460 невеликих шахт. Разом вони давали 31 тис. т вугілля на добу.

У зв'язку з відмовою від реєвакуації гірничого обладнання зі східних районів СРСР як недоцільної вугільникам довелося використовувати вузли й агрегати, виявлені у лавах після відкачування води, ремонтувати пошкоджене устаткування. За таких умов особливої ваги набувала допомога, що надходила з інших регіонів СРСР.

Особливістю початкового етапу відродження вугільної галузі стало широке залучення жінок до суто чоловічих, у тому числі підземних, професій, змагальних форм організації праці, поширення передового досвіду й руху раціоналізаторів і винахідників, позаекономічні засоби стимулювання.

Ціною величезного напруження сил галузь поступово підіймалася з руїн. Протягом року (до травня 1944 р.) видобуток вугілля зріс у 7 разів. До ладу стало 2 376 шахт (24,5% усіх підприємств, які діяли в УРСР до війни). У 1944 р. гірники Донбасу видобули 17 млн т вугілля (105% до плану)¹⁵⁶.

Оскільки цих обсягів не вистачало для повного завантаження потужностей коксохімічної та металургійної промисловості, ДКО у квітні 1945 р. зобов'язав Наркомвугілля довести видобуток «чорного золота» до 100 тис. т на добу. З цією метою було здійснено трансформацію управлінських структур, посилено зусилля, спрямовані на відновлення транспортної мережі виробничої інфраструктури. До закінчення війни з затоплених лав було відкачано 200 млн куб. м води, відбудовано 123 великі й 506 середніх і малих шахт. Та все ж досягти поставленої урядом планової позначки не вдалося. Серед низки причин слід назвати гострий дефіцит будматеріалів, механізмів, спеціального обладнання, машин, високу частку ручної праці, відсутність необхідної кількості кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, зрив поставок від суміжників.

До кінця 1945 р. гірники регіону довели видобуток вугілля до 90 тис. т щодоби (38,5% довоєнного рівня). Незважаючи на всі труднощі, шахтарі Донбасу в 1943–1945 рр. дали країні 64 млн т вугілля.

Уже невдовзі після вигнання ворога з території України у її західному регіоні розпочалися роботи з відновлення видобутку бурого вугілля. Спочатку колектив тресту «Львівшахтбуд» ввів у дію 4 шахти, що наприкінці 1944 р. давали 350 т палива щодоби. До кінця 1945 р. західний басейн видобув 45,5 тис. т бурого вугілля. Такими ж високими темпами відроджувався нафтовидобуток. У Бориславі незабаром після приходу Червоної армії вдалося налагодити видобуток 460–480 т нафти, до війни – 576 т на добу. Місцеві нафтоперегінні лінії забезпечували потреби військ 4-го Українського фронту в паливно-мастильних матеріалах. До кінця 1945 р. 326 об'єктів нафтової галузі видобули 343 тис. т нафти (у 1940 р. – 326,5 тис. т)¹⁵⁷.

Швидкі темпи відбудови важкої індустрії вимагали відповідного поновлення і нарощування енергетичної бази. 9 січня 1944 р. перший струм дала Зуївська, 2 травня – Штерівська ДРЕС. Працівники «Донбасенерго» швидко відновили 80% електромережі¹⁵⁸.

Значно більших зусиль потребувало відродження Дніпрогесу. Спеціальною постановою ДКО (1 березня 1944 р.) були створені будівельно-монтажне управління, каменедробильні й бетонні заводи, механічний та деревообробний заводи. На об'єкті задіяли 11 тис. робітників. Перша турбіна дала промисловий струм 3 березня 1947 р.

Для забезпечення електроенергією соціальної сфери й населення цілком виправдано використовувалися невеликі місцеві станції, кількість яких до початку 1944 р. становила 483 (загальною потужністю 538 тис. кВт).

На Макіївському металургійному заводі першу плавку було проведено через місяць після визволення міста. Ще в 1943 р. макіївці дали країні 8 тис. т сталі¹⁵⁹.

10 мартенів, 8 вагранок, 5 прокатних станів, 1 тис. верстатів було введено в дію до завершення війни на Маріупольському металургійному заводі. Тоді ж одержано перший метал з найпродуктивнішої в республіці доменної печі № 3 «Азовсталі». Під час відновлення печі № 4, яку спочатку передбачалося повністю демонтувати і спорудити заново, було застосовано унікальні технологічні рішення. Інженери С.Крупенников, Є.Каменський і П.Мамонтов розробили алгоритм підняття ушкодженої вибухом домни та її встановлення на місце. Це досягнення було відзначене Сталінською премією СРСР.

В умовах, коли не вистачало необхідних матеріалів, інструментів, обладнання, палива, металургам доводилося покладатися на хист своїх винахідників і раціоналізаторів. Так, завдяки запропонованій ними технології змішування відходів коксохімічного виробництва з кам'яновугільним пеком, глиною, дерев'яною стружкою вдалося розв'язати проблему палива для парових котлів Дніпродзержинського металургійного заводу. Завод не мав повітряної машини. Новаторські підходи директора підприємства М.Фоменка і провідних інженерів дали можливість збудувати газоочисну установку на холодному газі власної конструкції і задути домну. У листопаді 1943 р. перша мартенівська піч дала метал, а наступного року введено в дію ще 5 мартенів, 2 домни, кілька прокатних станів.

До закінчення війни в Україні було введено в експлуатацію 14 доменних, 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів, 2 бесемерівських конвертори. За 1944–1945 рр. металургійна промисловість республіки дала 1,8 млн т чавуну (23% довоєнних обсягів), 1,2 млн т сталі (23%), 900 тис. т прокату труб (29,5%)¹⁶⁰.

Унаслідок евакуаційних заходів 1941 р. і руйнувань фактично перестала функціонувати машинобудівна індустрія. Ново-Краматорський завод перебував серед тих об'єктів індустрії, які в першу чергу забезпечувалися фінансовими, матеріальними й людськими ресурсами. До середини 1945 р. сума капіталовкладень у його відбудову й налагодження виробництва становила 164 млн руб. Завдяки цьому у 1944 р. завод виробив продукції на 28 млн руб., а за 8 місяців наступного року – на 36,6 млн руб.¹⁶¹

Концентрація фінансів, матеріалів і механізмів дала можливість у стислі терміни налагодити роботу великих об'єктів, що випускали транспортні засоби. Наприкінці 1944 р. Ворошиловградський паровозобудівний завод відвантажив підйомні машини для шахт Донецького і Криворізького басейнів та обладнання для металургійної промисловості. А 2 листопада 1945 р. з воріт заводу вийшов перший паровоз серії «СО». Стрімко відновлювалось виробництво на спеціалізованих підприємствах. На Харківському заводі «Світло шахтаря» до кінця 1943 р. вдалося налагодити технологічні лінії на 18 тис. кв. м виробничих площ (з 27 тис. кв. м до війни) і виготовити 30 транспортерів РТШ-30, 20 – РТШ-5, 30 перевантажувачів Н-4, 3250 шахтарських ламп на суму 1657 тис. руб.

Великі втрати тракторного парку в ході евакуації (майже 60%) гостро ставили питання про швидке відродження підприємств, на яких вони вироблялися. Конституючи недоцільність реевакуації обладнання з діючих у східні регіони країни, керівництво наполягало на використанні альтернативних ресурсів. У постанові ДКО від 10 листопада 1943 р. встановлювалися графіки введення в дію технологічних ліній та цехів, номенклатура й кількість продукції. Наприкінці жовтня 1944 р. з конвеєра заводу вийшов перший трактор, до завершення року зібрано 100 тракторів, а з лютого 1945 р. відновлено їхнє серійне виробництво¹⁶².

До 1 вересня 1945 р. відновили роботу 95 зі 108 об'єктів машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування. Крім того, в республіці відновили 2,2 млн кв. м виробничих і допоміжних площ (51,6% довоєнної кількості), встановили 32,9 тис. одиниць виробничого обладнання (43,8%). До закінчення війни держава асигнувала у відновлення підприємств машинобудівного профілю 1 млрд, 288,5 млн руб. Натомість відбудовані заводи до осені 1945 р. дали продукції на суму 1617,2 млн руб.¹⁶³

Відродження галузі сприяло розвитку всіх інших секторів економіки. Інтенсивні роботи у 1944 р. велись на 80 зі 137 довоєнних об'єктів хімічної промисловості. На виконання постанови ДКО від 16 листопада 1943 р. були створені спеціалізовані організації – «Донхімпромбуд» і Донецька контора 6-го монтажного тресту «Головхімбуду» Наркомхіму, на які покладалося відновлення Донецького содового заводу. У липні 1944 р. введено в експлуатацію другу чергу підприємства. За 10 місяців 1945 р. хіміки виробили 80 тис. т кальцинованої соди, а за 4 місяці – 2,72 тис. т каустичної соди.

До закінчення війни було частково відновлено виробництво на Горлівському, Слов'янському, Сталінському азотно-тукових, Костянтинівському й Одеському суперфосфатних заводах, Рубіжанському хімкомбінаті – всього 23% довоєнних потужностей галузі.

Завдяки спеціальним урядовим програмам, трудовій звитязі мільйонів робітників, техніків, інженерів, конструкторів, учених протягом 1943–1945 рр. було відновлено і побудовано з нуля 3 тис. великих індустріальних об'єктів і задіяно третину довоєнних виробничих потужностей¹⁶⁴.

Незважаючи на те, що тривала виснажлива війна, радянський уряд прагнув, по можливості, вирішувати нагальні проблеми соціального характеру. У забезпеченні населення предметами першої необхідності провідна роль належала місцевій промисловості, що становила помітний сегмент економічної інфраструктури.

Так, у 1941 р. в системі Наркомату місцевої промисловості діяло 706 підприємств (267 – республіканського й обласного підпорядкування й 439 міських і районних промкомбінатів)¹⁶⁵.

Завдяки централізованим капіталовкладенням галузь одержала у 1944 р. 29,3 млн руб., 1945 р. – 31,3 млн руб. Однак ці кошти адресувалися насамперед об'єктам республіканського й обласного підпорядкування (у пропорції 2:1). Та й ці суми були освоєні не повністю: у 1944 р. – на 82,2%, 1945 р. – на 76,8%¹⁶⁶.

У 1943–1944 рр. стали до ладу 110 підприємств республіканського й обласного підпорядкування та 677 районних і міських промкомбінатів, у складі яких функціонували 6543 майстерні, цехи та виробництва. До кінця 1945 р. кількість відновлених об'єктів республіканського й обласного значення сягала 182, а міських і районних – 780 (усього – 7338 підприємств, майстерень, цехів і виробництв)¹⁶⁷.

У довідці промвідділу ЦК КП(б)У «Про відбудову й роботу місцевої промисловості» повідомлялося, що у 1944 р. на об'єктах місцевпрому випущено продукції на 188,3 млн крб. (28,4% річного довоєнного рівня), до 1 жовтня – на 214,9 млн крб. (66,1% річного плану), а з початку визволення республіки – на 420 млн крб. Незважаючи на обмежені асортимент і обсяги, це був помітний внесок у розв'язання проблеми гострого дефіциту товарів широкого вжитку й інших соціальних питань¹⁶⁸.

Попри те що воюючі сторони максимально використовували для перевезень залізничні магістралі, вони водночас намагалися заподіяти максимальної шкоди транспортній інфраструктурі противника. Та без швидкого відновлення залізничного сполучення неможливо було здійснювати широкомасштабні відбудовні роботи. До розв'язання цих завдань масово залучалося місцеве населення. Так, у відновленні залізничних шляхів і технічних споруд на Північно-Донецькій, Південно-Донецькій, Південній і Сталінській дорогах щоденно працювало 27 тис. залізничників і місцевих жителів. Вони щодня вводили в експлуатацію 11–12 км полотна замість 3 км за планом. Низьководний міст через Дніпро поблизу Києва було зведено за 13 діб. 20 листопада 1943 р. розпочалося спорудження висоководних мостів під Дніпропетровськом, Києвом і Кременчуком.

У 1944 р. розгорнулися відбудовні роботи на Вінницькій, Одеській, Ковельській і Львівській залізницях. У березні 1944 р. відкрився рух у прифронтовій смузі. До середини року в республіці було відновлено 16 682 км головних залізничних шляхів, 170 великих і 365 середніх мостів. Швидкі темпи відродження транспортних ліній дозволили перекидати сотні тисяч вагонів з військовими вантажами до зон стратегічних і фронтових операцій на території України та за її межами. Це стало можливим ще й завдяки тому, що завдання з капітального ремонту вагонів у 1944 р. було виконано на 110%, а по середньому ремонту – на 107,8%.

Відчутний економічний ефект давав новаторський рух і змагальні форми організації праці. За ініціативи і творчого підходу до справи таких залізничників, як Д.Коробков, В.Козлов, І.Іванов, О.Алексеев, З.В'ялова й ін., вдалося зекономити значну кількість палива, різко скоротити розрив між технічною і комерційною швидкостями, збільшити середньодобовий пробіг локомотивів і навантаження вагонів.

До середини 1945 р. в Україні було відбудовано 21 тис. км головних, допоміжних та під'їзних колій, 615 великих і середніх залізничних мостів, багато інших

технологічних споруд, що створило можливості для забезпечення транспортного обслуговування фронту і тилу¹⁶⁹.

З початком визволення території республіки розгортаються роботи з відродження інших видів транспорту.

Потреби фронту спричинили ситуацію, за якої цивільні вантажні перевезення в УРСР на початку 1944 р. здійснювали всього кілька сотень автомобілів. За півтора роки роль автотранспорту у відбудовних роботах значно зросла, різко збільшився вантажопотік, а також вантажообіг кожного автомобіля як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Брак автотранспортних засобів намагалися компенсувати шляхом розвитку водної інфраструктури Дніпровського басейну, Київського, Дніпропетровського, Дніпродзержинського, Запорізького річкових портів.

До осені 1945 р. річкове господарство, що зазнало збитків на 475,4 млн крб., відновило 78 од. самохідного та 149 од. несамохідного флоту місткістю 34 320 т (відповідно 22% і 24% довоєнної кількості). З річкового дна піднято 103 од. самохідних і 157 од. несамохідних суден. Запрацювали Київський і Херсонський заводи, які спеціалізувалися на ремонті річкового транспорту. У 1945 р. річковий флот республіки перевіз 1/4 довоєнного вантажу та 2 млн пасажирів (у 1940 р. – 6 млн).

Ще більших зусиль та коштів потребувало відновлення морського транспорту. Координація відбудовних робіт покладалася на оперативну групу Чорноморського пароплавства, що прибула до Одеси 10 квітня 1944 р. За тиждень у порту працювало понад 3 тис. робітників, техніків, інженерів, які розбирали зруйновані приміщення й пошкоджені механізми, впорядковували територію й акваторію. Портовики Миколаєва протягом місяця повністю очистили порт від завалів і продовжували відновлювати його інфраструктуру. Восени 1944 р. розпочато перевезення військових і цивільних вантажів на маршрутах Одеса–Поті–Батумі, Одеса–Туапсе, Одеса–Дунайські порти–Констанца–Варна. До кінця війни відновили роботу 80% промислових підприємств Чорноморського пароплавства і 65% флоту.

Поступово відновлювалися авіаційний транспорт. Відбудовувалися злітно-посадкові смуги, аеродроми й аеропорти, ремонтні бази, системи зв'язку й обслуговування повітряних суден. Наприкінці останнього року війни в Україні функціонували 75 повітряних ліній, 29 аеропортів, 295 злітно-посадкових майданчиків. Обсяг вантажних перевезень у цей час зріс порівняно з 1940 р. вдвічі¹⁷⁰.

Гігантські масштаби відбудови потребували відповідної кількості робочої сили. Оскільки на її початковому етапі існувала необхідність використання некваліфікованих трудових ресурсів, до робіт масово залучались місцеве цивільне населення, мобілізовані за оргнабором з усіх областей республіки, учні й випускники ремісничих і професійних училищ, демобілізовані з радянських Збройних сил, репатріанти, в'язні системи НКВС/МВС, а також іноземні військовополонені й інтерновані.

Залученням і розміщенням трудових ресурсів опікувався Комітет з обліку й розподілу робочої сили при РНК СРСР і облвійськомати.

У 1943–1944 рр. з 3,5 млн евакуйованих на схід громадян УРСР повернулося тільки 500 тис. осіб¹⁷¹.

У зв'язку з цим не існувало іншої можливості, як максимально використати

всі наявні ресурси. Саме тому не зовсім логічним видається рішення ДКО, що зобов'язало РНК УРСР у II і III кварталах 1943 р. відібрати для роботи на підприємствах, розміщених за межами республіки, 14,5 тис. осіб¹⁷².

У другій половині 1944 р. розпочинається залучення робочої сили з колгоспів на шахти та підприємства Донбасу на договірних засадах.

Забезпечення промислових об'єктів трудовими ресурсами здійснювалося шляхом адресних мобілізацій з елементами примусу (з облавами включно). На відбудовні роботи у промисловість спрямовувалась значна частина репатріантів, які на деяких шахтах, наприклад, становили 25–40% зайнятих. Тільки у 1945 р. у вугільну й металургійну галузі, будови в складі робітничих батальйонів надійшло понад 200 тис. осіб¹⁷³.

Значний сегмент задіяних у відродженні індустрії республіки трудових ресурсів становили військовополонені та інтерновані громадяни інших держав. Лише в 1945 р. на підприємства України запланували передати 495 520 осіб з цього контингенту. У Сталінській області для їхнього розміщення створили 7 таборів, у Ворошиловградській – 5, Київській, Запорізькій – по 3, Дніпропетровській – 2¹⁷⁴. У квітні 1945 р. в УРСР прибуло 92,7 тис. інтернованих. У наступному році промислові об'єкти Донбасу та південних областей поповнило 126 робітничих батальйонів (98 тис. осіб)¹⁷⁵.

Звичайно, за продуктивністю праця полонених та інтернованих не була високоєфективною, але за умов дефіциту робочих рук виявилась зовсім не зайвою.

Брак кваліфікованих кадрів союзний уряд вирішував шляхом їхнього переведення в Україну з інших підприємств СРСР, а також випускників технічних навчальних закладів. Так, восени 1943 р. вугільну галузь Донбасу спрямовано 20 тис. випускників ремісничих училищ і ФЗН з 12 союзних і автономних республік СРСР. А загалом того року до промислових районів УРСР прибуло 200 тис. кваліфікованих робітників з різних регіонів СРСР.

Водночас велика увага приділялась підготовці власних кваліфікованих кадрів. У 1944 р. школи ФЗН, ремісничі й залізничні училища України підготували 23,8 тис. фахових робітників, у 1945 р. – 82,7 тис. осіб. Крім того, навчання різним спеціальностям здійснювалось безпосередньо на виробництві шляхом створення курсів шкіл і комбінатів виробничо-технічного навчання. Для прикладу, з вересня 1943 до квітня 1945 р. гірничими спеціальностями в Донбасі оволоділи 277 тис. осіб (з них 103 тис. – жінки). Протягом 1943–1944 рр. основи гірничорудних спеціальностей освоїло 11 тис. мешканців Криворіжжя¹⁷⁶.

Допоки на території республіки тривав воєнний стан, умови роботи залишалися досить складними. Зазвичай робочий день у 1943–1944 рр. тривав 10–12 годин, а незрідка сягав 14–16 годин, до нічних змін залучалися жінки й неповнолітні, часто порушувалася техніка безпеки на виробництві, що супроводжувалося травматизмом. Потребувала кардинального поліпшення система постачання та матеріального заохочення трудящих, забезпечення житлом, охорони здоров'я і санаторного лікування. Наявність цих та інших негараздів зумовила високий рівень трудового дезертирства. Тільки у липні – серпні 1944 р. з цієї причини притягнуто до кримінальної відповідальності 30 тис. осіб, а ще 32,6 тис. – розшукувалися¹⁷⁷.

В умовах війни держава не могла розпочати повномасштабні соціальні про-

грами, зорієнтовані на створення нормальних побутових умов для зайнятих на виробництві. Та все ж від початку визволення республіки до закінчення війни тут було відновлено й зведено 10,3 млн кв. м житла (75% від 1940 р.), споруджено 95 630 виробничих та 2600 культурно-побутових приміщень, введено в дію 137 міських електростанцій, 105 водогонів, 210 лазень і механічних пралень та інших комунально-побутових об'єктів¹⁷⁸. На початку 1944 р. в УРСР діяло 2473 їдальні, буфети, закусочні, а до 1 липня 1945 р. – 9158 (51% довоєнного рівня). Тільки на підприємствах Наркомату сільськогосподарського машинобудування на 1 січня 1945 р. функціонувало 147 відділів робітничого постачання, 560 магазинів, 171 торговельна палатка, 11 фабрик – кухонь, 605 їдалень, 177 підсобних господарств, 542 підприємства побуту, 72 риболовних господарства¹⁷⁹.

Держава заохочувала розвиток індивідуального городництва як одного з важливих джерел наповнення продовольчого кошика. У 1944 р. під індивідуальними й колективними городами робітників та службовців у республіці було зайнято 200 тис. га землі, а в 1945 р. – 385,5 тис. га, які обробляли 2 млн 630 тис. виробників¹⁸⁰.

Продовольчі труднощі змусили продовжити дію карткової системи, покликаної забезпечити хоча б мінімальний рівень забезпечення життєво необхідними продуктами харчування й предметами першої необхідності.

Відбудовна епопея, що у 1943–1945 рр. лише розгорталася, супроводжувалася величезним напруженням фінансових, матеріальних, людських ресурсів, вимагала від населення нових жертв, терпіння і трудових звершень. Саме завдяки самовідданий праці мільйонів рядових робітників, інженерів, конструкторів, організаторів виробництва промисловість України поставала з руїн. По суті, це була «нова індустріалізація» республіки, хоча й у специфічних умовах війни та повоєнного відродження її економічного потенціалу.

Посилання до розділу 28

1. Хромов П.А. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С.41.
2. Перехрест О. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – К., 2010. – С.4.
3. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – С.12.
4. Численность скота в СССР: Статистич. сб. – М., 1957. – С.245.
5. Народне господарство Української РСР у 1973 році: Статистич. щорічник. – К., 1974. – С.264.
6. Перехрест О. Назв. праця. – С.5.
7. Народне господарства Української РСР у 1971 році: Статистич. щорічник. – К., 1972. – С.9.
8. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2004. – С.77.
9. История второй мировой войны. 1939–1945. – М., 1975. – Т.3. – С.384.
10. Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления. – М., 1996. – С.129.
11. Там само. – С.133.
12. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1970. – С.190-191.
13. Симонов Н.С. Назв. праця. – С.133-134.
14. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939: 36. док. та матеріалів. – К., 1979. – С.504-506.

15. Баран В., Токарський В. Україна. Західні землі. 1939–1941. – Львів, 2009. – С.48.
16. Кучерепа М., Висин В. Волинь: 1939–1941 рр. – Луцьк, 2005. – С.68.
17. Там само. – С.38.
18. Баран В., Токарський В. Назв. праця. – С.53-54.
19. Варецький В.Л. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (у довоєнний період). – К., 1960. – С.175.
20. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ ст.: Історико-політичний аспект. – Луцьк, 1995. – С.106.
21. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів. – Львів, 1988. – С.122.
22. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К., 1989 – С.323.
23. Баран В., Токарський В. Назв. праця. – С.51, 52.
24. Нариси історії волинської обласної партійної організації. – К., 1968. – С.58.
25. Історія Волині. – С.112.
26. Баран В., Токарський В. Назв. праця. – С.55.
27. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – С.324.
28. Гапій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині. – Чернівці, 1949. – С.15-17; Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – Ужгород, 1980. – С.31-40.
29. Ковальчук Г.І. Соціалістична перебудова і перші успіхи розвитку промисловості Північної Буковини (липень 1940 – червень 1941 р. // Історія народного господарства та економічні думки Української РСР. – 1982 – Вип.16. – С.37.
30. Там само. – С.38.
31. Баран В., Токарський В. Назв. праця. – С.59.
32. Гапій Д. Назв. праця. – С.15-17; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. – Ужгород, 1980. – С.31-40.
33. Варецький В.Л. Назв. праця. – С.251-261.
34. Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – С.39.
35. Там само. – С.228.
36. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 годы. – М., 1940. – С.365-370.
37. Історія Української РСР: У 8 т, 10 кн. – Т.7. – С.57.
38. Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы темпы экономического роста, структура организация и управление. – М., 1996. – С.139.
39. Ермолов А.Ю. Перестройка танковой промышленности СССР. 1941–1942 годы // Отечественная история. – 2004. – №3. – С.32; Історія робітничого класу Української РСР. – Т.2. – К., 1967. – С.284.
40. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т.1. – С.114.
41. Саженок С.Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. – К., 1985. – С.75.
42. Історія робітничого класу Української РСР. – Т.2. – С.284; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т.1. – С.119.
43. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.37.
44. Історія Української РСР. – Т.7. – С.60.
45. Там само. – С.64.
46. Там само. – С.62.
47. Известия ЦК КПСС. – 1990. – №6. – С.208.
48. Україна: політична історія. ХХ – поч. ХХ ст. – К., 2007. – С.729.
49. Потёмкина М.Н. Эвакуация в годы Великой Отечественной войны на Украине: люди и судьбы. – Магнитогорск, 2002. – С.51-52.
50. Історія Української РСР. – Т.7. – С.66.
51. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.24. – Арк.21.
52. Там само. – Арк.24.
53. Там само. – Арк.20.
54. Там само. – Арк.21.
55. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.487.
56. Галузевий державний архів СБ України. – Ф.16. – Оп.34 (1951 р.). – Спр.15. – Арк.8-10.

57. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С.444, 485.
58. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.43. – Арк.17,а.
59. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т.1. – С.253, 254.
60. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Т.1. – С.270.
61. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т.1. – С.287.
62. Перехрест О.Г. Назв. праця. – С.21.
63. Там само. – С.22.
64. Там само. – С.25; Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – С.55.
65. Лаута С.П. Назв. праця. – С.54.
66. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С.487.
67. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.284.
68. Лаута С.П. Назв. праця. – С.29.
69. Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. – Vorrard am Rhein, 1991. – S.27-28.
70. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М., 1985. – С.40-41.
71. Там само. – С.26.
72. Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (далі ВА-МА). – Findbuch zum Bestand RW 31.
73. Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S.29.
74. ВА-МА. – Bestand RW 31. – Akte 241.
75. Eichholtz, Dietrich. Geschichte den deutschen Kriegswirtschaft. – В.III: 1943–1945. – Berlin, 1996. – S.724.
76. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото» з України: у пошуках архівних свідчень. – Вип.1. – К., 1998. – С.56.
77. Die Bankwirtschaft. – 1944. – №3. – С.61.
78. Щетніков В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С.826.
79. Eichholtz, Dietrich. Вказ. праця. – S.725.
80. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.7021. – Оп.59. – Спр.17. – Арк.150.
81. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939-1944 рр.) // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С.775.
82. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото»... – Т.1. – С.58.
83. ВА-МА. – Bestand RW 31. – Akte 720. – Bl. 10.
84. Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. «Нацистське золото»... – Т.1. – С.54.
85. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-3456. – Оп.1. – Спр.473. – Арк.39.
86. Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S.519.
87. Pohl, Dieter. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, 2008. – S.192.
88. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Док. и материалы: В 3 т. – К., 1985. – Т.3. – С.257.
89. Там само. – С.453.
90. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.193. – Арк.8-9.
91. Там само. – Арк.36-37.
92. ВА-МА. – Bestand RW 31. – Akte 260: Berlin, 14.2.44.
93. Вирахувано за даними кількості сільського населення на одиницю площі: Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S.432.
94. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С.206.
95. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С.37.

96. Kuczynski T. Entschädigungsansprüche für Zwangsarbeit im «Dritten Reich» auf der Basis der damals erzielten zusätzlichen Einnahmen und Gewinne. Stiftung für Sozialgeschichte des 20 Jahrhunderts, Universität Bremen, 1999. – С.29.
97. Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S.529-539.
98. Науменко В.М. Політика Економічного штабу ост в сфері промисловості на території окупованої України: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2008. – С.153.
99. Ветров І. Вказ. праця. – С.779.
100. Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S.442-443.
101. Там само. – S.444-445.
102. Див.: Перехрест О. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – К., 2010. – С.42-46.
103. Там само. – С.136.
104. Там само. – С.137.
105. Преступные цели... – С.353-354.
106. Die deutsche Wirtschaftspolitik... – S.458.
107. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). – М., 1974. – С.53-54.
108. ВА-МА. – Bestand RW 31. – Akte 260: Berlin, 6.9.1943.
109. Riedel M. Bergbau und Eisenhüttenindustrie in der Ukraine unter deutschen Besatzung (1941–1944) // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – Heft 3/1973. – S.272.
110. ВА-МА. – Bestand RW 31. – Akte 260: Berlin, 14.10.43.
111. Там само. – Akte 260: Anlage zum Schreiben v.17.3.44 Chefgruppe W.
112. Там само. – Akte 972. – Bl. 22-35.
113. Там само. – Akte 375. – Bl. 100.
114. Советская Украина в годы... – С.257, 453.
115. Коваль М.В. Вказ. праця. – С.191.
116. Kuczynski T. Вказ. праця.
117. Kuczynski T. Вказ. праця. – S.21-22.
118. Украинская ССР Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.2. – С.459.
119. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т.2. – С.312.
120. Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села. – К., 1968. – С.77.
121. Украинская ССР... – Т.2. – С.462.
122. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.130.
123. Украинская ССР... – Т.2. – С.465.
124. Там само. – С.463, 464.
125. Історія селянства... – Т.2. – С.314.
126. Там само.
127. Історія Української РСР... Т.7. – С.411.
128. Там само. – С.410; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.109; Оп.23. – Спр.3987. – Арк.109, 111-114.
129. Там само. – Арк.45, 111-114; Буцько М., Лавринович М. Назв. праця. – С.78.
130. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.62. – Арк.238, 239.
131. Там само. – Арк.240.
132. Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К., Харків, 1947 – С.69.
133. Коваль М.В. Роль Тсоавіахіму у соціальному розминуванні території УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1974. – №2. – С.45.
134. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.7. – Спр.3353. – Арк.4, 16.
135. Там само. – Арк.17-18.
136. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны... – Т.2 – С.339, 345.
137. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф.17. – Оп.88. – Спр.241. – Арк.9.
138. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.32. – Арк.12.
139. Там само. – Арк.131, 132.

140. Там само. – Оп.23. – Спр.3987. – Арк.48 зв., 119.
141. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.324.
142. Історія Української РСР. – Т.7. – С.413.
143. Історія українського селянства... – Т.2. – С.310.
144. Там само. – С.325.
145. ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.47.
146. Каневський О.П. Назв. праця. – С.188.
147. Там само. – С.173, 174.
148. ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп.17. – Спр.8882. – Арк.22.
149. Там само. – Арк.33.
150. Там само. – Арк.1.
151. Каневський О.П. Назв. праця. – С.62.
152. Там само. – С.54, 58, 59; Українська РСР... – Т.3. – С.218.
153. Українська РСР... – Т.3. – С.223.
154. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М., 1968. – Т.3. – С.95, 169, 170.
155. Бровар О.Б. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. XX ст.: проблеми соціального розвитку. – Донецьк, 2009. – С.95.
156. Історія Української РСР: У 8 т, 10 кн. – Т.7. – С.394-395.
157. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2004. – С.110, 111.
158. Труд. – 1944. – 1 июля, 27 авг., 23, 25 нояб.
159. Головки М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 2002. – С.135.
160. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т.2. – С.314.
161. Там само. – С.402.
162. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.606. – Арк.150-154, 186-191.
163. Історія Української РСР. – Т.7. – С.404.
164. Там само. – С.404-405.
165. Тітіка О. Функціонування об'єктів місцевої промисловості України в 1943–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України. – 2008. – №11. – С.357.
166. Там само. – С.358.
167. Там само. – С.357.
168. Возрождение прифронтовых и освобождённых районов СССР в годы Великой Отечественной войны. – С.214.
169. Історія Української РСР. – Т.7. – С.406-408.
170. Там само. – С.408-409.
171. Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003. – С.77.
172. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.597. – Арк.104, 105.
173. Державний архів Донецької області. – Ф.-П-326. – Оп.4. – Спр.133. – Арк.8.
174. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – С.206–353.
175. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С.247.
176. Чернега П.М. Підготовка робітничих кадрів і промисловості України в роки Другої світової війни. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип.9, Ч.3. – С.172.
177. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1993. – С.299.
178. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С.24, 25.
179. Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф.7516. – Оп.2. – Спр.159. – Арк.62.
180. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – Т.3. – С.178.

Розділ 29

УКРАЇНА У ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ (1946–1955)

1. Відбудова промисловості

У роки Другої світової війни економіка України зазнала величезних втрат. Масштабні військові операції, численні обстріли і бомбардування населених пунктів, а також не менш руйнівна, відверто грабіжницька політика окупаційної влади завдали величезних збитків господарству УРСР.

За цей час було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури¹.

За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, понесені Українською РСР, досягали 285 млрд руб. (у довоєнних цінах). Матеріальні втрати УРСР становили 42% від загальних збитків СРСР. Із цієї суми 106 млрд руб. припадало на державні підприємства й установи, 88,1 млрд – на особисте майно громадян, 6,2 млрд – на громадські організації республіки². Однак найвідчутнішими, найтяжчими були людські втрати: у війні загинув кожний п'ятий-шостий мешканець України (за різними підрахунками, від 8 до 10 млн осіб). За 1941–1945 рр. чисельність наявного населення Української РСР зменшилася з 41,7 млн до 27,4 млн осіб.

В офіційних радянських джерелах наводилися різні оцінки людських втрат, яких зазнав СРСР. У

1946 році в інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» Й.Сталін подав перші відомості: в боях з німцями, внаслідок німецької окупації та вивезення радянських людей на німецьку каторгу СРСР втратив «близько семи мільйонів людей». У 1961 р. в листі до прем'єр-міністра Швеції Т.Ерландера новий лідер М.Хрущов заявив: «німецькі мілітаристи розв'язали війну проти Радянського Союзу, яка забрала два десятка мільйонів життів радянських людей». Ще через кілька років, відзначаючи 20-річчя перемоги, черговий керівник партії Л.Брежнєв сказав, що «війна забрала понад двадцять мільйонів життів радянських людей». Лише в кінці так званої перебудови останній комуністичний керманич М.Горбачов назвав вірогіднішу оцінку: 27 млн осіб³.

За роки війни в Україні було зруйновано 714 міст і селищ і 28 тис. сіл. Про масштаб і характер завданих збитків можна судити з багатьох документів, залишених сучасниками. За свідченням заступника начальника оперативного відділу Центрального штабу партизанського руху майора Іволгіна, українські міста були поруйновані: а) вогнем противника до заволодіння ним містами; б) Червоною армією під час відступу з міст; в) радянськими військами під час взятті міст; г) німецькими окупантами перед відступом – з метою створення там «зони пустелі». Після відвідування звільнених міст на сході України Іволгін зробив порівняльну оцінку масштабів руйнувань за вказаними групами: а) 15%; б) 10%; в) 5%; г) 60% (решта 10% – «окремі незначні будівлі, які вціліли»). У більшості випадків руйнування були завдані окупантами шляхом підпалу або мінування, причому «згромаджені будинки знищувалися підпалом», а ті, що стояли окремо, – підривалися⁴.

Дуже складною була проблема трудових ресурсів. Напередодні війни промислово-виробничий персонал УРСР налічував 2,6 млн осіб, тоді як в 1945 р. він становив лише 1,3 млн осіб. В районах республіки залишилося лише 17% робітників, тож місцеві органи влади широко залучали на виробництво жінок. Так, відразу після звільнення на шахтах тресту «Краснодонвугілля» постійно працювали понад 600 домогосподарок, стільки ж щоденно займалися відвантаженням вугілля. Попервах на шахтах Донбасу жінки становили майже третину загальної чисельності робітників. У всіх галузях промисловості, сільського господарства, у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалась нестача кваліфікованих спеціалістів. Навчальні заклади ще не могли задовольнити потреб республіки у підготовці кадрів, хоча наприкінці війни почалося поступове зростання випуску спеціалістів.

Відмітною ознакою цього періоду стала посилена міграція населення, пов'язана, зокрема, з демобілізацією і поверненням евакуйованих і мобілізованих громадян. У червні 1945 р. розпочалося звільнення військовослужбовців, що торкнулося в першу чергу воїнів старших вікових груп. На той час армія СРСР налічувала понад 11 млн осіб, з яких протягом трьох років було демобілізовано 8,5 млн осіб. Зрозуміло, це створювало чимало різноманітних проблем, насамперед соціального характеру. Як правило, більшість фронтовиків знаходила роботу, передусім в колгоспах і радгоспах. Значно складніше було інвалідам війни, які далеко не завжди могли влаштуватися на підприємства та в установи. Ще гірше розв'язувалися інші проблеми демобілізованих, зокрема забезпечення житлом чи надання належної медичної допомоги.

Після закінчення війни з'явилися зростаючі прояви невдоволення серед евакуйованих і мобілізованих громадян. На підприємствах, вивезених у східні райони СРСР, і серед трудящих, мобілізованих на заводи, будови, шахти тощо, стрімко зростало дезертирство. В органи державної влади, у високі партійні інстанції було спрямовано численні звернення і клопотання, в яких лунало прохання повернути евакуйованих і мобілізованих додому. Чимало таких надзвичайно емоційних листів написали робітники й інженери з України, які працювали на підприємствах і будовах Уралу та Сибіру.

Так, в одному з листів до Президії Верховної Ради СРСР зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей». Робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім'ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім'ї евакуюватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей»⁵.

Люди відмовлялися жити й працювати в нестерпних умовах, які склалися під час війни. Міністр вугільної промисловості західних регіонів СРСР О.Засядько доповідав у ЦК ВКП(б), що багато керівників відверто нехтували питаннями організації побуту робітників та інженерно-технічних працівників. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в'язні, мобілізовані, і, незважаючи на величезні зміни, що відбулися в складі робітників у зв'язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітників так, як вони ставилися до людей, які працювали під конвоем»⁶. Нагадаємо, що залишалося чинним жорстке законодавство, запроваджене на початку війни (наприклад, далі діяв указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р., який передбачав суворе покарання за самовільне залишення підприємств – 5–8 років ув'язнення).

Уже в останні роки війни намітився перехід економіки СРСР на «мирні рейки». У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилась до 60%, порівняно з 1942 р. – майже вдвоє. Почалася відбудова багатьох фабрик і заводів, було відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. У промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка виробництва предметів споживання відчутно скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня⁷.

Влада надавала першочергове значення відновленню основних галузей важкої промисловості – паливної, енергетичної, металургійної та ін. У квітні 1945 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову «Про заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу», накресливши непросте завдання: довести до червня того ж року видобуток вугілля в регіоні до 100 тис. т на добу. В українській частині Донбасу на базі комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» було створено ще два комбінати – «Артемвугілля» та «Донбасантрацит». На відбудову

шахт скеровано десятки тисяч робітників, більшість з яких становила мобілізована сільська молодь. Наприкінці війни в українській частині Донбасу видобувалося в середньому 90 т вугілля на добу, що становило 38,5% довоєнного рівня.

Чималі зусилля були спрямовані на відбудову нафтової промисловості. У Дрогобицькій і Станіславській областях відновилася робота частини нафтопромислів, газолінових і нафтоперегінних заводів. Значна увага зверталася на відродження електроенергетики, насамперед її флагмана – Дніпровської гідроелектростанції. У березні 1944 р. сюди прибули перші робітники, які розпочали відбудову найбільшої в Європі електростанції. Навесні 1945 р. на Дніпрогесі працювало вже майже 11 тис. робітників, численні замовлення для цього об'єкта виконували 120 підприємств СРСР. Почалося відновлення найбільших теплових електростанцій – Зуївської, Штерівської, Північнодонецької, Курахівської. Попри безліч труднощів і проблем, поволі ставали з руїн електростанції окремих заводів.

У розвитку важкої промисловості вагоме місце відводилося металургійній промисловості та її сировинній базі. Відразу після звільнення східних областей республіки ДКО ухвалив низку рішень, спрямованих на відбудову Криворізького залізничного та Нікопольського марганцевого басейнів. Сюди було повернуто робітників, які раніше працювали на місцевих шахтах. Влада заборонила мобілізувати з Криворіжжя людей і автомобільний транспорт, встановила підвищені норми постачання продовольчими і промисловими товарами гірників (такі ж норми постачання визначили для робітників і спеціалістів Донбасу). На весну 1945 р. в УРСР діяли 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів, два бесемерівських конвертори. Таким чином вдалося відновити довоєнні потужності з виробництва чавуну на 23%, сталі – на 23%, прокату – на 29,5%.

Тоді ж було зроблено перші кроки з відбудови інших галузей промисловості, в тому числі хімічної, машинобудівної тощо. Ще до закінчення війни розпочато відновлення Донецького содового заводу, Рубіжанського хімічного комбінату, кількох азотнотукових і суперфосфатних заводів. У 1945 р. випуск продукції хімічної промисловості УРСР становив 23% довоєнного рівня. Розгорнуто роботи на багатьох об'єктах машинобудування – Новокраматорському, Горлівському, Маріупольському заводах, Харківському тракторному, Ворошиловградському паровозобудівному й ін. Восени 1944 р. з конвеєра Харківського тракторного заводу зійшов перший трактор, а в лютому наступного року розпочався їхній серійний випуск⁸.

Після підписання в Москві радянсько-чехословацького договору Закарпатська Україна увійшла до складу УРСР. На цих землях розпочався масштабний процес радянзації, що торкнувся різних сфер життя суспільства. За короткий час на Закарпатті було націоналізовано великі і середні промислові підприємства, розгорнулась відбудова зруйнованих фабрик і заводів. Наприкінці 1945 р. відновили роботу 174 із 277 місцевих підприємств, у тому числі пивоварний завод, тютюнова фабрика, три лісохімічні заводи, 11 об'єктів легкої і 30 – деревообробної промисловості, 54 млини і маслобійні тощо. Поступово відновлювався залізничний транспорт: на той час відбудовано 597 км колії, тобто понад 90% усіх залізничних шляхів краю.

Нова влада готувала передачу промислових об'єктів відповідним республіканським наркоматам. Частину підприємств, насамперед зв'язку, нафтопереробки і залізничного транспорту, планувалося підпорядкувати союзним наркоматам. З ме-

тою запровадження радянської грошової системи на Закарпаття відряджено групу відповідальних працівників, яку очолював заступник голови РНК УРСР Г.Караваєв. Керівництво республіки вживало перші заходи з освоєння корисних копалин краю, зокрема розгорнуло геологорозвідувальні роботи в різних районах Карпат. Почалося вивчення найпотужніших джерел мінеральних вод, у тому числі у Воловецькому, Рахівському і Свалявському округах. На думку радянських фахівців, особливий інтерес становили джерела мінеральної води в с. Поляна Свалявського округу⁹.

На рубежі 1945–1946 рр. було ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боєприпасів, мінометного озброєння й утворено наркомати транспортного і сільськогосподарського машинобудування, машинобудування та приладобудування. Поряд з цим вжито інших заходів, спрямованих на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила указ про перетворення Ради народних комісарів УРСР на Раду міністрів УРСР. Тоді ж було поглиблено спеціалізацію промислових і будівельних міністерств, а в 1947 р. здійснено укрупнення деяких з них. В умовах директивної системи управління такі перебудови і реорганізації стали звичним явищем, відображаючи пошуки більш досконалого механізму командно-адміністративного керівництва господарством.

Ще на початку 1946 р., напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, Й.Сталін накреслив перспективи розвитку радянської економіки, стратегічні завдання країни. У промові на передвиборних зборах виборців у Москві він сказав: «Щодо планів на більш тривалий період, то партія має намір організувати нове могутнє піднесення народного господарства, яке дало б нам можливість підняти рівень нашої промисловості, наприклад, втриє проти довоєнного рівня». За його словами, треба було добитися того, щоб промисловість СРСР виробляла щороку до 50 млн т чавуну, до 60 млн т сталі, до 500 млн т вугілля, до 60 млн т нафти. «Тільки при цій умові можна вважати, що наша Батьківщина буде гарантована від усяких випадковостей. На це піде, мабуть, три нові п'ятирічки, якщо не більше. Але цю справу можна зробити, і ми повинні її зробити»¹⁰.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про четвертий п'ятирічний план на 1946–1950 рр. Його основні завдання полягали в тому, щоб «відбудувати постраждалі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і потім перевищити цей рівень у значних розмірах». Згідно з законом, потрібно було забезпечити насамперед відбудову й розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту, а також добитися піднесення сільського господарства і виробництва предметів споживання, що дозволило б перевищити довоєнний рівень національного доходу і народного споживання, здійснити дальший технічний прогрес у всіх галузях господарства, досягнути високих темпів соціалістичного нагромадження. За планом, у 1950 р. передбачалося збільшити, порівняно з довоєнним, обсяг валової продукції промисловості на 48%, вантажообіг залізничного транспорту – на 28%, роздрібну торгівлю – на 28%, сільськогосподарське виробництво – на 27% тощо¹¹.

Передбачалося, що важливим джерелом відбудови радянської економіки мав стати перерозподіл національного доходу, виробничих потужностей, усіх матеріальних, трудових і фінансових ресурсів в інтересах мирного будівництва. За роки

війни структура національного доходу і суспільного виробництва суттєво змінилася: у складі національного доходу питома вага споживання зменшилася з 74% у 1940 р. до 67% в 1942 році, питома вага нагромадження скоротилася з 19 до 4%, а частка військових видатків (не рахуючи особистого споживання військовослужбовців) зросла з 7 до 29%. Політичне керівництво ставило завдання відновити довоєнні співвідношення в розподілі національного доходу та структуру виробництва. Слід також зазначити, що в планах четвертої п'ятирічки робився особливий наголос на форсованому розвитку східних районів СРСР.

У серпні 1946 р. на восьмій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.». Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити цей рівень. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи А і групи Б.

За четвертим п'ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії Півдня, електроенергетики і машинобудування, хімічної промисловості, будівельної індустрії, залізничного транспорту. Обсяг усього промислового виробництва планувалося збільшити порівняно з 1940 р. на 3%, зокрема по республіканській і місцевій промисловості – на 8,6%. Виробництво електроенергії мало зрости на 13%, будівельних матеріалів – у 1,5–2 рази, металургійного устаткування – в 2,2 рази, тракторів – у 2,5 рази тощо. Ставилося завдання досягнути довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність культур, відновити поголів'я худоби і т. д. За п'ятирічним планом на відбудову господарства УРСР виділялося 4,9 млрд руб.¹²

У 1945 р. промислове виробництво в Україні досягало близько 26% довоєнного рівня (тоді як у цілому в СРСР воно становило 92% порівняно з 1940 р.). Таке значне падіння виробництва в УРСР пояснювалося не тільки масштабними руйнуваннями, завданими тривалою війною, а й евакуацією з республіки багатьох підприємств. Економіка України потребувала значних капітальних вкладень, які відповідали б понесеним втратам і давали б можливість відродити господарське життя.

За 1946–1950 рр. загальний обсяг капіталовкладень в господарство УРСР становив 6,7 млрд руб., тобто 19,2% від загальносоюзних. Понад половину капітальних вкладень було спрямовано на відродження промисловості (55,6%), значно менше – на розвиток транспорту і зв'язку (10,9%). Частка капітальних вкладень, виділених на потреби сільського господарства, становила лише 6,5%. Решта капіталовкладень була спрямована на житлове будівництво (12,6%), а також на торговельні та комунальні підприємства, заклади науки, освіти, культури та ін. (14,4%)¹³. Основна увага приділялася відбудові підприємств важкої індустрії загальносоюзного значення, що становили опору ВПК.

На початку четвертої п'ятирічки чимало робітників, службовців, інженерів, евакуйованих і мобілізованих з України, продовжували працювати в східних районах країни. Вони зверталися у вищі інстанції з проханням дозволити повернутися додому, де більшість з них залишили свої сім'ї. Умови життя і праці цих людей були вкрай важкими, тому, за словами чиновників, «різко зросли від'їзні настрої». Для прикладу, на Челябінському тракторному заводі 17% працівників становили мобілізовані у період війни, 14% – евакуйовані з різних міст країни, зокрема з Ленінграда, Харкова та ін. Близько 40% мобілізованих жили в Челябінську без сімей, у складних побутових умовах. Як визнавав парторг Кіровського тракторного заводу Мамонтов, близько третини працівників Челябінського заводу «перебувають в цілком неможливих житлових умовах»¹⁴.

Щоб розв'язати проблему робочої сили, органи влади розпочали трудові мобілізації, які нерідко проводилися примусовими методами. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, організований набір робітників здійснювало Міністерство трудових ресурсів СРСР. Його уповноважені повинні були укладати індивідуальні трудові угоди з робітниками не менш як на два роки. Протягом четвертої п'ятирічки помітно розширилася підготовка робітничих кадрів у ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. За 1946–1950 рр. через цю мережу в СРСР планувалося підготувати 4,5 млн кваліфікованих робітників, у тому числі в Україні – близько 800 тис. Чимало молоді працювало на відбудові шахт і заводів за путівками комсомолу. Політичне керівництво організовувало відповідні ініціативи трудящих, наприклад, рух за перехід конторських службовців на виробництво.

У доповідній записці, написаній Д.Шепіловим і К.Калашниковим, що адресувалася секретарям ЦК ВКП(б), мовилося про гострі кадрові проблеми на виробництві. Зазначалося, що частка кадрових гірників сягає лише 20–25% від загальної кількості робітників. «Іншу частину колективу шахтарів становлять люди, що прийшли на шахти в період Вітчизняної війни і головним чином у повоєнний час. Характерною особливістю складу шахтарів є наявність спеціальних контингентів робітників – репатріантів, німців Поволжя, переселенців з Криму і Кавказу і мобілізованих із західних областей країни». Подібна ситуація спостерігалася, як підкреслювалося в записці, й в інших галузях промисловості. За 11 місяців 1947 р. на підприємствах Міністерства чорної металургії СРСР відбулася значна зміна кадрів: сюди прийшло 163,2 тис., а вибуло – 154,7 тис. осіб (з них самовільно залишили роботу 30%). Так, на заводі ім. Дзержинського в м. Дніпродзержинську дезертирували 2369 працівників, у тому числі 917 випускників шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ¹⁵.

Хоча перший рік четвертої п'ятирічки виявився вкрай складним, протягом 1947 р. відставання від визначених завдань вдалося подолати. Державний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на цей рік передбачав форсовану відбудову важкої промисловості, електростанцій і залізничного транспорту. На їхній розвиток виділялося дві третини всіх капітальних вкладень. У четвертому кварталі середньомісячний обсяг промислового виробництва в СРСР порівнявся з довоєнним періодом. На кінець 1947 р. валова продукція промисловості Радянського Союзу становила 93% порівняно з 1940 р., у тому числі виробництво

засобів виробництва (група А) – 101%, а виробництво предметів споживання (група Б) – 82%.

Відбудова господарства України йшла досить успішно. Першочергове значення надавалося відродженню важкої індустрії та залізничного транспорту. Протягом кількох років вдалося підняти з руїн вугільну промисловість, запустити шахти Донбасу. За 1946–1950 рр. було відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн т на рік, закладено 60 нових шахт потужністю 31,8 млн т. На кінець четвертої п'ятирічки в українській частині Донбасу, з урахуванням нових шахт, було відновлено довоєнну потужність галузі. Разом з тим продуктивність праці залишалася низькою: у 1950 р. місячний виробіток гірника становив 21,7 т, тоді як у 1940 р. він досягав 25,7 т.

У 1947–1948 рр. було відкрито перші вугільні пласти у Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні. Згодом тут почалося будівництво шахт.

Відбудовувалася нафтова промисловість Прикарпаття. Проводилися нові розвідувальні роботи на Бориславщині, було відкрито нафтове родовище в районі м. Долина у Станіславській області. З 1948 р. почалося зростання видобутку нафти, але довоєнних показників досягнуто не було. У четвертій п'ятирічці в Україні було створено газову промисловість. Поряд зі старими родовищами (Дашавським і Опарським) розвідано нові – Угерське, Більче-Волицьке, Шебелинське. У 1950 р. УРСР давала 25% загальносоюзного видобутку газу. Однак у паливному балансі СРСР нафта та газ посідали другорядне місце.

Проведено значну роботу щодо відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій – Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, у тому числі Одеської, Миронівської, Дарницької, Добротвірської тощо. На кінець п'ятирічки на повну потужність запрацювала Дніпровська ГЕС.

Відбудовувалися підприємства металургійної промисловості – Азовсталь, Запоріжсталь, ім. Петровського, ім. Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції перевищив довоєнний рівень (прокат чорних металів, залізна руда), а інших – досягнув 95% від рівня 1940 р. (сталь, чавун, кокс).

Ставали до ладу об'єкти машинобудування – Харківський тракторний завод, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паровозобудівний завод і т. д. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продукції машинобудування перевищило довоєнний рівень на 44%.

Значні кошти були спрямовані на індустріалізацію західних областей УРСР. Відбувалася реконструкція традиційних галузей промисловості, зокрема, нафтодобувної та газової – на Львівщині, лісової і лісопильної – на Закарпатті. Водночас створювалися підприємства інших галузей, у тому числі приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної і ливарної – у Закарпатській області. У Львові, який став головним промисловим центром західних областей, почали діяти заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автонавантажувачів, електроламповий та інструментальний. У краї було споруджено чимало підприємств хімічної промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості та ін.

Відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, йшла значно повільніше. У роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи Б істотно відставав від поступу важкої індустрії. У 1950 р. обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР порівняно з 1940 р. становив 79%, у тому числі бавовняної – 85%, вовняної – 75%, трикотажної – 83%, швейної – 82%, шкіряної – 71%, взуттєвої – 67%. Обсяг валової продукції харчової промисловості досяг 80%: у більшості галузей він відставав від довоєнного рівня і лише в кількох перевищував цей рівень¹⁶. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР продовжувався процес надіндустріалізації, який зумовлював відставання в соціальній сфері й низький рівень життя людей.

Офіційні підсумки четвертої п'ятирічки мали цілком оптимістичний вигляд. У 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень на 18%, у 1950 р. – на 73%. На кінець п'ятирічки промислове виробництво групи А зросло проти 1940 р. на 105%, а групи Б – на 23%. В Україні обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15%. Проте вчені ставлять під сумнів наведені цифри. За офіційними даними, в 1946–1950 рр. промислове виробництво в УРСР зростало темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягнути не вдавалося – понад 30% на рік¹⁷. Це був найвищий успіх системи господарювання, заснованої на командних методах управління.

У той час, коли зусилля концентрувались на кількох пріоритетних напрямках, насамперед енергетиці, металургії, машинобудуванні й оборонній промисловості, такий механізм господарювання працював досить результативно. Тоді, за малої кількості підприємств і відносно невеликого асортименту продукції, можна було успішно керувати економікою з центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу і матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак командна економіка вичерпувала свої можливості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил. Уже в той період гостро виявилися проблеми, породжені гіперіндустріалізацією та надмірною централізацією: хронічно відставали легка й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання у чорній металургії і особливо – вуглевидобутку в Донбасі.

Особливу увагу слід звернути на так звану табірну економіку. Ще наприкінці війни почалось помітне зміцнення табірно-виробничої системи. У 1944 р. на звільненій від ворога території було організоване Управління виправно-трудових колоній і відновлено 44 промислові колонії (з 56, що діяли до війни) і всі 40 сільськогосподарських. Від того часу стала швидко зростати частка українців серед невільників ГУЛАГу. Протягом 1945–1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях СРСР збільшилася з 1,2 до 1,7 млн осіб. Їх праця застосовувалася на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, в залізничному і промисловому будівництві, гірничо-металургійній промисловості та сільському господарстві.

Після закінчення війни з'явилися нові «спецконтингенти» – репатріанти, інтерновані, військовополонені, мобілізовані в трудові батальйони. Їх утримували в перевірочно-фільтраційних таборах і формально не вважали в'язнями, хоча насправді ці люди були такими ж безправними рабами системи. У 1945 р. кількість репатріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини. За даними С.Карнера, загальна

чисельність названих «спецконтингентів», зайнятих примусовою працею на відбудові економіки СРСР, на початку четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн осіб¹⁸.

Певну роль у господарському житті відігравали військовополонені. 3 червня 1941 по травень 1945 рр. Червона армія взяла в полон близько 4,4 млн, а після розгрому Квантунської армії – ще 640 тис. осіб. За постановою Державного Комітету Оборони НКВС СРСР здійснював мобілізацію і відправляв для роботи в Радянський Союз усіх працездатних німців, що знаходилися на звільненій території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини (чоловіків віком від 17 до 45 років, жінок – від 18 до 30 років). Згодом до них долучили придатних до фізичної праці німців-чоловіків із Верхньої Сілезії і Східної Пруссії (віком від 17 до 50 років), а також німців – керівників низових нацистських партійних та адміністративних органів¹⁹. На початку 1946 р. в СРСР перебувало 1,6 млн військовополонених-європейців, із них 1,1 млн німців, 233,8 тис. угорців, 68,6 тис. австрійців, 52,5 тис. румунів та ін. Для їхнього утримання було створено 267 таборів, 392 робітничих батальйони, а також 178 спеціальних госпіталів. У першій половині 1946 р. всі вони були закріплені за певними наркоматами (міністерствами) і конкретними підприємствами. Військовополонені посідали значне місце в балансі робочої сили провідних господарських міністерств, зокрема міністерств будівництва паливних підприємств – 27,7% робітників, целюлозно-паперової промисловості – 27,2, промисловості будівельних матеріалів – 24,1, будівництва підприємств важкої індустрії – 20,1, електростанцій – 16,8, кольорової металургії – 15,9%. Велика кількість військовополонених працювала у вугільній промисловості: на початку 1946 р. – 158,6 тис., на початку 1947 р. – 129 тис. осіб.

За участі цього «спецконтингенту» здійснювалась відбудова заводів Азовсталь, Запоріжсталь, ім. Петровського, ім. Дзержинського, заводів у Нікополі, Єнакієво, Горлівці та багатьох інших об'єктів індустрії. Проте на кінець 1948 р., згідно з міжнародними домовленостями, було репатрійовано більшу частину німецьких військовополонених, а навесні 1950 р. – останню групу в кількості 17,5 тис. осіб. У Радянському Союзі залишилося близько 10 тис. полонених німців, засуджених за воєнні злочини, 3,8 тис. німців, справи яких розслідувалися, а також кілька тисяч представників інших національностей²⁰. З цього часу військовополонені перестали відігравати помітну роль у господарському житті.

У червні 1947 р. було ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна». Саме після цього указу спостерігалось стрімке збільшення кількості в'язнів ГУЛАГу: влітку 1947 р. – 1,8 млн, навесні-влітку 1950 р. – близько 2,6 млн осіб, половина з них – засуджені за цим указом. Переважна більшість таких засуджених скоїла дрібні крадіжки, тоді як мінімальне покарання, передбачене указом, становило п'ять років таборів. За словами О.Солженіцина, «цілі дивізії сільських і міських жителів були відправлені обробляти острови ГУЛАГу замість вимерлих там туземців»²¹.

На 1 січня 1949 р. в системі МВС СРСР налічувалося 67 самостійних виправно-трудових таборів і 1734 колонії, в яких утримувалося майже 2,4 млн осіб, з них понад 1,9 млн – працездатних. Більше половини в'язнів становили засуджені віком від 17 до 30 років, близько четвертої частини – жінки. Зайнятих виробничою діяльністю тут означували поняттями «робфонд», «робсила» чи навіть «робгужсила».

Варто зазначити, що підневільна праця залишалася вкрай непродуктивною, тому у виробничих підрозділах МВС почали запроваджувати часткову оплату праці в'язнів. У 1949 р. табірний комплекс МВС СРСР давав 100% союзного видобутку платини, алмазів, понад 90% золота, більше 70% олова, 40% міді, 33% нікелю, 13% лісу і т. п., а загалом – 10% валової продукції в країні²².

Восени 1952 р. відбувся XIX з'їзд КПРС, який визначив господарські завдання на наступний період. З'їзд ухвалив директиви по п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951–1955 рр. Основні зусилля традиційно зосереджувалися на прискореному розвитку промисловості, насамперед – важкої індустрії. За роки п'ятої п'ятирічки промисловість СРСР мала зрости порівняно з 1950 р. на 70%, зокрема група А – на 80%, а група Б – на 65%. На основі загальносоюзного плану було накреслено чергові господарські перспективи УРСР, насамперед завдання дальшого піднесення промислового виробництва (на 72%)²³.

Смерть Й.Сталіна поклала початок лібералізації радянського суспільства. У серпні 1953 р. глава союзного уряду Г.Маленков, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР, уперше поставив питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості групи А і групи Б. За його словами, у 1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося в СРСР у три з лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72%. Тож в умовах, коли створено міцний індустріальний фундамент, потрібно організувати «круте піднесення виробництва предметів народного споживання», «всесірно форсувати» розвиток легкої й харчової промисловості, сільського господарства. У цій промові Г.Маленков поставив завдання «у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості»²⁴.

Незабаром у магазинах з'явилося більше продуктів, почалися закупівлі деяких товарів за кордоном і т. ін. Порівняно з 1940 р. випуск товарів народного споживання в УРСР становив у 1950 р. 175,8%, а в 1955 р. – 481%. Проте така тенденція до зростання темпів розвитку групи Б виявилась надто нестійкою. «План Маленкова» було використано для дискредитації та усунення його від влади. Традиційний політичний курс, сформований у сталінський період, взяв гору над обережними реформаторськими спробами. Частка виробництва засобів виробництва (група А) продовжувала зростати: у 1960 р. в загальному обсязі продукції промисловості УРСР вона становила 71,4%²⁵.

Певну роль у відбудові і дальшому розвитку радянського господарства відіграло залучення репарацій. Після війни політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово розглядало питання про репарації. У червні 1946 р. політичне керівництво затвердило таку директиву: «Головна наша господарська вимога до Німеччини в розумінні відшкодування збитків від німецької агресії – репараційні поставки, у тому числі й з Рура, на користь СРСР у розмірі мінімум 10 мільярдів доларів, які повинні включати не тільки обладнання, а й товари з поточного виробництва Німеччини». В іншій директиві мовилося про репарації з Італії – в розмірі 100 млн доларів, а також про відшкодування збитків Фінляндією – «в сумі 300 млн американських доларів зі сплатою протягом 8-ми років товарами»²⁶.

Навесні 1950 р., після відповідного клопотання уряду НДР, керівництво СРСР прийняло рішення скоротити репараційні виплати Німеччини. Початково вони

були визначені в розмірі 10 млрд доларів (у так званих відбудовних, довоєнних цінах 1938 р.) і розраховані на 20 років. До кінця 1950 р. Німеччина мала виконати значну частину репараційних зобов'язань – понад 3,6 млрд доларів. За рішенням радянського уряду, після цього репараційні виплати Німеччини скорочувалися на 50% від суми, яка залишилася, а отже, до майже 3,2 млрд доларів. Радянське керівництво також відстрочило виплату цієї частини репарацій на 15 років – з 1951 р. по 1965 р. включно. Виплати передбачалося здійснювати товарами з поточної продукції країни²⁷.

Після війни в порядку відшкодування збитків було демонтовано і вивезено до СРСР понад 5,5 тис. німецьких (з території Східної Німеччини, Австрії, Польщі й Угорщини) і японських (з території Маньчжурії і Північної Кореї) підприємств. Це були заводи і фабрики різного профілю, у тому числі металургійні, машинобудівні, приладобудівні, суднобудівні, хімічні, авіаційні, артилерійські, радіотехнічні, оптико-механічні, деревообробні, рибоконсервні, м'ясопереробні, молокопереробні, овочепереробні й ін. СРСР одержав приблизно третю частину виробничих потужностей Німеччини, розміщених в радянській окупаційній зоні.

У рахунок репарацій в Радянський Союз надходило не тільки комплектне верстатне й енергетичне обладнання, а й чимало некомплектного обладнання і товарів виробничого та особистого споживання. Країна отримувала також певні обсяги стратегічної сировини й матеріалів, що не були використані німецькою та японською промисловістю. Такі надходження оцінювалися як готова продукція машинобудування і металообробки, причому в 1951–1955 рр., за даними Держплану СРСР, до країни надійшло вказаної продукції на суму 5,7 млрд руб. у цінах на 1 березня 1951 р. Це становило близько 0,6% від обсягу товарної продукції радянської промисловості²⁸.

Тим часом в економічній політиці з'являлися ознаки «відлиги». У квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про зменшення кількості союзних (з 30 до 20) і союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Наступного року їхня кількість знову зросла, проте сталися перші відчутні зміни на користь республік, оскільки деякі союзні міністерства одержали союзно-республіканський статус. У підпорядкування республіки перейшло багато підприємств вугільної, нафтової, металургійної, лісової і харчової, м'ясної і молочної, легкої і текстильної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту. За 1953–1956 рр. близько 10 тис. підприємств і установ були передані у підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 78%²⁹.

На початку 1954 р. ЦК КПРС ухвалив рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств. Згідно з ним, планувалося скоротити 450 тис. осіб, що дало б економію понад 5 млрд руб. на рік. У жовтні цього ж року ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили спеціальну постанову, в якій визначили заходи щодо поліпшення роботи державного апарату. Ці заходи дали відчутні наслідки: за 1954–1955 рр. у республіці було вивільнено понад 61 тис. осіб. Зокрема, в системі Міністерства чорної металургії УРСР було скорочено понад 3,4 тис., Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР – майже 5 тис. управлінських працівників³⁰.

У центрі й на місцях розгорнулося справді активне обговорення питань, пов'язаних з розширенням повноважень союзних республік. В Україні діяла спеціальна комісія, яка розробляла відповідні пропозиції, готувала проекти документів тощо. До неї входили урядовці й господарники, очолював її заступник голови Ради міністрів УРСР В.Валуєв. На засіданні комісії, що відбулося 13 березня 1956 р., лунали сумніви та застереження: чи не надто великою буде влада союзних республік? У відповідь на подібні зауваження В.Валуєв сказав: «Ставиться питання так, щоб Рада міністрів республіки мала більше прав, ніж той чи інший союзний міністр»³¹. Усе це свідчило про підготовку масштабної господарської реформи, яка була спрямована на децентралізацію управління промисловістю і будівництвом.

За офіційними даними, завдання п'ятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР у галузі промисловості вдалося виконати достроково – за чотири роки і чотири місяці. Обсяг промислового виробництва в країні збільшився на 85%, у тому числі групи А – на 91%, групи Б – на 76%. У 1955 р. виробництво промислової продукції в СРСР було в 3,2 раза більше, ніж у довоєнному 1940 р. За п'яту п'ятирічку випуск промислової продукції в Українській РСР зріс на 91%, порівняно з довоєнним часом – у 2,2 раза. Однак планові завдання з виробництва ряду товарів народного споживання не було виконано, що значною мірою пояснювалось відставанням сільського господарства³². Загалом можна констатувати, що завдяки напруженій праці мільйонів людей – робітників, інженерів, службовців вдалося в стислі строки відбудувати економіку України. Протягом першого повоєнного десятиліття промисловість УРСР пододала руйнівні наслідки війни, а в розвитку галузей важкої індустрії зробила значний крок вперед.

2. Становище сільського господарства

Особливо скрутне становище склалося в сільському господарстві України. За роки війни була підірвана матеріальна база виробництва. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більш як у 6 разів. За цей час було вивезено до Німеччини 3,9 млн голів великої рогатої худоби, 4,4 млн свиней, 5,5 млн овець і кіз, майже 3 млн коней, мільйони тонн зерна, борошна, картоплі тощо. Істотно зменшилися посівні площі, врожайність і валові збори сільськогосподарських культур. У 1945 р. посівна площа в колгоспах УРСР перевищувала 60% довоєнної, урожайність зернових сягала лише 7 ц/га (у 1940 р. – 12,4 ц/га). Валовий збір зернових культур становив 46,9%, картоплі – 66,6%, цукрового буряку – 26,1%, соняшнику – 43,7%, овочів – 51,7% від довоєнного.

Поряд з цим різко скоротилося поголів'я худоби. На початку 1946 р. в республіці поголів'я великої рогатої худоби досягало 75,6%, свиней – 31,6%, овець і кіз – 49,9%, коней – 42,9% порівняно з довоєнним часом. Помітно відставала продуктивність худоби. Колгоспам і радгоспам не вистачало породистих і племінних тварин. Слід особливо підкреслити, що на селі гостро стояла проблема робочої сили: серед працездатного населення 80% становили жінки, широко застосовувалась дитяча праця. Надзвичайно важким залишалося матеріальне становище селянства, яке працювало в радгоспах і колгоспах за символічні трудовні. Під час війни багато

селян позбулося буквально всього: лише на Лівобережній Україні було знищено 319 тис. селянських господарств, спалено кожну четверту селянську хату³³.

Однак, попри всі тогочасні проблеми, на розвиток сільського господарства виділялися значно менші кошти, ніж на піднесення важкої індустрії. За роки четвертої п'ятирічки вони становили, разом з вкладами колгоспів, лише 15% від загальних капітальних вкладень. Словом, аграрний сектор знову став джерелом відбудови промисловості та дальшої надіндустріалізації радянського ладу. Одним із головних засобів викачування коштів з села була політика цін і заготівель сільськогосподарської продукції. За 1928–1953 рр. ціни на зерно, картоплю і продукцію тваринництва не змінювались, тоді як ціни на промислову продукцію постійно зростали. Деякі заготівельні ціни навіть не покривали витрат на виробництво продукції. Найзбитковішою галуззю залишалося тваринництво.

У свій час сталінське керівництво встановило систему заготівель продукції, яка дозволяла вилучати необхідні кошти з села. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) низкою своїх постанов запровадили обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів державі колгоспами, колгоспниками і селянами-одноосібниками. Зокрема, було введено обов'язкові поставки м'яса, масла, молока, сиру, децю пізніше – зернових культур, картоплі, соняшнику, рису, шерсті. Ці поставки мали силу податку, давали основну частину централізованих заготівель і здійснювалися за дуже низькими цінами. До того ж, влада нерідко визначала завищені плани поставок продукції, не зважаючи на об'єктивні можливості господарств. У своїх мемуарах М.Хрущов писав: «виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави».

Політичне керівництво країни визначало різні норми здачі продуктів: для колгоспів і колгоспників вони були меншими, для селян-одноосібників – більшими. Для тих колгоспів, які обслуговувалися машинно-тракторними станціями, норми були нижчими, для тих, які не обслуговувалися, – вищими. У такий спосіб органи влади використовували економічні важелі, щоб «заохотити» селянство до вступу в колгоспи і «стимулювати» роботу колективних господарств. Існували певні відмінності в нормах здачі продуктів для різних республік, країв та областей. Фактично така система забезпечувала вилучення значної частини продукції сільського господарства за символічними цінами, а також слугувала дієвим засобом тиску на одноосібне селянство.

Після виконання державних поставок колгоспи повинні були здійснити оплату роботи, виконаної машинно-тракторними станціями. Оплата проводилася в натуральній формі – зерновими, льоном, соняшником, картоплею, буряком та іншими продуктами. Розмір оплати залежав від одержаного колгоспами врожаю. Всю продукцію сільського господарства, зароблену в порядку натуроплати, МТС здавали державі – на приймальні пункти «Заготзерна», «Заготльону» і т. д. Після цього колгоспи виконували ще кілька обов'язкових завдань: повертали державі насіннєві позики; створювали насіннєві фонди для озимих і ярових посівів; закладали страхові фонди, що становили 10–15% річної потреби в насінні, а також фуражні фонди, які дорівнювали річній потребі кормів.

Далі колгоспи, колгоспники і селяни-одноосібники могли продати державі залишки своєї продукції. Такі закупівлі проводилися за більш високими цінами, ніж

обов'язкові поставки. Наприклад, різниця між заготівельними і закупівельними цінами на зернову продукцію становила близько 20–25%. Лише після виконання усіх вказаних зобов'язань, яке здійснювалося в чітко визначеному порядку, – державних поставок продукції, оплати роботи МТС, повернення державі позик, створення насінневих, фуражних і страхових фондів – колгоспи могли розподілити решту продукції між членами артiлі за трудовнями. Попри відмінності, що існували між окремими колгоспами, прибутки селян від громадського господарства в цілому залишалися вкрай низькими, далеко не покриваючи їхніх потреб.

Ще напередодні війни пленум ЦК ВКП(б) встановив обов'язковий мінімум трудовнів для кожного працездатного колгоспника. Цей мінімум у різних районах СРСР становив від 60 до 100 трудовнів, зокрема в Україні – 80. Його невиконання каралося виключенням з колгоспу і відповідно – позбавленням деяких переваг (у нормах здачі продукції, розмірах різних податків тощо). У 1942 р. цей обов'язковий мінімум було значно підвищено: він становив тепер від 100 до 150 трудовнів, у тому числі в Україні – 120. Влада також суттєво посилила відповідальність за невиконання вказаних виробничих завдань. У той же час було введено обов'язковий мінімум трудовнів для підлітків у віці від 12 до 16 років – 50 трудовнів. Після війни ця жорстка і надзвичайно виснажлива для селянства практика була збережена³⁴.

На відміну від колгоспів державні сільськогосподарські підприємства – радгоспи здавали державі всю свою товарну продукцію за твердими цінами. Плани здачі встановлювалися одночасно із затвердженням виробничих завдань. Вони визначалися по окремих видах продукції і диференціювалися для радгоспів різних наркоматів. Позапланова продукція здавалася за пільговими цінами, які дещо перевищували планові. Радгоспи могли самостійно реалізовувати лише деякі види продукції, що мали другорядне значення.

За будь-які порушення виробничої дисципліни, посадових обов'язків чи визначених державою завдань влада застосовувала до керівників колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій украй суворі заходи. У листі наркома юстиції СРСР М.Ричкова наркому землеробства СРСР А.Андрєєву зазначалося: «Перевіркою встановлено, що й досі трапляється чимало фактів необґрунтованого притягнення до судової відповідальності і засудження керівних працівників колгоспів, завідувачів і головних агрономів районних земельних відділів, а також директорів машинно-тракторних станцій за звинуваченням у посадових злочинах. Нерідко ці працівники притягуються до відповідальності за незначні недоліки; багато з них, особливо голови колгоспів, лише нещодавно висунуті на керівну роботу і допустили ті чи інші порушення через недосвідченість»³⁵.

За такого визиску та тиску з боку держави селяни виживали завдяки підсобному господарству. В сьомій статті Конституції СРСР 1936 р. зазначалося: «Кожний колгоспний двір, крім основного прибутку від громадського колгоспного господарства, має в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі і в особистій власності підсобне господарство на присадибній ділянці, житловий будинок, продуктивну худобу, птицю й дрібний сільськогосподарський реманент – згідно з статутом сільськогосподарської артiлі». У десятій статті Конституції СРСР встановлювалося «право особистої власності громадян на їхнє... підсобне домашнє господарство»³⁶. Необхідно підкреслити, що в Основному законі вперше говори-

лося про «особисту власність» на підсобне господарство, до цього в офіційних документах мовилося винятково про «особисте користування».

Після закінчення війни в селянському середовищі почалися настирливі розмови про ліквідацію колгоспів. У доповідній записці, підготовленій організаційно-інструкторським відділом ЦК ВКП(б) і адресованій секретарю ЦК Г.Маленкову, наводилися численні приклади таких «провокаційних чуток». Селяни говорили про те, що начебто «Америка та Англія наполягають на зміні політики радянської влади на селі». Дехто з селян твердив, що «якби не було колгоспів, ми жили б краще і державі приносили б більше користі». У документах ЦК ВКП(б) зазначалося, що внаслідок поширення таких «ворожих» настроїв деякі колгоспники навіть «стали вимагати повернення усуспільненого в колгоспі майна». Партійні чиновники вважали, що носіями цих ідей були насамперед фронтовики і репатрійовані громадяни: вони бачили за кордоном і пропагували в СРСР «хутірську систему, індивідуальне господарство»³⁷.

У зв'язку з великими втратами, які понесло тваринництво в Україні, було проведено масштабне завезення худоби до республіки. Невелика частина худоби доставлялася в УРСР залізничним транспортом, більша частина – гоном. Худобу переганяли з Актюбінської, Вологодської, Кіровської, Кустанайської й інших областей. Довжина окремих трас перегону перевищувала 3 тис. км (наприклад, Актюбінськ–Ворошиловград, Кзил-Орда–Харків). На основних трасах були організовані сотні диспетчерських і ветеринарно-контрольних пунктів, збудовано та обладнано 60 великих переправ через водні рубежі. Відповідно до постанови РНК СРСР, у звільнені райони країни було завезено 1147 тис. голів худоби, децю більше запланованого показника (1125 тис.). Серед кількох десятків тисяч людей, які переганяли худобу, понад 50% становили жінки і підлітки³⁸.

Після розгрому Німеччини та її союзників було здійснено передачу трофейної племінної і високопродуктивної худоби колгоспам і радгоспам тих областей, які найбільше постраждали від нацистської окупації. За підрахунками радянських спеціалістів, у зонах 1-го, 2-го і 3-го Білоруських фронтів і 1-го Українського фронту знаходилося близько 400 тис. голів племінної великої рогатої худоби. За рішенням політичного керівництва СРСР, планувалося передати 200 тис. голів трофейної великої рогатої худоби до постраждалих районів Радянського Союзу. Із запланованих 200 тис. голів передбачалося передати 46 тис. голів колгоспам і радгоспам УРСР, а решту – господарствам Білоруської РСР, Ленінградської і Псковської областей РРФСР.

Особливо цінну худобу планувалося перевезти залізничним транспортом, більша частина худоби «повинна слідувати гоном». Для супроводу трофейної худоби потрібно було залучити близько 2 тис. так званих гуртоправів і гонщиків, а також чимало доярок, провідників, ветеринарів, озброєних охоронців (усього близько 25 тис. осіб). Щоб перегнати цю «репараційну худобу», прийнято рішення залучити репатрійованих радянських громадян, насамперед молодих жінок. На трасах перегону влаштовували спеціальні ділянки для випасу і пункти підгодовлі худоби, куди залізничним транспортом (виділено кілька тисяч вагонів) і вантажними автомашинами (виділено кілька сотень машин) довозили сіно та концентрований корм.

Крім того, «для обслуговування трас» перегону трофейної худоби влада скерувала сім літаків.

Цією роботою займалася низка союзних наркоматів і військових відомств, зокрема наркомати землеробства, шляхів сполучення, м'ясної і молочної промисловості, тилові служби Червоної армії. У керівні партійні та державні органи постійно надходила оперативна інформація, яка відображала хід цієї акції. Наркомати землеробства, м'ясної і молочної промисловості СРСР відрядили за кордон бригади спеціалістів, які «на місці прийняли ряд додаткових заходів для забезпечення нормального перегону і збереження худоби в дорозі». Очільники названих наркоматів доповідали секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову, що «найбільш задовільно прямує худоба по території Східної Пруссії, а по території Польщі, через обмеженість ділянок для випасу, є ряд труднощів...». Згідно з повідомленням уповноважених наркоматів, середня швидкість руху худоби – від 10 до 15 км на добу³⁹.

У 1946 р. в Україні склалися дуже несприятливі погодні умови. Навесні не зійшло 550 тис. га зернових культур, що становило п'яту частину посівних площ. Весна і літо цього року видалися вкрай посушливими, особливо в Харківській, Ізмаїльській і Одеській областях. Унаслідок посухи колгоспи зазнали чергових втрат. Загибло близько 350 тис. га посівів зернових. На віцілих площах урожай зернових становив у середньому 3,8 ц/га, хоча в багатьох колгоспах навіть не досягав 1 ц/га. Такими ж низькими були врожаї картоплі, овочів та інших культур. Не менш скрутна ситуація склалася в тваринництві. Але союзний уряд встановив для України завищений план хлібозаготівель – 340 млн пудів зерна, а влітку ще й збільшив його – до 362 млн пудів. ЦК КП(б)У поставив вимогу, щоб колгоспники працювали весь світловий день, і встановив жорсткий контроль за безумовним виконанням завдань центру⁴⁰.

У вересні 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах». До серйозних порушень було віднесено неправильне витрачання трудоднів, розкрадання громадських земель колгоспів, зловживання з боку місцевих партійних і радянських працівників та ін. У постанові суворо засуджувалися «викривлення політики партії та уряду в колгоспному будівництві» – «як протиколгоспні і протидержавні». Всі особи, причетні до таких порушень, підлягали притягненню до судової відповідальності – «як кримінальні злочинці». Керівники республік, країв і областей були зобов'язані терміново ліквідувати вказані порушення Статуту сільськогосподарської артілі, «захистити колгоспи від посягань на колгоспне майно».

Одна з головних вимог стосувалася відновлення дії постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 травня 1939 р. про заходи з охорони громадських земель від розкрадання. Ця постанова вимагала провести обмір присадибних ділянок колгоспників і вилучити у них надлишки землі. Розміри присадибних ділянок могли коливатися від 0,25 до 0,5 га, а в окремих районах – до 1 га (залежно від обласних і районних умов)⁴¹. На цей раз Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ставили завдання протягом двох місяців «перевірити в натурі» розміри присадибних ділянок, щоб «вилучити незаконно захоплені землі...»⁴². По суті, йшлося про черговий наступ держави на особисте господарство колгоспників, що лише ускладнювало стано-

вище селянства. До весни 1947 р. колгоспам України було повернено 581 тис. га землі. До кінця того ж року за «розбазарювання колгоспних земель» було засуджено близько 2,3 тис. осіб⁴³.

Однак органи влади продовжували посилювати адміністративний контроль за селянством. На місця виїжджали тисячі уповноважених, покликані наглядати за ходом хлібозаготівлі. Особливого тиску зазнавали голови колгоспів, яких карали за будь-які провини, – зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видачу зерна на трудовні і т. п. Репресіям піддавалися тисячі рядових колгоспників, у тому числі за збирання колосків на полях, що також кваліфікувалось як розкрадання соціалістичної власності. Взимку 1946/47 рр. в Україні почався голод, який охопив більшість областей республіки. Він уразив передусім сільське населення, спричинив масове поширення дистрофії, призвів до стрімкого зростання смертності.

Тисячі людей, рятуючись від голоду, їхали на західні землі України. Вони були менше вражені посухою і продовольчою кризою, тут далі зберігалось індивідуальне селянське господарство, яке дозволяло людям вижити навіть за найскладніших умов. Один з очевидців тих подій розповідав: «Численні юрби чоловіків, жінок, підлітків і дітей збиралися на залізничних станціях, штурмували пасажирські і вантажні поїзди. На підніжках, покрівлях вагонів, у тамбурах і на буферах, вдень і вночі, в дощ і непогоду, гнані голодом, обдерті, брудні і закіптюжені, вони прямували на захід. Як немовля простягало рученята до матеріної пазухи, а спраглий хотів доторкнутися губами до джерела, так колгоспна Україна тягнулася до своїх краян, західноукраїнських братів, шукаючи порятунку від голодної смерті»⁴⁴.

План хлібозаготівель виконувався незадовільно. Щотижня на своїх засіданнях політбюро ЦК КП(б)У розглядало питання «боротьби за хліб». Скрутне становище склалося не тільки в зерновому господарстві, а й у галузі тваринництва. Наприкінці 1946 р. розпочався масовий падіж худоби, викликаний повсюдною нестачею кормів: на 1 січня 1947 р. поголів'я великої рогатої худоби в УРСР скоротилося порівняно з попереднім роком на 46,4 тис. голів, свиней – на 1001, 8 тис., овець і кіз – на 125,9 тис., коней – на 35,7 тис. За таких умов колгоспи не мали можливості здійснювати розрахунки з працівниками, оплачувати виконані ними трудовні. Чимало колгоспників покидали громадські господарства, шукали роботу на фабриках, заводах, шахтах, аби дістати право на централізоване постачання за картками.

Тим часом голод приносив чергові жертви. Він призводив до втрати моральних орієнтирів, супроводжувався страшними фактами людодїства. У своїх спогадах М.Хрущов згодом писав: «Я одержав повідомлення про те, що під невеличким містком біля Василькова, районного центру під Києвом, знайдена людська голова і ступні ніг. Очевидно, тіло було з'їдено. Були й інші подібні випадки. Кириленко, який був тоді секретарем Одеського обласного комітету партії, сказав мені, що він їздив в один з колгоспів перевірити, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала в цьому колгоспі. Ось як він розповів про це: «Я бачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, який лежав на столі. При цьому вона промовляла: «Меланку ми уже з'їли. Тепер ось засолимо Іванка, протримаємося ще трохи». Уявляєш собі все це? Ця жінка від голоду збожеволіла і зарізала своїх дітей!»⁴⁵.

У 1947 р. «боротьба за хліб» тривала, причому застосовувалися ті самі силові методи. Для підсилення керівництва республіки в Україну прибув Л.Каганович, затверджений першим секретарем ЦК КП(б)У. Влітку 1947 р. на пленумі ЦК КП(б)У з питань сільського господарства Л.Каганович навіть словом не обмовився про голод. Навпаки, він наголошував, що «цього року ми виходимо пристойно, що-правда, ледве-ледве, але прогодували народ».

Гострі проблеми в багатьох господарствах, невиконання ними визначених державою завдань розглядалися центральним і місцевим керівництвом як прояв саботажу, лібералізму, як «потурання антидержавним тенденціям». Основна відповідальність за незадовільний хід хлібозаготівель покладалася на голів колгоспів, яких звинувачували насамперед у зривах строків збирання врожаю, порушеннях графіків виконання поставок, витрачанні зерна на колгоспні потреби тощо. Внаслідок цього репресії проти керівників колективних господарств набрали такого масштабу, що врешті призвели до зворотного результату, ще більше ускладнили становище на селі. Тому влітку 1947 р. секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову, в якій засуджував факти частоті зміни і необґрунтованого притягнення до судової відповідальності голів колгоспів.

У звітах обкомів партії, адресованих управлінню кадрів ЦК ВКП(б) і секретарю ЦК О.Кузнецову, наводилась статистика «плинності кадрів» керівників колгоспів. Так, в Одеській області за 1945 р. було змінено 1485 осіб, за 1946 р. – 894. У Сталінській області в 1946 р. і першій половині 1947 р. змінено 694 голови колгоспів, тобто 62,2% від загальної кількості. Після ухвалення постанови секретаріату ЦК ВКП(б) місцеві керівники взялися виправляти стан справ. Типовим прикладом може слугувати рішення бюро Ізмаїльського обкому КП(б)У, що «заборонило райкомам партії чи будь-кому знімати з роботи або переміщувати на іншу роботу голів колгоспів без відома та згоди правочинних загальних зборів колгоспників...» Бюро обкому встановило порядок, за яким «райкоми КП(б)У можуть ставити на загальних зборах колгоспників питання про зняття чи переміщення голови колгоспу лише з дозволу обкому партії»⁴⁶.

Навесні-влітку цього року голод спалахнув з новою силою. У багатьох районах республіки були випадки канібалізму: станом на 20 березня органи МВС УРСР зареєстрували 54 факти людодівства. Страшною ціною партійно-радянське керівництво республіки виконало «накреслення товариша Сталіна»: 10 жовтня 1947 р. М.Хрущов і Л.Каганович доповіли вождю, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 100,3%». У тому ж 1947 р. радянське керівництво відправило на експорт 1,7 млн т зерна, частину якого безкоштовно передало братнім країнам у вигляді «інтернаціональної допомоги»⁴⁷.

У західних областях України розгорнулись глибокі соціально-економічні перетворення. Ще влітку 1944 р. на території Волинської, Львівської, Ровенської, Тернопільської і Чернівецької областей, а також частково звільнених Дрогобицької і Станіславської областей почалося відновлення партійних і радянських органів. Тут відновили свою роботу 180 райкомів і 15 міськкомів КП(б)У (до війни їх діяло відповідно 220 і 19), створено 1,6 тис. первинних партійних організацій, які налічували 5,7 тис. членів і 1,5 тис. кандидатів у члени партії. Станом на 1 серпня

1944 р. ЦК КП(б)У направив у перелічені області 597 партійних і 127 радянських працівників. Союзний центр також скерував сюди велику групу партійно-радянських і господарських кадрів, «висунутих на керівну роботу». Всього на початок лютого 1945 р. в західні області України було направлено 48 тис. осіб, з них 22 тис. комуністів.

Особливу увагу ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У звертали на західноукраїнське село. Уже після повного звільнення України від нацистської окупації управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) підготувало доповідну записку «Про земельне питання і невідкладні потреби селянства західних областей Української РСР», адресовану секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову. У ній мовилося про те, що за роки війни та окупації селяни західних областей УРСР втратили землю, яку раніше отримали від радянської влади, – колишню казенну, поміщицьку, монастирську, а також землю польських осадників. У доповідній записці наголошувалось, що навіть за таких обставин місцеві партійні і радянські органи не надавали земельному питанню «серйозного значення». Автори записки твердили: «Багато партійних і земельних працівників говорять, що земельне питання в західних областях України вирішене, що селяни наділені землею і більше її брати не хочуть...»⁴⁸.

Однак, розглянувши вказану проблему, ЦК КП(б)У і РНК УРСР ухвалили низку рішень щодо повернення селянам землі. Навесні 1945 р. ЦК КП(б)У затвердив постанову «Про хід робіт по поверненню трудящим селянам земель, відібраних німецько-фашистськими загарбниками в західних, Ізмаїльській та Чернівецькій областях». За підрахунками ЦК КП(б)У, поверненню підлягало понад 566 тис. га землі, яку мали одержати селянські господарства, що були наділені нею напередодні війни. Одночасно влада вживала заходи для обмеження заможного селянства, яке трактувалося як класово вороже. Наступ на так зване куркульство нерозривно пов'язувався з боротьбою проти «українсько-німецьких націоналістів», що чинили завзятий опір сталінському режимові, розпочатим перетворенням.

Ключове значення політичне керівництво країни надавало створенню колгоспів, здійсненню колективізації сільського господарства. Партійні органи проводили численні зустрічі з селянами, організовували масову агітаційно-пропагандистську роботу. Вони створювали в селах ініціативні групи, започатковували різні господарські товариства – скотарсько-молочарські, для спільного обробітку землі тощо. На початку 1945 р. в західних областях України налічувалося 38 колгоспів, що об'єднували майже 1,2 тис. селянських господарств (з них абсолютна більшість діяла в Тернопільській області). На кінець того ж року кількість колгоспів зросла до 145, вони об'єднували 5,5 тис. селянських господарств (менше відсотка від їх загальної кількості). Соціалістичні перетворення в західних областях України здійснювалися за сценарієм, який був докладно відпрацьований у попередній період⁴⁹.

Перші зміни відбулися на Закарпатті, що увійшло до складу Української РСР. У листопаді 1945 р. М.Хрущов направив доповідну записку В.Молотову, в якій докладно розповів про становище в цьому краї. Він писав про те, що «при проведенні земельної реформи конфісковано і передано безземельним і малоземельним селянам землю, яка належала раніше угорським і німецьким поміщикам, а також ворогам народу». За словами М.Хрущова, «було проведено обмеження землекорис-

туванням у селян, які володіли землею в гірських районах понад 28 га і в інших районах понад 23 га». Внаслідок здійснення аграрної реформи 41,2 тис. безземельних і малоземельних селянських господарств одержали 53,2 тис. га землі, насамперед з конфіскованих поміщицьких володінь (69%) і частково – за рахунок обмеження норм користування землею (31%). В найближчому майбутньому планувалося «провести обмеження землекористування куркульських господарств...».

Органом влади в Закарпатській Україні була Народна рада, яка складалася з 13 відділів. Вона видавала декрети і постанови, що мали силу закону і стосувалися важливих питань життя краю. Осередками влади на місцях були народні комітети, які діяли в округах, містах і селах. Для керівництва процесом перетворень і налагодження адміністративної роботи ЦК КП(б)У направив на Закарпаття 300 партійних і радянських працівників, а також 388 представників НКВС і НКДБ. З метою підготовки місцевих кадрів відкрито тримісячні партійні курси в Ужгороді, розгорнуто широку політико-виховну роботу серед населення.

Улітку 1945 р. Народна рада ухвалила декрет про введення обов'язкових поставок хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Проте через руйнівні наслідки війни і складні погодні умови на Закарпатті вдалося зібрати лише 40% зернових і винограду порівняно з врожайми минулих років. Тому за вказівкою політичного керівництва СРСР заготівлю сільськогосподарської продукції в краї тимчасово припинили, щоб «дати можливість селянам Закарпатської України зміцнити своє господарство...». Планувалося організувати закупівлю хліба, худоби й іншої продукції у селян, заохочуючи їх можливістю придбати промислові товари. ЦК КП(б)У звернувся до командування Прикарпатського військового округу з проханням допомогти селянам у проведенні сільськогосподарських робіт, зважаючи на економічне та ідеологічне значення такої допомоги⁵⁰.

Однак, попри перші оптимістичні заяви М.Хрущова, перетворення в краї проходили доволі складно. У 1946 р. в Закарпатській області діяв лише один колгосп, наступного року вдалося створити 11 колективних господарств. У доповідній записці управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), адресованій восени 1947 р. секретарю ЦК КПРС М.Суслову, підкреслювалося, що Закарпатський обком партії «недооцінює сили куркульства, під вплив якого потрапили окремі групи бідноти і середняків». У деяких селах «куркулям вдалося розвалити ініціативні групи селян по створенню колгоспів (с. Соломоново, с. В. Добронь Ужгородського округу, с. Бедевя Іршавського округу, с. Ключарка Мукачівського округу і т. д.)». Траплялися випадки, коли навіть «сільські комуністи самі виступають проти організації колгоспів»⁵¹.

У політиці колективізації на західних землях влада спиралася на неможливе селянство, яке пов'язувало з колгоспами надії на краще життя. Партійні та радянські органи прагнули поступово залучити до колективного господарювання так званих середняків, проте на практиці постійно вдавалися до тиску на цю категорію селян, що завзято відмовлялася від вступу до колгоспів. Нарешті, влада продовжувала обмежувати міцні селянські господарства, «капіталістичні елементи», а потім проводила «розкуркулення» з виселенням людей у віддалені райони СРСР. Попри значні організаторські, адміністративні зусилля, процес колективізації сільського госпо-

дарства західних областей проходив з великими труднощами. На початку 1948 р. в регіоні було колективізовано лише незначну частину селянських господарств.

Тому розпочався черговий «наступ» у колгоспному будівництві, в ході якого основним засобом «переконання» селянства залишався примус. Такі методи роботи викликали громадське невдоволення, що змушувало місцеву владу вживати відповідні заходи. Так, навесні 1949 р. Львівський обком КП(б)У ухвалив постанову, яка стосувалася фактів «адміністрування», виявлених у Брюховицькому районі. Завідувач відділу райкому партії Болотов протягом трьох діб утримував понад 60 селян під збройною охороною, домагаючись від них заяв про вступ до колгоспу. Влітку того ж року Ровенський обком КП(б)У розглянув випадки «порушення радянської законності» в Зарічниському районі. Там селян саджали в підвал, «били ногами, прикладами гвинтівок», після чого одна з потерпілих померла⁵². Врешті посилення економічного й адміністративного тиску стало давати бажані результати: з весни 1948 р., за оцінкою партійних органів, «почався масовий перехід селянства західних областей України на шлях колективізації». У 1949 р. колгоспи в цьому регіоні об'єднували 59,8%, у 1950 р. – понад 90% селянських господарств⁵³.

Щоб «стимулювати» працю українського селянства, Верховна Рада СРСР прийняла указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Він стосувався колгоспників, котрі не виробляли мінімуму трудоднів, а також мешканців села, які не були членами колгоспу, але вели «паразитичний спосіб життя». У першому випадку скликалися збори колгоспників, у другому – загальні збори села, які виносили «вирок про виселення», який підлягав затвердженню райвиконкомом. Для початку в кожному районі вибирали кілька сіл, де було більше відстаючих колгоспників і де краще працювали партійні організації. Точних рекомендацій щодо кількості людей, які підлягали виселенню, не давали: в окремому колгоспі могли виселити дві–три особи, а то й більше. Навіть тоді, коли сільські комуністи нікого не пропонували на виселення, коли «актив виявлявся пасивом», загальні збори селян під тиском представників з району «з успіхом проводили кандидатури».

Станом на 1 червня 1948 р. в Україні було проведено 8 тис. зборів колгоспників і мешканців сіл. На кожних зборах виступило по 10–15 осіб, у них брали участь також місцеві партійні та радянські керівники. На той час передбачені указом заходи було застосовано майже в третині колгоспів східних областей республіки. На зборах винесено майже 8,8 тис. громадських вироків про виселення селян у віддалені райони країни, а також 23,9 тис. попереджень колгоспникам, які не виробили встановленого державою мінімуму трудоднів. ЦК ВКП(б) констатував, що «в деяких випадках, під натиском районних працівників, на колгоспних зборах виносилися громадські вирoki про виселення інвалідів, хворих, багатодітних колгоспниць, робітників і службовців підприємств, а також членів їхніх сімей». Тому райвиконкоми й облвиконкоми скасували понад тисячу громадських вироків про виселення, причому особливо багато – в Сталінській і Кам'янець-Подільській областях⁵⁴.

У червні того ж року «досвід» України було поширено на весь Радянський Союз. Згідно з новим указом Президії Верховної Ради СРСР, подібну практику за-

проводжено в інших районах країни. ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів СРСР підготували закритий лист, яким місцеві партійні і радянські органи керувалися у своїй роботі. Тисячі селян було виселено у віддалені райони СРСР за громадськими вироками, ще більше отримали попередження та випробувальні терміни. Попереджені колгоспники давали письмові зобов'язання, в яких обіцяли сумлінно працювати й виробляти встановлену кількість трудоднів. Селяни, які не входили в колективні господарства і яких тепер могли звинуватити в паразитичному способі життя, почали масово писати заяви про вступ до колгоспів. Застосування указу призвело навіть до своєрідних проблем: у деяких господарствах на роботу стало виходити стільки людей, що голови колгоспів не знали, як ними розпорядитися.

У липні 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ, згідно з яким змінювалася низка статей закону про сільськогосподарський податок. Влада виходила з того, що в країні відбувалося зростання прибутків колгоспників від особистих підсобних господарств, а також прибутків одноосібних селянських господарств. У зв'язку з цим Президія Верховної Ради СРСР ухвалила «здійснити деяке збільшення ставок сільськогосподарського податку»⁵⁵. Таке рішення погіршило становище селянства, яке змушене було сплачувати грошові податки відповідно до розмірів прибутків, отримуваних з кожної голови худоби, кількості фруктових дерев, площі посівів тощо. Тому селяни почали позбавлятися корів та іншої худоби, вирубувати плодові дерева, а врешті – поступово згортати свої підсобні господарства. Зрозуміло, що в кінцевому підсумку це завдавало відчутну шкоду не тільки мільйонам радянських селян, а й усьому сільському господарству країни.

Загальні підсумки четвертої п'ятирічки в галузі сільського господарства виявилися значно скромнішими, ніж очікувалось. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила 91% від довоєнного рівня. Не вдалося перевищити довоєнні показники з виробництва зернових культур. У 1950 р. їх валовий збір становив 20,4 млн т, тоді як у 1940 р. – 26,4 млн т. Урожайність зернових за п'ятирічку досягала в середньому 8,3 ц/га, в той час як у 1940 р. – 12,4 ц/га. Не виправдало сподівань розширення посівів ярової пшениці, що також позначилось на розв'язанні зернової проблеми. Значно менше порівняно з довоєнним періодом збирали круп'яних культур і овочів. Не було повністю відновлено поголів'я корів, свиней, овець, коней. Відставало від довоєнного рівня виробництво основних продуктів тваринництва. Частка колгоспів і радгоспів у виробництві багатьох видів сільськогосподарської продукції залишалася дуже низькою, в тому числі м'яса і сала, молока, яєць⁵⁶.

Завдяки зусиллям селянства протягом четвертої п'ятирічки сталися певні господарські зрушення: було зміцнено матеріально-технічну базу колгоспів і радгоспів, зокрема збільшено парк тракторів, перевищено довоєнні показники у виробництві цукрових буряків, жита, кукурудзи, м'яса, яєць, наблизилося до рівня 1940 р. виробництво молока і картоплі, піднімалися зруйновані війною села. Проте загалом сільське господарство залишалось у вкрай занедбаному стані.

Такий стан аграрного сектора економіки пояснювався надмірним стягуванням коштів із села. Серед головних причин відставання сільського господарства слід також назвати низьку матеріальну зацікавленість селянства, яке ледве зводило кінці з кінцями. Колгоспи і радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих

підсобних господарств усіляко обмежувався. Зате зростала апаратна активність бюрократії: у Міністерстві сільського господарства УРСР щодня писалося понад 500 наказів, телеграм та інших документів, на що кожного місяця витрачалося майже 280 пудів паперу⁵⁷.

Після смерті Й.Сталіна в СРСР розгорнувся складний процес лібералізації суспільства. Він торкнувся не тільки владної верхівки і політичного життя, а й інших сфер розвитку країни, в тому числі економіки. У цей період в аграрній політиці поступово окреслилися і стали доволі виразними дві тенденції – прагматична й ідеологічна. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталої галузі господарства, друга – традиційну лінію комуністичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами, нерідко всупереч здоровому глузду й елементарній господарській доцільності. Перша з названих тенденцій означала спробу хоча б часткового переходу від реквізиційних до паритетних стосунків з селом, а друга – дальше одержавлення сільського господарства, «підтягування» кооперативно-колгоспної форми власності до рівня «вищої», «передової» – державної власності.

Перші заходи нового керівництва у сфері економіки стосувалися саме сільського господарства. Воно з часів колективізації знаходилося в стані хронічного застою. Численні обмеження стримували розвиток особистих підсобних господарств, хоча ті й давали вагому частку продукції аграрного сектора економіки. Кілька років не зростало зернове виробництво: заява Г.Маленкова, зроблена на XIX з'їзді КПРС, про те, що зернова проблема в СРСР повністю вирішена, не відповідала дійсності. По суті, критична ситуація склалась у тваринництві: в 1952 р. в умовах браку кормів почалися великий падіж і масовий забій тварин, тому, наприклад, поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 2,2 млн голів⁵⁸.

У розвитку аграрної політики певне значення відіграли пленуми ЦК КПРС, які відбулись у 1953–1955 рр. Ужиті тоді заходи сприяли піднесенню сільського господарства і поліпшенню становища населення. Серед найважливіших кроків М.Хрущова – підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств. Так, у кілька разів зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, в тому числі на зерно, картоплю, продукти тваринництва та ін. Восени 1953 р. з колгоспів списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. Було вирішено не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах економічно не вигідне. З метою кращого стимулювання дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс – 25% від коштів, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва.

На початку 1954 р. пленум ЦК КПРС ухвалив постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В цьому питанні не було одностайності: В.Молотов, наприклад, вважав за доцільніше вкласти кошти у піднесення сільського господарства центральної нечорноземної смуги й України. 22 лютого на цілину виїхала перша група української молоді – кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. Ця група прибула до Казахстану і працювала

у Федоровському районі Кустанайської області. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших областей України. Робітничі колективи низки колгоспів, утворених на цілих землях, майже повністю складалися з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах «Київський», «Харківський» Кустанайської, «Київський», «Херсонський» Акмолинської областей та ін. У 1956 році в господарствах Казахстану, Західного Сибіру та Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат⁵⁹.

Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний характер сільського господарства. Збір зерна мав виrostи і внаслідок значного збільшення посівів кукурудзи, яке почалося в 1955 р. Нова кампанія здійснювалася майже повсюдно і без економічного обґрунтування. У 1953 р. посіви кукурудзи займали в Україні близько 2,2 млн га, у тому числі на зерно – 1,8 млн га. За рішенням лютого (1955 р.) пленуму ЦК Компартії України в 1955 році планувалося сіяти понад 5,2 млн га цієї культури, зокрема 4,3 млн га на зерно⁶⁰. У південних, лісостепових та поліських районах республіки істотно скоротилися посіви озимої пшениці, зменшилися площі під окремими кормовими культурами. Згодом колгоспи і радгоспи республіки «за порадою товариша М.Хрущова» виділили 3 млн га кращих земель, що повинно було забезпечити перемогу в боротьбі за «велику кукурудзу». Отже, за короткий час посіви «цариці полів» досягли в Україні понад 20% усієї посівної площі. У цій кампанії яскраво проявилися суб'єктивізм хрущовського керівництва, а також вади самої командної економіки. Зернову проблему в такий спосіб розв'язати не вдалося.

У 1955 р. валова продукція сільського господарства України зросла порівняно з 1950 р. на 32% (проти 1940 р. – на 20%). За цей час продукція землеробства збільшилась на 36%, тваринництва – на 23% (проти 1940 р. – відповідно на 16 і 32%). За період п'ятої п'ятирічки валовий збір зерна лише двічі перевищував довоєнний (26,4 млн т) – у 1952 і 1955 рр. (27,5 млн і 32,5 млн т). Середня урожайність зернових культур становила лише 11,6 ц/га, тобто не досягнула довоєнного рівня (12,4 ц/га). Сільське господарство республіки стало виробляти більше, ніж напередодні війни, цукрового буряку, молока, м'яса, яєць, але відставало порівняно з 1940 р. у виробництві картоплі, соняшнику, овочів, вовни. На кінець п'ятої п'ятирічки поголів'я великої рогатої худоби в УРСР досягло 12,4 млн голів, у тому числі корів – 6,2 млн (у 1941 р. – відповідно 11 млн і 5,9 млн). Поголів'я свиней зросло до 11,7 млн, овець і кіз – до 9,3 млн, коней – 2,2 млн (у 1941 р. – відповідно 9,2, 7,3, 4,7 млн)⁶¹.

Після смерті Сталіна було знижено норми постачання з особистих підсобних господарств, внесено зміни в систему оподаткування колгоспників, зменшено грошовий податок у середньому в два рази з кожного колгоспного двора, повністю знято недоплату за минулі роки. Однак тільки-но економіка села зміцніла, коли намітилося зростання урожайності зернових і поголів'я худоби, – почалися дальші обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 р. було значно скорочено розміри присадибного господарства, хоча воно давало немало частку державних заготівель сільськогосподарської продукції.

Очевидно, що в перші роки «відлиги» в аграрній політиці в СРСР домінувала прагматична тенденція. Проте ідеологічні упередження, традиційні догматичні підходи, які глибоко вкоренилися в управлінському апараті, знову набирали силу.

3. Повсякденне життя

У травні 1945 р., після беззастережної капітуляції Німеччини, в радянському суспільстві прокинулася надія на зміни. У цей час під тріумфальний гуркіт салютів у народі зажеврила віра в краще майбутнє. Такі настрої людей, їхні очікування та сподівання яскраво передав К.Симонов: «Життя після війни здавалося святом, для початку якого потрібно було лише одне – останній постріл».

Однак повоєнні будні, щоденні труднощі й проблеми швидко розвіяли вчорашні ілюзії. В політичному, економічному, соціальному розвитку СРСР виявлялися глибокі суперечності, обтяжені наслідками спустошливої війни. Ставало очевидно, що правляча верхівка країни не допускала навіть думки про можливість лібералізації.

Завдані війною руйнування значно загострили соціальні проблеми. Сотні тисяч людей жили в землянках, бараках і підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків і малосімейних і т. п. Заохочувалися внески громадян у фонд оборони і проводилися підписки на державні позики, які на ділі не мали декларованого добровільного характеру і дозволяли збирати в бюджет держави величезні кошти.

Відмітною ознакою того періоду стала посилена міграція населення, пов'язана з демобілізацією і репатріацією радянських громадян. Влітку 1945 р. розпочалося масове звільнення військовослужбовців, що торкнулося воїнів 13 старших вікових груп. Восени того ж року Президія Верховної Ради СРСР постановила провести демобілізацію 10 наступних старших вікових груп особового складу армії. Навесні 1946 р. ухвалено закон про демобілізацію третьої черги, а згодом – інших старших вікових груп. У 1948 р. демобілізацію в основному було завершено: всього з армії звільнено 8,5 млн осіб. Тепер контингент збройних сил складався насамперед з військовослужбовців 1926 і 1927 років народження⁶².

Водночас відбувалась репатріація радянських громадян, зокрема колишніх полонених, в'язнів концтаборів і насильно вивезених на роботу до Німеччини. За даними уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П.Голикова, на 1 березня 1946 р. було репатрійовано понад 5,3 млн осіб, з них 3 млн звільнено частинами Червоної армії, а 2,3 млн – військами союзників. Серед репатрійованих радянських громадян налічувалося: колишніх військовослужбовців – 1,8 млн осіб, цивільного населення – 3,5 млн осіб (з них чоловіків – близько 1,3 млн осіб, жінок – 1,5 млн, дітей – 0,7 млн). Серед цивільного населення більшість становили українці, росіяни і білоруси. Для перевезення репатріантів було використано насамперед залізничний

транспорт (176,4 тис. вагонів), а також 5 тис. автомашин, 166 пароплавів і літаки (1,8 тис. рейсів)⁶³.

Репатріанти вважалися політично неблагонадійними і проходили ретельну перевірку в спеціальних фільтраційних пунктах і таборах. Її здійснювали органи НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, а також військова контррозвідка «СМЕРШ». На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, поміж іншим, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Усіх прибулих поділяли на кілька категорій: «репатріантів з числа цивільного населення, що перебувало в окупації», «репатріантів з числа військовополонених», а також «колабораціоністів». До останньої категорії відносили колишніх поліцаїв, старост, солдатів національних легіонів Вермахту тощо. Як правило, «фільтрація» осіб, звинувачених у колабораціонізмі, затягувалася на кілька років.

За офіційними даними, з 5,3 млн осіб, які повернулися в СРСР, 3,2 млн осіб одержали дозвіл їхати в рідні місця чи інші райони країни, де вони вдруге проходили перевірку – в обласних приймально-розподільних пунктах. Абсолютну більшість цих репатріантів в організованому порядку відправили на роботу в сільське господарство (1,4 млн осіб) і промисловість (447 тис.). Близько 1,1 млн осіб, колишніх військовополонених і цивільних призовного віку, направили в армію, передусім у штрафні частини; понад 608 тис. осіб – у робітничі батальйони, сформовані для потреб промисловості; 339 тис. осіб – «у розпорядження НКВС (спецконтингент)». Майже 90 тис. осіб перебували на пересильних пунктах (у таборах) і використовувались на різноманітних роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном.

У заключний період війни і перші повоєнні роки гостро стояла проблема розмінування населених пунктів, а також колгоспних полів, лісових масивів, доріг та ін. Уся територія України була густо нашпигована мінами, снарядами, бомбами, які становили серйозну небезпеку для населення. У ході звільнення республіки від нацистської окупації розмінуванню підлягали передовсім місця проходження частин Червоної армії. Зрозуміло, що команди військових мінерів не мали ні часу, ні достатніх сил, щоб відразу розчистити всі потенційно небезпечні місця. Тому в різних областях УРСР нерідко траплялися випадки підризу на мінах людей, у першу чергу військовослужбовців, колгоспників, дітей. Цю проблему вдалося швидше розв'язати у великих містах, проте у віддалених районах, в малих селах вона залишалася актуальною значно довше⁶⁴.

Після війни спостерігалось зростання кримінальної злочинності. За даними органів міліції, з 1 січня 1944 р. по 1 жовтня 1945 р. в УРСР було порушено майже 87 тис. кримінальних справ, по яких притягнуто 122 тис. осіб. За цей період заарештовано 66,9 тис. осіб, засуджено – 46,3 тис.⁶⁵ Про стан злочинності та відповідні настрої громадськості можна судити з цікавого свідчення сучасника – листа В.Рибальченка, якого він надіслав до редакції журналу «Спутник агітатора». Автор листа мешкав у м. Щорс Чернігівської області, називав себе «агітатором серед робітників» і написав про побачене й пережите: «Злодійство і бандитизм набрали після війни загрозливих розмірів. Крадуть і грабують на залізничних станціях, на ринках, в дорозі і в будинках, з убивством і без нього. На вулиці, де я живу, за два роки не залишилося жодного необкраденого будинку...».

У листі В.Рибальченка також мовилося: «Алкоголізм і на його ґрунті хуліганство процвітають. Ні в газетах, ні в кіно жодного лозунгу про шкідливість пияцтва, жодного заклик до культури у спілкуванні людей. Під культурою у нас в газетах розуміють цифрові дані про кількість театрів, кіно, клубів, примірників газет. Це дуже добре, але потрібно вживати енергійних заходів для відновлення культури живої людини. Пияцтво, грубість, люмпен-пролетарство, злочинство і бандитизм – усе сплелось в гордіїв вузол». На думку автора листа, слід було б проводити профілактичну роботу серед населення і значно посилити відповідальність тих, хто порушував порядок і закон. В.Рибальченко вважав діяльність судів, міліції та інших силових структур надто гуманною і категорично пропонував: «Треба вжити найрішучіших заходів проти злочинців і бандитів. Затриманих злочинців не випускати: в табори і до стінки!»⁶⁶.

У лютому 1947 р. завідувач відділу партійної інформації управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) І.Поздняк направив секретарю ЦК ВКП(б) М.Патоличеву доповідну записку «Про факти збільшення злочинності і хуліганства». У ній мовилося про те, що за останній час зросла кількість випадків бандитизму, квартирних крадіжок, вуличного пограбування і хуліганства. Така тенденція спостерігалась не лише в містах і робітничих селищах, а й у сільській місцевості. В більшості випадків злочини скоювали кримінальні елементи, колишні засуджені і молодь. За словами І.Поздняка, «особливо широке розповсюдження злочинності відзначалося в Українській, Білоруській, Литовській, Латвійській, Казахській РСР»⁶⁷.

У перші повоєнні роки в зруйнованій і безжально пограбованій окупантами Україні не вистачало всього – харчів, одягу, взуття тощо. Продовжувала діяти карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні. Така система була запроваджена ще в 1941–1942 рр., зокрема на хліб – повсюдно влітку 1941 р., а на важливі промислові товари – протягом 1942 р. Державне постачання хлібом за картками поширювалось на робітників і службовців промислових підприємств і будов, організацій та установ (разом із членами сімей), на дитячі будинки і лікарні, будинки інвалідів. Централізовано постачалися хлібом представники сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ та ін. Однак карткова система не поширювалась на колгоспників.

Хліб за картками також одержувало населення, евакуйоване з окупованих територій. Норми постачання хлібом та іншими продуктами були диференційовані, насамперед за галузями господарства. Так, на кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами постачання робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. У 1944 р. введено комерційну торгівлю товарами без карток, але за значно вищими цінами (скажімо, пайкова, тобто карткова, ціна 1 кг житнього хліба в різних районах СРСР становила від 0,75 до 1,15 руб., а комерційна – від 8 до 10 руб.). Наприкінці 1945 р. на централізованому державному постачанні хлібом у країні перебувало 80 млн громадян.

У вже згаданій промові перед виборцями Сталінського виборчого округу Москви, виголошеній в лютому 1946 р., Й.Сталін запевнив: «найближчим часом

буде скасована карткова система...». Ця заява вождя викликала серед присутніх зрозумілу реакцію – «бурхливі, тривалі оплески», додаючи людям надію на краще майбутнє, на відчутне поліпшення умов життя. Тоді ж Й.Сталін заявив про те, що «особлива увага буде звернута на розширення виробництва предметів широкого вжитку, на піднесення життєвого рівня трудящих шляхом послідовного зниження цін на всі товари, і на широке будівництво всякого роду науково-дослідних інститутів, які можуть дати можливість науці розгорнути свої сили»⁶⁸. Однак уже на початку четвертої п'ятирічки в економіці СРСР виявилися великі труднощі, намітилось відставання від визначених показників. У серпні 1946 р. через гострі проблеми у сільському господарстві було вирішено перенести скасування карткової системи на наступний рік. Ще за кілька тижнів Рада міністрів СРСР почала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші (на 10–15%) і помітно підвищивши другі (в 2,5–3 рази). Політичне керівництво країни переконувало трудящих у тому, що «без серйозних жертв неможливо ліквідувати тяжкий спадок війни»⁶⁹. Немає сумніву, що цей крок негативно позначився на становищі громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами.

За кілька місяців до проведення згаданого «зближення цін» у деяких містах почалися розмови про можливе зниження цін на комерційні і підвищення цін на пайкові товари. У доповідній записці завідувача Відділу партійної інформації Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) І.Поздняка секретарю ЦК ВКП(б) М.Суслову зазначалося, що через подібні «чутки» подекуди почалася споживча паніка: «в магазинах утворилися великі черги і за останні дні в ощадкасах відбувся деякий відплив вкладів». За повідомленням партійних органів, у зв'язку з підвищенням цін на товари за картками одна з робітниць сказала: «нове підвищення цін на планові товари створить великі труднощі в житті людей, які живуть лише на пайок і не користуються ринком»⁷⁰.

У зв'язку з вагомим підвищенням пайкових цін партійні і радянські органи вжили деякі застережні заходи, зокрема ввели «хлібну надбавку» до зарплати низькооплачуваних категорій населення. Ті робітники і службовці, заробітна плата яких не перевищувала 300 руб. на місяць, отримали надбавку в розмірі 110 руб. на місяць. При зарплаті до 500 руб. надбавка сягала 100 руб., до 900 руб. – 80 руб. на місяць. Надбавка студентам становила 80 руб., а непрацюючим пенсіонерам – 60 руб. на місяць⁷¹. Однак подібні заходи не могли компенсувати втрати, понесені громадянами від підвищення цін. Не дивно, що люди виявляли невдоволення: «Як жити далі? Жертви і жертви. Зрозумійте, якщо зараз на сім'ю з трьох осіб потрібно 600–700 рублів, щоб вибрати продукти, то це ще не все. Мила уряд не дає, жирів немає, видають замітники, гасу нема. Всі зносилися до краю. Заробітку ледве вистачає на пайок, де брати гроші на квартиру, одяг, мило?»⁷².

Наприкінці вересня 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили чергову спільну постанову, що стосувалася економного витрачання хліба. Цей документ викликав ще більше занепокоєння людей, адже передбачав значне скорочення кількості громадян, які перебували на централізованому нормованому постачанні. Нові обмеження торкнулися насамперед сільського населення, в тому числі працівників радгоспів, підсобних господарств, машинно-тракторних станцій, меншою мірою – городян. Усього з пайкового постачання хлібом на селі зняли 23 млн осіб,

а в містах – 3,5 млн (передусім дорослих утриманців). Уряд розпорядився суттєво скоротити продаж хліба в комерційних магазинах, а також при випіканні хліба збільшити домішки вівса, ячменю, кукурудзи, що знизило якість продукції. Того ж місяця міністерствам і відомствам, керівникам підприємств і установ було категорично заборонено підвищувати заробітну плату працівникам⁷³.

Відповідно до рішення політичного керівництва країни, Міністерство державного контролю СРСР ввело жорсткий попередній контроль за відпуском хлібопродуктів у всесоюзних об'єднаннях «Центрзаготзерно», «Південьзаготзерно» і «Східзаготзерно». Такий же контроль запроваджено у всіх республіканських, крайових і обласних конторах «Заготзерно», а також на великих базах реалізації, пунктах заготівлі, елеваторах тощо. Міністр державного контролю СРСР Л.Мехліс вимагав від контролерів ретельно проводити ревізії та перевірки, виявляти рішучість і стійкість. За його словами, вжиті заходи повинні були попереджувати «незаконне витрачання державних ресурсів хліба», справляти «дисциплінуючий вплив» на працівників різних відомств і служб, а врешті – сприяти збереженню та економії хлібопродуктів⁷⁴.

На початку 1947 р., напередодні виборів до Верховних Рад союзних і автономних республік, відбулися численні зустрічі виборців з представниками партійних і радянських органів, з агітаторами та пропагандистами. На них громадяни поставили чимало гострих запитань, які свідчили про найбільш актуальні та болючі проблеми суспільства. З довідок ЦК ВКП(б) видно, що окремі запитання стосувалися суспільно-політичного життя країни, функціонування радянської політичної системи. Люди запитували представників влади, навіщо заносити у виборчий бюлетень прізвище одного кандидата в депутати, «адже останній так чи інакше пройде, для чого ж голосувати?» Виборці питали про те, чи можна висувати кандидатами в депутати осіб, «яких ми самі захочемо виставити?». Лунало й таке запитання: «Чому в радянській владі двоєвладдя, тобто обрані депутати залишаються залежними від Центрального Комітету партії?».

На цих зборах і зустрічах пролунало багато запитань, які стосувалися соціально-економічного розвитку СРСР, матеріального становища населення. Такі запитання помітно переважали в загальному потоці запитань, що адресувалися представникам місцевих і центральних органів влади. Людей особливо непокоїло, що в магазинах бракувало товарів першої необхідності, «немає солі, сірників, мила і гасу»; що в комерційних магазинах було більше продуктів, «а видача їх за картками затримується»; що держава продає хліб за кордон, «а самі голодуємо»; що в сільських магазинах «підвищили ціни на 200–300%», «заборонена вільна торгівля хлібом, мукою на ринках», «мало видають талонів на промтовари» тощо. Декого цікавили інші запитання: «чи будуть забезпечувати хлібом утриманців у сільських районах?», «чи будуть знижені ціни на продукти харчування?» і т. п.⁷⁵

Аналізуючи партійні документи того часу, можна скласти певне уявлення про настрої, які панували серед населення країни. В одній з доповідних записок, що була влітку 1947 р. адресована секретарю ЦК ВКП(б) М.Суслову, говорилося: «Багато робітників підприємств... скаржаться, що керівники підприємств, торговельних організацій, партійних і радянських органів не виявляють належної турботи про робітників. Заробітна плата робітникам систематично затримується, робітники

не забезпечуються матеріалами, багато часу простоюють і мало заробляють. На багатьох будовах та окремих підприємствах гуртожитки не обладнані, робітники з сім'ями живуть в сараях, які не пристосовані для житла...». У записці зазначалося: «в ідальнях черги, брудно, обіди погані і дорогі, в магазинах дуже мало товарів першої необхідності – солі, сірників, мила».

Робітники скаржилися, що «планові ціни на хліб і продукти дуже високі, а отже, бракує грошей, щоб викупити ці продукти». Деякі робітники і службовці висловлювали невдоволення тим, що «уряд витрачає багато народних коштів на Сталінські премії для артистів і письменників». Дехто нарікав на те, що подвійні ціни (пайкові і комерційні) «сприяють розвитку спекуляції» тощо. У підсумку робітники нерідко доходили висновку, що влада турбувалася про робітників менше, ніж про полонених німців: «в'язнів краще годують, ніж нас». Серед висловлювань, які трактувались як ворожі, було й таке: «Тепер молодь нічого не бачить хорошого, крім роботи і голоду: ні поїсти, ні вдягнутися. Живуть добре лише ті, хто працюють в магазинах, а також верхівка уряду»⁷⁶.

У грудні 1947 р. в СРСР була проведена грошова реформа. Вона готувалася в умовах суворої секретності й під особистим контролем Сталіна. Попри всі перестороги, закрита інформація стала «просочуватись» і подекуди спричинила неабияку торговельну лихоманку. Тодішній міністр фінансів СРСР А.Зверев згадував, що напередодні обміну місцевим керівникам направляли пакети з документами про реформу, на яких стояв гриф «Відкрити тільки після одержання особливої вказівки». Проте «у деяких місцевих співробітників цікавість переважила службовий обов'язок» – пакети було відкрито раніше⁷⁷. Стали поширюватися різноманітні плітки, скажімо, що один новий рубль буде обмінюватись на два старих, що гроші взагалі скасують і т. п. На початку грудня люди кинулися до магазинів і почали скуповувати все підряд, після чого деякі заклади торгівлі поспішно закривалися «на ремонт» чи «на переоблік».

14 грудня 1947 р. вийшла постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари». У ній мовилося про те, що в період Вітчизняної війни різко зросли витрати держави на утримання армії, розгортання військової промисловості. Унаслідок цього в обіг було випущено велику кількість грошей, хоча виробництво товарів для продажу населенню, навпаки, значно зменшилося. За час війни німецькі та інші окупанти випустили чимало фальшивих карбованців, що також «збільшило надлишок грошей в країні і засмітило наш грошовий обіг». За таких умов відбулося істотне підвищення ринкових цін, чим скористалися «спекулятивні елементи» – «для нагромадження грошей у великих розмірах з метою наживи за рахунок населення».

Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. п. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1, розмінна монета обміну не підлягала. Обмін проводився протягом одного тижня – з 16 по 22 грудня. Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці не підлягали лише найменші вклади – до 3 тис. руб. Певні збитки населення понесло також через так звану конверсію облігацій державних позик: облігації минулих позик обмінювалися на облігації нової позики

у співвідношенні 3:1 (за винятком облігацій позики 1938 р., які обмінювались у співвідношенні 5:1). Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, у дусі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмеження «спекулятивних грошових нагромаджень»⁷⁸.

У ході цієї реформи грошова система СРСР принципово не змінилася, включаючи в себе три види грошових знаків: банківські білети, казначейські білети і розмінну монету. Банківські білети зразка 1947 р., які замінили колишні червонці, були випущені купюрами в 10, 25, 50 і 100 рублів, нові казначейські білети – купюрами в 1, 3 і 5 рублів. Розмінна монета залишилася колишня: 1, 2, 3, 5, 10, 15 і 20 копійок. Нові гроші були виготовлені протягом 1946–1947 рр. на папері високої якості, з портретним локальним знаком на банківських білетах у 50 і 100 карбованців. Через 46 тис. виплатних пунктів, які діяли на всій території СРСР, громадяни країни обміняли 28 млрд крб. старих грошей, тобто отримали 2,8 млрд крб. нових грошей. В Українській РСР населення обміняло 7,2 млрд крб. старих грошей, або 19,2% від загальної суми по країні⁷⁹.

Під час проведення обміну грошей спостерігалися різні порушення та зловживання, особливо з боку працівників банків, ощадних кас та окремих керівників місцевого рівня. Міліція викрила чимало випадків приховування в магазинах залишків товарів, за які працівники торгівлі сплачували грошовими знаками старого зразка. Виявлено факти незаконного переведення в Державний банк на рахунки колгоспів особистих коштів колгоспників, яке здійснювалося головами та іншими працівниками колгоспів. За період з 15 грудня 1947 р. по 7 січня 1948 р. органи суду і прокуратури СРСР порушили у зв'язку з цим 54 кримінальні справи, притягнувши до відповідальності 114 осіб. Слідство встановило, що в ощадні каси, відділення Держбанку і на рахунки багатьох організацій було незаконно внесено 846,6 тис. руб., згодом одержано вкладів грошовими знаками нового зразка 78,2 тис. руб., в магазинах приховано від переобліку товарів на суму 81,5 тис. руб. тощо.

В одному з партійних документів, датованих січнем 1948 р., за підсумками здійснених перевірок говорилося: «деякі працівники радянських органів та ощадних кас, при проведенні грошової реформи, використовуючи своє службове становище, стали на шлях зловживань та обману держави і після опублікування постанови почали незаконно вносити гроші старого зразка, які особисто їм належали, на ощадні книжки на своє ім'я та ім'я своїх родичів, чим фактично намагалися організувати крадіжку державних коштів». Деякі службові особи, причетні до таких правопорушень, були засуджені народними судами на тривалі терміни позбавлення волі. Так, на 7 років ув'язнення засуджено завідувача магазину, який «приховав при переобліку 15 грудня товарів на суму 31 000 руб...». На 17 років ув'язнення засуджено працівників однієї з ощадних кас, які здійснювали «незаконні операції по вкладах» та ін.⁸⁰

Одночасно з проведенням грошової реформи, тобто з 16 грудня 1947 р., скасовано карткову систему постачання. Ліквідовано пайкові й комерційні ціни і запроваджено єдині державні роздрібні ціни на продовольчі і промислові товари. Ця акція мала не тільки соціально-економічне, а й політико-ідеологічне значення. Адже СРСР першим з колишніх воюючих країн відмовився від карток, випередивши

Англію, Францію, Італію. Щоправда, новий рівень єдиних державних роздрібних цін на продовольчі і промислові товари перевищував довоєнний утворює. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено «норми відпуску товарів в одні руки»: хліба – не більше 2 кг, крупи – 1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пара, сірників – 2 коробки тощо. Це, однак, не позбавило торгівлю постійних черг і хронічних дефіцитів.

Єдині державні роздрібні ціни дещо відрізнялися від пайкових цін, визначених попереднього року під час так званого зближення цін. Для прикладу, хліб, мук, крупа, макарони тепер коштували на 10–12% дешевше порівняно з колишніми пайковими цінами, а яйця, молоко, фрукти – навпаки, на 15–25% дорожче. На низку важливих продуктів харчування влада залишила пайкові ціни 1946 р., зокрема на м'ясо, рибу, овочі, картоплю, сіль, цукор і кондитерські вироби. Натомість ціни на одяг, взуття, тканини, трикотажні вироби зросли на 10–25% порівняно з пайковими, що не давало можливості суттєво підвищити рівень споживання населення. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продовольчої продукції підвищилось, проте не досягло планових показників. Тому держава розширила імпорт багатьох продовольчих товарів, насамперед м'яса, цукру, рослинного масла та ін.⁸¹

У той же час вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і, отже, скорочення загальної купівельної спроможності викликало необхідність і створювало можливість зниження цін на товари. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17% нижчі за рівень цін, який існував напередодні реформи. Відбулося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися порівняно з четвертим кварталом 1947 р. на 29%, що супроводжувалося дальшим збільшенням товарообігу. В 1948–1952 рр. Рада Міністрів СРСР щороку ухвалювала постанови про зниження державних роздрібних цін на окремі товари, що викликало схвальну реакцію населення. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в СРСР дещо перевищив довоєнний рівень, а в Україні досягнув 97% від рівня 1940 р.

Варто зазначити ще одну обставину. Грошова реформа і скасування карткової системи сприяли деякому розширенню сфери функціонування грошей. Але розуміння принципів організації економіки і перспективи розвитку господарства за соціалізму залишалося незмінним. Політичне керівництво не відмовлялося від елементів натуралізації економічних відносин, про що свідчила, наприклад, система поставок сільськогосподарських продуктів. Тривала «мобілізація коштів населення» за допомогою державних позик: у травні 1946 р. розміщено Першу позику відбудови і розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд руб., 1947 р. – Другу позику на 22,5 млрд руб., 1948 р. – Третю позику на 22,6 млрд руб., 1949 р. – Четверту позику на 23,8 млрд, 1950 р. – П'яту позику на 27 млрд руб., усі на 20 років.

У роки довоєнних п'ятирічок надходження по позиках у державний бюджет СРСР становили близько 50 млрд руб., в період війни – понад 76 млрд руб. (відповідно 5 і 10% прибутків бюджету). Передплата на державну позику здійснювалася на підприємствах, в установах, колгоспах та інших організаціях. Влада постійно підкреслювала добровільний принцип проведення акції, хоча насправді партійні і радянські органи чинили значний адміністративний тиск на громадян. Робітники, службовці і кооперовані кустарі виплачували грошові внески по підписці зі своєї

заробітної плати. Вони могли зробити виплати відразу чи протягом 10 місяців з дня випуску позики. Селяни здійснювали оплату по підписці готівкою – також відразу або в розстрочку (перший внесок робився в десятиденний строк). Підписка проходила під незмінним гаслом: «Три-чотиритижневий заробіток – у борг державі» і тривала, як правило, п'ять-шість днів.

Облігації позики видавалися громадянам одночасно зі сплатою останнього внеску. Облігації випускалися вартістю в 500, 200, 100, 50 і 25 руб., причому облігації в 50 і 25 руб. були розмінними (видавалися в тих випадках, коли загальну суму підписки не можна було скласти з облігацій більшої вартості). Традиційно керівники підприємств і установ добивалися від робітників і службовців підписки на позику в розмірі їхньої місячної зарплати. Керівництво колгоспів мало завдання домагатися від селян якнайшвидшої оплати підписки, що знайшло відображення в одному з партійних закликів того часу: «Славною традицією стало у нас, що багато колгоспників, підписуючись на позику, відразу повністю оплачують свою підписку. Чудову ініціативу селян по достроковій оплаті підписки потрібно широко розповсюджувати».

У містах підписку на позику здійснювали комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі, в селах – сільські ради через своїх уповноважених, затверджених виконкомом районних Рад депутатів трудящих. Передплата оформлялася на спеціальних підписних аркушах, які голови комісій сприяння передавали в бухгалтерії відповідних підприємств та організацій, а уповноважені сільських рад – податковому агенту. У свою чергу, бухгалтерії та податкові агенти одержували з ощадних кас облігації позики, які після цього потрапляли до громадян. Крім того, щороку облігації позики брали участь у двох тиражах розіграшів: так, на облігацію в 100 руб. встановлювалися виграші в 50 тис., 25 тис., 10 тис., 5 тис., 1 тис., 500 і 200 руб. Звичайно, вигравати вдавалося лише небагатьом, однак це мало хоча б якимось зацікавити людей. Держава зобов'язувалась погасити свій борг, тобто викупити у населення облігації, які не виграла в розіграшах, протягом 20 років⁸².

У зв'язку із закінченням війни було ліквідовано воєнний податок, що справило позитивний вплив на рівень життя населення. В радянському бюджеті податки з населення відігравали відносно невелику роль: напередодні війни вони становили менше 5% прибуткової частини бюджету, в 1945 р. – 14,7%. Після відміни воєнного податку відбулося зменшення частки податків з населення в прибутках бюджету: у 1950 р. ця частка становила 8,5%. Податкові платежі з населення стягувались у вигляді прибуткового податку з робітників і службовців, сільськогосподарського податку з колгоспників і одноосібних селянських господарств, а також податку на холостяків, самотніх і малосімейних громадян. З одноосібних селянських господарств, які мали коней, знімався ще й податок на коней. Крім того, існували місцеві податки і збори: податок з будівель, земельна рента і збори з торговців на ринках, власників худоби і транспортних засобів.

З 1 березня 1950 р., згідно з постановою радянського уряду, було змінено порядок визначення курсу карбованця щодо іноземних валют. Політичне керівництво СРСР наголошувало, що проведення грошової реформи, скасування карткової системи, зниження цін на товари масового споживання привели до значного зміц-

нення карбованця, підвищення його купівельної спроможності та його курсу щодо іноземних валют. З червня 1937 р. курс рубля вираховувався на базі долара США, тепер став визначатися «на більш стійкій, золотій основі» (вміст рубля встановлювався в 0,222 г золота). Як наслідок, офіційний курс рубля до долара США та англійського фунта стерлінгів помітно підвищився: відповідно з 5 руб. 30 коп. до 4 руб. і з 14 руб. 84 коп. до 11 руб. 20 коп.⁸³

Мобілізуючи зусилля трудящих, центральні та місцеві органи влади поступово розв'язували деякі складні соціальні проблеми. До літа 1948 р. вдалося повністю відселити людей із землянок в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Львівській, Дрогобицькій і Тернопільській областях. У серпні того ж року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, який надавав право громадянам на придбання чи будівництво індивідуальних житлових будинків «на один або два поверхи з числом кімнат від однієї до п'яти включно...». Рада міністрів СРСР визначила норми наділів на будівництво: від 300 до 600 кв. м у містах і від 700 до 1200 кв. м – у селах. За роки четвертої п'ятирічки в містах і робітничих селищах республіки було відновлено і побудовано 13 млн кв. м житла, в сільській місцевості зведено 950 тис. житлових будівель. На початку 50-х рр. житловий фонд України перевершив довоєнний, однак житлова проблема залишалася надзвичайно гострою⁸⁴.

У процесі відбудови поліпшувалися побутові умови життя людей. У містах було відновлено системи водопостачання і каналізації, відкривалися нові автобусні маршрути, трамвайні і тролейбусні лінії. У 1948 р. введено в дію газопровід Дашава – Київ, столиця республіки стала одержувати щораз більше природного газу. За роки четвертої п'ятирічки доволі швидкими темпами проходила газифікація окремих міст: у 1940 р. газопостачання мали 11 міст республіки, а в 1950 р. – 17. Протягом вказаного періоду кількість газифікованих квартир в УРСР зросла з 34,8 тис. до 128,4 тис., тобто більш ніж утричі. Саме після закінчення війни в Україні (до речі, вперше в Радянському Союзі) почалося використання зрідженого газу в балонах, що також полегшувало побут пересічних громадян.

Ставали з руїн і поволі розбудовувались українські села, однак умови життя і праці сільського населення незмірно поступалися тодішнім міським стандартам. У березні 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М.Хрущова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах». У ній пропонувалось ліквідувати дрібні села і створити великі колгоспні селища, щоб «наблизити побут колгоспників до умов міського життя». У кожному селищі мали бути школа, клуб, лікарня, магазин, лазня, дитячий садок, будинок сільськогосподарської культури тощо. Автор статті твердив, що стара назва населених пунктів – «село» вже не задовольняла колгоспників. Він посилався на досвід України, де нові великі села стали називати «агромастами». Щоправда, М.Хрущов пропонував «не гнатися за гучними назвами», вважаючи найдоцільнішою назвою «колгоспне селище».

Перші такі «агромасти» чи «колгоспні селища» були закладені в колгоспах ім. Сталіна Генічеського району Херсонської області, ім. Сталіна Черкаського району Київської області, ім. Хрущова Охтирського Сумської області. За планом будівництва в селі Рівне Генічеського району на Херсонщині передбачалося зселити в одне агромісто 15 навколишніх сіл. Для забезпечення більшої компактності на-

селеного пункту в основу забудови поклали двоквартирний житловий будинок. Біля нього кожному колгоспникові планувалося залишити 0,15 га землі, решта присадибної ділянки виносилася за межі селища. У цьому місті мали спорудити житлові будинки для 1040 родин, 100 адміністративних і культурно-побутових приміщень, а також електростанцію та підприємства з виробництва будівельних матеріалів.

Однак ідея агроміст, висунута М.Хрущовим, викликала негативну реакцію. У газеті «Правда» було негайно вміщено інформацію, що стаття М.Хрущова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах» публікувалася в дискусійному порядку. За вказівки Й.Сталіна почала роботу спеціальна комісія, яку очолив Г.Маленков і яка готувала питання для розгляду в політбюро ЦК ВКП(б). М.Хрущов звернувся до вождя з покайним листом, в якому писав: «Прошу Вас, товаришу Сталін, допомогти мені виправити допущену мною грубу помилку і тим самим, наскільки це можливо, зменшити шкоду, яку я завдав партії своїм неправильним виступом». На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) позицію М.Хрущова визнано хибною, її головним недоліком названо «свого роду споживацький підхід до планів будівництва комунізму». За підсумками засідання до місцевих партійних органів скеровано закритого листа ЦК ВКП(б) «Про завдання колгоспного будівництва в зв'язку з укрупненням колгоспів», у якому гостро критиковано згадану статтю.

У квітні 1958 р. президія ЦК КПРС прийняла рішення відмінити закритий лист ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1951 р. Нове керівництво партії підкреслювало, що свого часу М.Хрущов порушував питання будівництва і благоустрою в колгоспах «правильно та об'єктивно...». У рішенні ЦК КПРС наголошувалося, що в закритому листі «головний вогонь був спрямований проти надуманої небезпеки так званого «споживацького підходу» до питань колгоспного будівництва». Тож завдання будівництва виробничих будівель і житла, побутового облаштування на селі «догматично протиставлялось виробничим завданням колгоспів і фактично знімалося з порядку дня». Така позиція призводила до «зневажливого ставлення до питань благоустрою колгоспного села, до будівництва і ремонту житла на селі, що, у свою чергу, було однією з причин масового відпливу населення з села»⁸⁵.

За перше післявоєнне десятиріччя помітні зрушення сталися в системі охорони здоров'я. На кінець четвертої п'ятирічки в лікарняних установах України налічувалось 194,2 тис. лікарняних ліжок, тобто на 33,2 тис. більше, ніж напередодні війни. У 1950 р. в УРСР працювало 51,7 тис. лікарів різних спеціальностей і 136,4 тис. осіб середнього медичного персоналу, що перевищувало довоєнні показники відповідно на 46 і 34%. За цей період вдалося відновити мережу жіночих і дитячих консультацій, а також дитячих поліклінік. За наступну п'ятирічку система охорони здоров'я в республіці зробила черговий крок вперед: кількість лікарняних ліжок збільшилася до 248,1 тис., тобто на 27,8% проти 1950 р., чисельність лікарів зросла до 64,8 тис. осіб (на 25,3%), середнього медичного персоналу – до 183,6 тис. (на 34,6%). За 1950–1955 рр. кількість будинків відпочинку збільшилась з 128 до 148, а санаторіїв цілодобового перебування – з 484 до 506.

Після війни значні зміни відбулися в галузі освіти. З руїн ставали школи, училища, технікуми, інститути тощо. У 1940/41 навчальному році в УРСР діяло 32,1 тис. загальноосвітніх шкіл (включаючи школи робітничої молоді і школи для

дорослих), у 1950/51 р. – майже 36 тис., у 1955/56 р. – 34,2 тис. У вказані роки кількість вищих навчальних закладів становила відповідно 173, 160, 131, середніх спеціальних – 693, 584 і 635. Чисельність студентів (без заочних) у 1940/41 навчальному році становила 130,5 тис. осіб, у 1950/51 р. – 153 тис., у 1955/56 р. – 225,1 тис., а учнів середніх спеціальних навчальних закладів (без заочних) – відповідно 170,1, 198,7 і 319,9 тис. осіб. Крім того, наприкінці п'ятої п'ятирічки в республіці навчалося понад 100 тис. студентів-заочників і майже 55 тис. учнів середніх спеціальних закладів заочної форми навчання.

Процес відбудови позначився на розвитку вітчизняної науки. До війни в Україні працювало 323 наукових установи, у 1950 р. їх налічувалося 462, в 1955 р. – 434. За період п'ятої п'ятирічки чисельність наукових працівників в УРСР зросла з 22,4 до 30,2 тис. осіб, у тому числі докторів наук – з 0,9 до 1,1 тис., кандидатів наук – з 6,1 до 10,6 тис.

Певні зрушення сталися в розвитку культурного життя, насамперед у відновленні й зміцненні матеріально-технічної бази галузі. За 1940–1955 рр. кількість масових бібліотек в УРСР зросла з 22,2 до 35 тис., клубних установ – з 25 до 28,5 тис., кіноустановок – з 5,8 до 9,6 тис. Щоправда, за це десятиліття не вдалося відновити довоєнну кількість театрів і музеїв: у 1940 р. їх діяло відповідно 140 і 174, а в 1955 р. – лише 79 і 120. Та все ж, попри всі позитивні зміни, соціальна сфера в республіці фінансувалася за так званим залишковим принципом, а тому розвивалася недостатньо динамічно і не відповідала запитам людей, назрілим вимогам часу⁸⁶.

За період четвертої і п'ятої п'ятирічок поліпшилася демографічна ситуація в СРСР. У 1946–1960 рр., в умовах здобутого миру і відбудови економіки, природний приріст населення незмінно йшов у гору. У червні 1951 р. чисельність жіночого населення країни збільшилася до 102,4 млн осіб, тобто досягнула довоєнного рівня (показника початку 1941 р.). У серпні 1955 р. загальна кількість населення СРСР становила 196,7 млн осіб, також досягнувши довоєнного рівня. При цьому відновлення чисельності чоловічого населення СРСР тривало довше, ніж жіночого, – до лютого 1959 р. (майже 94,3 млн осіб). Тим часом в Україні демографічна ситуація була значно складнішою: на кінець четвертої п'ятирічки в республіці проживало 37,2 млн осіб, наприкінці першого повоєнного десятиліття – 39,7 млн. Лише на початку 1959 р. населення республіки сягнуло 41,9 млн осіб, перевищивши довоєнний рівень⁸⁷.

Посилання до розділу 29

1. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т.3, Кн.1. – С.165–168.
2. Див.: Правда. – 1945. – 13 сент.; Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – С.430.
3. Рыбаковский Л.Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1999. – С.16, 53.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РГАСПИ). – Ф.69. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.1, 2.
5. Державний архів Російської Федерації (далі – ГАРФ). – Ф.7523. – Оп.7523. – Оп.65. – Арк.579.

6. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.220. – Арк.211.
7. Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. – К., 1975. – С.35.
8. Див. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.3. – К., 1975. – С.196–217.
9. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.93. – Арк.59, 60, 68, 69, 73.
10. Сталін Й.В. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви. 9 лютого 1946 р. – К., 1946. – С.22.
11. Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.3. – С.250, 252–319.
12. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.3, Кн.1. – С.190.
13. История социалистической экономики СССР: В 7 т. – М., 1980. – Т.6. – С.181, 184.
14. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Спр.507. – Арк.224, 231.
15. Там само. – Спр.596. – Арк.42, 45, 56.
16. Народне господарство Української РСР: Статист. зб. – К., 1957. – С.26–29; Народне господарство Української РСР в 1959 році: Статист. щорічник. – К., 1960. – С.66, 68.
17. История социалистической экономики СССР: В 7 т. – М., 1980. – Т.6. – С.187, 188; Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. – К., 1975. – С.72, 73.
18. Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе: 1941–1956. – М., 2002. – С.164.
19. Російський державний архів новітньої історії (далі – РГАНІ). – Ф.89. – Оп.75. – Спр.1. – Арк.1–3; Спр.3. – Арк.1–4.
20. Правда. – 1950. – 5 трав.
21. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. – Т.1–2. – М., 1990. – С.95.
22. Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономические и политико-правовые аспекты. – М., 2006. – С.336–392; Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. – М., 1997. – Т.2. – С.209–272. Див. також: Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – С.57–116; Його ж. Радянські табори військово-вополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. – К., 2004. – С.34–51.
23. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.3. – С.715–738.
24. Радянська Україна. – 1953. – 9 серп.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.1773. – Арк.9; Народне господарство Української РСР: Ювілей. статист. щорічник. – К., 1987. – С.62.
26. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.162. – Спр.38. – Арк.63, 79, 96, 116.
27. Правда. – 1950. – 16, 20 трав.
28. Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления. – М., 1996. – С.193.; Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе: 1941–1956. – С.158, 159.
29. ЦДАВО України. – Ф.4820. – Оп.1. – Спр.1896. – Арк.14; Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1971. – С.571.
30. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.4. – С.144–150; Радянська Україна. – 1955. – 9 лип.
31. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.1744. – Арк.66.
32. Див.: Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. – С.41, 42.
33. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1985. – Т.3, Кн.1. – С.168, 228; Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. – С.41, 42.
34. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 годы. – М., 1940. – С.14; Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. – М., 1999. – С.61.
35. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.123. – Спр.369. – Арк.6.
36. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975. – Т.1. – М., 1975. – С.4.
37. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.122. – Арк.27–30.
38. Там само. – Оп.123. – Спр.333. – Арк.4–7.

39. Там само. – Ф.17. – Оп.123. – Спр.333. – Арк.12-69.
40. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – С.30-34.
41. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1940 гг. – М., 1940. – С.44, 45.
42. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.3. – С.336-341.
43. Див.: Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – С.13.
44. Див.: Веселова О. Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип.8. – К., 2003. – С.373.
45. Кодры. – 1983. – №13. – С.131.
46. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.224. – Арк.38, 39, 76, 100, 101, 115, 116.
47. Правда. – 1947. – 12 жовт. Див. також: Веселова О. Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип.7. – К., 2003. – С.384–405.; Воронов І. О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991.
48. РГАСПИ – Ф.17. – Оп.122. – Спр.69. – Арк.3, 4; Спр.93. – Арк.8; Оп.123. – Спр.476. – Арк.1, 2, 10.
49. Там само. – Спр.93. – Арк.10, 11.
50. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.93. – Арк.58, 59, 69-71.
51. Там само. – Оп.125. – Спр.507. – Арк.263-269.
52. Див.: Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – С.61.
53. Народне господарство Української РСР: Статист. зб. – К., 1957. – С.99.
54. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.314. – Арк.10-20, 22-31, 161-166; Спр.315. – Арк.1-6, 14-16, 26, 27, 36, 38, 59, 62, 112-117.
55. Правда. – 1948. – 14 лип.
56. Народне господарство Української РСР в 1970 році: Статист. щорічник. – К., 1971. – С.185-192, 210-211, 218-219, 236-237, 245-247.
57. Радянська Україна. – 1952. – 25 вер.
58. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.4. – С.25.
59. Радянська Україна. – 1954. – 22 лют., 4, 5, 9–11 берез.; Тараненко В.М. Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954–1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1959. – №6. – С.50, 51.
60. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1977. – С.526; Радянська Україна. – 1955. – 22 лют.
61. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статист. щорічник. – К., 1971. – С.185–192, 236.
62. Правда. – 1945. – 24 лип.; 7, 26 верес.; 1948. – 16 берез.; История СССР с древнейших времен до наших дней. – Т.ХІ. – М., 1980. – С.54, 56.
63. РГАНІ. – Ф.89. – Оп.40. – Спр.5. – Арк.2–9.
64. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф.16. – Оп.36. – Спр.5. – Арк.59, 60.
65. ДА СБ України. – Ф.13. – Спр.451. – Арк.29.
66. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Спр.310. – Арк.58-60.
67. Там само. – Оп.122. – Спр.289. – Арк.1, 2.
68. Сталін Й.В. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви. 9 лютого 1946 р. – К., 1946. – С.21.
69. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.1061. – Арк.16.
70. Там само. – Оп.122. – Спр.289. – Арк.17.
71. Правда. – 1946. – 16 вересня.
72. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.121. – Спр.524. – Арк.10.
73. Там само. – Оп.3. – Спр.1062. – Арк.11, 21-23, 41.
74. Там само. – Оп.122. – Спр.324. – Арк.54, 55, 66, 67.
75. Там само. – Спр.289. – Арк.9-11.
76. Там само. – Арк.58-60.

-
77. Зверев А.Г. Записки министра. – М., 1973. – С.235.
 78. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.3. – С.460-467.
 79. Плотников К.Н., Ровинский Н.Н. Система и организация финансов и кредита в СССР. – М., 1950. – С.170, 171.
 80. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.122. – Спр.324. – Арк.6-10.
 81. История СССР с древнейших времен до наших дней. – Серия вторая. – Т.ХІ. – М., 1980. – С.212.
 82. Див.: РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Спр.596. – Арк.70-124.
 83. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. – М., 1968. – Т.3. – С.602, 603.
 84. Правда. – 1948. – 22, 30 серп.; 1951. – 28 січ.
 85. РГАНІ. – Ф.89. – Оп.57. – Спр.10. – Арк.1; Спр.11. – Арк.1-6; Спр.14. – Арк.1-3.
 86. Народне господарство Української РСР: Статист. щорічник. 1957 рік. – К., 1958. – С.175, 176, 180-184, 187-192, 195.
 87. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972. – С.9; Гельфанд В.С. Население СССР за 50 лет (1941–1990): Статистический справочник. – Пермь, 1992. – С.276, 277.

Розділ 30

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ДОБУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1956–1965)

1. Економічна політика Кремля періоду «відлиги»

Правління М.Хрущова увійшло в історію як період суттєвих зрушень у всіх сферах соціально-економічного, політичного й суспільно-культурного життя. Реформаторський курс М.Хрущова був зумовлений усім ходом попереднього розвитку країни. В останні роки правління Й.Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи при цьому всіх соціальних зв'язків суспільства. Інакше кажучи, сталінізм вичерпав себе як система, система неорганічна, штучна, непродуктивна й антигуманна. В країні наростала демографічна криза. Репресії, як метод управління державою, вичерпали себе. Сталінізм і сталінщина могли перетворитися на свою протилежність, тобто створити реальну загрозу існуванню самої системи. Тим більше, що в нових умовах можна було управляти вже іншими способами й іншими методами. Адже мета репресій, терору – це, в першу чергу, – залякати масу населення, створити систему тотального страху. Це було досягнуто: страх, як домінанта в суспільстві, уже існував не тільки на рівні суспільному, а й на індивідуальному. Страх домінував на генетичному рівні. Крім державного контролю, крім цензури влади, з'явилися такі чинники, як самоцензура, самоконтроль.

Найповніше стан соціально-економічної перенапруги радянського суспільства серед політичного керівництва країни відчував саме М.Хрущов. Улітку 1971 р., за кілька місяців до смерті, він писав у своїх мемуарах: «Ми отримали після Сталіна важку спадщину. Країна була розорена... Країна була доведена

до межі безупинними капіталовкладеннями в оборону. Військова промисловість розвивалась і в ширину, і в глибину. Численна армія тиснула на бюджет. Вона коштувала величезних матеріальних засобів. Відволікались численні людські ресурси, які могли б бути використані для розвитку мирної економіки»¹.

Реформаторський курс М.Хрущова зумовлювали чинники й зовнішнього характеру. Хоча радянські керівники рідко виїжджали за кордон, але знали, як жили люди в іншому світі. Та й маси радянських людей, побувавши в Європі, психологічно змінилися. З'явилося інше сприйняття радянської дійсності, інші сподівання. Досвід Європи мав великий вплив на рішення партійно-радянського керівництва СРСР. Треба було йти в ногу з життям. Основна причина реформаторського курсу М.Хрущова, на справедливу думку С.Кульчицького, Ю.Шаповала, С.Білоконя й інших істориків, полягала в тому, що система, створена більшовиками, не була природною. Більшовицька система була штучним витвором, що виник спочатку в головах теоретиків, які згодом цю теорію впровадили, насадили в реальному житті. А оскільки це була неприродна соціально-економічна система, то, зрозуміло, вона не могла існувати довго. Так чи інакше вона мала бути трансформована або шляхом радикальним, або еволюційним. Суспільство, без сумніву, повинно було повернутися до свого природного стану.

За повоєнне десятиріччя Радянський Союз ціною великої крові, величезних зусиль став дійсно наддержавою. І це також один із чинників того, що інновації мали з'явитися.

Серед суб'єктивних чинників реформ М.Хрущова – це, поза сумнівом, прагнення до самоствердження, до особистого лідерства. Переживши період так званого колективного керівництва, М.Хрущов зумів подолати всіх суперників на шляху до політичного Олімпу, вніс власний колорит і своєрідність до реформаторського курсу. Хоча його зміст і загальна спрямованість були наперед визначені: розширення меж політичної демократії, прискорений економічний розвиток і поліпшення матеріального життя народу.

В основі основ радянської системи лежала економіка. Її мобілізаційний характер дав можливість у порівняно короткі терміни, щоправда, дуже дорогою ціною, відбудувати зруйноване війною господарство. Хоча його розвиток відбувався екстенсивним шляхом, а управління здійснювалося переважно директивно-розпорядними методами, воно зберігало свою цілісність. Виробничий потенціал як всієї країни, так і кожної союзної республіки зокрема поступово, але неухильно зростав.

У 50-х рр. ХХ ст. значний економічний потенціал здобула й Україна. Вона стала одним із центрів металургії і машинобудування, нарощувались темпи енерго- і електромашинобудування. Зростали потужності Харківського тракторного заводу і Харківського заводу транспортного машинобудування, Краматорського заводу верстатобудування. В республіці збільшився видобуток нафти і вугілля. В західній її частині утворено новий вугільний басейн. Розвивалася газова промисловість. У 1956 р. почалося використання природного газу Шебелинського родовища на Харківщині.

Однак промисловість України, як і усього СРСР, у більшості галузей була технічно відсталою. Новітні досягнення науки і техніки впроваджувалися повільно і малопродуктивно. Темпи промислового розвитку країни не були високими.

І в цих умовах М.Хрущов, якого вважали «хорошим господарником»², вдався до масштабних реформ, які мали підняти країну, за його задумом, на нові рубежі у змаганні з капіталістичним світом. Мета реформ полягала в тому, щоб вивести промисловість і сільське господарство з кризи, розширити права республік і місцевих органів влади в економічних питаннях, права трудових колективів, зацікавити їх у результатах своєї праці, прискорити науково-технічний прогрес, скоротити розрив в економічному розвитку від західних країн, сприяти поліпшенню кооперації та поділу праці в рамках економічного регіону.

Варто зазначити, що головні напрями економічної політики Кремля й у роки хрущовської «відлиги» залишалися практично незмінними. Завдання загальної модернізації знову було зведено до прискореного розвитку народного господарства, високих темпів приросту суспільного валового продукту. Як справедливо зауважив відомий російський історик В.О.Шестаков, «високі темпи економічного зростання були найважливішим чинником легітимації режиму. Фетишизація темпів стає суттю і хрущовської економічної політики... Вирішенню цього питання Хрущов підпорядковував усі інші завдання – десталізацію і лібералізацію радянської системи, церковну політику і політику в сфері художньої творчості»³.

Економічна політика Кремля визначалася передусім уявними і реальними воєнними загрозами і викликами повоєнного часу. Радянське керівництво вірило у можливість перемоги комунізму над капіталізмом без війни. Воно вже не будувало фантастичних планів домогтися світового панування, однак прагнуло будь-якою ціною досягти воєнно-стратегічного паритету із Заходом. Тому найголовнішим для себе завданням вважало розвиток ракетно-ядерних сил.

Різно скоротивши чисельність збройних сил, зменшивши в державному бюджеті питому вагу витрат Міністерства оборони (з 1953 по 1960 р. вона скоротилася з 31,2 до 11%), керівництво взяло курс на якісне зростання військового потенціалу країни. З 1959 р. оборонні галузі промисловості почали постачати армію і флот новітніми видами озброєнь. Тоді був створений новий вид збройних сил – Ракетні війська стратегічного призначення, розгорнулася масштабна програма розвитку військового суднобудування, зокрема будівництво атомного підводного флоту. Починає різко змінюватися співвідношення мирної і військової продукції на підприємствах авіаційної та суднобудівної промисловості.

Загалом, радянська модель економіки від самого свого початку була воєнізованою. Такою вона залишалась і в повоєнний період. Значні людські, матеріально-фінансові та науково-технічні ресурси були сконцентровані спочатку на створенні ядерної і термоядерної зброї, а пізніше – на засобах її доставки. На це держава виділяла колосальні кошти. У всіх оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності. У масовій кількості створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населення. Радянські люди продовжували жити з «затягненими пасками». Відповідно в суспільстві поглиблювалися сумніви в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, у молоді формувалося критичне мислення щодо політичної лінії керівництва держави.

Оборонна політика, по суті, визначала динаміку економічного розвитку країни, хоча, зрозуміло, підняти рівень економіки, рівень життя народу і одночасно паритетно протистояти військовій могутності Сполучених Штатів Америки було явно нереально. Звідси непослідовність, суперечливість внутрішньої політики Кремля – то масштабні дії, спрямовані на поліпшення добробуту народу, рівень життя якого не можна було навіть порівняти з життям народів Заходу, то згортання соціальних програм, демократичних процесів і новий виток мілітаризації економіки.

Після смерті Сталіна радянські керівники в міжособистій боротьбі за владу один за одним декларували ідею «соціалізації» економіки. Кожен з них прагнув проявити себе ініціатором і прихильником рішень і практичних дій, спрямованих на те, щоб радянській системі надати людського обличчя, щоб покращити життя народу.

Досягнення названої мети неминуче ставило питання про співвідношення темпів розвитку групи А і групи Б. Випереджаючий розвиток групи А обґрунтовувався лєнінсько-сталінськими підходами та політико-ідеологічною доцільністю. Пріоритети для важкої промисловості визначалися за рахунок свідомого утиску сільського господарства. Причому село взагалі виступало економічним донором, постійно піддаючись фактичній руйнації з боку держави. Така ситуація була однією з основних причин низького рівня добробуту населення, хронічного відставання життєвих стандартів від західних зразків. Обидва партійно-радянські лідери, якими були у 1953 р. Г.Малєнков і М.Хрущов, були зорієнтовані на ідею, що реформування в країні слід розпочинати зі зміни підходів до розвитку легкої і харчової промисловості та сільського господарства.

Декларація нового курсу розвитку економіки не означала зміни пріоритетів, стратегії, пропорцій, не змінювалися мотиваційні чинники праці. Соціально-економічна політика в своїй основі продовжувала базуватися на рішеннях влади, ухвалених ще за Сталіна.

Навесні 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР поширили закритий лист стосовно стану справ у промисловості. В ньому констатувався, зокрема, факт відставання СРСР від Заходу у сфері впровадження нової техніки і продуктивності праці. В листі не фігурували істинні причини відставання, а називалися традиційні: невміле керівництво, самозаспокоєність, втрата багатьма керівниками почуття відповідальності перед партією і державою за доручену справу, втрата перспективи і орієнтації в технічній політиці. Як і раніше, відповідальність за труднощі в економіці перекладалися з вищого керівництва на виконавців.

Суттєві недоліки у розвитку економіки і, зокрема, машинобудування були озвучені на Всесоюзній нараді працівників промисловості, яка відбулася в травні 1955 р. Йшлося про низький рівень продуктивності праці, вкрай повільне впровадження нової техніки, недосконалість господарського механізму, відсутність навіть елементів госпрозрахунку та ін. Неперспективність радянської системи господарювання яскраво продемонстрував, сам того не бажаючи, міністр верстатобудівної та інструментальної промисловості А.І.Костоусов, який заявив: «створилося таке становище, при якому удосконалення машин, які випускаються, матеріально не стимулюється, і в ряді випадків приносить підприємствам збитки. Виготовлення

удосконалених вузлів потребує матеріальних затрат. Але так як ціни на машини затверджуються як постійні, то завод, який оновлює свої машини, несе збитки»⁴.

Роком раніше в країні була задіяна державна програма модернізації обладнання, але вона так і залишилася програмою. Адміністративно-командна економіка не була природно чутливою до новацій і не сприймала їх. Не допомагали цьому ні організаційні заходи (28 травня 1955 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки», відповідно до якої був створений Державний комітет з нової техніки), ні зростаючі фінансові вливання (з 1950 по 1959 р. витрати на науку збільшилися в країні у 3,7 раза). Досягнення науки і техніки, а вони дійсно були, впроваджувалися в практику переважно адміністративним шляхом.

Екстенсивний шлях розвитку, яким постійно рухався СРСР, з часом ставав усе менш продуктивним. Зростаючі масштаби економіки входили у все більшу суперечність з надміру централізованою командною системою управління. Постійно зростав апарат управління, посилювалися відомча відособленість, бюрократизм і паперотворчість. Наростала енергоємність економіки, знижувалась загальна ефективність народного господарства. Це змусило М.Хрущова шукати нові шляхи, форми і методи для стимулювання його розвитку і вдатися до нових реформ.

XX з'їзд КПРС запрограмував подальшу демократизацію економічного життя. Відповідно до його рішень розширювалися права республіканських міністерств в управлінні підприємствами. Для союзних республік у державних планах СРСР у централізованому порядку встановлювалися лише завдання щодо випуску валової продукції, загального обсягу капітальних робіт, чисельності персоналу і фонду зарплати. Планування ж виробництва і розподіл усіх видів продукції республіканської промисловості були передані безпосередньо до відання союзних республік. Це об'єктивно створювало можливості для комплексного розвитку всіх галузей народного господарства України.

У 1957 р. з метою наближення управління до виробництва були ліквідовані галузеві міністерства, а замість них створювалися територіальні органи управління народним господарством. Територія СРСР поділялася на адміністративні економічні райони. Усі підприємства даного адміністративного економічного району становили єдиний народногосподарський комплекс. Управляти ним мала рада народного господарства (раднаргосп). В Україні реорганізацію органів управління промисловістю і будівництвом здійснено після прийняття у березні 1957 р. сесією Верховної Ради УРСР відповідного рішення. Було створено 11 економічних адміністративних районів, почали діяти раднаргоспи. В розпорядження раднаргоспів перейшло 2752 підприємства. Передбачалося, що реформа допоможе зробити виробництво ефективнішим, раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву роз'єднаність і відомчі перешкоди. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика, що мало своєрідний вплив на її характер, зміст і наслідки.

Під пильним оком партійно-радянського керівництва країни і передусім М.Хрущова перебувало сільське господарство. Протягом 1953–1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС з питань розвитку галузі. Ще на двох вони розглядалися поряд з іншими питаннями. Було проведено понад півсотні загальносоюзних і

регіональних нарад партійних, радянських, господарських працівників з проблем аграрного розвитку країни. Майже на всіх пленумах ЦК і нарадах із доповідями виступав М.Хрущов. В Україні протягом згадуваного періоду відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства.

Дотримуючись курсу на «хімізацію країни», керівництво особливу увагу приділяло розвитку хімічної промисловості і забезпечення нею потреб сільського господарства мінеральними добривами. Реформування в сільському господарстві пов'язувалися з науково-технічним прогресом, інтенсифікацією й інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією відмінностей між містом і селом. Питання про зміну політичної системи й економічного ладу, звичайно, не ставилося. Увага акцентувалася на тому, що втілення в життя нової аграрної політики мало сприяти зміцненню чинної колгоспно-радгоспної системи.

Відповідно до політичної лінії формувалася фінансово-кредитна політика. Державний бюджет країни об'єднував республіканський та місцеві бюджети. За його допомогою перерозподілялася більша частина національного доходу республіки між виробничою та невиробничою сферами, галузями господарства, економічними районами. Індекс зростання державного бюджету порівняно з 1940 р. становив у 1950 р. 225, у 1960 р. порівняно з 1950 р. – 434. Для зміцнення фінансової системи у 1961 р. в СРСР було проведено реформу, яка змінила масштаб цін. Старі гроші було замінено на нові у співвідношенні 10:1. Одночасно з 1 січня 1961 р. встановлювався золотий вміст карбованця 0,987412 г чистого золота (ціна 1 г золота становила 1 крб.). Долар став дорівнювати 90 коп. замість 4 руб.

У другій половині 50-х рр. у ході реформи управління господарством намітилася тенденція розширення повноважень союзних республік. Вони дістали право самостійно визначати доходи і видатки в межах республіканських і місцевих бюджетів, використовувати додаткові доходи, а також ті суми, що залишалися в результаті економії видатків. За республіками закріплювалися повноваження щодо складання, утвердження, виконання державних бюджетів, розподілу доходів і видатків між республіканським і місцевими бюджетами. Частка республіканського бюджету у державному бюджеті України зросла протягом 1950–1958 рр. від 32,9 до 69,2%. З кінця 50-х рр. у розподілі доходів між республіканським і місцевими бюджетами знову намітилася тенденція збільшення частки останніх.

Суттєві зміни відбулися у формуванні доходів державного бюджету. Зменшилися надходження податку з обороту: з 31,6% у 1950 р. до 29,5% у 1965 р. Швидкими темпами зростали доходи підприємств і господарських організацій. У 1965 р. вони становили 39,1% проти 15,2% у 1950 р. Зменшувалася частка прибуткового податку з колгоспів, а також частка надходжень від населення. Відповідно до нового закону про сільськогосподарський податок (1953 р.) замість оподаткування доходу від усіх джерел сільськогосподарського виробництва введено податок за твердими ставками з однієї соті гектара присадибної землі колгоспного двору. У 1957 р. замість чотирьох різних ставок (у розмірі від 6 до 15%) було введено нову єдину ставку оподаткування з валового доходу колгоспів у розмірі 14%, що була диференційована по республіках і областях. Частка доходної частини бюджету Української РСР у державному бюджеті СРСР збільшилася з 4,2% у 1950 р. до 9,9% у 1960 р.

З другої половини 50-х рр. прискореними темпами зростали видатки на народне господарство, їхня частка у загальному обсязі витрат державного бюджету зросла у 1960 р. до 55,6% проти 24,9% у 1950 р. Більшість державних фінансових ресурсів, призначених для народного господарства, асигнувалися на розвиток промисловості і будівництва. Так, у 1961–1965 рр. частка їх становила 55%, вкладення у сільське господарство – 14,2%, транспорт і зв'язок – 3,9%, житлово-комунальне господарство – 16,6%. При цьому структура розподілу державних коштів не відзначалася особливою ефективністю. У 50-х рр. на обладнання спрямовувалося лише 20–30% капіталовкладень, у першій половині 60-х рр. – 28%, решта – на будівельно-монтажні роботи.

Значні зміни відбувалися в системі кредитування господарства. Кредитні відносини в Україні повністю контролювалися союзним урядом. У 1955 р. було створено Українську контору Державного банку СРСР та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку і Торгбанку. У 1957–1959 рр. проведено реорганізацію банківської системи. Ліквідовано Торгбанк, Сільгоспбанк, а їхні функції було передано Держбанку і Промбанку. Протягом 1951–1960 рр. обсяги банківських кредитів збільшилися втричі.

Фінансово-кредитна система Радянського Союзу була зорієнтована переважно на політично визначені структури господарства. Важка промисловість і військова галузь у ній мали безумовні пріоритети. Саме вони, на думку партійно-державного керівництва країни, мали забезпечити прогрес і продемонструвати переваги соціалістичної системи господарювання над капіталістичною.

Так формувалася нова соціально-економічна політика, в якій старі її елементи перепліталися з новими. В основі своєї вона залишалася директивною, але давала більше простору й ініціативи керівникам на місцях, створювала можливості для більш повного використання принципу матеріального стимулювання праці. Водночас вона не забезпечувала швидкого досягнення економічного паритету з Заходом. Тому в січні 1959 р. М.Хрущов на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС виступив з програмою прискореного соціально-економічного розвитку країни. З'їзд проголосив курс на розгорнуте будівництво комунізму. Цей курс був закріплений у новій, третій програмі партії, яку ухвалив ХХІІ з'їзд КПРС у 1961 р. Найважливішою складовою розгорнутого будівництва комунізму було проголошено створення матеріально-технічної бази комунізму. На основі цього, а також шляхом формування нової людини і удосконалення виробничих відносин, передбачалося досягти найвищого у світі життєвого рівня радянських людей. У найближчі двадцять років планувалося ліквідувати залишки приватної власності та приватновласницької психології, а також товарно-грошові відносини в економічному житті.

Мобілізація суспільства на прискорений соціально-економічний розвиток, будівництво комунізму означала фактичне повернення партійно-радянського керівництва до традиційних командно-наказних методів роботи, посилення позаекономічних засобів впливу. Витрати на оборону та «матеріально-технічну базу комунізму», боротьба з залишками приватної власності, особливо на селі, – основні складові політики Кремля періоду «відлиги».

2. Індустріальний розвиток України

У прагненні довести економічні переваги соціалістичної системи над капіталістичною нове керівництво першочергову увагу приділяло індустріальному розвитку країни. М.Хрущов був переконаний, що заміна централізованого керівництва місцевим забезпечить прискорений розвиток радянської індустрії, сприйнятливість виробництва до науково-технічного прогресу.

Утвердження М.Хрущова при владі змінило становище України в складі Радянського Союзу, дещо вирівняло стосунки між центром і союзними республіками. Цьому сприяла відмова партійно-радянської верхівки від терористичних методів управління, загальна лібералізація суспільно-політичного й культурного життя в СРСР.

У зміні становища України в складі СРСР суттєву роль відіграв суб'єктивний фактор – знання М.Хрущовим реального стану речей в Україні, її справжнього внеску в загальносоюзний розвиток, знання кадрового складу республіки. Необхідність спертися на українські кадри в боротьбі за владу привела до зростання українського чинника в суспільно-політичному житті. У загальносоюзному керівництві значно зросла частка вихідців з України.

Економічною складовою цього процесу стала подальша «інтернаціоналізація» економіки, формування адміністративно-директивним шляхом єдиного загальносоюзного простору. Програму створення єдиного народногосподарського комплексу, що мав охопити усі ланки суспільного виробництва, розподілу та обміну в межах усієї країни, було проголошено XX з'їздом КПРС. Характерною її особливістю була зневага центру до корінних інтересів народів СРСР. Структура та рівні економічного розвитку союзних республік регулювалися з Кремля. Центр здійснював планування й управління економікою, розподіляв між союзними республіками, економічними регіонами і галузями фінансові, матеріально-технічні та трудові ресурси.

Протягом 1950–1965 рр. у господарство України було вкладено понад 70 млрд руб. Структура розподілу їх не була продуктивною. Основні капіталовкладення здійснювалися у будівельно-монтажні роботи. На обладнання, як зазначалося, виділялося лише 20–30% усіх капіталовкладень. За сферами господарства капітальні вкладення розподілялися так: матеріальне виробництво – 67,5%, нематеріальне – 32,5%. З тих коштів, які йшли на матеріальне виробництво, промисловість, будівельна індустрія, транспорт і зв'язок «забирали» 31,5%.

У 50-ті рр. в Україні зберігалися доволі високі, порівняно з західними країнами, темпи економічного зростання. За 1951–1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3%, національний дохід – на 11,7%, за 1959–1965 рр. – відповідно на 8,8% і 7%. За 1951–1965 рр. було побудовано близько 2 тис. великих підприємств. Перевагу, як і раніше, надавали базовим галузям. Частка засобів виробництва в загальному обсязі промисловості зросла з 62% у 1940 р. до 72,4% у 1965 р.

Для періоду хрущовської «відлиги» характерною була спроба змінити роль і місце науки в економічному житті країни. Усвідомлюючи наслідки науково-технічної революції, яка розгорнулася на Заході, радянське керівництво вживало

заходів для розвитку нових напрямків у науці й техніці, які б охоплювали не лише оборонний комплекс, а все господарство країни. У травні 1955 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову «Про поліпшення справи вивчення і запровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки». Питання науково-технічного прогресу постійно обговорювалися на партійних з'їздах і пленумах ЦК КПРС.

Підвищена увага до науки і техніки, запровадження їхніх досягнень і здобутків у виробництво, передусім у промислове, давало свої результати. Рівень технічної оснащеності промисловості поступово зростав. Протягом 1959–1965 рр. було створено близько 4 тис. нових типів машин, механізмів, апаратів і матеріалів. З другої половини 50-х рр. було розпочато механізацію та автоматизацію виробничих процесів. На машинобудівних підприємствах почали застосовувати автоматику та напівавтоматику електрозварювання, нові технологічні способи прискорення обробки металу. Механізувалися виробничі процеси у вугільній промисловості: удосконалювався шахтний транспорт, механізувалася зарубка і вибивання вугілля, навалка його в лавах. Засоби автоматизації впроваджувалися у доменному та сталеплавильному виробництві. Набував поширення киснево-конверторний спосіб виплавлення сталі, розпочали випуск сплавів для авіаракетної промисловості. Рівень механізації на залізничному транспорті підвищився у 1960 р. до 60%, річковому – до 78%, морському – до 68,5%.

Загалом підприємства України на середину 60-х рр. освоїли випуск близько 1100 видів нової техніки і зняли з виробництва 800 типів застарілих конструкцій. Було впроваджено понад 800 автоматичних і напівавтоматичних ліній, встановлено понад 40 тис. автоматичних і напівавтоматичних апаратів. На цей час у промисловості України налічувалося 14 автоматизованих підприємств і 4 комплексно-автоматизовані електростанції, 9,3 тис. механізованих і автоматизованих ліній, було комплексно механізовано й автоматизовано понад 2,5 тис. дільниць, 1,8 тис. цехів, 431 підприємство. Зросла продуктивність праці. У машинобудуванні, металообробці та електроенергетиці індекс зростання був найвищим.

Середньорічні темпи зростання машинобудування та металообробки у 1950-х рр. становили 16,5%. У той період було створено понад 17 тис. зразків нових типів машин, устаткування, приладів, зокрема гідротурбін, турбогенераторів, крокуючих екскаваторів, магістральних тепловозів, електровозів, трансформаторів, електричних машин, автоматичних ліній, телевізорів, магнітофонів, холодильників, пральних машин та ін. До середини 60-х рр. в Україні було освоєно виробництво синтетичних алмазів, великовантажних машин, авторефрижераторів, автотранспорту, автобусів власної конструкції, риболовецьких траулерів, танкерів, літаків.

Україна стала одним із провідних центрів СРСР за обсягом виробництва сільськогосподарських машин. Лише протягом 1960–1965 рр. було побудовано 22 заводи. Водночас варто зазначити, що понад 70% усіх сільськогосподарських машин, створених свого часу спеціалізованими проектними організаціями Запоріжжя, випускалися в Росії і Білорусії.

У період хрущовської «відлиги» змінилася географія промисловості. З'явилися нові промислові центри, зокрема Кременчук, Херсон, Рівне, Львів, Чернівці, Біла

Церква. До ладу стали такі заводи як Кременчуцький і Запорізький автомобільні, Львівський телевізійний, Київський електронно-обчислювальних машин, Хмельницький трансформаторних підстанцій, Одеський і Дніпропетровський важких пресів та ін. Відбулися зміни у співвідношенні потенціалу економічних районів. Зокрема, зменшилася частка Донецько-Придніпровського і зросла частка Південно-Західного і Південного економічних районів. У 1965 р. їхнє співвідношення становило 60,7, 27,4 і 11,9%.

Відбувалася інтенсивна індустріалізація західних областей України. Протягом 50-х рр. випуск промислової продукції збільшився тут утричі. У 1965 р. шість західних областей республіки давали за вартістю майже 9% валової промислової продукції.

Держплан СРСР, союзний і республіканські уряди прискореними темпами розвивали хімічну промисловість. У 1959–1963 рр. в Україні було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. У цей період стали до ладу такі гіганти «великої хімії», як Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Швидкими темпами розвивалися Лисичанський і Рубіжанський хімкомбіна-ти, Горлівський азототуковий і Сумський суперфосфатний заводи. Значно зросло виробництво мінеральних добрив, соди, сірчаної кислоти, хімічних волокон. Водночас повільно розвивалося виробництво полімерних матеріалів.

В Україні розширилося й оновилося виробництво будівельних матеріалів, фактично створено потужну домобудівну індустрію. Освоєно виробництво нових марок цементу «700» і «800», стінових панелей, керамічних труб.

Традиційно важливе місце у складі народного господарства України відводилося металургії та вугільній промисловості. Прискореними темпами розвивався Криворізький залізорудний басейн. У 1955 р. став до ладу найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. На середину 60-х рр. видобуток залізної руди в Україні перевищив рівень 1950 р. у 4 рази, виплавлення чавуну – в 3,5, виробництво прокату – в 3,7, сталевих труб – у 3,1 раза. Протягом 1951–1965 рр. в УРСР було побудовано 27 доменних і 38 мартенівських печей, 62 прокатних і трубних стани. Прискореними темпами розвивалася кольорова металургія. Було освоєно виробництво кристалічного кремнію і германію, зростав випуск алюмінію, магнію, ртуті, титану, цинку.

Інтенсивно розвивався паливно-енергетичний комплекс. За 1959–1965 рр. в Україні було введено в дію 46 нових і реконструйовано 33 діючі шахти. Покращилося їх технічне оснащення. Водночас ускладнювалися гірничо-геологічні умови вуглевидобутку: глибинна розробка сягала 700 м, що підвищувало ціни на вугілля.

У паливному балансі республіки суттєво зросла питома вага нафти і газу. Якщо у 1958 р. вона становила 9%, то у 1965 р. – 27%. Освоювалися нові родовища у Львівській, Івано-Франківській, Чернігівській, Полтавській і Сумській областях. У 1962 р. стала до ладу перша черга магістрального нафтопроводу «Дружба», яким постачалась нафта з України до Польщі, Німецької Демократичної Республіки, Чехословаччини й Угорщини. Видобуток газу протягом 1959–1965 рр. зріс більш ніж у чотири рази, що привело до розширення мережі газопроводів. Було введено в дію магістралі: Шебелинка – Харків, Дніпропетровськ – Запоріжжя, Новомос-

ковськ – Полтава, Угорське – Івано-Франківськ, Львів – Чернівці й ін. Майже половина кількості добутого газу споживалася на електростанціях. Ішов він і на потреби хімічної промисловості, комунального господарства, використовувався як сировина у хімічній промисловості. Великі обсяги газу відправлялися за межі України після будівництва газопроводів Шебелинка – Білгород – Брянськ – Москва, Дашава – Мінськ – Вільнюс – Рига, Дашава – Ленінград.

Важливу роль в індустріальному розвитку України відігравала електроенергетика. Виробництво електроенергії забезпечувалося переважно великими державними тепловими електростанціями (ТЕС). Частка гідроелектростанцій (ГЕС) у виробництві електроенергії у 1965 р. зменшилася втричі порівняно з 1950 р., хоча будівництво ГЕС велося посиленими темпами.

Ще на початку 50-х рр. Український відділ інституту «Гідроенергопроект» ім. С.Жука підготував «Техніко-економічну доповідь по схемі комплексного використання Дніпра» (ТЕД), зорієнтовану на пріоритетне використання ресурсів Нижнього Дніпра. В ній було запропоновано кілька варіантів розташування гідровузлів. Не всі вони знаходили підтримку і керівних органів республіки, і громадськості. З огляду на великі затоплення, у західних країнах на той час відмовилися від зведення ГЕС на рівнинних ріках. Однак в СРСР продовжувала домінувати лінія на масштабне гідробудівництво. Відповідно, вже у 1955 р. стала до ладу Каховська гідроелектростанція, у 1957 р. – Теребле-Ріцька ГЕС на Закарпатті. В першій половині 60-х рр. було завершено спорудження Кременчуцької і Дніпродзержинської ГЕС; збудовано Зміївську ДРЕС та ін. На кінець 50-х рр. рівень використання електроенергії у промисловості й будівництві зріс порівняно з 1950 р. майже втричі.

Відбувалися суттєві зміни у сфері транспорту, як наземного, так і морського, повітряного. Розгорнулася реконструкція залізничного транспорту на основі електрифікації та впровадження теплової тяги. З 1957 р. припинилося виробництво паровозів. На залізницях з'явилися економічніші електровози й тепловози. Їхній випуск налагодили у Ворошиловграді (нині – Луганськ) і Харкові. Було електрифіковано низку залізниць, зокрема важливу магістраль Донбас–Карпати.

Розвивався автомобільний транспорт. За цей час фактично було створене вітчизняне автомобілебудування. Автогосподарства укрупнювалися і переводилися на госпрозрахунок. Почали широко використовуватися великовагові автопоїзди, що сприяло поліпшенню використання машин і централізації перевезень. З початку 1962 р. на масових рейсах в обласних центрах і великих містах застосовувалося лінійне програмування з допомогою обчислювальних машин, що сприяло раціоналізації використання транспорту.

Водночас відбувалася модернізація та реконструкція повітряного і водного транспорту. На авіалініях України і Радянського Союзу з'явилися нові літаки – ТУ-104 і АН-24. Серійний випуск першого в світі швидкісного турбореактивного літака ТУ-104 було налагоджено на Харківському авіазаводі. Турбогвинтовий лайнер АН-24 почав випускати Київський авіазавод. У 1959–1965 рр. протяжність авіаліній України подвоїлася. На морські лінії вирушали нові великовантажні судна та пасажирські лайнери. Зростала роль перевезень України у зовнішньо- та внутрішньоторговельних і економічних зв'язках Радянського Союзу. Вантажообіг Чорноморського пароплавства зріс у 4,6 раза і досяг 60% морського вантажообігу

СРСР. Водним транспортом здійснювалися перевезення в 70 країн світу. Загалом через Україну продукція йшла у 81 країну світу.

У період хрущовської «відлиги» значно інтенсивніше, порівняно з попередніми роками, розвивалися легка і харчова промисловість, виробництво промислових і продовольчих товарів, предметів широкого вжитку. Протягом 1959–1965 рр. споруджено понад 300 нових і реконструйовано більше як 400 підприємств легкої і харчової промисловості. Були введені в дію швейні фабрики в Кіровограді, Артемівську, Переяслав-Хмельницькому, Дрогобичі, Миколаєві. Стали до ладу Донецька трикотажна й Червоноармійська панчішна фабрики, Луганська взуттєва фабрика та ін. Найбільшим текстильним підприємством республіки став споруджений у ті роки Херсонський бавовняний комбінат. Уперше на базі місцевої сировини розгорнулося виробництво льняних тканин на новозбудованих Житомирському і Рівненському льонокомбінатах.

На підприємствах легкої і харчової промисловості стала впроваджуватися нова імпортна техніка, що надходила з країн Ради Економічної Взаємодопомоги. В цей період уперше за роки радянської влади виробництво товарів широкого вжитку розпочалося у спеціально створених цехах на підприємствах великої індустрії.

Нові потужності дали можливості розширити виробництво. Протягом 1959–1965 рр. випуск продукції легкої промисловості зріс у 1,5 раза, товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку – удвічі. Певного поширення набули концентрація і кооперування підприємств у легкій промисловості. Зокрема, у Львові у 1961 р. виникли перші виробничі об'єднання – фірми «Прогрес» (взуттєва) і «Світанок» (шкіряна). На середину 60-х рр. у системі Міністерства легкої промисловості України діяло вже 27 виробничих об'єднань, питома вага яких у загальному виробництві становила 27%. Подібні об'єднання у 1962–1964 рр. були створені також у деревообробній, цементній, харчовій та інших галузях промисловості. Всього в той час в Україні діяло 104 об'єднання.

Погіршення ситуації в сільському господарстві на початку 60-х рр. негативно вплинуло й на стан легкої та харчової промисловості. Низка підприємств почала гостро відчувати нестачу сировини. На деяких з них скоротився або й припинився випуск окремих товарів широкого вжитку. Причиною відставання легкої промисловості були, звичайно, й економічні погляди керівництва країни. М.Хрущов і його оточення вважали, що виробництво засобів виробництва повинно значно випереджати виробництво предметів споживання, тому технічний прогрес фактично не стосувався групи Б, а в умовах «холодної війни» набув воєнно-промислового спрямування.

Загалом же, попри всю малоефективність зусиль радянського керівництва з прискорення індустріального розвитку країни, прогрес мав місце за об'єктивних обставин – послаблення адміністративно-силових методів управління і надмірної централізації. На українське суспільство закономірно мали вплив ті процеси, які відбувалися у світовій економіці – прискорена індустріалізація, урбанізація, науково-технічна революція. Відкриття та мирне використання атомної енергії, поява нових високопродуктивних технологій змінили форми організації та управління виробництвом. Запрацювали перші атомні електростанції, на воду був спущений перший у світі атомний криголам, стартував перший у світі штучний супутник

Землі, розпочалося використання у промисловості електронно-обчислювальних машин. Радянський Союз став піонером освоєння космічного простору. Наука, яка раніше була лише джерелом нових технічних ідей, в прямому сенсі перетворилася на безпосередню виробничу силу. Відповідно темпи приросту промислової продукції у 50-х – першій половині 60-х рр. майже вдвічі перевищували ці самі показники за наступне двадцятиріччя. Для української промисловості це був час найдинамічнішого розвитку за весь повоєнний період.

Індустріальний потенціал СРСР на середину 60-х рр., безумовно, зріс, хоча за інших обставин результати могли бути значно кращими. В умовах наявної системи корінних змін у розвитку економіки не відбулося. Господарський механізм залишався незмінним, і реформи М.Хрущова, непослідовні і половинчасті, були спрямовані не на його злам, а лише на «косметичний» ремонт. Підприємства замість опіки московських міністерств і відомств опинилися під пресом місцевих раднаргоспів. Водночас основні економічні важелі впливу залишалися за Москвою, яка концентрувала фінанси і управляла фінансово-кредитною системою, встановлювала ціни на основні види товарів, визначала виробничі завдання.

Дослідники історії України ХХ ст. (В.Баран, О.Бойко, Я.Грицак, С.Кульчицький, Б.Лановик, М.Лазарович, Р.Матейко та ін.) справедливо зазначають, що, збираючись конкурувати із західним світом і поставивши у 1957 р. перед країною завдання за 20 років наздогнати і перегнати США за всіма показниками суспільного виробництва, М.Хрущов та його однодумці не усвідомлювали, що рухаються у зовсім інший бік. В той час, як промислово розвинуті країни, в тому числі США, нарощуючи індустріальний потенціал, розвивали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз прагнув перегнати їх за видобутком сировини. Повільно, з великою натугою впроваджувались у виробництво досягнення науково-технічного прогресу. Фактично не підтримувалося винахідництво, передусім матеріально, практично відсутнім було патентне право. Незбалансовано розвивалися різні галузі економіки. Найшвидше зростали фондоемні галузі важкої промисловості. Посилювалася диспропорція між важкою і легкою промисловістю. Помітним було відставання хімічної промисловості у виробництві синтетичних волокон, пластмас. Не забезпечували потреби країни автомобільна, авіаційна, приладобудівна галузі. Залізниці республіки всього на 59% обслуговувалися електро- і теплотягою. Лише кожен третій кілометр доріг мав тверде покриття. У місті й на селі постійно бракувало споживчих товарів, відставали від потреб зв'язок, житлове будівництво. Знижувались ефективність капіталовкладень і фондовіддача. Навіть виділені капіталовкладення освоювались не повністю. У 1965 р. в Україні було не завершено будівництво 52 об'єктів. Зростала капіталоємність промисловості і будівництва. Показники зростання національного доходу в Україні були нижчими, ніж загалом в СРСР. На кожен рубль основних фондів він зменшився з 2 руб. у 1953 р. до 1,5 руб. у 1965 р.

Економіка України, як і інших союзних республік, розвивалась як частина народногосподарського комплексу Союзу РСР на основі єдиного плану, єдиних принципів і методів управління. Вона не була збалансованою, її галузі технологічно не пов'язувалися між собою. Основою господарства республіки залишалися природо-, фондо-, енерго-, матеріалоємні і трудомісткі галузі промисловості. В єдиному господарчому механізмі їй була відведена роль передусім металургійної

та паливної бази СРСР. У результаті уже в 1957 р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення Україна випередила всі капіталістичні держави світу. За видобутком вугілля вона вийшла на друге місце у світі, а за виробництвом сталі – на третє. Оскільки сировинні ресурси України працювали на загальносоюзні потреби, це швидко призвело до їхнього виснаження. Україна помітно відставала від провідних капіталістичних країн у якісних показниках – затратах матеріальних і трудових ресурсів. Вона перенасичувалася промисловими підприємствами, які не формувалися як єдина система в межах республіки. Загальнореспубліканського поділу праці фактично не існувало. 70–80% промислових виробництв не мали на території України замкнених технологічних циклів. Вони не могли існувати без виробничої кооперації з великою кількістю підприємств інших союзних республік, передусім Росії.

Реформи у промисловості обмежилися, фактично, реорганізацією управління нею. У 1962 р. замість створених на той час 14 економічних адміністративних районів в УРСР було створено 7 економічних районів, якими управляли відповідно 7 раднаргоспів: Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський і Чорноморський.

Реформа управління промисловістю, підсилюючи позиції місцевих господарників, одночасно послабляла владу московської бюрократії. Відповідно опір реформам М.Хрущова наростав. Це стало однією з причин того, що їх економічні наслідки для народного господарства країни в цілому виявилися невітнішими. Командна економіка не могла ефективно діяти за директивними вказівками з різних центрів. Тому цілком закономірно, що через кілька років довелося знову повернутися до централізованого управління. Це відбулося спочатку за рахунок створення центральних раднаргоспів у трьох найбільших республіках – Росії, Україні та Казахстані, унаслідок чого кількість раднаргоспів в Україні зменшилася, а в 1962 р. виник і єдиний союзний керівний економічний центр – Рада народного господарства СРСР. Він почав контролювати виконання планів розвитку промисловості раднаргоспами всіх республік. У 1965 р. раднаргоспи були ліквідовані і промисловість була повернута до галузевого управління з центру.

У роки правління М.Хрущова країна наблизилася до ідеї переведення підприємств на госпрозрахунок, запровадження нового господарського механізму, який включав би в себе максимум самостійності підприємств і активний процес матеріального і морального заохочення трудящих. У 1962 р. була навіть створена комісія під керівництвом О.Косигіна для аналізу тенденцій економічного розвитку і пошуку шляхів оновлення господарського механізму. Але на ці кроки М.Хрущов не наважився. Вони явно суперечили його ідеологічним поглядам та пропагандистській риторичі. Половинчасте реформування промислової сфери не дало і не могло дати очікуваних результатів. Екстенсивний метод господарювання залишався пануючим, продукція радянських підприємств була в більшості своїй неконкурентоспроможною.

Усе це свідчило про те, що промисловість СРСР загалом і України зокрема потребувала корінних, системних змін. Однак її очікували нові реформи у межах діючої, хоч і лібералізованої, загальносоюзної адміністративно-командної системи господарювання.

3. Урбанізаційні процеси

У 50-ті – першій половині 60-х рр. в Україні під впливом індустріальних процесів зростала кількість населення, посилювалася щільність його розміщення і територіальна концентрація. Прискореними темпами розвивалися міські поселення, зростала роль міст у розвитку суспільства, збільшувалася питома вага міського населення. Це було характерно не лише для України, а й для більшості країн світу.

Для України, яка залишалася традиційно територією з високим рівнем розвитку сільського і лісового господарства, тривалий час був найхарактернішим аграрний тип освоєності території. Із розвитком видобувних і обробних галузей промисловості цей тип почав трансформуватися у більшості регіонів у аграрно-промисловий, а в деяких регіонах, як Донбас, Придніпров'я, – у промислово-аграрний.

Урбанізаційні процеси в Україні, як і загалом в СРСР, у другій половині ХХ ст. протікали більш спокійно, ніж у 1920–1930-ті рр. Водночас вони набули найбільшого розвитку й увійшли в певне русло, оскільки процеси індустріалізації охопили всю територію держави. Темпи урбанізації були значно вищими у тих регіонах, в яких відбувалося інтенсивне промислове і традиційне будівництво. В агропромислових регіонах вони були меншими.

Довоєнного рівня населення Україна досягла тільки у 1958 р. Після 1950 р. темпи природного його приросту знизилися з 14,6% у 1950 р. до 0,81% у 1966 р. Кількість сільського населення зменшувалася у середньому на 0,5% за рік.

У 1939 р. частка міського населення Української РСР становила 33,6%, а в 1959 р. цей показник дорівнював 45,8%. Урбаністичний екватор – символічний рубіж у 50% – Україна перейшла у середині 60-х рр. Протягом 60-х рр. кількість міських мешканців в Україні зросла з 19 млн у 1959 р. до 26 млн у 1970 р.

Збільшення міського населення на території України відбувалося за рахунок природного приросту, механічного приросту (міграцій) і перетворення сільських населених пунктів на міські (так званий адміністративно-територіальний приріст). Переважне значення у прирості міського населення мала міграція, яка становила 48%. Природний приріст становив 38%. Решта (14%) припала на частку розширення адміністративних меж міст.

У процесі урбанізації зростала і загальна кількість міських поселень. Якщо у 1946 р. кількість міст в Україні становила 258 (177 – районного підпорядкування, 81 – обласного), то у 1959 р. – 331, 1963 р. – 362, а в 1965 р. – 370. Збільшення кількості міст і міського населення відбувалося переважно за рахунок скорочення сільського населення, занепаду села.

Особливо інтенсивно розросталися обласні центри, як місця зосередження найбільших промислових підприємств. Розвивалися також інші міста, які вже існували, а також виникали нові, переважно з числа великих сіл. Малі міста і селища міського типу були у повоєнний період центрами адміністративних районів. Вони мали перспективу, якщо в них розміщувалися промислові чи транспортні підприємства і фактично втрачали її, якщо переставали бути районними адміністративними центрами.

Сучасні дослідники справедливо зазначають, що у стратегії радянської влади не було виразної просторової складової. Якщо елементи останньої й існували, то вони цілком і повністю підпорядковувалися економічним завданням. Нові міста і селища міського типу формувалися слідом за створенням промислового, військового чи транспортного комплексу і були, по суті, додатком їхньої виробничої структури. Ніхто й ніколи не розглядав завдання розвитку територій як самостійні або пріоритетні. Під час районізації враховувалася лише наявність відповідних структур КПРС⁵.

Особливістю радянської урбанізації було й те, що вона виразно підпорядковувалася розв'язанню воєнно-стратегічних завдань. Наслідком такої політики стала поява нової категорії міст, життєдіяльність яких визначалася московським центром. На відміну від міст, які протягом тривалої еволюції ставали центрами адміністративних районів і були тісно пов'язані зі своєю периферією, нові міста таких тісних зв'язків із сусідніми населеними пунктами не мали і функціонували ізольовано.

Радянські міста загалом формувалися не природно, не стільки на основі товарно-грошових відносин, скільки шляхом перекачування державою ресурсів із сільської місцевості. Для періоду хрущовської «відлиги» характерним стало таке явище, як «сільська урбанізація», що являла собою, по суті, насильно-бюрократичне зселення людей з малих, зарахованих до неперспективних сіл і хуторів на центральні садиби укрупнених колгоспів і радгоспів. Така «урбанізація» завдавала чималу шкоду життєдіяльності селянства, оскільки відривала його від вікового рідного вогнища. Не можна, звичайно, думати, що селянин, особливо молодий, не залишав би глухі та необлаштовані села. Але цей процес був штучно прискорений, і українські села почали швидко зникати на «плановій основі».

Хрущовська «надпрограма» зселення сіл і будівництва агроміст була передусім зорієнтована на молодь і містила, безумовно, «раціональні зерна», однак була недостатньо підкріплена матеріально, погано розрахована за часом. Задуми і плани реформатора значно випереджали можливості держави і були по суті своїй утопічними. Насадження агроміст привело до того, що покинуті села оголошувались безперспективними.

Особлива увага приділялася ліквідації хуторів. Процес набув таких масштабів, що незабаром розгорнулася справжня боротьба з хуторами. Їхні мешканці, хоча й були позбавлені навіть мінімальних побутових умов, якими користувалися мешканці інших сільських населених пунктів, у більшості не виявляли бажання переїжджати до них.

Боротьба з хуторами тривала в Україні ще з 1930-х рр. Основу їх розвитку й існування було підірвано в роки колективізації. До 1939 р. зселення хуторів у східних областях УРСР проводилось відповідно до робочих планів Наркомзему СРСР. Починаючи з 1939 р. зселення хуторів проводилось на основі постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 27 грудня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розкрадання». В результаті її виконання у 1940 р. кількість хутірських дворів у східних областях зменшилася більш як удвічі порівняно з 1920-ми рр. і становила 90,4 тис. Остаточне зселення цих дворів мало відбутися на основі постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 14 квітня 1940 р. У тому ж році його

потрібно було завершити. Але цього не встигли зробити до початку війни, і ще не виселеними залишалися близько 12,4 тис. хутірських господарств.

На відміну від порядку проведення акції у східних областях, де зселенню підлягали хутори з кількістю дворів до 10, у західних областях перевага виселенню надавалася населеним пунктам із кількістю дворів до 25⁶.

У середньому на один колгосп на сході республіки припадало на початку 1940 р. три хутірських господарства. Загалом хутірські господарства розташовувались на території 16 областей, і проживало в них понад 360 тис. осіб. На заході України на початок 1950 р. кількість хутірських селянських дворів була більшою, і розподілялися вони по 8 областям, у середньому на один колгосп припадало 22 хутірських господарства⁷.

Зселення хуторів відбувалось в Україні одночасно з виникненням нових. Так, за роки війни лише на колгоспних землях України було створено 10 тис. нових хуторів. Нові хутірські господарства створювались і в післявоєнні роки. Більшість з них були фактично одноосібними господарствами⁸.

Законодавчі акти, що ухвалювались у довоєнні й повоєнні роки та пізніше стосовно порядку реєстрації нових поселень та інших питань адміністративно-територіального устрою тодішньої Української РСР, були спрямовані на те, щоб малолюдні сільські поселення, які складалися з кількох садиб, не обліковувати як самостійні, а приєднувати до тих населених пунктів, недалеко від яких вони були розташовані і з якими підтримували зв'язок. Унаслідок ухвалення й законодавчого закріплення таких положень і їхньої реалізації на практиці тисячі дрібних малолюдних поселень були штучно приєднані до великих центрів, сільських рад і сільськогосподарських підприємств, хоча територіально існували самостійно. Об'єднавшись з останніми під спільною назвою, хутори остаточно втрачали самостійність. А це неодмінно призводило до уповільнення їх розвитку, а нерідко й до занепаду, погіршення умов життя їхніх мешканців.

Слід зазначити, що така доля чекала на ті хутори, де проживало більше людей. Певна ж частина хуторів, особливо малодвірних, ліквідована не була і збереглася на довгий час⁹. Так, на середину 1950-х рр. зі ще не зселених 101,6 тис. хутірських дворів західних областей України (без Ізмаїльської області) абсолютна більшість (66,6 тис.) припадала на поселення, де налічувалось від одного до десяти дворів. А зселялись у першу чергу великі хутори – до 25 дворів і більше¹⁰.

Найбільша кількість хуторів була у Волинській області, тому що там узагалі переважала хутірська система. За повоєнні роки на Волині, де на одну сільську раду припадало в середньому 40–45 поодиноких хутірських дворів, було зселено із хуторів близько 4,5 тис. дворів. У травні-червні 1951 р. було зселено ще 14,3 тис. дворів¹¹.

Зселення хуторів відбувалося, як правило, у процесі укрупнення колгоспів. Лише у Ровенській і Волинській областях з січня 1951 р. до вересня 1952 р. було зселено з хуторів понад 41 тис. селянських господарств. Крім того, 5,8 тис. господарств «за власним бажанням» було переселено до ряду областей РСРФР¹².

Існували, звичайно, й так звані листи жителів окремих хуторів, які звертались із «проханнями» до вищих партійних та державних органів і на ім'я самого Й.Сталіна провести зселення хуторів, де налічувалось від 1 до 25 дворів¹³.

Здійснювані укрупнювально-переселенські акції щодо селянства тримали мешканців села в постійній напрузі. Селяни нерідко виявляли невдоволення й не бажали миритися зі свавіллям влади стосовно них. На адресу вищих інстанцій надходила велика кількість як індивідуальних, так і колективних листів-протестів. Так, житель хутора Будиніно Смолярівської сільради Волинської області Ковас Петро Степанович заявляв: «Свій будинок нікуди перевозити не буду і нікого не допущу, щоб його розібрали. На хуторі селянину жити краще, тут можна мати добре господарство, а в селі цього не будеш мати»¹⁴. Жителька с. Шалобово Рожищенського району Волинської області скаржилась у вищі партійні органи на те, що «раніше в колгосп заганяли, а тепер зганяють із хуторів, якщо не підкоритися їм, то прийдуть і знищать твій будинок, от так і живи»¹⁵.

Мешканці багатьох малих сіл і хуторів категорично відмовлялись переселятися на центральні садиби колективних господарств і будь-що намагалися мігрувати в міста, на будови, створюючи тим у господарствах напругу із забезпеченням трудовими ресурсами.

Примусове переселення хутірських господарств можна цілком вважати терористичними діями щодо селянства. При цьому селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильницьки приписували до колгоспів. Цей процес тривав аж до середини 1950-х рр. У західних областях України, зокрема, лише за 1950–1954 рр. було переселено 94,5 тис. дворів із 196,1 тис. які існували на початку 1950 р.¹⁶ Так, у Станіславській області лише за 1954 р. було зселено 586 хутірських господарств, із них змушені були проживати в чужих будинках 117 сімей. У Волинській області на початку 1955 р. було зселено понад 3,3 тис. господарств, із них 132 відправлено до східних областей республіки, а у 3,3 тис. господарств були розібрані житлові й господарські приміщення¹⁷. У Ровенській області фактично було зселено на початку 1955 р. 1,7 тис. господарств при плані 400, із них до південних областей республіки було відправлено 134 хутірських господарств¹⁸.

У західних областях України хутірські господарства переселяли переважно до навколишніх сіл. Однак було багато випадків, коли їхні власники опинялись у Сибіру, а майно конфісковувала держава. Нерідко воно розкрадалося місцевим керівництвом, а частково йшло на зміцнення ще слабких колгоспів.

Наступ на нечисленні села здійснювався й у другій половині 1950-х рр., особливо активно тоді, коли розпочалася ліквідація малих сільських поселень чисельністю до 50 осіб. Таких населених пунктів в Україні налічувалося 58,5 тис. У результаті антихутірських акцій держави в УРСР протягом 1957–1959 рр. відбулося зменшення хуторів у 7 разів. Залишилося тільки 8,4 тис. хутірських поселень¹⁹. І їхня кількість продовжувала швидко зменшуватися.

«Сільська урбанізація» завдавала непоправної шкоди народному господарству, життєвому рівню сільського населення. Адже хутори, як місця постійного проживання значної частини сільського населення, існували в Україні здавна. Будучи малолюдними й територіально відокремленими від інших населених пунктів, вони відігравали важливу економічну роль у підтримці й розвитку селянських господарств, включенні в обіг віддалених земель і угідь, попередженні обезлюд-

нення сільських територій, збереженні й підтриманні природного ландшафту тощо. Їх невинуватена ліквідація спричиняла важкі соціально-економічні, морально-психологічні й матеріально-побутові наслідки для сільського населення.

Ще одним напрямом «сільської урбанізації» стала політика ліквідації так званих «неперспективних сіл». У 1950-ті рр. було оголошено неперспективними багато тисяч сіл. Сотні тисяч селян змінили місце проживання на центральні великі сільські селища, а частіше перебиралися до міста.

На початку 1950-х рр. помітний вплив на урбанізаційні процеси мало здійснення широкомасштабної акції будівництва гідроелектростанцій на Дніпрі. Спорудження Каховської, Дніпродзержинської, Кременчуцької, Київської ГЕС спричинило примусове переселення великих мас сільського населення з територій, що підлягали затопленню. Природно, що через уже усталені на той час радянські риси ментальності, які стали панівними в ешелонах влади й апаратних структурах, ніхто не вважав за потрібне запитати в селян: чи вони не заперечують проти таких масштабних переміщень з обжитих місць проживання.

Ця акція виявилася дійсно гігантською за своїми масштабами та негативними соціальними наслідками. Вона зачепила тисячі й тисячі людей. Зокрема, спорудження тільки Каховської та Дніпродзержинської ГЕС спричинило примусове переселення близько 250 тис. сільських мешканців. Усього ж будівництво комплексу гідроелектростанцій Дніпровського каскаду викликало переселення загалом близько мільйона осіб.

Поява водосховищ спричинила скорочення кількості сіл: за різними даними з карти України зникло від двох до трьох тисяч сіл. Були зруйновані традиційні поселенські структури українського села та господарські зв'язки території. Населення, насамперед молодь, виїжджало у міста.

Значний вплив на процес «сільської урбанізації» мала концентрація сільсько-господарського виробництва. На основі такого «досвіду» утверджувалася концепція політики перспективних і неперспективних сіл. Перші її засади були викладені в затвердженому Президією Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. «Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР».

У лютому 1959 р. ЦК Компартії України підтримав почин правління колгоспу «Дружба» на Київщині з перебудови с. Ксаверівка в селище міського типу. Зі столиці України на місце була направлена категорична директива про необхідність оперативної розробки в областях планів комплексної перебудови сіл та організацію їх практичного функціонування за типовими проектами.

Аналіз різного роду документів дає змогу стверджувати, що офіційний курс на створення перспективних сіл і віднесення частини сільських поселень до неперспективних було проголошено стратегією соціально-економічного розвитку, пріоритетом аграрної політики в 1961 р. під час ухвалення нової програми Комуністичної партії. У цьому документі було зафіксовано, що «поступово колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу»²⁰.

Коли така політика набула стратегічного значення, то й не дивно, що наступні рішення тільки формували цей процес. ЦК Компартії України та Рада міністрів

республіки 19 грудня 1964 р. ухвалили спільну постанову «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». У постанові вперше йшлося про розвиток передусім сіл, в яких розташовувалися центральні садиби колгоспів та радгоспів. Визначалися «перспективні села», де повинно було здійснюватися нове будівництво, зокрема житла й об'єктів сокультпобуту. Йшлося про розробку проєктів забудови сіл. Відповідно до них відбувалося скорочення земельних ділянок, відведених під забудову, значно збільшувалася щільність населення.

У середині 1960-х рр. Держбуд УРСР уперше визначив у своїх планах, що перспективними в Україні є лише 10 тис. сіл, тобто третина всіх наявних²¹.

Однак у зв'язку з надто великими обсягами матеріальних затрат на будівництво постановою грудневого (1964 р.) пленуму ЦК КПУ передбачалось «соломоне рішення»: спочатку визначити в Україні показові села, яких вирішено було збудувати 15. У серпні 1965 р. президією ЦК Компартії України схвалено проєкти забудови таких сіл²². Висувалося завдання здійснити їх спорудження до 1970 р.*

28 червня 1965 р. Президія Верховної Ради УРСР своїм указом затвердила «Положення про порядок перетворення, обліку, найменування та реєстрації населених пунктів, а також розв'язання деяких інших адміністративно-територіальних питань в Українській РСР». Аналізуючи наведені положення в тій послідовності, в якій вони були ухвалені, зауважимо, що їх розробка ґрунтувалась на змінах, що відбувались у мережі населених пунктів з певним запізненням. Сільські поселення, людність яких коливалася від кількох до 10 тис. осіб, не говорячи про інші, не менш важливі показники, взагалі ніяк не диференціювали. Поряд з цим перехід населеного пункту від категорії сільського поселення до міського супроводжувався включенням у систему фінансових дотацій з боку держави для підтримки й забезпечення його сталого розвитку. На села такий порядок не поширювався²³. І це було головною небезпекою для них.

Отже, на середину 1960-х рр. в Українській РСР була сформована цілісна концепція щодо перспективності й неперспективності сіл, їх модернізації, яка охоплювала соціальну, економічну та демографічну сфери життя селянства. Тінювими сторонами її було: зменшення державної дотації селам, що не одержували нової категорії; визначення збитковими насамперед малих колгоспів, заборона тримати худобу тим, хто не працює в колективному господарстві; злиття сільських рад і ліквідація рад у невеликих селах; фактичне стимулювання закриття восьмирічних та початкових шкіл, дитсадків, медзакладів; зняття зі статистичного обліку малих сіл та хуторів, об'єднання їх з великими під новою назвою; залишковий принцип соціального розвитку села взагалі. «...Ми не можемо поки що ставити завдання електрифікувати всі дрібні населені пункти і хутори... Ми не можемо на кожному хуторі будувати лікарню, дитячий садок, пологовий будинок, клуб і т. д.»²⁴ – говорив М.Хрущов на березневному (1962 р.) пленумі ЦК КПРС.

Укрупнення колгоспів, перетворення колгоспів на радгоспи вело також до об'єднання кількох малонаселених сіл під однією назвою. Це тягло за собою стирання з пам'яті етнографічних назв сіл, які ще залишились. До офіційної лексики,

* На заплановану дату проєкт не був реалізований.

у документи землевпорядних організацій, на радіо й телебачення входила не власна назва села, а придумана назва колгоспу чи радгоспу. Якщо враховувати, що такі найменування носили переважно заідеологізований характер, то стає зрозумілим той своєрідний етноцид, який ще й сьогодні дається взнаки. Власна назва села споконвічно відображала етнографічний, історичний розвиток усієї України, району, місцевості тощо.

Постійні реорганізації суттєво вплинули на зменшення мережі сільських поселень по всій Україні. Усього за 1959–1965 рр. було знято з державного обліку 9441 населений пункт. Переважно це були малі села, хутори²⁵.

Руйнація сільської поселенської мережі, зникнення тисяч сіл – наслідок насамперед партійно-радянської політики стосовно українського села. Невдоволення селян умовами праці та життя, відчуття ними своєї соціальної неповноцінності зумовили міграцію молоді до міста, а звідси й пов'язані з цим наростання процесів депопуляції. Міграцію до міста прискорювало також зселення багатьох сіл, що потрапили в зону затоплення під час будівництва каскаду штучних морів на Дніпрі, гідротехнічних споруд на Дністрі та ін. Однак основна причина полягала все ж таки в поділі сіл на перспективні та неперспективні, вимиранні дрібних та віддалених сіл. У них не тільки не розвивалася виробнича та соціальна сфера, а й ліквідовувались уже наявні об'єкти: невеликі тваринницькі ферми, рільні бригади, школи, магазини тощо.

Земля, сільська місцевість в Україні поступово залишалися без людей, що не сприяло збереженню і облагородженню природного середовища, запобіганню перенаселення міст і пов'язаних з цим негативних екологічних явищ. Культивування ідеї «зближення міста і села» деформувало урбанізаційні процеси, вело до псевдоурбанізації. Збільшення кількості міст на просторах СРСР супроводжувалося освоєнням значних нових територій. В умовах багатонаціонального складу населення це вело до деформацій у розвитку національних відносин. Стосовно України наслідком цього стало збільшення в складі міського населення неукраїнських елементів. Водночас значна кількість українців змушена була мігрувати за межі республіки.

Радянська урбанізація значною мірою нівелювала саме поняття «місто». Відомий дослідник українського містобудування В.Вечерський слушно звертає увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азійське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фіскальної, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути за потреби замінене, перемішане, скорочене чи збільшене, а для цього жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контролюване системою. Місто в СРСР, доводив він, не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини²⁶.

Протікаючи в специфічних умовах, урбанізаційні процеси в Україні, як і загалом в СРСР, набирали сили, змінювали середовище проживання людей, наповнювали його іншим змістом. Водночас темпи урбанізації не були співвідносними до оптимізації поселенської структури. Житлове будівництво, попри його бурхливий розвиток у добу хрущовської «відлиги», явно не встигало за промисловим.

4. Аграрна політика М.Хрущова

М.Хрущов відкинув варіант реформування аграрного сектора, який був запропонований Г.Маленковим і полягав у послабленні податкового пресу і адміністративного тиску на особисте підсобне господарство, у зростанні матеріальної зацікавленості селян у результатах своєї праці і в наданні їм елементарних прав (свобода пересування, соціальне і пенсійне забезпечення, гарантована заробітна плата і т. п.). Натомість він запропонував свій варіант аграрної політики, який полягав у «індустріалізації» сільського господарства, у перетворенні колгоспів на великі механізовані господарства. Механізація і автоматизація, відмова від особистого підсобного господарства, на думку М.Хрущова, повинні були максимально зблизити умови життя і праці сільських і міських жителів і прискорити перехід до комунізму.

Не можна сказати, що М.Хрущов добре обдумав реформу. Очевидно, він діяв здебільшого спонтанно, під впливом кризових ситуацій та своїх опонентів. Але партійний лідер не просто імпровізував, переходячи від однієї сміливої програми до іншої, як про це часто говорили. Його експерименти мали свій стиль і загальне спрямування. Хоча це спрямування часто називали «популістським», популізм М.Хрущова відзначався особливим ґатунком, оскільки міг реалізуватися тільки з партією та завдяки їй.

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС уперше з часів колективізації було дано критичну оцінку умов життя на селі та стану сільського господарства. Визнавалося, що сільське господарство всі роки існування радянської влади було донором для важкої індустрії. «Темпи розвитку соціалістичного сільського господарства, – говорив М.Хрущов, – явно відстають від темпів розвитку промисловості та зростання потреб населення в предметах споживання»²⁷.

Пленум виробив низку заходів, спрямованих на зростання рентабельності колгоспного виробництва. Головні зміни полягали в запровадженні більш обґрунтованих цін на сільськогосподарську продукцію. Одночасно були зменшені розміри обов'язкових поставок зерна, овочів, картоплі, насіння олійних культур колгоспами і продуктів тваринництва колгоспниками.

Найбільшим стимулом для подальшого розвитку сільського господарства було підвищення заготівельно-закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Протягом 1953–1958 рр. державні заготівельно-закупівельні ціни на продукти сільського господарства збільшилися загалом втричі, зокрема на зерно – у 7 разів, на картоплю – у 8, на продукти тваринництва – у 5,5 раза²⁸. З колгоспів списали всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва в минулі роки. Для кращого стимулювання дозволили видавати колгоспникам грошовий аванс – 25% коштів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва.

Тим самим був зроблений певний крок у напрямку встановлення більш рівноправних відносин між державою та колгоспами. У зв'язку зі зменшенням планів обов'язкових поставок колгоспи дістали змогу продавати державі частину своєї продукції за підвищеними закупівельними цінами. Значне полегшення було зроблено і для розвитку підсобних господарств колгоспників. Був знижений розмір сільськогосподарського податку з колгоспного двору, зменшені норми обов'язкових поставок продукції державі, повністю були зняті недоплати сільськогосподарського податку за попередні роки.

Реалізація намічених пленумом заходів щодо підвищення матеріальної зацікавленості, зняття заборгованості та недоїмок з колгоспів і особистих підсобних господарств колгоспників, покращення забезпеченості колгоспників і МТС кваліфікованими кадрами спеціалістів і керівників сільського господарства доволі швидко принесли певні результати. Однак напружене становище із забезпеченням населення хлібом, яке склалося на початку 1954 р., вимагало більш швидких і рішучих дій, здатних забезпечити помітну віддачу вже в найближчі роки. Фактичним визнанням незабезпеченості країни зерном було рішення, ухвалене на лютого-березневого (1954 р.) пленумі ЦК КПРС про широке включення в господарський оборот цілинних земель у східних районах СРСР. У цих місцях були складні кліматичні умови, не існувало виробничої бази та соціальної інфраструктури. Освоєння цілини проводилося за рахунок господарств європейської частини СРСР і передусім України.

З України в райони освоєння цілини була вивезена велика кількість людей і техніки. Зокрема, лише у 1954–1955 рр. до районів освоєння нових земель Казахстану з України прибуло понад 93 тис. осіб. За ці два роки на цілинні землі було направлено 60% випускників сільськогосподарських інститутів і технікумів, училищ механізації сільського господарства. За 1954–1961 рр. з України для участі в збиранні врожаю лише у північні райони Казахстану було направлено понад 163 тис. осіб, переважно механізаторів. Багато українських посланців залишилися на цілинних землях назавжди.

До районів освоєння цілини з України була вивезена велика кількість техніки. Зокрема, влітку 1954 р. МТС і радгоспи України відправили в райони освоєння нових земель Російської Федерації 9400 комбайнів і 1 тис. зерноочисних машин²⁹. Утім, рентабельність цілинного хліба була дуже високою.

У червні 1958 р. обов'язкові поставки і натуроплата МТС були скасовані. Натомість запроваджувалася єдина форма заготівель сільськогосподарської продукції – державні закупки. У 1950-ті рр. були запроваджені нові норми матеріального стимулювання праці. Зокрема, набуло поширення щомісячне і щоквартальне авансування колгоспників.

Початок 1960-х рр. був позначений зниженням цін на запасні частини для сільськогосподарської техніки і на газ. У лютому 1962 р. були знижені ціни на будівельні матеріали, метал і вироби з нього. 3 липня 1962 р. підвищилися закупівельні ціни на худобу і птицю – більш як у 5 разів, на молоко і масло – вдвічі, картоплю – у 2,5 раза, овочі – на 25%. Дотації на виробництво тваринницької продукції здебільшого формувалися за рахунок підвищення роздрібних цін на м'ясо, м'ясопродукти, тваринне масло.

Усе це якоюсь мірою сприяло поліпшенню економічного становища колгоспів і радгоспів. Водночас надмірна деталізація при плануванні «згори» всіх без винятку виробничих процесів по кожному колгоспу стримувала ініціативу, не давала змоги раціональніше, враховуючи ґрунтова-кліматичні особливості окремого господарства, вести виробничу діяльність. Через це колгоспні прибутки росли досить повільно: їх не вистачало, щоб розрахуватися з державою та колгоспниками. Тому більшість колгоспів виконувала свої зобов'язання перед державою значною мірою за рахунок фонду оплати праці колгоспників. Зрозуміло, що такий підхід не міг не суперечити принципу матеріальної зацікавленості як колгоспів, так і колгоспників у виробничій ефективності. Ситуація вимагала негайного перегляду зацентралізованого механізму економічного управління.

Ситуація загострювалася і тим, що сформовані ще в передвоєнні роки основні принципи державного планування вже повністю себе жили. Курс на економічне стимулювання сільського господарства, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів фактично підривав основи попереднього порядку планування. Дедалі частіше з високих трибун висловлювалися думки про те, що планування сільського господарства зв'язує колгоспам і МТС руки. Це свідчило про усвідомлення керівною верхівкою необхідності здійснення певної демократизації управління економікою і його деєталізації.

Найконцентрованішого вираження такі тенденції набули в постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства». У ній прямо зазначалося, що попередній порядок планування, за яким колгоспам доводилися до відома плани сієби, що суворо визначали, які культури і в яких розмірах потрібно сіяти, які види тварин і в якій кількості колгоспові необхідно утримувати, призводив у багатьох випадках до нераціонального ведення господарства. Централізоване керівництво обмежувало ініціативу колгоспів, послаблювало їх відповідальність і зацікавленість у розвитку сільськогосподарського виробництва. У постанові зазначалось, що «для того, щоб забезпечити державу всіма видами сільськогосподарської продукції, зовсім не потрібно із центру доводити до колгоспів і радгоспів плани сієби по всіх культурах, планувати всі види худоби й кількість поголів'я, не даючи можливості колгоспам і радгоспам для виявлення ініціативи в більш правильному і раціональному веденні господарства»³⁰.

Постанова була спробою ввести новий порядок планування в колгоспах, в якому відправною точкою мав стати обсяг товарної продукції. В економічному відношенні це був значно раціональніший підхід, який виражав кінцеві цілі планування сільськогосподарського виробництва. Він стимулював розвиток господарської ініціативи окремого господарства в ефективнішому використанні наявних земельних фондів. Новий його порядок передбачалося впровадити шляхом встановлення обсягу товарної продукції колгоспів у розмірах, які забезпечували б потреби країни у продуктах харчування, сільськогосподарській сировині та кормах. Уведення нового порядку планування вирішувало завдання і в економічній площині – стимулювало розвиток виробничих сил у сільському господарстві, і в плані соціальному – активізувало господарську ініціативу колгоспників.

Функції контролю за розвитком усіх галузей сільського господарства, забезпечення планів, розподілу матеріально-технічних ресурсів зберігались за Держпланом СРСР. Разом з тим у колгоспів з'явилася можливість проявляти більше ініціативи при веденні господарства. Вони могли визначати власну спеціалізацію, планувати вихід валової і товарної продукції й у певних межах розподіляти прибутки. Новий підхід до планування давав змогу керівництву колгоспів займатись економічним аналізом своєї господарської діяльності, визначати економічну доцільність вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення різних видів худоби, прогнозувати собівартість продукції та обирати шляхи її зниження.

Колгоспам дозволялося самостійно встановлювати розміри посівних площ під сільськогосподарські культури та кількість продуктивної худоби, виходячи із плану виробництва продукції на кожні 100 га сільськогосподарських угідь. У тих випадках, коли поданий колгоспом варіант плану не забезпечував (на думку вищого керівництва) виконання державного завдання за переліченими у згаданій постанові видами постачання, райвиконкоми зобов'язувалися рекомендувати колгоспам внести у їхні плани необхідні зміни. Така позиція давала змогу місцевому керівництву на «законній підставі» спускати зверху розгалужені плани для колгоспів, хоча зміни порядку планування передбачали зробити ставку саме на ініціативу колгоспників.

Важливим було й те, що, починаючи з 1955 р., колгоспи приступили до складання не лише річних, а й перспективних (на п'ять років) планів розвитку свого господарства. Однак постанови про порядок планування практично не виконувалися. Причиною цього була живучість старих стереотипів у свідомості як керівників усіх рангів, так і конкретних виконавців. Обласні та районні планові сільськогосподарські органи складали плани розвитку господарств, не враховуючи їхньої спеціалізації. Продовжувалася звична практика механічного планування та адміністративного нав'язування колгоспам розмірів посівних площ, окремих культур, поголів'я худоби. Часто план продажу державі продукції сповіщався колгоспам із запізненням. Не завжди районні планові та сільськогосподарські органи професійно організовували розробку виробничо-економічних планів розвитку господарств, фактично пускали справу на самоплив і зводили цю роботу лише до отримання від колгоспів планових показників для складання зведених планів району. Ігнорування ролі природних факторів у плануванні сільськогосподарського виробництва також вело до серйозних прорахунків. Так, господарствам України довгий час вперто нав'язувались посіви ярої пшениці, хоч більшості її кліматичних зон краще підходила озима пшениця.

Нерідко під необхідність зміни наявних методів догляду за посівами підводилася відома теоретична база «народного академіка» Т.Д.Лисенка. Для того, щоб обґрунтувати збільшення посівних площ під кукурудзу, сою і горох, використовувались сумнівні наукові теорії інших учених. Доказом цього може бути приклад з поширенням посівів кукурудзи. Розширення площі під цю культуру диктувалося згори самим М.Хрущовим, який повірив у безмежні можливості «королеви полів», вважав її найефективнішою сільськогосподарською культурою. До речі, слід зазначити, що серйозних заперечень проти такого суттєвого збільшення посівів під кукурудзу ніхто не висловлював (хоча країною ходили анекдоти про це), у тому

числі й голови колгоспів: «потрібно – будемо сіяти». Інакше кажучи, згадана постанова про планування знизу в цьому випадку була, по суті, перекреслена.

Повсюдне насадження «чудо-культури», а також сої, гороху навіть у тих районах, де вони не встигали дозрівати через природні причини, супроводжувалося великою особистою зацікавленістю самого М.Хрущова. «Але тут є й небезпека, – заявляв водночас сам М.Хрущов. – Одним словом, доведуть плантації кукурудзи до таких розмірів, що люди не зможуть забезпечити потрібний догляд за посівами. Такі «прихильники» кукурудзи потім усе звальють на Хрущова»³¹.

Надії вищого керівництва на швидке зростання валового збору кукурудзи не виправдались. Розв'язання економічної проблеми на селі – підняття кормової бази тваринництва і на цій основі зростання його тваринної продукції – стало здійснюватися винятково командними засобами, а врожайність кукурудзи «пов'язувалася» з рівнем політичної свідомості керівництва колгоспу.

Достатня кормова база була основною умовою виконання хрущовської програми збільшення тваринницької продукції. М.Хрущов висунув ідею підвищити у 3,5 рази виробництво м'яса, наздогнати і перегнати США з виробництва м'яса на душу населення. Ця програма також базувалася на екстенсивних методах господарювання. Зокрема, йшлося про зростання кількості худоби більш як удвічі.

Протягом другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. у державному керівництві колгоспами спостерігався великий розрив між словом і ділом. З одного боку, на словах відкидалось адміністрування, критикувались огультні підходи, жорстка централізація, колгоспам надавалось право на певну господарську самостійність та ініціативу; а з другого – здійснювалось повернення до старих, заїжджених, але перевірених методів управління – настійливих рекомендацій, які вимагали безумовного виконання з боку колгоспного керівництва.

Таке адміністрування забезпечувалося розгалуженою бюрократичною системою управління сільськогосподарською галуззю. Достатньо сказати, що лише в Міністерстві сільського господарства СРСР у середині 1950-х рр. було 422 різних управління, відділи та сектори. Реорганізація апарату була проведена таким чином, що на кожні два співробітники Міністерства припадав один керівник³². У країні постійно змінювалися структури союзних і республіканських міністерств, обласних і районних земельних органів, по-новому називалися посади, але адміністративно-управлінський апарат тільки зростав, наростали бюрократично-антидемократичні тенденції в управлінні сільським господарством.

Екстенсивні методи господарювання, порушення елементарних правил агротехніки вже наприкінці 1950-х рр. обернулися зниженням рентабельності колгоспного виробництва. Колгоспи, здобувши досить значну порівняно з минулим свободу дій, усе ж справжніми господарями на землі не стали. Систему економічного примусу, що ставила їх у залежність від директивних органів, так і не було подолано. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів усі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати.

Утім, уже в середині 1950-х рр. точка зору на колгоспи як основну форму ведення сільського господарства змінилась. У суспільствознавчій літературі поширилась теза про первинність радгоспів, заснованих на державній (загальнонародній) власності. Деякі автори настійливо вкорінювали думку про недостатню

соціалістичність колгоспної форми власності, яка поступалася за ступенем усупільнення основних засобів виробництва радгоспам. На цій основі радгоспи стали оцінюватись як більш зростаюча і послідовно соціалістична форма підприємств на противагу менш зрілій формі – колгоспам. Відтак колгоспи оцінювались як перехідна форма, яка рано чи пізно мала бути замінена державною формою власності³³. В руслі цього й відбувалося масове перетворення колгоспів на радгоспи. Воно розпочалося з осені 1954 р., коли була на піднесенні цілинна епопея.

Ентузіастом «радгоспизації колгоспників», тобто їх остаточного одержавлення, виступав М.Хрущов. Йому здавалось, що потрібно більш послідовно переносити на село досвід фабричної праці, що таким шляхом можуть бути досягнуті більша спеціалізація виробництва та більш високий рівень експлуатації сучасної техніки. Одночасно це, на думку М.Хрущова, відкривало великі можливості для розвитку соціально-побутової інфраструктури села, наближення її до міської.

Влада прагнула переконати громадськість у тому, що колгоспники самі прагнуть набути статусу робітників радгоспів, оскільки в цьому разі вони отримуватимуть гарантовану заробітну плату й користуватимуться державним централізованим пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах тоді ще не було запроваджено. Для підтвердження цього наводились сотні заяв із місць до вищих органів влади. Так, у 1956 р. відповідно до постанови ЦК Компартії України і Ради міністрів УРСР у Сталінській, Ворошиловградській, Кримській, Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях за рішенням загальних зборів 89 колгоспів передавалися для створення радгоспів³⁴. У листі, надісланому на ім'я А.Кириленка і Т.Кальченка, селяни колгоспу ім. Орджонікідзе Великописківського району Кіровоградської області просили передати їхнє господарство корморадгоспу, «бо воно дуже бідне»³⁵. Такою була видима частина реформ.

Насправді шляхи зміцнення колгоспного ладу і соціального розвитку села визначалися зовсім не за бажанням самих колгоспників, а на догоду догмам, які утверджували недефективність «великопромислового» типу виробництва, нібито пов'язаного з цим спрощенням управління сільським господарством і одержанням відповідних благ.

Такого роду укрупнення й реформації, як і слід було очікувати, оберталися трагедією для села. Жителі тисяч сіл втрачали будь-які перспективи стати дійсно самокерованим колективом, а робочі місця більшості з них ставали розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого радгоспу. «Об'єктивно» поставало питання про будівництво великих центральних садиб і виникнення великої кількості «неперспективних» сіл і населених пунктів.

Новий етап масового перетворення колгоспів на радгоспи в Україні розпочався із ухваленням постанов ЦК Компартії України і Ради міністрів республіки від 23 квітня 1957 р. «Про організацію нових й укрупнення існуючих радгоспів УРСР» та «Про додаткову передачу радгоспам земель і майна економічно слабких колгоспів». Цими постановами радгоспам і підсобним господарствам республіки передавалося майно і фонди 17 МТС із землею, а також 376 економічно «маломісних» колгоспів, на базі яких планувалось утворити 28 нових радгоспів і розширити землекористування 201 радгоспу, що вже існував. Цього ж року на базі економічно слабких колгоспів утворено 21 новий радгосп, а 133 колгоспи укрупнено³⁶.

У спеціальному «Положенні про порядок передачі радгоспам земель і суспільного майна колгоспів при перетворенні їх в радгоспи й порядок розрахунків з колгоспниками», затверджену в травні 1957 р. Радою міністрів СРСР і ЦК КПРС, зазначалося, що реорганізація колгоспів у радгоспи можлива лише на винятково добровільній основі й лише в тому разі, «якщо доцільність цих заходів не викликає сумніву»³⁷.

У більшості радгоспів урожаї були значно нижчими, ніж у колгоспах, які нерідко перебували у гірших умовах. Собівартість продукції в радгоспах також була вищою, ніж у колгоспах. На низькому рівні у радгоспах перебувало продуктивне тваринництво. Так, середній надій молока на одну корову в 1958 р. був нижчий на 190 кг порівняно з 1953 р.³⁸ Продуктивність корів у радгоспах республіки не тільки не зростала, а навпаки, знижувалася з кожним роком. Якщо в 1957 р. надій на корову становив 2615 кг, то у 1961 р. – 2083 кг. Особливо низькі надії були в радгоспах Черкаської, Дніпропетровської, Житомирської, Чернігівської, Херсонської, Сумської, Ровенської, Миколаївської, Одеської, Кримської та Луганської областей³⁹.

За 1959–1965 рр. кількість великої рогатої худоби у радгоспах у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь зросла на 86%. Проте виробництво м'яса за цей же період знизилось з 44,4 до 41,5 ц, або на 6,5%. Загалом поголів'я корів у радгоспах республіки збільшилось майже у 2 рази, а виробництво молока, навприклад, зросло лише на 27%⁴⁰.

Значні недоліки мали місце в деяких радгоспах у галузі насінництва, особливо кормових культур. Багато радгоспів не змогли забезпечити високих урожаїв сільськогосподарських культур. Низькою залишалася рентабельність. Однією з причин цього було те, що радгоспизація проводилася без урахування матеріальних і фінансових можливостей держави. Багато новостворених радгоспів не були достатньою мірою забезпечені засобами виробництва.

Зростав тотальний контроль апарату управління над виробництвом і радгоспами, за допомогою якого намагалися запобігти наростанню кризових явищ у сільському господарстві й компенсувати наслідки відчуження трудівника від землі. Відповідно до постанови Ради міністрів республіки від 14 червня 1955 р., була проведена реорганізація апарату Міністерства радгоспів УРСР і трестів радгоспів. В областях на базі трестів радгоспів було організовано 12 обласних управлінь радгоспів⁴¹.

Система управління радгоспами відзначалася поглибленою і надмірною регламентацією. Започаткована ще в довоєнний період, вона з часом не мінялась. Лише в травні 1957 р. сесія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову про об'єднання Міністерства радгоспів республіки з Міністерством сільського господарства УРСР. Часті й необґрунтовані реорганізації управління сільськогосподарським виробництвом не послаблювали, а навпаки, зміцнювали величезну армію чиновників. За 1960–1980-ті рр. чисельність керівників і спеціалістів у радгоспах України збільшилась у 3,5 рази, а робітників – лише в 1,6 рази⁴².

У 1956–1959 рр. в УРСР було перетворено на радгоспи 768 економічно слабких колгоспів, у користуванні яких було 2496 тис. га земельних угідь. На базі зазначених колгоспів було організовано 111 нових радгоспів й укрупнено 371 радгосп,

що вже існував. Причому перетворення колгоспів на радгоспи проводилося без збільшення капіталовкладень на ці заходи. У зв'язку з цим виникла необхідність їх перерозподілу за рахунок наявних радгоспів, що негативно відбилося на зміцненні господарств. Держава змушена була йти на додаткові витрати. Так, Україні в квітні 1957 р. було виділено додатково 100 млн руб., але за рахунок тих радгоспів, які вже приєднали⁴³.

Дослідження радгоспної форми організації виробництва показує, що на межі 1950–1960-х рр. найкрупніші радгоспи, які особливо потребували додаткових коштів для розширення виробництва і розгортання житлового будівництва, отримували в розрахунок на 100 га сільськогосподарських угідь відносно меншу суму капіталовкладень, ніж малі та середні. Збитковість радгоспів зростала мірою їхнього укрупнення. У такій само послідовності погіршувались результати й усієї їхньої діяльності. Однак експеримент тривав.

1 березня 1960 р. Рада міністрів СРСР дозволила перетворити ще 325 колгоспів на радгоспи і списати з колгоспів, які перетворювалися на радгоспи, 34 млн руб. заборгованості за техніку, куплену в МТС. Оплату заборгованості колгоспів по зарплаті, яка становила по цій групі колгоспів 291 млн руб., необхідно було провести за рахунок державних коштів. Але в бюджеті республіки на 1960 р. на ці витрати передбачалося лише 104 млн руб.⁴⁴

Рівень організації виробництва сільськогосподарської продукції в радгоспах, як зазначалося, залишався дуже низьким. Багато радгоспів не виконували планових завдань із врожайності сільськогосподарських культур. Так, радгоспи Київського тресту в 1964 р. зібрали зернових по 13,8 ц при плані 17,9 ц, тоді як колгоспи – в середньому по 17,8 ц/га⁴⁵.

У республіці були радгоспи, які збирали урожай зернових 4–6 ц/га, або в 4–5 разів менше, ніж загалом по радгоспах республіки. Так, радгосп «Жукінський» Київського тресту зібрав урожай 5,8 ц/га, радгосп «Рубежанський» цього ж тресту одержав зернових по 6 ц/га, з них пшениці – 5,3 ц/га, а гречки – по 1,9 ц/га. Радгоспи одержували значно нижчі, ніж колгоспи, врожаї таких культур, як цукровий буряк, соняшник⁴⁶. З відчаєм говорив М.Хрущов на нараді передовиків сільськогосподарства у Воронежі: «Що ж, ви думаєте на такому врожаї до комунізму прийти?...»⁴⁷.

Низькою і на початку 1960-х рр. залишалася питома вага радгоспів у виробництві зернових. У 1963 р. вона становила загалом 16,3%, хоча в Кримській області – 50,1, Луганській – 48,1, Херсонській – 32,7, Донецькій – 31,4%⁴⁸.

На початку 1960-х рр. загальна земельна площа радгоспів порівняно з 1953 р. збільшилася на 3,7 млн га, або в 1,9 раза. У середньому на один радгосп припадало 6,6 тис. га землі, а в Луганській, Херсонській і Кримській областях – 9–9,6 тис. га⁴⁹. Незважаючи на значне зростання радгоспів як за кількістю, так і за загальною земельною площею, економічні показники радгоспів були далекі від запланованих.

Сільське господарство ставило свої особливі вимоги до концентрації виробництва, межі якої, як правило, набагато вужчі, ніж у промисловості. Проте з цим мало хто рахувався. Тому кількість радгоспів постійно збільшувалась. У «Записці» до президії ЦК КПРС (1963 р.) про інтенсифікацію сільського господарства М.Хрущов висловлював загальні міркування щодо керівництва сільськогосподарським вироб-

ництвом. Основна думка автора зводилася до того, що сучасні колгоспи становили собою поряд з радгоспами великі виробничі підприємства. Перетворення їх на радгоспи, на думку М.Хрущова, давало змогу замінити «анархію колгоспного виробництва» на конкретне виробництво сільськогосподарської продукції. «До цих пір, – зазначалось у «Записці», – ми не могли звільнитись від спадщини, яка нам дісталась від дрібноселянського господарства. Тепер же є можливість перевести селян на промислову основу, що звільнить їх від потреби тримати корову, птицю тощо»⁵⁰. Отже, М.Хрущов виступив за подальше «розселянювання» села, фактичне віднесення колгоспників до розряду сільських робітників.

В останні роки хрущовського правління процес радгоспизації села продовжувався. Якщо в 1960 р. було утворено 32 нових радгоспи⁵¹, то протягом 1963 р. в республіці виник ще 151 радгосп і 51 було укрупнено⁵². Загалом на кінець 1965 р. в Україні налічувалося 1343 радгоспи, загальна земельна площа в яких дорівнювала 8,587 тис. га, що в середньому становило 6,4 тис. га на один радгосп. Дещо зросла й заробітна плата працівників радгоспів. Вона становила в середині 1960-х рр. близько 65,5 руб. на місяць, що на 12 руб. більше, ніж у 1960 р.⁵³

У ході укрупнення колгоспів і переводу частини з них до радгоспної системи дедалі виразнішою ставала тенденція перетворення селянина-колгоспника на сільськогосподарського робітника, поденника, який відробляв на полі або на фермі лише чітко визначений час і життя якого все менше залежало від результатів власної праці. Насильницьке знищення традиційного селянського способу життя, яке розпочалося ще в період масової колективізації сільського господарства, у процесі реформ 1950-х – першої половини 1960-х рр. не було зупинено. На практиці такий захід з економічної точки зору себе не виправдовував. У 1964 р. М.Хрущов змушений був визнати: «Розглядаючи прохання місцевих органів про переведення деяких колгоспів у радгоспи, ЦК розрахував, що це приведе до суттєвого збільшення виробництва продуктів. А насправді все зводилось лише до того, що держава нібито брала на своє забезпечення колишній відсталий колгосп. Держава платить зарплату, виплачує пенсії робітникам радгоспів, а потрібної кількості продукції від цих господарств не отримує. А є й такі господарства, які виробляють продукції менше, ніж виробляли колгоспи, на базі яких вони були створені»⁵⁴.

Суттєву роль у деградаційних процесах на селі відіграло й руйнування звичних господарських меж сіл. Воно стимулювало розмежування колгоспників усередині укрупнених господарств (у запровадженні регулярного авансування, а пізніше гарантованої оплати, не завжди пов'язаної з діяльністю колгоспу). Усе це свідчило про те, що процес перетворення колгоспів на радгоспи носив здебільшого необґрунтований, кампанійський характер. Багато радгоспів, створених на базі колгоспів, стали громіздкими, важкокерованими й на довгий час нерентабельними господарствами. Такий підхід до виробничих відносин на селі не міг не вплинути вже у найближчому майбутньому на рівень розвитку продуктивних сил у сільському господарстві.

Об'єктивний аналіз процесів, які відбувалися в радянському селі, закономірно приводить до визнання одного незаперечного факту: як реорганізація колгоспів у радгоспи, так і перетворення колгоспників на аграрних робітників не засвідчували соціального прогресу, як це твердила офіційна наука. Вони були наслідком

силового тиску, адміністративних впливів. Якщо говорити про неадекватне висвітлення «історичної місії» радгоспів, то вона випливала з антинаукового розуміння самої суті державної власності. Розпочавшись як експеримент для «допомоги» економічно відсталим колгоспам, процес їхнього реформування незабаром набув масових масштабів, що призвело до гіпертрофованої ролі державного сектора в сільському господарстві. По суті, відбувалося згортання колгоспної (теоретично – кооперативної) форми власності. У теорії це кваліфікувалось як зростання зрілості соціалістичних виробничих відносин на селі.

В Україні подібна трансформація не набула такого розмаху, як, скажімо, у Росії чи Казахстані, де радгоспи виробляли половину товарної продукції, а робітники-аграрники перетворилися на основний компонент соціальної структури села. Загалом же створювалися ілюзії, що «радгоспизація» різко підвищила ефективність виробництва, а домінування робітників у структурі сільського населення прискорювало його рух до «соціальної однорідності».

Зменшення чисельності колгоспного селянства і збільшення у зв'язку з цим аграрного прошарку робітників стало розглядатись у теорії і як один з важливих чинників стирання відмінностей між містом і селом, між робітничим класом і колгоспним селянством. Комуністична партія та її ідеологічний апарат посилено поширювали міф про те, що радянське суспільство прискореними кроками наближається до безкласового. Створення нової історичної спільності «радянський народ» стало черговою пропагандистською ідеологемою. Фактично це, як зазначає львівський дослідник історії сільського господарства Б.Крачковський, було звичайним соціальним переміщенням з метою механічного розширення поняття «робітничий клас», яким, як ширмою, прикривалося панування громіздкого партійно-бюрократичного державного апарату⁵⁵.

Доцільність зростання кількості аграрних робітників мотивувалася ще й тим, що саме з робітничим класом комуністи пов'язували перспективи людства. Його аграрний загін покликаний був забезпечити рух села до комунізму, до соціальної однорідності. На практиці ж з ліквідацією приватної власності та її суб'єктів, коли на пролетаріат було перетворено фактично весь народ, робітничий клас не тільки не став власником у місті і на селі, а навпаки, разом з іншими великими соціальними спільностями опинився на межі повного зuboжіння.

Отже, розширення радгоспного сектора в сільському господарстві визначалось діючим механізмом радянського ладу, спрямованого на підвищення рівня усупільнення виробництва й наростання одноманітності відносин власності, що привело не тільки до її одержавлення, а й до деградації, подальшого відчуження трудівника від землі й інших матеріальних засобів. У радгоспах крайнього рівня досягала концентрація виробництва, надмірною стала централізація управління, диспропорцією і дискримінацією відзначався міжгалузевий поділ праці. Організація виробництва згідно з єдиним директивним планом за стандартизації форм господарювання й позбавлення селянина самостійності у праці виявилася нежиттєздатною. Одержавлення не сприяло піднесенню і зміцненню аграрної економіки, а навпаки, призводило до її руйнації.

Соціально-економічна політика на селі, що проводилася у 1950-х – першій половині 1960-х рр., виявилась, як зазначалося, непослідовною. За умов

адміністративно-командної системи продуктивні сили були скуті, не могли стало розвиватися, що і призвело до уповільнення темпів розвитку сільського господарства вже наприкінці 1950-х рр. Позитивний заряд аграрних реформ, які проводилися на основі рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС і наступних партійних рішень, був в основному вичерпаний. На це вплинула і ціла низка непередуманих партійних дій, і непослідовність у подоланні недоліків реформування сільського господарства.

Наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. стабільно нестійку економіку колгоспів і радгоспів було підірвано новими, згубними для розвитку сільського господарства реформами. Україна й на цей раз продовжувала бути своєрідним полігоном, лабораторією СРСР, де випробовувались усілякі нововведення.

Для забезпечення постійного контролю за селянством, виробництвом і розподілом сільськогосподарської продукції в країні діяли не лише колгоспна система, розгалужений державний заготівельний апарат, а й державні машинно-тракторні станції (МТС). Користуючись своїм монопольним становищем головного власника сільськогосподарської техніки на селі, МТС сприяли додатковому вилученню зерна в колгоспів. За своїм соціальним становищем (оплата праці, правове становище, соціальне забезпечення) працівники МТС були «елітою» стосовно інших сільських жителів. Навіть у тих випадках, коли неефективні взаємовідносини між колгоспами і МТС ставали очевидними, держава не прагнула ліквідувати машинно-тракторні станції.

У звітній доповіді ЦК КПРС XX з'їздові партії в 1956 р. М.Хрущов ще говорив про зростання ролі МТС, про заходи щодо суттєвого поліпшення їхньої роботи, про доцільність переведення їх на госпрозрахунок протягом найближчих років. Не було жодного натяку на реорганізацію МТС, що наближалась, і в постановах ЦК і Ради міністрів СРСР 1957 р. Вони продовжували функціонувати як усталена структура в організації сільськогосподарського виробництва.

Наприкінці 1950-х рр. думка партійного керівництва щодо МТС змінилася. Стали вважати, що форма виробничо-технічного обслуговування колгоспів через МТС перестала відповідати завданням подальшого росту продуктивних сил у сільському господарстві. Колгоспи, мовляв, набули здатності самостійно вирішувати свої виробничі завдання. Значна відірваність технічних засобів від основного засобу виробництва в сільському господарстві – землі – навіть у рамках системи не сприяла раціональній організації колгоспного виробництва. Централізоване забезпечення МТС технікою часто не враховувало потреби колгоспів і спеціалізацію господарств у зоні обслуговування МТС. ЦК КПРС дійшов висновку, що в умовах, коли частина колгоспів була спроможна за власний рахунок забезпечити себе сільськогосподарською технікою відповідно до виробничих потреб, МТС історично вичерпали свій виробничий потенціал⁵⁶.

Кульмінацією сільськогосподарських експериментів М.Хрущова, паралельно з ліквідацією МТС, стала низка інших реформаційних заходів у системі сільського господарства наприкінці 1950-х рр. За задумом вони не суперечили його попередньому сліпому захопленню агромістами й Марксовою метою усунення «суперечностей між містом і селом». Відтак на колгоспи чинився шалений тиск, щоб вони об'єднувалися. Водночас наростала тенденція до перетворення колгоспів на рад-

госпи. Ці зміни відповідали традиційному більшовицькому тяжінню до великих механізованих господарств, а також були, за висловом Мартіна Маля, «логічним виявом партійного попугізму М.Хрущова»⁵⁷.

Наприкінці 1950-х рр. М.Хрущов спробував розв'язати нові проблеми за допомогою низки адміністративних реформ і шляхом чергових «кампаній» (кукурудзяна лихоманка, м'ясна кампанія в Рязані, молочні рекорди) тощо, на які покладав великі надії і які, за його задумом, повинні були покращити функціонування економічної системи держави.

За відсутності продуманої інвестиційної політики в аграрному секторі (проблема її фінансування залишалася невирішеною, оскільки держава не наважувалася перенести на роздрібні ціни прибутки, отримані виробниками після підвищення закупівельних цін у 1953–1954 рр.), підвищенню ефективності сільського господарства мали сприяти дві адміністративні реформи. Перша реформа полягала в новому значному укрупненні колгоспів з кінця 1950-х – початку 1960-х рр., про яку говорилося вище. Друга – у ліквідації МТС і передачі техніки (тракторів і сільгоспмашин) у власність колгоспів, що передбачало їхнє краще використання й застосування. Ініціатива мотивувалася тим, «що розвиток сільського господарства й розширення прав колгоспів вимагають зосередити сільськогосподарську техніку в господарствах». З економічної точки зору такі заходи, безсумнівно, дали б змогу багатьом колгоспам покращити організацію виробництва й підвищити продуктивність праці. Однак для інших залишався вигіднішим прокат обладнання і техніки, оскільки це забезпечувало більшу гнучкість у їхньому використанні.

25–26 лютого 1958 р. відбувся пленум ЦК КПРС з порядком денним «Про дальший розвиток колгоспного ладу та реорганізацію машинно-тракторних станцій». Постанова пленуму мала особливе значення для радикальних змін у механізмі функціонування колгоспно-радгоспної системи. У березні подібну постанову ухвалив і пленум ЦК Компартії України.

У березні 1958 р. сесія Верховної Ради СРСР надала партійним рішенням сили закону. Відповідно до нього, «реорганізація МТС повинна здійснюватись поступово із врахуванням розвитку економіки окремих колгоспів й особливостей різних зон і районів Радянського Союзу в терміни, встановлені Радами міністрів союзних республік»⁵⁸.

Ліквідацією МТС і передачею техніки у власність колгоспам порушувався один із важливих сталінських догматів, за яким усі важливі засоби виробництва повинні перебувати в руках держави. По суті, це була ініціатива, що могла посилити самостійність селянського господарства.

Запланована реорганізація була прихильно зустрінута на селі. Висловлювалась лише стурбованість серйозними практичними проблемами, які могли виникнути в ході перебудови.

На початок реорганізації в Україні налічувалось майже 1400 машинно-тракторних станцій. Розміщувалися вони по республіці дуже нерівномірно.

Після ухвалення інструкції Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів СРСР «Про порядок та умови продажу колгоспам тракторів, сільськогосподарських машин і механізмів, що належать МТС» в Україні інтенсивно розпочався продаж техніки. У березні-квітні 1958 р. для його проведення в кож-

ному районі були створені спеціальні комісії. Вони відповідали за надання техніки МТС належного стану, за раціональний розподіл звільненої обслуги механізмів та спеціалістів, правильну оцінку вартості тракторів та іншої техніки. Оціночними комісіями визначався технічний стан тракторів та машин, відсоток їх зносу⁵⁹.

Процес передачі техніки колгоспам проходив досить нерівномірно. Лише в 13 областях УРСР техніку прийняли всі колгоспи республіки. 662 економічно слабкі колгоспи не мали фінансових можливостей для придбання техніки, тому вони повинні були обслуговуватися тими МТС, які продовжували функціонувати, або ж новоствореними РТС (ремонтно-тракторними станціями)⁶⁰.

Реорганізація повинна була проводитись, як зазначалося, поступово. Однак у її практичному здійсненні (аж ніяк не за ініціативи колгоспників) була допущена поспішність. Незважаючи на заклики до обережності, її провели протягом одного року зразу ж по всій території країни і по всіх господарствах одночасно. Результат виявився негативним. Багато колгоспів опинились у важкому фінансовому становищі, оскільки техніка, яку вони вимушені були викупувати, продавалась їм за оптовими цінами, що значно перевищували державні, за якими техніку в свій час отримували машинно-тракторні станції.

Був ще один досить суттєвий чинник, який застосовувала державна машина під час викупування техніки в МТС. Він полягав у тому, що за відсутності в господарствах інструкції Міністерства сільського господарства і Міністерства фінансів про порядок і умови продажу тракторів та іншої сільськогосподарської техніки оцінювання їх вартості відбулося в деяких областях республіки після продажу техніки колгоспам. Фактично розцінки на придбану техніку прийшли тоді, коли техніка була вже передана колгоспам⁶¹. Це внесло дезорганізацію в стосунки між державою і колгоспами. На липень 1959 р. у республіці повністю розрахувалися за придбану в МТС техніку всього лише близько 1500 господарств, що становило трохи більше 10%⁶².

Негайна й обов'язкова ліквідація МТС мала й інші негативні наслідки: у першу чергу це від'їзд до міста абсолютної більшості спеціалістів МТС, які боялися втратити статус і бути прирівняними до колгоспників. У результаті обладнання, яке залишилося без кваліфікованого обслуговування, часто виходило з ладу.

Сільське господарство втратило половину механізаторів. Заводи сільського машинобудування залишилися без стійкого внутрішнього ринку і вимушені були скоротити виробництво. Експлуатація техніки колгоспами різко погіршилася через недостатньо кваліфіковане обслуговування.

Колгоспам не вистачало не лише техніки, а й мінеральних добрив, незважаючи на розширення їхніх поставок селу. М.Хрущов особисто доклав чимало зусиль для створення в СРСР індустрії хімічних добрив. Результат цієї роботи виявився лише в другій половині 1960-х рр., коли на гектар посівів стали вносити 350 кг добрив (враховуючи й органічні). Але й цей успіх був лише досягненням рівня 1928 р., у той час як протягом десятиріч більшість посівів отримувала добрив менше цього рівня на третину, а в окремі роки – в 1,5–2 рази менше⁶³.

В умовах екстенсивного ведення сільського господарства підвищення продуктивності праці було прямо пов'язане зі зростанням капіталовкладень. Але наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. їх обсяг не лише не зріс, але навіть зменшився.

Продавши трактори й сільськогосподарську техніку колгоспам, держава включила їхню вартість до складу капіталовкладень у сільське господарство на 1958 р., при цьому сумарна кількість техніки не зросла, а колгоспи опинилися під тягарем значних боргів державі.

Замість машинно-тракторних станцій у селах створювалися ремонтно-технічні станції (РТС). На них покладалося завдання забезпечувати ремонт тракторів та інших машин, технічне обслуговування колгоспів, постачання колгоспам (шляхом продажу) нової техніки, запасних частин, пального, добрив, отрутохімікатів та інших матеріалів. До основної компетенції РТС було також зараховано організацію прокату тих машин, яких колгоспи не мали; виконання окремих видів спеціалізованих робіт; надання допомоги колгоспам по впровадженню у виробництво нової техніки, досягнень науки та передового досвіду з утриманням і використанням машинно-тракторного парку; підвищення кваліфікації механізаторських кадрів⁶⁴.

Реально ж МТС найчастіше просто ліквідовували, і колгоспам, які не мали жодного обладнання, доводилося своїми силами нашвидкуруч завершувати ремонт і підготовку техніки до сівби. Штат працівників на одну РТС затверджувався в кількості 23 осіб, а у відділеннях – усього 10 осіб⁶⁵.

На осінь 1959 р. у республіці діяло 658 ремонтно-технічних станцій і 457 відділень РТС, що в цілому дало зменшення виробничих потужностей на 19%⁶⁶. Одночасно із реорганізацією МТС у республіці тривало подальше укрупнення колгоспів. Лише за період з січня 1958 р. по липень 1959 р. кількість колгоспів зменшилася на 3761, з яких близько 300 було перетворено на радгоспи або приєднано до лісгоспів⁶⁷, а 1410 економічно слабких колгоспів були об'єднані з економічно міцнішими⁶⁸.

Реорганізація МТС справила значний вплив на колгоспне село передусім тим, що змінила порядок технічного обслуговування колгоспів, який існував протягом майже трьох десятиліть. Завдяки купівлі колгоспами сільськогосподарської техніки, яка раніше належала МТС, виробник став ближчим до засобів виробництва. Тим самим, здавалося, було покінчено з наявністю на колгоспній землі двох власників. Крім того, колгоспи дістали змогу мати справу з різноманітними державними організаціями, послуги яких оплачувалися грошима, а не натурою. Але це ще не означало зниження залежності колгоспів від центральних директивних органів. Той механізм, за допомогою якого держава без особливих перешкод вилучала з колгоспів необхідні для неї засоби, не був зламаний. Зберігалось головне – володіння монопольним правом на матеріально-технічне постачання колгоспів і на державне замовлення виробленої ними продукції. Це давало змогу державі й у наступні роки розпоряджатися колгоспною продукцією й диктувати свої умови та ціни. Через необхідність викупати техніку в держави колгоспи, обтяжені величезними боргами, опинилися на межі банкрутства. Економічні стимули практично не діяли. Виходило, що прогресивний за своєю суттю захід не приніс бажаних результатів.

Об'єктивно купівля колгоспами сільськогосподарської техніки деякою мірою розчищала сферу ринкових відносин на селі, давала більше можливостей для господарств розпоряджатися засобами виробництва, вимагала повернутися до початкової концепції кооперативного господарства, відмовившись від повного підпорядкування державі. Оскільки колгоспи повинні були самі, хоча й у визначених

рамках, вирішувати, як поводити себе на ринку, – їм потрібно було допомогти, бо довготривала експлуатація в попередні роки їх помітно знесилила.

Однак ці проблеми не згадувались ані в ході обговорення, ані після ухвалення закону про реорганізацію МТС, позаяк довелося б переглядати всю радянську політику колективізації сільського господарства й повністю змінити ставлення держави до селянства. Але ані М.Хрущов, ані його соратники не були до цього готові. Великонадійна реформа була, як ми бачимо, здійснена з такою економічною непередбачуваністю, що загалом призвела до негативних наслідків. Значні витрати колгоспів на придбання техніки в МТС, змінений порядок її використання, постійне подорожчання техніки, будівельних матеріалів та інших засобів виробництва підірвали процес розширеного відтворення і знову призвели до нееквівалентного обміну між містом і селом. Причому співвідношення між цінами на продукцію колгоспів і цінами на промислові товари, які їм продавали, були не на користь колгоспів. Першопричиною цього стало постійне ігнорування вимог економічних законів у політиці ціноутворення.

Після реорганізації МТС і продажу техніки колгоспам закупівельна ціна на сільськогосподарську продукцію повинна була враховувати амортизацію засобів виробництва, оскільки раніше ремонт техніки МТС здійснювали за рахунок держави. Тому підвищення закупівельних цін у 1954–1958 рр. у подальшому вже не завжди забезпечувало рентабельність виробництва. Тим більше, що з першого січня 1959 р. майже вдвічі були підвищені ціни на трактори й автомобільні запчастини та їхній ремонт. Підвищення цін на запчастини до сільськогосподарської техніки створювало невідповідність між вартістю нових машин і вартістю їхнього ремонту. Особливо це стосувалося тракторів застарілих марок, ремонт яких був для колгоспів економічно не вигідним і недоцільним, тому що його вартість за чинними до 1959 р. цінами становила 60–70% вартості нового трактора. Вартість ремонту трактора ДТ-54 на Харківському тракторному заводі становила 16,2 тис. руб., а відпускна заводська ціна нового трактора – 22,5 тис. руб. Коли ж старий трактор вдавалося розібрати і продати на запчастини, що дуже часто робили і в МТС, і в РТС, то його вартість дорівнювала 48 тис. руб.⁶⁹

Спроби держави в наступні роки хоч якось збалансувати й полегшити важке становище колгоспів шляхом зниження цін на сільськогосподарську техніку, автомобілі, паливе та запчастини за рахунок створення на базі РТС спеціалізованої організації «Сільгосптехніка» і станцій технічного обслуговування не привели до кардинальних змін. Переоцінка реального рівня економічного розвитку колгоспів і радгоспів, їхнього технічного оснащення, можливості вести розширене відтворення стали основою для зменшення капіталовкладень у сільське господарство. Нашвидкуруч підготовлена й здійснена реформа обтяжувала багато колгоспів непосильними платежами, підірвала їхню економіку. У ході ліквідації машинно-тракторних станцій колгоспи, щоб не залишитися без техніки, були вимушені викупляти її, причому за високу ціну. Держава таким чином спромоглася лише за один рік компенсувати майже всі свої капіталовкладення в розвиток сільського господарства за попередні роки.

Так, одна із найважливіших проринкових соціально-економічних реформ М.Хрущова – реорганізація МТС через гранично стислі терміни її здійснення

(замість трьох років, передбачених законом, «уклались» за рік) – призвела до негативних наслідків. У результаті її проведення була підірвана ремонтна база колишніх МТС, колгоспи, особливо економічно слабкі, понесли величезні збитки при купівлі техніки. Одночасно відбувся значний відтік із села кадрів спеціалістів і механізаторів. Реорганізація МТС як засіб зміцнення господарської самостійності колгоспів насправді підірвала фінансове становище абсолютної більшості з них, ще більше посилила економічну залежність від держави. Поле застосування поза-економічних методів впливу на колгоспи розширювалося. Відбувалося подальше згортання кооперативної форми власності, одержавлення колгоспів.

Реорганізація МТС вплинула на наступне значне укрупнення колгоспів. Разом з тим вона привела до певного розосереджування техніки по багатьох господарствах, часто-густо позбавлених необхідної ремонтної бази, до погіршення на початку 1960-х рр. якісних показників використання техніки.

Ліквідація МТС і продаж техніки колгоспам викликали великі зміни і в системі державних заготівель. Відпала потреба в натуральній оплаті, яку платили колгоспи працівникам МТС за виконану й дуже часто – невиконану роботу. Отже, держава додатково стала отримувати до 1 млрд пудів зерна й багато інших продуктів з села⁷⁰.

Колгоспи, здобувши досить значну порівняно з минулим свободу дій, усе ж справжніми господарями на землі не стали. Міцний ланцюг, що ставив їх у залежність від адміністративної системи, так і не був розірваний. Механізм, за допомогою якого держава без особливих проблем отримувала від колгоспів усі потрібні їй ресурси, продовжував активно функціонувати.

Загалом ліквідація МТС була єдиною економічною реформою Хрущова, яка пережила його. Власне, через свій радикальний характер ця реформа не залишилася просто реорганізацією, а заклала на перспективу більш глибокі й корінні зміни.

Наслідком реформи стало також нове погіршення відносин між містом і селом. Колгоспи не мали вибору, їм доводилося купувати техніку негайно й за завищеною ціною, причому визначеною державою. Крім того, відстрочки платежів було недостатньо, щоб полегшити їх тягар, особливо для малопотужних господарств. Колгоспи повинні були самі створювати нове обладнання, поновлювати машинний парк, турбуватися про запчастини, а ціни в більшості випадків не давали можливості їм це зробити. У перші роки після реформи моторизація села та виробництво сільськогосподарської техніки опинились у кризовому стані. Колгоспам стало легше, коли вони були звільнені від платежів натурою за роботи, виконані МТС. Однак держава не могла відмовитися від продуктів, отримуваних таким шляхом. Вона вирішила купувати їх, але не за ринковою ціною, а за ціною, визначеною «зверху», тобто державою. На практиці відбулося зниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію колгоспів. Воно ліквідувало більшу частину тих переваг, які мали колгоспи починаючи з 1953 р. Сільське господарство повернулося до виробництва в умовах недостатньо оплачуваної праці. Це й стало однією з причин його подальшого застою.

Реформи М.Хрущова в сільському господарстві наштовхувалися на дедалі серйозніший опір з боку партійного апарату. Але найворожіше ортодокси поста-

вилися до скасування МТС. Усе це також негативно позначилося на загальному стані сільського господарства.

Досягнуті в ході хрущовських реформ результати не були адекватними поставленим завданням. «...Справи наші у сільському господарстві просто плачевні, якщо не гірше»⁷¹, – записав П.Шелест у своєму щоденнику в листопаді 1963 р., фактично в час завершення політичної кар'єри М.Хрущова.

Реформам значною мірою завадили імпульсивність і нетерплячість М.Хрущова: реорганізації настільки швидко змінювали одна одну, що колгоспи впадали у стан дезорганізації. Його активність створила ще одну проблему: селяни тепер опинилися під пильнішим контролем колгоспної адміністрації. Зокрема, тепер їх ширше залучали до колективної роботи, ніж у роки сталінського режиму, тож продуктивність їхніх індивідуальних ділянок відповідним чином знизилася. Але головний недолік реформ М.Хрущова полягав у тому, що всі вони запроваджувалися рішеннями згори й затято втілювалися в життя партійними активістами. Не стимулюючи матеріально колгоспників, від них чекали тільки виконання розпоряджень.

Укрупнені колгоспи М.Хрущова були додатковим виявом усталеної комуністичної формули розв'язання економічних проблем політичними засобами. Спроби перетворити колгоспи на економічний інститут тільки заполітизували село, оскільки ініціативи виходили цілком від партійного апарату, а не від самих селян. Тому колгоспи продовжували своє існування як священний і недоторканий радянський інститут, політична й економічна опора чинної системи влади.

5. Здобутки і провали соціальної політики

У 1950–1960-ті рр. в країнах Західної Європи інтенсивно зростав життєвий рівень населення. Головними критеріями суспільного статусу, пише Норман Дейвіс, як і в Америці, стали багатство і прибуток. Швидко розвивалась автоматизація, а також масове запровадження побутової техніки. Починаючи з 1960-х рр. кілька мільйонів селян стали більш-менш заможними фермерами. Глухі села, надто у Франції, Німеччині та Південній Італії, швидко модернізовувались і механізовувались⁷². Очевидно, що співвідношення між продукуванням засобів виробництва і споживання в Західній Європі було дещо іншим, ніж у СРСР. І це не могло не впливати на політику радянського керівництва.

Ідеї «соціалізації» економіки, засновані на баченні реального життя народу, час від часу виникали в середовищі правлячої партійно-радянської верхівки. Ще з 1930-х рр. у владних коридорах у різних формах циркулювали думки і пропозиції щодо зміни пропорцій господарського будівництва, підвищення рівня матеріального життя народу, забезпечення його продуктами харчування, розгортання виробництва предметів масового попиту, житлового будівництва та ін. Вони навіть озвучувалися представниками влади. Так, дискредитований пізніше М.Вознесенський намагався проводити курс на розширення виробництва товарів народного споживання. В.Молотов і А.Мікоян виступали з пропозиціями щодо підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Однак виходу «на поверхню» соціально-політичного життя, тим більше втілення в конкретні рішення і практику вони не мали і не могли мати. Модель соціально-економічного розвитку країни, сформована

Сталіним, структура і розміщення економіки, розподіл національного доходу залишалися незмінними. Соратники Сталіна, включаючи М.Хрущова, прагнули лише надати радянській системі «людського обличчя». Тим більше, що умови для цього, як внутрішні, так і зовнішні, уже визріли.

На початку 50-х рр. став очевидним той факт, що ресурси для поступального розвитку аграрного сектора економіки вичерпані і надалі він не зможе бути донором для розвитку промисловості. Високі податки, низька продуктивність праці, мізерні капіталовкладення і як результат – проблеми з продовольчим забезпеченням країни. Урожаї зерна за 1948–1952 рр. були рівними приблизно середнім за 1928–1930 рр.: 77,9 і 76,1 млн т⁷³. З 1929 по 1952 р. в СРСР, за офіційними даними, в порівняльних цінах у важку промисловість було вкладено 638 млрд руб., а в легку – у 8,8 раза менше, у сільське господарство – у 6,7 раза менше коштів⁷⁴.

Прагнення радянського керівництва під проводом М.Хрущова зробити економіку більш «соціальною» неминуче вело до перегляду ставлення до легкої промисловості та сільського господарства. Процес зміни акцентів у економічному розвитку диктувався вимогами повоєнного часу, загрозами набутого досвіду населення щодо рівня життя радянських людей і населення інших країн Європи. До уваги був взятий і гіркий досвід відбудови зруйнованого війною господарства, який не приніс громадянам СРСР ані бажаних свобод, ані хоча б якогось полегшення матеріального становища, оскільки всі ресурси були мобілізовані на відбудову. Тож зростання уваги влади до соціальних проблем було закономірним, тим більше в умовах боротьби за владу в Кремлі після смерті Сталіна, коли кожен з претендентів на найвищу посаду прагнув заручитися підтримкою народу.

На початок 1950-х рр. зміцніло зовнішньополітичне становище СРСР. «Холодна війна» тривала, і в змаганні з капіталістичним світом Радянський Союз досяг, як вважало його керівництво, помітних успіхів, був досягнутий певний паритет у військовій потузі. «Сполучені Штати не є монополістами... у виробництві водневої бомби», – було заявлено на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р.

Названі чинники спонукали партійно-державне керівництво СРСР до більш активної соціальної політики, спрямованої на поліпшення життя народу. На згаданій сесії Верховної Ради СРСР був ухвалений план розвитку легкої і харчової промисловості, який породив серед населення певні надії й невдовзі дав певні результати: у магазинах побільшало продуктів, почалися закупки окремих товарів за кордоном. Хоча проблема залишалася дуже гострою: у 1955 р. випуск товарів народного споживання в Україні становив усього 48,1% порівняно з 1940 р.⁷⁵

У жовтні 1955 р. М.Хрущов направив членам ЦК КПРС записку з питань майбутньої звітної доповіді ЦК ХХ з'їзду партії. В ній він порушував питання щодо необхідності розширення соціальних зобов'язань держави. Особливо його турбувала наявність у «державі робітників і селян» великої кількості низькооплачуваних робітників, які за свою заробітну плату не можуть звести кінці з кінцями, по суті, зубожіють. Водночас М.Хрущов акцентував увагу на тому, що в країні існувала відносно невелика група людей, яка отримувала дуже високу заробітну плату. Партійний лідер наголошував на необхідності підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, розв'язання проблем, пов'язаних з пенсійним забезпеченням населення.

Порушені М.Хрущовим питання знайшли відображення у звітній доповіді ЦК КПРС XX з'їзду, присвяченій шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр. На кінець шостої п'ятирічки зростання виробництва предметів споживання (група Б) було заплановано на 60%, виробництва засобів виробництва (група А) – на 70%⁷⁶. Передбачалося «повністю використати могутній важіль матеріальної зацікавленості для підвищення продуктивності праці»⁷⁷.

У коригуванні соціальної політики партії і держави були враховані також і пропозиції В.Молотова, як заступника голови Ради міністрів СРСР, який з 8 по 15 серпня 1956 р. перебував в Україні. Результатом його поїздки стала відповідна записка в ЦК КПРС, в якій він теж доводив необхідність підвищення заробітної плати робітникам та інженерно-технічним працівникам, звертав увагу на гостроту житлової проблеми, перебої в постачанні населення продовольчими і промисловими товарами. На прикладі робітників конкретних українських підприємств Г.Молотов констатував зниження заробітної плати (завод «Запоріжсталь»), український низький рівень забезпеченості житлом (Дніпропетровський алюмінієвий завод), труднощі з працевлаштуванням, особливо молоді (підприємства Миколаєва й усієї України), проблеми в торгівлі, екології, умовах праці (м. Кривий Ріг) та ін.

Друга половина 1950-х рр. – період наростаючих, інтенсивних змін у соціальній сфері. Декларації, заяви і наміри партійно-державних керівників почали втілюватися в життя. 8 березня 1956 р. було ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР «Про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні». Протягом 1958–1960 рр. був здійснений перехід на семи- і шестигодинний робочий день у промисловості та центральному апараті управління. При цьому раднаргоспам, міністерствам і відомствам дозволялося вводити на підприємствах п'ятиденний робочий тиждень двома вихідними днями за восьмигодинного робочого дня.

3 1 липня 1956 р. набув чинності указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1956 р. «Про встановлення шестигодинного робочого дня для підлітків від 16 до 18 років». Того ж року був скасований закон 1940 р. про заборону на зміну місця роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу і прогули. Відповідним рішенням утратив чинність закон про примусовий набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку.

Усе це свідчило про кінець мобілізаційної економіки і поступовий перехід до лібералізованої, «м'якшої» форми адміністративно-командної системи. Хоча «генеральна лінія» залишалася незмінною: у будівництві комунізму мусили брати участь поголовно всі. Праця залишалася примусовою. 1961 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим указом, люди, котрі не працювали більш як чотири місяці на рік, притягувалися до кримінальної відповідальності. Не працювати дозволялося лише домогосподаркам, які мали дітей. Усі решта переслідувалися відповідно до кримінальних кодексів союзних республік, які містили статті про переслідування осіб, які не працювали за наймом. Ці закони прямо суперечили міжнародним угодам, що забороняли примусову працю.

М.Хрущов прагнув на практиці довести переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. У травні 1957 р. він заявив, що у найближчі роки СРСР повинен догнати і перегнати США за виробництвом м'яса, молока і масла на душу населення. Підвищення матеріального рівня життя народу тісно пов'язувалося зі зростанням доходів робітників, колгоспників і службовців.

Партійно-державним керівництвом було вжито заходів для ліквідації, як вважалося, несправедливого і соціально небезпечного для влади розриву, який склався між високо- і низькооплачуваними групами населення. Визначивши курс на стабілізацію цін, держава направляла додаткові ресурси на підвищення заробітної плати окремим категоріям працівників. При цьому прагнули дотримуватися принципу: підвищення зарплати низькооплачуваним працівникам, упорядкування оплати середньооплачуваним, збереження прибутків високооплачуваним.

З 1 січня 1957 р. в СРСР була підвищена заробітна плата низькооплачуваним робітникам і службовцям. Ті з них, які були зайняті безпосередньо на промислових підприємствах, почали отримувати 300–350 руб. на місяць, а в сільській місцевості – не менше 270 руб. на місяць. У наступні роки більшість працівників було переведено на скорочений шести- і семигодинний робочий день. Для збереження на підприємствах кадрового складу робітників і службовців, заохочення їхньої постійної праці на одному місці в законодавство була введена така норма, як «безперервний трудовий стаж». Її дотримання передбачало певні пільги. З січня 1958 р. перестали стягувати податок з неодружених, самотніх і малосімейних громадян. Через кілька років був ухвалений закон про відміну податків із заробітної плати робітників і службовців. Зростання заробітної плати, збільшення доходів робітників і службовців активізувало споживчий попит, давало поштовх до подальшого розвитку легкої і харчової промисловості.

Значні зміни розпочались у сфері пенсійного забезпечення населення. 14 липня 1956 р. Верховна Рада СРСР прийняла новий закон про пенсії, який набув чинності з 1 жовтня 1956 р. Відповідно до нього було розширено коло осіб, які мали право на пенсію, підвищено її розміри. Було введено пенсію за неповного стажу, встановлено мінімальні та максимальні пенсії у фіксованих розмірах. Законом установлювався досить високий рівень мінімальної пенсії за віком – 300 руб. на місяць. Середньомісячна зарплата робітників і службовців у промисловості у 1950 р. становила 508 руб., у народній освіті – 689⁷⁸. Згідно з законом, усім, хто отримував зарплату до 350 руб. на місяць, пенсії призначались у повному обсязі ставки, але не менше 300 руб. Решті встановлювався відповідний коефіцієнт. Тим, хто отримував зарплату від 350 до 500 руб. на місяць, пенсія встановлювалася у розмірі 90% від ставки, від 500 до 600 руб. на місяць – 80%, від 600 до 800 руб. – 70%, від 800 до 1000 руб. – 60%, з оплатою 1000 руб. і більше – 55% від заробітної плати, однак не вище максимального розміру пенсії – 1200 руб. Робітники і службовці, праця яких була пов'язана з сільським господарством і які постійно мешкали у сільській місцевості, також дістали право на пенсійне забезпечення, але в розмірі 85% від встановлених норм для міських працівників. Середній розмір пенсії за віком після набуття чинності нового закону зріс більш ніж удвічі, пенсії з причини

інвалідності збільшилися приблизно у 1,5 раза, пенсії робітникам і службовцям, які втратили годувальника, – на 64%. Зростання рівня пенсійного забезпечення було невід’ємною складовою загального процесу зростання доходів населення, зокрема збільшення заробітної плати.

Грошові доходи населення України в 1959 р. становили майже 150 млрд руб. і виросли порівняно з 1955 р. більш ніж на 45,5 млрд руб., або на 43,7%⁷⁹. Загалом реальні доходи населення за 50-ті рр. збільшилися в 1,6 раза.

Підвищувалася в СРСР роль суспільних фондів споживання. У 1963 р. вони становили 17% національного доходу. За їх рахунок забезпечувалися безплатне навчання, охорона здоров’я. Раціональнішою ставала структура споживання. Однак видатки на харчування були високими. Зокрема, у робітника промисловості на харчі йшло майже 50% заробітної плати.

У роки хрущовської «відлиги» суттєво поліпшилося забезпечення населення непродовольчими товарами. У побуті з’явилися наручні годинники, фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, швейні та пральні машини, холодильники. Розпочався продаж товарів довготривалого користування в кредит. Це свідчило про суттєві зміни у структурі попиту. Якщо раніше більша частина витрат припадала на долю продовольчих товарів, тканини, одягу, взуття, то наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. зріс попит на автомобілі, меблі, килими, холодильники, піаніно й інші товари. Причому різко виросли вимоги покупців до якості товарів, постійно зростала сума неповного задоволення платоспроможного попиту.

Значне місце у витратах населення становила оплата послуг – 8,7%. У витратах на душу населення на оплату послуг квартирна плата і комунальні послуги становили 1,8% до суми прибутків населення (за рубежем – 25–30% бюджету сім’ї). Зростали витрати населення на оплату транспорту, на дитячі установи⁸⁰.

Гострою соціальною проблемою у 50-ті рр. залишалася проблема житла. Мільйони людей досі жили в бараках, напівземлянках, комунальних квартирах, гуртожитках та ін. Під час поїздки в Дніпропетровськ В.Молотов зафіксував кричуще становище у сфері забезпечення населення житлом. Зокрема, середня забезпеченість житлом на Дніпропетровському алюмінієвому заводі становила 3,1 кв. м житлової площі на робітника. У згаданій записці до ЦК КПРС В.Молотов зазначав, що «житлове питання з побутового перетворилося на політичне». Потреба в його розв’язанні була дійсно нагальною.

31 липня 1957 р. була ухвалена постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У ній була намічена програма виходу з житлової кризи, яка полягала в такому: 1) оголосити про необхідність ліквідації в найближчі 10–12 років нестачі житла для трудящих, збільшити обсяги державного житлового будівництва; 2) збільшити обсяги житлового будівництва коштом населення за допомогою державного кредиту; 3) здійснювати будівництво на вільних територіях, без знесення будівель і переважно крупними масивами; 4) підтримати будівництво власними силами, методом народної будови. Для реалізації цих завдань підприємствам і організаціям за певних умов надавалося право підтримувати житлове будівництво зі своїх коштів. Постановою передбачалося введення протягом 1956–1960-х рр. 215 млн кв. м житла замість 205 млн, перед-

бачених рішеннями XX з'їзду КПРС. З 1958 р. почали розгортати свою діяльність житлово-будівельні та дачно-будівельні кооперативи*.

Державні та кооперативні організації розгорнули масове будівництво. Будинки зводилися індустріальними методами на основі серійного виробництва. Було обрано найдешевший швидкісний варіант будівництва житла, розрахованого на 30–40 років, з перспективою будівництва більш якісних помешкань в умовах розвинutoї економіки. Тоді ж у проектах типових будинків до фізіологічного мінімуму скорочувалися «додаткові площі». Значно знижувалася стеля і звужувалися проходи. Комірчини, сміттєпроводи і ліфти як «здорожуючі» чинники не передбачалися. Недостатньою була звукоізоляція таких квартир. Однак і про такі квартири мріяли мільйони людей.

Нове житло від держави надавалося безкоштовно. Відповідно на підприємствах, за місцем роботи, і за місцем проживання, у райвиконкомках, організовувалися черги тих, хто потребував житла або прагнув його поліпшення.

Державне фінансування, ентузіазм та ініціатива будівельників, забудовників, зацікавлених громадян помножені на нові технології, застосовані під час зведення житла, дали помітний результат. Житла було введено в дію на 9 млн кв. м більше, ніж заплановано. Хоча загалом рівень забезпеченості населення житлом залишався низьким. На 1 січня 1959 р. на одну людину припадало в середньому 6,35 кв. м житлової площі, тоді як чинна санітарна норма дорівнювала 9,1 м. У 1965 р. цей показник становив уже 10,9 кв. м.

«Житлова революція» М.Хрущова була, попри все, видатною подією того часу. Міста на очах змінювали своє обличчя. Нові мікрорайони виникали з неймовірною швидкістю. Переселення міських жителів з комунальних квартир, бараків, сараїв, підвалів тощо в окремі, хай навіть і малометражні, з тісними кухнями і сумісними санвузлами квартири з усіма вигодами – реальне досягнення соціальної політики М.Хрущова, одна з важливих причин соціального оптимізму, що поширився серед населення в другій половині 50-х рр.

Заохочення ініціативи громадян самостійно розв'язувати житлову проблему, започатковане в згаданій постанові 1957 р., знайшло свій розвиток у постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 1 червня 1962 р. «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво». В ній визначалися обсяги житлово-кооперативного будівництва і доручалося будівельному банку СРСР надавати житлово-будівельним кооперативам кредит на будівництво в розмірі 60% вартості будинків на 10–15 років за умови внесення кооперативами в банк власних коштів в обсязі 40% вартості будинків. Плановим органам доручалося забезпечити виділення ЖБК матеріалів і обладнання, а відповідним Радам – виділяти земельні ділянки. 19 листопада 1964 р. Рада міністрів СРСР ухвалила постанову «Про подальший розвиток кооперативного руху», якою для ЖБК встановлювалася відсоткова ставка за користування кредитом у розмірі 0,5%. ЖБК став для багатьох громадян країни реальною можливістю поліпшити свої житлові умови.

Зміна міжнародної обстановки, досягнення, на думку радянського керівни-

* Житлово-будівельні кооперативи існували в СРСР з 1924 р. і були ліквідовані у 1937 р.

цтва, паритету у військовому протистоянні з капіталістичним світом давали можливість скоротити і збройні сили, і їх фінансування, що створювало умови для більш активної і дієвої соціальної політики. Водночас пошуки додаткових коштів для цієї сфери в кінцевому підсумку, як і раніше, замикалися на власному населенні. У 1957 р. було вирішено відтермінувати на 20 років погашення позик, випущених до 1957 р. А з 1958 р. через зростання виплат у рахунок погашення державного боргу за позиками їхній випуск був припинений.

У роки хрущовської «відлиги» суттєво змінився трудовий потенціал і України, і всього СРСР. Щорічно збільшувалася кількість робітників і службовців. Високим був рівень зайнятості населення. Відбувалися масові переміщення людей, інтенсифікувалися міжреспубліканські міграції. Помітно зростав культурно-технічний рівень працюючих. 31 вересня 1956 р. була відмінена плата за навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Вже до 1959 р. чисельність інтелігенції в СРСР порівняно з 1939 р. збільшилася більше, ніж у 2,3 раза, тоді як загальна кількість населення за цей же період зросла лише на 22%⁸¹. У невиробничих галузях України (освіта, охорона здоров'я, мистецтво, наука та ін.) у 1960 р. працювало 2,9 млн осіб, а в 1965 р. – 3,8 млн осіб⁸². Основна частина трудових ресурсів (понад 80% зайнятого населення республіки) використовувалась у галузях матеріального виробництва, переважно у промисловості та будівництві. В сільському господарстві України у 1965 р. було зайнято 8,7 млн осіб, що на 7,4% менше, ніж у 1960 р.⁸³

Поступово почали долатися дискримінація й нужденне становище колгоспного селянства, яке довгі роки перебувало під непосильним державним гнітом. Було зроблено спробу подолати «залишковий принцип» оплати праці колгоспників, який утвердився ще в часи колективізації, коли основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці та згубно позначалася на рівні матеріального життя колгоспників. Нерідко траплялося, що у колгоспів наприкінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудовими. Тож у середині 1950-х рр. окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників колективних господарств. Частина колгоспів, економічно найміцніших, запровадила гарантовану оплату трудови, інша – гарантовану оплату грошима без нарахування трудових.

Грошове і натуральне авансування колгоспників було нерегулярним і спочатку поширювалося здебільшого на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У директивах ХХ з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР усім колгоспам рекомендувалося широко застосовувати щомісячне авансування колгоспників, як важливий стимул підвищення продуктивності праці. У березні 1956 р. була ухвалена постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах», відповідно до якої господарства за рішенням загальних зборів могли видавати членам артілі щомісячно протягом року авансом на трудові не менш як 25% грошових доходів, фактично одержаних з усіх галузей громадського господарства, і 50% коштів, що надходили у вигляді авансів з контрактації, закупок та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції⁸⁴.

Українські колгоспи скористалися відкритими можливостями, і вже в другій половині 1956 р. 61% їх здійснював регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більш як 80% колгоспів республіки; 4%, а це понад 500 господарств, запровадили гарантовану оплату трудовня. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці за потреби створювалися за допомогою держави. Виросли натуральні та грошові прибутки селян. У 1958 р. були відмінені обов'язкові поставки продовольства з особистих підсобних господарств. Зі введенням щомісячного авансування поступово почала переважати грошова оплата праці колгоспників. У 1960 р. її середньомісячний розмір становив 24,3 руб., або близько 45% загальної оплати трудовня.

У червні 1963 р. в Україні була ухвалена партійно-урядова постанова, що давала змогу Міністерству виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР запровадити як експеримент у колгоспах Каховського виробничого управління Херсонської області, Тульчинського управління Вінницької області та Ковельського управління Волинської області оплату праці механізаторів залежно від кількості виробленої продукції. Це забезпечувало більш ефективне матеріальне стимулювання і разом з тим – стабільніше соціальне становище сільських трудівників.

Однак утілення згаданих заходів не завжди давало позитивні результати. Перевірки, проведені органами контролю, показали: у багатьох колгоспах Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Харківської та інших областей взагалі не було створено грошових фондів для щомісячного авансування колгоспників. В інших господарствах кошти зі спеціальних рахунків на оплату праці колгоспників часто використовувалися не за призначенням: вони йшли на оплату сільгосподатку, страхових платежів, придбання лотерейних білетів, передплату газет і журналів тощо. У низці колгоспів значна частина коштів, передбачених на авансування працівників, використовувалася на купівлю автомашин, запчастин, худоби тощо.

Професор В.Баран справедливо звертає увагу ще на одну обставину. За часів М.Хрущова склалася практика, коли плани державних заготівель продукції колгоспів систематично коригувалися, часто необґрунтовано збільшувалися. Ставилося завдання будь-що прискорити розвиток аграрного сектора, якнайшвидше «наздогнати і перегнати» США. В результаті фонд оплати праці скорочувався, що виявлялось у зменшенні видачі на трудовні важливих продуктів харчування. Так, у 1963 р. грошова оплата трудовня порівняно з 1953 р. зросла у 3,6 раза, у той час як натуральна частина оплати зменшилася: зерном – на 39%, овочами і картоплею – на 38%⁸⁵.

«Жити було дуже важко, – згадувала колгоспниця А.Чемерисюк із с. Єлешівка Хмельницької області. – Роботи дуже багато, потрібно було ще слідкувати за власним присадибним господарством. Панував дух нужди. Але всі жили світлим майбутнім, на нього надіялись. Була страшенна гонка... Стало жити ще важче»⁸⁶.

Повільно, але зростали обсяг торгівлі і грошовий обіг на селі. Здійснювалися заходи і щодо забезпечення житлом колгоспників, упорядкування сільських населених пунктів. Хоч у більшості сіл комунальних вигод не було. Так, станом на 1965 р. в Україні електрифіковано було лише 60% дворів колгоспників, газифіковано – 2%,

центральною опаленням забезпечено 4%, а гарячим водопостачанням – 0,3%. Найпоширенішим атрибутом сільських осель були газові лампи, печі, дерев'яні лави. Зведене самотужки житло було, як правило, простим, позбавленим будь-якого архітектурного оформлення.

Великою подією сільського буття стала паспортизація селян. Сільські мешканці нарешті одержали паспорти, яких вони не мали з часу введення в Україні паспортної системи у 1933 р. Це означало, що 40% населення стало соціально мобільним, позбавилося формально колгоспно-кріпацької залежності. Колгоспники набули прав змінювати місце проживання, переїжджати в міста чи інші населені пункти. На селі, як і в місті, розширювалася мережа закладів охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування й громадського харчування, вдосконалювалася їхня структура, поліпшувався кадровий склад і матеріально-технічна база, розширювався асортимент товарів і послуг.

Суттєво змінився соціальний статус колгоспного селянства. З ненадійного союзника, класу, який «постійно і у великій кількості міг породжувати капіталістичні елементи, капіталізм», селяни за М.Хрущова перетворювалися на «активних будівників комунізму», «повноправних членів радянського суспільства». Кількість селян, як у абсолютній чисельності, так і в питомій вазі, серед загальної маси населення неухильно зменшувалася.

Тривалий час селяни були позбавлені державного пенсійного забезпечення. Соціальна підтримка від колгоспів людей старшого віку була мінімальною. Колгоспні каси взаємодопомоги були фактично безпомічними. Кожен колгосп самостійно встановлював пенсії для літніх людей. Їхні розміри залежали від прибутків колгоспу. Загалом же рівень колгоспних пенсій був заниженим. За таких умов держава почала перебирати на себе частину функцій щодо пенсійного забезпечення колгоспників. Пенсійне забезпечення було поширене на фахівців і керівні кадри колгоспів, а також працівників, які перейшли на роботу до колгоспу в зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій. Право на державні пенсії дістали й інші категорії колгоспників: колишні робітники та службовці державних підприємств, які мали необхідний трудовий стаж; інваліди, які втратили працездатність на військовій службі або під час виконання державних і громадських обов'язків; колгоспники, які навчалися у вищих навчальних закладах, аспірантурі, докторантурі, школах, курсах з підготовки колгоспних кадрів.

15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон, відповідно до якого була створена єдина система пенсійного забезпечення колгоспників. Установлено пенсії за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника, вагітності та пологів. За віком колгоспники-чоловіки дістали право на пенсію від 65 років (якщо стаж роботи не менше 25 років), колгоспниці – від 60 років (якщо стаж роботи від 20 р.). Мінімальний розмір пенсії дорівнював 12 руб., а максимальний 102 руб. щомісяця. Пенсії колгоспникам були значно нижчими, ніж робітникам і службовцям, а про персональні пенсії годі й казати.

Персональні пенсії в Україні, як і загалом у СРСР, призначалися за особливі заслуги перед радянською владою. У 1956 р. максимальні розміри персональних пенсій були: союзного значення – 2 тис. руб., республіканського – 1200 руб., місцевого – 600 руб. Розрив між статками колгоспника-пенсіонера і пенсіонера

союзного значення був майже 17-кратним. До того ж персональним пенсіонерам надавалася низка соціально-побутових пільг: 50%-ва знижка на оплату житлової площі та комунальних послуг, прикріплення до спеціальних поліклінік, оплата ліків за рецептами лікарів у розмірі 20% їхньої вартості. Особи, які мали тривалий партійних стаж, мали щорічно отримувати безкоштовно путівку чи компенсацію або щорічну грошову допомогу в розмірі двомісячної пенсії.

Такі диспропорції у сфері пенсійного забезпечення населення не могли сприяти встановленню соціальної рівноваги в суспільстві і не були стимулом для його інтенсивного розвитку. Вони засвідчували лише про посилення соціальної диференціації в радянському суспільстві та подальше відособлення партійно-державної номенклатури в його соціальній структурі. Тиск на соціальну сферу з боку парт-держструктур наростав, оскільки кількість управлінців постійно збільшувалася. Протягом 1960–1965 рр. вона зросла з 273 до 304 тис. осіб⁸⁷.

Загалом же період хрущовської «відлиги» характеризується помітним зростанням добробуту населення порівняно з періодом сталінської диктатури.

Одним зі свідчень цього може бути зменшення показників смертності немовлят. Якщо у 1953 р. з кожної тисячі новонароджених до одного року не доживали 68 дітей, то в 1964 р. цей показник знизився до 29⁸⁸.

Важливим показником були середньорічні темпи приросту грошових доходів населення протягом 1961–1965 рр. Усього грошові доходи населення зростали щорічно на 8,1%, грошові доходи від колгоспів – на 15,8%, надходження від продажу продуктів сільського господарства і кооперації – 1,2%, пенсії і додаткові виплати – 7,9%⁸⁹.

Соціально-економічні реформації змінили на краще життєві стандарти українців. Збільшення грошових доходів населення дозволило підвищити зростання витрат грошових коштів населення на купівлю товарів, а також на оплату різних видів послуг. За ті ж роки (1961–1965) темпи зростання витрат щорічно становили: на купівлю товарів – 6,9%, оплату послуг та інші нетоварні витрати – 8%, обов'язкові платежі та добровільні внески – 7,5%⁹⁰. Розрив між доходами і витратами населення України, як бачимо, був суттєвим і пояснювався недостатнім забезпеченням системи торгівлі товарами широкого вжитку та відставанням сфери послуг. Так, у республіці майже не зростали витрати населення на відвідування кіно. Повільно розвивався туризм, різні атракціони й інші видовищні послуги. Низка послуг і товарів не були адекватними заробітній платі й залишалися недоступними для переважної більшості населення. Зокрема, у 50-х рр. автомобіль «ЗИМ» коштував близько 40 тис. руб. при місячній зарплаті близько 800 руб. На початку 60-х рр. в Україні розпочався випуск малолітражок «Запорожець», але вони також були недоступними для людей. Радянському громадянину на початку 60-х рр. дозволялося поміняти не більше 30 руб. на гроші країни, яку він мав намір відвідати під час туристичної поїздки.

Посилення соціальної складової у внутрішній політиці радянської держави в роки хрущовської «відлиги» не базувалося на відповідному матеріально-фінансовому та науково-технічному забезпеченні, зростанні матеріальної зацікавленості працівників у підвищенні продуктивності праці, її результативності. Продуктивність праці в промисловості СРСР у 1960 р. становила 40–50% від такого ж

показника у США. Сукупний суспільний продукт, національний дохід і промислова продукція становили приблизно 60%. А зовнішньополітичні амбіції радянського керівництва вимагали дотримання хоча б паритету у воєнно-промисловій сфері. Це означало, що витрати на оборону мали все більше і більше зростати, а соціальна сфера все більше і більше звужуватися. На практиці це призводило до зростання соціальної напруги у суспільстві, яке стало особливо помітним уже на початку 60-х рр. Рішення уряду підняти з 1 червня 1962 р. роздрібні ціни на певні продовольчі товари викликало різкий протест по всій країні. В деяких містах він вилився у пряме протистояння влади і народу. Трагічні події у Новочеркаську викликали посилення жорсткості політичного режиму і прискорили його падіння.

У 1962 р. Україна не добрала товарного зерна. Сувора зима і засуха 1963 р. стали причиною неврожаю в 1963 р. У Києві поширилися панічні чутки, що вводять картки на хліб і суттєво зрізані фонди на продаж населенню крупи, цукру, мила, солі. Великі перебої з постачанням хліба сталися у місті суднобудівників Миколаєві. Щоденні поставки хліба з необхідних 150 т були знижені до 102. У місті склалася напружена обстановка масового невдоволення. Вантажники в порту відмовилися вантажити борошно на кораблі, які відправлялися на Кубу, і на завантаження були кинуті військові підрозділи. «Щоб уникнути відкритих виступів і просто страйків або ще гірших явищ», перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест «на свій страх і ризик» дав вказівку заступникові голови Ради міністрів України збільшити фонди на хліб для Миколаєва⁹¹.

Не кращою була ситуація на селі. Спроба догнати і перегнати Америку з виробництва сільськогосподарської продукції на душу населення завершилася повним провалом. В усій країні не вистачало хліба для задоволення потреб населення і з 1963 р. його почали закуповувати за кордоном.

У листопаді 1963 р. П.Шелест записав у своєму щоденнику: «На станції Роздільна у 12 вагонах демобілізовані з армії грузини влаштували п'яний дебош. Відкрито висловлювали незадоволення на адресу Хрущова, захищали всі дії і порядки при Сталіні, вихваляли політику Маленкова. У Стамбулі з нашого туристичного пароплава залишилася 21 людина... Все це доволі неприємні речі, і це надто прозоро говорить про наш політичний стан... Зараз у нас катастрофа з сільським господарством, і це не може не відобразитись на політичному престижі в цілому і зокрема на престижі Хрущова»⁹². Гострота соціальних проблем у суспільстві не знімалась, і політична напруженість не спадала. Загострення продовольчої проблеми означало крах аграрної політики М.Хрущова, який не зумів здійснити модернізації сільського господарства і відмовитися від екстенсивного шляху розвитку. Іншого результату і не могло бути. «Соціалізація» економіки за М.Хрущова відбулась у тих межах, в яких дозволяли можливості лібералізованої адміністративно-командної системи. На більше вона просто не була спроможна через об'єктивні закони її функціонування.

Економіка України, як і всього Радянського Союзу, в добу деєталінізації зробила суттєвий крок до поступового демонтажу її адміністративно-директивних та централізаторських основ і повернення до багатуокладної власності та ринкових відносин. Однак на перешкоді цього стояла діюча політична система країни.

Посилання до розділу 30

1. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: В 4 кн. – М., 1999. – Кн.4. – С.167-169.
2. Байбаков Н.К. От Сталина до Ельцина. – М., 1998. – С.109.
3. Шестаков В.А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – в середине 60-х годов. – М., 2006. – С.85.
4. Цит. за: Там само. – С.173.
5. Див.: Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2008.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.44. – Арк.181.
7. Там само. – Арк.182-183.
8. Волков И.М. Деревня СССР в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-х годов) // Отечественная история. – 2000. – №6. – С.119.
9. Максимюк О.П. Відродження хутірських і малих поселень // Державне регулювання соціально-економічного розвитку села. – К., 1995. – С.50, 51.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4511. – Арк.19.
11. Там само. – Арк.49, 136.
12. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962. – С.154.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4511. – Арк.137.
14. Там само. – Спр.845. – Арк.50.
15. Там само. – Арк.50.
16. Там само. – Спр.4511. – Арк.19.
17. ЦДАВО України. – Ф.4487. – Оп.2. – Спр.702. – Арк.2, 3.
18. Там само. – Арк.98.
19. Панченко П.П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60–80 рр. XX ст.) // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії: У 2 ч. – К., 1996. – Ч.ІІ. – С.115.
20. КПРС в резолюціях... – Т.8. – К., 1981. – С.249.
21. Риси́ч Й.Л. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали друкованих читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 1997. – С.192.
22. Панченко П.П. Динаміка соціальних процесів в українському селі // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М.С.Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «Круглого столу». – К., 1997. – С.95.
23. Українське село: проблеми і перспективи. – К., 1991. – С.11.
24. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма и развитие сельского хозяйства. – Т.6. – С.468.
25. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.450.
26. Вечерський В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К., 2003. – С.12.
27. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства. – Т.1. – С.10.
28. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.414.
29. Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми в діяльності М.С.Хрущова // М.С.Хрущов і Україна: Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 року, присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. – К., 1995. – С.81.
30. КПРС в резолюціях... – К., 1980. – Т.7. – С.51.
31. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма... – Т.2. – С.282.
32. Там само. – Т.1. – С.293.
33. Див.: Котов Г.Г. Сближение двух форм социалистической собственности и укрепление союза рабочего класса и крестьянства // Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе. – М., 1962. – С.81.
34. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.2214. – Арк.5.
35. Там само. – Спр.3450. – Арк.112.

36. Там само. – Спр.4592. – Арк.176.
37. Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т.4. – М., 1958. – С.726-732; Вылцан М.А. Этапы развития // Вопр. истории. – 1979. – №1. – С.11.
38. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.3182. – Арк.7.
39. Там само. – Оп.18. – Спр.12. – Арк.9.
40. Там само. – Ф.27. – Оп.29. – Спр.4. – Арк.28, 29.
41. Там само. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.3851. – Арк.7.
42. Крачковський Б. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч.ІІ. – Львів, 1994. – С.79, 80.
43. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.3450. – Арк.98.
44. Там само. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.7649. – Арк.22.
45. Там само. – Ф.27. – Оп.29. – Спр.4. – Арк.8.
46. Там само. – Арк.9.
47. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма... – М., 1963. – Т.5. – С.11.
48. ЦДАГО України. – Ф.582. – Оп.18. – Спр.253. – Арк.9.
49. Там само. – Оп.4. – Спр.3735. – Арк.31.
50. Н.С.Хрущев (1894–1971): Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н.С.Хрущева. 18 апреля 1994 года. – М., 1994. – С.46.
51. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.18. – Спр.253. – Арк.9.
52. Там само. – Спр.3735. – Арк.31.
53. Там само. – Спр.473. – Арк.197.
54. Хрущев Н.С. Строительство коммунизма... – М., 1964. – Т.8. – С.66-67.
55. Крачковський Б. Унітаризм і аграрний загін робітництва України: гіперболізація в теорії і реалії. – К., 1998. – С.81-83.
56. КПРС в резолюціях... – Т.7. – С.306-307.
57. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991. – К., 2000. – С.359-360.
58. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1968. – Т.4. – С.401.
59. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.80. – Спр.1252. – Арк.50.
60. Там само. – Спр.1252. – Арк.54.
61. Там само. – Арк.11.
62. Там само. – Оп.24. – Спр.4937. – Арк.82.
63. Воронов С. В преддверии перемен // Степные просторы. – 1989. – №9. – С.14.
64. Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958 гг.). – М., 1966. – С.547.
65. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1007. – Арк.183, 184.
66. Там само. – Спр.1267. – Арк.166.
67. Там само. – Оп.24. – Спр.4937. – Арк.81.
68. ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.5208. – Арк.1.
69. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1267. – Арк.168.
70. Фридберг Л.Я. Образование государственного продовольственного фонда СССР (1964–1980 гг.) // История СССР. – 1984. – №4. – С.29.
71. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К., 2003. – С.164.
72. Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С.1111.
73. Ясин Е. Российская экономика. Истоки и панорама рыночных реформ. – М., 2002. – С.62; Шестаков Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – С.166.
74. Заседание Верховного Совета СССР. Пятая сессия. 5-8 августа 1953 г.: Стенограф. отчет. – М., 1953. – С.260.
75. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С.187.
76. КПРС в резолюціях... – М., 1986. – Т.9. 1956-1960. – С.30.
77. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза, 14-25 февраля 1956 г.: Стенограф. отчет. – М., 1956. – Т.1. – С.73.

78. Труд в СССР. – М., 1988. – С.148; Шестаков В.А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – С.185.
79. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5192. – Арк.51.
80. Там само. – Арк.59.
81. Народное хозяйство СССР в 1960 г.: Статистич. ежегодник. – М., 1961. – С.28.
82. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.550. – Арк.87.
83. Там само.
84. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.4. – М., 1968. – С.288, 290.
85. Див.: Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – С.190-191.
86. Цит. за: Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. – М., 2004. – С.353.
87. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.550. – Арк.93.
88. Народное хозяйство СССР в 1964 г.: Статистич. сб. – М., 1970. – С.34.
89. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.550. – Арк.70.
90. Там само. – Арк.72.
91. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»... – С.159.
92. Там само. – С.164.

Розділ 31

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ДОБУ ЗАСТОЮ (1965–1985)

1. Соціальна структура населення та міграційні процеси

У сучасній українській історіографії соціальна структура епохи застою залишається практично недослідженою. Традиційна радянська схема поділу на робітників, селян та інтелігенцію видається застарілою, а новий сучасний варіант перебуває в стадії розробки. Спробуємо накреслити можливі критерії поділу радянського суспільства, які б могли стати основою подальших досліджень.

В Україні постійно знижувалася темпи приросту населення. Якщо у дев'ятій п'ятирічці вони становили 0,68%, то у десятій – 0,4%, в одинадцятій – 0,34%; ці показники були найнижчими серед союзних республік. Передусім постійно знижувався природний приріст, що було характерно як для міста, так і для села. У результаті державних заходів посилення допомоги сім'ям з дітьми коефіцієнт народжуваності у 1983 р. досяг свого максимуму за період з 1970 р., однак ефект виявився недовготривалим і згодом пішов на спад. На противагу народжуваності динаміка смертності населення мала тенденцію до зростання. Це було пов'язано зі збільшенням частки старших людей і збільшенням смертності серед чоловіків працездатного віку¹.

В епоху застою Україна вперше стала міською нацією: у 1965 р. чисельність міського населення перевищила кількість селян (51%), а у 1985 р. городяни становили вже 65%. Відбувалися структурні зміни в розподілі населення між містом і селом. Чисельність міського населення за 1971–1985 рр. зросла на 7,5 млн осіб, сільського – зменшилася на 4 млн осіб. Це відбулося передусім за рахунок міграцій та

адміністративно-територіальних перетворень. Найурбанізованішими у 1986 р. були промислово розвинуті області – Донецька (90%), Ворошиловградська (87%) і Дніпропетровська (83%)².

Суттєво змінилася вікова структура суспільства. Дітей віком до чотирьох років було лише 86% від їхньої кількості у 1959 р. Зменшилася також кількість молоді 20–29 років, натомість зросла частка людей похилого віку: якщо 1959 р. кількість осіб пенсійного віку було 15%, то на середину 1970-х – 23%³. Процеси загально-го старіння соціуму найменш зачіпали міських жителів. Через високу соціальну мобільність зменшення природного приросту у великому місті компенсувалося напливом до нього сільських жителів і мешканців невеликих містечок. За переписом 1970 р. серед міського населення майже у 2 рази порівняно з попереднім збільшилася кількість підлітків 13–16 років, стабільним залишався показник кількості дітей до чотирьох років і працездатного населення⁴.

Найбільше від зміни вікової структури постраждало село. При збільшенні населення республіки з 1959 до 1977 р. на 18% чисельність сільського населення зменшилася на 14%, або на 3,3 млн осіб, передусім за рахунок молоді. Порівняно з 1959 р. у 1970 р. на селі спостерігалось зменшення кількості дітей віком до десяти років, катастрофічне зменшення молодих людей з 16 років, тобто після закінчення школи. Наприклад, частка осіб 20–24-річного віку скоротилася вдвічі⁵.

За 1960–1977 рр. народжуваність сільського населення знизилася в 1,5 раз, а смертність зросла в 1,8 раз. Природний приріст населення на 1 тис. осіб катастрофічно знизився і в 1977 р. становив 0,4 особи проти 13,5 в 1960. Депопуляція – тобто перевищення смертності над народжуваністю – спостерігалася у сільській місцевості Полтавської області з 1969 р., Сумської і Чернігівської – з 1970, Кіровоградської – з 1972⁶.

Освітня структура соціуму забезпечувала йому меритократичний характер. Постійно збільшувалася питома вага тих осіб, які мали вищу чи середню спеціальну освіту, притому вища освіта була певним гарантом матеріальної забезпеченості та соціальної позиції. У 1970 р. на 1 тис. осіб з середньою спеціальною освітою припадало 67, а з вищою – 40; при цьому перша залишалася гендерно нейтральною (кількість чоловіків і жінок, що її здобували, була однаковою), а друга – чоловічою прерогативою (на 1 тис. осіб вищу освіту мали 47 чоловіків і 34 жінки)⁷.

Особливістю соціуму була його висока соціальна та географічна мобільність. У 1965 р. дві третини руху населення припадало на переміщення всередині республіки. Основними причинами були організований набір робітників для промисловості та будівництва, переїзд молоді до міста на навчання, а потім на роботу. Найбільша кількість як прибулих, так і відбулих була в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській областях, де були зосереджені підприємства вугільної, металургійної, хімічної та машинобудівної промисловості. Лише в цих трьох областях кількість тих, що до них переїхали, становила 36,9% усіх прибулих до міських поселень республіки, а вибулих – 39,7%. Значний рух населення відмічався також у Києві, Львівській, Одеській, Харківській, Кримській областях, які крім підприємств промисловості мали велику кількість навчальних закладів⁸.

У другій половині 1970-х рр. Україна потерпала від міграційних втрат, спричинених обміном населення із Західносибірським та Далекосхідним економічни-

ми регіонами. За 1976–1979 рр. лише у 9 областях і м. Київ за рахунок міграцій кількість населення збільшилася, в усіх інших – зменшилася. При цьому у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях міграційні втрати перевищили природний приріст населення, що призвело до зменшення загальної кількості населення⁹.

Серед найбільш географічно мобільних груп переважали чоловіки, люди з середньою спеціальною та загальною середньою освітою, переважно неодружені. У складі мігрантів-жінок налічувалося більше тих, хто займався розумовою працею, та осіб, що не мали занять. У загальній кількості рухливого населення більшість становили люди працездатного віку, у той час як люди похилого віку практично не змінювали місця свого проживання¹⁰.

Загальний напрям географічної мобільності протягом усього періоду застою спрямовувався у міста. Протягом 1965 р. у містах України 33,4% прибулих було із сільської місцевості. Серед вибулих з міст переважна більшість знову ж таки переїжджала до інших міст (798,5 тис. осіб) і лише незначна частка – до села (237,4 тис. осіб)¹¹. Внаслідок міграції з села до міста за 1976–1979 рр. чисельність міських жителів збільшилася на 903,6 тис. осіб (майже 50% від загального приросту міського населення), а чисельність селян зменшилася на 948,8 тис. осіб (майже 90% від загального зменшення селян)¹².

Найбільше українське село страждало від механічних втрат населення. Основними причинами зменшення сільського населення на середину 1960-х рр. були пониження показників природного приросту, адміністративно-територіальні перетворення, міграції до міст. Відбувалися також організовані переселення селян із західних і східних областей у південні райони та на цілині землі Казахстану¹³.

З метою вивчення причин сільської міграції у березні 1984 р. було проведено опитування осіб старше 16 років, які оформили виписку із села, в якому проживали. Абсолютна кількість мігрантів (68%) становила молодь у віці 16–29 років, до того ж загалом добре освічена, у той час як частка цієї вікової групи серед селян була лише 23%. Основними причинами відтоку робочої сили з села були важкі умови праці, її сезонний характер, фактично ненормований робочий день, незабезпеченість облаштованим житлом, суттєва різниця в оплаті праці працівників промисловості та сільського господарства, відставання у торговому, медичному, культурно-побутовому обслуговуванні та благоустрої сільських населених пунктів. Особливо незадоволені нестачею елементарної матеріальної забезпеченості – мізерною оплатою праці та сезонним характером роботи на селі – були селяни західних областей, у той час як мешканці східних областей були більш вибагливими до пільг та додаткових зручностей¹⁴. Найкращим способом, особливо для молодих жінок, покинути рідне село було одруження (43% опитаних причиною переїзду називають сімейні обставини, хоча цілком очевидно, що у цьому випадку йдеться лише про привід). Інший поширений спосіб – виїзд на навчання чи призов до армії, відбувши які, селяни шукали засобів і далі залишатися у містах.

Вершиною соціальної мобільності та її найбажанішою ціллю у республіканському вимірі була столиця. У 1970-ті рр. у середньому за рік населення Києва збільшувалося на 50 тис., передусім за рахунок мігрантів – селян сусідніх облас-

тей і населення Київської області. Загальний приріст киян за рахунок прибулих з Київської області становив 109 тис. осіб, Чернігівської – 26 тис., Житомирської – 27 тис., Черкаської – 15 тис. і Вінницької – 12 тис.¹⁵

Утім, для набуття соціального статусу киянина існувало цілком реальне і дієве обмеження – прописка. Вироблені поведінкові стратегії мігрантів передбачали різні способи отримати постійну чи хоча б тимчасову київську прописку. Найдієвішою була матримоніальна стратегія – одруження на особі, що мала заповітну житлову площу, використовувана з однаковим успіхом обома статтями. Інша передбачала отримання власної квартири за ордером міської ради, хоча тут вимагалася справжня спритність й немалі гроші. Більшість же на початковому етапі обмежувалася тимчасовою пропискою, яку отримувала як прибулі на роботу чи навчання, селилася у гуртожитках і на орендованих квартирах, у подальшому сподіваючись на щасливий випадок чи нагоду, яка допоможе влаштуватися «на постійне». Цьому сприяла інфраструктура міста, що, окрім концентрації значної кількості навчальних закладів, постійно потребувала додаткових працівників. Нестача робочих рук відчувалася у професіях, що вимагали тяжкої фізичної та ручної некваліфікованої праці і якими гребували корінні кияни. Підприємства постійно зверталися до міськвиконкому з проханням збільшити ліміти на прописку робітників з числа сільського населення.

Реалії київського повсякдення передбачали для мігрантів набуття вельми провокаційного, нетипового соціального статусу, далекого від ідеальних радянських стратифікаційних схем. Приміром, у 1961–1970 рр. 2612 жінок отримали прописку в Києві як хатні працівниці, з них 757 – постійну¹⁶. Таких соціальних категорій потребувала брежнєвська політична еліта, що в епоху застою перетворилася на окрему страту.

Велике місто – мрія і ціль усіх сільських хлопчаків і дівчат – не завжди могло вмістити всіх охочих, що від людей практичних потребувало додаткових способів пристосуватися до ситуації. Одним із таких способів став міський заробіток. У другій половині 1970-х рр. значно зросли масштаби маятникової міграції, що свідчило про збільшення частки населення, яке проживало в селі, а працювало в місті. До Києва щодня приїжджало на роботу більше 200 тис. осіб, до Харкова – 150, до Львова – 100, до Одеси – 63 тис. Особливо цей процес був характерним для слабо розвинених західних областей – там кожен четвертий працездатний селянин щодня їздив на роботу до міста. Втім, навіть таких заходів західноукраїнцям часто не вистачало, щоб мати підробіток, саме вони найчастіше ставали сезонними працівниками у Росії та Прибалтиці¹⁷.

У період застою меритократичні принципи соціальної динаміки не лише мали формальну вагу, а й широко використовувалися на практиці. Однак ті групи радянського соціуму, які мали формуватися лише за меритократичними засадами, – партійні працівники й інтелігенція, демонстрували схильність до спадковості свого статусу (переважно інтелігенція) та станової замкненості (у випадку з партійцями – утворення міцних номенклатурних груп).

Соціальний престиж партійно-радянської номенклатури не лише визначався близькістю до влади та систем розподілу дефіцитних товарів, а й підкріплювався матеріальними статками. Наприклад, у 1965 р. ставка першого секретаря ЦК КПУ

становила 700 руб., другого секретаря – 630 руб., заввіділами – 410 руб., інспекторів – 310 руб., інструкторів та лекторів – 200 руб. Додатково передбачалися виплати на лікувальні заходи (до 80% заробітної плати), матеріальна допомога, оплата всіх відряджень, видача пільгових путівок до санаторіїв та будинків відпочинку. Перший секретар республіканського ЦК і перші секретарі обкомів партії мали право на службовий автомобіль¹⁸. Керівники високого рангу часто влаштовували собі кілька квартир чи будинків, а маючи один легковий автомобіль, з метою наживи або для родичів могли стояти в черзі за іншим.

Відбулися зміни в соціальній структурі українського села епохи застою. Спостерігалось зменшення кількості колгоспників та збільшення робітників і службовців, пов'язана з реорганізацією колгоспів у радгоспи, а також перехід у робітники частини кустарів. За семирічку загальна кількість кустарів – цього нетипового для радянських класифікаційних схем прошарку – скоротилася з 43,1 до 12,2 тис., тобто більш ніж на 70%. Якщо загалом в Україні питома вага чоловіків серед селян на початок 1966 р. становила 43,2%, то по окремих вікових групах спостерігалися значні відхилення. Починаючи з 15 років помітне переважання жінок, особливо у середньому та похилому віці. Так, у 19-річному віці чоловіки становили 28,2% загальної кількості населення цього віку, що пояснювалося черговим призовом до армії. У віці 20–39 років на кожних 100 чоловіків припадало 124 жінки, відповідно у віці 40–59 років – 170 жінок, у віці старше 60 років – 190¹⁹.

Протягом періоду брежнєвського правління дещо змінився соціальний статус колгоспника. Цьому посприяла низка державних ініціатив, що почалися за часів косигінських реформ. У колгоспах запроваджувалися соціальні гарантії – щомісячна оплата праці (яка раніше підмінювалася натуральними виплатами за трудовні, переважно зерном), пенсійне забезпечення за віком та втратою працездатності, право на оплачувану відпустку, застосування різних матеріально-стимулюючих систем оплати праці, відпустка за вагітністю для жінок, скорочений робочий день для підлітків тощо, що дещо зближувало колгоспне селянство в статусній ієрархії з робітниками.

За такими ознаками, як ставлення до засобів виробництва, роль у суспільній організації праці, спосіб отримання і розміри частки у суспільному продукті, працівники радгоспів і колгоспники нічим практично не відрізнялися. На споді сільської ієрархії знаходилася найчисленніша соціально-професійна група осіб некваліфікованої та малокваліфікованої праці (доярки, пастухи, овочівники, сторожі, підсобні робітники, прибиральниці та ін.) – професії яких не потребували ні спеціальних знань, ні навіть загальної освіти. За період 1959–1989 рр. їхня частка скоротилася несуттєво – з 58,7 до 46,3%²⁰.

Слід визнати, що система соціальної взаємодії між групами у Радянському Союзі була міцно прив'язана до матеріальних цінностей та економічних відносин. Фактично планова економіка своєю ефективністю завдячувала структурно вбудованим в її природу позаекономічним стосункам. Формування системи офіційно ненормованих та неконтрольованих соціальних взаємин – «блат», «фарца», кумівство, «чорний ринок», взаємообмін послугами – природно доповнювало та коригувало ті елементи планової економіки, які не можна було вирахувати наперед жодними науково визначеними планами і які становлять елемент несподіванки та неперед-

бачуваного ризику. Відсутність легального поля для їхнього існування витісняло їх з суто економічних стосунків у площину міжгрупової та міжособистісної взаємодії. Прикладом такої компенсаторної реакції можуть бути статусні взаємини на локальному рівні: голова колгоспу (формально виборна посада) призначався районним партійним керівництвом, знаходився з ним у своєрідних васальних відносинах, і водночас представляв фактично одноосібну владу на селі у вирішенні щоденних справ, використовуючи свої неформальні зв'язки для матеріально-економічного забезпечення власного колгоспу. Часто саме ці зв'язки (знайомства, хабарі, система взаємних послуг) допомагали налагодити господарювання і використовувалися на користь місцевого колективу. Про розмах і всеохопність такого типу господарювання свідчать численні факти. Наприклад, в архіві збереглися матеріали справи про незаконне придбання за хабарі тракторів деякими колгоспами у Чернігівській області. У 1970 р. у результаті подібних оборудок 65 колгоспів отримало 220 тракторів, за що було виплачено хабарів на суму 24 тис. руб. Прикметно, що про це знали начальники управлінь сільського господарства районів області, перші секретарі райкомів КПУ, а начальник відділу постачання Чернігівського дорожньо-будівельного управління і начальник відділу підсобних промислів управління сільського господарства Чернігівського облвиконкому виступали посередниками. Ситуація була настільки типова та схвалювана, що поштоvhом до розголосу цього випадку стала лише вказівка з Москви О.Косигіна²¹.

У низці випадків така свобода дій призводила до зловживань з боку голів колгоспів. Численними й неодноразовими були випадки, коли місцеві урядники зловживали накладанням незаконних штрафів, спекулювали закупленими матеріалами, привласнювали колгоспні гроші, незаконно вилучали чи зменшували присадибні ділянки, самочинно вираховували із заробітків колгоспників плату за сільськогосподарський податок, страхові платежі, підписку на газети та журнали, членські внески тощо²². Більше того, статус голови колгоспу як «батька у патріархальному суспільстві» цілком виправдовував використання ним фізичного впливу на підлеглих – рукоприкладство, побиття, примушування жінок до статевих зносин. Серед цих усталених практик лише окремі випадки потрапляли в коло зору радянських партійних і правоохоронних органів²³, у той час як районні урядники, загалом знаючи ситуацію, обходили їх мовчанкою.

Стержневі соціальні стосунки на селі між секретарями райкомів і головами колгоспів насправді обплутувалися цілою сіткою взаємовідносин між посадовцями різного рівня. На рівні колгоспу проміжну ланку в статусній ієрархії займали голова сільради, бригадир, бухгалтер, секретар парткому. У районі поважними людьми були завідуючий складом чи базою, головний лікар, начальник міліції та ін., кожен із яких був задіяний у системі неформального розподілу матеріальних благ. Хоча в окремих випадках справа доходила до відвертої залежності (як, приміром, відбулося у Херсонській області у 1969 р., коли головний ветеринарний лікар В.Усаченко «збирав данину» з голів колгоспів, а отриману в такий спосіб худобу продавав на ринку чи здавав²⁴), загалом система зберігала рівновагу, в підтриманні якої були зацікавлені всі задіяні особи.

Така ж сітка «неформальних послуг» існувала і на рівні міста, хоча до неї входило значно ширше коло осіб. Про особливості її функціонування свідчить

хоча б факт, викритий на рівні ЦК КПУ. Протягом 1966–1975 рр. директор Одеського заводу «Молдвинпром» розвозив подарунки до свят (залежно від статусу обдаровуваного від 3 до 10 пляшок коньяку та вина) всім ключовим посадовцям міста – секретарям і працівникам Одеського обкому партії, секретарям міськкому партії, начальнику обласного фінансового відділу, начальнику Управління внутрішніх справ та ін.²⁵

Однак поряд з неформальними соціально-економічними взаєминами в українському радянському соціумі існували цілком легальні й навіть стимульовані державою позаекономічні механізми регулювання та компенсування вад планової економіки. Їхня природа з економічної точки зору ще недостатньо вивчена сучасною українською історіографією, хоча фактичний бік справи загалом відомий. Найяскравішим прикладом можемо вважати рух за комуністичну працю, актуалізований постановами ЦК КПРС 1965 р., що поряд з іншими заходами впроваджував звання «Ударника комуністичної праці» та «Колективу комуністичної праці». Загалом в історіографії введення фактора людського ентузіазму оцінюється як спосіб, у який держава заощаджує кошти на економічних (грошових) засобах стимулювання. При цьому часто забувають ті фундаментальні соціальні наслідки, які мало здобуття нагород, відзнак і дипломів у радянському соціумі. Відсутність фінансового зиску перекривалася потужним символічним капіталом і престижем, якого набувала така особа на рівні своєї мікрогрупи. Формальне здобуття «папірців» насправді безпосередньо визначало соціальну ієрархію на локальному рівні.

2. Становище в сільському господарстві

Після зміщення М.Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради міністрів СРСР нове керівництво для виправдання зміни влади в очах соціуму береться до реформаторських заходів. Хоча частина реформ була не надто оригінальною, особливо в галузі сільського господарства, сама активна діяльність у цьому напрямі мала забезпечити імідж поміркованості, виваженості та раціоналізму на противагу підкреслюваному «волюнтаризмові» попередника Хрущова.

У березні 1965 р. пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства» (хоча зміст її загалом дублював положення постанови лютого 1964 р. пленуму ЦК КПРС, що відбувся ще до зміни влади²⁶). У квітні 1965 р. КПУ, наслідуючи вказівки зверху, ухвалив свою постанову «Про плани закупок сільськогосподарської продукції на 1965–1970 роки і заходи щодо дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва в Українській РСР».

Змінювалася практика заготівель продукції сільського господарства – встановлювався твердий план закупівлі зерна на шість років. План продажу зерна державі дещо зменшувався, натомість було підвищено основні закупівельні ціни на пшеницю, жито, гречку та інші зернові, сояшник та продукцію тваринництва. За продукцію, що здавалася понад план, встановлювалася надбавка 50% основної закупівельної ціни. Було здійснено перехід до гарантованої грошової оплати праці колгоспників за кінцевими результатами господарської діяльності. У результаті очікувалося, що колгоспи значно розширять зернове виробництво і відпаде

необхідність закуповувати хліб за кордоном, виробництво зернових загалом стане рентабельним.

Попри загалом стимулюючий вплив підвищення цін на розвиток сільського господарства, окремих місцевих урядників це спонукало до особистої наживи. Наприклад, у 1975 р. окремі господарства Львівської області стали скорочувати власне тваринницьке виробництво і зайнялися перепродажем худоби від населення, незаконно отримуючи від держави 35 і 50% надбавки²⁷. Численними були випадки недоплат колгоспам зароблених грошей через обрахування їх на заготівельних пунктах та переробних підприємствах, куди колгоспи здавали свою продукцію. Лише за встановленими фактами у 1966 р. колгоспам недоплатили 5,5 млн руб.²⁸

Найважливішим засобом піднесення зернового господарства вважалося підвищення врожайності, що мало бути досягнуто за рахунок меліорації земель. На успіхах і невдачах меліоративних заходів зупинимося нижче, тут лише зазначимо, що окрім меліорації, косигінська реформа передбачала також створення міцної кормової бази тваринництва, комплектування сільського господарства технікою та машинами, збільшення випуску мінеральних добрив тощо.

Інші рішення березневого пленуму включали заходи з ефективного використання досягнень науки і передового досвіду, впровадження госпрозрахунку. У 1965 р. на госпрозрахунок було переведено більше половини всіх бригад колгоспів України. Госпрозрахункові принципи застосовували майже 58% усіх комплексних, тракторно-рільничих і тракторних бригад, у тваринництві ці принципи найбільше поширилися на фермах великої рогатої худоби²⁹.

Тривала політика значних капіталовкладень в аграрний сектор: протягом дев'ятої п'ятирічки вони становили 24,6 млрд, десятої – 29,2 млрд, обсяг капіталовкладень у 1971–1975 рр. становив 28%, 1976–1980 рр. – 28%, 1981–1985 рр. – 27%³⁰. У результаті сільське господарство вперше стало в деяких пріоритетних галузях, обійшовши легку промисловість. Зростання фінансування доповнювалося заходами соціального характеру: введення помісячної зарплати колгоспникам, право на пенсію, соціальне страхування, паспорт.

Держава виділяла колгоспам і радгоспам довго- і короткострокові кредити. У 1965 р. колгоспам надано право мати власні поточні рахунки в банках. У тому ж році була анульована заборгованість колгоспів щодо раніше отриманих позичок, водночас до п'яти років продовжувався термін погашення авансів, одержаних від заготівельних організацій за договорами контракції. Були списані борги за придбавану техніку, приміщення і обладнання в МТС і РТС. З кожним роком фінансова підтримка аграрного сектора зростала, особливо радгоспів. За 1960–1990 рр. загальна сума довгострокових кредитів зросла в 5,8 рази й досягла 734 млн руб. До 1970 р. включно держпозики надавалися також на заробітну плату, будівництво дошкільних установ, паліне тощо.

Утім, під час розгляду планування сільського господарства на кожну наступну п'ятирічку місцеві керівники жалілися, що Держплан СРСР періодично завищує показники поставок основних сільськогосподарських продуктів і занижує цифри планованої до отримання техніки, мінеральних добрив і капітальних вкладень.

Слід визнати, що комплекс заходів, пропонованих косигінською реформою, став основою розвитку сільського господарства і фактично не змінювався протягом

усієї брежнєвської доби. В подальшому йшлося лише про посилення кількісних показників, натомість жодних якісних кардинальних змін запроваджено не було, що й визначило поступовий спад виробництва – від піку другої половини 1960-х – першої половини 1970-х до кризи початку 1980-х рр.

Управління сільським господарством. Особливість планової економіки полягає в тому, що для свого чіткого і злагодженого існування вона вимагає відпрацьованого механізму управління, передусім – реалізації визначених у плані показників. Інакше кажучи, якщо у теорії науково вираховані, точні кількісні показники були достатніми для збалансованого та прогнозованого розвитку економіки країни, то на практиці економічна дієвість залежала від повномірного їх виконання. В історіографії сформувалася загалом негативна оцінка управлінських реструктуризацій: радянську владу звинувачували, що замість посилювати сільське господарство коштами, зусилля направлялися на адміністративні перебудови. На нашу думку, тут слід відрізнити засадничу потребу у вдосконаленні управлінських функцій, закладену в суть планової економіки (що розуміли радянські лідери, і під цим кутом зору увага до цього питання цілком виправдана), та невдалі способи цього вдосконалення на практиці.

Реорганізації управління колгоспним виробництвом почалися (а по суті, тривали) відразу в 1965 р. Спочатку було ліквідовано бюро з керівництва сільським господарством при ЦК КПУ та відновлено єдині принципи побудови громадських інституцій. Обласні управління виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції перетворено на обласні управління сільського господарства, а колгоспно-радгоспні (радгоспно-колгоспні) виробничі управління в районах трансформовано в райсільгоспуправління. Указом Президії Верховної Ради України від 16 березня 1965 р. Міністерство сільського господарства і Міністерство заготівель сільськогосподарської продукції були об'єднані в єдине союзно-республіканське Міністерство сільського господарства. До нього влилася система «Сільгосптехніки», по вертикалі аж до районної ланки. При уряді було створено Комітет у справах хлібопродуктів і комбікормової промисловості.

Різноманітні управлінські перетворення тривали й у наступні роки. При цьому хронічно не вдавалося знайти компроміс між кількісним нарощуванням персоналу та його професійними якостями. Перекіс завжди відбувався на користь першого і у 1970–1980-ті рр. управлінський апарат сільського господарства в Україні налічував уже більше 200 тис. чиновників.

На початку 1980-х було здійснено спробу інтеграції сільського господарства та переробної промисловості – утворено агропромисловий комплекс (АПК). У 1982 р. сформовано районні агропромислові об'єднання (РАПО), до складу яких входили колгоспи, радгоспи, районні підприємства для переробки сільгосппродукції, системи агрохімії, заготівельників, ремонтників тощо. Однак невдовзі з'ясувалося, що РАПО неспроможне об'єднувати інтереси всіх своїх ланок, його практична діяльність зводилася до збирання інформації знизу та передавання її до вищих інстанцій. У 1985 р. ухвалено рішення про вдосконалення управління агропромисловим комплексом. На базі 5 союзних міністерств (сільського господарства, м'ясної та молочної промисловості, плодоовочевого господарства, сільського будівництва, харчової промисловості та Державного комітету з виробничо-технічного

забезпечення сільського господарства, Головного управління із садівництва, виноградарства і виноробної промисловості, Укрміжколгоспбуду) утворено Державний агропромисловий комітет СРСР. В Україні було створено Агропромисловий комітет республіки, до системи управління якого увійшли 10 тис. колгоспів і радгоспів, близько 15 тис. переробних та обслуговуючих підприємств і організацій, 167 наукових закладів³¹. Проте незабаром він перетворився на величезну бюрократичну надбудову.

Іншим способом підвищити ефективність планової економіки радянська влада вважала зміну взаємовідносин на рівні найнижчої ланки – безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції. У 1969 р. прийнято новий Примірний статут, який коригував структуру внутрішнього управління колгоспів. Згідно зі статутом зборам уповноважених, які до того ділили владу із загальними зборами, було надано статус вищого органу управління. У 1970 р. майже третина колгоспів однозначно визнавала саме збори уповноважених вищим органом. Однак збори не виконували покладених на них функцій, у 1970–1980-ті рр. активно виявляється тенденція до зниження їх ролі, скликають їх чимдалі рідше. Здебільшого проводилися лише звітно-виборчі збори, на яких водночас затверджували виробничо-фінансові плани. Решту питань вирішували правління та одноосібно голови колгоспів³².

Структура сільського господарства. Зазнавала певних змін і структура сільського господарства. Головною формою сільськогосподарського виробництва залишалися колгоспи і радгоспи. Після 1966 р. тенденції до розукрупнення, які переважали у першій половині 1960-х, уповільнюються, а в 1976–1977 рр. зовсім припиняються, і здійснюється процес перетворення кооперативної форми господарювання на державну (від колгоспів до радгоспів)³³. Протягом 1965–1985 рр. відчутною була тенденція до поступового нарощування потуг радгоспів та зменшення кількості колгоспів за рахунок їх реорганізації. Якщо у 1965 р. кількість колгоспів становила 9553, а радгоспів – 1343, то на 1985 р. ці показники були 7442 та 2273 відповідно. Хоча формально майно колгоспів вважалося колективною власністю їх членів, на практиці селянин у колгоспі був не менш відчуженим від засобів виробництва та землі, ніж працівник радгоспу. Перетворення колективних господарств на радгоспи вважалося радянським керівництвом панацеєю розв'язання економічних проблем, передусім для відстаючих колгоспів. Наприклад, у 1969 р. було дозволено перетворити 266 колгоспів на радгоспи, з них близько половини – збиткові колгоспи поліських, гірських і прикордонних районів³⁴.

Протягом періоду застою рентабельність колгоспно-радгоспної системи поступово знижувалася. За 1971–1974 рр. рентабельність виробництва в колгоспах знизилася з 34,1% до 23,8%, у радгоспах – з 30,4% до 20,8%. За підсумками 1974 р., 554 колгоспи і радгоспи були збитковими, у той час як у 1970 р. – лише 200. Найбільше з них було у Волинській – 118, Хмельницькій – 110 та Рівненській областях – 65³⁵. Спад рентабельності пояснювався тим, що темпи зростання собівартості продукції випереджали темпи підвищення її виробництва. Водночас колгоспи і радгоспи мали низку інших проблем, що погіршували їхню економічну ефективність: оптові ціни на сільськогосподарські машини встановлювалися без урахування їх корисної дії, недостатніми були темпи зростання закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, існував нерівномірний розподіл прибутку між

колгоспами і радгоспами, з одного боку, й організаціями, що їх обслуговували (Укрсільгосптехніка, Укрміжколгоспбуд, Міністерство заготівель УРСР тощо), з другого.

З початком брежнєвського періоду змінилося ставлення до особистих підсобних господарств, частка яких у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва постійно залишалася значною. На початку листопада 1964 р. президія ЦК Компартії України зняла попередні обмеження щодо особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. Було також скасовано укази про заборону утримання худоби в особистій власності громадян, які проживали в містах і робітничих селищах. За даними управління землевпорядкування Міністерства сільського господарства УРСР, наприкінці 1960-х присадибні ділянки в республіці мали 9005 тис. сімей, середній розмір присадибної ділянки колгоспного двору становив 0,39 га, робітників і службовців, які мешкали у сільській місцевості, – 0,21 га, в містах і селищах – 0,1 га. Всього в користуванні населення було 2626 тис. га землі (7,7% орних земель)³⁶.

З кінця 1970-х рр., коли ситуація з постачанням продуктів харчування для населення суттєво погіршилася, радянське керівництво змушене було використовувати заходи, нетипові для комуністичного ладу. Зокрема, робився наголос на стимулюванні особистих підсобних господарств. Колгоспам і радгоспам рекомендували укладати договори з населенням щодо вирощування та закупівлі худоби і птиці, скуповування молока, оплачувати до 50% кредиту, який брали їх працівники для купівлі корів і телиць. На цей час в особистих підсобних господарствах вирощувалося від загальної кількості 3,6% зерна, 65 – картоплі, 27 – овочів, 58 – фруктів і ягід, 22 – винограду, 30 – худоби і птиці, 27 – молока і 42% яєць³⁷.

Іншим способом покращити продовольчу ситуацію вважалися підсобні господарства при підприємствах, організаціях, установах, які займалися тваринництвом, передусім розводили птицю та кролів. Станом на 1980 р. діяло більше 3 тис. таких господарств, за ними було закріплено 433 тис. свиней, 6,6 тис. великої рогатої худоби, 282 тис. птахів³⁸.

Стан сільського господарства повною мірою залежав від того, яку політику стосовно нього проводила держава. У другій половині 1960-х рр. відбулося чотири пленуми ЦК КПРС, на яких обговорювалися питання розвитку села, зокрема, звертали увагу на проблеми енергоозброєності, матеріального стимулювання селян шляхом переходу від натуроплати до грошової. Аграрна політика зводилася до інтенсифікації виробництва шляхом упровадження досягнень науково-технічного прогресу, комплексної механізації, меліорації, хімізації, збільшення капіталовкладень³⁹. Косигінська реформа дала поштовх розвитку сільського господарства лише на початковому етапі. У подальшому без проведення кардинальних змін і реорганізацій показники його розвитку знижувалися з кожною наступною п'ятирічкою. Темп приросту виробництва у восьмій п'ятирічці становив 20,9%, у дев'ятій – 19,8%, у десятій – лише 12,4%; продуктивність праці підвищувалася відповідно на 25,9%, 24,7% та 20%⁴⁰.

Україна в цілому задовольняла власні потреби у продовольчій продукції. У республіці на рубежі 1970–1980-х рр. вироблялося 60% союзного обсягу цукру, 44% – соняшника, 36% – плодів і ягід, 30% овочів, 27% плодоовочевих консервів,

23% м'яса (в забійній вазі), 26% тваринного масла. Частка ввезення продовольчої продукції не перевищувала 2%⁴¹. Та аграрний сектор економіки був найслабшою ланкою господарського механізму.

Головною продуктивною силою виробництва була земля. У 1970 р. в Україні загальна земельна площа становила 60370 тис. га, з них 71% займали сільсько-господарські угіддя. Загальною була тенденція до скорочення цих угідь. З 1957 до 1981 р. посівні площі України скоротилися на 2,3 млн га, що було викликано вилученням частини земель під забудову об'єктами промислового призначення і містобудівництва⁴². Нестачу земельних угідь намагалися компенсувати введенням в оборот менш якісних земель. 13 лютого 1974 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову, в якій рекомендувалося додатково залучити землю в сільсько-господарське виробництво за рахунок освоєння необроблюваних угідь, ділянок вздовж зрошувальних каналів і залізничних колій, розкорчування чагарників⁴³.

У першій половині 1970-х рр. робилися спроби розширення зернового клину, проте в наступні роки знову відбувається його зменшення. У цілому серед зернових культур 60% займали посіви пшениці. Станом на 1970 р. на 309 тис. га зменшилися посіви технічних культур, у тому числі на 204 тис. га цукрових буряків; на 158 тис. га – посіви картоплі, водночас площі кормових культур було розширено на 441 тис. га. Проте ці заходи кормової проблеми не розв'язали, оскільки не було зроблено кроків щодо піднесення врожайності культур⁴⁴. На кінець 1960-х валовий збір зернових становив 35,5 млн т, зернобобових – 2,2 млн т. Даних врожаїв вистачало для задоволення харчових потреб населення республіки, однак їх бракувало для належного забезпечення розвитку тваринництва. За такої ситуації держава вдавалася до нових закупок зерна за кордоном⁴⁵. Наприкінці 1970-х та у 1980-ті рр. скорочується майже на 600 тис. га посіви кормових культур, що негативно позначилося на розвитку тваринництва.

Набули особливого розмаху меліоративні роботи, започатковані рішенням травневого 1966 р. пленуму ЦК КПРС «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих та стійких врожаїв зернових і сільськогосподарських культур». Було прийнято рішення за п'ять років побудувати в Україні зрошувальні системи на площі 650 тис. га і довести їх до 1,2 млн га (проводилися заходи передусім в південних регіонах України); осушення земель провести на площі 700 тис. га (насамперед Полісся та західні області). Загальна сума асигнувань, виділених на розвиток меліорації, становила понад 2 млрд руб. Втім, коли справа дійшла до реалізації намічених планів, коштів не вистачило. П.Шелест у зв'язку з цим скаржився на скорочення асигнувань до 1,2 млрд руб., що фактично дозволяло ввести в дію лише 395 тис. га зрошуваних і 627 тис. га осушених земель⁴⁶.

Меліорація здійснювалася без наукового обґрунтування, не враховувалися екологічні фактори. За 1965–1985 рр. площі осушених і зрошуваних земель збільшилися відповідно у 2,4 і 4,7 раза й становили 2588 тис. і 2361 тис. га. Це досягалося шляхом випрямлення русел річок, розорювання луків і пасовищ, вирубуванням лісів. Основні зусилля спрямовувалися на пошук нових територій для зрошування, у той час як на вже введенних в дію меліоративних землях відчувалася постійна нестача специфічного технічного оснащення – відсутність тракторів болотної мо-

дифікації, комбайнів для збирання рису та озимої пшениці, пересувних насосних станцій, існували проблеми з електрифікацією. Через це частина меліоративних земель постійно була недостатньо засіяна, а з часом взагалі списувалася з експлуатації⁴⁷.

Меліорація втратила своє виняткове значення лише в березні 1985 р. Внаслідок проведених заходів виникли негативні явища деградації ґрунтів (засолення, нагромадження токсичних солей, зменшення вмісту поживних речовин), посилення водної та вітрової ерозії, підтоплення та вторинне заболочення земель⁴⁸. Проти-ерозійні роботи в низці випадків проводилися некомплексно, виділені кошти розпорошувалися, в окремих господарствах Ворошиловградської, Сумської, Полтавської області станом на 1975 р. порушувався обов'язковий мінімум заходів боротьби з вітровою та водною ерозією, планування першочергових агротехнічних заходів у Кримській, Херсонській і деяких інших областях здійснювалося без урахування наявних площ ерозованих і ерозійно небезпечних земель⁴⁹.

У 1965–1985-ті рр. одним з основних економічних факторів розвитку сільського господарства вважалася хімізація – збільшення виробництва мінеральних добрив, застосування засобів хімічного захисту рослин (зокрема, введено в дію нові потужні виробництва в Черкасах, Рівному, на Львівщині і Донбасі). У Рівному діяв справжній «велет хімії» – завод азотних добрив, потужності якого передбачали випуск 765 тис. т мінеральних добрив і сотень тисяч тонн слабкої азотної кислоти на рік⁵⁰. Для контролю роботи на місцях у 1969 р. було дозволено ввести посади агрохіміків та створити спецпідрозділи для проведення хіміобробки рослин. У 1979 р. в Україні за спільним рішенням ЦК КПУ і Ради міністрів розпочалося створення єдиної спеціалізованої агрохімічної служби «Сільгоспхімія», яка займалася доставкою та продажем добрив господарствам⁵¹.

Якщо у 1965 р. на кожен гектар посівних площ вносилося 35 кг діючої речовини міңдобрив, то в 1985 – 153 кг⁵². Утім, навіть такі показники не вдовольняли місцеве українське керівництво. До Москви постійно надходили прохання збільшити поставки мінеральних добрив. Недосконалою залишалася й система розподілу добрив за сезонами: під час весняної сівби, коли в добривах існує найбільша необхідність, господарства загалом отримували їх лише 40%, що унеможливлювало вчасну підкормку озимих, внесення речовин у рядки під час сівби тощо⁵³.

Поряд із нарощенням кількісних показників застосування добрив та отрутохімікатів недосконалою залишалася система їх застосування та зберігання – не вистачало технічних засобів та складських приміщень, а ті, що були, часто перебували в непридатному стані, препарати високої токсичності не мали відповідних супроводжувальних інструкцій, недбайливо проводилося маркування тари, переважна частина добрив вносилася за допомогою літаків, що призводило до їх значного розпилення⁵⁴. Спостерігалася практика неправильного застосування цін, завищення розцінок і тарифів на хімічну продукцію, виконані роботи і послуги. Надмірне використання отрутохімікатів негативно відбивалося також на здоров'ї людей, якості сільськогосподарської продукції та води⁵⁵.

У результаті непродуманої хімізації інтенсифікувалися негативні екологічні явища: посилення розвитку водоростей і планктону через потрапляння надлиш-

ку поживних елементів у річки з поверхневим стоком, підвищення кислотності ґрунтів, захворюваності рослин, погіршення якості продукції через накопичення нітратів тощо⁵⁶.

Порівняно із зерновим господарством тваринництво в Україні знаходилося в гіршому стані. З 1965 р. в державних керманичів закріпилася думка, що головна причина відставання тваринництва – це кормова проблема. У січневій постанові ЦК КПУ та Ради міністрів УРСР 1965 р. «Про заходи по зміцненню кормової бази, поліпшенню племінної справи, підвищенню продуктивності тварин у колгоспах і радгоспах» були намічені заходи досягти до 1970 р. виробництва на 1 га сільськогосподарських угідь 20–24 кормових одиниць, переглянути структуру посівів, створити систему насінницьких господарств, розширити посіви багаторічних трав, налагодити систему приготування кормів, поліпшити племінну справу. Березневий і листопадовий пленуми ЦК КПУ у 1970 р., які знову повернулися до проблем тваринництва, відзначати фактично ті самі прорахунки⁵⁷. Зростання поголів'я тваринництва вважалося головним чинником нарощування виробництва, а показник продуктивності ігнорувався. Відповідно занепадала селекційна робота, скоротилося поголів'я племінної худоби.

З другої половини 1960-х рр. утворилася справжня індустрія у птахівництві. Споруджено цілу систему великих державних підприємств для виробництва яєць та курячого м'яса (приміром, Луганська, Пирятинська, Яготинська птахофабрики). Високими показниками вирізнялися Червоноармійська (у Криму) та Київська птахофабрики⁵⁸. Втім, головним недоліком їх будівництва було те, що вони перебирали на себе лівову частину капіталовкладень у радгоспи (до 35–40%), що супроводжувалося недофінансуванням радгоспів з виробництва молока й овочів, недостатнім виробництвом білкових кормів для птиці, руйнуванням матеріальної бази радгоспів, які вже працювали⁵⁹.

Одним із засобів розв'язання проблем сільського господарства з другої половини 1970-х рр. вважалася його спеціалізація і концентрація. У степовій і лісостеповій зонах виробляли більше 90% товарного зерна, майже 100% соняшника, 100% винограду. У лісостепу – 71% цукрових буряків, 40% картоплі, на Поліссі – 92% льону-довгунцю та 56% картоплі. Поряд із зональною спеціалізацією рослинництва відбувалася поглиблена концентрація окремих районів і господарств на виготовленні одного виду продукції. Навколо великих міст створювалися овоче-молочні зони, понад 500 колгоспів і радгоспів станом на 1975 р. спеціалізувалося на виробництві фруктів і винограду, більше 2 тис. – на відгодівлі худоби і свиней, виробництві продукції птахівництва, 293 радгоспи і 219 колгоспів мали великі товарні сади. Найбільший рівень концентрації та спеціалізації було досягнуто в птахівництві, де було створено республіканське об'єднання «Птахопром», до складу якого входило 92 птахофабрики⁶⁰.

Технічна політика держави спрямовувалася на кількісне нарощування засобів виробництва. У другій половині 1960-х рр. було прийнято кілька постанов, у яких робилися спроби розв'язати проблеми технічного оснащення колгоспів. Зокрема, знижувалися оптові ціни на машини, електрообладнання, прилади, паливну апаратуру, запчастини, до 1970 р. планувалося цілком забезпечити галузь необхідною

кількістю техніки, підвищити її надійність, розширити уніфікацію деталей⁶¹. У 1965–1981 рр. у сільському господарстві в 1,6 раза збільшився парк тракторів, в 1,5 – комбайнів, 1,3 – вантажних автомобілів. Щорічно село отримувало в середньому 49,5 тис. тракторів, 28,9 тис. автомобілів, 11 тис. зернозбиральних і 5 тис. бурякозбиральних комбайнів. Водночас зростання абсолютних показників не відображало реальної потреби колгоспів та радгоспів у техніці. В ЦК КПРС постійно надходили прохання від вищих українських урядовців збільшити поставку техніки та виділяти достатні кошти на їх амортизацію⁶². Особливо відчутною нестача техніки була під час збирання врожаю. У цей час хронічно бракувало найнеобхідніших речей – зернових комбайнів та інших збиральних машин, тракторних причепів, вантажних автомобілів, тракторів, запасних частин, дизельного пального, бензину та керосину⁶³.

Загалом якість нової техніки, її експлуатаційні можливості були невисокими. Машини мали низькі техніко-економічні показники. Не існувало систем шумопоглинання та вентиляції. Якість, надійність і довговічність машин були часто незадовільними, їх конструкції – застарілі. Недостатньо висока якість збору механізмів вимагала від споживачів перед тим, як пустити техніку у виробництво, доводити її до робочого стану своїми силами в непристосованих до цього умовах, за відсутності відповідних спеціалістів. У результаті потенціал нових машин використовувався неповно. Низька якість виготовлення та обслуговування техніки призводила до того, що частка важкої ручної праці в колгоспно-радгоспному виробництві залишалася високою⁶⁴.

Протягом всього періоду вкрай низьким залишався рівень комплексної механізації у тваринництві. Станом на 1979 р. з 15 тис. молочних ферм комплексно-механізованих було лише 3,3 тис., з 7,3 тис. свиноферм – лише 1,4 тис.⁶⁵ Утім, навіть формально механізовані комплекси постійно страждали від нестачі запасних частин та застарілого обладнання, вкрай недостатнім було забезпечення кормороздавачами, молочними та холодильними установками⁶⁶.

Повільними темпами відбувалася електрифікація сільського господарства. У грудні 1966 р. ЦК КПУ та Рада міністрів УРСР прийняли постанову «Про електрифікацію сільського господарства в 1966–1970 рр.», за якою передбачалося до 1970 р. довести споживання господарствами електроенергії від державних джерел до 80–90%, електрифікувати всі житлові будинки на селі, однак виконати намічене не вдалося⁶⁷. Ще у 1967 р. 6 млн (27%) сільського населення не користувалися електричним освітленням. Близько 150 колгоспів взагалі не були підключеними до електромереж, більш як 1500 господарств користувалися малопотужними й ненадійними власними електростанціями. До 18,5 тис. (12%) тваринницьких приміщень не була підведена електроенергія⁶⁸.

Вся радянська аграрна політика звелася до кількох кампаній. У першій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. політичне керівництво змушене було проаналізувати стан справ у сільському господарстві та ухвалити рішення, які могли б забезпечити його поступ. У середині 1970-х – першій половині 1980-х рр. наростання кризових тенденцій змусило владу шукати нові варіанти розвитку села за допомогою затратних капіталовкладень.

3. Провал Продовольчої програми

На початку 1980-х рр. кризові тенденції у сільському господарстві значно загострилися. Керівники КППС основною проблемою проголосили те, що «попит на продукти харчування поки що випереджає виробництво продовольства»⁶⁹. Як і в попередні роки, питання ставилося не в сфері забезпечення якості виробництва, а в нарощуванні кількості виробленої продукції.

У травні 1982 р. пленум ЦК КППС прийняв Продовольчу програму СРСР на період до 1990 р.

Вона включала комплекс економічних, виробничих, організаційних, науково-технічних та соціальних заходів й націлювалася на збалансований розвиток АПК, вдосконалення управління, інтенсифікацію сільського господарства. Вирішальна роль у виконанні цих завдань відводилася колгоспам і радгоспам, декларувався також розвиток підсобних сільських господарств⁷⁰.

Згідно з Продовольчою програмою середньорічне виробництво зерна у СРСР передбачалося довести у дванадцятій п'ятирічці до 250–255 млн т, м'яса – 20–20,5 млн т, молока – 104–106 млн т⁷¹. Основні виробничі фонди у сільському господарстві планувалося збільшити приблизно у 1,5 раза, енергетичні потужності в колгоспах і радгоспах – в 1,6, поставки селу мінеральних добрив – в 1,7 раза⁷². З 1 січня 1983 р. підвищувалися закупівельні ціни на велику рогату худобу, свиней, овець, молоко, зерно, цукрові буряки, картоплю, овочі. Для поліпшення фінансового становища колгоспів і радгоспів вирішено списати з них заборгованість у сумі 9,7 млрд руб. і відтермінувати погашення заборгованості на суму 11 млрд руб.⁷³

Насправді розвиток матеріально-технічної бази, визначений у програмі, не був надто оригінальним, а йшов уже проторованими шляхами – комплексна механізація, хімізація і меліорація – фактично нічого нового не пропонувалося.

Планувалося розвивати мережу науково-виробничих об'єднань, створюваних на базі галузевих і зональних науково-дослідних і конструкторських організацій, сконцентрувати в цих об'єднаннях виробництво сортового та гібридного насіння і садивного матеріалу вищих репродукцій і вирощування племінної худоби для забезпечення ними колгоспів і радгоспів⁷⁴.

У програмі визначалися завдання союзних республік щодо її реалізації. Зокрема, від України вимагали забезпечити середньорічне виробництво зерна в одинадцятій п'ятирічці у кількості 51–52 млн т і в дванадцятій – 53–54, цукрового буряка відповідно 57 і 60 млн т, м'яса (у забійній вазі) – 3,9–4,1 млн т і 4,6–4,7 млн т, молока – 22,5–23 млн т і 24–24,4 млн т⁷⁵.

Ці плани виконати не вдалося. Вже після набуття чинності Програми у 1982–1983 рр. від керівників з областей продовжували надходити звіти про проблеми з постачанням насіння, мінеральними добривами, отрутохімікатами, технікою та запасними частинами⁷⁶. Попри офіційну риторику, реальна ситуація на селі практично не змінилася. Протягом 1981–1985 рр. фактичний збір зерна в республіці становив щороку 39,2 млн т, цукрового буряку – 43,8 млн т, середньорічні врожаї соняшнику, картоплі, овочів навіть зменшилися порівняно з попередньою п'ятирічкою. Головне – не було виконано завдань з розвитку тваринництва, яке на той час хронічно не вдовольняло попит населення в м'ясі та молочних продуктах. Щорічне виробництво молока трималося цифри 21,8 млн т, м'яса – 3,6 млн т⁷⁷.

На підставі стенограм пленумів ЦК КПУ, які розглядали проблеми реалізації Продовольчої програми, можна зробити висновок про незадовільні результати її виконання, оскільки більшість завдань, розрахованих на період до 1990 р., не було реалізовано⁷⁸.

М.Ігнатенко і С.Падалка основною причиною невдачі Продовольчої програми вважають відсутність фінансової бази для її реалізації: у процесі розробки річних та п'ятирічних планів Держплану необхідно було вишукувати додаткові ресурси, що на практиці зробити не вдалося⁷⁹. Інша причина крилася в тому, що програма не передбачала зміни виробничих відносин. Радикально не змінилася практика інвестування, встановлені обсяги зміцнення матеріально-технічної бази не виконувалися⁸⁰. О.Мазур ключовим вважає відсутність особистої зацікавленості трудівників села у збільшенні виробництва продукції, ігнорування госпрозрахункових принципів господарювання й економічних методів управління виробництвом, збереження глибоких диспропорцій як у галузевій структурі АПК, так і у внутрішньогалузевій – сільського господарства⁸¹.

4. Міжреспубліканські економічні зв'язки

Радянський Союз був поділений на 11 економічних районів, три з яких припадало на Україну. У загальносоюзному поділі праці галузевою спеціалізацією Української РСР став розвиток вугільної і хімічної промисловостей, металургії та машинобудування.

Україна була одним з основних постачальників продукції сільського господарства на союзний ринок: зерно, м'ясо, фрукти і овочі, картопля і яйця швидко знаходили своїх споживачів у союзних республіках. Основними споживачами кримського і закарпатського вина були прибалтійські республіки, Білорусь, Урал, Західна і Східна Сибір, куди вивозили понад половину виробленої продукції. Вирощені в Україні тютюн і махорка надходили в Росію, Прибалтику і Закавказзя.

Після спалаху добровільних переселень з України наприкінці 1940–1950-х рр. республіка залишалась демографічним донором для окремих регіонів СРСР. У 1970–1980-х рр. за участі українців відбувалося освоєння Західно-Сибірського нафтогазового комплексу (Тюменська область), спорудження Кансько-Ачинського паливно-енергетичного комплексу (Краснодарський край), будівництво БАМу. Досить часто виїжджали кваліфіковані високоосвічені спеціалісти, приваблені вищими коефіцієнтами до заробітної плати⁸².

Однак демографічні ресурси України були не безмежні. Коли у 1970 р. Рада міністрів РСФСР внесла пропозицію про переселення з УРСР у 1971–1975 рр. у колгоспи і радгоспи Далекосхідного економічного району і Читинську область 12,5 тис. сімей, Рада міністрів УРСР висловила незгоду. Причиною цього називались низький рівень народжуваності у повоєнний період, що спричинив дефіцит трудових ресурсів, вичерпаність резервів у західних областях України, зменшення питомої ваги осіб, зайнятих у приватних і домашніх господарствах, які були основним джерелом робочої сили. Український уряд погоджувався лише на 2,5 тис. сімей.

Найбільшими економічними партнерами України виступали найближчі сусіди – Росія, Білорусь, Молдавія. Найвищий рівень економічного співробітництва УРСР мала з Російською Федерацією, на яку припадало 75% усього внутрішнього товарообміну України⁸³. Особливе місце посідав Центральний економічний район СРСР, де були розташовані високорозвинуті промислові вузли – сюди спрямовувалось 30% усіх українських поставок до Росії. Україна постачала електроенергію, вугілля (60% вивозу), залізну руду (75%), прокат чорних металів (80%), мінеральні добрива, цемент, продукцію машинобудування, тепловози, станки і т. д. Росія була основним постачальником Україні нафти і нафтопродуктів, природного газу.

На другому місці за обсягом товарообороту перебувала Білорусь. Зв'язки з Білоруссю ґрунтувалися на поставках з України сировини, вугілля та труб; загалом близько 50% усього внутрішнього імпорту в Білорусь надходило з України, отримуючи навзаєм мінеральні добрива, будівельне скло, трактори, комбайни, побутові електротовари та ін.⁸⁴

Третє місце у внутрішньому товарообороті посідала Молдова, промисловість якої потребувала українського вугілля, автомобілів, обладнання, газу, товарів народного споживання. Україна постачала 3/5 усієї отримуваної цією республікою промислової і сільськогосподарської продукції. В українських крамницях були представлені молдавські овочі й овочеві консерви, виноград, вина, вовна.

Наступними за значимістю були Прибалтійські республіки. Сюди вивозили сировину, отримували готову продукцію, електротовари, рибу і рибконсерви, тканини, трикотажні вироби.

Розвивались зв'язки з республіками Середньої Азії і Казахстаном, які були споживачами вироблених в Україні гірничошахтного і металургійного обладнання, тракторів і сільськогосподарських машин, вантажних автомобілів, цементу, тепловозів, обладнання для хімічної, легкої, харчової промисловості, продовольства. З Казахстану йшли цинк, мідний концентрат, свинець, вовна, сухофрукти, з інших середньоазійських республік – сухофрукти, бавовна, тканини, килими тощо. Налагодили зв'язки із Закавказькими республіками включали постачання Україні нафтопродуктів, вантажних автомобілів, цитрусових, вин і коньяків, чаю.

Ввезення продукції, що вироблялася в інших республіках, становило значний відсоток потреб вітчизняної промисловості: понад 20% продукції хімічної промисловості, майже 25% продукції легкої промисловості тощо. Причому наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. темпи обсягу ввезення в Україну перевищували темпи росту вивезення⁸⁵. Водночас можна зустріти і приклади нераціонального товарообміну. Нафтопереробна галузь України розвивалася повільними темпами, які не дозволяли покривати власні потреби. 3/5 поставок нафтопродуктів для народного господарства УРСР отримували з Росії, Азербайджану, Казахстану та Грузії. Водночас республіка відправляла продукти власної нафтопереробки в сусідні Молдову, Білорусь, республіки Прибалтики. Схожа ситуація складалася і в газовій сфері.

Підприємства більшості радянських республік долучалися до будівництва енергетичних гігантів на Волзі, Дніпрі, річках Сибіру, різноманітних заводів та ін. На цьому міжреспубліканська кооперація не припинялася. Наприклад, у ви-

робництві асфальтозмішувачів на Кременчуцькому заводі дорожніх машин використовувалися комплектуючі, отримані з Кутаїсі, Баку, Єревана, Талліна, Риги. Підприємства-постачальники з Коломни, Пензи, Новосибірська, Брянська, Волгограда забезпечували деталями Ворошиловградських тепловозобудівників. У виготовленні тракторів на Харківському тракторному заводі опосередковано брали участь майже 500 підприємств Російської Федерації, Білорусі, Литви, Грузії. Високі темпи розвитку електроенергетики дозволяли Україні обмінюватися електроенергією з Ростовською, Курською і Волгоградською областями Росії та Молдовою.

Міжреспубліканські економічні зв'язки обґрунтовувалися необхідністю вирівнювання розвитку всіх республік і регіонів СРСР. У цьому було раціональне зерно, адже спеціалізація і поділ праці дозволяли цілеспрямовано і перспективно розвивати окрему галузь, досягаючи таким чином високих результатів. Водночас такий підхід мав свої недоліки, адже комплексність радянських економічних зв'язків, багаторівнева кооперація із залученням значної кількості контрагентів збільшували залежність і ризики для випускників кінцевої продукції.

5. Зовнішньоекономічна діяльність Української РСР

Українська РСР мала значний потенціал для здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Вигідне територіальне положення, наявність розгалуженої сухопутної, повітряної та водної транспортної мережі, економічна інфраструктура і наявність значних природних копалин робили республіку незамінною для Кремля у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності.

Місце України в союзному поділі праці пов'язувалося передовсім з наявністю значних покладів корисних копалин і відповідно розвитком видобувної та паливної промисловості, чорної металургії, хімії та машинобудування тощо. На середину 1980-х рр. близько половини експортних статей УРСР становили паливо і мінеральна сировина, метали, 25% – машини і обладнання, 10% – продовольчі товари і сировина для їх виробництва. Україна стабільно постачала четверту частину загальносоюзного експорту⁸⁶.

Експортна спеціалізація України відображала особливості внутрішньосоюзного економічного поділу. Донецько-Придніпровський економічний район спеціалізувався на постачанні за кордон природних копалин і сировини, похідних від них продукції металургії та машинобудування. Для Південно-Західного економічного району основною була торгівля паливом та електроенергією, електротехнічною продукцією, обладнанням та приборами, автомобілями. Цей район був основним постачальником на експорт матеріалів радянської хімії – сірки, аміаку, суперфосфату, сірчаної та соляної кислот. Продукція верстатобудування та обладнання становила основну статтю експорту для Південного економічного району.

Гострі ідеологічні розбіжності не заважали СРСР плідно торгувати із капіталістичними країнами, причому перевага надавалася товарам із країн РЕВ. Будівництво різноманітних заводів, фабрик, підприємств та інфраструктури за межами країни гарантували економіці СРСР стабільні кількарічні замовлення і залучення до обслуговування, ремонту та модернізації власних фахівців, інженерів, спеціалістів.

Структура експорту Радянського Союзу визначалася політико-стратегічними завданнями. Співробітництво з країнами Ради економічної взаємодопомоги було пріоритетним для СРСР, 60% експорту й імпорту радянської України припадало саме на ці країни. Така співпраця мала не лише економічну, а й політичну спрямованість. Створена на протигагу Європейському союзу вугілля і сталі, РЕВ не одразу розглядалася як пріоритетна для СРСР торговельно-економічна організація європейського рівня. Надалі Кремль активізував цілеспрямовану діяльність з перетворення РЕВ на партнера-суперника у відносинах Сходу і Заходу⁸⁷. XXV сесія РЕВ (1971 р.) ухвалила Комплексну програму подальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної інтеграції країн – членів РЕВ, у якій йшлося про створення Міжнародного інвестиційного банку, запровадження єдиної валюти на основі рубля, посилення зовнішньоекономічної інтеграції тощо. З 1970 по 1984 рр. товарообіг СРСР з країнами – членами РЕВ зріс у 6 разів⁸⁸.

У 1984 р. в європейських країнах РЕВ за участі СРСР було введено в дію понад 700 підприємств і об'єктів. Така допомога пояснювалася не лише завданням вирівнювання економічного розвитку РЕВ з країнами ЄЕС, а й політико-стратегічними міркуваннями. Технічне і економічне сприяння забезпечувало СРСР перспективні замовлення на ремонт та обслуговування тих чи інших об'єктів.

Економічна і технічна допомога країнам, що розвиваються, спрямовувалися на посилення у цих країнах державного сектора економіки. Прикметно, що будівельні роботи здійснювалися лише у соціалістичних державах і країнах, що розвиваються, – Нігерії, Анголі, Індії, Тунісі, Сирії, Конго та ін. Крім офіційної торгівлі з країнами «третього світу», існувала і неафішована торгівля зброєю. Радянський Союз активно і масштабно озброював азійські та африканські країни, спонукаючи їх обирати комуністичний шлях розвитку. Військово-технічні поставки частково здійснювалися в борг, тому за більшу частину зброї та техніки Радянський Союз не отримав коштів. Цей вид зовнішньоекономічної діяльності виявився напівблагодійною допомогою.

Досить широкою була географія зовнішньоторговельних партнерів радянської України. За період застою кількість країн – споживачів продукції української економіки зросла в 87 країн у 1967 р. до 105 країн світу всередині 1980-х рр. Розширення кола контактів відбувалося за рахунок країн, що розвиваються, тоді як відносини з 12 соціалістичними державами були стабільними, а зв'язки з капіталістичними країнами розширювались повільно. За вказаний період майже на 20% зросла кількість підприємств-експортерів, досягнувши у середині 1980-х рр. 1200 суб'єктів господарювання.

Зовнішньоекономічна діяльність була питанням політичним. Про це свідчить спроба першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста добитися відкриття Торгово-промислової палати України. 2 серпня 1965 р. перший секретар ЦК КПУ П.Шелест написав листа в ЦК КПРС, в якому вказував на зростання авторитету радянської України на міжнародній арені. Посилаючись на представників низки країн, що розвиваються, і капіталістичних країн, які піднімали питання про налагодження безпосередніх економічних зв'язків з радянською Україною (оскільки пряма торгівля для їх країн із СРСР була неможливою через невирішеність низки питань), П.Шелест називав налагодження республікою прямих зовнішньоекономічних зв'язків питан-

ням, що «zasлyгoвye нa yвaгy». Але навіть сама розмова про УРСР як самостійного суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності мала негативні наслідки для її ініціатора. Реакція Л.Брежнєва та його оточення була несподіваною: 2 вересня 1965 р. на засіданні президії ЦК КПРС першого секретаря української партійної організації було піддано нищівній критиці за «необачність, незрілість», «підрив монополії зовнішньої торгівлі», «розхитування єдності народу»⁸⁹. Шелеста звинувачували у принципових політичних помилках, але економічних контраргументів наведено не було.

У своєму листі П.Шелест пропонував створити Торговельно-промислову палату України, диверсифікувати зовнішню торгівлю радянських республік, що до того відбувалася через Москву. У цьому були свої резони. Планова система торгівлі, що налічувала громіздкий апарат у центрі та його периферійні відділи, не сприяла гнучкому реагуванню на кон'юнктуру і потреби зовнішнього ринку, гальмувала роботу з виявлення перспективних товарів, послуг і ринків. Надцентралізована система зовнішньоекономічної діяльності була незахищеною перед зловживаннями, свавіллям, що дозволяло легко блокувати роботу цілих підприємств. Наприклад, як доповідав 3 вересня 1978 р. начальник Львівського обласного управління КДБ першому секретарю обкому КПУ В.Добрику, керівництво московського тресту «Електромережаізоляція» блокувало підписання вигідного договору з Фінляндією підпорядкованого йому Львівського ізоляторного заводу, оскільки переговори проводилися не на території іноземного замовника. У той же час завод працював не на повну потужність⁹⁰.

Інформаційні повідомлення на адресу ЦК КПУ про ситуацію із зовнішньоекономічними операціями не лише відображали виконання/невиконання плану, а й супроводжувалися короткими характеристиками особливостей. Неодмінним елементом були відомості про брак та дефекти, що їх виявлено у поставлених товарах, обладнанні, матеріалах. Наприклад, у 1967 р. з-за кордону надійшло 288 рекламцій на низьку якість сировинних і продовольчих товарів, у 1970 р. радянські представництва за кордоном надіслали українським підприємствам-експортерам 161 скаргу. Порівняно з 1975 р. кількість скарг від іноземних споживачів у 1980 р. зменшилася майже вдвічі, однак і надалі вони були неодмінним елементом закордонних поставок. У списках неякісних товарів і несумлінних постачальників фігурували mopеди Львівського мотоциклетного заводу, верстати Одеського заводу радіально-свердильних верстатів, вантажні автомобілі Кременчуцького автомобільного заводу, тепловози Ворошиловградського тепловозобудівного заводу, легкові автомобілі Запорізького заводу «Комунар», мотори Мелітопольського моторного заводу, трактори Південного машинобудівного заводу та ін. Не відзначалися бездоганною якістю і українські продовольчі товари, чимало з яких не допускали на експорт внутрішні контролюючі органи.

Хронічним явищем експортних операцій радянської України були недопоставки іноземним партнерам товарів, сировини й обладнання. Вони органічно впливали зі стану внутрішньої безорганізованості та планових засад функціонування економіки. Зокрема, у 1968 р. з 105 найголовніших видів експортної продукції річне завдання було виконано лише щодо 83 видів. За кордон не надійшло 96,5 тис. т чавуну, 126,8 тис. т прокату чорних металів, трактори, спеціалізовані автомобілі

тощо. У 1970 р. Дніпропетровський електровозобудівний завод не виготовив для Болгарії 2 електропечі. Скипидар Київського об'єднання «Укрпластик» не потрапив італійським споживачам через його низьку якість. Іран та В'єтнам не дочекалися 10 конвеєрів Харківського заводу «Світло шахтаря». У 1980 р. на експорт не поставлено 117 тис. т прокату чорних металів, 35 тис. т цементу, 192 тис. кв. м віконного скла та ін.

Здійснення зовнішньоекономічних поставок відбувалося водним, повітряним, залізничним і сухопутними каналами. Залізничний транспорт був пристосований для міжнародних перевезень не гірше автомобільного, проте його не вистачало для внутріреспубліканських потреб. Темпи розширення транспортної мережі, електрифікації магістралей, нарощування потужностей виявилися недостатніми для надійного і безперебійного функціонування залізниць у цілому і постачання експорту, зокрема. На початку 1980-х рр. це стало особливо очевидним, коли скупчення, наприклад, чехословацьких товарів на станції Чієрна набувало загрозливого характеру і змусило генерального консула ЧССР у Києві О.Могельського звернутися в ЦК КПУ з проханням втрутитися.

Науково-технічна революція, що розпочалася у країнах Західної Європи у відповідь на зростання цін на енергоносії у середині 1970-х рр., мала далекоглядні наслідки. Ринково зорієнтовані економіки країн Західної Європи знайшли відповідь у вигляді науково-технічної революції, яка інтегрувала науковий потенціал і виробничі потужності національних економік. Директивна економіка СРСР продовжувала жити за своїми, відомими лише у Кремлі, законами. СРСР відповів збільшенням поставок енергоносіїв і сировини до європейських країн, що гальмувало інноваційне оновлення країни. З 1960 по 1981 рр. частка експорту палива, мінеральної сировини і металів зросла з 37,6 до 59,5%, або у півтора рази. За цей час у структурі радянського експорту зменшилася частка готової продукції машинобудування, товарів народного споживання та ін. За експортовану нафту і нафтопродукти до країн РЕВ у 1981 р. Радянський Союз отримав коштів у 36 разів більше, аніж у 1961 р. Обсяги прокачаного газу в грошовому еквіваленті за аналогічний період приносили у 3 тис. разів більше⁹¹.

Валютні рахунки Ради міністрів УРСР формувалися таким чином. Джерелами надходження валюти були понадпланові поставки товарів на експорт у розмірі 80–100% валового виторгу, половина прибутків від продажу сувенірів та подарунків за валюту, 10% від обслуговування іноземних туристів. Підприємства, що здійснювали планові поставки на експорт, отримували у своє розпорядження за це від 1 до 6% валютного виторгу. У 1978 р. порядок відрахувань був частково змінений, зокрема, нарахування валюти за обслуговування іноземних туристів, продаж сувенірів, ліцензій та операції Всесоюзного об'єднання «Зовнішпосилторг» здійснювалося на спецрахунки республіки без права використання до особливих розпоряджень⁹². Усі валютні рахунки відкривалися у Зовнішторгбанку СРСР у Москві.

Валюта використовувалась за призначенням у обмежених розмірах, що зумовлювалося складною процедурою погодження закупівель спочатку з Радою міністрів УРСР, а потім з ЦК КПУ. З року в рік валюта накопичувалася. Зростання її обсягів на рахунках українського уряду спокушувало Москву безповоротно «позичати» валюту, як це сталося у 1978 р., коли Зовнішторгбанк списав з рахунків Ради мі-

ністрів УРСР на «спеціальні цілі» 1,8 млн руб. (майже 20%). У 1981 р. подібним чином («на загальносоюзні цілі») республіка примусово безповоротно виділила 7,4 млн руб.⁹³ Накопичення значних сум дещо непокоїло українське керівництво, тож після зауваження В.Щербицького – «...накопичувати такі суми республіці не варто. Гроші розумно треба пускати у справу» – кількість відмов поменшала, натомість з'явилися випадки «неповного задоволення прохань»⁹⁴.

Контролюючі та перевіряючі органи періодично інформували ЦК про нераціональне використання «інвалютних рублів». Спрямовані на технологічну модернізацію, вони нерідко використовувалися не за призначенням. Згідно з Інструкцією про порядок відрахування, використання і облік іноземної валюти, затвердженої Міністерством зовнішньої торгівлі СРСР 30 листопада 1967 р., кошти могли використовуватися передовсім для закупівлі технологій, ліцензій, новітнього устаткування, приборів, обладнання для виготовлення експортної продукції або покращення її якості. При цьому мав бути відсутній вітчизняний аналог купованого. Дбали також і про міжнародний образ СРСР, комфорт іноземних туристів, для чого купували вишукане готельне обладнання та покращували інфраструктуру для обслуговування гостей країни Рад.

Повсякденне життя з його хронічними дефіцитами та неякісними товарами змушувала закуповувати за кордоном не лише продукцію, що підходила під цю вимогу. Реалії життя свідчили про закупівлю найширшого переліку імпорتنих товарів: від обладнання та автомобілів до розкішних предметів інтер'єру та племінного скоту. За кордоном купувалися санітарно-технічні вироби, мікроавтобуси, меблі та багато іншого, аналоги яких у Радянському Союзі переважно виробляли. Кращу якість демонстрували посадковий матеріал для квіткових і декоративних культур, швейцарські медичні прибори, чехословацькі та східнонімецькі музичні інструменти. В країні не було альтернативи англійським копіювальним апаратам.

Краща якість іноземних товарів спокушувала керівників підприємств, заводів використовувати отриману валюту не за прямим призначенням. Придбані за кордоном товари використовувалися для обслуговування регіональних високопосадовців, як це було у системі Держкомнафтопродуктів УРСР, Мінчормету і Мінхарчопрому УРСР, де із закуплених у 1980 р. за валюту 67 мікроавтобусів «Ніссан» і 26 легковиків «Жук» більшість слугували для роз'їздів керівних працівників допоміжних структурних підрозділів підприємств, обслуговування баз відпочинку, доставки кореспонденції. На Ждановському металургійному заводі ім. Ілліча із заробленої за 1980 р. і I квартал 1981 р. валюти лише 20% було спрямовано на закупівлю машин і обладнання для основного виробництва, решта – витрачена на речі, які до виробництва мали опосередкований стосунок⁹⁵.

Українська промисловість мала високий експортний потенціал. Протягом періоду застою зовнішньоекономічні зв'язки радянської України розширювались, зростала кількість підприємств-експортерів та номенклатура їх експортної продукції. Вітчизняні товари були конкурентоспроможними на європейських ринках, однак основна їх маса постачалася на ринки «третьох країн». Зовнішня торгівля була політично зумовленою сферою діяльності, тому гонитва за валовими показниками, бажання заробити необхідну валюту перетворювали зовнішню торгівлю на пріори-

тетну турботу партійно-радянського керівництва, що було на шкоду внутрішньому ринку. Структура експорту УРСР відображала диспропорції у розвитку вітчизняної економіки, де майже двократна перевага групи А зумовила експорт напівфабрикатів та сировини, тоді як готова продукція дістала чимало зауважень.

6. Розвиток транспорту і мережі сполучень

Наявність розгалуженої транспортної мережі є одним із чинників, що підштовхує розвиток економіки, поживає товарообмін, розширюючи поставки як комплектуючих, так і готової продукції споживачам. Українська РСР мала доволі щільну мережу транспортних шляхів, що становило 600 км на 1000 кв. км території. З кінця 1950-х рр. республіка мала найрозвиненішу мережу залізничних, водних і автомобільних шляхів серед інших країн – учасників СРСР⁹⁶. У період застою відбувалося не стільки її збільшення, скільки проводилася робота над покращенням транспортного сполучення, ефективністю використання транспорту, підвищенням швидкості руху та якості доріг.

У загальному вантажопотоці УРСР домінував залізничний транспорт, яким перевозилось 2/3 усіх вантажів. Розгалужена мережа і його доступність робили цей вид транспорту незамінним. З огляду на незабезпеченість локомотивами власного виробництва, з початку 1960-х рр. республіка закуповувала тепловози чехословацького виробництва, ремонт яких обходився недешево, зважаючи на дорожнечу імпорتنих комплектуючих і відсутність вітчизняних аналогів.

Тривав процес електрифікації залізниць, що прискорював швидкість руху. У 1965 р. електрифіковано ділянку Лозова – Запоріжжя, 1970 р. – Мелітополь – Сімферополь, а за два роки електровози прямували вже до Севастополя. Із завершенням у 1966 р. електрифікації ділянки Красне – Львів з'єдналась електрична магістраль від Донбасу і Кривбасу до західного кордону СРСР⁹⁷. У 1970 р. 80% усієї експлуатаційної довжини залізниць України обслуговувалось прогресивними видами тяги. Були електрифіковані приміські маршрути навколо Львова, Одеський залізничний вузол, найважливіші шляхи Донбасу і Придніпров'я.

Залізничникам було важко впоратися зі збільшенням вантажо- і пасажиропотоку. Повільно входила у повсякдення автоматизація управління. Нераціональне керівництво, відомча розпорошеність рухомого складу робили управління громіздким, а отже, неефективним. Значних збитків підприємствам, заводам і фабрикам завдавали понаднормові простої вагонів під час навантаження і розвантаження. Це порушувало виробничі плани, спричиняло перебої та відставання від графіків. На кінець 1970-х рр. уся мережа залізниць гостро відчувала нестачу вагонів. Власних виробничих потужностей не вистачало, отже, уповільнювалися темпи оновлення та збільшення парку вагонів пропорційно старінню та зростанню обсягів перевезень.

Негативні корективи у роботу залізничного транспорту та виконання поставлених планів вносив незадовільний технічний стан колій і рейок. Локомотиви випуску 1961 р. за вісім років спрацьовувалися і вимагали частішого ремонту, заміни агрегатів. Станом на 1980 р. на українській залізниці знаходилося близько 2 тис. км дефектних рейок і 8,3 тис. км зношених⁹⁸.

Усе це зумовило уповільнення розвитку і відставання залізничного транспорту від інших видів транспорту. Залізничні перевезення зросли за 1965–1975 рр. найменше порівняно з іншими видами перевезень. Морський транспорт за цей час збільшив вантажоперевезення у 1,6 раза. Автомобільний транспорт народного господарства у кількісному вимірі перевозив найбільше вантажів – у 1975 р. цей показник становив 40,6 млрд т, однак у відносному вимірі зростання становило лише 1,7 раза. Найвищі темпи зростання вантажообігу демонстрував річковий транспорт. На кінець 9-ї п'ятирічки річковики перевозили 42,3 млн т вантажів⁹⁹.

Наявній статистиці не слід довіряти беззастережно. Ревізійно-контрольні обстеження вказують на поширену практику приписок у статистичних звітах. Ідеться не лише про статистичні щорічники та довідники, що оприлюднювались, а про загальну латентну тенденцію покращення обліково-статистичних даних. У публікаціях соціально-економічного характеру порівняння з іншими країнами проводилися у відносному, а не абсолютному виразі. Навіть у 1970-х рр. за точку відліку бралися «капіталістичний» 1913 р. або довоєнний 1940 р. Як слушно зазначав В.Нерод, статистиці нав'язувалась спотворена функція формування ілюзії благополуччя і непогіршеності командно-бюрократичної системи. До статистичних показників періоду застою слід підходити обережно з огляду на їхнє штучне покращення підприємствами з метою приховати розбазарювання добра, корупцію й отримати премії¹⁰⁰.

У доповідній записці заступника начальника ЦСУ УРСР А.Жука у відділ транспорту і зв'язку ЦК КПУ від 4 серпня 1978 р. констатувалося, що за результатами вибіркової перевірки лише на 8 підприємствах українських залізниць приписки фактично становили 8% загальної ваги перевезених вантажів за червень 1978 р.¹⁰¹

Одним зі способів розвантаження залізничного транспорту стали плани перекидання 4–5 млн т вантажів на річковий транспорт. За 1981–1982 рр. Головнірчфлот УРСР прийняв на 2,2 млн т вантажів більше¹⁰².

Значних збитків економіці країни завдавали зустрічні перевезення. Порочна практика обліку «валу», що був у центрі планових показників, штовхала підприємства шукати будь-яку роботу, а штрафи за простої вагонів змушували керівників закривати очі на нераціональні напрямки перевезень. На Львівській магістралі втрати від зустрічних перевезень вугілля становили 715 тис. рублів щорічно. Попри поінформованість, планові органи республіки ігнорували очевидну нераціональність зустрічних перевезень вугілля з Львівсько-Волинського басейну в Донбас, а вугілля донецьких шахт постачати підприємствам західних областей України¹⁰³. Схожа ситуація складалася з транспортуванням лісу, цементу, залізобетонних виробів.

Аналогічні проблеми існували в автомобільних перевезеннях, завдаючи шкоди економіці. Перевірка фактичного використання автомобілів за 4 і 5 квітня 1978 р. на Московській і Одеській магістралях Києва, проведена центральним статистичним управлінням, комітетом народного контролю за участі Міністерства внутрішніх справ, свідчить про ввезення в столицю і вивезення з неї приблизно однакової кількості нафтопродуктів, цементу, металів і металовиробів. Лише за ці два дні на автомагістралях Києва невинуватні втрати пального становили 300 тис. л¹⁰⁴.

Автомобілі працювали заради роботи як такої. Намагаючись підштовхнути організації і підприємства виробничої сфери до підвищення активності, планова система призводила до неефективних, дублюючих перевезень. Досягаючи і перевиконуючи планові показники, система ігнорувала вибір шляхів досягнення результату. Були прийнятними навіть ірраціональні кроки, якщо вони дозволяли виконати план.

Поступово збільшувалася кількість вантажних автомобілів, а разом з нею зростав і обсяг перевезених вантажів. За роки 9-ї п'ятирічки обсяг перевезених автотранспортом вантажів зріс на 131%, водночас потенціал був значно вищим. У 1975 р. щоденно простоювала третина вантажних автомобілів, з них половина – у справному стані. Одним зі способів підвищення ефективності використання вантажного транспорту було скорочення порожніх пробігів, показник яких був досить високим. Майже кожен другий кілометр у середині 1970-х рр. був фактично проїханий порожньо. З цією метою стали застосовувати завантаження у попутному напрямку. Іншим способом збільшення тоннажу було використання причепів.

У розглядуваний період проводилася робота із введення в експлуатацію доріг. У цілому плани з будівництва шляхів перевиконувалися, але за рахунок другорядних доріг нижчої якості, а не республіканського чи загальнодержавного значення. У 9-й п'ятирічці списання фізично застарілих автомобілів обганяло постачання нових. Кожен другий авто вже перевищив експлуатаційний строк служби.

Набирав масштабів повітряний транспорт як пасажирського, так і вантажного призначення. На початку 1960-х рр. в повітряному просторі над Україною пролягало понад 300 трас. У 1976 р. в Україні налічувалося 373 аеропорти, злітно-посадочні смуги з твердим покриттям мали більшість обласних центрів республіки. На повітряних лініях використовували комфортабельні Ту-134, Ту-154, Ан-24; транспортні Ан-22 «Антей», Ан-72 та ін. Літаки відповідних конструкцій використовувалися і для обробітку сільськогосподарських полів отрутохімкатами.

Тенденції позитивних змін спостерігалися у сфері пасажирських перевезень. Розвиток промисловості підштовхував удосконалення конструкцій вагонів і платформ, що підвищувало їх надійність. Завдяки комплектуванню пасажирських потягів далекого сполучення вагонами з суцільнометалевим кузовом та буксами з роликовими підшипниками вдалося збільшити швидкість руху. Так, у 1961 р. поїздка з Одеси до Москви скоротилася з 36 до 29 годин, а до Києва – з 15 до 12 годин. Введення в експлуатацію нових, покращених тепловозів і електровозів дозволило за роки 9-ї п'ятирічки скоротити цей час відповідно на 5 і 2 години¹⁰⁵.

Однак вагони старої конструкції, з дерев'яними кузовами на українських магістралях не були повністю витіснені й продовжували використовуватися. Якщо на Одесько-Кишинівській залізниці останні пасажирські вагони з дерев'яними кузовами, що використовувалися на приміських сполученнях, вийшли з ужитку у 1966 р., то на Львівській залізниці вони експлуатувалися навіть у 1968 р.¹⁰⁶

У 1964 р. на Одеську залізницю прибули перші пасажирські вагони з кондиціонуванням повітря, а 1970 р. всі купейні вагон фірмових потягів московського сполучення «Одеса», «Біла акація» та київського «Чорноморець» були оснащені кондиціонерами¹⁰⁷. Серед інших нововведень на транспорті слід назвати розширення переліку послуг, якими могли користатися пасажирів. Майже 10 тис. осіб щорічно у середині 1970-х рр. користувалися послугами залізничного вокзалу в Донецьку,

запроваджений на якому метод «потяг–автобус–таксі» дозволяв пасажиром з вагону замовити таксі або квиток на автобус для подальшої подорожі¹⁰⁸. Створювалися єдині центри з продажу квитків пасажиром на всі види транспорту.

Наймасовішим і найдоступнішим видом пересування, особливо у містах, був автобус. Вже наприкінці 1970-х рр. всі республіканські міста були забезпечені ними повністю для внутрішніх перевезень. З міськими автобусами міг конкурувати лише міський електротранспорт: у 1984 році послугами трамваю користувалися мешканці 24 міст, тролейбуса – 41¹⁰⁹.

У середині 1970-х рр. планові завдання пасажирських перевезень у цілому перевиконувалися. Однак це відбувалося не за рахунок ефективнішого використання транспортних засобів, раціоналізації перевезень, зменшення простоїв, а за рахунок перевантаження автобусів. Це погіршувало їхній технічний стан, погіршувало якість і культуру обслуговування.

За рахунок збільшення власного виробництва легкових автомобілів вулиці українських міст поступово наповнювалися автомобілями таксі: у середині 1970-х рр. у містах і містечках щоденно працювали близько 12 тис. легкових таксомоторів. Зростання добробуту, а також розширення сфери транспортних послуг робили цей вид транспорту доступнішим для мільйонів громадян. За 1971 р. послугами таксі скористалися 210,7 млн осіб. Проте і цей вид перевезення пасажирів використовувався не на повну потужність. Майже 3 тис. автомобілів таксі щоденно простоювали, цим зручним видом пересування було забезпечено лише кожне третє українське місто або містечко. У Києві, де столичний статус надавав певні переваги і ситуація була дещо кращою: на 1 тис. осіб припадало лише 1,5 легкових таксі¹¹⁰.

Напруженою залишалася ситуація з приватними автомобілями, їх катастрофічно не вистачало. До війни в Радянському Союзі лише сотні осіб були власниками приватних авто, а з початком війни всі транспортні засоби були вилучені на користь держави. З кінця 1940-х рр. автотрофеї безповоротно виходять з ладу, а власне виробництво розширювалося за рахунок випуску автомобілів «Москвич-400», «Победа», «ЗИМ». Наприкінці 50-х – на початок 60-х рр. з'явилися культові «Волга» та «Запорожець». У 1966 р. в СРСР щорічно випускалось близько 150 тис. легкових автомобілів на рік¹¹¹. До кінця 1960-х рр. приватний автомобіль був ознакою високого соціального статусу або заслуг, він залишався розкішшю для мільйонів громадян. Для придбання автівки належало записатися у спеціальний список і чекати своєї черги, що розтягувалося на роки. Забезпеченість приватними автомобілями в Україні була дуже низькою: у 1973 р. на 100 сімей Тернопільської області припадало лише 3 автомобілі. У той же час в 1976 р. республіка експортувала 22 446 легкових автомобілі. І справа полягала не лише у неможливості громадян. Розписані на роки плани змінам майже не піддавались, задовольнити зростаючий попит, усіх бажаючих було важко і через директивно-планову економіку. Кількість випуску тієї чи іншої продукції регулювалася зовсім не категоріями попиту і прибутку, а директивно-плановими мотивами. Відповідно пропозиції зі збільшення випуску автомобілів мали пройти десятки погоджень, перевірок, що затягувалося на роки. Найголовніше, внутрішній ринок був другорядним порівняно з міжнародними зобов'язаннями Радянського Союзу.

Повітряними воротами Радянської України слугував аеропорт «Бориспіль», введений у дію у 1964 р. Наступного року було збудовано його міжнародний сектор. Подібно до інших видів транспорту, в повітряному обслуговуванні також покращувався комфорт і розширювався перелік послуг, які надавалися пасажиром.

Розширення переліку послуг, доступність транспорту для жителів міст і містечок не завжди супроводжувалося наданням якісних послуг. Сфера послуг розвивалася безсистемно, пасажиропотоки не вивчалися, стоянки таксі робилися незручно. Культура обслуговування, як і регулярність рейсів, залишала бажати кращого. Не повною мірою витримувався графік руху, особливо міського транспорту в години пік. У Харкові, наприклад, в 1977 р. на окремих міських маршрутах працювала лише половина запланованих автовок.

Працівникам сфери транспорту не можна було відмовити у самовіддачі чи бажанні працювати сумлінно. Ставлення до роботи погіршувало матеріально-технічне забезпечення, нераціональність та негнучкість системи управління. Майже всі колективи були охоплені моральними способами підвищення продуктивності праці, такими як «почини», «конкурси», «починання», соціалістичні змагання, які давали короткочасний ефект. Багато цінних раціоналізаторських пропозицій і винаходів губилися в лабіринтах документообігу.

Погіршував ставлення працівників сфери транспорту до роботи їх соціальний дискомфорт. Як всією країною, темпи покращення матеріально-побутових умов значно відставали від нагальних потреб. Невирішеність соціальних, житлових проблем змушувала багатьох кваліфікованих працівників «за власним бажанням» змінювати місце роботи. У 1976 р. на квартирній черзі в авіапідприємствах перебувало 5100 сімей, тоді як лише 500 щорічно отримували квартири. Тисячі сімей моряків Чорноморського, Радянського Дунайського й Азовського пароплавств перебували на житловій черзі по 15–20 років. Серед автомобілістів, окрім зазначеної проблеми, зміну місця роботи спричиняли також неякісні капітальні ремонти автомобілів, що змушувало водіїв власноруч приводити транспортні засоби у повну готовність до експлуатації. Негативним наслідком відсутності змін і очевидних перспектив ставали пияцтво і крадіжки.

Отже, в епоху застою сфера вантажо- і пасажирських перевезень розвивалася досить динамічно. Відбувалася технічна модернізація транспорту, покращувався стан доріг. Однак транспортники хронічно відставали від ритму часу. Повільні темпи введення в дію основних фондів спричиняли зриви планів, що позначувалося й на інших сферах. Застаріла інфраструктура спричиняла затримки з обробітку вантажів.

Значні позитивні зміни відбулися в сфері пасажирських перевезень. Зростає обсяг послуг, якими могли користатися пасажиром. Розширювалася кількість напрямів, охоплених пасажирським сухопутним, морським або авіатранспортом. Це зробило населення мобільнішим, дозволяло оперативніше вирішувати власні справи, подорожувати. На тлі покращення транспортного сполучення пасажиром не завжди отримували якісні послуги, низькою була культура обслуговування.

7. Повсякденне життя

В українському соціумі існувала диспропорція між ресурсами товарів для населення і грошовими доходами громадян, причиною чого стало передусім недорозвиненість легкої та харчової промисловості. Попри спроби республіки збільшити товарооборот, залишки грошей у населення накопичувалися швидкими темпами, провокуючи незадоволення платоспроможного попиту, передусім на непродовольчі товари. Вже у 1965 р. окремі українські керівники демонстрували розуміння ситуації, що склалася, а саме – структурних змін на шляху перетворення радянського соціуму на споживацьке суспільство. Приміром, заступник голови Держплану УРСР М.Махія дорікав Держплану СРСР, що той без причин закладає структуру товарообігу на рівні 1950-х рр., не враховуючи значне зростання доходів громадян¹¹².

Проблема товарів народного споживання чітко постала в свідомості радянських керманичів у першій половині 1970-х рр., коли було ухвалено низку рішень з прискореного розвитку галузей промисловості групи Б. Утім, попри інтенсивні заходи, відразу наростити випуск продукції на морально застарілому обладнанні, без належного і вчасного отримання сировини було важко. Радянські люди завжди відчували нестачу товарів повсякденного та довготривалого попиту, які б мали належну якість і при цьому існували в широкому виборі.

Достатнього рівня сягнула забезпеченість крамниць продовольчими товарами. У кожному магазині був перелік товарів, завжди доступний для купівлі, – борошно І та II ґатунку, хліб, рис, манна, перлова та пшенична крупи, маргарин, топлені жири, сало, варені ковбаси, свіжоморожена риба, плодоовочеві та рибні консерви, олія, цукор, кондитерські та макаронні вироби тощо¹¹³. З середини 1970-х рр. почали відчуватися перші перебої з постачання м'яса та м'ясних виробів. Якісне і недороге м'ясо та ще й без черги – ідеал, майже недосяжний у брежнєвську епоху. У закладах громадського харчування запроваджено «рибні дні», а державна торгівля м'ясом та ковбасними виробами у деяких містах здійснювалася лише вранці та ввечері. Створювалися спеціальні комісійні магазини для продажу м'яса, постійно вівся моніторинг цін на колгоспних ринках, про що надходили звіти в ЦК КПУ (однак, попри підвищений попит, ціни протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. суттєво не різнилися). Населення, що мало присадибні ділянки, вирощувало худобу та птицю самостійно, при цьому для годівлі часто скуповуючи в магазинах дешеві хлібопродукти.

На початку 1980-х рр. через загальний спад у сільському господарстві ситуація з постачанням продуктів харчування погіршилася. Почалися перебої з надходженням свіжих овочів. На 1982 р. торгівля молоком і молочними продуктами здійснювалася лише в мінімальних розмірах і лише пониженої жирності, а тваринне масло навіть у великих містах і промислових центрах продавалося протягом 1–2 годин на день і лише по 200–300 г в одні руки. В основних промислових областях змушені були встановити лімітні години протягом дня, коли у магазинах державної роздрібної торгівлі можна було дістати м'ясо, варені ковбаси, тваринне масло, до решти областей ці продукти практично не доходили. Масло, наприклад, можна було побачити лише в закритих установах – партійних їдальнях, ресторанах, лікарнях, санаторіях, школах і дитячих садочках. Таке становище зберігалось практично до

1985 р. і стало хронічним. Проблема забезпечення маслом і молочними продуктами була настільки гострою, що республіканські керманичі, готуючись до проведення обласних партійних конференцій і виборів до Верховної Ради СРСР у 1984 р., подбали передусім про виділення в разовому порядку областям 1250 т тваринного масла для забезпечення постачання населення¹¹⁴.

Порівняльна таблиця продажу харчів у Києві в буденні та передсвяткові дні свідчить, що до святкового кошика радянської людини входили м'ясо, птиця, ковбасні вироби, жива чи заморожена риба, оселедці, торти та тістечка, попит на які перед святами підвищувався у 2–3 рази¹¹⁵. Утім, уже 1985 р. ця різниця практично нівелювалася¹¹⁶: у певному сенсі в Києві завжди був передсвятковий ажіотаж, адже міська торговельна мережа забезпечували товарами всі навколишні області. Пересічний радянський громадянин, на середину 1980-х рр., маючи легковий автомобіль і достатній заробіток, цілком міг собі дозволити раз на місяць їздити за покупками в київські магазини.

Через відносно незбалансоване продуктове забезпечення структура харчування у розрахунку на душу населення не вповні відповідала раціональним нормам. Наприклад, у 1979 р. кожен радянський громадянин у середньому недоотримував м'ясних і молочних продуктів, овочів та яєць, натомість надуживав хлібопродукти, картоплю та цукор¹¹⁷.

Пам'ятними для доби застою стала середина 1980-х рр., коли почалася боротьба проти алкоголізму. Держава мала всі підстави для турботи: у 1985 р. у середньому один житель України на покупку алкоголю витрачав 127 руб., а на придбання, наприклад, друкованої продукції – 17 руб., спортивних товарів – 3 руб.¹¹⁸ У 1985 р. кількість підприємств торгівлі та громадського харчування, які торгували спиртними напоями, скоротилася майже на 40%. Торгівля спиртними напоями була заборонена у 22% сільських населених пунктах, що мали магазини. У Ворошиловградській області, приміром, у більш ніж 40% магазинах торгівля спиртним проводилася дві години з 17 до 19. Різке зменшення продажу алкоголю призводило до того, що виникали значні черги за купівлею горілки до відкриття магазину й особливо наприкінці продажу, а також у п'ятницю та суботу, де торгівля у неділю була заборонена. Наприклад, у с. Верховцево Дніпропетровської області перед відкриттям магазинів були черги до 170 осіб, за дві години до закриття – 300 осіб¹¹⁹. Люди виїздили за алкоголем до інших областей, купували напої «про запас», що створювало передумови для спекуляцій, а найголовніше – почали займатися самогонварінням. Дії держави у відповідь (наприклад, суттєве підвищення ціни на дріжджі) успіху не мали.

Крім закладів державної торгівлі, придбати товари можна було в комісійних магазинах та на колгоспних ринках. Щоправда, ціни там суттєво різнилися. Якщо державна роздрібна ціна у 1982 р. за кілограм яловичини становила 1,9 руб., то на колгоспних ринках Києва – 4,5 руб.; свинина – 2 і 5 руб. відповідно; сало свине – 2,3 і 4,5 руб.; десяток яєць – 80 коп. і 1,25 руб.; картопля – 12 і 40 коп.; цибуля зелена – 50 коп. і 1,2 руб.; морква – 25 коп. і 1,6 руб.; редис – 40 і 90 коп.; часник – 1,60 і 3,9 руб. за кілограм¹²⁰.

Починаючи з 1970-х рр. одяг та їжа – ці базові потреби людини – перестали бути головною турботою радянських громадян, адже радянська влада вже протягом

певного часу цілком вдовольняла принаймні їхні кількісні виміри. Свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто «жити» до потреби «жити добре». Чи не вперше соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки. Останнє – ідея, що хатню роботу можна виконувати за допомогою техніки, а не вручну, і що така техніка може бути доступною для кожної родини – теж одне з виняткових явищ, яке привніс брежнєвський період. На середину 1970-х рр. перестали бути одиничними холодильники, чорно-білі телевізори, м'ясорубки, праски, окремі види меблів. З товарів престижу вони перетворилися на буденні речі, особливо після значного зниження на них роздрібних цін у 1978 р., завдяки чому продаж холодильників («Днепр», «Донбасс», «Саратов») зріс у 2 рази; чорно-білих телевізорів («Весна», «Таурас», «Славутич», «Берёзка») – в 1,7 раза¹²¹. Залишалися важкодоступними, дорогими і престижними кольорові телевізори «Електрон», «Радуга», «Рубин».

Обстеження тривалості користування побутовою технікою, проведене у 1972–1973 рр., показало, що більше половини її було придбано в останні 5 років, для колгоспників цей показник підвищувався до 60–80%. Особливою новинкою для мешканців села були телевізори, холодильники, пральні машини. Якщо ж порівнювати сім'ї за рівнем доходу та забезпеченістю їх побутовою технікою, то певним предметом розкоші залишалися холодильники та пилососи, причому кардинально відрізнялася їх кількість у робітників та службовців і колгоспників. На 100 сімей робітників і службовців з середньодушовим сукупним доходом менше 50 руб. холодильників було 37, пилососів – 8 (у колгоспників 3 та жодного відповідно), на 100 сімей робітників і службовців з доходом більше 100 руб. було 60 холодильників і 27 пилососів (у колгоспників 11 і 2)¹²².

Рівень забезпеченості населення побутовою технікою різнився залежно від економічних районів республіки. Найкраще жили мешканці промислово розвинутого Донецько-Придніпровського району й усіх південних областей, натомість наявність таких предметів у робітників, службовців і колгоспників областей Південно-Західного району була нижче середнього рівня в республіці¹²³.

Іншим символом сімейного достатку брежнєвської епохи став автомобіль. Поряд з побутовою технікою автомобіль кардинально перелаштовував повсякденний побут. Передусім змінилося ставлення до авто: він уже не був лише ознакою службового привілею («Победа», «Волга»), а перетворився на зручний засіб пересування («Лада», «Запорожець», «Москвич»). Тож майже кожен чоловік хотів володіти легковим автомобілем. Якщо на середину 1960-х рр. власників приватних автомобілів налічувалося лише 200 тис. осіб¹²⁴, то у подальшому ця цифра поступово зростала. Типовий розподіл на право придбати індивідуальну машину на перше місце ставив керівництво, за ним слідував заслужений раціоналізатор чи кваліфікований працівник зі стажем роботи більше 10 років, потім звичайний робітник чи службовець.

Брежнєвська доба – це час, коли радянські громадяни покидали бараки, гуртожитки і комуналки та переселялися до власних квартир. Власне житло радянської сім'ї могло перебувати в індивідуальній, кооперативній чи державній власності, при цьому в кожному з цих випадків вважалося своїм. Самотні робітники та служ-

бовці, а також молоді сім'ї найчастіше проживали в гуртожитках. За символічну плату (робітник, який проживав у гуртожитку робітничого селища платив 2,80 руб. на місяць у 1966 р. при зарплаті 90 руб.¹²⁵) якість житлових умов залишала бажати кращого.

Найбажанішим способом стати власником житла у брежнєвський час було отримати державну квартиру. Протягом усієї епохи будівництво житлового фонду велося швидкими темпами, втім, недостатніми для повного задоволення потреб громадян. Наприклад, керівники Чернівецької області писали до Києва, що виділених на житлове будівництво коштів у 1971 р. вистачить лише на закінчення перехідних об'єктів, будівництво яких уже розпочато 1970 р., гуртожитків профтехучилищ і ремонтно-будівельної організації, будинок готельного типу для молодих сімей. У той же час у черзі на одержання житлової площі перебувало 9072 сімей, з яких пільгових категорій – інвалідів війни та сімей загиблих – 178, демобілізованих офіцерів – 68, хворих відкритою формою туберкульозу – 57¹²⁶. Станом на 1980 р. в Україні на квартирному обліку перебувало 1,4 млн сімей¹²⁷, до 1986 р. ця кількість зросла до 1,7 млн. У першій половині 1980-х рр. через збільшення бажаних отримати державну квартиру житлове забезпечення дещо погіршилося. Щорічно на 100 сімей усіх пільговиків надавалося 17–28 квартир, на 100 багатодітних сімей і матерів-одиначок – 10–22. Ще гіршою ситуація була із забезпеченням житла молодят, які, як правило, чекали своєї черги 10–16 років. За роки одинадцяті п'ятирічки останнім на 100 сімей щорічно надавали лише 6–9 квартир¹²⁸. Утім, у радянський час квартирне питання полягало не в тому, отримати чи ні, а в тому, як швидко це можна зробити.

Кооперативи для будівництва квартир організовувалися при міських і районних житлових управліннях, у міських і районних відділах комунального господарства виконкомів місцевих рад, а також при підприємствах, установах та організаціях. Зазвичай багатокімнатний кооперативний будинок будувався коштом членів кооперативу за допомогою державного кредиту. В подальшому до квартирної плати власникові кооперативної квартири щомісяця додавався рахунок на погашення позики. Приміром, якщо середня плата за однокімнатну державну квартиру у 1977 р. становила 6,05 руб., то за кооперативну разом з позичкою – 21,87 руб.¹²⁹ В Україні існували обмежені ліміти на житлово-кооперативне будівництво, однак кількість бажаних вступити в кооперативи постійно зростала. Тому існували чіткі критерії того, хто міг стати членом кооперативу – особи, які досягли 18-літнього віку, постійно проживали та прописані на території даного міста чи селища і потребували покращення житлових умов¹³⁰. На початок 1970-х рр. організація житлово-будівельних кооперативів в Україні набула широкого розвитку. На 1971 р. вже було побудовано більше 2 тис. будинків загальною житловою площею понад 8 млн кв. м, де проживало 150 тис. сімей і понад 100 тис. перебувало на обліку для вступу в кооператив¹³¹. Через шість років кількість кооперативних будинків збільшилася вдвічі, у яких вже проживало 1 млн осіб¹³². Утім, через побільшання черг на житло, збільшилась і кількість бажаних побудувати кооперативну квартиру – на 1980 р. таких налічувалося 191,5 тис. сімей¹³³. На відміну від міст, рух за будівництво кооперативного житла у сільській місцевості не набув популярності, тут громадяни воліли вкладати гроші в індивідуальний будинок з присадибною ділянкою.

Якщо якість і кількість житла могла бути цілком задовільною, то комунальне будівництво відбувалося значно нижчими темпами. Диспропорція між житловим та комунальним будівництвом призводила до того, що нові будинки й окремі міські мікрорайони залишалися без водопроводу, каналізації й інженерних мереж. Як зазначалось у звітах, поточний і капітальний ремонт житлового фонду й об'єктів комунального господарства провадився несвоєчасно та неякісно, ліфти, внутрішні системи опалення і водопроводу експлуатувалися незадовільно, територія значної кількості будинковолодінь і місця загального користування – садиби, сходові клітки, вестибюлі – утримувалися в антисанітарному стані¹³⁴. У 1967 р. житловий фонд місцевих рад був устаткований водопроводом лише на 77%, каналізацією – на 75%, центральним опаленням – на 53%, ваннами або душами – на 49%, щоправда, за три роки ситуація суттєво покращилася¹³⁵.

Підвищений попит на послуги створював жителям міст привілейоване становище. На середину 1960-х рр. система побутових послуг була розвинена надзвичайно слабо. Приміром, у 1966 р. в Україні у двох третинах наявних на той час сільських населених пунктах не було лазень і перукарень, у більше половини – майстерень побутового обслуговування. Подібною була ситуація і в містах: половина з них не мала лазень і перукарень, більше двох третин – пралень¹³⁶. Утім, навіть підприємства, що існували, орієнтували свою роботу на державні замовлення, а не на індивідуальні послуги населенню – у 1967 р. лише 21% виконаної міськими пральнями роботи становили замовлення від населення, у деяких областях (Черкаській, Хмельницькій, Херсонській, Сумській, Вінницькій) цей показник не перевищував 10%. Пральні у сільських населених пунктах взагалі практично не виконували індивідуальних замовлень¹³⁷. Слабо була розвинута система готелів.

З часом жити у місті ставало все комфортніше, у той час як на селі ситуація покращувалася повільно. І найгіршою вона була в малих селах з населенням менше 100 осіб: ще на середину 1980-х рр. 90% населення, що там проживало, не мало на території села ні шкіл, ні дитячих садочків, ні медпунктів, ні закладів громадського харчування, ні будинків побуту та відділень зв'язку. Фактично єдине, на що міг розраховувати селянин, – на невеличкий магазин¹³⁸.

Нестача якісних товарів і послуг, відсутність широкого вибору провокувала особливий тип стосунків «продавець/покупець», що виходили далеко за межі економічних мотивів. Продавець завжди стояв на щабель вище – з ним шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги, він завжди контролював ситуацію фізичного доступу до товару та вибору. Продавець був соціальним бар'єром між товаром і покупцем, що, по суті, дублювало систему просторової організації радянської торгівлі, коли прилавок чи скляна вітрина обмежували фізичний доступ покупця до товару: на товар можна було лише дивитися як на соціально бажаний об'єкт, але у жодному разі не торкатися руками. Врешті, якщо дефіцит слугував засобом соціальної градації, радянська торгівля з необхідності повинна була мати прилавок. Форма супермаркету, салону – незвичний і психологічно небуденний для радянської людини спосіб стосунку з речами. Тому такими елітними вважалися, приміром, відкриті в середині 1970-х рр. фірмовий магазин «Взуття» у Києві на бульварі ім. Лесі України чи спеціалізований магазин фірми «Меблі», що містив виставкові зали.

Влада, яку продавець мав над покупцем, часто породжувала зловживання з боку перших. Наприклад, у 1976 р. під час розгляду фактів завищення цін на послуги на 2500 підрозділах служби побуту було виявлено 77,6 тис. випадків порушення цін і тарифів. У перукарнях, фотоательє, майстернях з ремонту годинників, взуття, ательє і майстернях з пошиття одягу обраховування громадян не були рідкістю. Багато підприємств продовжували реалізацію масової продукції (швейні вироби, головні убори, взуття) за цінами, встановленими на вироби за індивідуальним замовленням. Обраховували також шляхом неправомірних надбавок за терміновість чи виїзне обслуговування для сільського населення. Внаслідок цього працівники служби побуту отримували надвисоку заробітну плату. Як, наприклад, у фотоательє Хмельницького міськпобуткомбінату заробітна плата фотографів була 360–380 руб., в окремі місяці – до 700 руб., тоді як зазвичай середній їх заробіток становив 80–160 руб.¹³⁹

Утім, отримання неформальних прибутків було не лише привілеєм долучених до систем розподілу осіб. Розтрати та розкрадання були, мабуть, найневід’ємнішою складовою повсякденного життя. «Недолив, усушка, утруска» – слова знайомі і близькі кожному радянському громадянину. Фундаментальний злам параметрів радянської повсякденності можна визначити у такий спосіб: якщо за сталінських часів нічним жахом пересічного радянського громадянина було НКВД, то у брежнєвський – ОБХСС («Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности»).

Майнові злочини становили основний фактор зростання загального рівня злочинності у країні. Найпоширеніші майнові злочини були скоєні в системі споживчої кооперації, будівельних організаціях, на транспорті, найбільше дрібних крадіжок спостерігалося у харчовій, м’ясо-молочній, легкій промисловості. Загалом в Україні серед усіх видів злочинів судимість за розкрадання у великих розмірах (на 10,5%) і спекуляцію (на 15,8%) зростала найшвидшими темпами¹⁴⁰.

Масового характеру в соціумі набули дрібні крадіжки, вони носили сталий та систематичний характер. Наприклад, на початку 1970-х рр. у київському кафе та ресторані «Столичний» за рахунок порушення технології приготування блюд щоденно (!) розкрадалося 580–630 руб., які розподілялися між офіціантками, контролерами, касирами та завідуючою¹⁴¹. Дрібні крадіжки були неодмінним елементом повсякденного життя колгоспів та радгоспів, учасниками яких були практично всі працівники – комбайнери, водії, конюхи, трактористи тощо. Крали передусім сільськогосподарську продукцію та корми – зерно, сіно, овочі та фрукти, корм, що потім використовували у власному господарстві для харчування та годівлі худоби.

Можливість майнових зловживань та отримання додаткових прибутків впливала на престижність тієї чи іншої професії у радянському соціумі брежнєвської доби. Завідуючий магазином чи складом, комірник, начальник відділу постачання, головний чи старший бухгалтер, експедитор – ось далеко не повний перелік професій, офіційна заробітна плата на яких була заниженою і які, попри це, користувалися шаленою популярністю серед населення. Для батьків записати дитину до харчового чи торговельного технікуму фактично означало забезпечити їй сите майбутнє.

Праця у легкій і харчовій промисловості забезпечувала близькість до «дефіциту». «Дефіцит» та «імпорт» – два культи радянського соціуму брежнєвської епохи. Наявність у сім'ї продуктів обох цих категорій свідчило не лише про матеріальний достаток, а й про соціальний престиж. Цитрусові, шпроти, натуральна кава, червона ікра, дунайський оселедець, майонез, «Київський торт», «Московська ковбаса», мотоцикл «Ява», касетний портативний магнітофон, джинси, поліетиленовий пакет, чоботи-«чулок» – це брежнєвські символи статусної ієрархії, а не просто матеріальні речі, які можна купити за гроші. Дефіцит та імпорт зазвичай купували на «чорному ринку». У 1972 р. щодо всієї вартості покупок у громадян покупки на «чорному ринку» у робітників і службовців становили 54%, у колгоспників – 65%. Хоч асортимент придбаних товарів був абсолютно різний: робітники найбільше витрачалися на модні якісні речі, дбаючи про свій зовнішній вигляд, – одяг, трикотажні вироби, взуття. Колгоспників, яких мода цікавила мало, дбали про покупку дефіцитних будівельних матеріалів¹⁴².

Дефіцит – за своєю природою явище економічне як нестача певних товарів у продажу, що породжує на них підвищений попит, – був потужним чинником соціальної стратифікації у радянському суспільстві. Доступ до дефіцитних речей структурував населення на окремі групи у двох категоріях: за родом занять – професійний параметр і за місцем проживання – географічний параметр.

До найзабезпеченіших дефіцитними товарами належала партійно-радянська номенклатура, найвищі прошарки інтелігенції, які постійно отримували «пайки» поза системою відкритої торгівлі. «Пайкове» забезпечення було ознакою їх соціального статусу, привілеєм, не доступним для інших соціальних груп. Для цих категорій населення був відкритий «чорний хід» магазину чи продуктової бази – одного із символів епохи застою, – саме вони могли першими відбирати найкращий товар. Упривілейованими були всі професії, що тією чи іншою мірою долучалися до системи продажу та розподілу товарів, – працівники торгівлі, баз, складів, організацій постачання тощо. Всі інші громадяни шукали знайомства, щоб отримати бажаний товар, за який додатково розплачувалися передусім взаємною послугою.

Соціальна стратифікація у доступі до дефіцитних товарів відповідно до місяця проживання складалася таким чином: жителі столиці (Києва); жителі значимих за своїм виробничим потенціалом міст (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Севастополь, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кременчук, Комсомольськ, міста курортної зони тощо); жителі інших обласних центрів та містечок; сільські жителі. Найзабезпеченіший всіма видами продукції був Київ. Київські магазини не лише забезпечували корінних жителів, а й слугували кінцевим пунктом періодичних поїздок приміського населення, жителів сусідніх областей, приїжджих у відрядження тощо.

Після Києва пріоритетом у забезпеченні продукцією користувалися великі промислові міста та дещо меншою мірою зони курортного відпочинку. Фактів перерозподілу ресурсів на їх користь цілком достатньо. Приміром, у 1976 р., коли починалися перші перебої з м'ясом та м'ясними продуктами, перевірка міст Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, Донецька, Макіївки, Ворошиловграда, Сум, Конотопа, Кіровограда, Олександрії, Тернополя і Вінниці показала, що лише в

перших чотирьох магазини були забезпечені яловичиною та свининою, в інших – передусім яловичина і то не протягом цілого дня¹⁴³.

Попри хронічну нестачу окремих продуктів харчування, ціни на них зростали дуже повільно. З другої половини 1970-х рр. було суттєво підвищено ціни на предмети розкоші – хутро, шовкові тканини, килими, вироби з кришталю, делікатесні сорти риб і морепродуктів, деякі горілчані та імпортовані спиртні напої¹⁴⁴. І метою такого заходу було не перетворення цих речей на малодоступні за ціною, а викачування грошової маси у населення, що за наявності предметів розкоші у вільному продажу цілком могло їх собі дозволити.

Утім, до регулювання цін з економічних мотивів радянська держава вдавалася нечасто. Ціни на товар були радше соціальною категорією, а їх незмінність забезпечувала почуття суспільної стабільності і психологічного комфорту радянських людей. Наприклад, діючі у 1976 р. ціни на 99% продовольчих і 92% непродовольчих товарів не мінялися протягом останніх десяти і більше років (зокрема, на хліб і хлібобулочні вироби, м'ясо, переважну частину рибної продукції, масло, жири, маргарин, яйця, муку, цукор, бавовняні та шерстяні тканини, швейні, трикотажні та панчішно-шкарпеткові вироби). З 1928 р. стабільними залишалися тарифи на житло і комунальні послуги, на проїзд у трамваях (3 коп.), тролейбусах (4 коп.) і метро (5 коп.)¹⁴⁵. Звичка до стабільних цін була настільки закорінена в свідомості радянських громадян, що навіть чутки про їх підвищення на окремі товари могли спровокувати нечувані черги та масове скуповування, хай навіть і дуже дорогих речей (як, приміром, було з ювелірними виробами у 1976 р.)¹⁴⁶.

Черга – неодмінний соціальний елемент доби застою. Черга у радянському соціумі існувала у двох вимірах: фізичному (черги у магазинах на придбання харчових продуктів, деяких непродовольчих товарів, отримання послуг) і віртуальному (списки на отримання житла, на право придбання автомобіля та побутової техніки). Кожен радянський громадянин одночасно і постійно протягом життя перебував у кількох чергах, фактично завжди існуючи в стані очікування. Вибіркове обстеження затрат часу на ведення домашнього господарства, проведене у березні 1977 р., виявило, що якщо 32% часу робочого дня витрачалося на роботу, 4% – на пересування до місця роботи і назад, то значна частина іншого часу – на покупку товарів, отримання послуг і хатню роботу. При цьому спостерігалася виразна гендерна нерівність, типова для радянської сім'ї. Якщо чоловік витрачав 0,7% свого часу в робочий день на покупку продовольчих товарів, 0,1% – на покупку непродовольчих і 2% – на домашню роботу, то жінка відповідно 2%, 0,5% і 11%, що відбувалося за рахунок зменшення часу відпочинку для жінок¹⁴⁷. Як бачимо, вироблений західною історіографією концепт «подвійного тягаря» (обов'язок заробляти гроші та дбати про дім) у статусі жінки в радянському соціумі залишався справедливим і для брежнєвської епохи. Враховуючи також той факт, що більша половина обстежених на добу витрачала 15–30 хвилин на стоянні в чергах у продовольчих магазинах та на отримання послуг (з ремонту та пошиття одягу і взуття, ремонту та виготовлення меблів, побутових приладів, культтоварів), то радянська черга – переважно жіноче явище. Особливості жіночої психології та комунікації перетворювали чергу в радянському соціумі з економічного явища (ознака підвищеного попиту на певні види

продукції) на соціальний колективний феномен неформальних каналів поширення інформації та засобів формування суспільних настроїв.

Матеріальне благополуччя радянських громадян у брежнєвський час зростало. Динаміка грошових доходів і видатків населення за дев'яту п'ятирічку свідчить, що основну їх частку займали зарплата, доходи від підсобних господарств і колгоспів. Підвищення у 1972 р. стипендії студентам вишів зумовило зростання цього виду доходів. Також з кожним роком зростала частка пенсій і грошової допомоги через збільшення кількості пенсіонерів і категорій громадян, яку на таку допомогу могли претендувати. Іншими джерелами доходів були виграші в лотереї та за позиками, погашення облігацій, страхові відшкодування, продаж речей та автомобілів через комісійні магазини. Щодо видатків, то лівова їх частина йшла на покупку товарів (75–80%), порівняно дешево коштували послуги (8–9%), серед них найшвидшими темпами зростали оплата побутових послуг – пральня, лазня, перукарня, фото (на 92%), на путівки в санаторії, пансіонати, будинки відпочинку (в 2,7 раза). Значна кількість доходів фактично не реалізовувалася, а накопичувалася на вкладах в ощадкасах (з 2,8% у 1965 р. до 5,7% у 1975 р.)¹⁴⁸.

Основним показником зростання благополуччя населення було підвищення заробітної плати, що при загалом стабільних цінах означало реальне підвищення купівельної спроможності. Якщо станом на 1968 р. ще 21,7% робітників і службовців отримували платню менше 70 руб., то на 1976 р. їх налічувалося лише 9,6%. У той же час частка працівників із зарплатою 130–180 руб. зросла у 1,7 раза, із зарплатою 180–200 руб. – у 2,6 раза. Хоча загалом частка робітників і службовців, які отримували надвисокі заробітки більше 400 руб., була незначною, відносна їх кількість збільшувалася суттєво (від 0,2% у 1968 р. до 0,5% у 1976 р.)¹⁴⁹.

Найзабезпеченішими фінансово були працівники промисловості (протягом 1965–1985 рр. їх середньомісячна заробітна плата зросла у 2 рази із 105 до 201 руб.), будівництва, науки та наукового обслуговування, апарату органів державного та господарського управління. Дещо відставала заробітна плата робітників невиробничих сфер – торгівлі, громадського харчування, охорони здоров'я, освіти (приблизно від 70 руб. у 1965 р. до 130 руб. у 1985 р.)¹⁵⁰, що, втім, для перших частково компенсувалося близькістю до систем розподілу матеріальних благ.

Постійно підвищувалася зарплата колгоспників, утім, вони залишалися найменш забезпеченою категорією населення серед всіх працюючих. Станом на 1 квітня 1980 р. 2116 (30%) колгоспів оплачували працю своїм робітникам нижче діючих тарифних ставок у радгоспах (тобто менше 70 руб. на місяць), зокрема, у 609 колгоспах оплата праці була нижче 60 руб. місячно. Серед союзних республік Україна посідала одне з останніх місць за рівнем оплати праці колгоспників¹⁵¹.

В оплаті праці робітників, службовців, працівників колгоспів і радгоспів спостерігалися суттєві регіональні відмінності. Серед робітників промисловості найвищий рівень середньомісячної оплати праці у другій половині 1970-х рр. був у Ворошиловградській (202 руб.), Донецькій (202 руб.), Дніпропетровській (173 руб.) областях. У радгоспах найбільше платили в Кримській (137 руб.), Запорізькій (128 руб.) і Харківській (127 руб.) областях, найменше – у Рівненській (84 руб.). Подібна система помітна і в оплаті праці колгоспників: найменш забезпеченими

були працівники західних областей (Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська – до 70 руб.), найбільше отримували у східному та південному регіонах (Донецькій, Херсонській, Кримській областях – 127–134 руб.)¹⁵².

Тенденції зростання матеріального благополуччя були характерними і для пенсіонерів, хоча суми пенсій були, безперечно, нижчими від заробітної плати. У 1967 р. сума середньомісячної пенсії за віком становила 52,7 руб. Утім, для різних категорій осіб розмір пенсії суттєво відрізнявся: за окремими тарифами платили пенсіонерам-військовослужбовцям, пенсіонерам «громадянської та імперіалістичної воєн», персональним пенсіонерам місцевого, республіканського та союзного значення. Середньомісячний розмір пенсії у 1967 р. інваліда I групи становив 68,6 руб., інваліда II групи – 49,6 руб., пенсіонера – колишнього голови колгоспу, спеціаліста, механізатора – 37,4 руб., у той час як персональний пенсіонер республіканського значення отримував 72,9 руб., союзного – 92,7 руб.¹⁵³

З 1965 р. після прийняття рішення про призначення пенсій колгоспникам, різко збільшилася категорія населення пенсіонерів-колишніх колгоспників, що отримували грошову допомогу за віком. Якщо у 1965 р. таких було близько 40 тис. осіб, то на 1966 р. – вже 2 млн 150 тис., середньомісячна пенсія яких становила 12,4 руб.¹⁵⁴ Загалом не набагато вищою була пенсія колгоспникам за втратою працездатності: інвалід I групи отримував 15,5 руб., II групи – 12,6 руб.¹⁵⁵ З часом пенсії колгоспникам зростали, хоча так ніколи і не досягли рівня робітників і службовців. У суспільстві існувала, хоча й не надто поширена, практика призначення персональних пенсіонерів-колгоспників, однак за їх матеріальний добробут дбала не держава, а безпосередньо колгоспи. Рішення приймалося загальними зборами колгоспу, а гроші виплачувалися з його суспільних фондів.

У 1972 р. сукупний дохід за рік сім'ї робітників і службовців промисловості становив 3365 руб., робітників і службовців сільського господарства – 3055 руб., сім'ї колгоспників – 2441 руб. Якщо видатки на харчування всіх груп населення були приблизно однаковими, то колгоспники набагато менше витрачали на придбання непродовольчих товарів та культурно-побутові потреби, що призводило до збільшення грошових накопичень на руках та ощадкнижках. Сім'ї колгоспників майже у 2 рази менше порівняно з робітниками промисловості купували трико-тажних виробів, взуття, меблів та господарсько-побутових товарів, у 8 разів менше витрачали на путівки в санаторії та будинки відпочинку, у 13 разів менше на лазні, пральні, перукарні, у 3 рази – на транспорт для особистих потреб¹⁵⁶.

Обстеження у 1979 р. бюджетів 410 сімей пенсіонерів, у складі сім'ї яких не було осіб працездатного віку, встановило, що середній сукупний дохід на сім'ю пенсіонерів з робітників та службовців становив 1066 руб., а з колгоспників – 1281 руб. Попри суттєву різницю в призначених пенсіях (71 руб. для колишніх робітників та службовців і 33,8 руб. для колгоспників), пенсіонери-колгоспники мали більше за рахунок особистих підсобних господарств, з яких вони отримували харчові продукти та вирощували продукти на продаж¹⁵⁷.

Основна стаття видатків пенсіонерів становила харчування. У середньому на члена сім'ї пенсіонери в місяць витрачали на харчування 42–43 руб. При цьому колишні колгоспники знаходилися у цьому випадку в привілейованому становищі,

бо абсолютну більшість харчів отримували від домашнього господарства (75% м'яса, 65 – молочних продуктів, 98 – яєць, 97 – картоплі, 90 – овочів, 93% фруктів). Купували вони у роздрібній торгівлі лише хлібні продукти, цукор, м'ясо і ковбаси. Серед непродовольчих товарів найбільше пенсіонери витрачалися на готовий одяг та ліки.

Специфіка сільського трибу життя, відсутність широкого вибору культурних заходів та загалом нижчий рівень освіти зумовлювали різний спосіб дозвілля пенсіонерів: якщо пенсіонери з робітників та службовців більше витрачали на культурно-побутові послуги, то у колгоспників у 2 рази перевищували видатки на алкоголь. Утім, завдяки веденню присадибного господарства колгоспник-пенсіонер мав можливість і допомагати фінансово родичам, і накопичувати власні заощадження.

Отже, на кінець епохи застою у радянському соціумі цілком сформувався тип пересічного громадянин-споживацького суспільства: типова радянська сім'я має облаштовану державну чи кооперативну квартиру, відкладає гроші на легковий автомобіль, щоліта їздить у відпустку на море, а на вихідні – на дачу, стоїть у черзі за звичайними товарами і має знайомих для придбання дефіциту чи імпорту, заощаджує на спокійну старість, слідує за модою та організовує культурний відпочинок, а головне – має цілковиту віру, що так буде завжди.

Посилання до розділу 31

1. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1981. – Арк.90.
2. Там само. – Арк.89.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1723. – Арк.33-34; ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1480. – Арк.3-4.
4. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1480. – Арк.5-6.
5. Там само. – Арк.7-8.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1723. – Арк.153-154.
7. Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1480. – Арк.13.
8. Там само. – Спр.1175. – Арк.8.
9. Там само. – Спр.1895. – Арк.84.
10. Там само. – Арк.86, 87.
11. Там само. – Спр.1175. – Арк.9.
12. Там само. – Спр.1895. – Арк.84.
13. Там само. – Спр.1175. – Арк.23-24.
14. Там само. – Спр.1940. – Арк.76, 78, 81.
15. Там само. – Спр.1540. – Арк.27, 29.
16. Там само. – Спр.1540. – Арк.30.
17. Там само. – Спр.1895. – Арк.85.
18. Там само. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6069. – Арк.5, 8.
19. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1175. – Арк.25, 27.
20. Кривчик Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – С.27–29.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.543. – Арк.98-99.
22. Там само. – Оп.24. – Спр.6150. – Арк.12–19.
23. Див., наприклад: Там само. – Оп.25. – Спр.341. – Арк.134.
24. Там само. – Спр.342. – Арк.29.
25. Там само. – Спр.1245. – Арк.211.

26. Ігнатенко М., Падалка С. Аграрна політика в Україні: Підсумки та уроки 1960–1980 років. – Ялта, 2006. – С.6.
27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1233. – Арк.122.
28. Там само. – Оп.24. – Спр.6137. – Арк.104.
29. Українське село у 20–90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис). – К., 1998. – С.45.
30. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.483, 485.
31. Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – К., 1997. – С.96; Ігнатенко М., Падалка С. Аграрна політика в Україні: Підсумки та уроки 1960–1980 років. – С.44–45.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6150. – Арк.7–10.
33. Зиза М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): Історичний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005. – С.8.
34. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.53. – Арк.11.
35. Там само. – Спр.1233. – Арк.142.
36. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.480–481, 483.
37. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2086. – Арк.4, 7.
38. Там само. – Арк.25.
39. Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – С.94.
40. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2086. – Арк.46.
41. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – Т.2. – С.486.
42. Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – С.101.
43. Україна: Хроніка ХХ століття: Довідкове вид. Роки 1961–1975. – Ч.2: 1966–1955. – К., 2005. – С.533.
44. Падалка С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. – С.102.
45. Там само. – С.107.
46. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.53. – Арк.4.
47. Там само. – Спр.54. – Арк.51.
48. Морозова С. Екологічний вимір землеробства в Україні (60–80-і рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С.14.
49. Україна: Хроніка ХХ століття: Довідкове вид. Роки 1961–1975. – Ч.2: 1966–1955. – К., 2005. – С.577.
50. Там само. – С.489.
51. Ігнатенко М., Падалка С. Аграрна політика в Україні: Підсумки та уроки 1960–1980 років. – С.58.
52. Народне господарство Української РСР в 1985 р.: Статист. щорічник. – К., 1986.
53. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.382. – Арк.118.
54. Там само. – Оп.24. – Спр.6014. – Арк.113–114.
55. Там само. – Спр.6302. – Арк.5–11.
56. Морозова С. Екологічний вимір землеробства в Україні (60–80-і рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – С.12.
57. Падалка С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. – К., 1995. – С.35.
58. Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – С.104.
59. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6014. – Арк.121–122.
60. Там само. – Оп.25. – Спр.1233. – Арк.3, 6, 7.
61. Падалка С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. – С.27.
62. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6000. – Арк.113–114.
63. Там само. – Спр.6150. – Арк.23–31.
64. Там само. – Оп.25. – Спр.1723. – Арк.14.
65. ЦДАГО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.5992. – Арк.189.
66. Там само. – Спр.6067. – Арк.2–4, 30.
67. Падалка С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття. – С.30.
68. Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – С.106.
69. Брежнев Л. Про Продовольчу програму СРСР на період до 1990 роки і заходи по її реалізації: Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 року. – К., 1982. – С.7.

70. Там само. – С.30.
71. Там само. – С.9.
72. Там само. – С.10.
73. Там само. – С.19-20.
74. Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого пленуму ЦК КПРС 1982 року. – К., 1982. – С.53.
75. Там само. – С.37, 40, 63-64.
76. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2574.
77. Там само. – Спр.2575. – Арк.87.
78. Мазур О. Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – С.15.
79. Ігнатенко М., Падалка С. Аграрна політика в Україні: Підсумки та уроки 1960–1980 років. – С.17.
80. Там само. – С.19.
81. Мазур О. Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – С.16.
82. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії. – К., 1997. – С.193.
83. Экономика Советской Украины. – С.368; Дружба и братство русского и украинского народов: В 2 т. – К., 1982. – Т.2. – С.349.
84. Бакуменко П. Міцна економічна основа братерства радянських народів // Економіка Радянської України. – 1984. – №11. – С.6.
85. Экономика Советской Украины. – С.360.
86. Сергеев В. Політика КПРС у галузі розвитку економічного співробітництва соціалістичних країн // Економіка Радянської України. – 1971. – №5. – С.60.
87. Липкин М.А. Европейская интеграция и советские экономические инициативы (1950-е – первая половина 1970-х годов). По новым материалам российских и зарубежных архивов // Новая и новейшая история. – 2009. – №3. – С.60.
88. Зверев А.В., Ревякин В.М. Советская Украина в системе внешнеэкономических связей СССР. – К., 1986. – С.13.
89. Политическое руководство Украины. 1938–1989. – М., 2006. – С.330-333; Погребняк Я.П. Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). – К., 2006. – С.41.
90. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1744. – Арк.40-41.
91. Там само. – Арк.16.
92. Экономика стран – членов СЭВ за 1961–1981 гг.: Статист. сб. – М., 1982. – С.131, 173.
93. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2272. – Арк.89.
94. Там само. – Спр.1744. – Арк.16.
95. Там само. – Спр.2272. – Арк.4.
96. Савин В.А. Авиация в Украине. – Харьков, 1995. – С.183.
97. Гороховский А.Г. Львовская железная дорога: Годы, события, люди. – Львов: Камэняр, 1991. – С.79-80.
98. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2120. – Арк.4.
99. Там само. – Оп.32. – Спр.1458. – Арк.51.
100. Нерод В.О. Історія у вимірах статистики: Огляд статистичних публікацій в Україні. 1919–1990. – К., 1998. – С.67, 70-71.
101. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.1458. – Арк.60-64.
102. Там само. – Оп.25. – Спр.2562 – Арк.6.
103. Гороховский А.Г. Львовская железная дорога: Годы, события, люди. – Львов, 1991. – С.121.
104. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.1458. – Арк.41-48.
105. Сторінки історії Одеської залізниці. – Одеса, 2005. – С.202.
106. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.83. – Арк.5-7.
107. Сторінки історії Одеської залізниці. – С.200.
108. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.1458. – Арк.5.
109. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1940. – Арк.137.
110. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.590. – Арк.2.

111. Кононенко Р. Советская женщина за рулем: государственная политика и культурные коды гендерного равенства // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985. – М., 2008. – С.367.
112. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.6027. – Арк.14–22.
113. Там само. – Оп.25. – Спр.894. – Арк.27–29, 36.
114. Там само. – Спр.2575. – Арк.62.
115. Там само. – Спр.894. – Арк.38.
116. Там само. – Спр.2882. – Арк.11.
117. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1895. – Арк.125 зв.
118. Там само. – Спр.1981. – Арк.25.
119. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2882. – Арк.21–22.
120. Там само. – Спр.2435. – Арк.2.
121. Там само. – Спр.1741. – Арк.10.
122. Там само. – Ф.582. – Оп.24. – Спр.1937. – Арк.54.
123. Там само. – Ф.423. – Оп.39. – Спр.1124. – Арк.1, 2, 6 і далі.
124. Там само. – Ф.26. – Оп.4. – Спр.513. – Арк.102.
125. Там само. – Спр.422. – Арк.54.
126. Там само. – Спр.764. – Арк.35–36.
127. Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1895. – Арк.129.
128. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1981. – Арк.19–20.
129. Там само. – Ф.26. – Оп.4. – Спр.1591. – Арк.96.
130. Там само. – Спр.965. – Арк.1, 2.
131. Там само. – Спр.854. – Арк.60.
132. Там само. – Спр.1591. – Арк.28.
133. Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1895. – Арк.129.
134. Там само. – Ф.26. – Оп.4. – Спр.511. – Арк.2.
135. Там само. – Спр.854. – Арк.114.
136. Там само. – Спр.429. – Арк.26.
137. Там само. – Спр.430. – Арк.1, 2.
138. Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1940. – Арк.104.
139. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1402. – Арк.14–15, 32.
140. Там само. – Спр.543. – Арк.19, 26, 42, 43, 78.
141. Там само. – Спр.1245. – Арк.231.
142. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.24. – Спр.1937. – Арк.25.
143. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1404. – Арк.9.
144. Там само. – Спр.894. – Арк.52.
145. Там само. – Спр.1402. – Арк.45.
146. Там само. – Спр.1404. – Арк.2.
147. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.24. – Спр.2218. – Арк.1.
148. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.1402. – Арк.78–81.
149. Там само. – Спр.1741. – Арк.114.
150. Народне господарство Української РСР в 1985 р.: Статист. щорічник. – К., 1986.
151. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2086. – Арк.48.
152. Там само. – Спр.1723. – Арк.169.
153. ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.1253. – Арк.62, 63 зв.
154. Там само. – Спр.1175. – Арк.6.
155. Там само. – Арк.20.
156. Там само. – Оп.24. – Спр.1937. – Арк.7, 13.
157. Там само. – Оп.11. – Спр.1895. – Арк.36.

Розділ 32

НА ШЛЯХУ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1. Перебудовна програма М.Горбачова

На середину 1980-х рр. в СРСР склалася ситуація, коли керівництво держави не знаходило ефективних важелів для стримування кризових тенденцій в економічній сфері. Спостерігалися затухання економічного розвитку, прогресуюча втрата позицій СРСР на міжнародній арені, загострення соціально-економічних проблем в середині країни.

Основними характеристиками економічного процесу в Україні були такі: майже повне одержавлення економіки, загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися засобами виробництва республіки; існування значної кількості нерентабельних підприємств; наявність глибокої диспропорції в економіці між галузями засобів виробництва і товарами народного споживання; панування командно-адміністративних методів в управлінні економікою і слабе використання економічних важелів; відчуження робітників від засобів виробництва і результатів праці; значна мілітаризація економіки; надмірна централізація при перерозподілі національного доходу, створеного сільськими працівниками у промисловість через механізм цін; низька продуктивність праці через фізичне та моральне зношення основних фондів народного господарства¹.

Наростання кризових явищ в економіці відбувалося при паралельному здійсненні керівництвом СРСР колосальних капіталовкладень в гонку озброєнь, на утримання в орбіті радянського впливу багатьох країн-сателітів та союзників, на війну в Афганістані. Загальні витрати СРСР на оборону (продукція ВПК, легкої та харчової промисловості разом з усіма послугами, що припадали на частку людей,

причетних до ВПК; витрати на військово-технічні розробки і дослідження в науковій сфері) доходили до 52% ВВП².

Новий напрям в економічному розвитку (так звана перебудова), розпочатий з ініціативи генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова мав стабілізувати ситуацію. Курс на зміну пріоритетів в економічній політиці М.Горбачов проголосив на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС, обмежившись загальними словами: прискорення соціально-економічного розвитку країни, виведення її на новий технологічний рівень, досягнення нового якісного стану суспільства. Основний зміст проголошуваних змін зводився до того, щоб на ділі підпорядкувати виробництво суспільним потребам, націлити управління на підвищення ефективності та якості, прискорення науково-технічного прогресу (за рахунок реконструкції вітчизняного машинобудування із залученням новітніх досягнень науково-технічної революції, розвиток зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи й соціальної підприємливості в кожній ланці народного господарства.

Кожна з проголошуваних складових «прискорення» підкріплювалася низкою заходів, які впроваджувалися випробуваними командно-адміністративними методами. Оцінюючи перебіг подій у 1989 р., В.Щербицький підкреслював: «Говорити про перебудову, так би мовити, «по-українськи», заняття і неконструктивне, і небажодне. Характер перебудовчих процесів у всіх регіонах країни загальний, тому що він зумовлений єдиною теорією і політикою оновлення»³.

У липні 1985 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про заходи щодо здійснення у республіці завдань, висунутих на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу»⁴. Одночасно було опубліковано виклад постанови ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і ВЦРПС «Про вдосконалення оплати праці наукових працівників, конструкторів і технологів промисловості», спрямованої на посилення матеріальної й моральної заінтересованості працівників у прискоренні науково-технічного прогресу, створенні й упровадженні в господарство нової техніки і технології⁵. Нормотворчу активність центральної влади в Україні в листопаді 1985 р. підтримали проведенням Всесоюзного семінару з вивчення досвіду роботи, яка проводилася в республіці щодо ресурсозбереження і поліпшення матеріаломісткості виробництв.

Апробована командною системою практика поліпшення економічних показників за рахунок ініціативи працівників посіла ключову позицію в арсеналі влади. З метою їхнього стимулювання застосовували всі наявні можливості: активізували діяльність рад у мобілізації населення на розв'язання суспільно важливих завдань, закликали членів низових ланок профспілок виконувати гасло «Більш активну участь у перебудові, розвивати ініціативу мас» (XIV з'їзд профспілок), вказували колективам засобів масової інформації на необхідність посилення їхньої ролі у висвітленні народногосподарських проблем (VI з'їзд Спілки журналістів), пропагували змагання між колективами підприємств за виконання виробничих планів.

Після проголошення курсу на прискорення розпочалась масштабна антиалкогольна кампанія. В Україні її відкриття проголошувалося указом Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму, викорінювання самогонваріння» (травень 1985 р.).

У ході кампанії підвищили роздрібні ціни на алкогольні напої, зменшили їх постачання в мережу роздрібною торгівлі, скоротили виробництво лікero-горілчаної продукції за рахунок знищення сировини (в 1986–1989 рр. в Україні розкорчували до 60 тис. га винограду).

Паралельно розгорнули акцію з пропаганди здорового способу життя, посилили боротьбу з пияцтвом на робочому місці. З 1 лютого по 31 липня 1986 р. відбувався всесоюзний рейд «За ефективну працю і здоровий побут». За результатами рейду в Україні відрпортували про усунення більш як 15 тис. порушень антиалкогольного законодавства⁶. За підсумками 1986 р., споживання спиртних напоїв в Україні знизилось порівняно з 1984 р. майже у два рази; на третину зменшилася кількість осіб, яких доставили в медвипередники; на 26% – кількість злочинів, що були скоєні на ґрунті пияцтва⁷.

Боротьба з алкоголізмом принесла двоякий ефект. У 2,5 рази скоротилося споживання алкогольної продукції, що сприяло зростанню тривалості життя та народжуваності, зменшенню рівня смертності, зниженню загального рівня злочинності. Тільки за перший рік продуктивність праці зросла майже на 13%. Проте негативні наслідки реформи значно перевищили позитивні. За даними голови Ради міністрів СРСР М.Рижкова, бюджет у 1985 р. недоодержав 60 млрд руб. прибутку порівняно з планом. Голова українського уряду В.Масол оцінював недоодержаний прибуток в Україні в 10 млрд руб. Через лакуни в бюджеті почало скорочуватися фінансування соціально-важливих статей⁸. Сильно зросло незадоволення народу, підвищилось соціальне напруження в суспільстві. Населення почало масово гнати самогон, що призвело до дефіциту цукру та дріжджів.

Черговим масштабним заходом стало проведення кампанії з боротьби з нетрудовими доходами. З 1 липня 1986 р. вона набула чинності за указом президії Верховної Ради СРСР «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами». Правоохоронні органи, партійні організації, інші громадські об'єднання отримали завдання посилити боротьбу з розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом, спекуляцією та іншими злочинами, які були джерелами нетрудових доходів.

На практиці особлива увага адміністративно-силових структур спрямовувалася на викорінення приватної ініціативи в усіх її формах: обмежувалася діяльність шабашників, кустарів, господарів присадибних ділянок, дачників, вуличних торговців, збільшувалася до 5 років з конфіскацією майна кримінальна відповідальність громадян за заняття приватнопідприємницькою діяльністю. Держава вимагала від своїх громадян ефективної праці у виробництві, фактично усуваючи їх від будь-яких можливостей покращувати своє матеріальне становище.

На противагу непопулярним заходам влада декларувала населенню своє піклування шляхом так званої зміни пріоритетів в економічній спеціалізації країни в бік задоволення потреб громадян в якісних товарах, у розвитку споживчого ринку. Зокрема, боротьба за якість продукції проводилася через систему Держприймання. Новостворене у 1987 р. відомство, перевіряючи якість готової продукції підприємств, за короткий строк виявило серйозні недоліки у забезпеченні рівня якості виробів. Більше половини перевірок в 1987–1988 рр. засвідчили факти випуску

неякісної продукції. За 9 місяців 1988 р. на 117 підприємствах (44,3% перевірених) забракували 100% продукції. Основні причини виготовлення неякісного товару – низький технічний рівень підприємств, застарілі технології, відсутність гнучких систем управління якістю⁹.

Однак функціонування системи Держприймання виявилось нежиттєздатним (воно не проіснувало й двох років): по-перше, через відсутність можливостей і ресурсів для повсюдного ефективного контролю; по-друге, система сприяла посиленню корумпованості державного апарату, оскільки виробники швидко навчилися співпрацювати з чиновниками; по-третє, виконання планів істотно знизилося, впали заробітки. І найголовніше – Держприймання було введено в дію за відсутності відповідного економічного і правового механізму; а також без наявності науково обґрунтованої програми освоєння на підприємствах міжнародних стандартів, відпрацювання механізму атестації виробництва на стабільність якості і сертифікації продукції, підготовки кадрів з маркетингу й управління якістю та ін.¹⁰

Задовольнити ринок у товарах народного споживання, а також покращити якість обслуговування в державній торгівлі та споживчій кооперації планували за рахунок поліпшення планування, економічного стимулювання і вдосконалення управління в цих галузях, про що й зазначалося у відповідних постановах ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР за 1986 р. Планувалося переводити підприємства на повний госпрозрахунок, розширити їх самостійність і посилити відповідальність за результати господарської діяльності¹¹. Опубліковані постанови готували позитивне сприйняття громадськості щодо необхідності удосконалення виробничого процесу за рахунок самостійності і відповідальності працюючих. Закон «Про трудові колективи» (1986 р.) декларував розширення повноважень трудівників: їм дозволили створення рад трудових колективів, які мали право обирати керівників, регулювати заробітну плату і відрахування на соціальні потреби. Однак реалізація цього закону, як і майже всіх ключових заходів з перебудови, на практиці призвела до дезорганізації командної економіки.

Причина невдач полягала в тому, що пропоновані суспільству зміни були дозованими, здійснювалися під пильним наглядом держави, з використанням наявних в її арсеналі бюрократичних важелів. В Україні до того ж республіканська влада реформаторський курс М.Горбачова сприймала як чергову кампанію з наведення елементарного порядку, зміцнення дисципліни, підвищення відповідальності кадрів. Майже через півтора роки після проголошення курсу на прискорення на засіданні політбюро ЦК КПУ партійні лідери змушені були констатувати: «Перебудова йде повільно, суттєвих змін у стилі роботи поки що не відбулось»¹².

2. Наслідки Чорнобильської катастрофи

26 квітня 1986 р. о 1-й годині 24 хвилини на енергоблоці № 4 однієї з найпотужніших у світі атомних електростанцій – Чорнобильській АЕС – відбулося два вибухи, що спричинили руйнування реактора і викид великої кількості радіоактивних речовин у повітря. В основному це були радіоактивні йод, стронцій, плутоній та деякі інші ізотопи. Хмара, яка утворилася від вибуху, пройшла над значною територією України й інших країн, поступово втрачаючи свою інтенсивність.

Наслідки, які мала аварія на четвертому блоці Чорнобильської АЕС, дали підстави класифікувати її як катастрофу планетарного масштабу. В результаті аварії постраждали майже 5 млн людей, було забруднено радіоактивними нуклідами близько 5 тис. міст і селищ Білорусії, України та Російської Федерації. З них в Україні було забруднено 2293 населених пункти 74 районів, в яких проживало 2,6 млн людей. Чорнобильська катастрофа спричинила безпрецедентне опромінення населення. Незабаром радіоактивні викиди були виявлені на території Швеції, Норвегії, Польщі, Австрії, Швейцарії, Німеччини, Фінляндії, Великобританії та інших держав¹³.

Радіоактивно забруднене довкілля, що сформувалося внаслідок аварії, стало найбільшим екологічним лихом для навколишнього середовища. Було забруднено понад 53,5 тис. кв. км території України. Найзабрудненішою є територія навколо самої станції, так звана зона відчуження (площею 2044 кв. км), з якої у 1986 р. евакуювали населення. У 1998 р. до території зони відчуження було приєднано частину території зони безумовного (обов'язкового) відселення, за рахунок чого загальна площа зони відчуження збільшилася до 2598 кв. км.

У зв'язку з аварією на ЧАЕС в Україні постраждало майже 7% населення. 3,5 млн громадян отримали додаткове опромінення, серед них 1,3 млн дітей. Медичне обстеження постраждалого населення показало, що серед них хворих до 80%, у тому числі серед ліквідаторів – 85%. 82 тис. осіб стали інвалідами¹⁴. Виявлено, що радіаційне забруднення є збудником онкологічних захворювань: після аварії серед населення зафіксовано зростання кількості хворих, особливо дітей дошкільного і шкільного віку. Погіршення стану здоров'я, необхідність внесення змін до традиційного способу життя населення та значні фінансові витрати на розвиток мережі лікувальних закладів – ось перелік основних питань, які становлять довготривалі медичні наслідки аварії.

Чорнобильська катастрофа істотно змінила життя мільйонів людей. З місць постійного проживання було переселено 162 тис. осіб. Часткове переселення у багатьох випадках призвело до руйнації структури життєзабезпечення, обмежень у веденні сільського господарства, втрати робочих місць, підвищення рівня безробіття, загострення інших соціальних проблем. Демографічні показники на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, погіршилися: народжуваність зменшується, а смертність зростає, працездатне населення мігрує з цих територій. Ставлення населення, яке проживає на чистих територіях, до продукції, виробленої на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, ускладнює її реалізацію, що передовсім призводить до скорочення місцевих доходів. Усе це спричиняє як зменшення виробничої активності населення, так і скорочення кількості робочих місць. У результаті погіршився економічний стан регіонів та рівень добробуту населення, яке в них проживає. Погіршення якості харчування, умов праці та відпочинку позначилося на стані здоров'я населення¹⁵.

Аварія порушила життєдіяльність і виробництво у багатьох регіонах УРСР, БРСР і РРФСР, призвела до зниження виробництва електроенергії. Істотні збитки були завдані сільськогосподарським та промисловим об'єктам, постраждали лісові масиви та водне господарство (обмежено використання 5120 кв. км сільгоспугідь, 4920 кв. км лісів). У зв'язку з евакуацією населення із забруднених територій ви-

никла проблема будівництва додаткового житла. В 1986–1987 рр. переселенцям побудували приблизно 15 тис. квартир, гуртожитків для понад тисячі осіб, 23 тис. будівель, близько 800 закладів соціальної та культурної сфери. Замість відселеного м. Прип'ять для персоналу ЧАЕС звели м. Славутич¹⁶.

У результаті аварії в суспільстві утворилася категорія громадян, які набули статусу «постраждале населення» (включає ліквідаторів аварії, переселенців із високозабруднених територій, мешканців територій, що вважаються помірно забрудненими, де населення піддається постійному впливу зовнішнього і внутрішнього опромінення малими дозами радіації). Держава взяла на себе на законодавчому рівні великий обсяг соціальних гарантій щодо різних категорій постраждалого населення.

Аварія на ЧАЕС стала причиною серйозних збитків для економіки та соціальної сфери як в СРСР, так і за його межами. Прямі збитки, фінансові витрати та непрямі збитки для України становлять за минулі з моменту аварії роки десятки мільярдів доларів США. Збитки матеріально-майнових комплексів і окремих об'єктів економіки лише у зоні відчуження становлять сумарно 1385 млн дол. Прямі витрати України на пом'якшення наслідків катастрофи за рахунок усіх джерел фінансування за період з 1986 по 1991 рр. становили близько 6 млрд дол., а з 1992 по 2005 рр. включно – 7,35 млрд дол.

Тягар на економіку, пов'язаний із ліквідацією аварії, є одним з найважливіших її наслідків. За розрахунками українських спеціалістів, сумарні економічні збитки для України до 2015 р. становитимуть 179 млрд дол. Означене число не можна вважати остаточним, тому що воно не повною мірою враховує усі непрямі збитки економіки України. Серед них: втрата здоров'я та працездатності теперішніх і майбутніх поколінь; майбутні витрати на реабілітацію забруднених територій і водних басейнів; майбутні витрати на виведення ЧАЕС з експлуатації і перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему, захоронення радіоактивних відходів із об'єкта «Укриття» та відходів ядерного палива з ЧАЕС. Затрати, пов'язані з мінімізацією наслідків катастрофи, багато років лежатимуть важким тягарем на економіці країни¹⁷.

3. Провал економічної реформи 1987 р.

Керівництво держави переконалося в тому, що вживані заходи не допомагають кардинально змінити ситуацію в економічній сфері. Показники збільшення валової продукції, які спостерігалися в статистичних даних за 1985–1986 рр., не забезпечували цілей прискорення. Відчутного удару по бюджету завдали світова економічна криза та Чорнобильська катастрофа.

Влада взялася за перегляд економічної стратегії. У червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС було озвучено нову лінію політики розвитку. У постанові «Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою» зазначалося, що «ключовим завданням перебудови, найважливішою умовою прискорення соціально-економічного розвитку є радикальна реформа управління економікою»¹⁸. Проект реформи передбачав: розширення самостійності підприємств на принципах госпрозрахунку і самофінансування; поступове відродження приватного сектора еко-

номіки; відмову від монополії зовнішньої торгівлі і глибоку інтеграцію у світовий ринок; скорочення кількості галузевих міністерств і відомств, встановлення між ними партнерських відносин.

Для реалізації реформи в короткий строк була видана низка законів, покликаних відрегулювати механізм формування нових умов господарювання. Згідно з законом «Про державне підприємство» від 30 червня 1987 р. підприємства одержували більше самостійності, самоуправління, право переходу на самофінансування, а саме: право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами; встановлювати прямі, без посередництва Держплану СРСР, зв'язки з іншими суб'єктами господарювання; збільшувати заробітну плату й премії працівникам у разі перевиконання плану; встановлювати номенклатуру і асортимент продукції.

Однак проголошена самостійність трудових колективів залишалася прописаними на папері словами. Міністерства й надалі втручалися в оперативну діяльність підприємств, використовуючи адміністративні методи управління, які обмежували свободу і підприємливість підприємств, ставили перед необхідністю обов'язкового виконання контрольних цифр планування. Наявність державного ціноутворення змушувала ухилятися від виробництва низькорентабельної, але вкрай необхідної для споживання продукції. Після переходу на нові умови господарювання підприємства залишалися зв'язаними затвердженням п'ятирічним планом. В умовах командної економіки самостійність у розв'язанні виробничих завдань негайно оберталася ускладненнями для сусідів. Відсутність вільного ринку цін, товарів, робочої сили і грошей не дозволяла підприємствам використовувати свої нові можливості для ефективної господарської діяльності.

Унаслідок автономних дій і господарської самостійності підприємств, що переслідували свої вигоди, розвалювалася вся планова система управління економіки і міжгосподарські зв'язки. Начальники, не будучи власниками за відсутності жорсткого адміністративного контролю з боку держави, не виявляли зацікавлення у довготривалому й ефективному розвитку підприємств. Нерідко адміністрація підприємств в повному обсязі використовувала наявні в системі суперечності з власної вигоди. Серед найчастіше апробованих: виконання плану (його показники вимірювалися в рублях, а не в натуральній продукції) за рахунок ухилення від виробництва дешевих товарів і відповідно виготовлення товарів з вищою вартістю; перекачування коштів з інвестиційних фондів у фонди споживання; створення на базі державних підприємств кооперативів. Як результат, намагання радянського керівництва створити в СРСР щось на зразок «централізованого ринку» виявилися провальними.

Ще за півроку до офіційного проголошення реформи були зроблені перші кроки у формуванні підприємницького прошарку населення. В листопаді 1986 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про індивідуальну трудову діяльність», що мав на меті розкріпачення особистої ініціативи виробника, створення в економіці конкурентного середовища, що сприяло б зростанню кількісних та якісних показників¹⁹. На підставі його положень допускалося індивідуальне підприємництво у сфері виробництва товарів народного споживання і побутового обслуговування.

Закон «Про кооперацію» (травень 1988 р.) ще більше розширив рамки приватної ініціативи, оскільки проголошував рівноправність державного і кооператив-

ного сектора економіки. За законом, населенню гарантувалися право добровільного вступу до кооперативу і виходу з нього; участь в управлінні всіма справами кооперативу; самостійність колективного господарювання і незалежність кооперативу в прийнятті рішень щодо виконання його статутних завдань; право отримувати готівкові доходи від кооперативної діяльності, відповідні до кількості та якості праці.

Надавався дозвіл створювати кооперативи у торгівлі, промисловості, сфері послуг і громадському харчуванні. Дозволявся також сімейний підряд у сільському господарстві, створення малих підприємств. Рамки легального приватного сектора, який формувався під впливом цих двох законів, обмежувалися трьома десятками видів виробництва товарів і послуг. Найбільшого розвитку кооперативи набули в роздрібній торгівлі та громадському харчуванні.

Швидкі темпи розвитку були властивими насамперед для кооперативів, які паразитували на великих підприємствах з дозволу їх адміністрації. Користуючись на пільгових умовах державними засобами виробництва та сировиною і за відсутності необхідності дотримуватися обмежень цінової політики, кооперативи мали змогу отримувати прибутки, діаметрально протилежні збиткам підприємств, при яких вони створювалися. В результаті влада втратила можливості контролювати позиції недержавного сектора і вживала численні обмеження, які звужували самостійність кооперативів.

На виконання програми зі скорочення чиновницького апарату протягом 1987–1988 рр. було проведено радикальну зміну структури управління. Станом на вересень 1988 р. повідомлялося, що відповідно до генеральної схеми управління народним господарством в УРСР ліквідовано 9 союзно-республіканських і республіканських міністерств і відомств. Було затверджено нові схеми управління галузями народного господарства, які передбачали дволанкову систему, ліквідовано 54 республіканських промислових об'єднання і понад 300 інших галузевих органів середньої ланки, зменшено вдвічі чисельність працівників республіканських управлінських органів²⁰.

Демократизація управління здійснювалася командними методами, за шаблоном, без урахування регіональної специфіки. В Україні, попри заперечення республіканської влади, були ліквідовані республіканські органи, які відали чорною металургією, вугільною промисловістю, геологією. У безпосереднє підпорядкування союзних органів передавалася цементна промисловість²¹. У результаті непродуманості пропонованих заходів відбувся розвал інформаційної системи народного господарства. Звільнення досвідчених кадрів та знищення їхньої документації призвели до хаосу і дезорганізації управління господарством, порушення зв'язків між суб'єктами господарювання.

Реформа характеризувалася непослідовністю. Кардинально не змінилися форми власності. Нові форми власності, такі як оренда, комерційний кредит, колективна власність, фермерство, ще не одержали скільки-небудь значного розвитку. Ці острівці в морі державної власності були недостатніми, щоб залучити широкі маси до перебудови господарського механізму. Госпрозрахункові відносини були доведені тільки до підприємств і углиб не пішли. Формальне проведення перебудови системи оплати і стимулювання праці не забезпечило підсилення зв'язку матеріального винагородження з кінцевими результатами праці. Реальною супере-

чністю, що знижувала потенціал реформи, було співіснування двох господарських механізмів. У результаті економічні нормативи не тільки не розширювали самостійності колективів, а навіть не дозволяли працювати їм на засадах самофінансування. Міністерства за допомогою економічних і адміністративних важелів продовжували проводити політику вилучення коштів у стабільно працюючих підприємств і перекачування їх низькорентабельним, збитковим. Спостерігалася також відсутність комплексного підходу до проведення економічної реформи: відкладалася реформа ціноутворення, повільно розвивалася оптова торгівля, не вирішувалися питання економічних взаємовідносин галузей і територій.

Як показала практика, реформаторам треба було не вдосконалювати, а ламати командну економіку. Відірвана від ринку, вона не підлягала реформуванню. Економіка могла бути або директивною, або ринковою, окремі прояви ринкових відносин лише підривали план²².

4. Характер розвитку української промисловості і транспорту

Економіка України й надалі розвивалася як складова загальносоюзної системи. Внутрішні потреби економіки і населення забезпечувалися продукцією власного виробництва тільки на 82%. Спостерігалася залежність економіки від поставок ключових видів сировини – нафти, газу, лісоматеріалів, бавовни та ін. За рахунок ввезення з-поза меж України повністю формувалися ресурси споживання каучуку, на 70–80% – потреби в кольорових металах, устаткуванні й інструментах, хімічних волокнах, парфюмерно-косметичних виробках, на 40–50% – у продукції целюлозно-паперової, текстильної, медичної галузей, в електротехнічних і кабельних виробках²³.

Специфіка роботи окремих підприємств характеризувалася повною залежністю від єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Навіть у виробництві продукції, де республіка займала монопольне становище (магістральні тепловози, кукурудзяно-збиральні комбайни та ін.) зберігалася велика залежність від підприємств інших союзних республік у постачанні електроустаткування, силових двигунів, радіотехнічних та інших комплектуючих виробів. В обмін на відсутні в Україні матеріально-сировинні і товарні ресурси республіка вивозила за свої межі шосту частину ВВП²⁴.

Головною характеристикою промисловості України було надання пріоритетів галузям групи А, частка яких в структурі промисловості становила 73%²⁵. У п'ятирічному плані на 1986–1990 рр. суттєвих змін не відбулося, в групу Б капіталовкладення виділялися за залишковим принципом.

Згідно з численними інформаційними довідками республіканських органів, на початку політики «перебудови» спостерігалася ефективне виконання планів. Середньорічні темпи приросту в промисловості за 1986–1988 рр. зросли на 4,2% порівняно з 3,6% за попередню п'ятирічку, у тому числі випуск продукції групи Б – на 4,5% проти 3,7%. У 1,6 раза скоротилася кількість підприємств, які не виконували зобов'язань з постачання своїм споживачам. Виконання планів обґрунтовувалось наявністю позитивних структурних змін у промисловості; покращенням договірної дисципліни; послідовністю у здійсненні програми ресурсозбереження;

впровадженням досягнень науково-технічного прогресу; підвищення результативності в діяльності підприємств, які працювали на умовах повного госпрозрахунку і самофінансування²⁶.

Проте досягнуті показники не були стійкими. Реальна ситуація характеризувалася: наявністю нестабільної роботи підприємств і окремих галузей господарства; частковістю залучення нових методів господарювання; повільністю розвитку оптової торгівлі засобами виробництва. Народне господарство зберігало витратний характер.

Протягом 1989 р. відбувся спад: знизилися до 3% темпи приросту продукції, погіршилося виконання договірних зобов'язань, збільшилася кількість підприємств, які не виконували планів. Загострилося становище на споживчому ринку, розширилася номенклатура дефіцитних товарів, піднялися ціни²⁷.

В Україні у важкому фінансовому і економічному становищі опинилися індустриальні галузі економіки (металургія, хімічна індустрія, нафтопереробна, гірничодобувна промисловість). Їхня діяльність характеризувалася низькою рентабельністю виробництва у зв'язку з його енергоємністю, фізичним зношенням і моральним старінням виробничих фондів.

Улітку 1989 р. відбулися страйки на вугільних підприємствах. Великої шкоди було заподіяно через зупинку вугільного виробництва. В період з 15 по 27 липня 1989 р. втрати видобутку вугілля становили понад 2,5 млн т, товарної продукції – більш як на 70 млн руб. Вуглевидобувні підприємства недоодержали більш як 17 млн руб. Значні економічні збитки несли підприємства і в період після страйків через наступну дезорганізацію та різке зниження ефективності виробництва. Серед тих, що відстають, на кінець року знаходилось 15 із 22 вуглевидобувних об'єднань проти 4 на початку червня. Загальні збитки, спричинені страйками за період з червня по листопад для самої вугільної галузі зазначалися втратою: видобутку 7,2 млн т вугілля, зниженням обсягу одержаного прибутку на 230 млн руб., зменшенням розмірів фондів економічного стимулювання більш як на 37 млн руб.²⁸ Крім того, страйки шахтарів і викликаний ними спад у роботі вугільної промисловості ускладнили і без того важке становище в суміжних галузях. На кінець року становище у вугільній промисловості залишалось напруженим. У галузі знизився рівень управління виробництвом. На багатьох шахтах і об'єднаннях спостерігалась навіть конфронтація між адміністрацією і страйковими комітетами. Знизився рівень трудової і технологічної дисципліни, збільшилась кількість аварій, зріс виробничий травматизм, намітилася тенденція плинності кадрів: чисельність працівників вугільної галузі зменшилася у січні 1990 р. проти відповідного періоду 1989 р. на 10,3 тис. осіб²⁹. В інших галузях теж фіксувалося послаблення виробничої, технологічної, трудової і виконавської дисципліни. Почалися масові звільнення кваліфікованих кадрів: так, в оборонному комплексі республіки у 1989 р. загальна чисельність робітників скоротилася на 11 тис. осіб, в 1990 р. на 25 тис. осіб, за I квартал 1991 р. – на 36 тис. осіб³⁰.

Після аварії на ЧАЕС енергетична система республіки перейшла на напружений режим постачання. Темпи оновлення виробничих фондів підприємств Мінерго УРСР не перевищували 2–3% на рік, а частка генеруючого устаткування, що відпрацьовало допустиму межу робочого часу, постійно зростала. Через відсутність

технологічного резерву потужностей доводилося практично цілорічно обмежувати енергопостачання промислових підприємств. В аварійному стані перебувало близько 50 тис. км сільських електромереж, які в разі погіршення природних умов працювали з перебоями³¹.

На підприємствах чорної металургії до інших характерних для всього промислового циклу проблем додалося незадовільне становище із заготівлі металевому лому. У січні 1990 р. його недодали до плану 96,7 тис. т, у тому числі підприємствами республіканського підпорядкування – 91 тис. т³².

Через перебої у постачанні сировини не виконувалися плани з виробництва аміаку, кальцитової соди, синтетичних барвників, поліетилену, шин для сільськогосподарських машин та іншої продукції підприємства хімічної і нафтохімічної промисловості. На роботу підприємств Мінбудматеріалів УРСР впливала затримка в освоєнні потужностей нового устаткування, недостатня кваліфікація інженерних працівників³³.

Легку промисловість згідно з постановою Ради міністрів СРСР «Про заходи щодо збільшення виробництва і прискорення насичення ринку товарами народного споживання» (серпень 1988 р.) планувалося розбудовувати, оскільки галузь потребувала докорінного переозброєння виробництва, широкого використання сучасної техніки і технології. Однак заплановані в бюджеті кошти на 1986–1990 рр. не давали можливості реалізувати задумане. Фактично на початку п'ятирічки відмовилися від будівництва 27 підприємств, на 13 було перенесено на невизначений строк введення нових потужностей; з решти 35 запланованих об'єктів легкої промисловості введено в дію тільки 12³⁴.

У легкій, місцевій, деревообробній, харчовій промисловості заявки на нове устаткування задовольнялись тільки на 60%. Окремі види устаткування радянська промисловість взагалі не виготовляла. Щорічне оновлення активної частини основних фондів не перевищувало 3% при нормативі у 8%, а зношення основних фондів сягало 40–50%. Плани виробництва товарів і реалізації платних послуг залишалися незбалансованими у зв'язку зі скороченням завезення високоякісних імпортних матеріалів³⁵. Низький рівень заробітної плати, незадоволення розв'язання соціальних питань, особливо забезпечення житлом, зумовлювали високу плінність кваліфікованих кадрів.

На кінець 1980-х – початок 1990-х складалася ситуація, коли товари виготовлялися на суму навіть більшу, ніж запланована, але окремі плани по державному замовленню залишалися невиконаними. Недоліки в роботі пояснювалися тим, що своєчасно не було забезпечене постачання сировини по внутрішньоміністерських кооперованих поставках³⁶.

Суперечності, закладені у характері реформи, в короткий строк виявили неспроможність держави справитися із кризовою ситуацією в економіці. Попри проголошені М.Горбачовим зміни в переорієнтації курсу розвитку на потреби людини і впровадження інтенсифікації виробництва, економіка продовжувала розвиватися екстенсивним шляхом і мала затратний характер. Широко розрекламовану програму машинобудування, що мала вивести виробництво на новий рівень продуктивності праці і забезпечити підвищення національного доходу, не вдалося

реалізувати. Державних капітальних вкладень на технічне переозброєння та реконструкцію діючих підприємств явно не вистачало.

Реформаторська діяльність керівництва держави, яке пропонувало зміни в різних сферах, часто не узгоджені між собою, призвела до розбалансованості господарства, порушення наявних зв'язків щодо матеріально-технічного забезпечення. Багато керівників насторожено сприймали рекомендовані їм економічні методи господарювання. Повільно впроваджувався внутрівиробничий госпрозрахунок у промисловості через слабку постановку економічної роботи на підприємствах і недостатній рівень економічної обізнаності³⁷.

У транспортній системі спостерігалися ті ж тенденції. За 1986–1989 рр. було введено в обіг 33 нових і 67 подовжених (20–24 вагони) пасажирських поїздів, відкрито більше 870 автобусних маршрутів і 50 авіаліній, побудовано 8,2 тис. км автошляхів з твердим покриттям, рівень забезпечення автобусним сполученням сіл зріс до 93,9%. Здійснювалася робота з підвищення культури обслуговування пасажирів, відбудовували і реконструювали вокзали, на залізницях (Південно-Західній, Придніпровській, Одеській, Південній) вводили в експлуатацію автоматизовані системи бронювання-продажу квитків «Експрес-2».

Розвивався міський електротранспорт: на 273 км збільшилась довжина тролейбусних і на 68 км – трамвайних ліній; було введено тролейбусний рух у м. Краснодон, Антрацит, швидкісний трамвай у Кривому Розі; в багатьох містах прокладено нові тролейбусні маршрути. Збільшився пасажиропотік. Особливо інтенсивно розвивалися внутріміські перевезення; їх обсяг зріс на 19,3% і перевищив 11 млрд осіб на рік (понад 30 млн осіб за добу)³⁸.

Однак кризова ситуація в економічному розвитку не минула транспорту. Станом на 1991 р. відбувся спад у перевезенні вантажів і пасажирів. У 1991 р. проти 1985 р. зменшилися обсяги перевезень на залізничному, морському й авіаційному транспорті.

Отже, у результаті наростання негативних тенденцій і втрати регулюючого контролю держави відбувся розвал економічних зв'язків. За даними Мінстату України, в 1990 р. почався спад національного доходу, тенденція продовжилась і в 1991 р. Скорочувався випуск продукції в усіх галузях господарства, особливо в індустрії. Вперше було зафіксовано абсолютне зниження випуску товарів народного споживання. Економічне життя характеризувалося такими явищами, як інфляція, незбалансованість ринку, дефіцит державного бюджету.

5. Колгоспний лад у перебудовну добу

На середину 1980-х рр. аграрний сектор мав статус найзанедбанішої ланки економіки. Збитковість сільськогосподарського виробництва зумовлювалася характером командно-адміністративної системи. Щоб впорядкувати ситуацію, керівництво держави робило спроби застосувати різнопланові заходи. Однак численні урядові і партійні документи не пропонували реального механізму розв'язання наявних проблем.

Так, у червні 1985 р. було запропоновано комплекс заходів, що передбачали підвищити матеріальну заінтересованість радгоспів і колгоспів у збільшенні ви-

робництва і продажу державі високоякісної продовольчої пшениці. У липні того ж року з'явилася програма збільшення виробництва озимих культур, ярої пшениці, кукурудзи, проса, рису за рахунок упровадження інтенсивних технологій. Можливості покращення ситуації вбачалися також у реорганізації управління агропромислового комплексу. З цією метою у листопаді 1985 р. було створено Державний агропромисловий комітет УРСР, який фактично об'єднав шість міністерств: сільського господарства, плодоовочевого господарства, м'ясної і молочної промисловості, виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції, радгоспів, харчової промисловості. Проте зміна статусу названих міністерств не привела до послаблення жорсткої регламентації в управлінні галуззю, ліквідації некомпетентності управлінського персоналу, розвитку господарської ініціативи на місцях. Суть економічних відносин і важелів впливу на розвиток господарювання не змінилася. Чергова спроба спрощення структури управління АПК, за рахунок реорганізації ремонтно-транспортних підприємств у виробничо-транспортні (1987 р.), призводила тільки до зміни назв підприємств і організацій, які обслуговували сільськогосподарське виробництво.

Протягом 1986–1988 рр. керівництво республіки зосередило увагу на питаннях інтенсифікації виробництва, розвитку нових форм управління на основі кооперації і агропромислової інтеграції, застосуванні підрядних і орендних форм організації праці в колгоспах і радгоспах, переведенні підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування. Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі України» планувалося покращити весь економічний механізм за рахунок розширення самостійності й підвищення відповідальності колгоспів і радгоспів за результатами господарської діяльності³⁹.

За постановою ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про вдосконалення наукового забезпечення розвитку агропромислового комплексу країни» (серпень 1987 р.) вживали заходи, щоб добитися високої віддачі та зростання економічної ефективності виробничо-технічного й наукового потенціалу агропромислового комплексу на основі інтеграції науки з виробництвом⁴⁰. З цією метою створювалися центри наукового забезпечення АПК у формі науково-виробничих формувань, виробничих систем і об'єднань (близько 200). Зокрема, зарекомендувала себе позитивними показниками діяльність співробітників виробничо-наукових систем «Гречиха» (Тернопільська область), «Рапс» (Івано-Франківська область), «Соя» (Херсонська область); а також колективів, що розробляли українську технологію виробництва цукрового буряка; займалися питаннями підвищення плодючості ґрунтів; розробляли контурно-меліоративну систему землеробства, систему «Захист ґрунтів» та ін.⁴¹

У березні 1989 р. дійшла черга до зміни форм господарювання у сільськогосподарському виробництві, про що було вирішено на пленумі ЦК КПРС. Верховна Рада СРСР ухвалила низку відповідних законів, які регулювали процедуру створення альтернативних державній форм господарювання: фермерських господарств, різних форм оренди, кооперативів. Протягом 1989–1990 рр. активізувався процес перетворення колгоспів на радгоспи. Створювалися агрофірми, виникали малі підприємства, аграрні кооперативні об'єднання, фермерські господарства,

в яких виробничі відносини базувалися на принципах госпрозрахунку. Окремим сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на свій розсуд.

Проте запровадження орендних відносин, колективного, сімейного і особистого підряду не дали бажаного результату. Цим правом наважилася скористатися лише незначна кількість сільських мешканців. Так, на 1991 р. в республіці налічувалося 2 тис. фермерських господарств, в яких працювало 5 тис. осіб. Перехід на самостійне господарювання стримувався відсутністю необхідних умов – сільськогосподарських машин, устаткування і приміщень для зберігання продукції і надання їй товарного вигляду, налагоджених ринкових зв'язків для реалізації товару тощо. Крім того, спостерігалася протидія новоявленим орендарям з боку місцевої адміністрації та керівників колгоспів і радгоспів. Відтак позитивних змін у сільському господарстві не відбулося.

На тлі появи численних постанов партійно-радянських органів фактично відбувалося сповзання галузі в глибоку кризу. Щоправда, в 1986–1988 рр. середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства збільшилося проти відповідного рівня попередньої 11 п'ятирічки на 3,2 млрд руб. (7,1%), а продуктивність праці в сільськогосподарському секторі за три роки зросла на 21,9%. Але план виробництва сільськогосподарської продукції на 1988 р. не був виконаний. Зокрема, не виконувалися плани з виробництва цукрового буряка, картоплі, овочів через зменшення посівних площ і зниження врожайності⁴².

У 1990 р. трудівники села не змогли досягнути суттєвого приросту надбавок у виробництві сільськогосподарських продуктів. Недосконалі ціни на продукцію, техніку, добрива, будівельні і паливно-мастильні матеріали не стимулювали сільськогосподарського виробництва. Промислові підприємства практично втратили зв'язки з колгоспами щодо надання їм шефської допомоги⁴³. Господарства в умовах переходу до ринку змушені були ставити питання про продаж своєї продукції за межами областей в обмін на гостро необхідні для них будівельні матеріали, запчастини і т. д.

Навіть високі врожаї зернових у 1989 і 1990 рр. не змогли стабілізувати ситуацію. Безгосподарність, відсутність чіткої схеми переробки зібраного врожаю і отримання колгоспами прибутку за нього призводили до втрат, подекуди до 40% і більше.

Скрутне становище склалося в тваринництві. Нестача кормів, поганий догляд за тваринами, відсутність належного порядку в колгоспах і радгоспах призвели до втрат м'ясних ресурсів. Протягом другої половини 1980-х у середньому за рік в Україні гинули 485 тис. голів великої рогатої худоби, 1,2 млн свиней, 482 тис. овець і кіз. Занепала селекційна робота, скоротилося поголів'я племінної худоби, зросли витрати кормів на одиницю кінцевої продукції. Так, на один центнер свинини витрачалося вісім центнерів комбікормів, тобто в 2,5 раза більше, ніж у країнах Європи та США⁴⁴.

На початок 1990-х рр. спад в економіці став реальністю і набрав окреслених форм. Таким чином, попри намагання влади з різних боків підійти до покращення ситуації в сільському господарстві, зробити цього не вдалося. Жоден із запропонованих владою заходів не приносив результату. Інтенсифікація сільськогосподар-

ського виробництва зводилася в основному до посилення ресурсного потенціалу, переважно через збільшення внесення мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин. Урешті-решт, це призводило до виснаження землі та перенасичення продуктів харчування небезпечними для здоров'я людини хімікатами.

Не існувало досконалої системи збереження наявної продукції: чимало сільгосппродукції за відсутності відповідних режимів і технологій її зберігання псувалося на базах. Знецінювалася праця селянина, оскільки за мовчазної підтримки влади переробні підприємства сільськогосподарської продукції часто не вважали за потрібне розраховуватися з колгоспами, активно накопичуючи заборгованість перед ними.

Прагнення постійно нарощувати виробництво поглинало величезні ресурси, але не давало бажаних результатів. Тим часом капітальні вкладення в сільське господарство зростали. У 1986–1990 рр. вони становили майже 28,6 млрд руб., або на 5,6 млрд більше, ніж за попередню п'ятирічку⁴⁵.

Розглядаючи причини відставання сільського господарства, треба враховувати психологічний бар'єр байдужості у селян, які були лише формальними власниками, реально ж – найманими працівниками на землі держави; їх оплата праці не пов'язувалася з кінцевим результатом і втратила стимулюючу функцію. Інакше кажучи, безпосередній виробник не був зацікавлений у збільшенні виробництва продукції. Тому постанови й рішення владних структур і партійних пленумів, значні капіталовкладення, спроби технічної модернізації не змогли змінити ситуацію на краще. Необхідні були рішучі кроки щодо зміни економічних відносин, відносин власності на селі, які б стимулювали працю селянина та сприяли підвищенню престижу селянської праці⁴⁶.

6. Товарообіг і торгівля

На початок «перебудови» торгівля в УРСР мала ті самі характерні ознаки, що й у попередні десятиліття. А саме: оптова торгівля засобами виробництва, сільськогосподарськими продуктами, товарами народного споживання, відбувалася за централізованим планом, у якому докладно визначали продавця, покупця, специфікацію і ціну тощо. Основне призначення торгівлі полягало в забезпеченні продуктами споживання важливих для держави галузей оборонної та важкої промисловості й тільки в залишковому порядку – населення.

На противагу наявній практиці одним із ключових завдань перебудови проголошувалося проведення комплексу заходів для розвитку в країні торгівлі споживчими товарами, а також сфери послуг для населення.

Проте загальна нестабільна ситуація в економіці за відсутності чітко продуманого регулювання негативно вплинула на становище в торгівлі. Спроби вводити елементи ринкових відносин дозованими адміністративно-командними методами спровокували численні проблеми.

На початку політики перебудови існувала тільки окрема група дефіцитних товарів, до яких мало доступ обмежене коло населення: ікра лососева і осетрова, кава розчинна, чай індійський тощо. За кілька років до категорії дефіциту потрапив увесь спектр товарів широкого вжитку.

Антиалкогольна кампанія не тільки вивела з обігу левову частину алкогольних напоїв, але стала причиною перебоїв з постачанням цукру. На початку 1988 р. керівництво держави вирішило врегулювати ситуацію встановленням денних норм продажу цукру. З березня 1988 р. було запроваджено торгівлю цукром за талонами в усіх містах, а в сільській місцевості – за списками з розрахунку 1,5 кг в місяць на одну особу⁴⁷. Після цього почався зворотний процес: збільшення обсягів реалізації алкогольних напоїв. У Києві восени 1988 р. збільшили кількість магазинів (з 154 до 204), які мали право на продаж алкогольної продукції. Оскільки черги не зникли, планувалося відкрити ще 141 магазин. У продовольчих магазинах дозволили продаж розливного пива на винос в тару покупця, в 50 підприємствах громадського харчування було дозволено вживання алкоголю на місцях⁴⁸.

Після набуття чинності закону «Про державне підприємство» торговельна мережа недоотримала передбачених їй планом необхідних товарів широкого вжитку, оскільки адміністрація підприємств звітувала при виконанні своїх планів в центр не показниками кількості виготовленої продукції, а грошовим еквівалентом виготовленого товару.

З прийняттям закону «Про кооперацію» відбулися зміни у структурі внутрішньої торгівлі. Станом на 1985 р. частка державної торгівлі в структурі загального обсягу товарообігу становила 70,3% кооперативної – 27,1%, колгоспного ринку 2,6%. З 1988 р. спостерігалось збільшення в торговельній мережі частки кооперативної торгівлі, нерідко за рахунок державної. Кооперативи громадського харчування, які мали зосереджуватися на випуску продукції в основному за рахунок залучення надлишків із сільськогосподарських продуктів, закуплених у населення, колгоспів, радгоспів і на колгоспних базарах, – у реальності мали доступ до державних фондів продовольчих товарів. Вони порушували правила встановлення цін на продукцію (перевищували державні ціни в 2–4 рази) і сприяли спекуляції, що дозволяло отримувати невиправдано високі прибутки⁴⁹.

Складалася парадоксальна ситуація. За даними по кількості виготовленої продукції, товарів вистачало, але ситуація на споживчому ринку погіршувалася. В результаті реформаторської політики (в тому числі переведення підприємств на госпрозрахунок, створення кооперативів та ін.) відбувалося збільшення обсягу готівкових грошей за рахунок їх переведення з безготівкових. Отримані при цьому прибутки спрямовувалися не на розширення виробництва, а на оплату праці, що посилювало тиск на споживчий ринок і негативно впливало на грошовий обіг⁵⁰. Розбалансована система вже не могла стимулювати підприємства виконувати плани, що в свою чергу не сприяло ліквідації дефіциту. За гострого дефіциту багатьох товарів темпи зростання заробітної плати випереджали темпи насичення споживчого ринку. За підрахунками, грошей на руках у населення на кінець 1989 р. знаходилося в 5 разів більше, ніж товарних запасів у торгівлі⁵¹.

Протягом 1988 р. державні органи вже не стільки піклувалися про якість товарів або розширення асортименту, скільки про задоволення попиту населення найнеобхіднішими продуктами харчування. У вересні 1988 р. в ЦК КПУ надійшли дані про таку ситуацію: практично скрізь було задоволено попит на хліб і хлібобулочні вироби, макарони, крупи, борошно, маргарин, жири яловичі, рибні консерви, оселедці, молоко, яйця, безалкогольні напої та інші товари. Разом з тим

через неврожай скрізь з напругою здійснювалася торгівля картоплею: в Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернівецькій областях її відпуск обмежений до 10 кг, у Запорізькій – до 5 кг в одні руки. Ціни на картоплю на колгоспних базарах зросли в Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Полтавській, Сумській областях і становили 70 коп. – 1 руб. за кг. У Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Сумській, Харківській областях перебої у продажу картоплі спричинили підвищений попит на макаронні вироби і борошно, а також окремі види круп. Крім того, в республіці через нестачу ресурсів з великими перебоями продавали кондитерські вироби, особливо цукрові. У Волинській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Ровенській областях спостерігався підвищений попит на оцет, у Житомирській, Сумській, Харківській, Волинській – на рослинні жири. Через чутки про можливе підвищення роздрібних цін у Дніпропетровській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Сумській, Харківській, Чернівецькій областях і в м. Київ різко збільшився продаж постільної білизни, а також меблів, ювелірних виробів. У західних областях з перебоями продавалися радіо- і телеапаратура, а також побутові електроприлади в зв'язку з активною закупівлею їх громадянами Польщі, Угорщини, Чехословаччини. В більшості областей продовжувала відчуватися нестача пральних машин, швейних машин, холодильників, будівельних матеріалів, а також таких товарів першої необхідності, як зубна паста і щітки, синтетичні миючі засоби⁵².

У випадку з милом і синтетичними миючими засобами (різко підвищився попит в 1988 р.) додалася ситуація недостатнього вивчення кон'юнктури попиту населення на ці товари: тільки в 1986–1987 рр. в республіці на 102 тис. штук (14%) збільшився продаж пральних машин (на кожній другій тваринницькій фермі створені пральні); збільшилася і досягла 1,2 млн кількість сімей, які отримали садово-городні ділянки; колгоспам, радгоспам, промисловим підприємствам дозволили закупівлю різноманітних товарів, у тому числі мила і порошку за готівковий розрахунок. Попри вживані заходи (у напрямі збільшення ресурсів цього товару), стабілізувати становище з продажу мила і прального порошку не вдавалося⁵³.

Роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі за січень 1990 р. порівняно з січнем попереднього року збільшився на 14%, але торгівля супроводжувалася чергами. Багато товарів продавали на підприємствах і в установах, не довозячи їх до магазинів⁵⁴.

У середині 1980-х рр. негативні тенденції намітилися і в розвитку зовнішньої торгівлі: її темпи почали різко знижуватися. Однією з причин вважають неефективну структуру експорту з переважно сировинною спрямованістю, а також нерационального складу імпорту, тобто ввозу продукції, яку можна було б виробляти і на вітчизняних підприємствах.

У 1988 р. загальний обсяг ввезення-вивезення продукції по УРСР сягнув 96,8 млрд руб., що становило третину всієї виготовленої валової продукції. При цьому 79% продуктообміну приходилося на обмін з союзними республіками, і 21% – на зовнішню торгівлю. Характерно, що структура міжреспубліканського обміну продукцією для України була малоефективною, оскільки товари, які вивозилися, потребували відносно більших обсягів виробництва ніж ті, що завозилися в республіку⁵⁵.

У 1987–1991 рр. відбулися зміни у характері зовнішніх відносин України, оскільки було ліквідовано державну монополію зовнішньої торгівлі. Згідно з постановою Ради міністрів СРСР (грудень 1988 р.) «Про дальший розвиток зовнішньоекономічної діяльності державних, економічних та інших суспільних об'єднань і організацій» перед всіма підприємствами відкрилася перспектива виходу на зовнішній ринок. Щоправда, однією з проблем була відсутність належного досвіду і знань щодо ведення бізнесу в зовнішньоекономічній сфері.

Становище в торгівлі стало віддзеркаленням загальної економічної ситуації в країні, її неспроможності виробляти власними силами достатню кількість продовольчих і промислових товарів.

7. Повсякденне життя населення

На відміну від керівництва СРСР пересічні громадяни в середині 80-х рр. не знали про те, що ситуація в сфері економіки – критична. Тому заяви про політику «перебудови» вони зустріли з розумінням. Рівень довіри проявився в тому, що люди відгукнулися на заклики центрального керівництва покращити ефективність праці на виробництві. Проте дуже швидко влада почала вичерпувати кредит довіри населення: за відсутності вільних грошей для вливань в економіку та на виконання проголошуваних соціальних гарантій доводилося вживати непопулярні заходи, такі як антиалкогольна кампанія, боротьба з нетрудовими доходами. Ситуація ще більше погіршилася після Чорнобильської катастрофи, коли республіканське керівництво за вказівкою центру приховало від своїх громадян масштаби лиха, вчасно не повідомило про необхідність вживати заходи для уникнення чи швидкої профілактики наслідків радіоактивного випромінювання.

Чорнобильська катастрофа не тільки вразила населення своєю масштабністю, а й миттєво змінила повсякденне життя мільйонів людей. Ліквідатори та їх сім'ї в першу чергу стикнулися з проблемою погіршення стану здоров'я. Велику дозу опромінення отримали жителі прилеглих до Чорнобиля територій. Будучи евакуйованими, вони втратили житло, роботу, впевненість у завтрашньому дні, змушені були залишити все своє майно, минуле життя зі спогадами і переживаннями і навчитися виживати й пристосовуватися до нових умов життя в іншому місці. Причому в новому середовищі одні співчували чорнобильцям, зважаючи на масштаби їх особистої трагедії, інші – висловлювали незадоволення в зв'язку з їхнім переселенням, оскільки потерпілим як пріоритет віддавали позачергово здані в експлуатацію квартири чи кімнати в гуртожитку, на які чергові чекали роками. Більш того, в окремих населених пунктах чергові після Чорнобиля остаточно втратили можливість на отримання житла. У кризових умовах нове будівництво, особливо в сільській місцевості, так і не було здійснене.

Економічні впливання у ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи пришвидшили кризу, що виявилось для населення в падінні життєвого рівня, дефіциті товарів, у тому числі першої необхідності. Щоб щось дефіцитне купити, людям доводилося стояти у величезних чергах, які нерідко займали серед ночі. Проте навіть наявність черг не завжди давала можливість придбати життєво необхідні товари, деякі з них просто не постачалися в торговельну мережу.

Одними з перших виявилися перебої у постачанні цукру. 17–18 березня 1988 р. в ЦК КПУ надійшло 29 листів громадян, з критикою стану організації торгівлі цукром. Ось витяги з них.

«Просимо вжити заходи з покращення торгівлі продуктом першої необхідності – цукром. Його після робити купити практично неможливо. Величезні черги. Ми, робітничий народ, опинилися у важкому становищі. Єдиний вихід – займати черги з ранку або ж не виходити на роботу. На думку нашого колективу – це пряме шкідництво, спроба викликати недовіру людей до проваджуваною партією перебудови».

«Бажаючи вплинути на самогонщиків, якийсь «розумник» додумався створити в Києві дефіцит цукру і поставити майже тримільйонне населення міста в чергу за ним. ...Розпускаються вже чутки, що скоро теж буде з сіллом і милом. Пропонують запасатися. Люди проклинають не тільки цих «розумників», але вже і керівників міста, республіки... Висловлюються навіть думки, що необхідно виходити з демонстрацією протесту проти цього рішення. До чого доходить! Так навіщо штучно створювати дефіцит, великі черги і хвилювання народу».

«В результаті «цукрової паніки» буквально за два-три дні вільна торгівля цукром перетворилася в агонію... Черги займають о 4–5 годині... Цукру вистачає тільки частині очікуючих. Решта повертаються з пустими руками, проклинаючи всіх і все, починаючи від посадових осіб, закінчуючи перебудовою. Всі ті трирічні зусилля керівництва партії і праці народу можуть бути порушені дурними кроками тільки в одній торгівлі. Те, що відбувається і говориться в цих шумних і гнівних чергах, можна порівняти з найтяжчими роками війни і голоду».

«Мені соромно в магазинах, транспорті, на вулицях чути висловлювання на адресу Радянської влади, якій я присвятив своє життя. Я прошу вжити самі серйозні заходи, покарати винуватих, які дали таке розпорядження і опублікувати про вжиті заходи в пресі»⁵⁶.

Незабаром, однак, до перебоїв з продуктами звикли. З прилавків магазинів один за одним зникали промислові та продовольчі товари. Люди скуповували все підряд. Склалася ситуація, коли населення чи не вперше отримало на руки більшу кількість готівки. Та не було товару, який би можна було за неї купити. В 1990 р. практично все стало дефіцитом. Гонитва за товарами в цих умовах витісняла всі інші цілі, людина перебувала в постійному напруженні.

Поступово до перебоїв з постачанням додалися негаразди у матеріальному забезпеченні населення. Кризова ситуація на виробництві призвела до простоїв чи зупинки величезної кількості промислових підприємств в зв'язку з відсутністю на них роботи. Безліч людей опинилися без роботи.

Становище із зайнятістю населення дедалі більше загострювалося. Зокрема, ускладнювали його такі процеси: як масове повернення татарського населення до Кримської АРСР; необхідність працевлаштування біженців із регіонів соціального і політичного напруження, а також дружин військовослужбовців у зв'язку з виведенням військових частин із країн Східної Європи. Подальше поглиблення проблеми зайнятості та працевлаштування посилювала тенденція скорочення виробництва через порушення наявних господарських зв'язків: протягом 1990 р. випуск промислової продукції зменшився на 4%, а в будівництві ще більше. Кожен відсоток

зниження обсягу промислового і будівельного виробництва – означав звільнення до 80 тис. осіб. Значне скорочення чисельності зайнятих прогнозували в зв'язку з плановим переходом економіки на ринкові відносини. За розрахунками Мінпраці УРСР в цілому по народному господарству в 1990 р. очікували появу близько 1,8 млн безробітних. Серед них – трудящі, вивільнені з підприємств і організацій у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці (680 тис. осіб), випускники загальноосвітніх шкіл і відраховані з технікумів і вузів учні та студенти (140 тис. осіб), жінки, які мали перерву в роботі в зв'язку з доглядом за малолітніми дітьми (200 тис. осіб), військовослужбовці, звільнені з лав радянської армії і біженці з інших республік (100 тис. осіб) та ін.⁵⁷

Люди боялися втратити роботу, адже фактично вони були змушені щодень виживати в умовах різкого підвищення цін, падіння життєвого рівня, тотального дефіциту, наростання негативних процесів і соціальних конфліктів, суперечок⁵⁸. Тим більше багатьом довелося потрапити в ситуації, коли навіть не було змоги використовувати раніше зароблені гроші. В Кремлі навмисне вживали комплекс заходів, спрямованих на переведення економіки в нові ринкові економічні відносини шляхом знецінення готівки, що була на руках у населення.

Недоліком у практичних діях на союзному рівні було те, що підготовка і реалізація реформ здійснювалася без глибоко продуманої комплексної програми соціального захисту населення. Заходи, у тому числі з підвищення пенсій і підтримки сімей з дітьми, виявлялися малодієвими в умовах погіршення економічної ситуації, насамперед – спаду виробництва і тотального дефіциту. Реформа роздрібних цін сприймалася населенням як чергова непродумана акція, в результаті якої відбувалося подальше загострення соціальних проблем і різке зниження рівня життя. Люди обурювалися невиконанням неодноразових завірянь з боку влади про обов'язкове обговорення подібних акцій, висловлювали незадоволення так званими договірними цінами, різким подорожчанням продовольства, товарів дитячого асортименту, високою вартістю харчування в столових, наявністю різних цін на одні й ті самі товари в державній торгівлі й у споживчій кооперації, а також низькою компенсацією, яка несуттєво покривала їхні втрати через підвищення цін на товари масового вжитку та послуги. З тривогою очікували зростання цін на комунальні послуги і плату за житло. Населення змушене було переходити на економію у веденні господарства. Так, з підвищенням цін в їдальнях вже в перший тиждень різко скоротилася кількість відвідувачів: наприклад, на картонажній фабриці у Харківській області з 400 осіб – до 15, на заводі «Будіндустрія» в Дніпропетровській області з 300 осіб – до 30, на швейній фабриці в м. Переяслав-Хмельницький Київської області з 1 тис. осіб до 150 осіб⁵⁹.

В умовах проваджуваних урядом реформ населення в цілому дуже слабко уявляло собі суть регульованої ринкової економіки. Більшість її порівнювали з «капіталізмом», «жорстокою експлуатацією», «масовим безробіттям».

Таку ж негативну оцінку з боку населення отримували перші ластівки ринкової економіки – кооператори. У багатьох опитаних слово «кооператор» викликало озлоблення; їх вважали ледве не головними винуватцями погіршення матеріального становища решти населення. Основний використовуваний доказ – «скуповують усе в магазинах і продають по завищеній ціні під новою вивіскою».

Дуже часто джерелом накопичення негативної енергії свого роду несанкціонованими мітингами ставали масові черги за товарами першої необхідності (особливо активно у великих промислових регіонах – Києві, Донбасі, західних областях)⁶⁰. У них обговорювалися питання, які турбували в повсякденні практично кожну людину: дефіцит багатьох товарів першої необхідності, інфляційні процеси, тіньова економіка, зростання рівня злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цілей за рахунок наполегливої праці; різка активація в суспільстві діяльності неформальних об'єднань; проваджувана владою економічна політика.

У результаті активного обговорення наявних економічних негараздів отримання довго замовчуваної інформації про історичне минуле, екологічну ситуацію тощо відбувалася політизація суспільства.

Посилання до розділу 32

1. Дзісяк Я.І. Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – С.13.
2. Литвин В.М. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.). – К., 2005. – С.31.
3. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – К., 2007. – С.917.
4. Радянська Україна. – 1985. – 17 лип.
5. Там само.
6. Там само. – 1987. – 5 лют.
7. Там само. – 2 черв.
8. Литвин В.М. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.). – К., 2005. – С.136-137.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2579. – Арк.77.
10. Там само. – Арк.78.
11. Радянська Україна. – 1986. – 6 трав.; 5 серп.
12. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – К., 2007. – С.919.
13. 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України. – К., 2006. – С.6; Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1986–1990. – К., 2006. – С.16-17.
14. Барановська Н.П. Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – С.13.
15. Закон України «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №34. – С.290.
16. 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України. – С.112, 119.
17. Там само. – С.117, 119.
18. Радянська Україна. – 1987. – 27 черв.
19. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С.24.
20. Радянська Україна. – 1988. – 18 верес.
21. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – С.919.
22. Литвин В.М. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991 рр.). – С.172.
23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2799. – Арк.166.
24. Там само. – Арк.167-168.
25. Там само. – Спр.2599. – Арк.32.
26. Там само. – Арк.99.
27. Там само. – Спр.2579. – Арк.64.
28. Там само. – Арк.48.
29. Там само. – Спр.2799. – Арк.56.

30. Там само. – Спр.2964. – Арк.14.
31. Там само. – Спр.2802. – Арк.55-57.
32. Там само. – Спр.2799. – Арк.56.
33. Там само.
34. Там само. – Спр.2936. – Арк.90.
35. Там само. – Спр.2599. – Арк.31.
36. Там само. – Спр.2799. – Арк.56.
37. Там само. – Спр.2599. – Арк.100; Спр.2579. – Арк.66.
38. Там само. – Спр.2579. – Арк.85-86.
39. Радянська Україна. – 1986. – 29 берез.
40. Там само. – 1987. – 13 серп.
41. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2464. – Арк.89-90.
42. Там само. – Арк.108.
43. Там само. – Спр.2727. – Арк.44.
44. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – К., 2006. – Т.2. – С.491-492.
45. Панченко С. Зміни в аграрних відносинах України у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр. // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): Матеріали наук.-теорет. семінару. – К., 1996. – С.28.
46. Управлінські проблеми функціонування аграрної сфери виробництва в Україні (80-ті рр. XX ст.) // www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2008_13/seksiya_ukraina/ypravlinskiproblemu.pdf.
47. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2501. – Арк.19-20.
48. Там само. – Арк.41-42.
49. Там само. – Арк.37-39.
50. Там само. – Спр.2937. – Арк.85-86.
51. Там само. – Спр.2599. – Арк.26.
52. Там само. – Спр.2501. – Арк.35-36.
53. Там само. – Спр.2501. – Арк.46-47.
54. Там само. – Спр.2799. – Арк.63.
55. Там само. – Арк.167-169.
56. Там само. – Спр.2501. – Арк.13-14.
57. Там само. – Спр.2937. – Арк.16, 38.
58. Там само. – Спр.2964. – Арк.67.
59. Там само. – Арк.12-13.
60. Там само. – Спр.2727. – Арк.23-24.

ЕКОНОМІКА ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ (1991–2010)

1. Етапи перехідної доби

Економічний розвиток України після здобуття незалежності був драматичним і суперечливим. Українська економіка на загал вписувалась у загальну схему перехідних економік, які виникали на місці централізованих, ієрархічних, позаринкових економічних відносин, базованих на запереченні приватної власності, тотальній регламентації і контролі економічної діяльності з боку держави. Економічний розпад радянської системи, який розпочався ще до політичного розпаду СРСР, у незалежній Україні трансформувався в масштабний економічний колапс, що тривав до кінця 1990-х. Саме на тлі цього колапсу відбувалися радикальні зміни у відносинах власності, системі виробництва і розподілу. Саме в цей час постала нова суспільна верства – приватні власники. Надзвичайно швидко відбулися глибинні соціальні трансформації, внаслідок яких зник звичний соціально-економічний уклад зі звичним соціальним поділом. Відбулися серйозні зміни в системі поділу праці, зросла соціально-економічна мобільність.

Водночас українська економіка і суспільство в цілому певний час перебували (і значною мірою перебувають досі) у стані «залежності від попереднього шляху» – за двадцять років незалежності не відбулося кардинальних зрушень в сфері основних фондів (їхній потенціал досі відновлюється), у виробничих інфраструктурах (вони майже не змінилися). Ринкова економіка переплітається зі зростанням державного контролю, економічна свобода – з бюрократичною централізацією, свавіллям чиновників, силових і фіскальних структур, вільний ринок – з перетворенням влади на джерело ренти, а корупції – на системну складову економічних відносин.

Чи не найкритичнішою проблемою української економіки залишається злиття влади і бізнесу в химерний конгломерат, в якому бізнес здобуває прямий доступ до влади, а влада перетворюється на бізнес. Ідеться не про класичні форми лобіювання бізнес-інтересів через владні інституції (хоча й це не можна оминати), а про пряме зрощення цих двох складових, яке спочатку сприяло швидкій концентрації і збереженню основних виробничих фондів і активів, але так само швидко перетворило корупцію на системний чинник економіки. Тепер воно вже спотворює економічні механізми, створює сприятливе середовище для монополій та олігополій, душить малий і середній бізнес, негативно позначається на фінансовій системі, вбиває конкуренцію та інноваційний розвиток.

У документі НАНУ «Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави» цілком справедливо підкреслюється докорінна різниця між економікою Заходу і посткомуністичних країн у векторі розвитку. Економіка західних країн рухалася від дрібної приватної власності до великої, від вільної конкуренції і вільного ціноутворення до монополії та запровадження механізмів державного регулювання. Навпаки, максимально одержавлена й зарегульована економіка України повинна була рухатися у протилежному напрямі. Тому ключовим елементом ринкових трансформацій в Україні мусило стати розуміння їх інверсійного характеру порівняно з класичним процесом. Ця особливість не була врахована в рекомендаціях західних фахівців і реальних перетвореннях. Тому наслідки запроваджуваних урядом заходів часто були протилежними очікуваним¹.

Якщо дивитися на економічну історію України крізь призму терміна «розвиток», можна виокремити три основних періоди.

Перший – 1992 – початок 2000-х рр. Це був період швидкого розпаду попередньої економічної (соціалістичної) системи і постання базових елементів нової – капіталістичної (ринкової). Початки цього процесу збіглися з глибокою соціально-економічною кризою, стрімким скороченням виробництва, швидким зменшенням ВВП, гіперінфляцією, декласуванням цілих суспільних верств, спробами системних економічних реформ. Закінчення цього періоду збігається із економічною стабілізацією і початком відбудови економіки, завершенням процесу перерозподілу основних виробничих фондів, появою ринкової економіки, формуванням потужних бізнес-груп, масовим поширенням бідності, колосальною поляризацією у розподілі суспільного багатства, злиттям влади і бізнесу.

Другий період – початок 2000-х – 2008 рр. – це період економічного зростання, швидкого розширення внутрішнього ринку, кредитного буму, розквіту банківської системи, виходу українських бізнес-груп на міжнародні ринки, покращення соціальної ситуації, зростання доходів населення, перших спроб оновлення та реструктуризації основних фондів, подальшої концентрації власності й влади в руках найпотужніших бізнес-груп, остаточного оформлення основних олігархічних груп, подальшою інтеграцією української економіки в світову.

Третій період починається світовою фінансовою кризою 2008 р., яка не лише позначилася на економічному розвитку України (падіння виробництва, скорочення доходів, криза банківської системи, девальвація національної валюти), а й виявила системні диспропорції в економіці: панування монополій, надмірну концентрацію капіталів і влади у руках олігархічних груп, залежність від експорту бюджетоут-

ворюючих галузей і їхню ж залежність від імпорту енергоносіїв, диспропорції в структурі виробництва і розподілу на користь великого капіталу, убивчу для економіки податкову систему, тотальну корупцію і систему патронатних зв'язків між владою і капіталом, катастрофічно низький рівень економічної свободи, низьку продуктивність праці.

Економічна криза гостро поставила питання щодо радикальних економічних реформ. Суспільний парадокс полягає в тому, що ці реформи мають здійснювати ті політичні агенти, які значною мірою є представниками економічних агентів, не надто зацікавлених у реформах – передусім великого бізнесу. Проте, саме вони мусять піти на певні економічні і політичні втрати, аби зберегти свою частку суспільного багатства і збільшити її в майбутньому.

А тим часом економічний розвиток України досі не привів навіть до того, щоб досягти загального економічного рівня 1990 р. Україна поки що здатна виробляти літаки і космічну техніку, якісну продукцію машинобудування, але цей ресурс, створений ще в радянські часи, наближається до критичної межі, коли він буде вичерпаний. Тоді Україна остаточно «зависне» десь між постіндустріальним і «третім» світом, перетворившись на економічну країну й об'єкт економічної експлуатації транснаціональних корпорацій.

2. Первісне нагромадження

Голосуючи за незалежність в грудні 1991 р., громадяни України керувалися, крім іншого, міркуваннями економічного характеру. Пропаганда прихильників виходу з СРСР обіцяла швидке економічне процвітання. Йшлося про те, що Україна посідала друге місце в СРСР (після Росії) за рівнем промислового та науково-технічного потенціалу – і це відповідало дійсності. За окремими видами видобутку і виробництва республіка посідала перше, а за деякими – друге місце в СРСР і навіть в Європі (вугілля, сталь). Отже, забравши «своє» і припинивши забезпечувати «центр», вона швидко посіла б гідне місце серед європейських держав. Як орієнтир наводилися дані про виробництво і споживання в Німеччині, Італії, Франції і навіть Фінляндії*.

«Незалежність України, – йшлося у зверненні Президії Верховної Ради України, – враховуючи, що республіка виробляє 5 відсотків світової продукції, а її населення складає лише 0,8 відсотка жителів Землі, означає піднесення добробуту кожного громадянина. [...]»

Україна – на перших місцях в колишньому СРСР за виробництвом на душу населення зерна, цукру, м'яса, рослинної олії, молока, чавуну, сталі, прокату, труб, станків і т. п. Отже, за розумного господарювання у нас буде і хліб, і до хліба, і буде що сусідам запропонувати**.

Економічний прогноз фахівців Дойчебанку, що обіцяв Україні одне з перших

* Ні – союзному договору!; Україна: європейська держава – за можливостями, московська колонія – в дійсності; Україна: європейська держава за можливостями, безправна колонія в дійсності – назви листівок, поширюваних у жовтні – листопаді 1991. (Архів автора).

** Уважаемые соотечественники! (Листівка, поширювана від імені Президії Верховної Ради). Листопад 1991. (Архів автора).

місць серед республік СРСР за передбачуваним рівнем процвітання, активно рекламувався у суспільстві як дороговказ у світле майбутнє.

Зрозуміло, що в цій агітації замовчувалося або ігнорувалося те, що стало очевидним у перші ж місяці незалежності – наявність колосального воєнно-промислового комплексу (1/3 від загальносоюзного), тісно пов'язаного (близько 80% постачань) із загальносоюзною структурою виробництва, що вимагав величезних капіталовкладень; залежність від постачання енергоносіїв ззовні при жахливій енергоємності та застарілій технічній базі промислового виробництва (особливо у сталеливарній і хімічній промисловостях) – спрацьованість основних фондів становила на середину 1980-х 43%; відсталість матеріально-технічної бази і низька продуктивність сільського господарства (частка якого в національному доході 1991 р. становила 40%), відсутність управлінських кадрів і менеджменту, здатних діяти в умовах ринкової економіки. Що особливо важливо – населення призвичаїлося до державної опіки, егалітаризму, було виховане у дусі зневаги до приватної власності і права на приватний інтерес.

Економічна криза, яка у перші роки незалежності перетворилася на стрімкий обвал економіки, очевидно, розпочиналася значно раніше – ще в роки так званого застою. Розрив економічних зв'язків, втрата традиційних ринків збуту, стрімке скорочення попиту на продукцію воєнно-промислового комплексу тільки посилили кризові явища, які у будь-якому разі були неминучими.

Можливо, кризу можна було скоротити у часі політикою рішучих економічних перетворень (як це було зроблено у сусідній Польщі чи в Росії). Втім, сили, що втрималися при владі в Україні, були неспроможні на таку політику. З одного боку, промислово-аграрні касти управлінців радянських часів зосередилися на екстенсивній експлуатації державної власності в особистих інтересах, використовуючи бюджет як джерело викачування дешевих кредитів, державні підприємства – як засіб отримання ренти, а парламент – як місце лобіювання власних інтересів. З другого боку, найвище керівництво країни, тісно пов'язане з цими кастами, не наважувалося на радикальні заходи – «шокову терапію», через яку пройшла більшість країн, що переходили від централізованої економіки до ринкової, і до якої радили вдатися експерти міжнародних фінансових інститутів. Як показав досвід сусідів (наприклад, Польщі), «шокова терапія» вимагала політичної волі і готовності її авторів жертвувати собою – однак в Україні не знайшлося свого Л.Бальцеровича чи Є.Гайдара. До того ж, на відміну від Польщі, українське суспільство не було достатньо консолідованим, аби піти на неминучі жертви. Не виявилось харизматичного лідера, здатного висунути і підтримувати тих, хто мав волю та сміливість стати політичними камікадзе. Можна знову згадати й про слабкість і непристосованість управлінських структур (практично повністю скопійованих з радянських) до ринкових відносин, управлінський хаос, енергетичну залежність від Росії (що посилилася в результаті «енергетичної війни» початку 1993 р.), фактичну відсутність приватизації, яка блокувалася лівими партіями та «червоними директорами».

Серйозним політичним гальмом для економічних реформ була боротьба між законодавчою і виконавчою владою 1990-х, яка, з одного боку, значно ускладнювала процес ухвалення економічних законів, а з другого – заважала їх реалізації на практиці. Якщо виконавча влада робила спроби реформ, їх негайно блокувала

влада законодавча, де «червоні директори» та колгоспне лобі успішно продавлювали вигідні їм рішення, забезпечуючи собі дешеві кредити і субсидії. Не варто, зокрема, забувати, що єдиного й найочевиднішого консенсусу між гілками влади було досягнуто в одному – бажанні максимально зберегти формальний державний контроль над економікою, який би дозволяв неформально перерозподіляти державну власність.

Не можна стверджувати, що у перші роки незалежності не робилося жодних спроб розробити й запровадити стратегію реформ. Уже в 1990–1991 рр. було ухвалено низку законів («Про зайнятість населення», «Про банки та банківську діяльність», «Про власність», «Про бюджетну систему України», «Про цінні папери та фондову біржу» і т. п.), які створювали юридичні передумови для ринкових реформ. Проте ці передумови не узгоджувалися з реальним перебігом справ в економіці, і головне – зі станом настроїв населення та можновладців. Ментально, за своїми звичками та суспільними інстинктами, способами соціальної поведінки суспільство переважно ще перебувало в плановій адміністративній економіці, де успішна приватна ініціатива ототожнювалася зі здатністю вкрати й обманути державу. Саме тому практично всі стратегії переходу до ринку здійснювалися шляхом непослідовного запровадження елементів ринкової економіки й одночасного адміністративного втручання держави в економічні процеси, могутньої протидії лобістських груп у парламенті, здатних торпедувати будь-яке реформаторське починання, і пошуків усіх можливих шпарин у законодавстві для забезпечення швидких прибутків.

Найнаочніший приклад – доля уряду Леоніда Кучми, єдиного прем'єр-міністра часів Л.Кравчука, котрий відкрито заявляв про необхідність переходу до ринкової економіки. Хоча парламент і надав йому у жовтні 1992 р. надзвичайні повноваження на півроку, скористатися ними було практично неможливо – і сам термін повноважень був сміховинним, і суспільних передумов для реалізації реформ не було. Розроблений під керівництвом віце-прем'єра В.Пинзеника план реформ, який мав на меті різке обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку за асигнуваннями, затвердженими парламентом, розгортання масштабної приватизації і введення жорсткої економії енергоносіїв, викликав справжню бурю в колах новоявлених «рантьє». Цей план фактично перекривав головні джерела доходів груп, що експлуатували державну власність в особистих інтересах. Парламент, де ці групи домінували, провалив його. Промислово-фінансове лобі Донбасу, скориставшись невдоволенням шахтарів і спираючись на соціальну демагогію лівих, організувало влітку 1993 р. масштабний страйк і домоглося збільшення субсидій на виплату зарплати. На додаток президент Л.Кравчук, не витримавши тиску аграріїв, підписав указ про безлімітний кредит для сільського господарства. В.Пинзеник пішов у відставку, а слідом за ним – і Л.Кучма.

Утім, і самі реформатори досить часто були або непослідовними, або нерішучими у своїх діях. У серпні 1993 р., намагаючись стабілізувати курс купона-карбованця відносно «твердих» світових валют, уряд, перебуваючи напередодні відставки Леоніда Кучми, запровадив примусовий продаж 50% валютної виручки підприємств і встановив фіксований курс для такого продажу в 5,6 тис. крб. за 1 дол. США, після чого українська валюта різко знецінилася на вільному ринку (до

кінця року за долар давали 30 тис. крб.). Це ще більше розіграло інфляцію. 1993 року річна інфляція сягнула рекордного рівня в 10 155%. Намагаючись упоратися з інфляційною катастрофою, держава прагнула адміністративними методами стримувати ціни – до 1994 р. вона директивно встановлювала 80% цін.

Намагання регулювати економіку за допомогою адміністративних методів поєднувалося з управлінським хаосом, що виник через відсутність чіткого розмежування функцій і повноважень різноманітних контролюючих і фіскальних органів за ненормально високої їх кількості – до середини 1990-х не менше 25 державних органів мали законне право здійснювати перевірки на підприємствах².

Навесні 1993 р., за даними опитувань, проведених західними фірмами, що працювали в Україні, понад 75% респондентів назвали головною перепорою для нормального бізнесу постійно змінювані закони та правила, а також відсутність чіткого розмежування функцій між державними органами. Безперечно, все це призводило до корупції, яка проникала практично до всіх сфер життя суспільства – при цьому офіційної боротьби з нею не велося до жовтня 1995 р., коли було прийнято перший закон про боротьбу з корупцією (до кінця 1990-х кількість законодавчих актів і рішень щодо боротьби з корупцією зросла до 52)³. Однак ухвалення юридичних актів про боротьбу з корупцією і реальна боротьба з цим лихом, як показав приклад України, – дуже різні речі.

Картина буде неповною, якщо не згадати конфіскаційну податкову політику держави. 1992 року було запроваджено податок на додану вартість – захід за умов економічного спаду вельми сумнівний, і як довів подальший досвід, корупційно небезпечний. Коли ж дійшло до податків на прибуток, почали обкладати й загальні обсяги операцій. Це призвело до того, що податки 1994 р. перевищували прибуток підприємств. Результат був очевидним – прибуткова економіка негайно сховалася в тінь – за різними оцінками, на 1996 р. від 60 до 75% операцій здійснювалося поза системою оподаткування.

Занепаду економіки сприяла й наявність цілого ряду монополій у державному секторі. В 1993 р. майже 40% промислової продукції в Україні виробляли підприємства-монополісти, які, зрозуміло, формально перебували у державній власності. Антимонопольні заходи держави, проведені у 1992–1993 рр. (створення Антимонопольного комітету та ухвалення закону про недобросовісну конкуренцію), були непослідовними і половинчастими – встановлений індикатор наявності монополії (контроль 35% виробництва певної продукції) був надто високий і дозволяв обмежувати лише 30% реальних монополій⁴.

Тим часом на уламках попередньої економічної системи розквітла рента, яка у 1990-ті рр. перетворилася на одне з головних джерел збагачення представників номенклатурного капіталізму та первісного нагромадження капіталу. Американський економіст А.Аслунд, який у 1990-ті рр. працював радником українських урядів, називав такі основні джерела доходів тодішніх «рантьє»: доступ до експорту промислової і сільськогосподарської продукції, а також енергоносіїв (нафти і газу), доступ до державних кредитів і дотацій.

Однією з найприбутковіших галузей на початку 1990-х рр. був експорт продукції металургійної та хімічної промисловості. Купуючи її в Україні за внутрішніми цінами, що завдяки державному регулюванню не перевищували 10% від

світових, «рантьє» продавали її на зовнішніх ринках уже за світовими цінами. Доходи від таких операцій у 1992 р. сягнули 4,1 млрд дол. США, або 20% валового національного продукту України⁵. Зауважимо, що того ж року ВВП в Україні скоротився на 16%.

Не менш прибутковим був доступ до транзитної торгівлі енергоресурсами, насамперед нафти та газу. Від Радянського Союзу Україна успадкувала колосальну газо- і нафтотранспортну систему, яка становила гігантський транзитний коридор на Захід (нагадаємо, що торгівля енергоресурсами була головною статтею експорту СРСР). «Труба» виглядала вельми переконливо: лише сама тільки газотранспортна система України складалася з 35 тис. км трубопроводів високого тиску і 12 підземних сховищ ємністю 30 млрд куб. м. Вартість газотранспортної системи в 1995 р. міжнародні експерти оцінювали у 22–28 млрд дол., а її пропускну спроможність – у 170 млрд куб. м газу на рік⁶. Водночас Україна, успадкувавши радянську модель витратної економіки, посідала шосте місце у світі за обсягами спожитого газу. Не менш потужною була й нафтова галузь: мережа нафтопроводів (включаючи такі гіганти, як «Дружба» і Придніпровський нафтопровід), шість нафтопереробних заводів.

Держава на початку 1990-х рр. виявилася гранично неефективним менеджером в управлінні енергоресурсами та торгівлі ними – борг за енергоносії перед головними постачальниками (Росія і Туркменистан) сягнув захмарного рівня, особливо взимку 1993 р., коли за чотири місяці ціни на газ зросли у 40 разів. Саме тоді у справу увійшли посередницькі організації, і було налагоджено схеми перепродажу газу та нафти, що приносили їх авторам колосальні прибутки.

Головним способом був перепродаж енергоносіїв. Природний газ, що купувався в Росії і Туркменистані за фіксованою ціною, до того ще й субсидованою державою, перепродавався за ціною вищою як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині, наприклад) – останнє було ще вигідніше, оскільки не потрібно було сплачувати ціну транзиту, транспортування сплачувалося не грошима, а тим самим газом (25–30 млрд куб. м щорічно). При цьому реальний облік обсягів був фізично неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані обсяги і виручку від їх продажу (обміну) класти до кишені. Нарешті, саме тоді почали практикувати несанкціоноване відкачування газу*. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету, формально виконуючи міжнародні торгові зобов'язання.

Подібна схема припускала своєрідний «розподіл праці»: потреби внутрішнього ринку енергоносіїв (передусім побутових і дрібних державних споживачів на зразок теплостанцій або житлово-експлуатаційних контор) забезпечувалися за рахунок внутрішнього добутку газу та нафти. Головні прибутки зароблялися на

* У серпні 2000 р. тодішній прем'єр-міністр України В.Ющенко в інтерв'ю третьому каналі українського телебачення визнав факти незаконного відбору газу, але наголосив, що це робилося без відома уряду. Див.: It's a gas – funny business in the Turkmen – Ukraine gas trade. A report for Global Witness. – April 2006. – Р. 25. Колишній прем'єр-міністр В.Пустовойтенко в 2006 р. стверджував, що співвідношення технологічних втрат при транспортуванні газу і крадіжок становить «50 на 50». Див.: Пода В. Сколько газа воруют в Украине // Комментарии. – 2006. – 3 нояб. – С.4.

імпортній сировині та її перепродажу через фірми-посередники великим підприємствам, або через реекспорт. Звісно, реалізація таких масштабних схем була неможливою без прикриття з боку державних чиновників найвищого рангу.

У квітні 1994 р. уряд доручив нікому не відомій корпорації «Республіка» із статутним фондом у 4 тис. дол., перереєстрованій за 4 місяці до цього рішення, здійснення бартерних розрахунків з Туркменистаном для покриття державного боргу за газ у 671 млн дол. (!)⁷. Більше того, «Республіка» отримала державну ліцензію на імпорт газу з Туркменистану. За якийсь час вона, як і варто було очікувати, «заборгувала» Туркменистану астрономічну суму, а уряд змусив банк «Україна» взяти на себе зобов'язання з виплати боргу – під державні гарантії⁸ (втім, варто зауважити, що значну частину газового боргу Туркменистану «Республіка» таки сплатила).

Важливим елементом схеми був бартер, який фактично унеможлилював контроль за розрахунками і прибутками. Наприклад, у згаданій угоді з Туркменистаном в азізьку республіку постачалися телевізори українського виробництва за неймовірною на той час ціною в 1 тис. дол. США. Наводився і такий факт: у липні 2000 р. була проведена одна з найекзотичніших бартерних оборудок – поставлено до Туркменістану 12 млн калаш⁹. Схему «Республіки» з деякими модифікаціями використовували практично всі енерготрейдери фактично до кінця 1990-х рр.

Такі ж оборудки здійснювалися у торгівлі нафтопродуктами. Один із перших і найгучніших економічних скандалів перших років незалежності був пов'язаний саме з перепродажем 8 млн т нафти, купленої державою у Росії за внутрішніми російськими цінами і перепроданої через приватні фірми-посередники вдесятеро дорожче здебільшого на Захід. Економічний ефект від перепродажів досягав астрономічних цифр завдяки так званим взаємним розрахункам або бартерним оборудкам, що дозволяли занижувати або завищувати розрахункову ціну на обмінюваний товар. За даними Служби безпеки України, в газовому секторі загальний фінансовий обсяг лише незаконного реекспорту газу на початок 2000 р. становив близько 100 млн дол. США¹⁰.

Практично всі великі стартові капітали, що з часом обросли могутніми активами у вигляді заводів, шахт, транспортних систем, банків, офшорних фірм тощо, мали прямий або опосередкований стосунок до посередницьких операцій з енергоносіями.

Справжнім лихом для економіки початку 1990-х рр. стала система державних замовлень (40–50% усієї продукції), що не давали підприємствам можливості самостійного виходу на ринок і державного контролю за оптовими та роздрібними цінами. Водночас державним підприємствам у промисловості, колгоспам і радгоспам у сільському господарстві надавалися (знов-таки для виконання держзамовлень) пільгові кредити і дотації, які замість регулятивної функції виконували роль скатертини-самобранки для керівників цих підприємств та близьких до них посередницьких фірм.

Кредити надавалися під 20% річних, тому за умов, коли місячна інфляція обганяла відсоток з кредиту в 2–5 разів найелементарнішим (і порівняно безневинним з погляду закону) способом заробітку була купівля-продаж валюти й повернення кредитів з відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів.

Утім, союз державних чиновників, банкірів та директорів підприємств передбачав й елементарну крадіжку державних кредитів, яку м'яко називали «нецільовим використанням». Відомий випадок, коли створена при Міністерстві енергетики фірма, отримавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн дол. США, повернула державі 25% виручки, а решту «віднесла» до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на «особисті потреби» засновників фірми та самого міністра¹¹. За підрахунками Міжнародного валютного фонду, державні кредити українським підприємствам в 1992 р. становили 65% ВВП, а 1993 р. – 47%¹².

Дотаційна політика держави, яку подавали як спосіб «порятунку виробництва», також була джерелом надприбутків українських «рантьє». За даними МВФ, дотації становили 8,1% валового національного продукту 1992 р. і не менше 10,8% – 1993 р.¹³ Природно, пільгові кредити і дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції і зростання цін, які знову ж таки намагалися спинити адміністративними методами та новими кредитами.

Після реформ середини 1990-х рр., коли держава відмовилася від регулювання цін у цій сфері, джерелом надприбутків стала експлуатація дешевої робочої сили та дешевих енергоресурсів (за рахунок привласнення вугільних шахт, отримання майже дармової електроенергії чи дешевого газу), доступ до преференцій (наприклад, у вигляді податкових пільг і кредитів).

Спосіб первісного нагромадження, який склався в Україні (утім, як і в інших країнах колишнього СРСР), не передбачав реінвестицій. Очевидно, що використовуючи державну власність для надзбагачення, нувориші не поспішали вкладати кошти у виробництво, принаймні, у перші роки незалежності. «Первинний капітал» значною мірою йшов за кордон – і зрозуміло, що причиною були не лише жадоба чи недалекоглядність новоявлених капіталістів, а й відсутність нормальних умов для розвитку бізнесу, яка, у свою чергу, була однією з передумов неймовірно швидкого збагачення. За підрахунками іноземних і українських експертів, до середини 1990-х рр. з України було вивезено від 25 до 50 млрд дол. США (за офіційними даними, ця сума не перевищувала мільярда).

Фактично у перші роки незалежності державна політика в галузі економіки (чи відсутність такої) значною мірою сприяла створенню оптимальних умов для закладання підвалин масштабної тіньової економіки та збагачення новоявлених «рантьє», що було б неможливим без сприяння вищих державних чиновників, фінансистів і директорів державних підприємств, котрі, власне, і склали кістяк «нової економічної еліти», яка здійснювала «первинне накопичення». Ця ж «еліта», використовуючи соціальну демагогію, пасивність населення та наявні у суспільстві негативні стереотипи щодо приватної власності, успішно організувала «антракт» в економічних реформах, блокуючи або нівелюючи їх через парламент і використовуючи як союзників ортодоксів з лівого табору. Одночасно відбувався процес акумуляції капіталів в руках тих, хто мав доступ до ренти.

Варто звернути увагу й на те, що програми економічних реформ, пропоновані на початку і в середині 1990-х рр., зокрема найбільш системна, розроблена за Л.Кучми, спершу за його перебування прем'єр-міністром (жовтень 1992 – вересень

2003), а потім і президентом країни, успішно гальмувалися (повністю або окремі їх складові) саме доти, доки найдоступніші на той час джерела «стягування ренти» не було перерозподілено остаточно, а саме – до кінця 1990-х рр. Власне, тоді частина джерел отримання ренти (державні кредити й дотації) дещо втратила актуальність, оскільки первинний капітал було сколочено, і виникла потреба в його збільшенні, а отже, і в стабільній національній валюті, у створенні належних умов для приватної власності та збільшення інвестицій.

Частина «рантьє» тоді дозріла для певного варіанта ринкової економіки. Імпортно-експортні ігри з енергоносіями та продукцією промисловості і сільсько-го господарства й надалі зберігали привабливість і надзвичайно високий рівень прибутковості, проте на цей час внаслідок світової економічної кризи 1998 р., посиленого тиску з боку міжнародних фінансово-економічних інститутів і кредиторів виникла потреба «цивілізованішої» поведінки у цій сфері*. Отже, старі способи масштабного викачування коштів хоча і залишалися одним із базових елементів економічної практики, але потребували модифікації і принаймні імітації ринкового стилю.

Те, що відбувалося в українській економіці протягом майже восьми років, спостерігачі назвали «шоком без терапії». Економічна й соціальна криза тривали до кінця 1990-х, проте найкатастрофічнішими стали саме перші чотири роки незалежності. 1992–1994 рр. – це період прогресуючого падіння валового внутрішнього продукту України. Він скоротився, за одними оцінками, на 56%, за іншими – на 62,5%, промислове виробництво – на 42,1%, сільське господарство – на 24%. (При цьому слід враховувати, що незалежні експерти вважають ці цифри дещо завищеними, оскільки вони не враховують, наприклад, обсягів виробництва у величезному тіньовому секторі.) 1993 року кожне одинадцяте підприємство було збитковим, 1994 року – кожне п'яте¹⁴. У 1991–1999 рр. валовий внутрішній продукт скоротився на 59,2%, виробництво промислової продукції – на 48,9%, сільського господарства – на 51,5%, реальна заробітна плата і виплата пенсій зменшилися майже у 4 рази¹⁵. Обсяг державного боргу сягнув у 1999 р. 62, 8% ВВП, перетнувши критичну межу в 60%, встановлену міжнародними стандартами.

Падіння ВВП тривало й у другій половині 1990-х рр., але поступово уповільнювалось і на рубежі 1990–2000-х рр. зупинилося. Далася взнаки ціла низка чинників: надходження кредитів від іноземних держав та міжнародних кредитних

* Не варто забувати й про те, що перший етап первісного нагромадження та перерозподілу супроводжувався не лише масштабними зловживаннями і економічною злочинністю, а й суто кримінальними історіями, коли «учасники процесу» не гребували екстремальними методами – аж до фізичного усунення конкурентів. Найрезонансніші вбивства цього періоду: знищення у Донецьку президента ФК «Шахтар» і директора фірми «Люкс» А.Брагіна, відомого в певних колах як «Алік-грек» (загинув від вибуху на місцевому стадіоні разом з п'ятьма охоронцями у жовтні 1995 р., розслідування справи тривало 15 років, справу передано до суду лише у 2010-му); вбивство народного депутата України, одного з найвпливовіших бізнесменів і політиків Донбасу Є.Щербаня – разом з дружиною був розстріляний з автоматів в аеропорту м. Донецьк у листопаді 1996; убивство народного депутата, колишнього голови Національного банку, голови біржового комітету Української міжбанківської валютної біржі В.Гетьмана – був застрелений у ліфті свого будинку в Києві у квітні 1998.

організацій, фінансова стабілізація, здобута жорсткою монетарною політикою, різке обмеження соціальних виплат, і головне – завершення процесів первісного нагромадження капіталів і перехід більшої частини економічно життєздатних активів в руки приватних власників. Наприкінці 1990-х рр. масштабна зміна форм власності набула незворотних форм – і це збіглося з початком економічної стабілізації.

3. Приватизація: перебіг і наслідки

Початок процесів приватизації був не дуже вражаючим. У 1992–1993 рр. розробляли моделі приватизації, прораховували економічний ефект, створювали її законодавчі основи. Українські економісти на чолі з віце-прем'єр-міністром В.Лановим розробили державну програму приватизації, яка за всіх її очевидних недоліків, викликаних відсутністю досвіду та поспіхом, створювала стабільну перспективу для формування основи ринкової економіки – приватних власників. Перші кроки приватизації були невпевненими, суперечливими і навіть драматичними. Вони здійснювалися в умовах стрімкого падіння виробництва, правового безладу, катастрофічної інфляції, наявності системи державних монополій і фактичної належності засобів виробництва вчорашній номенклатурі та господарській верхівці. Були повністю відсутні досвід у цій галузі, інфраструктура, кадри. Суспільство загалом ще ставилося до приватної власності з великим застереженням. За соціологічними опитуваннями, в 1994 р. 38,4% респондентів негативно ставилося до приватизації великих підприємств, а 34,2% не знало, що відповісти¹⁶. Нарешті, і це, мабуть, головне, існували потужні політичні чинники, які значно ускладнювали приватизацію. Передусім йдеться про директорсько-колгоспне лобі у Верховній Раді.

До середини 1992 р., попри активний опір «лівих» у парламенті, в Україні були прийняті три закони і перша програма приватизації (загалом до 2002 р. таких програм було ухвалено 7, жодну не виконано). В Концепції роздержавлення і приватизації майна державних підприємств, землі та житлового фонду (ухваленій напередодні здобуття незалежності) йшлося про приватизацію як засіб досягнення багатокладної соціально орієнтованої економіки. Згідно з Законом України «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р., головною метою приватизації мали стати «підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову національної економіки». Протягом 5–7 років форму власності мало змінити 60–65% майна державних підприємств. Ішлося щонайменше про 40 тис. середніх і 8 тис. великих підприємств. Головним гальмом приватизації, як вже згадувалося, були «ліві» в парламенті*.

За підрахунками британських політологів А.Вілсона і Т.Кузьо, у складі Верховної Ради 1990–1994 рр. перебувало 285 представників колишніх апаратних партійних та радянських працівників, керівників промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, верхівки радянських профспілок¹⁷. Частина з них становила

* Термін «ліві» не має вводити в оману. Значну частину «лівих», поряд зі справжніми ідеологічно мотивованими комуністами і соціалістами складали представники промислово-аграрного лобі, які гальмували приватизацію і реформи із суто корисливих мотивів, забезпечуючи собі і своїм контрагентам сприятливі умови тіньової приватизації та стягування ренти.

основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, використовуючи державний бюджет і державну власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду – як місце лобіювання поточних інтересів і соціальної демагогії, складовою якої було створення негативного суспільно-політичного іміджу приватизації.

Після виборів до Верховної Ради (які тривали з перервами від березня до кінця 1994 р.) позиції груп інтересу/впливу, які збагачувалися за рахунок експлуатації «загальнонародної власності», навіть зміцнилися. За підрахунками американських дослідників Р.Кравчука та В.Чудовські, з 405 депутатів Верховної Ради 1994 року скликання* 156 однозначно висловлювалися проти приватизації в будь-яких формах, а 86 «не мали думки» щодо неї¹⁸. Це становило більше половини (59,8%) депутатських голосів.

У 1992–1993 рр. значною мірою через їхню протидію було приватизовано лише 3,5 тис. підприємств, причому програму приватизації 1992 р. не було виконано, а 1993 р. – не було прийнято, 1994 р. – не було ухвалено. Восени 1994 р., вже за нового президента Л.Кучми було оприлюднено програму приватизації на 1995 р., за якою планувалося передати у приватну власність 8 тис. середніх і великих і близько 20 тис. дрібних підприємств¹⁹. Але вже у грудні 1994 р. парламент під дружним тиском «лівих» фракцій і «червоних директорів» затвердив перелік 6 тис. великих і середніх підприємств, які не підлягали приватизації²⁰, а наприкінці 1995 р. долучив до нього ще 2,4 тис. Отже, фактично за межі програми «великої приватизації» вивели понад половину об'єктів оборонної промисловості, енергетики, транспорту, харчової та обробної промисловості, телекомунікацій. У травні 1995 р. Верховна Рада взагалі запровадила мораторій на приватизацію. Пакет законів про велику приватизацію, підготовлений за участі й значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів, було заблоковано.

Сама приватизація тим часом відбувалася у формах, які, по суті, означали усунення від неї переважної більшості населення. Крім того, інфляція, відсутність коштів і твердої валюти (в Україні перехідною формою грошей були купонно-карбованці), і фактична відсутність приватних власників унеможливлювали класичну грошову приватизацію.

Спочатку відбувалася так звана корпоратизація підприємств, перетворення їх на акціонерні товариства. Потім частина акцій цих товариств виставлялася на продаж. Одним зі способів експлуатації державних активів було передання основного пакета акцій, який залишався за державою, в управління приватним особам.

До середини 1990-х рр. найпопулярнішим був перехід підприємств у власність трудових колективів через оренду з подальшим викупом (коли викуп здійснювався поступово, як виплата кредиту) або безкоштовною передачею у власність, що було найефективнішим способом переведення підприємств у власність їх керівників. Юридичною мовою це називалося створенням колективних підприємств або акціонерних товариств. У народі це називалося словом «прихватація».

* На кінець 1994 р. це був повний склад Верховної Ради – внаслідок змін у виборному законодавстві вибори відбувалися в два етапи, і Верховна Рада 1994–1998 рр. так ніколи й не досягла повного складу у 450 осіб.

Уповільнення офіційної приватизації супроводжувалося накопиченням первинного капіталу за рахунок масштабної експлуатації державних коштів впливовими групами нових «рантьє». Як правило, це були все ті ж «червоні директори», верхівка комсомольської номенклатури, частково нові підприємці, що дістали доступ до державної власності через приватизацію, власники посередницьких фірм (які особливо процвітали в енергетиці, торгівлі промисловою та сільськогосподарською сировиною), банкіри (три найбільших колись державних, а тепер «акціонованих» інвестиційних банки – Промінвестбанк, банк «Україна» та Укрсоцбанк контролювали близько 76% державних кредитів), державні чиновники та, нарешті, кримінальні елементи, що захопили той або інший сегмент «контрольованої» державою економіки.

Зрозуміло, не турбота про інтереси держави та її громадян була причиною гальмування приватизації «лівими» фракціями. Майже половина всіх державних підприємств до 1994 р. перебувала в «оренді» з правом подальшого викупу – вони не підлягали приватизації, проте фактично перебували у власності їхнього керівництва, яке або безпосередньо знаходилося у парламенті, або мало там опосередкований вплив через своїх лобістів. До реформ 1995–1996 рр., і й певною мірою до початку 2000-х, державні підприємства залишалися чудовим засобом отримання дотацій і субсидій, левову частину яких також привласнювало або використовувало в своїх інтересах їхнє керівництво. Приватизацію гальмував і парламентський мораторій, що діяв до травня 1995 р. і зумисне затягування ухвалення пакета законів про приватизацію (в результаті вона регулювалася президентськими указами).

Усе ж у середині 1990-х рр. реформаторам в уряді вдалося запровадити комплекс заходів, що дозволили активізувати й упорядкувати приватизацію. Було розроблено стандартну, обов'язкову для всіх процедуру оцінки та продажу підприємств з чітко встановленими термінами (для малих підприємств процедуру спрощено), створено мережу з понад тисячі приватизаційних аукціонів і з понад півтисячі представництв Фонду державного майна (ФДМ), який відповідав за технічне провадження приватизаційних заходів. Було підготовлено і реалізовано програму сертифікатної приватизації, що в ідеалі дозволяла залучити населення до приватизаційних процесів і таким чином розподілити частину державної власності на його користь. Значною мірою приватизаційну активність стимулювали міжнародні фінансові інститути (МФВ, Світовий банк).

Утім, створення юридичних й організаційних передумов не означало їх негайної реалізації на практиці. План приватизації 1995 р. вже звично не було виконано. До приватної власності перейшло 1,8 тис. підприємств із запланованих майже 8 тис. Більш ніж у половині «приватизованих» великих і середніх підприємствах частка держави становила понад 50% (тобто вони, по суті, залишалися державними). Загалом програму приватизації на 1995 р. було виконано на 28,4%²¹, при цьому приватизація набагато швидше відбувалася у будівництві, торгівлі та сфері громадського харчування (тобто там, де прибуток безпосередньо був пов'язаний зі швидким обігом коштів).

До опору в центрі додався спротив на місцях – місцеві органи влади і відомства або перешкождали приватизації, або імітували її з уже згаданих причин. Широко використовувався метод симулятивної приватизації. Частина підприємств,

особливо великих, переходила у власність «трудових колективів», тобто де-факто до рук керівництва цих підприємств. Так звана колективна власність стала фігювим листочком, який використовували для прикриття справжньої суті того, що відбувалося – запровадження повного контролю за фінансовими потоками з боку керівництва підприємств за формальної відсутності права власності у його керівної верхівки. Водночас це право власності з часом могло таки з'явитися – нерідко подібні підприємства їхнє керівництво оголошувало нерентабельними (і навіть зумисно доводило до такого стану), їхні акції знецінювалися, а потім їх скуповували ті ж таки керівники безпосередньо або через посередницькі структури. На думку аналітиків, подібну тіньову приватизацію застосовували практично на всіх великих підприємствах України. Приватизацію 1997 р. через оренду з викупом було призупинено, проте на той час практично все, що можна було привласнити у такий спосіб, уже було привласнено.

Особливою проблемою була приватизація у сільськогосподарському секторі (підприємства сільського господарства становили більше половини плану приватизації). Крім того, що ідея приватизації землі збурила жорсткий спротив «лівих», а сама власність сільськогосподарських підприємств (колгоспів і радгоспів, переробних підприємств) дуже важко переходила до приватних рук окремих власників, зокрема, тих, хто її обробляв – фермерів (наприкінці 1995 р. фермерські господарства обробляли 1,5% угідь²²). У сільському господарстві «прихвистизацію» з середини 1990-х рр. здійснювали через створення так званих колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) – здебільшого під їх прикриттям новоявлені «лендлорди» привласнювали майно колгоспів, радгоспів і сільськогосподарських підприємств. Так само, як і в промисловості, тут процвітала «оренда з викупом». Із 3,7 тис. сільськогосподарських підприємств, запланованих до приватизації у 1995 р., до приватної власності (переважно у власність КСП) перейшло трохи більше половини – значна частина нових власників воліла знімати вершки під звичною колгоспно-радгоспною вивіскою за рахунок державних дотацій, «продавлюваних» аграрним лобі через парламент.

Гальмування приватизації як в центрі, так і на місцях мало сенс у двох головних випадках – перший, коли «орендовані» підприємства, номінально залишаючись державними, були практично власністю їх керівництва, другий – коли їх можна ще було використовувати для викачування з держави дотацій, субсидій і дешевих кредитів (поєднання цих двох варіантів також мало сенс). У рамках першого варіанта методи збагачення реальних власників були різноманітніші – від набуття прав на управління «акціонованими» компаніями (через доступ до контрольного пакета акцій, що перебували у державній власності), чи незліченних суборенд до примітивного розпродажу майна та устаткування, «освоєння» фондів зарплат тощо. Другий припускав грубіші схеми, але вимагав міцнішого прикриття і зв'язків «вгорі».

Враховуючи колосальний правовий вакуум у цій сфері, штучно створений протидією нових «рантьє» і частини «лівих», виникала ситуація практичної безкарності для тих, хто привласнював собі колосальні кошти, паразитуючи на державній власності. Чим масштабнішими були зловживання, тим складніше було знайти й покарати винних, якщо таке бажання і виникало (а це відбувалося лише за двох

обставин – за небажання ділитися або за спроби грати у самостійні політичні ігри). З другого боку, можна припустити, що стягування ренти дозволяло найбільш далекоглядним «рантьє» акумулювати кошти для грошової приватизації.

Завдяки численним шпаринам у законодавстві створювалися сприятливі умови для зловживань у самому процесі приватизації. Певно, найпоширенішим було заниження реальної вартості приватизаційних об'єктів. У Києві, наприклад, оголошена балансова вартість нерухомості 1994 р. іноді сягала лише 2 дол. США за метр²³. Справді виникали ситуації, коли об'єкти приватизували за ціною у десятки чи сотні разів нижче за їхню реальну вартість. Це дозволяло скуповувати приватизаційні об'єкти за безцінь.

Нерідко використовувався метод фальшивого банкрутства: керівники підприємства, контролюючи їхні фінанси, починали справу про банкрутство, після чого підприємство підлягало «санації» і подальшому продажу за безцінь. При цьому ініціатором банкрутства виступав кредитор, який був підставною особою керівників, а в ролі покупця збанкрутілого підприємства виступала структура, створена ними ж. Дуже симптоматично, що бум справ про банкрутство підприємств у 1990-і рр. збігається із прискоренням приватизації: якщо 1993 р. в арбітражних судах перебувало 38 позовів про банкрутство, а 1994 р. – 194, то вже в 1995 р. – 2 тис., у 1996 р. – 2,8 тис., а в 1997 – 6,7 тис.²⁴ Звісно, не можна стверджувати, що всі ці справи стосувалися саме такої специфічної форми приватизації, проте можна припустити, що це мало місце і не як поодинокий випадок, а як поширена практика.

Численні факти «дешевих розпродажів» державного майна слугували чудовим приводом для контрзаходів з боку супротивників приватизації – згадуваний мораторій, зокрема, було запроваджено саме з огляду на неконтрольоване розбазарювання і нерівномірний розподіл державної власності при переході до приватних рук, і цей аргумент був неспростовним.

У 1995 р. розпочалася масова сертифікатна приватизація. Її ідеологія полягала у рівномірному розподілі державної власності в руках нових приватних власників, якими, власне, мали стати всі громадяни країни. Якщо раніше участь у приватизації забезпечувалася відкриттям депозитних приватизаційних рахунків в Ощадному банку України (фактично йшлося про компенсацію втрачених заощаджень), то тепер було прийнято рішення про перехід до «паперової» приватизації. Було виготовлено близько 50 млн майнових приватизаційних сертифікатів, які мали розійтися серед громадян України. Згідно з урядовим планом, кінцевою датою отримання приватизаційних сертифікатів мав стати червень 1996 р. У засобах масової інформації розгорнулася масштабна освітня кампанія – з метою пояснити суть і механізм сертифікатної (ваучерної) приватизації.

Населення, яке досить пасивно спостерігало за привласненням державного майна, скептично поставилося до пропозиції стати власниками за допомогою сертифікатів. Процес їхнього отримання проходив повільно, тому довелося перенести кінцеву дату їхньої видачі на січень 1997 р. На додаток до іменних приватизаційних сертифікатів з середини 1996 р. почали видавати компенсаційні сертифікати – в рахунок грошових заощаджень населення, що «згоріли» в Ощадному банку взимку 1992 р. На відміну від ваучерних сертифікатів, їх можна було продавати. До кінця

1996 р. було видано близько 80% приватизаційних сертифікатів. 5,3 млн українців взагалі не звернулися по них, і 2,5 млн їх не використали²⁵.

Результати сертифікатної (ваучерної) приватизації були доволі суперечливими. З одного боку, мільйони українців фактично вперше включилися в ринкові відносини через необхідність реалізовувати свої сертифікати. В Україні був створений ринок цінних паперів. Ваучерна приватизація поряд з грошовою стала потужним чинником створення приватного сектора економіки.

Водночас вона не досягнула задекларованої мети, – мільйони українців, що отримали ваучери, не перетворилися на акціонерів приватизованих підприємств. Навіть більше, значною мірою вона вилілась у «прихватацію», яка вела до масштабних порушень прав уявних і реальних дрібних співвласників і до ще більшої поляризації у розподілі суспільного багатства. При цьому керівництво підприємств усіма можливими засобами концентрувало приватизаційні сертифікати у власних руках: від купівлі ваучерів за безцінь, до елементарного їх привласнення. За підрахунками аналітиків, 25% майна великих і середніх підприємств потрапило до рук 80% власників сертифікатів, котрі не працювали на тих підприємствах. Це означало, що 75% їх майна опинилося в руках 20% власників сертифікатів, які формально були членами «трудового колективу» – в цьому разі «на горі» дивним чином опинялися або колишні керівники підприємств та члени їхніх родин.

Формально в Україні з'явилося 19 млн акціонерів, реально ж переважна більшість з них не мала доступу до власності, приватизованої за допомогою їхніх сертифікатів: право власності на акції здебільшого не оформлювалося документально (внаслідок юридичної неграмотності населення), статутні документи і навіть імена власників акціонованих у такий спосіб підприємств часто залишалося таємницею за сімома печатками²⁶.

Таке «усупільнення» підприємств фактично означало зосередження прав власності в руках їх керівництва – за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії²⁷. Пограбування дрібних акціонерів і перерозподіл майна на користь великих відбувалося також через створення трастових пірамід, і через навмисне знецінення акцій, і шляхом фіктивних банкрутств підприємств, що перебували у «корпоративній» власності, і просто елементарного ігнорування права утримувачів акцій на частину прибутків.

Попри зазначені труднощі та згадані негативні соціальні наслідки, 1995–1997 рр. стали визначальними у процесі приватизації. Він став незворотнім, у нього включалися (хай і вельми своєрідно) навіть ті, хто спершу йому протидівав. У цей період дещо прискорився процес «великої приватизації» – як завдяки енергійним і наполегливим діям уряду з ліквідації субсидій і дотацій (як завжди не доведеним до логічного завершення), так і внаслідок фінансової підтримки міжнародних фінансових інститутів (що надали кредит на приватизацію у 300 млн дол. США). До середини 1997 р. фактично було завершено «малу приватизацію» – до приватної власності перейшло 95% (46 тис.) малих підприємств, призначених для приватизації²⁸. Відбувся приватизаційний бум у сільському господарстві – якщо на кінець 1994 р. було приватизовано 8,9% земель (3,7 млн га), то на кінець 1997 р. – 65,5% (27,4 млн га) – ця цифра залишалася майже незмінною до початку 2000-х рр.²⁹

У 1998–2003 рр. у середньому приватизувалося 5–6 тис. підприємств на рік, при цьому в хід пішли великі підприємства, обласні енергетичні компанії, транспортні підприємства. Для 2003–2004 рр. була притаманна політика, яку журналісти назвали досить своєрідно: «великий стрибок» назвали «великий хапок». Деякі оглядачі пов'язували її з наближенням президентських виборів і перспективою радикальної зміни влади. За два роки у фактичну власність SCM перейшли 8 великих підприємств гірничої та металургійної промисловості, ІСД збагатився на 3 підприємства такої ж спеціалізації, «Інтерпайп» отримав такі перлини, як «Криворіжсталь» (разом з SCM), «Запоріжсталь» і Нікопольський завод феросплавів, група «Приват» стала власницею п'яти підприємств гірничої та металургійної промисловості³⁰.

Найпоказовішими історіями щодо способів освоєння цих активів можна вважати щонайменше дві, які викликали найбільший суспільний резонанс.

Навесні 2003 р. було приватизовано Нікопольський завод феросплавів. Його контрольний пакет акцій було продано за 405,5 млн грн. (при тому, що найближчий конкурент, дніпропетровська група «Приват», пропонував понад мільярд)³¹. Через рік, у червні 2004 р., контрольний пакет (93,02%) найбільшого в Європі металургійного комбінату «Криворіжсталь» спільно придбали за 802 млн дол. США акціонери товариства. Трохи більше, ніж за рік, у жовтні 2005 р., «Криворіжсталь», повернену в державну власність, продадуть ще раз, вже на справді відкритому конкурсі, за 4 млрд 792 млн дол. США – майже у 6 разів дорожче³².

Якими ж були загальні підсумки приватизації? У 1992–2003 рр. у Україні було приватизовано 90 449 підприємств державної та комунальної форм власності, причому 52,4 тис. (58%) перейшло до рук приватних власників у 1994–1997 рр.³³ До 2003 р. у державній власності залишалося 15% підприємств (в основному – великих)³⁴. На початок 2000-х рр. підприємства з державною формою власності виробляли 23,8% (у 1995 р. – 50,8%), підприємства, сором'язливо поіменовані в офіційній статистиці «колективною власністю» – 75%. У сільському господарстві питома вага приватного сектора в загальному обсязі продукції у 1995–2000 рр. зростає з 29,4 до 64,7%³⁵.

Державний бюджет за десять років приватизації отримав суму, що вражає уяву – 6 млрд грн. (1200 млн дол. США). Перший віце-прем'єр в уряді В.Януковича, колишній голова Державної податкової адміністрації М.Азаров, котрий назвав цю цифру, так оцінивши її: «Виявляється, половину економіки країни оцінили в 1 мільярд доларів США? Це вже говорить про те, що приватизація здійснювалася за схемами, далекими від тих, за якими мала здійснюватися згідно із законом. Ми не змогли зробити її інструментом розвитку економіки. Вона не відповідає навіть фіскальним оцінкам»³⁶. Як колишній глава податкового відомства, він не міг не знати масштабів цих процесів.

Уже завершивши політичну кар'єру, Л.Кучма досить своєрідно підбив підсумок «великого переділу». В одному з інтерв'ю взимку 2006 р. на запитання, чи можна стверджувати, що більшість об'єктів було приватизовано чесно, екс-президент відповів: «Безумовно, ні! А в якій країні ви бачили чесну приватизацію?»³⁷.

Приватизація перетворилася на найнаочніший приклад українського варіанта державного капіталізму, за якого вона не тільки стає засобом збагачення державних

чиновників, а й призводить до зрощення держави з приватним бізнесом та їх не-легальної взаємодії. Вона призвела до створення досить вузького прошарку великих власників, який монопольно володіє та розпоряджається найприбутковішою частиною власності. Мрія про створення прототипу «середнього класу» за рахунок рівномірного розподілу державної власності так і залишилася мрією.

Якщо казати про економічний бік, то можна зауважити, що у будь-якому разі перехід засобів виробництва у приватні руки та формування основ ринкової економіки навіть у такому знівеченому вигляді, як це сталося в Україні, призвів до ефективнішого господарювання, порівняно з періодом «загальнонародної власності» й особливо порівняно з «епохою рантьє».

Економічні результати «великої приватизації» стали очевидними на початку 2000-х рр., коли посилилася роль ринкових механізмів у розвитку економіки й розпочалося зростання виробництва. Тоді ж стала очевиднішою тенденція до легалізації створених під час «прихвизації» капіталів, що можна вважати позитивною тенденцією для економіки.

У соціальному плані приватизація була вкрай несправедливою. Вона не тільки не сприяла формуванню прошарку дрібних власників, а й призвела до несправедливого перерозподілу суспільного багатства, його поляризації. Способи її проведення сприяли деморалізації суспільства, породили стереотипи соціальної поведінки, що становлять загрозу не лише для суспільства в цілому, а й для самих нових приватних власників, оскільки власність, яка не має суспільної (а часто і юридичної) легітимності, довго залишається об'єктом зазіхань та конфіскаційних інстинктів як з боку окремих осіб, так і з боку держави. Крім того, втеча у тіньовий сектор доходів від приватизації і мізерні надходження від неї до бюджету були одним з опосередкованих чинників падіння життєвого рівня категорій населення, котре живе на державну зарплату, допомогу чи пенсію (у першу чергу вчителі, лікарі, студенти, пенсіонери).

4. Спроби реформ та економічна стабілізація, 1990-ті – початок 2000-х

Перемога Леоніда Кучми в президентській кампанії 1994 р., була оцінена як прихід до влади прагматика, реформатора й політика, здатного приборкати розбрат між гілками влади й вивести країну із соціально-економічного кризи. Це спричинило деяке посилення оптимізму в суспільстві, в якому накопичилась очевидна втома від нездатності «верхів» до рішучих і продуманих дій у соціально-економічній сфері. Від нового президента чекали рішучих дій в економіці. Однак ані у президента, ані в урядів не було шансів реалізувати плани реформ у повному масштабі. Політичні рішення часто наштовхувалися на економічні інтереси різних груп впливу – постійна боротьба за владу з парламентом, протидія «лівих», що здобули в ньому більшість, «конституційна епопея», кримська криза 1994–1995 рр., перехід на світові ціни на ринку енергоносіїв (1993–1994 рр.) – усе це не могло не позначитися на якості й темпах економічних перетворень.

Не все було гаразд і з самими планами реформ. Точніше, спочатку не було самих планів. Перший прихід до влади групи людей, яких називали «реформаторами», на чолі з Л.Кучмою у 1992–1993 рр. супроводжували спроби оперативного

реагувати на виклики, пов'язані з розвалом централізованої економіки. Саме тоді було задумано заходи та дії стратегічного характеру, що вказували на початок розробки програми реформ (наприклад, приватизація). І вже тоді виникли суперечності між амбіціями й устремліннями жменьки економістів та інтелектуалів, що дійсно думали про реформи, та переважної більшості політиків й «нових капіталістів», що переймалися виживанням і наживою, між інтелектуальними та менеджерськими здібностями реформаторів і розмаїттям і складністю завдань, що стояли перед ними, і, нарешті, між готовими рецептами реформ, пропонованими міжнародними кредитними організаціями (МФВ, Світовий банк та ін.), та культурними особливостями країни, що часто робили ці рецепти в кращому разі не надто прийнятними*.

На початку 1994 р. групою українських економістів та фінансистів за участі експертів Світового банку й Міжнародного валютного фонду було розроблено перший план економічних реформ. Виникла реальна перспектива отримання серйозних стабілізаційних кредитів від міжнародних організацій – у загальному обсязі близько 5,5 млрд дол. США. Програму «Шляхом радикальних економічних реформ» президент представив парламенту у жовтні 1994 р. Це дійсно був план швидкого й рішучого реформування економіки за сценарієм «шокової терапії», в якому головна мета – створення основ ринкової економіки – досягалася не тільки рішучими структурними перетвореннями, а й значними соціальними втратами. Останнє, проте, не дуже рекламували, хоч і визнавали публічно та обіцяли, що різке падіння рівня життя буде нетривким.

Було запропоновано скасування державних замовлень і контрактів, демонополізацію, скорочення державних дотацій і запровадження практики банкрутств збиткових підприємств, масштабну лібералізацію імпортно-експортних операцій. Було також передбачено цінову лібералізацію, за винятком цін на хліб, комунальні послуги та громадський транспорт (тут ішлося про поступове, контрольоване підвищення цін). При цьому мало б обмежуватися зростання заробітної плати, що було пов'язано з необхідністю скорочення дефіциту бюджету і стабілізації національної валюти (1996 р. планувалося запровадження гривні). Серед найвражаючих пунктів програми були конкретні пропозиції зі здійснення масштабної приватизації. Підсумком програми мала стати макроекономічна стабілізація й перехід до розвитку. За прогнозами Світового банку, реалізація цієї програми мала привести до 6–7% зростання внутрішнього валового продукту вже в 1996 р.³⁸

Дещо несподівано програму було схвалено парламентом – за неї проголосувала навіть значна частина комуністів (щоправда, напередодні «ліві» фракції запровадили мораторій на приватизацію). Поступливість «лівих» (зокрема соціалістів) пояснювалася як реальним розумінням необхідності реформ, так і страхом втратити авторитет в очах суспільства, яке очікувало змін. До того ж ухвалення програми в цілому означало, що парламент так само буде затверджувати необхідні для її реалізації закони. Відповідно у будь-який момент цю програму реформ можна

* Утім, у цьому разі вибору часто не було: кредити, що надавалися міжнародними організаціями, певний час були єдиним фінансовим важелем для забезпечення «уповільнення падіння». Про те, що вони опосередковано сприяли розквіту «економіки рантьє», західні консультанти вважають за краще не говорити.

було пригальмувати або взагалі пустити з рейок. Подальші події засвідчили, що послідовне, неухильне й швидке проведення реформ «згори» було неможливе саме через приреченість реформаторських «верхів» маневрувати між різними групами інтересів, йти на політичні компроміси та навіть відмовлятися від наміченого. Протягом 1994–2004 рр. розроблялося щонайменше сім національних економічних програм і стратегій – вони були виконані лише частково або не виконані зовсім.

Ідеологія стартової програми економічних реформ полягала у швидкому досягненні макроекономічної стабілізації. Для цього потрібно було створити широку соціальну базу ринкових реформ, а досягти цієї мети планували через масову приватизацію державної власності. Приватизація мусила привести до переходу від директивної економіки до ринкової, в якій приватизовані підприємства чинили б згідно з законами ринку, а не за директивними розпорядженнями планових органів. Реалізація різних програм приватизації тривала протягом десяти років. Найдраматичнішою стала середина 1990-х рр., коли було розпочато програму сертифікатної (ваучерної) приватизації – за задумом її ініціаторів, вона мала створити в Україні клас власників-акціонерів. Це справді сталося, тільки до цього класу не потрапила більшість населення, котра перетворилася на об'єкт пограбування – за співучасті державної бюрократії.

Важливою передумовою й одним з центральних елементів реформ були лібералізація та впорядкування фінансового ринку. У жовтні 1994 р. в Україні було відкрито Міжбанківську валютну біржу і за півроку запроваджено єдиний обмінний валютний курс, регульований ринком і грошовими інтервенціями Національного банку. Наприкінці 1994 – на початку 1995 рр. було скасовано державні замовлення для підприємств (ті набули права вільного виходу на ринок) і ліквідовано кількісні обмеження експорту й імпорту. Кількість груп товарів, що підлягали квотуванню і ліцензуванню, зменшилася вдсятеро. Податок з доходів підприємства 1995 р. було замінено податком на прибуток – це створило початкові умови для нормалізації податкової сфери.

У січні 1995 р. сталася ще одна важлива, хоч і досить суперечлива з погляду результатів новація – президентським указом було дозволено утворення фінансово-промислових груп (ФПГ) – холдингів, які об'єднували банки й промислові підприємства у найважливіших секторах економіки (парламент виступив зі своєю програмою створення подібних груп, у результаті їхній процес фактично відбувався поза стабільним правовим полем). По суті, йшлося про створення транснаціональних промислово-фінансових комплексів (у першу чергу – спільно з Росією), які об'єднували промислові і фінансові ресурси для відновлення і створення внутрішньовиробничих зв'язків. Як показали подальші події, державна підтримка ФПГ створювала сприятливі умови для формування та легалізації великого капіталу й одночасно була солідним прикриттям для олігархічних кланів у їхній тіньовій діяльності.

Одночасно були відпущені ціни, зокрема на енергоносії. При цьому держава відмовилася від обмежень у зростанні цін, за винятком деяких стратегічно вагомих для експорту-імпорту видів продукції (що створило передумови для надання преференцій та пільг окремим бізнес-групам) та найбільш соціально важливих галузей (квартплата, ціни на побутову електроенергію та газ, громадський транспорт). Вод-

ночас Національний банк України вдався до жорсткої фінансової політики: різкого обмеження кредитів (особливо тих, що забезпечувалися додрукуванням грошей) і дотацій (вони стосувалися в основному соціальної сфери), обмеження емісій, пов'язаних із соціальними виплатами, заморожування рівня зарплат. Це дозволило досить швидко приборкати інфляцію. Якщо у 1993 р. вона становила майже 48% на місяць, то 1996 р. – 2,8% на місяць, 1997 р. – менше 1%³⁹. Проте це викликало велике невдоволення у суспільстві. Соціальні видатки реформ довелося покривати передусім пересічним громадянам: зарплати не виплачувалися по півроку й більше, заощадження бюджетних коштів насамперед вдарило по освіті й охороні здоров'я, було підвищено тарифи на комунальні послуги – при зниженні заробітної плати.

У результаті навесні 1995 р. керівник держави заявив про надмірне захоплення монетаристськими методами реформування економіки і закликав до побудови «соціально орієнтованої» ринкової економіки. У жовтні того ж року вочевидь під тиском директорського лобі та «лівих» президент проголосив курс на створення «української моделі» економічного розвитку. Це означало, по суті, посилення регулятивних функцій держави, захист внутрішнього ринку, державний контроль за цінами та посилення вертикалі виконавчої (читай президентської) влади. Заява викликала переполох серед міжнародних кредиторів (аж до припинення запланованих кредитних траншів) і серйозні тертя з реформаторами в уряді.

У вересні 1996 р. сталася довгоочікувана подія – користуючись вже згаданим різким зниженням інфляції та бюджетного дефіциту, уряд і Національний банк ввели в обіг національну валюту – гривню. На місяць було заморожено ціни й до середини жовтня завершено обмін купонакарбованців на гривню за курсом 100 000 до 1. Курс гривні до долара – 1,8 до 1 – залишався незмінним до осені 1998 р., коли під впливом азійської економічної кризи та дефолту в Росії довелося піти на її майже 60%-ну девальвацію (що прислужилося експортним галузям). За загальним визнанням, грошова реформа не мала конфіскаційного характеру і стала одним із найуспішніших заходів у програмі економічних перетворень.

Запровадження гривні, зниження інфляції, скорочення бюджетного дефіциту та уповільнення темпів падіння виробництва сигналізували про бодай часткову макроекономічну стабілізацію. Водночас очевидно ставала необхідність поглиблення реформ.

По-перше, зростали структурні проблеми: частка важкої промисловості та сільського господарства, орієнтованих на експорт, у валовому національному продукті залишалася високою. Тут домінували природні монополії, тоді як питома вага сфери послуг і легкої промисловості, зорієнтованих на внутрішній ринок, залишалася низькою (якщо не зважати, що ці сфери знаходили себе у тіньовій економіці й тому показники їхнього розвитку неадекватно висвітлювалися в офіційній статистиці). Сам внутрішній ринок був вузьким через низькі доходи населення та його слабку інфраструктуру.

По-друге, дедалі більше загострювалися проблеми непомірних державних видатків, надмірної регулятивної ролі держави та вбивчої для економіки податкової політики. Вона, з одного боку, створювала вкрай несприятливі умови для розвитку продуктивної сфери, а з другого – допускала податкові пільги, винятки та привілеї для тих, хто мав доступ до влади.

По-третє, жорсткі монетарні заходи викликали цілком очікувану протидію у вигляді «віртуальної економіки». Йдеться передусім про нееквівалентні бартерні оборудки, взаємозаліки боргів та вибивання під «майже збанкрутілі» підприємства державних субсидій.

Для прикладу, підприємствам було вигідно офіційно вважатися збитковими або нерентабельними (такими, що не приносять прибутку) й одночасно виводити свою продукцію до сфери бартеру та взаємозаліків, які було важко контролювати, а тим паче оподатковувати. При цьому таке підприємство цілком офіційно претендувало на енергоносії та матеріально-технічне забезпечення за пільговими, неринковими, цінами. «Ласкаве теля двох маток ссе», – каже українське прислів'я. І це стосувалося сотень підприємств, які вважалися збитковими і при цьому отримували доходи в тішовому ринковому секторі та субсидії – у державному. Це призводило не тільки до розквіту кримінальної за суттю економіки та втягування до неї все більшої кількості підприємств, а й до кризи неплатежів, яку держава намагалася подолати переважно адміністративними методами*. Криза неплатежів і ухилення від податків, у свою чергу, призводили до скорочення податкових надходжень до бюджету, а це вело до все тієї же багатомісячної невиклати заробітної плати працівникам бюджетної сфери і звуження внутрішнього ринку. Зрозуміло, така віртуальна економіка потребувала «взаємного порозуміння» між бізнесом, фіскальними органами та владою й сприяла формуванню розгалужених корупційних схем, які пронизували державу з верх до низу.

Наприкінці 1996 р. група економістів на чолі з віце-прем'єр-міністром В.Пинзеником підготувала програму реформ під назвою «Економічне зростання 1997», що передбачала подолання кризи неплатежів за рахунок радикальної реформи оподаткування та скорочення бюджетних витрат – зниження розміру податків і розширення податкової бази, ліквідації податкових пільг і привілеїв, обмеження бюджетних витрат, жорсткого регулювання енергетичних монополій (останні залишалися джерелом стягування ренти).

Програму, подану прем'єр-міністром П.Лазаренком, парламент швидко затвердив, проте далі, вже за звичним сценарієм, її було провалено у головній складовій – податковій реформі. З семи законів, запропонованих для впровадження реформи, було ухвалено тільки два. Інші відправили «на доопрацювання». Одночасно було організовано бюджетну епопею (бюджет 1997 р. затвердили лише у середині року). Практично програма В.Пинзеника була останньою серйозною законодавчою спробою довести до кінця критично важливу частину програми реформ 1994 р. Не маючи реальної підтримки ні з боку глави уряду П.Лазаренка, зайнятого особистим збагаченням (що згодом вилилось у корупційний скандал міжнародного масштабу), ні з боку президента, В.Пинзеник пішов у відставку. З ним пішли й надії на продовження курсу реформ.

* Найекзотичніший спосіб «вибивання» податків застосував уряд В.Пустовойтенка. Наприклад, він зібрав керівників регіонів і підприємств-боржників на нараду у палаці «Україна» в Києві й не випускав їх доти, доки не отримав гарантій щодо сплати боргів. Наступного разу він же організував для боржників польові навчання з цивільної оборони з тими ж вимогами – «свобода» в обмін на сплату боргів.

Пауза в реформах, що виникла на початку 1997 р., затяглася майже на три роки. У 1998 р. Україні довелося долати наслідки світової економічної кризи, дефолту в Росії та парламентських виборів. У 1998 р. Л.Кучма напередодні президентських виборів звернувся до новообраного парламенту з концепцією економічного зростання на 1999–2005 рр. – вона передбачала посилення втручання держави в економіку та, за задумом, мусила сприяти тимчасовому замиренню з Верховною Радою. У липні 1998 р. президент видав доленосний економічний указ, що спрощував систему обліку, оподаткування та звітності суб'єктів малого підприємництва і створював у перспективі сприятливі умови для малого бізнесу (указ почав діяти на повну силу в 2000 р.).

На початку 1999 р. Л.Кучма виступив з новою програмою – «Україна 2000». Вона містила досить суттєві соціальні плани, цілком очевидні напередодні президентських виборів. Тим часом міжнародні кредитори припинили виплату кредитів, якими Україна переважно розраховувалася за борги з Росією та фінансувала внутрішній борг.

Ситуація вимагала переходу від програм і декларацій до практичних дій. У грудні 1999 р., після обрання на другий термін, Л.Кучма видав справді епохальний для економіки указ – «Про негайні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». По суті, йшлося про ліквідацію колгоспно-радгоспної системи. На відміну від багатьох інших «аграрний» указ було не тільки оприлюднено, а й досить енергійно впроваджено у життя урядом В.Ющенка.

Розподіл колгоспних і радгоспних земель на паї та перехід цих паїв до рук селян, що тягнувся з 1996 р., значно пожвавився. До квітня 2000 р. було ліквідовано колгоспи, радгоспи, як чинні, так і ті, що приховувалися під вивіскою КСП. До січня 2001 р. 6,5 млн селян стали власниками пайових сертифікатів, які давали їм право власності на частину колишніх колгоспних і радгоспних земель загальною площею 26,5 млн га. На цей момент було завершено приватизацію дрібних земельних наділів (підсобних і присадибних господарств), власниками яких стали 11,5 млн жителів України⁴⁰. Близько 400 тис. селян вилучили свої земельні паї в натуральному вигляді (тобто землею), 74% з них об'єднали отримані землі з власними особистими присадибними ділянками, заклавши основу для дрібних фермерських господарств. У 2000–2001 рр. назавжди відійшли у небуття колгоспи та радгоспи – на їх місці постало 14,7 тис. нових господарств – господарські товариства (46%), сільськогосподарські кооперативи (23%), приватні підприємства (20%). Держава втратила монополію на землю сільськогосподарського призначення – у приватну власність перейшло 70,5% угідь. Зміни в структурі супроводжувалися заходами економічного стимулювання: держава списала борг у 7 млрд дол. США, накопичений сільськогосподарськими підприємствами за попередні роки. Було змінено структуру кредитування: замість пільгових кредитів, які роздавали раніше, було відкрито програму субсидування під відсотки через комерційні банки, що не лише дозволило інвестувати гроші тільки в необхідні виробництва, а й підвищило відповідальність за їх використання (показники повернення кредитів становили небачені досі 90%).

Одержання селянами прав на землю та реальне наповнення цих прав відкрили шлях орендним відносинам. Проте саме тут виявилися перші суперечності

земельної реформи. З 6,5 млн власників пайових сертифікатів майже 5,6 млн вважали за краще передати їх в оренду, причому 85% договорів оренди було укладено з господарствами, із земель яких вони отримали паї⁴¹. Формально це виглядало чудово – селяни віддають землю в оренду великому власнику, не відбувається подрібнення земель, що створює добрі технічні умови для їх обробки й управління виробництвом.

На практиці все було не так привабливо. Сільськогосподарські підприємства «нового типу» нагадували колишні радгоспи та колгоспи – 15 тис. нових структур, створених на базі КСП (що, у свою чергу, виникли у другій половині 1990-х на базі радгоспів і колгоспів), у багатьох випадках зберегли колишні управлінські ієрархії, які були часто єдиною реальною владою на селі. Їхня верхівка, колишні голови колгоспів і директори радгоспів, підлеглі їм місцеві управлінські структури були не тільки фактичними розпорядниками та власниками успадкованого від КСП майна, але також мали сталі зв'язки і вплив у районних і обласних структурах влади. Враховуючи загальну атмосферу свавілля бюрократії і новітньої буржуазії, особливо відчутну на селі, й успадковані від радянських часів традиції всевладдя начальства і безправ'я селян, неважко зрозуміти, що масове перетворення власників наділів на орендодавців супроводжувалось не менш масовим примусом. «Орендні відносини» нерідко перетворювалися на пряме свавілля орендаря: невчасна плата за землю чи внесення її в натуральній, а не грошовій формі можна вважати найм'якшими проявами цієї ситуації.

Такі «місцеві особливості», складна соціальна ситуація на селі та загальний рівень «постколгоспного» безправ'я, деморалізація і правова безпорадність селян призвели до того, що землю фактично стали відчужувати не тільки через оренду, а й шляхом скупки, причому за безцінь. Ще в другій половині 1990-х рр. земельні паї скуповували приватні фірми по 100–200 грн./га (за середньої номінальної вартості на той час у 8,7 тис. грн./га). Охочих продати право на свій пай не бракувало, особливо серед пенсіонерів, що становили близько половини утримувачів паїв. У 2000–2001 рр. цей процес прискорився: за офіційними даними, було продано паїв на загальну площу близько 1,1 млн га за ціною від 500 до 16,5 тис. грн. за пай (за його номінальної середньої вартості 30 тис. грн.)⁴². Використовувався й інший спосіб «порівняно чесного» вилучення землі у власника – пайовий сертифікат можна було використовувати як внесок до статутного фонду сільськогосподарського підприємства, товариства, кооперативу тощо. Ступінь добровільності такого внеску безпосередньо залежав від здатності керівництва створюваного підприємства умовити пайовика.

Темпи відчуження селянської землі сягнули такого розмаху, що в січні 2001 р. Верховна Рада ухвалила закон, який забороняв будь-яку форму відчуження земельних паїв, крім передачі у спадок. Того ж року президент своїм указом встановив обов'язковий розмір орендної плати – не менше 1% вартості земельної ділянки. У жовтні 2001 р. було ухвалено Земельний кодекс, який став правовою базою для відносин власності на землю. Проте реалізація його положень на практиці досі залишається справою майбутнього. У жовтні 2004 р. за ініціативи «Нашої України», БЮТ і СПУ Верховна Рада подовжила мораторій на продаж землі до 1 січня 2008 р. Через рік було видано указ президента про виконання державних законів у

сфері земельних відносин. На виконання його тільки за перші п'ять місяців 2006 р. було відкрито 215 кримінальних справ й опротестовано понад тисячу актів щодо відчуження земельних ділянок, притягнуто до відповідальності 990 чиновників⁴³. Це був тільки початок, що зачепив вершечок айсберга. Питання продажу землі на ринку тим часом залишилося відкритим, тобто тимчасово закритим. Суспільство стало свідком постійних гучних скандалів, пов'язаних з фактичним привласненням землі та формуванням групи тіньових «лендлордів», які були фактичними власниками десятків тисяч гектарів.

Як і в промисловості, приватизація у сільському господарстві дійсно призвела до створення підвалин ринкових відносин. Проте тут вона також відбувалася за принципом прискореної концентрації власності у руках «нової буржуазії» і нових великих землевласників, які у більшості своїй виростили з суспільних груп, що свого часу заперечували саме право приватної власності на існування. Головними «прихвизаторами» стали колгоспно-радгоспні «лендлорди». Важливі економічні перетворення вже за традицією здійснювалися значною мірою коштом населення, і їх супроводжували величезні соціальні втрати.

Утім, й у такому вигляді зміни привели до важливих економічних зрушень: зросла ефективність у розподілі ресурсів і продуктивність праці, знизилася витрати виробництва. Загальний обсяг сільськогосподарської продукції за 2000–2002 рр. зріс на 22,5%. Це дало поштовх розвитку харчової промисловості: вітчизняний виробник практично витіснив з ринку продукцію іноземного виробництва – у 2004 р. на нього припадало 95% продажів на внутрішньому ринку⁴⁴. Попри це сільське господарство, як і раніше, лишалося технічно відсталим і погано організованим. Потреби країни у виробництві сільськогосподарської продукції забезпечували щонайменше 25% працездатного населення (для порівняння: у країнах ЄС – 5%, у США – 3%). Щодо виробництва зерна на душу населення Україна відстає не тільки від передових постіндустріальних країн, а й від колишніх партнерів по соціалістичному табору – Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини. На межі 1990–2000-х рр. Україна з експортера цукру перетворилася на імпортера (щоправда, вона ще забезпечує внутрішні потреби в цьому продукті).

В періодичних спробах економічних реформ одним з проривних стало рішення Л.Кучми про впорядкування енергетичної сфери. Про ситуацію у цьому секторі можна судити навіть з таких фрагментарних даних: на початок 2000 р. власниками обласних енергетичних компаній (обленерго) виступали 80 приватних фірм неукраїнського походження. Більшість з них узимку 1999/2000 рр. відмовилися укладати договори про постачання електроенергії з державною компанією «Укренерго». Що стосується нафтогазового ринку, то тут, за даними тодішнього голови Державної податкової адміністрації М.Азарова, лише у 2000 р. прогнозувалося виведення в офшорні зони, тобто за межі оподаткування і фінансування державного бюджету, близько 4,5 млрд грн. (близько 900 млн дол. США).

Саме тут уряд В.Ющенка завдав найбільшого удару по найприбутковіших схемах: було максимально скорочено взаємозаліки та бартер, а багаторічних боржників, які отримували надприбутки, змусили платити гроші до бюджету. В результаті по всіх галузях промисловості відбулося зниження питомої ваги бартерних розрахунків – з 34,6% у червні 1999 р. до 19,2% у червні 2000 р.⁴⁵ Грошові

виплати за газ у 2000–2001 рр. зросли з 49,2 до 87,1%, за електроенергію – з 58,1 до 75,5%⁴⁶. У свою чергу, це сприяло не тільки оздоровленню економіки, а й збільшенню прибуткової частини бюджету. Відповідно це дозволило збільшити соціальні виплати і скоротити заборгованості із зарплат.

У 2000 р. нарешті запрацював на повну силу указ про спрощену систему оподаткування для малого бізнесу і приватних підприємців – фізичних осіб. До 2002 р. у сфері малого підприємництва було зареєстровано близько 23% зайнятого населення – цифра вражаюча. Проте варто знати, що питома вага приватних підприємців, котрі одночасно працювали або в бюджетних організаціях, або на великих підприємствах, невідома. У будь-якому разі пожвавлення малого і середнього бізнесу означало, крім іншого, стабільні податкові надходження до бюджету й розвиток динамічних форм господарської діяльності. У 2003 р. відбулася ще одна важлива податкова новація: було встановлено 13%-й прибутковий податок – один з найнижчих у Європі. Щоправда, при цьому збереглося ціле суцвіття соціальних податків, дуже обтяжливе для бюджету працедавців. Воно в той же час аж ніяк не гарантувало автоматичного наповнення гаманців соціально незахищених груп населення.

Серія дій уряду, спрямована на ліквідацію бюрократичних обмежень (за В.Ющенка було скасовано не менше 150 регулятивних й обмежувальних актів, що обмежували нормальний розвиток бізнесу), зменшення і впорядкування субсидій і пільг (було скасовано понад 250 постанов, які надавали пільги підприємствам), запровадження жорсткої платіжної дисципліни встановило стабільніші правила гри для великого бізнесу. Було зроблено й перші кроки з раціоналізації роботи центральних державних установ і відомств. За підтримки західних консультантів було частково реорганізовано деякі ключові центральні міністерства та відомства (економіки й фінансів, наприклад), Державна податкова адміністрація.

Економічне зростання першої половини 2000-х, яке значною мірою було результатом хоча й непослідовних і половинчастих, але все ж таки реформ і сприятливої загальносвітової кон'юнктури (початком циклу зростання після кризи 1998) хоч і було компенсаційним, тобто таким, що надолужувало наслідки десятилітнього падіння, на тлі занепаду і депресії 1990-х вражало. Досить сказати, що за 2000–2004 рр. сукупне зростання валового внутрішнього продукту, за офіційними даними, становило 42% (звісно, без урахування тіньового сектора, розміри якого мало змінились і становили майже половину валового внутрішнього продукту).

Зміни в економічній сфері були необхідною, проте явно недостатньою умовою для стійкого економічного зростання, пов'язаного, передовсім, з розвитком внутрішніх стимулів. Економіка не сягнула того рівня розвитку, який дозволяв компенсувати втрати від коливань зовнішньоекономічної і внутрішньополітичної кон'юнктури – це наочно засвідчив різкий спад темпів зростання, що стався в 2005 р. (приріст ВВП становив 3,4% порівняно з попереднім роком). Це було результатом як активного впливу політики на економіку (тривалі вибори 2004 р., коло-сальні соціальні виплати уряду В.Януковича, популістські дії уряду Ю.Тимошенко, що прийшов йому на зміну), так і наслідком різкого світового підвищення цін на енергоносії, з причин від України незалежних.

Дедалі очевиднішими ставали структурні проблеми. Економічне піднесення відбувалося передусім за рахунок галузей, орієнтованих на експорт сировини та напівфабрикатів (металургія, хімічна промисловість) і водночас залежних від імпорту енергоносіїв (чию дешевизну забезпечували прикриті державною бюрократією тіньові схеми). Високотехнологічне виробництво, як і раніше, залишалося осторонь як державних пріоритетів, так і приватних бізнес-інтересів інвесторів, зацікавлених насамперед в отриманні швидкого прибутку. Маючи колосальний інтелектуальний потенціал, Україна експортувала продукцію вчорашнього дня, що до того ж вимагала інвестицій у технологічне оновлення та величезних енерговитрат.

Підбиваючи підсумки економічних перетворень середини 1990-х – початку 2000-х рр., можна відзначити невідповідність між вражаючим масштабом і глибиною запланованих перетворень і непослідовністю в їх реалізації. Цю непослідовність спровокувала безупинна боротьба як між гілками влади, так і між групами інтересів, неминуча у суспільстві з перехідною політичною та економічною системою. До цього додалася консерватизм державних структур щодо формування економічних стратегій, переобтяженість цих структур розв'язанням поточних завдань, необхідність займатися господарюванням, а не економічною політикою. Важливим досягненням 1990-х рр. було створення власної фінансової, банківської і фіскальної систем, законодавчої бази економічної діяльності. Наприкінці 1990-х рр. було створено передумови для розвитку малого і середнього бізнесу. В Україні було закладено базові умови ринкової економіки.

За таких умов надзвичайно важливою була позиція першої особи держави, її спроможність домагатися виконання поставлених цілей й мобілізувати підтримку державних структур і суспільства. Л.Кучма був здатен, коли хотів цього, послідовно і наполегливо добиватися реформ в економіці. Варто зауважити, що проривні моменти в економічному реформуванні (1994–1996 рр., 2000–2001 рр.) були пов'язані, зокрема, із залученням до виконавчої влади груп енергійних реформаторів, здатних на рішучі й продумані дії. Присутність у команді Л.Кучми таких знакових постатей, як В.Ющенко, Ю.Тимошенко, Р.Шпек, І.Мітюков, В.Пинзеник, Ю.Єхануров разом зі спроможністю (і бажанням) президента утримувати і підтримувати їх при владі, були однією з найважливіших передумов успішності економічних перетворень.

Водночас не можна не зазначити, що зміни на макроекономічному рівні, що свідчили про появу ринкової економіки, не так послабили, як змінили якість втручання держави в економіку та ринкові відносини. Найпоказовішим є збереження «економіки рантиє» – проте вже у новій подобі. До початку економічних реформ головними джерелами ренти були доступ до дешевих кредитів, державних субсидій та дотацій, контроль над державними підприємствами. Держава і державна власність були безпосередніми джерелами доходу «рантьє».

На початку 2000-х рр., коли домінантна форма власності змінилася, держава перетворилася на джерело доступу до ринків, податкових пільг та регулятивних преференцій*, протекціоністських тарифів на енергоресурси та транспортні по-

* Варто згадати хоча б податок на додану вартість (ПДВ), адміністрування яким перетворилося на одну з найбільш корупційно містких сфер економіки, а фіктивний експорт – на одне з джерел збагачення тіншового бізнесу та корумпованих чиновників.

слуги, тобто її роль стала, з одного боку, більш опосередкованою, з другого – ще більше зросла з погляду свого роду логістики. Виник своєрідний варіант державного капіталізму, в якому елементи вільного ринку поєднувалися з тісною взаємодією його учасників з державними бюрократичними структурами. Вони, з одного боку, регулювали цей ринок, а з другого – також виступали його опосередкованими учасниками.

Доступ до нормальних економічних умов і схем був опосередкованим доступом до влади. Ця схема відтворювалася на всіх рівнях – від столиці до сільських районів. Нормальність умов ведення бізнесу, причому будь-якого, від найбільшого до найдрібнішого, залежала від стосунків з представниками влади. У цьому розумінні олігарх, залежний від президента або його оточення, і дрібний вуличний торговець, залежний від міліціонера, були рівними.

У результаті виникли серйозні деформації і в самій структурі влади, і в політичній організації суспільства – за розширення формальних атрибутів демократії (партії, суспільні організації, зростання ролі представницької влади, розширення й урізноманітнення інформаційного простору) посилювалася тенденція до зосередження економічної і політичної влади в руках невеликої кількості людей – олігархії, що супроводжувалася розширенням паралельної економіки, побудованої на корупції та системі взаємини «патрон – клієнтела». Такий варіант був до певної міри ефективним у період дикого капіталізму. Проте він був приречений стати головним гальмом розвитку при переході до цивілізованіших форм ринку.

5. Великий капітал: економічні контури і політична вага

Економічні реформи другої половини 1990-х – початку 2000-х рр., крім загального пожвавлення економіки і досить швидкого її відновлення, мали також свого роду побічний ефект, який, по суті, визначив як позитивні тенденції, так і надзвичайно складні проблеми подальшого розвитку економіки. Йдеться про формування великого капіталу, близько двох десятків найпотужніших бізнес-груп, які відіграють вирішальну роль як у визначенні пріоритетів економічного розвитку, так і в політиці.

На початку 2000-х рр. спостерігався поступовий вихід з тіні окремих секторів діяльності фінансово-промислових груп з одночасним завершенням їхнього формування. Сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, пов'язана з підвищеним попитом на продукцію металургійної та хімічної промисловості за межами України, послаблення гривні (обмінний курс) і заходи уряду В.Януковича, спрямовані на пріоритетний розвиток експортних галузей, сприяли бурхливому зростанню експорту, який став водночас і основою збагачення великих бізнес-груп, і джерелом збільшення ВВП.

Зростання внутрішнього попиту на товари та гроші, що виникло за цих умов, сприяло пожвавленню кредитної банківської активності. Сформовані на цей час ФПГ являли собою готові структури, придатні для того, щоб у своїх рамках об'єднати фінанси і виробництво – навіть на транснаціональному рівні – і при цьому діяти, принаймні на зовнішніх ринках, вже за ринковими законами. На початку 2000-х рр. ФПГ вийшли за межі окремих галузей і диверсифікували свій бізнес.

З одного боку, це сприяло отриманню прибутків ринковими методами, а не лише рентою, а з другого – призвело до поширення тиску на середній бізнес, який не міг змагатися з великим, бо не мав лобістських можливостей, доступних великим бізнес-групам. На початку 2000-х рр. ФПГ з традиційних галузей діяльності (металургія, енергетика, хімічна промисловість, машинобудування) почали розширювати присутність у сільському господарстві, харчовій промисловості, сфері інформаційних технологій і комунікацій.

Водночас зростання ринкових тенденцій у діяльності великого капіталу мало національну специфіку, пов'язану з потребою підтримання неформальних відносин з владою, яка нерідко переходила у злиття влади та великого бізнесу. Крім того, стрімке збагачення верхівок окремих ФПГ базувалося не тільки на сприятливій зовнішньоекономічній кон'юктурі, а й на можливості отримувати надприбутки на різниці внутрішніх і зовнішніх цін. Наприклад, собівартість продукції металургійної промисловості України була низькою – як завдяки надзвичайно дешевій висококваліфікованій робочій силі, так і за рахунок фантастично дешевої сировини. Тим більше, що вугільна і гірничо-промисловість, контрольовані найпотужнішими бізнес-групами, постійно отримували прямі дотації від держави. Наприклад, середньомісячна зарплата в чорній металургії в Україні у 2001 р., напередодні експортного буму в галузі становила 95 дол. США, а в країнах-конкурентах – Росії – 460, Польщі – 480, Китаї – 750, Німеччині – 3050⁴⁷. Імпортний газ був дешевшим майже на 6% від внутрішніх цін і на 30% – від експортних. Ціни на електроенергію становили 71,1% від цін в Євросоюзі⁴⁸.

Виробляючи металопрокат, труби чи арматуру за українськими цінами, їх продавали на зовнішніх ринках за цінами світовими або навіть нижчими (що викликало антидемпінгові розслідування проти України, але не впливало на отримання надприбутків).

Надприбутки забезпечувала і свого роду непряма рента – в Україні було створено 11 «спеціальних економічних зон» і 72 «території пріоритетного розвитку»⁴⁹ – під приводом оздоровлення економічно депресивних регіонів в окремих зонах і територіях, було запроваджено пільговий режим оподаткування і бюджетного фінансування. Деякі з них стали справжнім раєм для любителів нагріти руки на ренті (це не виключає того факту, що у згаданих зонах і територіях був присутній і чесний бізнес, наскільки це було можливим в українських умовах). Водночас не можна не враховувати ще одну важливу національну особливість української економіки – наявність свого роду непрямої ренти у вигляді податкових пільг. Наприклад, завдяки податковим пільгам (які поширювалися передовсім на великі підприємства) в 2003 р. державний і місцеві бюджети недоотримали 71,3 млрд грн. Більше того, загальний обсяг заборгованості перед бюджетом у 2003 р. у 2,3 раза перевищив обсяг ВВП⁵⁰.

На початок 2000-х рр. економічна потуга великого капіталу сягнула такого рівня, що центральна влада, у свою чергу, потрапила до певної опосередкованої залежності від великих ФПГ і вимушена була балансувати між ними, регулюючи доступ до приватизації великих промислових об'єктів, енергоринку, забезпечуючи податкові пільги й виступаючи свого роду третейським суддею у конфліктах між ними.

Саме в цей час, на рубежі 1990–2000-х рр., остаточно оформились економічні й політичні контури найпотужніших бізнес-груп⁵¹, які не лише здобули командні висоти в українській економіці, а й активно опановували медіа-простір*, скуповували або створювали політичні партії, фактично перетворюючи політичну владу на капітал і зрощуючись з вищою державною бюрократією. Про масштаби економічної потуги найбільших груп інтересу/впливу нового зразка можна скласти приблизне уявлення на прикладі найвідоміших з них.

Групу «Інтерпайп» створив у 1990 р. в Дніпропетровську 30-річний В.Пінчук. На початку 2000-х рр. «Інтерпайп» включала вже шість з семи найбільших трубних заводів України, Нікопольський завод феросплавів, шість цукрових заводів, акціонерний банк «Кредит-Дніпро», «Укрсоцбанк», страхову компанію «Оранта». До її складу як акціонери входили десять заводів важкої промисловості, три ремонтні підприємства і дві фірми, що спеціалізувалися на високих технологіях. «Інтерпайп» контролював частину курортно-рекреаційного бізнесу в Криму, володів загальнонаціональними телеканалами: «Новий», ICTV, СТБ, одним регіональним (у Дніпропетровську), а також однією з масових газет – «Факти і коментарии»⁵². Політично представляла групу партія «Трудова Україна», яка створила одну з найпотужніших фракцій у Верховній Раді 1998–2002 рр. З кінця 1990-х рр. корпорація «Інтерпайп» мала потужний політичний протекторат і користувалася серйозними перевагами у «великій приватизації» та доступі до податкових пільг.

Після «помаранчевої революції» група втратила протекцію найвищої влади – найвиразнішим свідченням стала втрата комбінату «Криворіжсталь», який було придбано 2003 р. разом зі System Capital Management. Утім, завдяки вдалому менеджменту та тій обставині, що В.Пінчук став одним із піонерів просування ідеї соціально відповідального капіталу в Україні**, «Інтерпайп» утримував свою економічну потугу. «Інтерпайп» фактично стала однією з перших груп, яка розгорнула діяльність, спрямовану на забезпечення прозорості бізнесу.

Фінансово-промислова імперія System Capital Management (SCM) найбагатшого бізнесмена України Ріната Ахметова була створена у 2000 р. Вона складається з металургійних, машинобудівних, коксохімічних, трубних заводів, копалень і шахт, банків, страхових компаній, заводів пива і шампанських вин, офшорних фірм, телекомунікаційних мереж і компаній, готелів, транспортних компаній (включно з Азовським морським пароплавством), навіть дослідних лабораторій. До складу SCM входить більше 90 підприємств⁵³. Донецькому мільярдеру належить також футбольний клуб «Шахтар», телекомпанія із загальнонаціональним покриттям ТРК «Україна», видавничий дім «Сьогодні», регіональні друковані видання⁵⁴.

Протягом 1990-х рр. бізнес-інтереси групи протегувалися регіональною владою, а з 2002 р. – і виконавчими органами влади. Відразу ж після «помаранчевої революції» фактичний власник SCM зазнав тиску з боку нової влади, однак бізнес-група утрималась через опору в найбільшому індустріальному регіоні України.

* У 2005 р., зокрема, 11 найбільш рейтингових загальнонаціональних каналів були власністю найпотужніших бізнес-груп: Інтер, СТБ, ICTV, Новий канал, 5 канал, ТРК «Україна», К-1, К-2, КРТ, М-1. Перерозподіл медіа-простору відбувався лише між цими групами.

** В.Пінчук – відомий меценат і організатор форумів політиків і бізнесменів, так званих міні-Давосів.

Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» (С.Тарута, В.Гайдук) була створена в 1995 р. Вона накопичила первісний капітал на продажу газу промисловим підприємствам Донбасу, володіє або керує пакетами акцій понад 40 підприємств чорної металургії та важкого машинобудування в Україні (Донецька, Луганська та Дніпропетровська області) та за кордоном. До її складу входять, зокрема, три металургійних комбінати, один завод спецсталі, два трубних і один коксохімічний завод, три металургійних заводи в Угорщині та два в Польщі, кілька агропромислових підприємств⁵⁵. ІСД може вважатися класичним варіантом персонального поєднання бізнесу і влади – фактичний співвласник активів корпорації В.Гайдук в середині 1990-х був заступником голови Донецької обласної ради і першим заступником губернатора, на початку 2000-х – заступником міністра та міністром палива та енергетики, віце-прем'єр-міністром України. В.Гайдука можна також розглядати як вдалий приклад трансформації «червоного директора» в талановитого капіталіста. У грудні 2009 р. контрольний пакет акцій ІСД було куплено⁵⁶.

Дніпропетровська група «Приват» (І.Коломойський, Г.Боголюбов, О.Мартинів), що виникла у 1991–1992 рр. як альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, на початку 2000-х рр. включала один із найбільших українських банків – «Приватбанк» (з його філіями «МоскомПриватбанк» у Москві та «Приватінвест» і мережею у понад 2,3 тис. філій в Україні), дев'ять підприємств з переробки і транспортування нафтопродуктів, зокрема «Укрнафта», сімсот бензозаправок по всій Україні, п'ять гірничих і гірничозбагачувальних комбінатів, одне з найбільших вугледобувних підприємств, п'ять хлібозаводів, одну будівельну фірму і вісім офшорних компаній. 2004 року група придбала акції феросплавних заводів у Румунії та Польщі⁵⁷, у 2005 р. здобула контроль над п'ятьма обласними енергетичними компаніями. Група «Приват», на відміну від інших кланів, демонструвала свою аполітичність, що не заважало лобювати свої інтереси через власних депутатів у парламенті й неформальні зв'язки в урядах. Цікаво, що група «Приват» належить до тих, що не лише пережили економічну кризу 2008 р., а й збільшили свої активи під час і після неї.

Інший холдинг був представлений насамперед братами Суркісами. Він складався з трьох інвестиційних комерційних банків, низки офшорних компаній, металургійних заводів, готелів, цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. різними методами київський клан дістав контроль за дев'ятьма обласними компаніями – постачальниками електроенергії (обленерго)⁵⁸. З початку 2000-х рр. позиції клану значно посилювалися. Утім, після вкрай невдалої передвиборної кампанії СДПУ(о) 2006 р. група фактично розвалилася.

До економічно найпотужніших груп інтересу/впливу входила також харківська група, в основі якої був Укрсиббанк (О.Ярославський і Е.Галієв). Початковий капітал групи формувався у середині 1990-х рр. на торгівлі бензином і операціях з ваучерами. У другій половині 1990-х рр. в активи харківської групи увійшли акції металургійного, гірничо-збагачувального та хімічних комбінатів на сході України, частка компанії KyivStar⁵⁹. У квітні 2006 р. 51% акцій Укрсиббанку було викуплено групою BNP Paribas. Бізнес-група О.Ярославського оформилася як інвестиційна компанія DCH⁶⁰.

Не можна не помітити, що контури згаданих груп ідеально збігаються з контурами найбільших капіталів. У 2006 р. до рейтингу українського журналу «Кореспондент» потрапили ті, чий статок оцінювався не менш ніж у 177 млн дол. США. Якщо вірити підрахункам аналітиків – авторів списку, в Україні налічувалося тоді 9 мільярдів – список очолив Р.Ахметов (11,8 млрд дол. США). За ним ішли В.Пінчук (3,7), І.Коломойський (2,8), Г.Боголюбов (2,4), К.Жеваго (1,9), С.Тарута (1,7), В.Гайдук (1,7), Д.Фірташ (1,4), О.Мартинів (1,4 млрд дол. США)⁶¹. У 2010 р., за версією журналу «Фокус», список не змінився: Р.Ахметов, І.Коломойський, В.Пінчук, Г.Боголюбов, К.Жеваго, але до них було приєднано В.Бойка.

На загал в Україні за перше десятиліття нового століття, як уже згадувалося, склалося два десятки великих бізнес-груп. До тих, про які вже йшлося, варто додати корпорацію «Укравто» (Т.Васадзе), Укрпромінвест (П.Дорошенко), «Фінанси і кредит» (К.Жеваго), Київдержбуд (В.Поляченко), група «Укрпідшипник» (А.Клюєв), «Запоріжсталь» (В.Сацький), ЗАТ «Донецьксталь» та ін.

Попри позитивну роль, яку зіграли ФПГ в економічному пожвавленні початку 2000-х рр., пов'язаному з відновленням виробництва в базових галузях економіки, не можна не помітити, що їхнє монополічне становище саме у цих галузях і можливості впливу на гілки влади – виконавчу, законодавчу і судову (а про використання цього злиття для отримання ренти, створення монополій і винятково сприятливих умов розвитку годі й казати), ускладнювали можливості для більш чесної конкуренції, іноземних інвестицій, створювали сприятливі умови для корупції. 2002 року питома вага монополізованих секторів економіки становила 40% валового внутрішнього продукту⁶². Великий бізнес, організований як система прихованих монополій, виявився надто залежним від зовнішніх чинників – коли попит на продукцію українського промислового експорту у середині 2000-х рр. почав падати, це негайно позначилося на економічних макропоказниках України.

Монополічне становище, здобуте не у відкритій ринковій конкурентній боротьбі, а шляхом цільової і тіньової приватизації, здобуттям доступу до преференцій і пільг, обмеженням доступу на ринок іноземного капіталу почало працювати проти самих цих бізнес-груп і проти економіки загалом. Чи не найнагальнішою проблемою української економіки, і передусім великої промисловості, є оновлення основних фондів. За офіційними даними, у 2009 р. рівень зносу основних фондів становив 61,8% у промисловості, 83,9% на транспорті і підприємствах зв'язку, 62,2% у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води⁶³. Однак, за спостереженнями економістів, керівники найбільших бізнес-груп, за невеликими винятками, не поспішали інвестувати в модернізацію власних підприємств, обмежуючись переважно оновленням тих наявних потужностей, які перебували в найкритичнішому стані. В переважній більшості випадків розвиток їхніх виробництв має компенсаційний, відновлювальний, характер, який практично веде не до якісного стрибка, а до повернення до рівня 1990 р.

Інвестиційні витрати кінця 1990-х – початку 2000-х рр. були мінімальними. Починаючи з 2003 р. спостерігалось зростання інвестицій у модернізацію підприємств, зокрема, в корпорації «Інтерпайп», SCM, ІСД, однак вони не вплинули на загальну картину. Україна залишається в списку країн, де найвідсталіший метод виробництва сталі – мартенівський – становить більше половини, при тому що

металургія залишається найприбутковішою галуззю для головних бізнес-груп. Спроби пожвавити інвестиційний клімат на початку 2000-х рр. (як за рахунок змін у законодавстві, так і за рахунок створення привабливих умов для іноземного капіталу) наразилися на спротив з боку державної бюрократії, частини лобістських груп у парламенті й були підірвані затяжною політичною кризою 2005–2010 рр. (за п'ять років змінилося п'ять урядів), яка значно послабила інвестиційну привабливість країни.

Зосередження колосальної частки суспільного багатства в руках великих бізнес-груп і очевидні намагання останніх впливати на політику (зокрема, економічну і соціальну) у вигідному для себе руслі в поєднанні з тенденцією до витискання з усіх економічно перспективних сфер середнього бізнесу спричинили гострий конфлікт у суспільстві, який вилився у низку подій жовтня – грудня 2004 р., які дістали назву «помаранчева революція». Більшість аналітиків визнає, що важливою частиною рушійних сил «помаранчевої революції» були представники малого і середнього бізнесу, для яких зміна влади була важливою передумовою нормалізації умов господарювання, зменшення корупційного тиску влади і перспектив розширення бізнесу (у даному разі йдеться передусім про середній бізнес).

6. Економіка після «помаранчевої революції»

Прихід на посаду глави уряду Ю.Тимошенко асоціювався з початком енергійної і чесною, соціально орієнтованою економічною політикою. Чи були виправдані ці сподівання? Урядові вдалося зменшити масштаб махінацій з податком на додану вартість (раніше тут широко практикувалося безліч схем, які дозволяли отримувати величезні прибутки під час повернення ПДВ державою – від створення фальшивих фірм до операцій з віртуальною продукцією), внаслідок чого рівень надходжень ПДВ до державного бюджету зріс в 2005 р. вдвічі⁶⁴. Реалізувалася програма «Контрабанда – стоп!», яка дозволила зменшити зловживання на кордонах і збільшити митні надходження. Водночас вдалося впорядкувати і знизити ввізне мито майже на 90% імпортних товарів. Уряд Ю.Тимошенко значно спростив процедури для іноземних інвесторів. Крім того, було ліквідовано правило обов'язкового продажу 50% валютної виручки українськими підприємствами-експортерами, що сприяло зменшенню приховування валютної виручки від податкових органів. Розпочалися масштабні роботи зі спрощення процедури реєстрації приватних фірм і підприємств (так зване єдине вікно).

У той же час було зроблено далеко не конструктивну спробу внести зміни до системи оподаткування малого бізнесу: протягом трьох місяців уряд Ю.Тимошенко виступав з різними новаціями, які, по суті, загрожували черговою тінізацією дрібного бізнесу і могли стати ударом саме по тій частині суспільства, яка виступала головною рушійною силою «помаранчевої революції», тим, хто зараховував себе до середнього класу (за твердженням газети «Дзеркало тижня», понад 70% тих, хто відкрито виступив на боці В.Ющенка в період «помаранчевої революції», були представники саме цієї групи)⁶⁵. Втім, на початок літа малому підприємництву дали спокій, однак неприємний осад і недовіра до уряду в громадській думці лишилися.

Водночас очевидними стали тенденції, які свідчили про схильність уряду до управління економікою в ручному режимі. Стикнувшись з браком коштів, необхідних для масштабних соціальних виплат, уряд Ю.Тимошенко почав збирати податки на прибуток підприємств, так би мовити, авансом, у рахунок наступного року.

Додатковим джерелом надходжень мала стати переоцінка і реприватизація великих підприємств, «прихватованих» у недавньому минулому. Тут уряд явно перестарався, справивши враження, що заводи просто відбиратимуть. Деякі радикальні висловлювання Ю.Тимошенко було підхоплено її опонентами, при тому, що в засобах масової інформації розгорнулася кампанія з дискредитації великого бізнесу, в країні виникла справжня істерія з приводу прийдешньої «експропріації експропріаторів». До цієї кампанії було втягнуто силові структури – СБУ та МВС. Міністр внутрішніх справ Ю.Луценко, звітуючи про перші сто днів на посаді, заявив, що в «органах» заведено 1700 справ, пов'язаних з реприватизацією⁶⁶. Атмосфера домислів, чуток і спекуляцій нервувала іноземних інвесторів. Наводилися різні дані про кількість підприємств, що буде повернено державі, а згодом перепродано – від 30 до 3 тис. Кампанія щодо реприватизації мала популістський характер і відбувалася фактично поза правовим полем. Навіть більше, вона мала виразно політичний характер, оскільки спрямовувалася передусім проти тих бізнес-груп, які вважалися ворожими новій владі.

Навіть після короткої паузи осені 2005 р. і заяв В.Юценка і нового голови уряду Ю.Єханурова, що реприватизація відбуватиметься шляхом мирових угод з урядом – шляхом доплати різниці між реальною ціною і покупною, і намагань скасувати саме слово «реприватизація», з початку 2006 р. знов пожвавішали дискусії про повернення найбільш ласих активів. Серед них називалися Нікопольський завод феросплавів, ЗАТ «Лукор», ЗАТ «Укртатнафта», ВАТ «Павлоградвугілля», Макіївський металургійний завод, ВАТ «Південний ГЗК» – неважко помітити, що йшлося саме про ті підприємства, які належали фаворитам попередньої влади.

Серйозною проблемою було й те, що за найгучнішими реприватизаційними скандалами нерідко проступали інтереси інших великих бізнес-груп. Зокрема, найпотужніший конкурент «Інтерпайпу» Приватбанк явно стояв за лаштунками реприватизаційних зусиль уряду щодо Нікопольського заводу феросплавів та Укросоцбанку. Подібна історія спостерігалася під час спроб переділу обласних енергокомпаній. Було розпочато судові процеси щодо п'яти обленерго, навіть більше, було здійснено силові захоплення двох обленерго⁶⁷ – і таким чином започатковано моду на рейдерство.

У жовтні 2005 р. (уже після відставки уряду Ю.Тимошенко) відбулася найбільша і єдина дія великої реприватизації – перепродаж «Криворіжсталі» індійській компанії «Міттал Стіл» майже за 5 млрд дол. – суму майже у 9 разів вищу, за ту, яку було сплачено державі попередніми покупцями. За 50 хвилин аукціону Україна отримала від приватизації майже стільки ж, скільки за попереднє десятиріччя...⁶⁸ Цим ефектним епізодом реальна реприватизація й закінчилася.

Досить суперечливою була спроба тиску на спеціальні економічні зони і території пріоритетного розвитку, створені ще з середини 1990-х рр. для піднесення економіки депресивних регіонів і перевірки перспективних економічних моделей за участі іноземних інвестицій. Податкові пільги для них було скасовано у березні

2005 р. без урахування відмінностей між фірмами, що працювали тут: під удар потрапили і ті, хто дійсно користувався особливим статусом для надзбагачення і працював за корупційними схемами, і ті, хто робив реальний внесок у пожвавлення економіки депресивних регіонів. При цьому невдовзі після фактичної ліквідації спеціальних економічних зон і територій з'ясувалося, що 60–65% проектів, здійснюваних тут, були вигідні українській економіці⁶⁹. Оскільки зобов'язання тут свого часу було гарантовано державою, це серйозно підірвало довіру інвесторів, хоч і не викликало обіцяної аналітиками серії судових позовів до уряду.

Українським непопулярним заходом, який було розкритиковано частиною економістів, стала ревальвація гривні. Навесні 2005 р. Національний банк України встановив обмінний курс в 5,05 грн. за 1 дол. США – гривня «подорожчала» на 25–30 коп., що не тільки вдарило по галузях, пов'язаних з експортом, а й частково знецінило доларові заощадження населення.

Навесні 2005 р. спалахнула паливна криза. Уряд пояснював її, і скоріш за все небезпідставно, змовою нафтотрейдерів передусім компаній «ТНК» і «Лукойл», які домінували на ринку. Він спробував спочатку боротися з кризою шляхом адміністративного тиску на монополістів за допомогою СБУ й Антимонопольного комітету. Потім до адміністративно-силових заходів додалися економічні: масштабна закупівля нафтопродуктів у закордонних нафтотрейдерів.

У травні 2005 р. президент В.Ющенко втрутився у конфлікт особисто й практично відсторонив прем'єр-міністра та міністра економіки, а отже, й уряд від втручання у справи на ринку нафтопродуктів. При Секретаріаті Президента України було створено комісію з регулювання ситуації з цінами на нафтопродукти. Цей епізод засвідчив, що система зв'язків вищої влади з великим бізнесом залишилася непорушною.

Ще більш показовою в цьому сенсі була спроба атаки уряду Ю.Тимошенко на одну з найпотужніших трейдерських структур – «Росукренерго»* – під гаслами переведення газових угод на міждержавний рівень, без посередників. Навколо цієї проблеми розгорнулася справжня боротьба, у яку були втягнуті не лише владні структури та їхні найвищі представники, а й медійна служба⁷⁰.

Влітку 2005 р. у зв'язку з цілою низкою причин, зокрема, через свавілля і неконтрольованість посередницьких фірм, появу на ринку надлишку вільних грошей, підстрибнули ціни на м'ясо, продукти птахівництва і цукор. Тут уряд спробував

* «Росукренерго» – посередницька компанія. Зареєстрована у Швейцарії. Рішення про надання цій компанії прав на постачання російського газу на територію України було ухвалено на зустрічі Л.Кучми і В.Путіна у липні 2004 р. в розпал виборної президентської кампанії. У листопаді 2004 р. була підписана постанова уряду, згідно з якою «Росукренерго» перетворювалася на одноосібного посередника для постачань газу в Україну на період до 2028 р. Цікаво, що до координаційної ради приватної іноземної компанії «Росукренерго» увійшли тодішні високопоставлені державні службовці України. Половина акцій «Росукренерго» належала тоді ще не надто відомим українським бізнесменам Дмитрові Фірташу (90% «української частки») та Івану Фурсіну (10%). Російську частку в грудні 2005 р. «викупив» (фактично сам у себе) «Газпром» Росії за символічну суму в 2,36 млн євро. Див.: Еременко А. Шалом газават, славяне! // Зеркало недели. – 2006. – 14–20 янв.; Її ж. Капінтер, или Чьи отпечатки остались на газе? // Там само. – 2007. – 16–22 июня; Мостовая Ю. Противогаз – один на всех // Там само. – 2005. – 17–23 дек.; Її ж. О бутонах, цветочках и ягодах // Там само. – 2006. – 21–27 янв.

скомбінувати як економічні, так і адміністративні методи. Спроба закінчилася своєрідною «нічиєю».

Уряду Ю.Тимошенко, періодично прагнучи виправляти ситуацію за рахунок перерозподілу доходів, все частіше дорікали у популізмі та надмірному захопленні адміністративними методами в економіці. Ці докори були небезпідставними, хоча при цьому замовчувалося існування серйозної опозиції діям уряду у парламенті та в оточенні президента. Уряд також був заручником як щойно завершених президентських, так і майбутніх парламентських виборів. Логіка його дій диктувалася не економікою, а політикою як через загальну політичну ситуацію, так і через те, що його очолював діючий політик, для якого надзавданням було створення власного позитивного іміджу соціально орієнтованого політика.

Вельми неоднозначною була ситуація у соціальній сфері. З одного боку, «помаранчева влада» виявилася заручницею соціальних дій своїх попередників: за останні чотири місяці 2004 р. попередній уряд витратив 13,5 млрд грн. додаткових бюджетних коштів на соціальні виплати (насамперед на пенсії), але не заклав відповідних виплат на наступні роки. З другого боку, необхідно було виконувати власні передвиборні обіцянки, які за рівнем обіцяних соціальних благ анітрохи не поступалися передвиборній риторичі опонентів. Уряд Ю.Тимошенко, виконуючи передвиборні обіцянки, підвищив мінімальну пенсію майже на 17% і мінімальну заробітну плату майже на 27%. Загалом зарплата в бюджетному секторі економіки зросла на 57%. Було запроваджено безпрецедентну виплату разової державної допомоги при народженні дитини, вона склала 8,5 тис. грн. Цього вдалося досягти передусім завдяки радикальному збільшенню дохідної частини бюджету – порівняно з 2004 р. вона зросла на 51,6% – рекордна цифра часів незалежності. Зауважимо, що цей показник в 4,3 рази перевищував приріст номінального ВВП, який саме 2005 р. значно зменшився. Як зазначали українські аналітики, зростання дохідної частини бюджету відбулося головним чином за рахунок «разових джерел»⁷¹.

Усе це, крім короточасного позитивного соціального ефекту та політичних дивідендів, призводило до серйозних втрат. Оскільки фінансові вливання торкалися переважно малозабезпечених верств населення, для яких надбавка до доходів означала збільшення можливостей для купівлі найнеобхіднішого, це призвело до викиду великої маси грошей на ринок продуктів і товарів першої необхідності. Зростання цін на продукти харчування й інфляції, яка до листопада 2005 р. становила 12%⁷², відбулося автоматично (щоправда, зростання цін та інфляція все одно відставали від зростання доходів).

За офіційною статистикою, в 2005 р. реальна зарплата зросла на 20,3%, а в першому півріччі 2006 р. – ще на 20,6% (з урахуванням інфляції/зростання цін)⁷³. Скоротилася кількість населення, де подушні місячні витрати були менші від прожиткового мінімуму: в 2004 р. таких було 30 млн, в 2005 р. – 25 млн⁷⁴.

З одного боку, це створювало чи-то реальне зростання доходів, чи-то його ілюзію, з другого боку, значно розігрівало бюджет: питома вага державних витрат, передусім пов'язаних зі змістом бюджетних сфер і соціальних програм, зросла до 44% від валового національного продукту, тобто рівня найбільших постіндустріальних економік Західної Європи. На думку зарубіжних експертів, це вносило небезпечний дисбаланс до розвитку економіки⁷⁵. Всередині уряду постійно виникали

тертя з приводу бюджетної політики: міністр фінансів В.Пинзеник виступав проти диспропорцій, які перетворювали бюджет на заручника надмірних соціальних обіцянок, глава уряду вимагала виконання передвиборних зобов'язань.

Водночас в країні розпочався кредитний бум. Лише у 2005 р. кредити фізичним особам зросли на 124%, тобто сягнули 6,6 млрд дол. США. У 2005 р. загальний обсяг кредитів юридичним і фізичним особам сягнув 122 млрд грн., у 2006 – майже 217, у 2007 – 385, у 2008 – 674 млрд грн.⁷⁶ Масштабне кредитування, з одного боку, значно пожвавило споживчий ринок і сприяло зростанню добробуту, а з другого – стало однією з передумов майбутнього фінансового краху багатьох банків і серйозних проблем боржників. У кредитній політиці банків, яку радо підтримували споживачі, від самого початку був закладений серйозний дисбаланс. Банки брали дешеві короткотермінові кредити на зовнішньому ринку, тоді як на внутрішньому ринку в структурі споживчих кредитів переважали довгострокові, частка яких у 2008 р. сягнула 86% в споживчих кредитах і 92% в кредитах на придбання, реконструкцію та ремонт нерухомості. Політика запровадження фіксованого курсу гривні до американського долара заохочувала практику отримання кредитів саме у цій валюті. І якщо у 2005 р. частка споживчих кредитів у цій валюті становила 35,6%, то 2008 – 65, 8% для фізичних осіб.

Ще однією негативною тенденцією став дисбаланс між темпами зростання доходів населення і зростанням ВВП – незалежно від політичної орієнтації уряду. Номінальні доходи населення у розрахунку на одну особу зросли у 2005 р. порівняно з попереднім роком на 36,0%, тоді як ВВП – на 2,6%, у 2006 р. – на 28,2%, ВВП – на 7,0%, у 2007 р. – на 30,6% (ВВП – на 7,3%), у січні-травні 2008 р. – на 45,7%, ВВП – на 6,3%⁷⁷.

У вересні 2005 р. В.Ющенко відправив у відставку уряд Ю.Тимошенко і низку своїх найближчих соратників, що хоча й посіли найвищі посади в державі, продовжували змагатися за перерозподіл влади. Виконувачем обов'язків голови уряду було призначено Ю.Єханурова. Попри повторний продаж контрольного пакета акцій «Криворіжсталі» – що можна було розцінити як показовий акт реприватизації, у жовтні того ж року було проведено зустріч В.Ющенка з представниками великого бізнесу.

Навесні 2006 р. відбулися парламентські вибори, після яких дещо несподівано для В.Ющенка та Ю.Тимошенко, котрі ніяк не могли домовитися про співпрацю, у Верховній Раді виникла неприродна з ідеологічного погляду коаліція з Партії регіонів, яка представляла великий капітал, і комуністів із соціалістами, які нібито мали бути опонентами капіталістів. Створена ними антикризова коаліція і сформований нею уряд В.Януковича ввійшли в гостре протистояння з президентом, яке спровокувало новий раунд тотальної кризи влади і призвело до позачергових парламентських виборів у вересні 2007 р., на яких усі учасники змагались у неімовірних соціальних обіцянках.

Після цих виборів склалася досить непевна коаліція фракцій-прибічників В.Ющенка і фракції БЮТ, – вони створили коаліційний уряд під головуванням Ю.Тимошенко, який уже звично поринув у популістську політику боротьби з «олігархами» і «боротьби з бідністю». У першому випадку найвідомішою акцією уряду стало усунення посередників від постачання газу і перехід на прямі розрахунки

між Газпромом і Нафтогазом України. У другому – особливо резонансною акцією стала виплата компенсацій вкладникам радянського Ощадбанку – багато з них спромоглися отримати «Юліну тисячу», що, з одного боку, дозволило на короткий час полегшити життя мільйонам пенсіонерів, а з другого – перетворилося на піар-акцію прем'єр-міністра.

Так само, як і у 2005 р., уряд Ю.Тимошенко значно посилив фіскальний тиск на бізнес, завдяки чому вдруге вдалося досягти чемпіонських показників з наповнення державного бюджету: за перші півроку 2008 р. доходи державного бюджету перевищували відповідні показники попереднього року на 51%⁷⁸. Проте головне очікуване джерело внутрішніх надходжень до бюджету – приватизація – було фактично заблоковане.

2008 рік позначився новим політичним протистоянням уряду і президента, яке значно ускладнювало будь-які конструктивні дії в економічній сфері. Утім, з літа 2008 р. в Україні дедалі сильніше відчувалася дія світової фінансової кризи. У жовтні 2008 р. рухнув банківський сектор. Поштовх надала ситуація з цілком благополучним Промівестбанком, який у жовтні 2008 р. став об'єктом явно замовної інформаційної кампанії у стилі «чорного піару»⁷⁹. Паніка вкладників, яка швидко набула масового характеру і призвела до втрати ліквідності Промінвестбанку, перекинулася на інші банки. Почалося масове вилучення коштів з банків населенням, наляканим публікаціями про світову економічну кризу, і великими вкладниками, включаючи самих банкірів. Це, в свою чергу, спровокувало різке зменшення інвестицій у реальний сектор. Почався масштабний відплив коштів в офшорні зони (у великому бізнесі) і масове переведення коштів у товари з високою ліквідністю (наприклад, у золото) чи в іноземну валюту з наступним виведенням її з обігу, спровокувавши надмірний попит на неї. Це призвело до різкої девальвації гривні, обмінний курс якої до долара США зріс з 5,5 грн. за долар до 10 на кінець 2008 р. Це, в свою чергу, призвело до радикального подорожчання кредитів і збільшення боргових кредитних зобов'язань для тих, хто брав кредити в іноземній валюті (а їх була більшість).

Фінансова криза, яка супроводжувалася вилученням коштів і різким зменшенням інвестицій, перекинулася на реальний сектор економіки. В листопаді 2008 р. обсяг промислового виробництва порівняно з листопадом 2007 зменшився на 24%, а в січні 2009 р. сягнув найнижчої межі у 65,9%. У 2008 р. вперше з початку 2000-х рр. рівень ВВП зменшився порівняно з попереднім роком (на 2,1%). Найпоказовішим був спад у будівництві – лише в столиці України зупинилося будівництво житла більше як на 80% об'єктів – місто «прикрасилося» бетонними коробками і каркасами, біля яких завмерли висотні крани.

Криза різко окреслила всі родові вади української економіки: наявність монополій, структурні дисбаланси, низьку технічну оснащеність виробництва у реальному секторі, залежність від зовнішніх джерел енергоносіїв і від експорту, несутимість соціальних витрат і продуктивності праці, надмірний податковий тиск, низький рівень економічної свободи, критичну залежність від політики, низьку ефективність фінансового сектора, колосальний рівень корупції, надмірна вага тіньової економіки (від 25 до 60% за різними методиками оцінки). З'ясувалося, що за п'ять років після «помаранчевої революції» фактично нічого не робилося

для реформування економіки, крім справді проривного вступу України до Світової організації торгівлі й ухвалення відповідних змін у законодавстві. Щоправда, трапилося це в рік початку фінансово-економічної кризи.

Вихід з кризи був значно ускладнений політичними негараздами, зокрема боротьбою між президентом і урядом, урядом і парламентською опозицією. Склалася ситуація, за якої уряд, контрольований Ю.Тимошенко, і Національний банк, підконтрольний президентові, вступили у суперечність. Розгорнулася боротьба за контроль над Національним банком (який за визначенням має бути установою, незалежною від політичної влади).

Тим часом перша хвиля кризи, яка тривала до осені 2008 до лютого 2009 рр. набула нової динаміки через черговий газовий конфлікт з Росією. У січні 2009 р. Газпром, вимагаючи сплати боргів за спожитий газ, припинив постачання газу в Україну і зменшив обсяги поставок до Європи, спричинивши паніку серед європейських газотрейдерів і урядів країн – споживачів російського газу (дійшло до спеціальних засідань Європарламенту і Єврокомісії з газових питань). З-поза лаштунків конфлікту знов з'явилася «Росукренерго»: в дискусіях довкола газового конфлікту з'явилася тема усунення посередників – формально на цьому наполягала і російська (президент Д.Медведев) і українська (прем'єр-міністр Ю.Тимошенко) сторони. У сферу господарських стосунків обох сторін був втягнутий також В.Ющенко. Конфлікт завершився підписанням газових домовленостей з Москвою, які кожний з політиків трактував у свій спосіб: В.Ющенко назвав їх асиметричними (на користь Росії) і такими, що не відповідають національним інтересам⁸⁰. У таборі Ю.Тимошенко, зрозуміло, наполягали на тому, що перехід на європейські ціни (450 дол. США за тисячу кубометрів, середньорічна ціна на 2009 р. – 228 дол. США) є вирішальним кроком до цивілізованих прозорих відносин на газовому ринку, крім того, згадувалося, що наявні запаси газу, купленого раніше за низькою ціною, дозволять пом'якшити наслідки зростання ціни. За оцінками незалежних аналітиків, домовленості не мали негативно вплинути на економічні показники України, але залишали надто широкі можливості для Росії в сенсі тиску на Україну і дуже обмежені – для України. Зокрема, залишалася небезпека впровадження Росією штрафних санкцій за недобір газу⁸¹ (в умовах кризи – цілком реальна перспектива). Газове питання й надалі залишалося проблемою не лише економічною, а й політичною. У квітні 2010 р. вже новий Президент України В.Янукович і президент Росії Д.Медведев підписали у Харкові угоду, згідно з якою ціну на газ для України було зменшено на 100 доларів (економія, за словами В.Януковича, – 40 млрд дол. на 10 років). В обмін було досягнуто домовленості щодо продовження терміну базування Чорноморського флоту РФ у Криму на 25 років. Це викликало бурхливі пристрасті в суспільстві, але справді тимчасово дозволило зменшити тиск на українську економіку (хоч і вкотре відкрило шлях до відносно дешевих енергоносіїв, що обмежило перспективи пошуків енергозберігаючих технологій і структурних змін у реальному секторі).

Тим часом протягом 2009 р. криза в Україні перейшла в так званий пульсуючий режим (короткотермінові підйоми і спади), але почалося поступове піднесення макроекономічних показників. Щоправда, тепер орієнтир змінився: йшлося не про досягнення показників 1990 р., а про повернення хоча б на докризовий рівень.

Урядові Ю.Тимошенко вдалося утримати банківську систему від краху різними методами – від введення прямого урядового управління банками (Промінвестбанк) до рефінансування (три найпроблемніші банки, пов'язані з реальним сектором) і обмеження повернення депозитів, стабілізувати національну грошову одиницю стосовно американського долару, не допустити гіперінфляції. 2009 р. став роком, коли криза досягла «дна» – ВВП скоротився цього року на 15,1%, річна інфляція сягнула 12,3%. У 2010 р. вже розпочалося покращення макроекономічних показників: за інформацією представників уряду, в першому півріччі 2010 р. ВВП зріс на 6,3%, на кінець року було зафіксовано зростання промислового виробництва на 10%, інфляція становила близько 9%⁸².

У січні-лютому 2010 р. в Україні відбулися президентські вибори, внаслідок яких до влади прийшли В.Янукович та очолювана ним Партія регіонів. Протягом березня-листопада 2010 р. відбулася кардинальна реконфігурація влади.

У парламенті було створено президентську більшість, яка обрала уряд на чолі з М.Азаровим. Було майже повністю замінено президентську вертикаль влади – голів обласних, міських і районних державних адміністрацій. На місцевих виборах в більшості регіонів України перемогла Партія регіонів та її союзники. Після рішення Конституційного суду України, яким скасовувалася політична реформа грудня 2004 р., Президент України набув повноважень, які дозволяють контролювати не лише власну владну вертикаль, а й силові та фіскальні органи, уряд, судову систему і значною мірою парламент.

Ця ситуація чимось нагадує перебіг подій середини 1990-х рр. з тією відмінністю, що тепер консолідація і зосередження влади відбулася за наявності потужних фінансово-промислових груп, які мають безпосереднє представництво у владі. З одного боку, це надає відповідні мобілізаційні можливості для реалізації антикризових заходів, з другого – доводить до граничної межі концентрацію влади і капіталу, коли інтереси великого бізнесу не будуть обмежені нічим, крім внутрішньої конкурентної боротьби та тиску ззовні (з боку міжнародних фінансових інститутів). У зв'язку з цим зберігається реальна можливість отримання надприбутків через економічно неефективні або малоефективні форми господарської діяльності. Небезпечною тенденцією є те, що частка таких видів діяльності в прибутках останнім часом зростає. За підрахунками В.Ланового, частка економічно шкідливих видів чистого доходу (політична рента, монопольний надприбуток, примусові та фіктивні збитки) у 2007 р. становила 54,7%, а у середині 2010 р. – 71, 9%⁸³.

Варто звернути увагу й на те, що економічна нестабільність після «помаранчевої революції» супроводжувалася падінням індексу економічної свободи й інших показників, які фіксують умови економічного розвитку в країні*. У 2006 р. Україна посідала 99 місце в цьому індексові, у 2010 – 162 серед 179 країн, розташувавшись між Узбекистаном і Чадом⁸⁴. Протягом 2000-х рр. найвищим показником України був індекс у 56,9% (2005), коли вона, залишаючись у категорії країн «в основному

* Індекс економічної свободи складається щорічно газетою The Wall Street Journal та Heritage Foundation (всесвітньо відомий аналітично-дослідний центр у Вашингтоні, округ Колумбія). Індекс складається за десятьма показниками: свобода торгівлі, бізнесу, податкова політика, фінансова свобода, урядовий контроль над економікою, монетарна політика, інвестиційний клімат, захист прав власності, рівень корупції, свобода трудових стосунків.

невільних», впритул наблизилася до категорії «помірно вільних». У 2010 р. індекс становив 45,8%, що відповідало категорії «пригноблених» економічних свобод⁸⁵. Найгірші показники були зафіксовані у таких сферах: інвестиційний клімат, втручання уряду, податкова система*, фінансова політика, корупція, захист прав власності, монетарна політика, корупція.

Ці дані збігаються з оцінкою, наданою у звітах Всесвітнього економічного форуму «Про глобальну конкурентоспроможність» за 2009–2011 рр. У 2009 р. вона посіла 82 місце, у 2011 р. – 89⁸⁶. Найпроблемнішими показниками стали такі: макроекономічна стабільність, рівень розвитку фінансового ринку, ефективність товарних ринків, інституційні питання (державне регулювання, прозорість ухвалення рішень, ефективність законодавчих органів, захист прав міноритарних акціонерів, незалежність судової влади, бюджетна дисципліна). Цікаво, що за даними опитування вищого менеджменту українських компаній, оприлюдненими форумом, головними чинниками перешкоджання нормальному розвитку бізнесу називалися корупція, політична нестабільність, бюрократія, податкове законодавство, інфляція, політика обмінного курсу щодо основних валют.

Неважко помітити, що поряд із суто структурними й інфраструктурними чинниками (структура основних фондів, капіталовкладення, транспортна мережа, технічна оснащеність, фінансова система тощо) серйозним гальмом у розвитку української економіки залишаються системні фактори, пов'язані з політичним і державним устроєм, структурою влади, корупцією, загальною культурою суспільства.

Наслідком є ситуація, яка значно ускладнює можливість реальних економічних реформ. Попри те що Україна частково відновила свій економічний потенціал порівняно з 1990-ми рр., зазначені економічні й політико-системні проблеми створюють ситуацію, коли радикальні економічні реформи, які зазвичай потребують високого рівня консолідації суспільства, політичної волі державного керівництва, ефективного менеджменту, кваліфікованої і компетентної бюрократії, високого рівня правової свідомості і влади закону, часто залишаються лише політичною риторикою.

Однак перші практичні кроки у діяльності нової влади вже зроблені. При Президенті України у лютому 2010 р. створено Комітет з економічних реформ, метою якого є: «впровадження системних економічних реформ, що спрямовані на вихід із фінансової та економічної кризи. Забезпечення сталого економічного розвитку України як передумови зростання добробуту її населення»⁸⁷. Подібні комітети діють при обласних і міських державних адміністраціях. На початку червня 2010 р. комітет запропонував для обговорення програму економічних реформ на 2010–2014 рр. під назвою «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», яка на загал була позитивно оцінена експертами.

Програма охоплює широкий набір стратегічних перетворень за п'ятьма напрямками:

* За даними агенції «Дінай», загальна кількість податків на бізнес в Україні сягає 147, на спілкування з контрольними і фіскальними органами український підприємець має витратити в середньому 2760 годин на рік (у Європі – 270–280). Див.: Податковий кодекс: рахуємо поправки // www.buhinform.com.ua.

1. Створення базових передумов економічного зростання через утримання низького рівня інфляції, стабілізації державних фінансів і створення стійкої фінансової системи.

2. Формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар'єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України.

3. Модернізація інфраструктури й базових секторів шляхом усунення усталених структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях і ЖКГ, а також розвитку транспортної інфраструктури й ринку землі. Перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг.

4. Збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування.

5. Підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Як продемонстрували перші практичні кроки з реалізації цієї програми, добрі наміри стикнулися з традиційними труднощами. Одним із головних пунктів програми була податкова реформа. Проект Податкового кодексу, поданий на обговорення, отримав понад 6 тис. поправок, профільний комітет Верховної Ради і уряд намагалися проігнорувати їх, результатом став так званий «податковий Майдан» – майже двотижнева масова акція протестів представників малого бізнесу в Києві, обурених цілим рядом статей Податкового кодексу, які фактично знищували мале підприємництво. Лише відкриті масові протести змусили владу дослухатися до голосу тих, кого вона намагалася звично ігнорувати. 2 грудня 2010 р. Верховна Рада ухвалила новий Податковий кодекс з поправками В.Януковича, в якому було збережено статус-кво для малого бізнесу.

На вимогу міжнародних фінансових інституцій, які надають стабілізаційні кредити Україні, з 2011 р. розпочато підвищення цін на газ для населення, планується підвищення цін на електроенергію, «замороження» зарплат у бюджетних галузях. Усі ці заходи справді є економічно обґрунтованими, однак вони слабо враховують реальну соціальну ситуацію в Україні й спрямовані на розв'язання поточних завдань (передусім вихід з кризи). Проте структурні та системні економічні реформи в Україні досі попереду.

Наприкінці січня 2011 р. Кабінет Міністрів України схвалив план дій на поточний рік, спрямований на виконання програми економічних реформ на 1910–1014 рр. Головною метою плану дій на 2011 р. є реалізація середньострокової програми реформ. Він побудований за напрямками реформ і має понад два десятки векторів, які поширюються на всі галузі економіки.

Зокрема, передбачено дерегулювання всіх сфер економічного життя. Для спрощення дозвільних процедур заплановано розробити і прийняти близько трьох десятків нормативно-правових актів (передусім – у ході реалізації податкової і бюджетної реформ).

У галузі сільського господарства план дій передбачає продовження земельної реформи. Мета її – розробка і ухвалення законів про ринок землі та державний

земельний кадастр. З метою розвитку аграрно-промислового комплексу будуть опрацьовані і затверджені національні проекти «Зерно України» та «Ефективне тваринництво».

Здійснюватимуться реформи в енергетиці і житлово-комунальному господарстві. З цією метою передбачається реалізувати низку національних проектів – «Доступне житло», «Чисте місто», «Якісна вода», «Місто майбутнього» тощо.

Урядовий план дій передбачає системні реформи в галузі освіти. В 2011 р. будуть розроблені нові державні стандарти початкової, базової і повної середньої освіти. Затверджується національний проект запровадження в навчально-виховний процес інформаційно-комунікаційних технологій.

План дій на 2011 р. передбачає продовження соціальних реформ, зокрема, пенсійної. Загалом президентська програма «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» буде реалізуватися в три етапи. Перший з них був розрахований на 2010 р. Реалізація цього етапу показала, наскільки важко просуваються реформи. Цього слід було чекати хоча б тому, що реалізація програми реформ і розробка самої програми збіглися у часі. Крім того, реформи важко просувалися в умовах ще не подоланої економічної кризи. Другий етап у реалізації програми припадає на 2011–2012 рр. Як бачимо, урядовий план дій на перший з цих двох років затверджений майже своєчасно, але національні проекти ще перебувають в основному на стадії розробки. Третій етап припадає на 2013–2014 рр. і поки що не конкретизований. Проте як серед населення, так і у керівників держави вже визріла переконаність у тому, що жити в нереформованому суспільстві більше не можна.

Посилання до розділу 33

1. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доповідь. – К., 2009. – С.5.
2. Kravchuk R. Ukrainian Political Economy: The First Ten Years. – 2002. – P.24.
3. Markovskaya A., Pridemore W.A., Nakajima C. Laws without teeth: An overview of the problems associated with corruption in Ukraine // *Crime, Law and Social Change*. – 2003. – №39. – P.199.
4. Kravchuk R. Ukrainian Political Economy. – P.24.
5. Aslund A. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? // Aslund A., de Menil G. (eds) *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda*. – New York, 2000. – P.264.
6. Fujimori S. Ukrainian Gas Traders, Domestic Clans and Russian Factors: A Test Case for Meso-Mega Area Dynamics // Maturato K. (ed) *Emerging Meso-Areas In the Former Socialist Countries: Histories Revised or Improvised?* – Sapporo, 2005. – P.118.
7. Марков И. Кому нужен скандал «республиканского» масштаба? // *Зеркало недели*. – 1996. – 20-26 апр.
8. Fujimori. Op. cit. – P.121.
9. It's a gas – funny business in the Turkmen – Ukraine gas trade. A report for Global Witness. April 2006. – P.27.
10. Адміністративна реформа в Україні: чи вдасться розірвати замкнене коло? // *Національна безпека і оборона*. – 2000. – №5. – С.17.
11. Виттковски А. Пятилетка без плана // *Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономики, элиты*. – К., 1998. – С.129. Автор посилається на надзвичайно цікаві спогади віце-прем'єр міністра Ю.Іоффе: Див.: Иоффе Ю. Один на один с системой. – Луганск, 1995.
12. Aslund A. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? – P.264.
13. Там само.

14. Убытки стабільні // Бизнес. – 1998. – №5. – С.8.
15. Послання Президента України до Верховної Ради України 6.03.2001 «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році // zakon.rada.gov.ua/cgi bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=n0002100-01.
16. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005. Соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.21.
17. Kuzio T., Wilson A. Ukraine: from perestroika to independence. – Macmillan, 1994. – P.125-126.
18. Kravchuk R., Chudowski V. Ukraine's 1994 elections as an economic event // Communist and Post-Communist Studies (38). – 2005. – P.48.
19. Yekhanurov Y.I. The Process of Privatization // Aslund A. and de Menil G. (eds). Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda. – New York, 2000.
20. Drum B. Privatization, Enterprise Restructuring and Capital Market Reform // Cornelius P.K., Lenain P. (eds) Ukraine: Accelerating The Transition to Market: Proceedings of an IMF/World Bank Seminar. – Washington, 1997. – P.140.
21. Yekhanurov. – Op.cit. – P.192.
22. Lundell M. Realizing Ukraine's Agricultural Potential // Op.cit. – P.193.
23. Українська приватизація в спогадах та роздумах. – К., 2001. – С.286.
24. Biryukov A. Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine // Review of Central and East European Law. – 2001. – №4. – P.581.
25. Гальчинский А. Собственность, какая она есть // Зеркало недели. – 2000. – 30 сент. – 6 окт. – С.8.
26. Наслідки і перспективи приватизації в Україні. – К., 2003. – С.8.
27. Українська приватизація в спогадах... – С.447 (цитуються підрахунки В.Ланового).
28. Yekhanurov, op.cit. – P.195. Міжнародний валютний фонд наводить інші дані – 42 тис. підприємств (або 90% від загальної кількості). Див.: IMF staff country report. – №97/109 (October, 1997). – IMF, 1998. – P.23.
29. Аграрна реформа в Україні: сучасний стан і основні тенденції // Національна безпека і оборона. – К., 2001, №5. – С.4.
30. Дубогрыз Е. Сокровища нации // Контракты. – 2005, 4 янв.
31. Сухомозский Н. Никопольский ферросплавный: сытый голодного разумеет? // Зеркало недели. – 2006. – 11-17 февр.
32. Маскалевич И. «Криворожсталь»: десять лет одного часа // Там само. – 29 жовт. – 4 лист.
33. Підраховано за: Барановський О., Сіденко В. Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // Національна безпека і оборона. – 2004. – №2. – С.3.
34. Там само.
35. Бураковський І., Новицький В. Економічні перетворення в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М., 2003. – С.81.
36. Коробов В. Ликбез для фонда госимущества. Кто есть who? // Зеркало недели. – 2003. – 22–28 марта.
37. Цит. за: Сухомозский Н. Никопольский ферросплавный: сытый голодного разумеет? // Там само. – 2006. – 11–17 лют.
38. Kravchuk R.S. Kuchma as Economic Reformer // Problems of Post-Communism. – September-October, 2005. – P.53.
39. IMF Staff Country Report №97/109 (October, 1997). – IMF, 1998. – P.7.
40. Як голосують селяни? Забезпечення усвідомленого вибору. – К., 2005. – С.8-9.
41. Там само. – С.9, 10.
42. Там само. – С.13.
43. Шелешко В. Terra Infamita // www.pravda.com.ua. Сайт відвідано 13 липня 2006 р.
44. Україна. Формування основи для стабільного зростання. Меморандум про економічний розвиток. – P.28.
45. Дані Державного комітету статистики України наведено за: International Monetary Fund. Country Report №01/28. Ukraine: Statistical Appendix. – P.10.
46. Ukraine: Selected Issues. IMF Country Report. №05/20. January 2005. – Washington, DC, 2005. – P.6.

47. Дані Міжнародної федерації працівників металургії, наведено у: Формування великого приватного капіталу в Україні. – К., 2003. – С.66.
48. Там само. Підрахунки фахівців київського Центру економічного розвитку.
49. Рік діяльності нової влади. Погляд неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005. – №12. – С.4.
50. Шангина Л. В угаре экономического чуда, или что же вы делаете, господа? // Зеркало недели. – 2004. – 24-30 июля.
51. Найдокладішній систематичний огляд активів і сфер впливу великих бізнес-груп подано в доповіді київського Центру економічного розвитку: Проблемы развития финансово-промышленных групп Украины. – К., 2003.
52. Дані наведено за: Бондаренко К. Хто й чим володіє в Україні // Львів. газет. – 2003. – 17 лип.
53. <http://www.scm.com.ua/index.php?page=11&l=3>. Сайт відвідано 4 жовтня 2007 р.
54. Повний список підприємств, що перебувають у складі або пов'язані з Capital System Management, див.: <http://baza.proua.com/g/7>.
55. Офіційний сайт ІСД: <http://www.isd.com.ua>.
56. Терентьева А., Холмогорова В. Русские на Украине // Ведомости. – 2010. – №1. – 11 янв.
57. Секрети групи «Приват» – місця старту кар'єри Тигіпка // Укр. правда. – 2004. – 3 серп. www.pravda.com.ua/news/2004/8/3/11017.htm. Сайт відвідано 9 серпня 2006 р.
58. Нещодавно з'явився перший систематизований огляд розвитку великого капіталу в Україні: Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. – К., 2007.
59. <http://www.korrespondent.net/politics/yaroslavsky/658>. Сайт відвідано 30 вересня 2007 р.
60. Див. офіційний сайт компанії: <http://www.dch.com.ua/>.
61. Дані наведено за: Action Ukraine Report (AUR). – №721. – 2006. – July 2.
62. Дані Антимонопольного комітету України наведено за: Національна безпека і оборона. – 2003. – №4. – С.9.
63. Наявність і стан основних засобів на 2009 рік // <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
64. Рік діяльності нової влади. Погляд неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005, №12. – С.5.
65. Шангина Л. После праздника: уведомление о состоянии расчетов по кредиту // Зеркало недели. – 2005. – 27 авг. – 2 сент.
66. Луценко Ю. Мы не были готовы к войне // Там само. – 14–20 мая.
67. Львов Б., Столбено С. Оранжевый передел // www.from-ua.com/eco/eco1/42176bec9ac33/.
68. Маскалевич И. «Криворожсталь»: десять лет одного часа // Зеркало недели. – 2005. – 29 окт. – 4 нояб.
69. Дацишин М. Пост-революційний уряд і СЕЗонні граблі // Національна безпека і оборона. – 2005. – №9. – С.6.
70. www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm. Сайт відвідано 15 червня 2007 р.
71. Центр економічного розвитку: Інформаційний бюлетень. Влада та економіка. (листопад 2005 – березень 2006). – К., 2006. – С.12.
72. Рік діяльності нової влади. Погляд неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005. – №12. – С.6.
73. Дані Державного комітету статистики: http://ukrstat.gov.ua/wsitedata/niistat/druk/soc_ek/publ_u.html. Сайт відвідано 26 липня 2006 р. Див. також: Реальна заробітна плата українців за останній рік зросла на 20,6%: <http://podrobnosti.ua/economy/regulations/2006/07/26/333837.html>.
74. Дані Державного комітету статистики: Витрати і ресурси домогосподарств http://www.ukrstat.gov.ua/operativ2005/gdvdg_rik/dvdg_u/2005.htm. Сайт відвідано 9 серпня 2006 р.
75. Aslund A. The Economic Policy of Ukraine after the Orange Revolution // Eurasian Geography and Economics. – 2005. – 46, №5. – P.345.
76. Воробйова О.І. Банківське кредитування в умовах фінансової кризи // Фінанси, облік і аудит. – 2009. – Вип.14. – С.37.
77. Центр економічного розвитку: Інформаційний бюлетень. Влада, економіка і суспільство (перше півріччя 2008 р.) – К., 2008. – С.13.

78. Державний комітет статистики України «Про соціально-економічне становище України за січень-червень 2008 року» // www.ukrstat.gov.ua.
79. Громов О. Навіщо рейдерам «Промінвестбанк»? // Економічна правда. – 2010. – 1 жовтня // www.epravda.com.ua/publications/2008/10/1/165409/.
80. Чинні газові домовленості можуть призвести до втрати Україною своєї ГТС – Ющенко // <http://www.president.gov.ua/news/14106.html>.
81. Пилявська О. Кінець «газового бою»: хто отримав перемогу? // <http://novynar.com.ua/analytics/economics/51864>.
82. Уряд затвердив макроекономічні показники на 2011 рік // Дзеркало тижня. – 2010. – 11 серп; Державний комітет статистики України. Про соціально-економічне становище України за січень – листопад 2010 року. – С.34 // <http://www.ukrstat.gov.ua>.
83. Лановий В. Український капіталізм. – Ч.1: Дармоїдство на мотлоху // www.obozrevatel.com/news/2010/9/23/392643.htm.
84. <http://www.heritage.org/index/ranking>.
85. Там само.
86. Shwab K. (ed) The Global Competitiveness Report 2010–2011. – Geneva, 2011. – P.15.
87. Указ Президента України №273/2010 «Про утворення Комітету з економічних реформ» // www.president.gov.ua/documents/10555.html.

БІБЛІОГРАФІЯ

Бібліографічні покажчики

- Авалиани С.Л. Библиографический указатель литературы по истории крепостного права, крестьянскому и аграрному вопросу, переселенческому делу и землеустройству. – Вып.1-3. – Одесса, 1911–1914. – (Изв. Одес. библиогр. об-ва).
- Библиография по вопросам размещения и районирования промышленности СССР (1901–1957). – М., 1960. – 356 с.
- Библиография по районированию и размещению сельского хозяйства СССР (1918–1960). – М., 1961. – 200 с.
- Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. / Упоряд.: Л.М.Бур'ян. І.Е.Рікун; Ред.: С.В.Кульчицький (відп. ред.) та ін.; Передмова С.В.Кульчицького. – Одеса; Львів; 2001. – 656 с.
- Дерев'янкін Т.І., Толстов Р.Д., Кифорак В.Ф. Бібліографія основних наукових праць Інституту економіки НАН України (1936–2001 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип.33-34. – К., 2002. – С.229-368. – (Ін-т економіки НАН України).
- Економічна україніка: Бібліогр. покажч. (1990–2004 рр.) / Уклад.: Т.О.Сосновська, В.О.Ярошик; Харків. держ. наук. б-ка ім. В.Г.Короленка. – Харків: ХНЕІ, 2005. – 204 с.
- История фабрик и заводов Украинской ССР: ретроспект. библиогр. указ. / сост. Л.И.Евселевский и др. – К., 1981. – 166 с. – (М-во культуры УССР. Гос. ист. б-ка УССР).
- Історія економічної думки на Україні (IX – поч. XX ст.): бібліогр. покажч. видань за 1917–1966 рр. / уклад. С.В.Сороковська. – К.: Наук. думка, 1968. – 190 с.
- Історія селянства Української РСР 1917–1989 рр.: наук.-допом. бібліогр. покажч. / відп. ред. Л.Ю.Овдієнко. – К.: АН УРСР, 1990. – 658 с.
- Каратаев С., сост. Библиография финансов, промыш-

- ленности и торговли со времен Петра Великого по настоящее время. – СПб., 1880. – XIX+374 с.
- Каратаев Н.К. Русская экономическая мысль в период кризиса феодального хозяйства (40–60-е гг.) – М.: Изд-во МГУ, 1957. – Библиогр.: С.184-186.
- Межев В.И. Крестьянский вопрос в России: Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранном, напечатанных в России и за границей. – СПб., 1865. – VIII. – 422 с.
- Народное хозяйство СССР в 1917–1920 гг.: библиогр. указ. книжной и журн. лит-ры на рус. яз. (1917–1963 гг.). – М., 1967. – 619 с.
- Народное хозяйство СССР в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – май 1945 г.): библиогр. указ. книжной и журн. лит-ры на рус. яз. (1941–1963 гг.) / АН СССР. – М., 1971. – 460 с.
- Организация управления промышленностью: библиогр. спр., 1917–1967 / ГПНТБ СССР; сост. М.М.Дижур, Т.Н.Криворучко. – М., 1976. – 603 с.
- Советская страна в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): библиогр. указ. докум. публикаций / Гос. публ. ист. б-ка РСФСР; под ред. Э.Б.Генкиной. – М., 1975. – 692 с.
- Социально-экономическое развитие СССР: Библиогр. указ. карт и атласов / Гос. б-ка СССР им. В.И.Ленина. – М., 1987. – 99 с.
- Соціально-економічні проблеми науково-технічного прогресу в Українській РСР: поточний бібліогр. показч. – Вип.1-43 / АН УРСР. ЦНБ. – К., 1978–1988.
- Статистика народного хозяйства і культури Української РСР: бібліогр. показч. / ДІБ УРСР. – К., 1968. – 291 с.
- Черневский П.О. Указатель материалов по истории торговли, промышленности и финансов с древнейших времен до конца XVIII ст. – СПб., 1883. – 148 с.
- Экономическая история: указатель советской литературы за 1960–1969 гг. – М., 1970. – Вып.1-5. – (АН ССР. Ин-т научн. информации и фундаментальная библиотека по обществ. наукам); Те саме: за 1969–1973 гг. – М. 1974. – Вып.1-5; 1977–1981 гг. – М., 1982. – Вып.4.
- Lawrinenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy towards the Ukraine: An Annotated Bibliogr. 1917–1953 / ed. D.Goldstein; Foreword of J.S.Reshetar. – N.Y., 1954. – 454 p. – (Research Program on the USSR. XXVIII).

Джерела

- Аграрная политика Советской власти (1917–1918): док. и материалы. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 552 с.
- Аграрная реформа в России: док. и материалы. – М.: Республика, 1992. – 79 с.
- Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетиях. – Харьков, 1886 – 358 с.
- Бойко А. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття / Запоріж. наук. т-во; НАН України. Ін-т. укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Запоріж. від. –Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – 136 с. – (Старожитності Півд. України; Вип.6).
- Великий подвиг партии и народа – массовое освоение целинных и залежных земель: сб. документов и материалов. – М.: Наука, 1979. – 440 с.

- Восстановление Донбасса 1946–1950: док. и материалы / предисл. И.Ф.Кураса. – К., 1986. – 573 с.
- Голод в Україні 1946–1947: док. і матеріали / упоряд. О.М.Веселова; НАН України, Ін-т історії України. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. – 375 с.
- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: зб. док. – К., 1990. – 605 с.
- Гроші в Україні: Факти і документи / М.Дмитрієнко, В.Ющенко, В.Литвин та ін. / НАН України. Ін-т історії України. – К.: ARC-Ukraine, 1998. – 454 с.
- Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. – В 4 т. – М.: Политиздат, 1957–1958. – Т.1-4.
- Документы свидетельствуют: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1930 гг. / Под. ред. В.П.Данилова, Н.А.Ивницкого. – М., 1989. – 526 с.
- Еманов А.Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. – Тюмень, 1995. – 200 с.
- З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР: зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1976. – 510 с.
- Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р.: зб. док. і матеріалів / відп. ред. Ф.Є.Лось. – К.: Наук. думка, 1982. – 494 с. (АН УРСР. Ін-т історії).
- Збірник важливіших постанов по сільському господарству. – К.; Харків: Держсільгоспвидав УРСР, 1951. – 528 с.
- Индустриализация СССР. 1929–1932 гг.: док. и материалы. – М.: Наука, 1970. – 635 с.
- Индустриализация СССР. 1933–1997 гг.: док. и материалы. – М.: Наука, 1971. – 656 с.
- Индустриализация СССР. 1938–1941 гг.: док. и материалы. – М.: Наука, 1973. – 424 с.
- Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917–1937: зб. док. і матеріалів: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1962–1971. – Т.1-3. – 851 с.; 839 с.; 786 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Как ломали НЭП: стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. – Т.1-5. – М.: МФД, 2000. – 495 с.; 718 с.; 662 с.; 766 с.; 704 с.
- Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: зб. док. і матеріалів / упор. Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1993. – 734 с. (АН України. Ін-т історії України).
- Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления ком. партии и Сов. правительства. 1927–1935. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 575 с. – (АН СССР, Ин-т истории).
- Комітети незаможних селян України (1920–1933): зб. док. і матеріалів / за ред. І.К.Рибалки. – К., 1968. – 637 с.
- Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1917–1922: док. и материалы / Сост. Е.Тюрина и др. – М., 1990. – 400 с.
- Крестьянская реформа в России 1861 года: сб. законодательных актов. – М.: Госюриздат, 1954. – 500 с.
- Крестьянское движение в России в 1796–1825 гг.: сб. док. / С.Н.Валк (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 1048 с. – Библиогр.: С.915-919.
- Крестьянское движение в России в 1826–1849 гг.: сб. док. / А.В.Предтеченский (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 984 с. – Библиогр.: С.826-832.

- Крестьянское движение в России в 1850–1856 гг.: сб. док. / С.Б.Окунь (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 828 с. – Библиогр.: С.736-741.
- Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 гг.: сб. док. / С.Б.Окунь, К.В.Сивков (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 882 с. – Библиогр.: С.739-749.
- Крестьянское движение в России в 1861–1869: сб. док. / под ред. Л.М.Иванова; АН СССР. Ин-т истории. – М.: Мысль, 1964. – 952 с. – Библиогр.: С.803-812.
- Крестьянское движение в России в 1870–1880 гг.: сб. док. / П.А.Зайончковский (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.: Наука, 1963. – 613 с. – Библиогр.: С.552-556.
- Крестьянское движение в России в 1881–1889 гг.: сб. док. / А.С.Нифонтов, Б.В.Златоустовский (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 964 с.
- Крестьянское движение в России. Июнь 1907 г. – июль 1914: сб. док. / А.В.Шапкарин (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.; Л.: Наука, 1966. – 677 с. – Библиогр.: С.628-635.
- Крестьянское движение в России в 1890–1900 гг.: сб. док. / А.В.Шапкарин (ред.). АН СССР. Ин-т истории. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 750 с.
- Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. сб. док. / А.М.Анфимов (ред.); РАН; Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 1998. – 368 с.
- Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914 г. – февр. 1917 г.: сб. док. / А.М.Анфимов (ред.); АН СССР. Ин-т истории. – М.; Л.: Наука, 1965. – 605 с.
- Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – СПб., 1893–1906. – Т.1-2.
- Ленинская аграрная политика КПСС: сб. важнейших документов (март 1965 г. – июль 1978 г.). – М.: Политиздат, 1978. – 680 с.
- Ленинская аграрная политика КПСС: сб. важнейших документов (авг. 1978 г. – авг. 1982 г.). – М.: Политиздат, 1983. – 736 с.
- Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтав. губ.). – К.: Университет. тип., 1885. – 271 с.
- Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / В.И.Бовыкин, С.В.Воронкова, А.Г.Голиков и др.; АН СССР. Ин-т истории. – М.: Наука, 1979. – 415 с.
- Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Л.И.Васькина, А.К.Соколов, А.И.Вдовин и др. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 374 с.
- Материалы по истории сельского хозяйства России второй половины XVIII века: сб. / сост. К.В.Сивков; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1983. – 220 с. – Библиогр.: в конце ст.
- Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. – Ч.1-2 (1531–1574 рр.) / подав М.Грушевський // ЗНТШ. – 1905. – Т.63. – С.1-46; Т.64. – С.47-94; 1906. – Т.69. – С.84-166.
- Монополии в металлургической промышленности России, 1900–1917: док. и материалы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 655 с. (АН СССР. Ин-т истории и др.).
- Народническая экономическая литература: избр. произведения / под общ. ред. Н.К.Каратаева. – М.: Соцэкгониздат, 1958. – 680 с.
- Национализация промышленности в СССР: сб. док. и материалов (1917–1920 гг.) / ред. И.А.Гладков. – М.: Госполитиздат, 1954. – 824 с.
- Отмена крепостного права на Украине: сб. док. и материалов / ред. кол.: А.З.Барабой

- и др. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 428 с. – (Ин-т истории АН УССР; ЦГИА УССР в Киеве).
- Под солнцем дружбы и братства: эконом. и социальное развитие Сов. Придунайск. края (1954–1967): док. и материалы. – Одесса: Маяк, 1979. – 204 с.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): сб. док. и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1964. – 593 с.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.): сб. док. и материалов / Ред. кол.: Д.Ф.Вирный и др. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 594 с.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1933–1941: сб. док. и материалов: в 2 ч. – К.: Наук. думка, 1977. – Ч.1-2. – 512 с.; 288 с.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1946–1950): сб. док. и материалов / В.Е.Романцов (отв. ред.) – К.: Наук. думка, 1980. – 556 с.
- Те саме: (1951–1958). – 1984. – 583 с.; (1959–1965). – 1987. – 490 с.
- Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910–1914): сб. док. и материалов / под ред. М.А.Рубача. – К.: Госполитиздат УССР, 1959. – 703 с.
- Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г.: сб. док. и материалов / ред. И.Т.Щербина. – К.: Наук. думка, 1966. – 434 с.
- Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп. 1919): зб. док. і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с. (АН УРСР. Ін-т історії); Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): зб. док. і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1083 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Развитие электрификации Советской страны, 1921–1925 гг.: сб. док. и материалов. – М.: Госполитиздат, 1956. – 703 с.
- Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971 гг.): сб. док. и материалов. – М.: Колос, 1971. – 752 с.
- Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: сб. док. за 50 лет. – Т.1-4. – М.: Политиздат, 1967–1968.
- Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Берез. 1917 – берез. 1921 рр.: зб. док. і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 757 с.
- Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.). – Т.1-2. – СПб., 1873.
- Селянський рух на Україні: 1569–1647: зб. док. і матеріалів / упоряд. Г.В.Боряк та ін. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 534 с.
- Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.: зб. док. і матеріалів / відп. ред. М.М.Лещенко. – К.: Наук. думка, 1978. – 535 с. (АН УРСР, Ін-т історії та ін.).
- Селянський рух на Україні в 40-х роках XIX ст.: зб. док. / упоряд. та автор передмови Ф.П.Шевченко. – К., 1949. – 299 с.
- Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.: зб. док. і матеріалів / відп. ред. М.А.Лещенко. – К.: Наук. думка, 1985. – 504 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Селянський рух на Україні (1850–1861 рр.): зб. док. і матеріалів / відп. ред. М.Н.Лещенко. – К.: Наук. думка, 1988. – 447 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921–

- 1927 рр.): зб. док. і матеріалів / упоряд. В.І.Марочко. – К., 2000. – 339 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Социалистическое соревнование в СССР, 1918–1964: док. и материалы профсоюзов. – М.: Профиздат, 1965. – 495 с.
- Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, 1939–1979: зб. док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1980. – 546 с.
- Становище трудящих Львова, 1917–1939: док. і матеріали / Ф.Т.Коваль (ред.). – Л.: Кн.-журн. вид., 1961. – 446 с.
- Торгівля на Україні XIV – серед. XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина: зб. док. / упоряд. В.М.Кравченко. – К., 1990. – 408 с.
- Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939: док. и материалы: в 5 т. / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: РОССПЭН, 1999–2002. – (РАН. Ин-т рос. истории).
- Управление народным хозяйством СССР, 1917–1940 гг.: сб. док. – М.: Экономика, 1968. – 238 с.
- Усна історія Степової України. Запоріжжя / А.Бойко (гол. ред.). – Т.1-7. – Запоріжжя: АА «Тандем», 2008–2009. – (НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства).
- Федоров В.А. Падение крепостного права в России: док. и материалы: В 3 вып. – М., 1966–1968.
- Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина 17 – первая половина 18 вв.). – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – 108 с.
- Экономическая политика СССР: сб. док. Ноябрь 1917 г. – февраль 1921 г. – Т.1. – М.: Политиздат, 1947. – 647 с.
- Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками, 1917–1922: док. и материалы / сост. М.И.Кулькова. – М.: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1996. – 383 с.

Історіографія

- Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Харків: Держвидав України, 1928. – 394 с.
- Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1965.
- Вопросы историографии и источниковедения истории рабочего класса СССР. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – 174 с.
- Вопросы историографии рабочего класса СССР: сб. ст. – М.: Мысль, 1970. – 327 с.
- Ворожейкин И.Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. – М.; Политиздат, 1975. – 288 с.
- Глушко С.В. Селянське питання в українській науковій літературі за останнє десятиліття // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – Т.2. – К., 1929. – С.Л-LXVIII.
- Дроздов В.В. Современные буржуазные концепции истории советской экономики / МГУ им. М.В.Ломоносова. Экон. ф-т. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 166 с. – Библиогр.: С.133-159.

- Злупко С.М. Українська економічна думка: постаті і теорії. – Львів: Євросвіт, 2004. – 544 с.: іл.
- Историография советского тыла периода Великой Отечественной войны: сб. ст. – М.: Наука, 1976. – 236 с.
- История русской экономической мысли / под ред. А.И.Пашкова; АН СССР. Ин-т экономики: в 2 т., 4 ч. – М., 1955–1960.
- Т.1. Эпоха феодализма. Ч.1: IX–XVIII в. – М.: Политиздат, 1955. – 755 с.; Ч.2: 1800–1861. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 871 с. – Библиогр.: С.805-857.
- Т.2. Эпоха домонополистического капитализма. Ч.1. – М.: Соцгиз, 1959. – 526 с.; Ч.2. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 676 с. – Библиогр.: С.630-665.
- Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття / С.В.Кульчицький, П.П.Панченко, С.С.Падалка та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 235 с.
- Касьяненко В.И. Проблемы создания материально-технической базы коммунизма: Историограф. очерк. – М.: Мысль, 1973. – 182 с.
- Ковальский М.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века [структура источниковой базы]. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – 91 с.
- Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія нової економічної політики в Українській СРР. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.
- Коновалов В.С. Аграрный вопрос в России в начале XX ст.: Обзор / РАН; ИНИОН. – М., 1996. – 158 с. – (Отечеств. история).
- Коновалов В.С. Крестьянство и реформы: (российская деревня в начале XX в.): аналитич. обзор / РАН ИНИОН. – М., 2000. – 135 с. – Библиогр.: С.126-135.
- Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.): Історіографія. – К.: Наук. думка, 1998. – 506 с.
- Крандиевский С.И. Очерки по историографии экономической истории (XVII–XIX вв.). – Харьков: Изд-во ХГУ, 1963. – 307 с.
- Крот Л. Проблеми економічної діяльності земських установ в українській та російській історіографії кінця XIX – початку XX століття // Історіограф. дослідження в Україні. – 2005. – Вип.16. – С.388-408. – Бібліогр.: 37 назв.
- Крот В. Часопис «Хуторянин» як джерело з економічної історії та історіографії України // Там само. – С.382-388.
- Куліков В.О. Українська радянська історіографія історії селянського господарства України другої половини XIX – початку XX ст. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – 2003. – №603; Історія України. – Вип.6. – С.185-191. – Бібліогр.: 29 назв.
- Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в. – К.: Наук. думка, 1971. – 299 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Мищак І. Інкорпорація та радянська заходноукраїнських земель (1939 – початок 1950-х рр.): Історіографія: – К.: Ін-т законодавства Верх. Ради України, 2010. – 509 с. – Літ.: С.412-508 (966 назв.).
- Олегина И.Н. Индустриализация СССР в английской и американской историографии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. – 222 с.
- Оприщенко А.Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР. – Харьков: Вища шк., 1975. – 160 с.
- Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции

- народного хозяйства (1926–1937): очерк историогр. проблемы. – К.: Вища шк., 1977. – 165 с.
- Семенов-Зусер С.А. Опыт историографии скифов. – Ч.1. – Харьков: Мистецтво, 1947. – 192 с.
- Сенищин Г. Бібліографія голоду в Україні: 1932–1933. – Оттава; Монреаль, 1983. – 56 с.
- Синцов Ю.А. Историография советского крестьянства. – М.: Моск. ист.-арх. ин-т, 1982. – 72 с.
- Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР: историография проблемы / АН УССР. Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1986. – 139 с. – Библиогр.: С.129–138.
- Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К.: ТОВ «Задруга». – 1996. – 154 с.
- Сороковська С.В. Історія економічної думки на Україні (IX – поч. XX ст.): Бібліогр. покажч. вид за 1917–1966 рр. / АН УРСР. ЦНБ. – К.: Наук. думка, 1968. – 189 с.
- Хозяйственный расчет и самофинансирование в народном хозяйстве: Библиогр. указ., 1986–1988 / ЦНБ АН УССР и др.; отв. ред. Б.А.Малицкий. – К., 1989. – 130 с.
- Цаголов Н.А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права / АН СССР. Ин-т экономики. – М.: Госполитиздат, 1956. – 464 с. – Библиогр.: в подстроч. примеч.

Література

- Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформы в России. – М.: Политиздат, 1991. – 286 с.
- Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика) / В.Тарасенко та ін.; НАН України, Ін-т соціології. – К., 1998. – 214 с. – Бібліогр.: С.204–214.
- Аграрная революция: в 4 т. / под ред. В.П.Мамотина. – М.: Изд-во Комм. Академии, 1928. – Т.1–4.
- Аграрно-промышленные комплексы: соц.-экон. аспекты формирования и развития. – М.: Мысль, 1973. – 247 с.
- Агропродовольчий ринок: зб. наук. пр. / відп. ред. Ю.В.Василенко. – К., 1995. – 151 с. – (НАН України. Ін-т економіки).
- Агропромислове виробництво: стан і тенденції (1990–1997 рр.) / П.Т.Саблук та ін. – К.: ІАЕ УААН, 1997. – 437 с.
- Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках: [моногр.]. – СПб., 1858. – 158 с.
- Актуальні питання аграрної політики: зб. робіт 1999–2002 / упоряд.: В.Дем'янчук, О.Шевцов, В.Артюшин. – К., 2002. – 450 с.
- Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Харьков: Госиздат Украины, 1923. – 178 с.
- Альтман М.С. Из истории материального производства античного мира. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – 342 с.: ил.
- Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
- Анохин В.А. Монетное дело Боспора / АН УССР. Ин-т археологии. – К.: Наук. думка, 1986. – 182 с. – Библиогр.

- Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. – XIII в. н.э.). – К.: Наук. думка, 1977. – 175 с.
- Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 208 с.
- Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России, 1881–1904. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
- Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (Конец XIX – начало XX века). – М.: Наука, 1969. – 395 с.
- Анфимов А.М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февр. 1917 г.). – М.: Изд-во соц.-эконом. л-ры, 1962. – 384 с.
- Аржевітін С.М. Трансформація грошово-кредитних відносин у сучасній економіці України: [моногр.]. – К.: Майстерня книги, 2009. – 383 с.: рис. табл. – Бібліогр.: С.368-383 (223 назв.).
- Аристов Н. Промышленность древней Руси. – СПб., 1866. – 323 с.
- Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – 2-е изд. – М.: Наука, 1970. – 466 с.
- Аслунд А. Розбудова капіталізму. Трансформації в країнах колишнього Радянського Союзу / пер. Т.Андрусевич. – К.: Дух і літера, 2003. – 637 с. – Бібліогр.: С.617-637.
- Атлас М. Кредитная реформа в СССР. – М.: Госфиниздат, 1952. – 228 с.
- Атлас М.С. Национализация банков в СССР. – М.: Госфиниздат, 1998. – 216 с.
- Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры. – К., 1889. – 118 с.
- Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М.: Изд. ИОИДР при Москов. ун-те, 1887. – XVI. – 614 с.
- Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новорос. краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків: Союз, 1920. – 110 с. – Бібліогр.: С.98-102.
- Багалій Д.І. Історія колонізації Слобідської України // Багалій Д.І. Вибрані праці: В 6 т. – Т.5, Ч.1. – Харків: НУА, 2007. – 576 с.
- Баевский Д.А. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны. – М. Изд-во АН СССР, 1957. – 447 с.
- Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. / АН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1993. – 139 с.
- Балагурі Е.А., Бідзіля В.І., Пеняк С.І. Давні металурги Українських Карпат. – Ужгород: Карпати, 1978. – 125 с.: іл. – Бібліогр.: С.122-123.
- Бандурка О.О. Державна податкова служба в Україні: система, правовий статус, модернізація: монографія / МВС України, НУ внутр. справ. – Харків: НУВС, 2004. – 234 с.: іл. – Бібліограф.: С.167-184.
- Банки Львова: минуле і сучасне / НАН України. Ін-т регіон. досліджень; Львів. банк. ін-т; ред. Я.В.Грудзевич, З.М.Комаринська. – Львів: ЛБІ НБУ, 2002. – 223 с.: іл.
- Банківська система України: монографія / В.В.Коваленко, О.Г.Коренева, К.Ф.Черкашина, О.В.Крухмаль. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 187 с. – Літ.: С.180-187 (97 назв.).
- Банківська система України: теорія і практика становлення: зб. наук. пр.: у 2 т. / гол. ред. ради А.О.Єпіфанов; НАН України. Ін-т екон. прогнозування; Укр. акад. банк. справи. – Суми: ВВП «Мрія-1»; ЛТД; Ініціатива, 1999. – Т.1. – 336 с.; Т.2. – 660 с.

- Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) – К.: Альтернативи. 1999. – 303 с.: іл. (Україна крізь віки. Т.13).
- Баран Я.В. Слов'янська община. – К.: Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
- Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 183 с.
- Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: (Соц.-эконом. предпосылки войны). – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 209 с.
- Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1909. – 296 с.
- Безбородов М.А. Стеклоделие в древней Руси. – Минск: Изд-во АН БССР, 1956. – 306 с.
- Бейлин А.Е. Кадры специалистов в СССР: их формирование и рост. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР, 1935. – 420 с.
- Беляев И.Д. Крестьяне на Руси. Исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе. – 4-е изд. – М.: Изд. А.Д.Ступина, 1903. – 306 с.
- Берви-Флеровский В.В. Избранные экономические произведения: в 2 т. – М.: Соцэкгиз, 1958–1959. – Т.1. – 618 с.; Т.2. – 543 с.
- Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 208 с.
- Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 248 с.
- Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 129 с.
- Бовуа Д. [Бовза] Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
- Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. – М.: Наука, 1984. – 284 с.
- Богаевский Б.Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. – Л.: Соцэкгиз, 1937. – 310 с.: ил. (Гос. акад. ист. мат. культуры им. Н.Я.Марра).
- Богденко М.Л., Зеленин И.Е. Совхозы СССР: Крат. ист. очерк (1917–1975). – М.: Политиздат, 1976. – 279 с.
- Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття / Запоріж. ДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – Ч.1. Аграрні відносини. – 204 с.: табл.
- Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 332 с. – (Ін-т історії АН УРСР).
- Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (Ист.-эконом. исследование). – Черкассы: Сіач, 1993. – 256 с.
- Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 443 с.
- Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986. – 262 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ, 1991. – 130 с.
- Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918). – М.; Луганск, 1997. – 148 с.
- Боровой С.Я. Кредит и банки России (сер. XVII в. – 1861 г.). – М.: Госфиниздат, 1958. – 288 с.

- Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага: Укр. громад. вид. фонд, 1925. – 445 с.
- Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 259 с. – Бібліогр.: С.199-208.
- Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 337 с. – Бібліогр: 447 назв.
- Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (соц.-економ. розвиток черняхівських племен). – К.: Наук. думка, 1964. – 355 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: соціально-економічні нариси і матеріали. – Харків: Пролетар, 1931. – 176 с.
- Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. – Пг.: Право, 1922. – 234 с.
- Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини. – Львів, 1894.
- Будзиновский В. Панщина, її початок і скасування. – Чернівці, 1898. – 174 с.
- Будзиновский В. Хлопська посілість: 2-е справ. вид. – Львів: Укр.-рус. вид. спілка, 1901. – 194 с.
- Бунятян К.П. Давнє населення України / НАН України. Ін-т археології. – К., 1999. – 228 с.
- Буряк П.Ю. Інтегровані підприємницькі структури: перспективи розвитку в Україні. – Л.: Логос, 2003. – 564 с.
- Бут О.М., Добров П.В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-і роки XX ст.: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк: УкрНТЕК, 2000. – 315 с.
- Бутко М.П. Регіональні особливості економічних трансформацій в перехідній економіці. – К.: Знання України, 2005. – 476 с.
- Валовой Д. От застоя к развалу. – М.: Наука, 1991. – 560 с.
- Варецький В. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР в довоєнний період. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 321 с.
- Варнавский В.В., Гавриленко Ю.Н., Никольский В.Н. Кооперация Донбасса в годы «военного коммунизма» и НЭПа. – Донецк: ЭАЙ-пресс, 1996. – 104 с.
- Васильева В.А. Бюджеты рабочих прежде и теперь. – М.: Экономика, 1965. – 111 с.
- Васильев В., Лінн В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.
- Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Львів: Вища шк., 1978. – 191 с.
- Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Т.1-6 / А.П.Алексеев и др. – М.: Изд. И.Д.Сытина, 1911.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. / С.В.Кульчицький (наук. ред.); Ін-т історії України НАН України. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.1-4. – С.840; 816; 782; 622.
- Венедиктов А.В. Организация государственной промышленности в СССР: в 2 т. – Л.: Изд-во ЛГУ. – Т.1. 1917–1920. – 1957. – 764 с.; Т.2. 1921–1934. – 1961. – 864 с.
- Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Тверь: ЛЕАН, 1996. – 448 с.
- Вернадский И.В. О мене и торговле. – СПб., 1865. – 175 с.
- Винар Богдан. Українська промисловість: студія советського колоніалізму / з передм. проф. Володимира П.Тимошенка. – Т.1. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. – 397 с. – (Зап. НТШ. – Vol.CLXXV).
- Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Тов-во укр. кооперації, 1964. – 364 с.

- Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы). – К.: Наук. думка, 1986. – 181 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина: 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты / Пер. с нем. – К.: Сфера, 1998. – 240 с.
- Власенко В.Е. Денежная реформа в России. 1895–1898 гг. – К.: Изд-во АН УССР, 1949. – 219 с.
- Влияние социально-экономических факторов на демографические процессы / В.С.Стещенко, А.Л.Перковский, Л.В.Чуйко и др. – К.: Наук. думка, 1972. – 239 с. – (АН УССР. Ин-т экономики).
- Вовчик А.Ф. Политика царизма по рабочему вопросу в предреволюционный период (1895–1904 гг.). – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1964. – 323 с.
- Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Экон. газ., 2003. – 381 с.: ил., карты.
- Вознесенська Г.О. та ін. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – К.: Наук. думка, 1996. – 220 с.
- Возникновение и развитие земледелия: очерки / отв. ред. В.Д.Блаватский и А.В.Никитин. – М.: Наука, 1967. – 232 с.: ил. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в Україні в роки непу. – Харків: НМЦ «СД», 2002. – 380 с.
- Вылцан М.А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя, 1945–1958. – М.: Мысль, 1976. – 264 с.
- Вылцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.). – М.: Наука, 1978. – 263 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – К., 1999. – 423 с.: ил. – (НАН Украины. Ин-т археологии).
- Гагемейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней Руси. – СПб., 1833. – 266 с.
- Гайдуцький П.І. та ін. Аграрна реформа в Україні. – К.: ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – 2005. – 422 с.
- Гайдуцький П.І., Лобас М.Г. Відродження МТС. – К., 1997. – 508 с. – Бібліогр.: С.489-496.
- Гальський К.Є. Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). – К.: Панорама, 2005. – 256 с.: іл., табл.
- Гальський К.Є. Торгівля і митна справа Гетьманської України (середина XVII–XVIII ст.). – К.: Панорама, 2006. – 286 с.: іл., табл., карти.
- Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917–1920 рр.). – К.: Вид-во УРСР, 1960. – 152 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Геєць В. Економіка України: моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку. – К., 1993. – 120 с. – (Ін-т держ. управл. і самовряд. при Кабміні України).
- Геєць В.М., Семиноженко В.П. Інноваційні перспективи України. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
- Генкина Е.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). – М.: Госполитиздат 1954. – 502 с.
- Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 304 с.

- Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология. – М.: Мысль, 1973. – 296 с.
- Гиндин И. Банки и промышленность в России: к вопросу о финансовом капитале в России. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 208 с.
- Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1961–1892 гг.). – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
- Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России. – М.: Госфиниздат, 1948. – 454 с.
- Гладков И.А. Очерки советской экономики. 1917–1920 гг. – М.: Госполитиздат, 1956. – 504 с. – (АН СССР. Ин-т экономики).
- Глобалізація та регіоналізація: виклики для економіки України: колективна монографія / Чернівець. НУ ім. Ю.Федьковича; За заг. ред. В.Є.Лошенюка. – Чернівці, 2010. – 520 с. – Літ.: С.481-510.
- Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К.: Вища шк., 1970. – 298 с. – Бібліогр.
- Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / С.І.Білокінь, О.М.Веселова та ін. – К., 2003. – 886 с.; іл., табл., портр. – Бібліогр.: С.862-880 та в кінці розд.
- Горбаненко С.А., Шашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н.е. – I тис. н.е.). – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.: 30 табл., 117 рис. – Літ.: С.280-303. – (НАН України. Ін-т археології).
- Государственное управление экономикой в Украине: опыт, проблемы, решения / Н.Г.Чумаченко, Л.Г.Червова, Л.М.Кузьменко и др. – Донецк, 1999. – 484 с. – (НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти).
- Готье Ю.В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства. – Т.1: Каменный век. Бронзовый век. Железный век на юге России. – Л., 1925. – 271 с.
- Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. ... Заселення. Міграції. Побут. – К.: Наук. думка, 1976. – 205 с.
- Грабовецький В.В. Нариси історії Прикарпаття. – Т.4. Соціально-економічні відносини і антикріпосницька опозиція народних мас у XVIII ст. – Івано-Франківськ, 1994. – 188 с. – (Прикарпат. ун-т ім. В.Стефаніка).
- Граве Б.Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны (июль 1914 – февр. 1917). Пролетариат и буржуазия. – М.; Л.: Гос. изд., 1926. – 422 с.
- Грановский Е.Л. Монополистический капитализм в России. – Л.: Прибой, 1929. – 168 с.
- Грациози А. Большевики и крестьянство на Украине, 1918–1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М.: АИРО – XX, 1997. – 195 с.
- Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М.: РОССПЭН, 2001.
- Грегори П. Экономический рост Российской империи. Конец XIX – начало XX в. Новые подсчеты и оценки / пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 255 с.
- Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. – 2-е изд., испр. и доп.: в 2 кн. – М.: Изд-во АН СССР. – Кн.1. – 1952. – 534 с.; Кн.2. – 1954. – 470 с.
- Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 20-ті роки / Терноп. держ. техн. ун-т. – К.: Наук. думка, 1997. – 178 с.

- Грошово-кредитна політика в Україні / В.С.Стельмах, А.О.Єпіфанов, Н.І.Гребеник та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: КОО т-ва «Знання» України, 2003. – 421 с.: іл. – Бібліогр.: С.416-421 (45 назв.).
- Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР 1917–1920 рр. – К.: Наук. думка, 1965. – 300 с.
- Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волицьке, дворище, село, сябринна спілка. – К.: Наук. думка, 1998. – 319 с. – (НАН України, Ін-т історії України).
- Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – I пол. XIX ст.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
- Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX с. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 191 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Гурович М.Г. Основні питання розвитку колгоспно-ринкової торгівлі на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 178 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с. – Співавт. Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький.
- Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйства. – М.: Наука, 1977. – 319 с.: табл.
- Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – Харків: Вид-во ХДУ, 1969. – 154 с.
- Дерев'янкін Т.І., Кульчицький С.В. Економічний розвиток Радянської України: 1917–1970. – К.: Наук. думка, 1970. – 116 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР. 1960. – 127 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К.: Наук. думка, 1975. – 280 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925). – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 375 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Динамика народного хозяйства Украины 1921–1925 гг. – Харьков: ЦСУ, 1926. – 145 с.
- Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за 40 лет (1887–1926). – Т.1, Ч.3. – М.: Госиздат, 1930. – 286 с.
- Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 237 с.
- Дмитренко В.П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры: проблемы регулирования рыночных отношений / АН СССР. Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
- Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). – Харків: Вид-во ХДУ, 1971. – 144 с.
- Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі. До середини XIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 265 с.

- Довжик І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / Східноукр. НУ ім. В.Даля. – Луганськ, 2003. – 311 с.: табл.
- Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.1. – К.: Киев. ун-т, 1901. – 807 с.
- Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. – Т.1. – К.: Изд. И.И.Чоколов, 1911. – 366 с.
- Древнейшие скотоводы степей Юга Украины: сб. науч. тр. / отв. ред. О.Г.Шапошникова. – К.: Наук. думка, 1987. – 195 с.: табл. – (АН УССР. Ин-т археологии).
- Древняя Русь. Город, замок, село / отв. ред. Б.А.Колчин. – М.: Наука, 1985. – 432 с.: ил.
- Дробижев В.З. Главный штаб социалистической промышленности (Очерки истории ВСНХ, 1917–1932). – М. Мысль, 1966. – 285 с.
- Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. Т.1-2. – М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1946 – 1958.
- Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1925 гг. – М.: Наука, 1970. – 383 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Друян А.Д. Очерки по истории денежного обращения России в XIX веке. – М. Госфиниздат, 1941. – 127 с.
- Дубко Г. Аграрна політика. – Харків, 1927. – 412 с. – Бібліогр.: С.397-410.
- Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 509 с. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Дьяков Ю.Л. Подвиг строителей индустрии тыла, 1941–1945 гг. – М.: Наука, 1981. – 175 с.: ил. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917–1950). – М.: Наука, 1978. – 494 с.
- Егиязарова Н. Аграрный кризис конца XIX века в России. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 192 с.
- Економіка України: підсумки перетворень та перспективи зростання / В.М.Геєць, В.П.Александрова, В.І.Голіков та ін. – К., 2000. – 422 с. – (НАН України. Ін-т економ. прогнозування).
- Економічний і соціальний стан аграрного сектора України: наук. статист. – аналіт. розробка / П.Т.Саблук, О.А.Бугуцький, М.К.Орлатий та ін. – К.: Ін-т аграрної економіки УААН, 1997. – 372 с.
- Електрифікація України за роки Радянської влади, 1917–1957. – К.: Держтехвидав УРСР, 1958. – 155 с.
- Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932). – Харків: Вид-во ХДУ, 1968. – 195 с.
- Ефименко П.П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд., перераб. и доп. – К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 663 с. – (АН УССР. Ин-т археологии).
- Єфименко Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – 230 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організ.-правові засади діяльності / МВС України; Держ. податк. адмін. України; Ун-т внутр. справ. – К., 2001. – 173 с. – Бібліогр.: С.153-174 (356 назв.).
- Жулканич Н.М. Аграрно-виробничі та соціально-економічні відносини на Закарпат-

- ті (1945–1990 роки) / Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2002. – 179 с. – Бібліогр.: С.165-178.
- Жученко В.С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – 184 с.
- Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни / Волин. ДУ. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 145 с.
- Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану «Ольденбург»: (О срыве экон. планов фашист. Германии на оккупированной территории СССР). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1980. – 375 с.: ил.
- Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Львів: Вища шк., 1989. – 128 с.
- Задорожнюк А., Ресент О. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. – К., 2008. – 270 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
- Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 175 с.: ил. – Библиогр.: С.169-173. – (АН УССР. Ин-т археологии).
- Заозерская Е.Н. Мануфактура при Петре I. – М.; Л.: Изд-во АН СССР. 1947. – 190 с. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / Укр. культуролог. центр. – Донецьк: Східний Видавничий Дім, 2004. – 224 с.
- Зверев А.Г. Национальный доход и финансы СССР. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы, 1970. – 312 с.
- Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1966. – 250 с.
- Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини / За ред. Лутца Гоффмана і Акселя Зіденберга. – К.: Фенікс, 1997. – 287 с.
- Зубарь В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я. Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 320 с. – Бібліогр. – (НАН України. Ін-т археології).
- Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского: [История, экономическое и культурное развитие Боспорского царства]. – К.: Изд. дом «Стилос», 2004. – 238 с.
- Зубарь В.М., Сон Н.О. Северо-западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. – Симферополь; Керчь, 2007.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). – К.: Наук. думка, 1993. – 140 с.: ил. – (АН Украины. Ин-т археологии).
- Иванов С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. – Одесса: КП ОГТ, 2005. – 205 с.: ил., табл. – (НАН Украины. Ин-т археологии).
- Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – 3-е изд., доп. – Л.: Мысль, 1925. – 405 с.
- Из истории империализма в России. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 458 с.
- Изместьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка, конец XIX – начало XX в. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 192 с.

- Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: очерки / под ред. В.И.Бовыкина. – М.: РОССПЭН, 1997. – 323 с.
- История крестьянства ССР: в 2 т. – М., 1987, 1990.
- История рабочих Донбасса: в 2 т. / гл. ред. Ю.Ю.Кондуфор. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.1 – 326 с.; Т.2. – 432 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- История социалистической экономики СССР: В 7 т. / Под ред. И.А.Гладкова. – Т.1-7. – М.: Наука, 1976–1980.
- Іванис В. Енергетичне господарство України і Північного Кавказу // Пр. УНІ. – Т.23. – Сер. економ. – Кн.5. – Варшава, 1934. – 141 с.
- Іванис В. Промисловість України і Північного Кавказу // Там само. – Т.43. – Сер. економ. – Кн.10. – Варшава, 1938. – 155 с.
- Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.: іл.
- Ілько В.І. Закарпатське село на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.). – Львів: Львів ДУ, 1973. – 181 с.
- Історія народного господарства Української РСР: В 3 т., 4 кн. / гол. ред. І.І.Лукінов. – К.: Наук. думка, 1983–1987.
- Історія робітничого класу Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – 567 с.; Т.2. – 507 с.
- Історія селянства Української РСР: у 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – 551 с.; Т.2. – 536 с.
- Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. – Т.1-2. – К.: Наук. думка, 2006. – Бібліогр.: Т.2, С.621-650.
- Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). – М. Наука, 1976. – 307 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Кабузан В. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). – М.: Наука, 1971. – 190 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I–IV веках н.э. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1970. – 164 с.: ил.
- Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э. (на материалах Херсонеса). – Харьков: Вища шк., 1989. – 134 с. – Библиогр.: С.100-133.
- Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 174 с.
- Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: іст.-економ. дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
- Каневський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.; Харків: Держсільгоспвидав УРСР, 1947. – 287 с.
- Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т.1-2. – М.; Л., 1958–1961.
- Касьяненко В.И. Завоевание экономической независимости СССР (1917–1940 гг.). – М.: Политиздат, 1972. – 335 с.
- Кафенгауз Б.Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века (по материалам внутренних таможен). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 355 с. – (АН СССР. Ин-т истории).

- Качинский В. Очерки аграрной революции в Украине. – Харьков: Госиздат, 1922. – 108 с.
- Качор А. Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки). – Вінніпег: КУК, 1953. – 127 с. – Літ.: С.119-121.
- Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20–50-е годы XIX ст.). – М.: Изд. МГУ, 1968. – 453 с.
- Кириянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – М.: Наука, 1979. – 287 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Кириянов Ю.И. Рабочие Юга России, 1914 – февраль 1917 г. – М.: Наука, 1971. – 307 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Китанина Т.М. Война, хлеб и революция. – М.: Наука, 1985. – 384 с.
- Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Л.: ЛДУ, 1968. – 223 с.: іл. – Бібліогр. в підрядк. прим.
- Клименко Ф.В. Западно-русские цехи XVI–XVIII вв. – К., 1914. – II+166 с.
- Ковалевский М. Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения. – Ч.І. – М., 1879. – VII+231 с.
- Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К.: Наук. думка, 1970. – 135 с.
- Ковальчак Г.І. Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва. – К.: Наук. думка, 1973. – 126 с.
- Ковальчак Г.І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади (1939–1958 рр.): іст.-економ. нарис. – К.: Наук. думка, 1965. – 187 с. – Бібліогр. в підр. прим.
- Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / АН УРСР. Ін-т сусп. наук. – К.: Наук. думка, 1988. – 250 с.
- Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века: опыт количеств. анализа. – М.: Наука, 1974. – 413 с.
- Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половина XIX века. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 400 с.
- Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: (Источники и методы исслед.). – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 222 с.
- Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция 1861–1907 гг.). – К., 1914. – 484 с.
- Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов. – К.: Тип. «И.И.Чоколов», 1919. – 420 с.
- Козловська Л.Г. Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки Радянської влади. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1959. – 167 с.
- Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения; кратк. очерк истории / М.А.Вылцан, В.П.Данилов, В.В.Кабанов и др. – М.: Колос, 1982. – 399 с.
- Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье в первой половине XIX ст. – Т.1-2. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1961–1962.
- Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Т.1-2. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1961–1962.

- Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Компанієць І.І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 372 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: ист. очерк. – К.: Наук. думка, 1980. – 104 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М.: Наука, 1991. – 486 с. – Библиогр.: С.422-440. – (АН СССР. Ин-т экономики).
- Кондратюк О.В., Лепісевич П.М. Галичина в XIX ст.: соціально-економічне, правове та внутрішньополітичне становище / Львів. юрид. ін-т МВС України. – Львів: Апріорі, 2004. – Бібліогр.: С.54-59 (90 назв.).
- Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. – Луцьк: Терен, 2007. – 456 с. – Бібліогр.: С.396-443.
- Кононенко К. (Нестор Олежко). Аграрна політика більшовиків. – Мюнхен: Наша книгозбірня, 1948. – 103 с.
- Кононенко К.С. (Олежко Н.) Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917–1960. – Мюнхен: УТГІ, 1965. – 536 с.
- Корновенко С.В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А.Денікіна, П.Врангеля (1919–1920 рр.) / Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького та ін. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю.А., 2009. – 438 с. – Бібліогр.: С.369-410 (1055 назв.).
- Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.
- Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. – Л.: Наука, ЛО, 1987. – 319 с.: рис. – Библиогр.: С.277-310. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – 240 с.
- Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки. Т.5).
- Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971. – 174 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1981. – 340 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Котляр М.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса: ТОВ «ВіД», 2004. – 354 с. – Бібліогр.: С.302-338. – (Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова).
- Кошарний І.Я. та ін. Рясні плоди дружби (Економічні і культурні перетворення у західних областях України за роки радянської влади). – Л.: Каменяр, 1974. – 280 с.
- Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции. – К.: Киев. ун-т, 1965. – 324 с.
- Кравець М.М. Нариси з історії селянства Північної Буковини на початку XX століття / Вінницьк. ДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 1998. – 173 с.

- Кравець М.М. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр. – К., 1959. – 235 с. – (АН УРСР. Ін-т сусп. наук).
- Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. – Львів: Вид-во Львів ДУ, 1964. – 239 с.
- Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К.: Основи, 1997. – 323 с.
- Кравченко Г.С. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – 2-е изд. – М.: Экономика, 1970. – 320 с.
- Крапивина В.В. Оливия: материальная культура I–IV вв. н.э. – К.: Наук. думка, 1993. – 184 с. – (АН Украины. Ин-т археологии).
- Крачковский Б.П. Сільськогосподарські робітники України: 1960-і – перша половина 90-х рр. – Л.: Логос, 1998. – 225 с.
- Кривоніс В.М. Вклад рабочего класса Украины в завоевание технико-экономической независимости СССР (1926–1937). – К.: Наук. думка, 1982. – 170 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Кравчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 192 с.
- Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – К.: Вища шк., 1991. – 128 с.
- Крижанівська О. Поміщицькі селяни Правобережної України у 30-50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент). – К., 2008. – 186 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н.э. – М.: Наука, 1967. – 135 с. – Библиогр.: С.5-19.
- Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (Очерки экономической истории). – М.: Наука, 1966. – 224 с.: ил. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. – М.: Наука, 1975. – 300 с. – Библиогр.: С.278-288. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – в начале XX в. На материалах Украины. – Самара: Изд-во «Самар. ун-т», 1992. – 191 с.
- Крузе Э.Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900–1914 гг. – Л.: Наука, 1981. – 143 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Куза А.В. Малые города Древней Руси. – М.: Наука, 1989. – 168 с. – Библиогр.: в конце глав. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси в монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). – Донецьк, 2010. – 335 с.
- Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX ст. – Львів: Вища шк., 1982. – 128 с.
- Кулжинский П.И. Малороссийская деревня. – М., 1827. – 136 с.
- Куликов В.И. Исторический опыт освоения целинных земель. – М.: Мысль, 1978. – 255 с.
- Кулишер И.М. Очерк истории русской торговли. – Пг.: Атеней, 1923. – 317 с.
- Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К.: Наук. думка, 1979. – 255 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Кульчицкий С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 240 с.
- Кульчицкий С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.

- Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
- Кульчицький С.В., Гудзенко П.П., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу, 1921–1937: (на матеріалах Української РСР). – К.: Наук. думка, 1980. – 340 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
- Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К.: Наук. думка, 1975. – 176 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 432 с.
- Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси. [моногр.]. – Львів, 2010. – 328 с.
- Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УРСР. – Харків, 1928. – 202 с. – Бібліогр.: С.196-200.
- Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.). – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 165 с.
- Кучер О.О. Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. – Харків: Вид. ХДУ, 1959. – 164 с.
- Кучма Л.Д. Кроки становлення національної економіки 1994–2004 рр.: доп. та виступи Президента України; у 2 кн. – К.: Либідь, 2008. – 520 с., 544 с.
- Кучма Л.Д. Своім шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні. – ВД «Ін Юре», 2004. – 379 с.
- Кушнір І.В. Розвиток сільськогосподарського виробництва України в умовах світової інтеграції. – Миколаїв: МДАУ, 2008. – 298 с.
- Лаверычев В.Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России. – М.: Наука, 1988. – 336 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Лаверычев В.Я. Государство и монополии в дореволюционной России: Пробл. вмешательства абсолютист. государства в экон. жизнь и воздействие капиталист. монополий на гос. аппарат. – М.: Мысль, 1982. – 200 с. – Библиогр.: С.174-199.
- Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – М.: Мысль, 1974. – 252 с. – Библиогр. – С.234-254.
- Лаверычев В.Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861–1917 гг.). – М.: Мысль, 1972. – 340 с. – Библиогр.: С.316-339.
- Лаврентьев В. Заработная плата в России прежде и теперь (при капитализме и при диктатуре пролетариата). – Харьков, 1925. – Библиогр.: С.145-147.
- Лазанська Т.І. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наук. думка, 1989. – 116 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
- Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – 1902. – Т.1-3.
- Т.І. Полк Стародубский. – К., 1888. – 470 с., XXX.
- Т.ІІ. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с., XXV.
- Т.ІІІ. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – 426; XXII.
- Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): ист.-юрид. очерк по архивным источникам. – К., 1908. – 152 с.

- Лазебник Л.Л. Фінансові та інтеграційні механізми модернізації національної економіки. – К., 2009. – 480 с.: рис., табл. – Бібліогр.: С.444-478.
- Лазаренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 220 с.
- Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). – Харків: Основа, 2004. – 196 с.
- Лаппо-Данилевский А. Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII ст. – СПб., 1899. – 126 с.
- Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.
- Левин-Дорш А., Кунов Г. Первобытная техника. – М.; Пг.: Госиздат, б/г. – 464 с.
- Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність. – Ужгород: Патент, 1999. – 272 с.: іл., табл., портр. – Бібліогр.: С.267-273 (117 назв.).
- Ленін В.І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття // Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.17. – К.: Політвидав України, 1971. – С.53-129.
- Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.3. – К.: Політвидав Укр., 1970. – С.1-576.
- Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні / Т.І.Дерев'янкін та ін. – К.: Наук. думка, 1969. – 315 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К.: Наук. думка, 1977. – 360 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 524 с. – (АН УССР. Ін-т истории).
- Лившин Я.И. Монополии в экономике России. (Эконом. организации и политика монополистического капитала). – М.: Соцэкгиз, 1961. – 447 с.
- Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюционной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 295 с.: ил. – Библиогр.: С.287-294. – (АН СССР. Ин-т экономики).
- Лисенко Л. Сільське господарство України. – І: Планування і розвиток сільського господарства; ІІ: Зернове господарство України. – Лондон: Вид. ЗЧ ОУН, 1960. – 204 с.
- Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М.: Политиздат, 1991. – 300 с.
- Литвин В.М. Земля в історичній долі України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 192 с. – Бібліогр.: С.176-190.
- Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – К.; Донецьк, 2008. – Бібліогр.: С.436-491.
- Лінійчук Я. Колгоспна торгівля і її народногосподарське значення. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 168 с.
- Лісовська О.В. Українське село у 60-ті – першій половині 80-х рр. XX ст. (Стан матеріально-технічної бази) / Уманський ДПУ ім. П.Тичини. – Умань: Вид. Соцінський, 2010. – 216 с. – Бібліогр.: С.182-204.
- Лортікян Е.Л. План і ринок в господарській системі непу: історичний досвід України. – Харків: Вид-во «Харьков», 1992. – 215 с.: табл. – Бібліогр.: С.203-214.

- Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наук. думка, 1965. – 192 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.; Донецьк: Вища шк., 1975. – 118 с.
- Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища шк., 1990. – 127 с. – Бібліогр.: С.121-125 (106 назв.).
- Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т.1-3.
- Маевский И.В. Экономика русской промышленности в условиях Первой мировой войны. – М.: Госполитиздат, 1957. – 391 с. – (АН СССР. Ин-т экономики).
- Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект). – Львов: Світ, 1990. – 155 с.; табл.
- Майоров В.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период: князь, бояре и городская община. – СПб.: Университ. книга, 2001. – 640 с.
- Макаев В.К. Робітничий клас Галичини в останній третині ХІХ ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 206 с. – Бібліогр.: С.184-204.
- Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917–1963). – М.: Мысль, 1964. – 439 с.
- Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во КГУ, 1961. – 234 с.
- Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
- Мау В. Реформы и догмы. 1914–1929: очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма. – М.: Дело, 1993. – 256 с.
- Мацюк С. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Прага, 1936.
- Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. – К., 2008. – 450 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 240 с.
- Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні: транспортний пролетаріат у 60–90-х рр. ХІХ ст. – К.: Вища шк., 1988. – 102 с.
- Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 рр.). – Харків: Вища шк., 1974. – 202 с.
- Миклашевский И.Н. Очерки крестьянского хозяйства Малороссии. – М., 1887.
- Милюков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти ХVІІІ ст. и реформа Петра Великого. – СПб., 1905.
- Мицюк О.К. Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Русі. – Т.1: До другої чверті ХVІ в. – Ужгород: Новіна, 1936. – 390 с. – Те ж: Ужгород: Закарпаття, 2003. – 246 с. : іл., карти.
- Мицюк О.К. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.ІІ: Доба феодально-кріпацька (від 2-ї чверті ХVІ в. до половини ХІХ). – Прага: Р.Грдлічка, 1938. – 246 с. – Те ж: Ужгород: Закарпаття, 2003. – 390 с.: іл.
- Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності: (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в ХV – першій половині ХVІ ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 292 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).

- Мищанин В.В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.). – Ужгород, 2000. – 138 с.
- Мовчан О.М. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. – К.: Наук. думка, 1988. – 124 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Мовчан О. Повсякденне життя робітників УССР. 1920-ті рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 312 с.
- Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – 318 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Монополии и иностранный капитал в России: сб.ст. / ред. М.П.Вяткин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 434 с.
- Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України. – Мюнхен: УВУ, 1966. – 272 с.
- Мордвинцев В.М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII в. – К.: Знання, 1998. – 184 с. – Библиогр.: С.162-183.
- Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
- Нариси розвитку народного господарства Української РСР / В.В.Бондаренко, Д.Ф.Віриник, І.Н.Романенко та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959–1966. – Ч.1-3.
- Несторович В.Т. Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920–1945 / Клуб укр. професіоналістів і підприємців. – Торонто, 1977. – 342 с.
- Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А.Поляков, В.П.Дмитренко, Н.В.Щербань. – М.: Политиздат, 1982. – 240 с.
- Новиков Ю.Н. Государственные механизмы регулирования экономики Украины. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2009. – 332 с. – Лит.: С.321-331. – 283 назв.
- Об особенностях империализма в России: сб. ст. / А.Л.Сидоров. – (отв. ред.). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 440 с. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Оглоблин О.П. Очерки истории украинской фабрики. – Т.1-3. – К.: Госиздат, 1925.
- Оль П.В. Иностранные капиталы в России. – Пг., 1922. – 304 с.
- Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631 с. – Бібліогр.: С.515-612 (1477 назв.).
- Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации, 1927–1941 гг. – М.: РОССПЭН, 1999. – 272 с. – (РАН. Ин-т рос. Истории; Социальная история России XX века).
- Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках: сб. ст. под ред. В.П.Данилова. – М.: Госполитиздат, 1963. – 560 с.
- Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / ред. кол.: А.А.Нестеренко и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 555 с.
- Очерки экономической истории России первой половины XIX в: сб. ст. под ред. М.К.Рожковой. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 403 с.
- Павленко Г.Г., Галь И.М., Мороз А.Н. Госбанк и развитие народного хозяйства Украины. – К.: Политиздат Украины, 1974. – 184 с.
- Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К.: Наук. думка, 1991. – 224 с. – (АН УРСР. ІМФЕ ім. М.Т.Рильського).

- Падалка С.С. Сільське господарство України у другій половині 60-х років ХХ ст. – К., 1995. – 233 с.
- Першин П.Н. Аграрная революция в России: ист.-эконом. исследование. – Кн. I-II. – М.: Наука, 1966. – 491 с.; 576 с.
- Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. (іст. зошити). – К., 1997. – 114 с. – (НАН України. Ін-т історії України).
- Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959–1980). – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.). – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі н.е. (за матеріалами зарубинецької культури). – К.: Наук. думка, 1974. – 135 с.; рис.
- Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен Трипільської культури. – К., 2006. – 145 с.; рис.; табл. – Бібліогр.: С.133-142. – (НАН України. Ін-т археології).
- Пеняк П.С. Ремесло Київської Русі: структура і організація. – Ужгород, 1998. – 137 с. – (НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича).
- Перехід до ринкової економіки: досвід, проблеми / А.А.Чухно (відп. ред.) – К.: Либідь, 1992. – 161 с.
- Піріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Київ. нац. торг. – екон. ін-т. – К., 2001. – 274 с. – Бібліогр.: С.240-266.
- Піріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К.: Стило, 1998. – 184 с. – Бібліогр.: С.128-182.
- Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 547 с. – (АН СССР. Ин-т славяноведения).
- Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури / За ред. О.П.Моці та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – 187 с.; іл.
- Пірко В.О. Галицьке село наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст.: іст.-економ. нарис за матеріалами перемишльської землі. – Донецьк, 2006. – 164 с. + 27 с.; табл. – Бібліогр.: С.154-161. – (Дон НУ та ін.).
- Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. – Дніпропетровськ: СВД, 2004. – 224 с. – Бібліогр.: С.185-209. – (Дон НУ та ін.).
- Плотников К.Н. Очерки истории бюджета Советского государства. – М.: Госфиниздат, 1955. – 556 с.
- Погожев А.В. Учет численности и состава рабочих в России. – СПб., 1906. – 224 с.
- Погребинский А.П. Государственно-монополистический капитализм в России: очерк истории. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 266 с.
- Подгаецкий В.В. Города Украины в годы НЭПа: (Вариант клиометр. подхода к анализу социал. структур). – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – 174 с.
- Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М.: Междунар. книга, 1947. – 400 с.
- Половец В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) – Чернігів: Просвіта, 2002. – 266. – Бібліогр.: С.221-240.
- Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.: Наука, 1967. – 511 с. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Полянский Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 416 с.
- Полянский Ф.Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 454 с. – Библиогр. в подстрочн. примеч.

- Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 183 с. – Бібліогр. в підряд. прим.
- Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период I мировой войны (1914 – март 1918 г.). – Екатеринбург: УрОРАН, 2000. – 415 с.
- Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (іст.-економ. дослідження). – Черкаси: Сіяч, 1996. – 91 с. – (Черкас. інж.-технол. ін-т).
- Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926–1932 гг. / ред. И.А.Гладков. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 574 с. – (АН СССР. Ин-т экономики).
- Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – К., 1999. – 208 с. – (НАН України. Ин-т археологии).
- Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
- Промисловість Радянської України за 40 років (1917–1957) / М.М.Середенко (ред.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1957. – 335 с.
- Проскуракова Н.И. Земельные банки Российской империи. – М.: РОССПЭН, 2002. – 518 с.
- Пути народнохозяйственного развития УССР: материалы к построению пятилетнего плана. – Харьков: Госплан УССР, 1928. – 488 с.
- Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) [ист. моногр.]. – К.: Вища шк., 1988. – 142 с.
- Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XII вв. – М.: Наука, 1977. – 278 с.
- Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России: ист.-эконом. очерки. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 624 с. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
- Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соц-політ. та екон. зміни 1917–1920 рр. – К.: ТОВ «Богдана», 1996. – 250 с.: іл. – Бібліогр.: С.228-249 (691 назва). – (НАН України. Ін-т історії України).
- Ремесло епохи енеолита – бронзи на Україні / И.Черняков (ред.). – К.: Наук. думка, 1994. – 188 с. – Библиогр.: С.176-187. – (АН України. Ин-т археологии).
- Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л.Б.Горкіна, С.О.Біла, В.В.Небрат та ін. – К., 2010. – 760 с.: табл. – (НАН України. Ін-т екон. та прогнозув.).
- Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу: монографія. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 243 с. – Бібліогр.: С.136-155.
- Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1967. – 192 с.
- Рівень життя населення України / за ред. Л.М.Черенько. – К.: ТОВ «Вид-во «Консультант», 2006. – 428 с. – (НАН України. Ін-т демографії та соц. дослід., Держ. ком. статистики України).
- Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967): в 2 т. / Упоряд.

- Д.Ф.Вірник. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1 – 460 с.; Т.2. – 500 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Романцов В.О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 219 с.
- Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
- Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половина XVIII в.: ист. экон. очерк. – М.: Госполитиздат, 1957. – 495 с.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 792 с.: ил.
- Рывок в рыночную экономику. Реформы в Украине: взгляд изнутри / под ред. Л.Хоффмана и А.Зиденберга. – К.: Изд-во УАННП «Феникс», 1997. – 304 с.
- Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века: (Взаимоотношение города и деревни в соц.-эконом. строе России). – М.: Наука, 1983. – 269 с. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Рындзюнский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60–80-е гг. XIX в.). – М.: Наука, 1966. – 261 с.; ил. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні / вступ. ст. А.А.Фесини. – К.: Нічлава, 1997. – 303 с.
- Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні. – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 382 с.
- Садовський В. Робоча сила в сільському господарстві України // Пр. УНІ. – Т.26; Сер. економічна. – Варшава, 1935. – Кн.6. – 125 с.
- Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Светловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.). – СПб., 1911. – 172 с.
- Свежинський П. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 192 с.
- Святець Ю. Українське селянське господарство та нова економічна політика. (Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу): монографія. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О.Біляєва та ін. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.: рис. – Бібліогр.: С.211-231. – (НАН України. Ін-т археології).
- Семевский В.И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. – СПб., 1903. – 643 с.
- Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.: в 2 т. – СПб, 1888. – Т.1 – 517 с.; Т.2. – 625 с.
- Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств; Мезолит – Энеолит. – Л.: Наука, ЛО, 1983. – 255 с. – Библиогр.: С.238-247. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. – Львів: 2002. – 292 с.
- Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – серед. XVII ст.). – К.: Наук. думка, 1992. – 229 с. – (АН України. Ін-т історії України).

- Сидоров А.Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 579 с.
- Сігал Б. До питання про приватний капітал на Україні. – Харків, 1929. – 180 с. – Бібліогр.: С.175-179.
- Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса, 1839.
- Скребицкий А., сост. Крестьянское дело в царствование имп. Александра II. Мат-лы для истории освобождения крестьян. – Т.1. – Бонн на Рейне, 1862. – 966 с.
Т.2, ч.1. – 1863. – 715 с.
Т.2, ч.2. – 1865. – 719-1624 с.
Т.3. – 1865/66. – 1298 с.
Т.4. 1868. – 1263 с.
- Слабеев І.С. 3 історії первісного нагромадження капіталу на Україні: чумацький промисел і його роль у суспільно-економічному розвитку України XVIII – першій половині XIX ст. – К.: Наук. думка, 1964. – 138 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Слабченко М.Є. Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст.: у 4 т. – Харків, 1922–1928.
- Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: в 2 т. – Харків: Держвидав. Укр., 1925–1927.
Т.1. – 1925. – 278 с.
Т.2. – 1927. – 278 с.
- Слабченко М.Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: в 4 ч. – Одеса: Госиздат Украины, 1922–1925.
- Слинько І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 327 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков: Кн. изд-во, 1964. – 460 с.
- Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Харків, 2002. – 302 с. – Бібліогр.: С.257-301.
- Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII веков. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 361 с.
- Советский тыл в Великой Отечественной войне: В 2 кн. – М.: Мысль, 1974. – Кн.1-2.
- Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах (1917–1932). – М.: Госполитиздат, 1957. – 232 с.
- Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1971. – 290 с.: ил. – Библиогр.: С.287-288 и в конце глав. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Сорокин В.Я. Орудия труда и хозяйство племен Среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 158 с. – Библиогр.: С.147-159. – (АН Респ. Молдова. Ин-т археологии и древней истории).
- Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. – V в. н.э.: (на материалах Херсонеса). – Х в: Изд-во ХГУ, 1989. – 134 с. – Библиогр.: С.100-133.
- Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: у 2 т. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Т.1-2.

- СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). – М.: Политиздат, 1955. – 596 с.
- Сталін Й.В. Економічні проблеми соціалізму в СРСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1953. – 212 с.
- Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с.: ил. – (АН СССР. Ин-т истории).
- Стрижков Ю.К. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции. 1917–1921 гг. – М.: Наука, 1973. – 319 с. – Библиогр.: С.302–317. – (АН СССР. Ин-т истории СССР).
- Стрішенець М.М. Нариси з історії промислів України: XVI – перша половина XVII ст. – Тернопіль: ТАНГ, 1995. – 210 с.
- Струве П.Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. – СПб., 1894.
- Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII–XIX в. – М., 1913. – 340 с.
- Струк З.І. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.). – Львів, 2000. – 152 с. – (НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича).
- Струмилин С.Г. Очерки советской экономики: Ресурсы и перспективы. – М.: Госиздат, 1928. – 498 с.
- Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 548 с.
- Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 224 с.
- Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): іст.-теорет. аспект. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
- Тарновский К.Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны (на примере металлург. пром-сти). – М.: Изд-во МГУ, 1958. – 263 с.
- Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с. – Бібліогр.: С.275–304.
- Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. – М.; СПб., 1858. – 254 с.
- Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра економ. наук, чл.-кор. НАНУ О.М.Бородіної та д-ра економ. наук, чл.-кор. УААН І.В.Прокопи. – К.: Ін-т економіки та прогнозування, 2010. – 376 с.: рис. – Бібліогр. в підрядк. прим.
- Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
- Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: очерк истории экономической политики (1917–1920). – К.: Наук. думка, 1986. – 255 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наук. думка, 1984. – 217 с. – (АН УССР. Ин-т истории).
- Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 188 с.: ил. – (АН СССР. Ин-т археологии).
- Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси. – К.: Наук. думка, 1972. – 180 с.

- Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – СПб.: Наука, 2008. – 350 с.: карт.
- Ткач Н.І. За лєнінським кооперативним планом. – К.: Наук. думка, 1970. – 164 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Ткаченко М.М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. – Т.1. – Вип.1. – К.: ВУАН, 1931. – 149 с.
- Толочко О.П. Князь в Древней Руси: власть. собственность, идеология. – К.: Наук. думка, 1992. – 223 с. – (АН Украины. Ин-т истории Украины).
- Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб., 1848. – 258 с.
- Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: ист.-эконом. исследование. – Т.1: Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 2-е изд. – СПб.: Изд-во О.Н.Поповой, 1900. – 562 с. – Перевид.: М.: Соцэкгиз, 1938.
- Україна на зламі історичних епох: (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 рр.) / Л.Ю.Беренштейн, П.П.Панченко, С.С.Падалка та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 395 с.
- Українська людність СССР / Т.Олесевиц, О.Питель, В.Садовський та ін. – Варшава, 1931. – 164 с.: табл. – (Пр. УНІ; Т.1. – Сер. статистична; Кн.1).
- Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / відп. ред. Ю.Ю.Кондуфор. – К.: Наук. думка, 1990. – 560 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Українська приватизація: плюси і мінуси / І.Головаха, В.І.Дубровський, О.М.Кошик та ін. – К.: Альтерпрес, 2001. – 209 с.
- Федорко В.Г., Уткін О.Ф. Інвестиційні процеси у промисловості України. – К.: Науковий світ, 2001. – 447 с.
- Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 263 с.: ил.
- Федоров М.П. Хлебная торговля в главнейших русских портах и в Кенигсберге. – СПб., 1888. – 466 с.
- Федулова Л.І. Технологічний розвиток економіки України: монографія. – К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2006. – 628 с.
- Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 159 с.
- Хавин А.Ф. Краткий очерк индустриализации СССР. – М.: Госполитиздат, 1962. – 440 с.
- Хайцер П. Грошова система СРСР часів відбудови та реконструкції. – Харків, 1930. – Бібліогр.: С.124-125.
- Херсонес Таврический. Ремесло и культура / под ред. И.А.Антоновой и В.В.Борисовой. – К.: Наук. думка, 1974. – 103 с.: ил.
- Хміль І.В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 році) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 116 с. – Бібліогр.: С.105-116 (225 назв.).
- Ходецкий С.М. Обзорение успехов сельского хозяйства в России с историческим изложением правительственных мер по улучшению хозяйства. – К.: Университ. тип., 1856. – 212 с.
- Хомяков В.І., Бакум І.В. Економіка сучасної України. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 355 с. – Бібліогр.: С.340-352.

- Хонігсман Я. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 254 с.
- Храпливий Є. Сільське господарство галицько-волинських земель. – Л., 1936. – 352 с.
- Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. – М.: Наука, 1988. – 312 с. – (АН СССР. – Ин-т экономики).
- М.С.Хрущов і Україна: Матеріали наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяч. 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова / відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 200 с.
- Цукерник А.Л. Синдикат «Продамет»: ист.-эконом. очерк (1902 – июль 1914 г.). – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.: диагр.
- Цыперович Г.В. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Из истории организационных форм промышленности за последние 50 лет. – 4-е изд., исправл. и дополн. – Л.: Техника и производство, 1927. – 540 с.
- Частный капитал в народном хозяйстве СССР. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 566 с.
- Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: избр. труды. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.
- Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Из работ НИИ сельскохозяйственной экономики в Москве. – М.: Кооператив. изд-во, 1925. – 215 с.
- Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991. – 455 с. – (АН СССР. Ин-т экономики).
- Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1921 гг.). – М.: Книгосоюз, 1928. – 116 с.
- Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
- Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине (1917–1929): очерки истории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974. – 320 с.
- Чулков М. Историческое описание российской коммерции [...]. – СПб.; М., 1781–1788. – Т.1-7.
- Шамрай С.В. До історії залюднення Степової України у XVIII ст. // Зап. іст.-філ. відд. – Кн. XXIV. – К.: ВУАН, 1929.
- Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К., 2002. – 173 с. – Бібліогр.: С.169 (38 назв.). – (НАН України. Ін-т історії України).
- Шарлай Г.М. Боротьба робітничого класу України за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства (1927–1932 рр.). – Харків: Вища шк., 1974. – 134 с.
- Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – 96 с.
- Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с. – (АН УРСР. Ін-т історії).
- Шилов Д.Б. Монетное дело Боспора VI–II вв. до н.э. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 222 с.: ил. – (АН СССР. Ин-т истории и Ин-т истории материальной культуры).
- Шліхтер О.Г. Продовольча справа за роки громадянської війни. – Харків: Пролетар, 1932. – 354 с.
- Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. – М.: Наука, 1989. – 443 с – Библиогр.: С.407-441. – (АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая).

- Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства: культ.-ист. проблема. – М.: Наука, 1980. – 333 с. – Библиогр.: С.250-282. – (АН СССР. Ин-т этнографии).
- Шраг М.І., Яновський Р.І. Промисловість УСРР: сучасний стан, минуле та перспективи за п'ятирічним планом ВРНГ УСРР. – Харків: Держ. вид-во України, 1929. – 376 с. – Бібліогр.: С.374-375.
- Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 266 с.
- Эвентов Л.Я. Иностранные капиталы в русской промышленности. – М.; Л.: ОГИЗ, 1931. – 104 с.
- Економіка Советской Украины, 1945–1975. – К.: Вища шк., 1975. – 408 с.
- Экономическая история СССР: очерки / Л.И.Абалкин (гл. ред.). – М.: Инфра – М., 2007. – 495 с. – (Ин-т экономики РАН).
- Экономическая история СССР / под ред. И.С.Голубничего. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1967. – 503 с. – Библиогр.: С.484-495.
- Юркевич В.Д. Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К.: ВУАН, 1932. – XX, 188 с.
- Юрчишин В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: іст.-соц.-економ. нариси. – К.: Наук. думка, 2009. – 387 с.
- Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. – Полтава: Інтер-Графіка, 2003. – 129 с.: іл., табл.
- Яковлев А.Ф. Экономические кризисы в России. – М.: Госполитиздат, 1955. – 404 с.
- Яковцевский В.Н. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. – М.: Наука, 1964. – 343 с.
- Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Монгольский период. – М.: Изд-во МГУ, 1956. – 205 с.
- Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1877. – 160 с.
- Яровий В.Д. Оренда у сільському господарстві (соціально-економічні аспекти). – К., 2001. – 155 с. – (НАН України. Ін-т економіки).
- Ярошевич А.И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии. – К., 1911. – 223 с.: табл.
- Яснопольский Н.П. О географическом распределении доходов и расходов России: в 2 т. – Т.1, 2. – К., 1890, 1897.
- Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. // Избр. тр. АН СССР. Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1973. – 302 с.
- Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с. – Библиогр.: С.325-355. – (Чернигов. ГПУ им. Т.Г.Шевченко).

Іноземна література

- D'Anieri P.J. Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations. – Albany, N.Y., 1999.
- Atkinson D. The End of the Russia Land Commune, 1905–1930. – Stanford, 1983.
- Bahry D. Outside Moscow: Power, Politics, and Budgetary Policy in the Soviet Republics. – N.Y., 1987.
- Banaian K. The Ukrainian Economy Since Independence. – Aldershat, Eng., 1999.

- Baykov A. The Development of the Soviet Economic System. – Cambridge, 1947.
- Beauvois D. The Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses, 1831–1863. – N.Y., 1992.
- Becker A.S. Soviet National Income 1958–1964. – Berkeley and Los Angeles: University of the California Press, 1969.
- Belkindas M., Sagers M.J. Economic Relations among the Union Republics of the USSR, 1970–1988. – Washington: Center for International Research, 1990.
- Benvenuti F. Industry and purge in the Donbass, 1936–1937) // Europe-Asia Studies (Great Britain). – 1993. – №45 (1). – P.57-78.
- Bergson A. Productivity and the Social System – the USSR and the West. – Cambridge, Mass., 1978.
- Blackwell William L. The Beginnings of Russian Industrialization 1800–1860. – Princeton, 1968.
- Blum J. Lord and peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century. – Princeton; N.-Y., 1961.
- Boersner D. The Bolsheviks and the National and Colonial Question. – Paris: Libraire Minard, 1957.
- Bond D.L. Multiregional Economic Development in the Soviet Union: 1960–1975: Ph. D.Dissertation. – Chapel Hill: University of North Carolina, 1979.
- Borys J. The Russian Communist Party and Sovietization of Ukraine. – Stockholm, 1960.
- Chirowsky M.M. The Economic Factors in the Growth of Russia: An Economic – Historical Analysis. – N.Y., 1957. – 178 p.
- Chirowsky M.M. Old Ukraine. Its Socio-Economic History Prior to 1781. – Madison, N.Y.: The Florham Press, 1963. – 432 p.
- Chirowsky M.M. The Ukrainian Economy. Its Background, Present Status and Potentials of Future Growth. – N.Y., 1965. – 93 p. – HTIII. (Бібліотека українознавства, №16).
- Collectivization and its Impact on Ukrainian Population and the Soviet Agricultural Productivity // Hearings before the Committee of the US Senate. – 98-th Congress, First Session. November, 1983. – Washington, 1984. – 124 p.
- Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation / T.Kuzio (ed). – N.Y.; London, 1998.
- Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror – Famine. – N.Y.; Toronto, 1986. – 412 p.
- Crisp Olga. Studies in the Russian Economy before 1914. – N.Y., 1976.
- Dallin A. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Politics. – London, 1957.
- Davies R.W. The Socialist Offensive, the Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930. – London, 1980.
- Economic Efficiency in the Soviet Union and Eastern Europe / ed. by Zbigniew Fallenbuchl. – N.Y.: Praeger, 1975.
- Economic Trends in the Soviet Union / ed. by Abram Bergson and Simon Kuznets. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.
- Economic of Soviet Regions / ed. by I.-S. Koropecykyi and G.E.Schroeder. – N.Y., 1981.
- The Emergence of Market Economies in Eastern Europe. – N.Y.; Blackwell, 1992.
- Erlach A. The Soviet Industrialization Debate 1924–1928. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960.
- Falkus M.E. The Industrialization of Russia 1700–1914. – London, 1972.

- Famine in Ukraine, 1932–1933 / eds. Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton, 1986. – 192 с.
- Fedor T.S. Patterns of Urban Growth in the Russian Empire during the Nineteenth Century. – Chicago, 1975.
- Fisher H.H. The Famine in Soviet Russia, 1919–1923. – Stanford; London, 1935.
- Fitzpatrick Sh. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization. – N.Y., 1994. – XX – 386 p.
- Frank A.G. Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture and Industry, 1928–1955. – Chicago: University of Chicago, 1957. – 229 p.
- Frehe K. Die Schwarzerde und ihre wirtschaftsgeographische Bedeutung. – Berlin, 1931. – 154 s.
- Friebel O. Der Handelshafen Odessa. – Breslau: Ost-Europa-Institut, 1922. – 111 s.
- Gallik D., Jesina C., Rapawy S. The Soviet Financial System, Structure, Operations and Statistics. – Washington: US Department of Commerce, 1968.
- Geyer D. Der Russische Imperialismus: Studien über den Zusammenhang von inner und auswärtige politic 1860–1914. – Göttingen, 1977.
- Gillula J.W. Regional Independence and Economic Developments in the USSR: Interregional Input-Output Analysis: Ph. D.Dissertation. – Duke University, 1978.
- Gordon L. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth – Century Ukraine. – Albany; N.Y., 1983.
- Gray K.R. Soviet Agriculture: Comparative Perspectives. – Ames; Iowa, 1990.
- Gregory P., Stuart R. Soviet Economic Structure and Performance. – N.Y., 1990.
- Guldon Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeznej Ukrainie z Gdanskim w XVIII wieku. – Torun, 1966.
- Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton; London, 1988. – XXXVI, 358 p.
- Hodgman D.R. Soviet Industrial Production, 1928–1951. – Cambridge, 1954.
- Hoeffding Oleg. Soviet National Income and Product in 1928. – N.Y.: Columbia University Press, 1954.
- Holubniczj V. The Industrial Output of the Ukraine. 1913–1852. – Munich, 1957.
- Holubnycsy V. Soviet Regional Economics: Selected Works / ed. by I.Koropeczky. – Edmonton; CIUS, 1982.
- Hryniuk S. Peasants with Promise: Ukrainians in Southeastern Galicia, 1880–1900. – Edmonton, 1991.
- Jasny N. Soviet Industrialization, 1928–1952. – Chicago, 1961.
- Imperial Russia after 1861: Peaceful Modernization or Revolution? – Boston, 1965.
- L'importance economique de l'Ukraine. Recueil des materiaux et statistiques concernant les questions economiques et financieres de l'Ukraine. – Bruxelles: Edition A.Breuer, 1920. – 215 p.
- The Influence of East Europe and the Soviet West on the USSR / ed. by Roman Szporluk. – N.Y.: Praeger, 1976.
- Ingram M.C. The Ukrainian Agricultural Sector: Foreign Export Trade Potential in the Intermediate Term. – Kansas, 1996. – 188 p.
- Kaplan N. Capital Investmwnt in the Soviet Union, 1924–1951. – Santa Monica, Ca.: The Rand Corporation, 1951.
- Kieniewicz S. Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914). – Warszawa, 1952.
- Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine

- and Russia (1654–1917). – Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press, 1958. – 257 p.
- Kontakty gospodarczo-handlowe Polski z Ukraina/ red. Edward Olszewski. – Lublin: Lubelski Klub Polonijny, 1993.
- Koropec'kyj I.-S. Development in the Shadow: studies in Ukrainian Economics. – Edmonton: CIUS press, University of Alberta, 1990. – XVIII. – 291 p.
- Koropec'kyj I.-S. The Economics of Investment in Ukrainian Industry, 1928–1937. – N.Y.: Columbia University Press, 1964. – 245 s.
- Koropec'kyj I.-S. Location Problems in Soviet Industry before World War II: The Case of the Ukraine. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1971.
- Koropec'kyj I.-S. (ed.) Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics. – Cambridge, Mass, 1984. – XIV. – 229 p. – (Harvard Ukrainian Research Institute).
- Krawchenko B. Soviet Change and National Consciousness in Twentieth – Century Ukraine. – N.Y., 1985.
- Kuzio T. Ukraine under Kuchma. Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine. – N.Y., 1997. – 281 p.
- Macey D. Government and Peasant in Russia, 1861–1906: the Prehistory of the Stolypin Reforms. – Dekalb, Illinois, 1987. – XVIII. – 380 p.
- McCants B.E. An Econometric Study of Soviet Industry by Republic and Major Branch of Industry, 1961–1980: Ph.D.Dissert / Duke University. – 1983.
- Marples D. Kollektivization of Agriculture in Western Ukraine, 1944–1951. – Sheffield, 1985. – 597 p.
- Marples D.R. Ukraine under Perestroika: Ecology, economics and the Workers' Revolt. – Basingstoke: Hampshire; London: Macmillan, 1991. – 243 p.: ill.
- Melnyk Z.L. Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29–1932. – Munich: Ukr. Free Un., 1965. – XXVI. – 182 p.: ill.
- Merl S. Der Agrarmarkt und die Neue Okonomische Politik. – Hamburg, 1981.
- Moorsteen R., Powell R.P. The Soviet Capital Stock, 1928–1962. – Homewood: Richard D.Irwin, 1966.
- Ohloblyn O. The History of Ukrainian Industry. – München, 1971.
- Paygert K. Rzut oka na dzialalnosc kraju na polu jego uprzemyslowienia. – Lwów, 1905.
- Perfecky E. Socialne-hospodarske pomery Podkarpatske Rusi ve stoleti XII–XIV. – Bratislava, 1924.
- Prokopovich S.N. Histoire économique de l'URSS. – Paris, 1952.
- Researches on Labour Markets and Level of Life in Poland, Slovakia and Ukraine: proceedings of the Polish, Slovak and Ukrainian scientific Seminar (Krakow, 14-15 November, 1996) / S.M.Kot (ed.); Akademia Ekonomiczna w Krakowie. – Kraków, 1997. – 104 p. – Бібліогр.: в кінці статей.
- Rozdolski R. Stosunki poddancze w Dawnej Galicji. – T.1. – Warszawa, 1962.
- Schweizer R. Das Experiment der Industrieplanung in der Sowjetunion. – Berlin, 1934.
- Senkiw R. The Growth of Industrial Production in Ukraine, 1945–1971. – Virginia, 1974.
- La situation economique de la Galicie Orientale et son importance pour la reconstruction de l'Europe. – Geneve: Edition de la Presidence du Conceil National Ukrainien, 1922. – 133 p.
- Smolinski L. The Scale of Soviet Industrial Establishments, 1928–1958. – Columbia University, 1960.

- Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives / ed. Vsevolod W.Isajiw. – Toronto, 2003.
- The Soviet Economy in Regional Perspective / ed.by V.N.Bandera and Z.L.Melnyk. – N.Y.: Praeger, 1973.
- Soviet Economy in a Time of Change. Vol.1. – Washington, D.C.: Joint Economic Committee, 1979.
- Szapowalowa Natalia. Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy. – Lublin: 2006. – 68 c.
- Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. – Lwów, 1888.
- Ukraine. Accelerating the Transition to Market: World Bank Seminar/ed. by Peter K. Cornelius and Patrick Lenain. – Washington D.C., 1997.
- Ukraine through Transition: Challenges and Strategies / J.M.Szyrmer, K.M.Sultan (ed.). – Kyiv: Alterpres, 2000. – 207 p.: fig. Бібліогр.: в кінці ст.
- The Ukraine within the USSR. An Economic Balance Sheet / ed. by I.-S.Koropeckyj. – New-York; London, 1977.
- The Ukraine Economy: Achievements, Problems, Challenges / I.-S.Koropeckyi (ed.). – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992. – 436 p. –Бібліогр. в кінці ст.
- The Ukrainian Economy under Kuchma / eds. Andrew Wilson and Igor Burakovsky. – London, 1996.
- Vaats A. Sowjetische Kollektivwirtschaft im Gebit der UdSSR, insbesondere im ukrainischen Raum. – Berlin, 1941. – 121 s.
- Wronski H. Remuneration et niveau de vie dans les kolkhoz le troudoden / Pref. de P.Fromont; Avant – propos d’A.Piatier. – Paris: Sedes, 1957. – XXIV. – 231 p.
- The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933 / eds. R.W.Davies and Stephen G.Wheatcroft. – N.Y., 2003.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- А**
Авдаков М.С. 66
Авдієнко М. 133
Авілов Ф. 217
Азаров М. 537, 545, 560
Алексєєв О. 358
Алянд А. 287
Ангеліна Паша 261, 262
Андерсен О. 114
Андрєєв А. 380
Андрощук К. 351
Антонов В. 146
Антонов-Овсієнко В. 124
Артем (Сергєєв Ф.) 173, 330, 332
Аслунд А. 526
Ауєрбах О.А. 55
Аусем В. 120
Ахметов Рінат 550, 552
- Б**
Бажанов 129
Балицький В. 243-245, 247, 251
Бальцєрович Л. 524
Баран В. 418, 450
Барановський Хр. 98
Барк П.Л. 66, 89
Барсов О. 213
Барчук 146
Батя Т. 304
Бек Ю. 278
Бенц 347
Бєредєнки 26
Бєрнштейн Е. 188
Бєсараб Олексій Васильович 239
Білокінь С. 407
Бобринські 26
Боголюбов Г. 551, 552
Бойко В. 552
Бойко О. 418
Болотов 387
- Борманн Жорж (Георг) 56
Брагін А. 530
Браницькі 26
Брежнєв Л. 367, 477
Бродій А. 313
Бродський А.М. 46
Брунст В. 109
Булгаков М. 198
Бутенко Б. 114
Бухарін М. 156, 171, 189, 191, 192, 199, 236, 252
- В**
Вайнштейн А. 213
Валуєв В. 378
Ванков С.М. 81
Васадзе Т. 552
Вацєтіс І. 127
Вєчерський В. 426
Витанович І. 33
Вишинський А. 251
Вілсон А. 531
Вінклер 308
Віола Л. 227
Віткрофт Стефєн 251
Вітте С. 38
Вітєюгов О. 37
Владимиров М. 144, 157, 172
Вознесєнський М. 443
Войков П. 204
Волошин А. 313-316
Ворошилов К. 205-207, 235, 323
Врублєвський М. 125
В'ялов З. 358
- Г**
Габсбурги 11, 17, 20, 21, 28, 52, 57, 58
Гаврилов М. 110
Гайдар Є. 524
Гайдук В. 551, 552

- Галієв Е. 551
 Гамарник Я. 240
 Ганіцький І. 100
 Гартман 23
 Гельферіх 56
 Гетьман В. 530
 Гербель С. 111
 Герінг Г. 337, 343, 345
 Гітлер А. 316, 338, 339
 Гога О. 300
 Голиков П. 391
 Голіцин М.Д. 88
 Голубович В. 98, 105, 106
 Гопнер Д. 132, 135
 Горбачов М. 367, 499, 500, 502, 509
 Горяїнов Д. 216
 Грабський В. 281
 Грабський С. 276
 Грегер 56
 Гриневич Л. 227
 Грицак Я. 418
 Грієвз 18
 Грубер І. 46
 Грушевський М. 253
 Гужон 26
 Гутник С. 113
- Д**
 Даймлер 347
 Данилов В. 254, 255
 Девіс Роберт 251
 Дейвіс Норман 443
 Демченко Марія 262
 Денисенко В. 253
 Денікін А. 135, 136
 Дервіз фон 11
 Держинський Ф. 198, 333, 372, 373, 375
 Дмитренко В. 168
 Дмовський Р. 275
 Добрик В. 477
 Донцов Д. 109
 Дорошенко Д. 113, 114
 Дорошенко П. 552
 Дубровін М. 332
- Е**
 Ейсмонт М. 242
 Ерландер Т. 367
 Ессен 347
- Є**
 Євдокимов Ю. 243-245
- Ємельяненко П. 331
 Єхануров Ю. 547, 554, 557
- Ж**
 Жеваго К. 552
 Жила Д. 332
 Жук А. 481
 Жук С. 416
 Жуков Г. 323
- З**
 Засядько О. 368
 Затонський В. 121
 Зверев А. 396
 Зеленін І. 250, 254, 255
 Зелінський І. 276
 Зінов'єв Г. 135, 177, 178, 191, 192
 Зорін А. 135
- І**
 Іванов 132
 Іванов І. 358
 Іволгін 367
 Ігнатенко М. 473
 Ігнат'єв 34
 Ізотов М. 217, 266
- Й**
 Йорданський А. 295
- К**
 Каганович Л. 233, 234, 236-238, 240-242, 245, 247, 248, 251, 332, 384
 Кайдацький 347
 Калашников К. 372
 Калінеску А. 300
 Калінін М. 135, 192, 226, 347
 Кальченко Т. 432
 Каменєв Л. 163, 164, 176, 178, 191, 192, 196
 Каменський Є. 356
 Камінський Г. 192
 Капніст І. І. 35
 Караваєв Г. 370
 Карнер С. 374
 Кароль ІІ 300
 Каспжицький Т. 277
 Квірінг Е. 133, 183
 Кейнс Дж. 195
 Кириленко 383
 Кириленко А. 432
 Кирпичников А. 332
 Ключев А. 552
 Ковалевський М. 105
- Коваль М. 347
 Ковас Петро Степанович 423
 Козлов В. 358
 Коковцев В.М. 66
 Колокольцев В. 108, 109
 Коломойський І. 551, 552
 Кондратьєв М. 178
 Кондрашин В. 238
 Кондуфор Ю. 131
 Конквест Роберт 244, 260
 Конт 308
 Корнілов Л. 98
 Коробков Д. 358
 Корольов П. 128
 Косарев О. 240
 Косигін О. 332, 419, 462
 Косих Є. 262
 Косіор С. 230, 236, 237, 242, 244-247, 256, 258-260
 Костоусов А. І. 409
 Косцялковський М. 277
 Кох Е. 339, 343, 345
 Коцюбинський Ю. 247, 248
 Кошелева Л. 246
 Кошова Г. 351
 Кравчук Л. 525
 Кравчук Р. 532
 Крачковський Б. 436
 Кржижановський Г. 210
 Криванек 56
 Кривошеїн О. 32, 34
 Кройгер 298
 Круглов С. 332
 Кругляк О. 351
 Крупенников С. 356
 Крупка А. 310
 Крупн Фрідріх 347
 Крупська Н. 186
 Ксандров В. 142
 Кудрявцев О. 222, 225
 Кузнецов О. 384
 Кузьо Т. 531
 Куйбишев В. 176, 206, 210, 262, 347
 Кульчицький С. 407, 418
 Курносенко О. 262
 Курський Д. 195, 196
 Кучинський Т. 347, 348
 Кучма Леонід 525, 529, 532, 537, 538, 543, 545, 547, 555

- Лазаренко П. 542
 Лазарович М. 418
 Ландау 134
 Лановий В. 531, 560
 Лановик Б. 418
 Ларик 135
 Ларіонов 259
 Лебідь Д. 156, 185
 Левицький К.А. 47
 Ленін В. 115-118, 121, 124-128, 131, 136, 139, 142, 143, 146, 156, 159-163, 165-172, 174, 180-183, 185-197, 203, 205, 207, 209, 215, 219, 224, 229, 251, 252, 256, 347
 Леонтович В. 109
 Леонт'єв В. 177
 Лепкий Б. 276
 Лепсе І. 322, 330, 350
 Лизогуб Ф. 111
 Лисенко М. 351
 Лисенко Т.Д. 430
 Лисяк-Рудницький Іван 253
 Литвин В. 265
 Лотоцький О. 277
 Лугановський Е. 124
 Луценко Ю. 554
 Любченко П. 226, 227, 261
 Людендорф Еріх 79
- Магочій П.-Р.** 302
 Мадятинський 299
 Мазур О. 473
 Мазуренко В. 102, 103
 Макаренко П. 334
 Максимов К. 178
 Максудов С. (Баб'юнишев О.) 258
 Маленков Г. 376, 381, 382, 385, 389, 401, 409, 427, 453
 Маля Мартін 438
 Мамонтов 11
 Мамонтов 372
 Мамонтов П. 356
 Мануїльський Д. 157
 Маркс К. 115, 159, 160, 170, 216, 437
 Маркус В. 302
 Мартинов О. 551, 552
- Мартін Террі 227
 Мартос Б. 98
 Масарик Т. 302
 Масол В. 501
 Матейко Р. 418
 Махия М. 485
 Махно Нестор 158
 Медведев Д. 559
 Мельгозе 56
 Мельгунов 38, 40
 Мерль Ш. 250
 Мехліс Л. 395
 Менджецький В. 289
 Микола ІІ 79, 88
 Мікоян А. 226, 240, 323, 443
 Мілютін В. 118, 182
 Мінін 36
 Мітюков І. 547
 Могельський О. 478
 Молотов В. 164, 192, 226, 230, 233, 234, 238, 239, 245, 250, 251, 254, 258, 385, 389, 443, 445, 447
 Мосціцький І. 277
 Мумм А. 111
 Муралов М. 163
 М'якінін О.П. 74
- Нансен Ф.** 157, 158
 Наполеон 118
 Нерод В. 481
 Нікітін А. 129, 133
 Ноув Алек 244
- Огановський М.** 35, 40
 Огієнко І. 276
 Олексієнко М.М. 67
 Орджонікідзе С. 124, 432
 Орехов С. 262
 Осинський Н. (Оболенський В.) 119, 163, 167, 182
 Осипенко П. 334
 Осколков Є. 241
- Павликовський Юліан** 281
 Падалка С. 473
 Пайпс Р. 159
 Палеолог М. 35
 Патоличев М. 393
 Пачовський В. 302
 Петлюра С. 102
- Петровський Г. 156, 157, 163, 173, 183, 206, 226, 232-234, 262, 333, 347, 373, 375
 Пинзеник В. 525, 542, 547, 557
 Пілсудський Юзеф 237, 274-277
 Пінчук В. 550, 552
 Поздняк І. 393, 394
 Полоз М. 136
 Поляченко В. 552
 Понятовський Ю. 278
 Поп І. 302
 Попов М. 146
 Попов П. 135, 136, 163, 177, 332
 Порш М. 102
 Постишев П. 228, 245, 247, 251, 255-260, 262
 Преображенський Є. 170, 171, 182, 183
 Прокопович В.К. 104
 Пуришкевич В. 35
 Пятаков Г. 120, 122, 126, 127
- Раковський Х.** 127, 133, 137, 139, 140, 144, 145, 154, 156-158, 165, 169, 174, 177, 181, 183, 185
 Реденс С. 237
 Ржепецький А. 111-113
 Рибальченко В. 392, 393
 Ридз-Смігли Е. 277
 Рижков М. 501
 Риков О. 167, 189-191, 197, 199, 205, 206, 226, 232
 Ричков М. 380
 Рікер С. 287
 Ріттіх О.О. 39, 74, 85
 Рогова Л. 246
 Родзянко М.В. 78
 Розенберг А. 339, 343, 344
 Романови 11, 17, 20, 24, 25, 28, 30, 52, 56, 58, 68
 Рязанов Д. 166
- Саде** 56
 Сацький В. 552
 Свечников В. 331
 Світальський З. 280

Сенявський О. 168
 Симонов К. 391
 Сирцов 226
 Скоропадський Павло 106-109, 111
 Скрипник М. 125, 157, 244
 Славек В. 277
 Славой-Складковський Ф. 277, 278
 Смирнов О. 242
 Снежков В. 29
 Соколов Є. 122
 Соколовський Ю. 110, 111
 Сокольников Г. 123, 147, 172
 Солженіцин О. 375
 Сольський 24
 Сталін Й. 138, 158, 178, 190-194, 199, 204, 205, 207-211, 222-240, 242-246, 248-264, 323, 367, 370, 376, 384, 389, 390, 393, 394, 396, 400, 401, 406, 409, 422, 444, 453
 Стасюк М. 98
 Стаханов О. 266
 Стемпень С. 286
 Стерчо П. 302
 Столипін П. 32, 35, 37, 41
 Строганов В. 244
 Струмилін С. 142, 179, 211
 Субтельний О. 302
 Суркісі брати 551
 Суслов М. 386, 394, 395
 Сухомлін К. 206
 Тарута С. 551, 552
 Тимошенко Ю. 546, 547, 553-560
 Ткаченко Г. 236
 Толмачов В. 242

Томас Г. 338
 Томашівський С. 276
 Томський М. 199, 236
 Трепов О.Ф. 88
 Троцький Л. 140, 162, 165, 191, 207
 Туган-Барановський М.І. 91
 Усаченко В. 462

Федоровський 129
 Феценко-Чопівський І.А. 104, 105, 276
 Фірташ Дмитро 552, 555
 Фірцак Ю.В. 48
 Фоменко М. 356
 Фурсін Іван 555
 Фрунзе М. 156, 183, 221
 Хатаєвич М. 235, 245, 246, 256
 Хінчук Л. 185
 Хлевнюк О. 246
 Христюк П. 106
 Хрущов М. 367, 379, 383-386, 389, 390, 400, 401, 406-413, 417-419, 425, 427, 430-432, 434, 435, 437-439, 441-446, 448, 450, 451, 453, 463
 Хрякови 26
 Х'юз Дж. 55

Цюрупа О. 163

Чекмарьов О. 331
 Чемерисюк А. 450
 Чернов М. 240
 Чубар В. 133, 134, 137-139, 164, 171, 173, 175, 217,

233, 234, 237, 239, 245, 247
 Чудовські В. 532

Шаповал Ю. 407
 Шапошников В. 332
 Шверник М. 332
 Шелест П. 443, 453, 468, 476, 477
 Шелухин С.П. 104
 Шемет С. 109
 Шенборн 309
 Шенборн-Бухгейм 304, 305
 Шепілов Д. 372
 Шестаков В.О. 408
 Шингарьов А.І. 68
 Шкірятов М. 240
 Шліхтер О. 130, 132, 180
 Шпеер 345
 Шпек Р. 547
 Штюрмер Б.В. 74, 88
 Шуваєв Д.С. 74
 Шульц Г. 280
 Шумський О. 134, 135
 Шухевич Роман 284

Щербань Є. 530
 Щербицький В. 479, 500

Юркін Т. 226, 230
 Ющенко В. 527, 543, 545-547, 553-555, 557, 559

Ягода Г. 240
 Яковлев Я. 192, 225, 226, 230, 255
 Янукович В. 537, 546, 548, 557, 559, 560, 562
 Ярославський О. 551

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БАРАН Володимир Данилович, БАРАН Володимир Кіндратович,
БУНЯТЯН Катерина Петрівна та ін.

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Історико-економічне дослідження в двох томах

Том 2

Редактор *О.В.Попова*

Коректори *В.Є.Білаш, М.Ю.Бродська, О.С.Петренко*

Художник обкладинки *Д.М.Шевчук*

Оригінал-макет *О.В.Гашенко*

Підписано до друку 31.03.2011. Формат 70х100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 49,02. Тираж 1000 пр. Зам. №11-283К.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192;

т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea@i.com.ua; psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів

видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано на ЗАТ «ВІПОЛ», вул. Волинська, 60, Київ, 03151

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів

видавничої справи ДК №752 від 27.12.2001

При створенні художнього оформлення використані фотоматеріали з фондів Інституту археології НАН України, Інституту історії України НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Національного історичного музею України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного.

Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гець та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

ISBN 978-966-521-571-4

ISBN 978-966-521-573-8 (Том 2)

«Економічна історія України» – це перше в історіографії підсумкове синтетичне видання, створене великим колективом академічних і вузівських фахівців. Праця охоплює всі історичні періоди – прадавню і давню історію, середньовічну добу, ранній новий час, модерну добу, новітню епоху. В ній простежуються соціально-економічні процеси на всій території розселення українців, у тому числі на українських землях з особливою долею. В полі зору дослідників перебуває також більшість тих протодержавних і державних утворень, які виникли на сучасній території України.

Призначена для науковців і широкого кола читачів.

УДК 93(330.101.54)(477)„1900/2010”

ББК 63.3:65.9(4Укр)

ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА СПРИЯННЯ:

Корпорація «Укрбудматеріали»

01135 Київ, вул. Павлівська, 29

Тел.: +380 (44) 484-14-66, 351-12-66 www.ubm.ua

UBM (Укрбудматеріали) – українська інвестиційно-промислова група, яка займається інвестиційною діяльністю в галузі виробництва будівельних матеріалів та видобуванні природних ресурсів.

ЗАТ «Славутський комбінат «Будфарфор»

30002, Україна, Хмельницька обл., місто Славута, вул. Козацька, 122

Інфолінія: 0 800 502 60 60 (всі дзвінки зі стаціонарних телефонів в межах України – безкоштовні)

«Будфарфор» – високотехнологічне підприємство з повним циклом виробництва фарфорової санітарної кераміки під ТМ Colombo, один з найбільших виробників кераміки для ванних кімнат в країнах Східної Європи і СНД.

Sibelco Ukraine – сировина для керамічної та скляної промисловості.

Представництво у Києві: вул. Іллінська 8, 04070

Тел. 044 490 3318 Факс 044 490 3317